

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

HISTORISK TIDSSKRIFT

Bispetorvet 3, 1167 København K.

Copyright © 1974

by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ, forskningsbibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE, arkivar, cand. mag. ERIK STIG JØRGENSEN, professor, dr. phil. OLE KARUP PEDERSEN, professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN (sekretær) og lektor, dr. phil. NIELS STEENSGAARD (kasserer).

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens formand eller kasserer. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 75 kr., for studenter og medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 40 kr. (begge dele incl. moms). *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos alle boghandlere. Pris: 85 kr. (excl. moms). Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretæren.

Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til foreningen tegne abonnement til reduceret pris på Historiallinen Aika-kauskirja, Historisk Tidsskrift för Finland, (Norsk) Historisk Tidsskrift og (Svensk) Historisk Tidsskrift.

HISTORISK TIDSSKRIFT

HISTORISK TIDSSKRIFT

BIND 74
(13. rk. bd. I)

Udgivet af
Den danske historiske Forening
ved dens bestyrelse
under redaktion af
Inga Floto
og
E. Ladewig Petersen

KØBENHAVN
DEN DANSKE HISTORISKE FORENING
1974

. HISTORISK TIDSSKRIFT
Bispetervet 3, 1167 København K
Copyright © 1974
by Den danske historiske Forening
Omslag: Ole Knappe

Printed in Denmark
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
København

INDHOLD

Afhandlinger

	Side
Lensregnskabernes stedsmaalsregistre som landbohistorisk kilde. Fæsteforhold i Københavns len 1611–1661. Af arkivar, cand. mag. JØRGEN H. ANDERSEN	1
Summary	79
Den holstenske adels indvandring i Sønderjylland i det 13.–14. århundrede. Af lektor, cand. mag. ESSEN ALBRECHTSEN	81
Zusammenfassung	150
Kommissionsdommen over Struensee og Brandt. Af professor, dr. jur. STIG IUUL(†) . .	153
Summary	182
Godsejernes politiske organisationer og pressen 1856–1867. Finansiering og opinionsdannelse med særligt henblik på godsejerkomiteens pressepolitik. Af adjunkt, cand. mag. NIELS CLEMMENSEN	183
Zusammenfassung	211

Småstykker

Romerretten som jus commune i kristenheden. Af professor, dr. jur. ERNST ANDERSEN	213
Kriegers London-rejse sommeren 1848 og hans beretning om systemskiftet i marts. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	219
Summary	230
»Det pædagogiske Venstre«: Victor Pingel og forfatningskampen. Af lektor, cand. mag. JØRGEN SEVALDSEN	232

Oversigter

Brockdorff-Rantzau i tysk historiografi. Af lektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN	271
Nyere forskning om Tysklands udenrigspolitik 1933–1945. Af kandidatstipendiat, cand. mag. KARL CHRISTIAN LAMMERS	313
Nyere tendenser i amerikansk historiografi: Debatten om »konflikt« og »konsensus«. Af cand. mag. NIELS THORSEN	342

Anmeldelser

NIELS SKYUM-NIELSEN og PER NØRGART: Film og kildekritik. Anm. af kandidatstipendiat, mag. art. BERNARD E. JENSEN	364
Festskrift til Povl Bagge på halvfjedsårsdagen 30. november 1972. Anm. af lektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG	381

	Side
HANS KUHN: Das alte Island. Anm. af seniorstipendiat, cand. mag. INGE SKOVGAARD-PETERSEN	394
NIELS SKYUM-NIELSEN: Kvinde og slave. Danmarkshistorie uden retouche 3. Anm. af arkivar, cand. mag. THELMA JEXLEV	398
ANNE K. G. KRISTENSEN: Danmarks ældste annalistik. Studier over lundensisk Annalskrivning i 12. og 13. århundrede. Anm. af lektor, fil. dr. TORE NYBERG . .	405
ERIK GUNNES: Kongens ære. Kongemagt og kirke i »En tale mot biskopene«. Anm. af studielektor, mag. art. JØRGEN QVISTGAARD HANSEN	408
EVA ÖSTERBERG: Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget. Anm. af dr. phil. SVEND GISEL	410
LARS-OLOF LARSSON: Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500-1640. Anm. af lektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG	418
KERSTEN KRÜGER: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte. Anm. af professor, dr. phil. E. LADEWIG PETERSEN	423
JENS ENGBERG: Dansk finanshistorie i 1640'erne. Anm. af professor, dr. phil. E. LADEWIG PETERSEN	423
AAGE FASMER BLOMBERG: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660. Anm. af professor, dr. phil. E. LADEWIG PETERSEN	431
POUL THESTRUP: The standard of living in Copenhagen 1730-1800. Some methods of measurement. Anm. af landsarkivar, cand. mag. JENS HOLMGAARD	448
KRISTIAN HVIDT: Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914. Anm. af professor, dr. polit. P. C. MATTHIESSEN	455
GUNHILD NISSEN: Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880-1910. Anm. af professor, dr. phil. POV L BAGGE	461
HARALD JØRGENSEN: Genforeningens statspolitiske baggrund. Tilblivelsen af Versaillestraktatens slesvigske bestemmelser. Anm. af cand. mag. CARSTEN MOGENSEN	470
SVEN TÄGIL: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933-1939. Anm. af cand. mag. CARSTEN MOGENSEN	470
BJARNE W. FREDERIKSEN: Danmarks Sydslesvigpolitik efter det tyske sammenbrud i 1945. En analyse af de faktorer, der var bestemmende for dens udformning. Anm. af cand. mag. CARSTEN MOGENSEN	470
WILHELM M. CARLGREN: Svensk utrikespolitik 1939-1945. Anm. af overarkivar, dr. phil. VIGGO SJØQVIST	483
AAGE TROMMER: Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse. Anm. af docent, fil. dr. CARL-AXEL GEMZELL	487

Nyt fra historisk videnskab

Møder

Nordisk samarbejdskomité for Latinamerikaforskning (B. MORILLAS)	499
Commission internationale pour l'histoire des villes (THOMAS RIES)	499

Hjælpe midler

A. GIRY: Manuel de diplomatie (NANNA DAMSHOLT)	501
VELI KOLARI, JARMO SUONSJUR'JA (Avt.-sost.): Politiceskaja istorija skandinavskich (BENT JENSEN)	501

Almindelig historie

THOMAS S. KUHN: Videnskabens revolutioner (N. THORSEN)	502
The Dimensions of Quantitative Research in History, ed. by Wm. O. AYDELOTTE <i>et al.</i> (H. C. JOHANSEN)	503
R. FLOUD: An Introduction to Quantitative Methods for Historians (H. C. JOHANSEN)	505
JEAN LHOMME: Économie et histoire (H. C. JOHANSEN)	506
Istoričeskie zapiski 90 (BENT JENSEN)	508
Skandinavskij sbornik XVIII (BENT JENSEN)	509
RAGNAR SIMONSSON: Frankrikes författningar (JACQUES BERG)	510
Festschrift für Hermann Heimpel I-III (HENRIK M. JANSEN og KNUD J. V. JESPERSEN)	511

Oldtid og middelalder

R. THOMSEN: The Origin of Ostracism (SIGNE ISAGER)	513
E. ANER u. K. KERSTEN: Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises (HENRIK THRANE)	514
K. RANDSBORG: From Period III to Period IV (HENRIK THRANE)	516
D. S. MARGOLIOUTH: Lectures on Arabic Historians (E. LADEWIG PETERSEN)	516
M. M. POSTAN: Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy (E. LADEWIG PETERSEN)	517
M. M. POSTAN: Medieval Trade and Finance (E. LADEWIG PETERSEN)	517
G. VERNADSKY <i>et al.</i> : A Source Book for Russian History I-III (BENT JENSEN)	519
M. MOLLAT et PH. WOLFF: Ongles bleus (KNUD J. V. JESPERSEN)	520
J. M. WALLACE-HADRILL: Early Germanic Kingship in England and on the Con- tinent (NIELS LUND)	522
D. C. DOUGLAS: The Norman Achievement 1050-1100 (NANNA DAMSHOLT)	522
V. LITZEN: A War of Roses and Lilies (KNUD J. V. JESPERSEN)	523
U. HAUSCHILD: Studien zu Löhnen und Preisen in Rostock im Spätmittelalter (E. LADEWIG PETERSEN)	524
U. MARCH: Die Wehrverfassung der Grafschaft Holstein. (KNUD J. V. JESPERSEN) .	525
O. BARTHOLDY: Munkeliv i Løgum Kloster (AXEL BOLVIG)	527
Kring korstågen till Finland, red. K. MIKANDER (TORE NYBERG)	528
BIRGIT KLOCKARS: Birgitta och hennes värld (TORE NYBERG)	529

Nyere tid

Per Brahe: Oeconomia utg. av J. GRANLUND och G. HOLM (E. LADEWIG PETERSEN) 529	
Århus domkapitels jordebøger I. Jordebøgerne 1600-1663, ved P. RASMUSSEN (KNUD J. V. JESPERSEN)	530
I. MONTGOMERY: Värjostånd och lärostånd (MARTIN SCHWARZ LAUSTEN)	532
H. WIESFLECKER: Kaiser Maximilian I Band I (MIKAEL VENGE)	533
D. W. SABEAN: Landbesitz und Gesellschaft am Vorabend des Bauernkrieges (E. LADEWIG PETERSEN)	534
Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe VIII, bearb. v. W. STEGLICH (MIKAEL VENGE)	535
H. G. KOENIGSBERGER: The Habsburgs and Europe 1516-1660 (E. LADEWIG PETERSEN)	536
The Letters of Sir John Hackett 1526-1534, I-II, ed. by E. FRANCES ROGERS (MIKAEL VENGE)	537
S. B. CHRIMES: Henry VII (KNUD J. V. JESPERSEN)	538
J. J. SCARISBRICK: Henry VIII (KNUD J. V. JESPERSEN)	539

	Side
J. HURSTFIELD and A. G. R. SMITH: Elizabethan People. State and Society (KNUD J. V. JESPERSEN)	540
G. R. ELTON: Reform and Renewal. Cromwell and the Common Weal (KNUD J. V. JESPERSEN)	541
A. G. OLSON: Anglo-American Politics 1660–1775 (OLE FELDBÆK)	543

Nyeste tid

M. S. ANDERSON: The Great Powers and the Near East 1774–1923 (JØRGEN SEVALDSEN)	544
J. N. WESTWOOD: Endurance and Endeavour: Russian History 1812–1917 (EM. HALICZ)	545
E. BRADFORD BURNS: A History of Brazil (BENT MORILLAS)	546
Scavienius-slægtens stamfader og to af dens mænd (KNUD J. V. JESPERSEN)	547
G. INGMAR: Monopol på nyheter. Ekonomiska och politiska aspekter på svenska och internationella nyhetsbyråers verksamhet 1870–1919 (ERIK LUND)	548
Lloyd George Family Letters 1885–1936, ed. K. O. MORGAN (JØRGEN SEVALDSEN)	549
I. H. NISH: Alliance in Decline. A Study in Anglo-Japanese Relations 1908–1923 (NIELS AMSTRUP)	550
The Russian Revolution. A CBC Legacy Book (BENT JENSEN)	551
Osteuropa-Handbuch Sowjetunion: Aussenpolitik I, 1917–1955, hrsgg. v. D. Geyer u.a. (BENT JENSEN)	552
P. MAURSETH: Fra Moskvateser til Kristiania-forslag. Det norske Arbeiderparti og Komintern 1921–23 (NIELS FINN CHRISTIANSEN)	554
K. LANGFELDT: Moskva-tesene i norsk politik (NIELS FINN CHRISTIANSEN)	554
M. K. DZIEWANOWSKI: Joseph Pilsudski (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	556
H. VON RIECHOFF: German-Polish Relations 1918–1933 (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	557
H. G. LINKE: Deutsch-sowjetische Beziehungen bis Rapallo (BENT JENSEN)	558
T. PALM: Vägen till vapenvila. De finländsk-sovjetiska vapenstillståndsforhandlingarna 1944 (BENT JENSEN)	561
R. GÜTH: Die Marine des deutschen Reiches 1919–1939 (KARL CHRISTIAN LAMMERS)	561
Probleme deutscher Zeitgeschichte, edd. S. TÅGIL und G. RYSTAD (JØRGEN SEVALDSEN)	562
D. JUNKER: Die deutsche Zentrumspartei und Hitler 1932/33 (KARL CHRISTIAN LAMMERS)	563
H. GROSCURTH: Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940 (KARL CHRISTIAN LAMMERS)	564
H.-A. JACOBSEN, hrsg.: 20. Juli 1944. Die deutsche Opposition gegen Hitler im Urteil der ausländischen Geschichtsschreibung (KARL CHRISTIAN LAMMERS)	564
M. H. KATER: Das »Ahnenerbe« der SS 1935–1945 (KARL CHRISTIAN LAMMERS)	568
H. ROHDE: Das deutsche Wehrmachttransportwesen im zweiten Weltkrieg (AAGE TROMMER)	569
I neutral havn. Årsskrift for Frihedsmuseets venner 1973 (AAGE TROMMER)	570
J. O. KRAG og K. B. ANDERSEN: Kamp og fornyelse. Socialdemokratiets indsats i dansk politik 1955–71 (NIELS FINN CHRISTIANSEN)	571
R. HOFSTADTER: The Progressive Historians, Turner, Beard, Parrington (INGA FLOTO)	572
G. F. KENNAN: Memoirs I-II: 1925–63 (SVEN HENNINGSEN)	573
Den danske historiske forenings vedtægter	575
Navneregister ved mag. art. STEFFEN HEIBERG	577
Bøger indsendt til redaktionen	599

Lensregnskabernes stedsmaalsregistre som landbohistorisk kilde

FÆSTEFORHOLD I KØBENHAVNS LEN 1611–1661

AF

JØRGEN H. ANDERSEN

Nærværende undersøgelse skal betragtes som en kildestudie: en analyse af stedsmaalsregistrenes kildeværdi og udsagn. Det har ikke været formålet at skildre et lens historie som saadan, og andre kilder er kun inddraget, for saa vidt de tjener til at forklare og kommentere de vidnesbyrd, registrene rummer. Det hører med til kildeanalysen at søge at klarlægge kildens tilblivelse og dens relevans for emner, som viser sig at kunne oplyses bedre med udgangspunkt i andre kilder. Et enkelt len blandt krongodsets omkring 60 hovedlen er kun en forsvindende del, og det kan naturligvis ikke siges, hvilke resultater der har almen gyldighed, men administrationen af det danske krongods var dog saa ensartet, at undersøgelsen burde have mere end lokalhistorisk betydning. Målet har været at henlede opmærksomheden paa nogle af de muligheder, lensregnskabernes vældige og for en stor del uudnyttede materiale frembyder.

Fæsteforholdets retsgrundlag

Forholdet mellem jordejer og fæster grunder sig i ældre tid baade paa sædvane og positiv ret. Saaledes har lovgivningen først og fremmest interesseret sig for at fastslaa gældende ret og sædvane og dermed skabe den ensartethed, der er en forudsætning for retsmaskineriets tilfredsstillende funktion, og synes ikke ved lovbud at have skabt brud i udviklingen. Den middelalderlige fæster, »landboen«, forvandles næsten umærkeligt fra en fri lejer til jorddrottens tjener i de omkring 400 aar, der ligger mellem Skaanske lov¹ og situationen, som den fremtræder af

¹ Erik Kroman og Stig Juul, Danmarks gamle Love I, 1945, s. 82–83 og 192–94.

det 17. aarhundredes kilder. Hovedtrækkene af Skaanske lovs regler om jordleje er, at fæsteforholdet indgaas for et aar ad gangen (ifølge Anders Sunesens parafrase, med haandslag), og jordejeren modtager derfor landgilde til bestemte tider. Bygningerne tilhører fæsteren, som efter lejemalets ophør kan sælge dem til sin efterfølger eller tage dem med sig. Nu skal man naturligvis ikke forestille sig, at ret mange landboer nøjedes med at blive et aar paa hvert sted, men blot, at lejemaalet kunne opsiges fra begge sider. Med denne bevægelighed fulgte, at lejen og eventuelt andre fordele og ulemper maatte tilpasses udbud og efterspørgsel.

I det 17. aarhundrede opfattedes fæsteforholdet som hvilende hovedsageligt paa Chr. III's Kolding-reces af 1558,² især § 42, hvori det hedder, at: »Item skal ingen mand udvises af sin gaard, som haver fæst gaard af sit herskab, den stund han holder samme gaard . . . ved hævd og bygning og den forbedrer³ og giver sin skyld udi lovlig tid . . . og anden rettighed⁴ og er sin husbonde . . . hørig og lydig og ej laaner, lejer eller fæster fra sin gaard ager, eng eller nogen anden tilliggelse, eller tilsteder nogen anden mand at bruge samme gaards tilliggelse og ej forhugger nogen [af] de skove, der tilligger«. Hermed er livsfæstet, som lovfæstedes i Fr. II's tid, fastholdt som princip, men med visse begrænsninger. Paragraffens indledning røber, at hensigten er at forhindre overgreb mod bonden, men de, hvis magt dermed antastedes, har sikret sig en ubestemt formulering af fæsterens pligter, saa at hans sikkerhed for uforstyrret besiddelse af gaarden afhænger af domstolens opfattelse af pligterne, især af indholdet af »anden rettighed« og det endnu mere ubestemmelige: lydighedspligten, der fastslaar fæsterens stilling som tjener. Naar loven synes at forudsætte, at fæsteren har mest interesse i at blive paa samme gaard, maa den være blevet til i en tid, hvor efterspørgslen efter gaarde har været stor, med andre ord, hvor landbefolkningen har været voksende og medført en tilskyndelse for jordejeren til at opsigte ældre fæstere eller saadanne, som savnede den tilstrækkelige underdanighed. I den omvendte situation, som man kunne kalde

² V. A. Secher, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1588–1660, I, s. 33–34.

³ »Forbedrer« kan betyde udbedrer = vedligeholder. Jvf. betydningen af ordet i den samtidige Frederik II's haandfæstning smst. hvor der i originalbrevet bruges »forfødre« (reparere) og i det originale tryk 1562 »forbedre«, hvad der kun kan være en stilistisk rettelse i lighed med de andre afvigelser mellem de to tekster. Vendingen »bygger og forbedrer« er iøvrigt ældre, se Kancelliregistranten 1546 3/8.

⁴ Dvs. hoveri.

købers marked, med faldende tilgang, daarligere konjunkturer og deraf følgende ubesatte gaarde nyttet jordejerens ret til at afsætte bonden kun saavidt, som han tør risikere, at ledige gaarde kommer ud af drift og forfalder.

Til forskel fra billedet, som det aftegner sig i Skaanske lov, er i det 16. og 17. aarhundrede fæsteindgaaelsen kommet til at betyde en investering for fæsteren – ganske vist af meget varierende betydning – idet betaling af stedsmaal (indfæstning) er blevet den retsstiftende handling ved bondens overtagelse af gaarden. Dette forudsættes i recessen, men træder kun indirekte frem.

Naar der ved gaardfæste i det 17. aarhundrede anvendes udtrykket »gaarden at besidde og nyde efter recessen«, tænkes først og fremmest paa fæsterens heri nævnte pligter til vedligeholdelse, landgilde og arbejdsydelse, mens recessens følgende § 43, som byder enker efter fæstere »at fæste den gaard eller bolig, de udi bo efter deres husbondes død, dog skulle de maatte sidde til næste og rette efterkommende fardag uden fæste . . .«, senere ændres for krongodsets vedkommende til, at »den efterladte hustru maa og skal uden al indfæstning besidde gaarden . . . al den stund hun sidder enke og umandet, men dersom hun vil giftes, da skal den, som samme kone tager, være pligtig at fæste og have det udi vor lensmands minde, før han drager udi gaarden.«⁵

Saavidt positiv lov til regulering af fæsteforholdet omkring 1600, eller rettere: saa lidt kan fæsteforholdene aflæses af retsgrundlaget. Resten maa søges i sædvane, som ganske vist er underkastet forandringens lov, men paa grund af sin træghed opfattedes af sin samtid som noget statisk, og derfor, naar den ikke bevidst søgtes ændret eller udsattes for pres, kun sjældent fandt udtryk i love og forordninger. Af denne grund findes intetsteds defineret den vigtige begrænsning i den personlige frihed, der i Sjælland og Smaalandene var led i fæsteforholdet: vornedskabet eller med samtidens ord: vornedrettigheden,

⁵ Aabent brev til lensmændene 1565 23/10, Secher, anf. udg. I, s. 296-297. Ordningen udvidedes 1578 24/4 til ogsaa at omfatte kapitelsgods, Secher II, s. 92-93. Man kan undre sig over, hvor længe paabudet er om at trænge igennem. Det indskærpes 1579 22/7 over for lensmanden paa Bornholm. Men i 1585 10/7 bevilges i et aabent brev til lensmanden paa Lykaa i Blekinge »efter overvejelse og betænkning . . . af benegenhed mod vore undersaatte i Øster herred, at naar nogen bonde . . . dør . . . skal hans efterladne hustru uden indfæstning besidde gaarden . . .«! Denne form af bevilling anvendes ikke, naar tidligere paabud indskærpes, ordlyden lader forstaa, at man ikke har rede paa den gældende lov, sandsynligvis fordi forordningen af 23/10 1565 ikke blev indført i kancelliregistranten, men kun findes i tegnelserne. I den periode, som denne undersøgelse skal beskæftige sig med, respekteres ordningen dog, saavidt det kan ses.

nemlig som set fra jordejerens, kronens (lensmandens) og herremandens synspunkt. Generelle indskærper af »fødestavnens« overholdelse forekommer næsten aldrig,⁶ og det er nødvendigt at søge til enkeltsager for at faa oplyst, om og hvordan princippet i praksis haandhævedes af lensmand, herremand og domstol.

I Chr. III's reces synes det endvidere forudsat, at bønderne fæstede bygninger saavel som jorden. Men enkelte steder havde bygningsejet dog holdt sig: paa Samsø,⁷ visse egne af de skaanske landskaber, enkelte steder i Jylland og paa en del af Lolland. Recessens garanti af livsfæstet gøres altsaa afhængig af de vagt definerede generelle pligter. Hvad krongodset angaar, vil ændringer (udvidelser) i pligterne kunne aflæses af kongens ordrer til lensmændene. For det undersøgte lens vedkommende er der ikke fundet tegn paa, at lensmændene paa eget initiativ har grebet ind i den sædvane, de ved deres tiltrædelse har forefundet.

Københavns len og lensmænd

Blandt lensmandens opgaver var de fleste knyttet til forvaltningen af det i lenet beliggende krongods. Som øverste verdslige myndighed inden for sit omraade var han tillige kronens repræsentant over for hele lenets befolkning. Naar der i de følgende afsnit tales om Københavns len, menes imidlertid, naar ikke andet fremgaar af sammenhængen, krongodset heri.

I henseende til omfang placerer Københavns len sig med sine tre herreder og to birker ikke blandt de største i landet, men da den overvejende del af jorden tilhørte kronen,⁸ rummer det alligevel en betragtelig gruppe fæstere, der har sat sig spor i lensregnskaberne. Antallet af jordbrug var ifølge præsteindberetningerne fra 1651: 1143.⁹ Af disse udgjorde kronens brug 963, gejstlighedens 101 (domkapitlerne og Vartov) og adelens 43 (idet der kun fandtes eet privat gods, Raarupgaard

⁶ Se dog aabent brev af 1572 3/7, hvor lensmanden paa Stegehus faar fuld- magt til at kræve vornede bøndersønner tilbage fra købstaden, hvis de endnu ikke havde været der et aar. En rettighed, man skulle vente, lensmanden under alle omstændigheder ville have. Secher I, s. 663–664. I missive af 21/3 1620 til landsdommerne omtales de sjællandske jordejere som fæsternes ejermænd!

⁷ 1595 26/2 om bygningsvurdering paa Samsø. Secher II, s. 688–89.

⁸ Delvis som resultat af kronens mageskiftepolitik i Frederik II's tid, men dens dominans er dog af ældre dato, idet der kun var nogle faa hovedgaarde tilbage paa adelens hænder, da Fr. II gik systematisk tilværks. Thomas Bang i Hist. Tidsskr., 9. r. I, s. 6–8.

⁹ J. A. Fridericia, Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 6. r. II, s. 594.

ved Sengeløse, nuværende Katrinebjerg), desuden nævnes 36 ødegaarde. Jordegne bønder fandtes ikke. Lenet bestaar af herrederne Sokkelund, Ølstykke (tidligere en del af Jørlunde) og Smørum. Dette sidste omfatter det i 1577 nedlagte Lille herred,¹⁰ som langt op i det 17. aarhundrede vedbliver at figurere i lensregnskaberne og vel ogsaa i folkemunde. Betegnelsen Københavns birk eller Birket overlever ligeledes retskredsens nedlæggelse og indlemmelse i Sokkelund herred i 1621 efter Store Ladegaards oprettelse.¹¹ Amager indtager en særstilling, idet Hollænderbyens (Store Maglebys) store sogn som følge af sine særlige privilegier og friheder kun afsætter spredte spor i regnskaberne og ikke i egentlig forstand hører til lenet,¹² mens den af danske bønder beboede del af øen, Taarnby og Sundbyerne, udgjorde et eget birk.¹³ Til lenet regnes endvidere Køge købstad og selve Københavns Slot (formentlig Holmen),¹⁴ mens det for hovedstaden gælder, at »samme slots lensmand derover intet [haver] at befale«. ¹⁵ Derimod regnes Christianshavn til lenet, hvad der bliver føleligt for bønderne, da de bliver sat til at fylde de lave grunde op i den ny by. Til lenet hører uden for de nævnte herreder desuden en del spredte gaarde i Tune og Ramsø, det vil sige i herreder, der ellers ligger under nabolen. Det i Skaane beliggende Baadsted (Båstad) len hører i administrativ henseende under Københavns len. Det helt usædvanlige i et saa fjerntliggende tillæg til et len – hvor der ikke er tale om øer – finder en sandsynlig forklaring i de store leverancer af brænde og tømmer, der, som regnskaberne viser, blev fragtet fra det skovrige Hallandsaas til Københavns slot. Da regnskaberne fra Baadsted kun uregelmæssigt indgaar i de københavnske, og deres oplysninger snarere ville fortægne resultaterne fra det egentlige len, er de i det følgende ladet ude af betragtning. Ændringer i lenets

¹⁰ Kancelliets Brevbøger 1577 3/3; Axel H. Pedersen, *Birketing i Gl. Københavns Amt*, 1968, s. 67. Lille herred omfattede kun Sengeløse, Høje Taastrup, Torslundemagle og Ishøj sogne.

¹¹ Axel H. Pedersen, *anf. arb.*, s. 55.

¹² Blandt frihederne var retten til at dømme efter egne hollandske love. De besad deres gaarde med ejendomsret, men var blandt andet forpligtet til at yde hoveri og senere afløsning til Amager ladegaard. Ved 1574 var hollænderne blevet saa mange, at de søgte om og fik lov til at fæste gaarde i de »danske« landsbyer paa Amager, men paa almindelige, der gældende betingelser. Secher I, s. 576.

¹³ Axel H. Pedersen, *anf. arb.*, s. 31.

¹⁴ Kancelliets Brevbøger 1635 15/7, hvor en sag viser, at slottet hørte under Sokkelund herred.

¹⁵ Arent Berntsen, *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 1656, I. bog, s. 16. Hans selvfølelse paa byens vegne skyldes hans embede som raadstueskriver!

grænser finder kun sted i ubetydeligt omfang før de store bortsalg i 1648. Men salget gaar trægt, og de 200 tdr htk af de 300, som det bestemtes at Københavns len skulle miste, bliver udlagt til slotsskriveren Jacob Eylertsen saa sent som i 1657.¹⁶

Da Københavns len var slotslen, var hovedgaardsjorden samlet om ladegaardene. Vigtigst blev den i 1548 oprettede Nyby Ladegaard, der ved sin udvidelse med Solbjærg by og køb af nogle Vartovgaarde fra 1620 blev genstand for kronens eksperiment i stordrift som Store ny Ladegaard. Hertil lagdes fjernere græsningsarealer paa landsbyen Islevs bekostning.¹⁷ Efter en række aar med nedslaaende driftsresultat besluttede kongen at bortforpagte Ladegaarden i 1645,¹⁸ for endelig i 1651 at lade den største part af den udstykke til hollændere fra Amager. Ifølge privilegierne for Ny Hollænderby skulle de være forpligtet til at opføre 20 gaarde og til evindelig ejendom besidde ladegaardsmarken med alt tilliggende for et beløb paa 700 rdl aarlig eller nærmere specificerede varer. Herimod var de fri for hoveri og rejser og fik lov at nyde samme retslige og kommunale selvstyre som hollænderne i Store Magleby. Kun skulle de overtage Ladegaardens funktion som staldeplads for indkommende dyr bestemt for slottet. Ladegaardsmarken er da ikke længere helt den samme i 1651, idet Islev mark og enghave allerede 1650 bortforpagtedes mod en aarlig afgift paa 1000 rdl. De mindre ladegaarde var det gaaet paa samme maade: Ibstrup bortforpagtedes fra 1645 paa varierende betingelser. Henrik Müller drev fra 1650 Jonstrup mark og enghave mod aarlig afgift, og Valby enghave var bortforpagtet fra 1650 og pantsat fra 1651 til 1653, hvorefter den blev indløst.²⁰

I perioden 1611–61 havde lenet ialt 13 lensmænd, et højt tal, men dog ikke enestaaende i sammenligning med andre len. Det synes at have været Chr. IV's politik at hindre nogen i at gro fast. Hvad lenet ikke gav i form af store indtægter, har formodentlig kunnet opvejes med fordelene af at være bosat i nærheden af kongens opholdssted, der, som hans egenhændige breve beviser, oftest var København og Frederiks-

¹⁶ Bilag til indtægtsregnskabet 1657–58.

¹⁷ Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård, 1957, s. 89.

¹⁸ Det daarlige resultat stemmer overens med samtidige indberetninger fra lensmændene om ladegaardsdriftens ringe udbytte, (se RA. D. kanc. B 110) og behøver ikke at skyldes kongens selvrædighed i driften. Forleningsbrevet til Mogens Kaas 1624 3/8 byder, at »han skal ikke befatte sig noget med ladegaardene«, Kanc. Brb., s. 213.

¹⁹ Secher IV, tillæg s. 462.

²⁰ Kristian Erslev, Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596–1660, 1885. s. 102.

borg. Christian Friis fik godkendt, at hans foged og skriver maatte skrive under paa hans vegne i lenets regnskaber: Københavns len kan nok betragtes som noget af en gunstbevisning. Lensmændene synes alle at være taget af højadelen. To var rigsraader inden forleningen, nemlig den ældre og yngre Christian Friis, tre blev optaget i rigsraadet under eller efter forleningen: Mogens Kaas, Niels Trolle og Axel Urup, mens de øvrige forblev »menig højadel«. ²¹ En ulempe for lensmanden maa det have været, at Chr. IV jævnligt kunne finde paa at gribe ind i forvaltningen, som nævnt i ladegaardsdriften og i mindre sager som folkehold. Værst var nok de ekstraarbejder, der paalagdes bønderne i form af fæstningsbyggeri, vejbyggeri og jordarbejder i havnen, hvad der maatte forringe lenets økonomiske vilkaar uden kompensation til lensmanden. Da hans udbytte af lenet var fastlagt i genanten, var han dog sikret mod direkte tab ved økonomiske vanskeligheder (et særligt punkt er ødegaarde), mens hans udbytte fra de variable indtægter, det »uvisse«, svingede med lenets økonomi som helhed.

For lensmanden var følgende aflønning sikret indtil 1624: »500 dr, 166 tdr rug, 258 tdr byg, 700 tdr havre, $6\frac{7}{8}$ tdr smør, 25 kær, $30\frac{1}{4}$ galt, 83 fede og 200 magre svin, 12 flæskesider, 221 faar og lam, 204 gæs, 720 høns, 276 skp humle, 11 skppd og 1 lispd flæsk, samt nærmere bestemte kvanta æg, fisk, salt, lys, gryn, talg, eddike og ærter. Genanten af denne ordlyd udstedtes første gang 1602 og betegner en betydelig nedsættelse af naturalierne i forhold til den forrige fra 1600. Ved Mogens Kaas tiltrædelse 1624 ændres naturalieydelseerne til konstanter, saaledes at lønnen ialt bliver 1800 dr plus $\frac{1}{10}$ af det uvisse. Denne fastsættelse gaar igen i de følgende forleningsbreve. Københavns len undgaar forandringer, da Chr. IV i sine sidste aar omdanner nogle af lenene til afgiftslen, og i hele perioden er lensmandens udbytte ikke direkte afhængig af driftoverskuddet og lensmanden uden anden motivering til at følge med i lenets økonomi, end hans pligt over for kronen til at »lade have god tilsyn til vor og kronens ejendom udi lenet, at den ikke ved uret derfra hævdes eller forvendes, og dersom han kan formærke nogen jord eller ejendom lidet eller meget at være kommen derfra med urette, da skal han tale det igen med lov, dom og ret«, og desuden skal han »holde bønderne, til lenet liggende ere, ved lov, skel og ret og dem aldeles intet uforrette imod loven og jordebogen, eller med nogen ny paatag besvære i nogen maade og aldeles ingen af vore og kronens vornede bøndersønner at maa løsgive eller uden vor egen

²¹ En opstilling af lensmandsfølgen findes sammesteds hos Erslev.

naadigste bevilling sælge[!] og afhænde«,²² hvortil kommer hans selvfølgelige pligt til regnskabsaflæggelse og fremsendelse af jordebogens indkomst og andet.

Lensregnskaberne og stedsmaalsregistre

Lensregnskaberne, der i saa stor mængde er bevaret fra det 17. aarhundrede, er lensmændenes aarlige regnskabsaflæggelse til rentekammeret om krongodsernes drift.²³ Lenenes egne løbende regnskaber er derimod helt gaaet tabt. I løbet af 1630erne og 40erne var revisionsbyrden blevet saa stor for de omkring 20 renteskrivere, at en forsinkelse paa tre-fire aar var normalt. Hvad en saadan revision kunne gøre, rakte ikke meget længere end til at kontrollere overensstemmelse mellem regnskaberne forskellige dele og deres indre sandsynlighed. Alligevel har man nu intet andet valg end at tage regnskaberne for deres paalydende.

Regnskabsaaet løber fra Philippi Jacobi dag, dvs 1. maj til 30. april. Indtægtsregnskabet begynder med en opgørelse af, hvad lensmanden er kronen skyldig fra det foregaaende aar. Dernæst følger den største indtægtspost, landgilden med alle dens forskellige »persiller«. Den næste store post er de »uvisse« indkomster, bestaaende af stedsmaal, sagefald og førlov. Paa udgiftssiden staar først og fremmest lensmandens aflønning, genanten. Saa følger den række udgifter, det var lensmanden tilladt at afholde af lenets indkomster inden resten skulle leveres til kronen. Af særlig interesse for landbohistorien er det omdragne gods, en udgiftspost, der opregner tab i landgilden, hvadenten det skyldtes frihed som aflønning, fattigdom eller at gaarde ligefrem stod øde og udyrkede. Lensregnskaberne anden række er jordebogsafskrifter, opstillet herreds- og sognevis og i samme rækkefølge fra aar til aar. Den tredje række affødtes af lensmandens rolle som ansvarlig for skatteopkrævningen. Formelt svarede ikke statsskat, men til særlige formaal bevilegede rigsraadet kronen ekstraskatter. Efterhaanden som statens finanser forværredes, og de ordinære indtægter faldt, blev ekstraskatterne et aarligt fænomen, og ikke sjældent opkrævedes dobbelt eller

²² Af Niels Trolles forleningsbrev 1634 30/6. Bilag til Kbh. lens rgsk. 1634–35. Disse stereotype dele af forleningsbrevene er ikke medtaget i den trykte udgave af Kancelliets Brevbøger. Om forleningsformer m. m. se Jens Engberg, *Dansk finanshistorie i 1640'erne*, 1972, s. 152 ff.

²³ Om lensregnskaberne regnskabsmaade, se Thomas Bang, *Fortid og Nutid* bd. 1, s. 141. Om revisionen se Hans H. Fussing, *Stiernholm Len*, 1951, s. 134 ff. og Jens Engberg, *anf. arb.*, s. 97 ff.

tre dobbelt ekstraskat. Mandtal over de skatteydende blev ført af skriveren og giver os næsten en folketælling, idet ikke blot bønderne, men ogsaa husmænd og karle svarede skat efter forskellig takst. Herforuden kan lensregnskaberne omfatte udspisningsregistre, dvs. regnskab over ladegaardenes bespisning af egne folk og de hovgørende bønder.²⁴ Endelig findes rækker af kvittantiarumsbilag, der vedrører lensmandens afregning med kronen. Næppe noget lensregnskab fra det 17. aarhundrede er bevaret fuldstændigt, men de fleste rækker er nogenlunde sammenhængende. Københavns lensregnskaber hører til de velbevarede, men er, som det vil ses, heller ikke uden lakuner.

Stedsmaalsregistrene udgør undertiden et særligt læg sammen med det øvrige »vissse«, men som regel indgaar de i hovedregnskabets indtægtsafsnit. Fra det ene len til det andet varierer deres oplysninger fra det nødtørfigtste – men for regnskabsaflæggelsen tilstrækkelige – til hele smaa fortællinger om fæsterskifternes omstændigheder. Registerne fra Københavns len placerer sig blandt de righoldigste i landet. I det følgende skal meddeles en karakteristik af registrenes oplysninger, idet tolkning og udnyttelse af disse henføres til senere afsnit i den sammenhæng oplysningerne anvendes.

Som det er sædvane i de fleste større len, er indførelserne ordnet først herredsvis og – for det meste – inden for hvert herred sognevis. En underinddeling i landsbyer inden for det enkelte sogn findes undertiden, men synes at afhænge af hver skrivers ordenssans. Som i lensregnskaberne i det hele taget breder skriverne sig overlegent over det gode papir med store initialer og store mellemrum mellem indførlerne. Især omhuen for overskrifterne lader tro, at skriverne har haft rigelig tid til færdiggørelsen. Overalt er brugt en letlæselig skoletskriverhaand, og vanskeligheder med tydingen opstaar kun ved forældede ord og vendinger. Rettelser og overstregninger er yderst sjældne, og det hele gør et meget slikt indtryk. Selv om lenet skifter lensmand, forbliver skriveren ofte i stillingen, hvad der sikrer en vis ensartethed i sprogbrug og opstilling over mange aar. For foden af hver side angives et summa af den paagældende sides tal og til slut et summarum af alle aarets indfæstninger, hvortil revisionen føjer det foregaaende aars summarum til sammenligning.

Den enkelte indførsel kan rumme følgende oplysninger: dato for fæsteindgaaelsen, den ny fæsters navn, fæstets genstand, lokalitet, even-

²⁴ En vigtig analyse af denne kilde er C. Rise Hansen, *Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620*, 1968.

tuelt slægtsskab med afgaaende fæster, afgaaende eller sidste fæsters navn, aarsagen til hans afgang, stedsmaalets størrelse, eventuelle begrundelser for dets ringe størrelse, betingelser eller begunstigelser – samt forskelligartede lejlighedsvis kommentarer. Naar det fra andre lens regnskaber fremgaar, at revisionen ikke har gjort indsigelse mod saa lakoniske indførsler som: »Modtaget af N.N. til stedsmaal: 10 dr«, maa forklaringen paa de omstændeligere indførsler findes i registrenes tilblivelsesmaade. Dette spørgsmaal vil blive taget op efter en gennemgang af registrenes udsagn.

Datering af fæsteindgaaelsen findes fra det ældste bevarede register 1611–12 til og med 1629–30 og er et absolut særsyn blandt sjællandske lens registre, undtagen i isolerede tilfælde, som ogsaa iøvrigt adskiller sig fra de typiske indfæstninger.

Den ny fæsters navn opgives hyppigst som fornavn + patronym, eventuelt med tilnavn (Jens Nielsen Soldat). Undertiden medtages kun fornavn og tilnavn, som kan være enten familienavn (Hans Høg), bestilling (Jacob Skomager) eller stednavn (Jørgen Samsing). Grænserne herimellem er noget flydende, idet bestillingerne ikke kan skelnes fra familienavne. Hvis en Jep Smed bruger en gaard og ikke optræder i skattemandtallene som »haandværker med avl«, kan man slutte sig til, at »Smed« er familienavn, men ud fra stedsmaalsregistrene kan det ikke afgøres. Endnu sværere bliver det med »Hans Fisker« og »Per Spillemand«. Den noget usikre navneskik medfører, at den samme fæster kan optræde eet sted med sit patronym og i en anden sammenhæng med tilnavn/familienavn, hvad der undertiden vanskeliggør identifikation af den omhandlede gaard.²⁵ Personer, der ikke hører til bondestanden, optræder ogsaa som fæstere. Præster benævnes som det er skik med et »hr.« foran fornavnet, borgere bestemmes ofte ved et efterstillet »i København« eller »paa Nørregade«. Til bestemmelse af ny fæster medtages hændelsesvis sidste bopæl eller navn paa den vedkommende har tjent hos. I mange tilfælde vil sidste bopæl naturligvis være fæstereens fødested, men udtrykkeligt nævnes fødested kun, hvor det ikke er i Københavns len, men i et andet krongods, mens tilflytning fra privat gods er uhyre sjælden.

Det sædvanlige udtryk er, at en fæster »antager« en gaard, men ind

²⁵ Eksempelvis optræder den Hans Olsen, der nævnes i Sokkelund herreds tingbog 23/3 1626 (trykt udgave v. Ole Karup Pedersen for daværende Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, 1957. s. 159) i stedsmaalsregistret som Hans Fynbo, Husum 1625–26.

imellem skimtes vornedskabets ufrihed, som naar det hedder, at »N.N. blev sat til« og sjældnere »blev dømt til« eller »blev tildelt«. Tillige støder man paa mere ubestemte udtryk som »kom til«, der lader ane pres eller tvang.

Fæstets genstand er i første række gaarde, og undersøgelsen skal kun beskæftige sig med disse. Men et næsten lige saa stort antal huse rummes i registrene. Hertil kommer møller, kroer, ubebyggede jorder og græsgange og endelig en gruppe, der gælder rettigheder: fiskepladser, handelstilladelser og udskænkning. Gaardene angives som: gaard, lille gaard, halve gaard, fjerdings- el. (sjældent) ottingsgaard, part af gaard, »kirkegaard«, gaardsædegaard eller øde gaard (»forfaldne«, »moxen øde«, »ringe«). Fjerdingsgaarde og ottingsgaarde er kun almindelige paa Amager, i Taarnby og i Sundbyerne, hvor jorden gennemgaaende er udstykket i mindre lodder. Andre brøkdeler saasom $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{3}$ eller $\frac{1}{6}$ gaard findes kun paa Amager, hvor udnyttelsesgraden er højst, nemlig som følge af, at hollænderne i den første del af aarhundredet var taget til i antal. »Gaardspart« er noget usikkert. Partens størrelse bestemmes nemlig som den, »N.N. havde fæst«. Jordebøgerne kan ikke hjælpe, da de som regel kun opgiver, hvad hver gaard samlet skal betale i landgilde. Kun naar man kan finde frem til, hvor gaarden forrige gang blev fæstet, kan man være heldig at faa oplyst, hvor stor en del det drejer sig om. Det viser sig da ofte blot at være en halvpart. Sprogligt kan der ikke skelnes mellem de to betydninger af »den halve gaard«, enten en gaard, der er saa lille, at den regnes halvt i skat og afgifter, eller virkelig en halvdel af en hel gaard, der saaledes har to brugere. Men af skattemandtallene kan det ses, at lensadministrationen kun regner med et ubetydeligt antal halvgaarde i den første betydning, og selv om præsteindberetningerne opgiver noget større tal, sker det paa grundlag af fra sogn til sogn varierende beregningsmaader ud fra jordtilliggendet. Præsternes opgivelser kan derfor ikke lægges til grund for en fortolkning af registrenes kategorier, saa meget mindre som jordebøgerne viser, at den helt overvejende del af de »halve gaarde«s fæstere det følgende aar svarer landgilde sammen med en anden fæster. Det hænder ogsaa, at stedsmaalet lader en bonde fæste »den anden halve gaard«. Egentlige halvgaarde synes at være halvgaarde af tradition, selv om de naturligvis normalt hører til de mindre, og ikke paa grund af skyldsætningen. Problemerne omkring brugsstørrelser kan ikke løses paa grundlag af skatteudskrivningernes enkle kategorier. Skattemandtallene regner med hele og halve gaarde, møller med og uden avl,

m. m., og listerne kommer derfor til at tage sig nydelige ud, men en sammenligning med brugsstørrelser i Skivehus len har vist, at mere end halvdelen af gaardene regnes for halvgaarde, og det er her sjældent, at jordebøgerne viser mere end een fæster paa hver gaard – i Salling er det altsaa en brugsstørrelse (iøvrigt er der lige saa mange landsbyer med et ulige antal halvgaarde, som med et lige!). Men betegnelserne i Skivehus len ligger ikke fast: den samme gaard kaldes nu en halvgaard, nu en liden gaard og atter igen slet og ret gaard. Brugen er mere konsekvent i Københavns len, hvor man kan gaa ud fra, at der er tale om halvdelen af en gaard uanset størrelsen.²⁶ Gaardsædegaarde er faatallige. Naar der paa næsten 50 aar kun nævnes 13 stedsmaal af gaardsædegaarde, og kun 2 af disse optræder to gange, har man lov at slutte, at de for det meste blot kaldes gaarde. Begrebet gaardsæde forekommer noget udvandet, naar det kan ske, at en gaardsædejord fæstes bort som tillæg til en anden gaard, endda i mere end een fæsters levetid, eller at jorden til et andet gaardsæde fæstes bort for sig.²⁷ De udtrykkelige gaardsæder er fundet i Utterslev, Slagslunde, Søsrum og Vedbæk, samt paa Amager. Kun eet spor af et virkeligt særindhold af gaardsædestillingen er fundet, hvor en fæster i Utterslev kaldes ugedagsbonde til Nyby Ladegaard.²⁸ Udtrykket ugedagsgaard er kun fundet en enkelt gang i registrene. Det ser ud som om begrebet paa denne tid bruges synonymt med hovgørende, eftersom »Husum mænd erklærer, at de er ugedagstjenere til den nye ladegaard« i en retssag paa Sokkelund herredsting.²⁹ De saakaldte kirkegaarde var gaarde, som efter i katolsk tid at være skænket til kirken, ved reformationen var overgaaet til kronens administration. Registrene tyder paa, at præsterne har faaet forret, naar de ville fæste tillægsgaard til præstegaarden, men iøvrigt fæstes kirkegaardene som det egentlige krongods, idet stedsmaalet er indført blandt de øvrige og ikke henført under »stiftets indkomst«. Man maa derfor tvivle om, at kirkegaardene altid er betegnet som saadanne, naar det ikke havde nogen regnskabsmæssig betydning, og i de følgende opstillinger er de ikke søgt udskilt.

Lokalitet angives i langt de fleste tilfælde som landsby eller sogn. Men en usikkerhed kommer undertiden af, at stedet bestemmes som liggende »sammesteds«, underforstaaet som det foregaaende fæste, uden

²⁶ Ang. driftsenheder henvises til F. Skrubbelttrang, Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede, Hist. tidsskr. 12. r. V, s. 1.

²⁷ 1638–39, Laurids Hansen. 1640–41, Anders Christensen.

²⁸ 1656–57, Rasmus Andersen.

²⁹ Tingbogen, trykte udg., s. 166.

at det altid er klart, om det refererer til den fornævnte landsby eller blot er i samme sogn. En anden formulering: »N.N. i Sengeløse fæster den gaard sammested, som M.M. oplod . . .« har vist sig at skulle forstås saaledes, at »sammesteds« (eller »ibidem«) henfører til Sengeløse og ikke til en ovennævnt lokalitet. Inden for landsbyen bestemmes beliggenheden med den foregaaende fæsters navn – i reglen ogsaa, naar der er tale om ødegaarde, nemlig hvor gaarden dog har været fæstet i mands minde.

De afgaaende eller sidste fæsters navne er for det meste omhyggeligt førte, men tendensen er mod større kortfattedhed end for de tiltrædendes vedkommende. Især hvor den afgaaede fæster er død, og hans navn derfor bliver optaget i den form, hvori det huskes af naboer. Saaledes udelades ofte patronymet, hvis et tilnavn foreligger, hvad enten det er et familienavn, bestillingsnavn (Jep Smed har ikke været kendt som Jep Christensen) eller et mere eller mindre smigrende »appositions«-navn, for eksempel: Lille Hans Jensen, Store Karen, Kirsten Stakkehals, Karen Tysk og Feltberederen.³⁰

Slægtskab mellem den afgaaede fæster og den tilkommende angives i en lang række tilfælde. Hyppigst overtager en søn gaarden efter faderen,³¹ men mange variationer forekommer, saaledes bror til bror,³² fader (eller moder) til datters mand,³³ onkel til brorsøn,³⁴ og den særlige gruppe, som ganske vist falder uden for egentligt slægtskab, men som for vor interesse bør henføres til »far til søn«-gruppen, nemlig de ikke helt faa tilfælde af stedfar til stedsøn, hvadenten forholdet skyldes, at den gamle fæster, da han overtog gaarden, giftede sig med en enke paa stedet og antog hendes børn som sine egne, eller han har taget sig

³⁰ Eksemplerne er hentet fra (i rækkefølge) Ishøj 1642, Holte 1654–55, Balle-rup 1648–49 og Hvidovre 1640–41.

³¹ Et eksempel paa, at faderen i levende live overlader gaarden til to sønner er Torslundelille 1625–26. Det hænder, at en moder oplader til en søn, Gentofte 1654, Sundbyvester 1653. Nogle enker maa have holdt stædigt fast ved gaarden til deres sønner blev voksne, for paa den maade at sikre dem, og dermed sig selv paa deres gamle dage. I mange tilfælde fæster sønnen først gaarden, naar moderen er død, hvadenten det nu skyldes, at man har villet spare udgiften til stedsmaal saa længe som muligt, eller at enkerne ugerne har sluppet tøjlerne. Eksempelvis kan nævnes fra Sengeløse 1639–40, at enken Lutse Peder Bundes aaret inden sin død solgte hele to huse i byen; mon for at skaffe den for egnen meget store indfæstning på 40 daler, som sønnen skulle bruge?

³² Eksempler: Lundtofte 1637–38, Slagslunde 1640–41 og Valby 1656–57, hvor en bror til den tidligere afdøde fæster køber de andre arvinger ud. Et eksempel paa svoger til svoger er Herstedøster 1654.

³³ Nybølle 1623–24, Holte 1627–28 og Maaløv 1627–28.

³⁴ Farum 1626–27.

af andres nødstedte børn. Registerne har en del udtalte stedsønne-overtagelser, af hvilke det ses, at stedsønner ikke faar deres ny faders navn.³⁵ En sjælden gang anføres blot »søn«, hvor der efter navnene maa være tale om en stedsøn.³⁶ Mere som et kuriosum kan nævnes et eksempel paa, at en søn har opladt til sin fader, men det er en følge af et gaardbytte mellem fader og søn.³⁷ Varianter af de nævnte muligheder for familieskifter findes, hvor den tidligere fæster kun oplader det halve af sin gaard.³⁸ Et forhold der nærmer sig familiefæstet derved, at en vis kontinuitet bevares, men hvor familieskabet med den ny fæster først kommer i stand med eller omkring fæstet, er, hvor den ny fæster ægter enken paa stedet. Eksempler herpaa er for talrige fra alle tider og steder til at enkelte skal fremhæves, men forholdet anføres saa ofte i de københavnske registre, især i den sidste del af den omhandlede periode, at man maaske har lov at regne med, at denne oplysning er konsekvent medtaget, fordi omstændighederne tyder paa, at lensadministrationen har anset det for ønskværdigt som et middel til at begrænse antallet af uforsørgede enker (hvad de giftefærdige piger saa ellers har syntes om ordningen). Som regel anføres »ægter enken«, undtagelsesvis »ægtede enken«. Naar der fæstes, uden at brylluppet endnu har fundet sted, skyldes det næppe, at den ny fæster har villet være sikker paa gaarden forinden, idet andre træk tyder paa, at lensadministrationen ikke vragede kandidater, der havde talt sig til rette med de afgaaede fæstere, men antagelig, at der ikke var hengaaet tilstrækkelig lang tid fra den tidligere fæsters død, til at enken uden at støde velanstændigheden kunne gifte sig igen. Desuden var endnu i det 18. aarhundrede trolovelsen den retsstiftende handling ved ægteskabs indgaaelse, og den kirkelige vielse kun en velsignelse af den indgaaede pagt.³⁹

Om aarsagerne til fæsterskifterne er registrene ret meddelssomme, saaledes at forstaa, at den gamle fæsters navn tilføjes en forklarende bisætning, for eksempel – »den gaard i Brøndbyvester, som Tomas Pedersen for armod frastod«, og – »den gaard i Sundbyvester, som Aage Pedersen i pesttiden fradøde«. Kun yderst sjældent savnes kommentarer, men mange udtryk er saa vage, at de kun synes medtaget fordi den

³⁵ Veksø 1622–23, Ølsemagle 1620–21.

³⁶ Emdrup 1651–52, hvor der dog kan være sket en fejlskrivning.

³⁷ Tommerup 1642–43.

³⁸ Forsynet med kommentaren: »– som N.N. ikke længer alene kunne holde.« Se afsnittet om fæsterskiftearsager.

³⁹ Georg Hansen, Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede, 1957.

stereotype indførselsformular saa at sige sidder den skrivende i haanden: – »den gaard i Herstedvester, som Søren Jacobsen tilforn havde« og lignende udtryk: brugte, paaboede og iboede siger intet reelt. At det er rutinen, der gør, at pladsen ligesom skal fyldes ud, anes, naar man sammenligner med andre len, hvor formlen er en anden, men dog en formel. For eksempel Dragsholm, hvor sætningen »N.N. fæstede M.M.s gaard i Eskebjerg . . .« er typisk, hvor man ved at sætte navnet i genitiv undgaar at maatte hæfte en bisætning paa. Og denne lille forskellighed i vanen er skyld i, at det nu vil være umuligt at undersøge aarsagerne til fæsterskifter i Dragsholm og andre len i samme periode.

Stedsmaalet anføres i en kolonne yderst til højre i registret og opgives i daler og eventuelt mark skrevet med romertal. Tallene kan være svært læselige hvad angaar tegnet for een, der skrives som »i«, ofte saa tæt paa række, at man maa stole paa antallet af prikker eller ty til sammenlægningen for foden af hver side. Af naturalier forekommer »øxen« og havre, »øxen« med aftagende hyppighed og sidste gang i regnskabet 1631–32, iøvrigt almindeligvis sammen med en sum i kon-tanter. Havre forekommer kun alene, fra een til fire tønder, og kun ved gaarde, der enten betegnes som øde, eller som af andre træk kan skønnes at være af ringe værdi.

Perioden spænder over de mange møntforandringer, som fandt sted i Chr. IV's tid.⁴⁰ Daleren er derfor ikke et entydigt udtryk for stedsmaalenens størrelse gennem den undersøgte periode. Møntforandrin-gerne fra 1610 til 1619 havde karakter af en opskrivning af daleren, vel at mærke ikke i forhold til udenlandsk mønt – et bestemt bytteforhold kunne ikke i praksis paatvinges en tid, der tog penge for deres vægt og finhed –, men i forhold til skillingen. I realiteten betød opskrivningen derfor en devaluering set fra menigmands synspunkt, han som til daglig næsten kun saa kobberskillinger og i det højeste markstykker. Konsekvensen for bønderne maatte dog være begrænset af den endnu omfattende naturaløkonomi. Kun skatter og afgifter, der løb op i hele, »enkende«, dalere følte med øget vægt. De 64 skilling, som daleren havde »kostet«, fik efterhaanden navn af en sletdaler, de 80 skilling, som daleren ansattes til i 1616, gik under navnet kurantdaler, mens rigsdaleren endelig blev fastsat til 96 skilling i 1619. Med hensyn til variable afgifter, som i denne sammenhæng stedsmaalet, var virkningen for bønderne afhængig af, om lenet ville kræve, hvad det opfattede som de sædvanemæssige takster erlagt uden hensyn til den

⁴⁰ Nordisk Kultur bd. 29, s. 192–200 samt nominalregistret.

effektive forhøjelse, som dette medførte for bønderne, eller det følte sig bundet af andre hensyn – som det vigtigste, at bønderne ikke maatte give mere, end at de kunne komme paa fode og holde gaarden i drift. Det viser sig, at lenet vælger en mellemvej, hvor forandringen sker successive.

Regnskabsmæssigt viser møntforandringerne sig ved, at den officielle daler i de første aar følges som regneenhed, blot med angivelse af skillingstallet ved hvert regnskabs begyndelse. Hvor regnskabet begynder 1611 og til 1616: 74 skilling, 1616–20: 80 skilling. I regnskabet 1620–21 gaar man over til den officielle 96-skillingsdaler i hovedposterne (summarum), men vedbliver med at regne med 80-skillingsdaleren i de enkelte poster. 1621–22 er gaaet tabt. Aarene 1622–27 (hvor ogsaa 1624–25 savnes) er paategnet 96 skilling = 1 dr, men heri maa være underforstaaet hvad der for 1620–21 udtrykkelig siges, at det kun gælder for summarum, og en sammentælling viser da ogsaa et beløb i daler, som er den femtedel større, hvormed rigsdaleren overgaar den saakaldte kurantdaler. I 1622–23 er der til regnskabets første indførsel føjet et »curdr.« til beløbet. En udregning viser, at det skal gælde alle aarets følgende indførsler. De tre følgende bevarede aar gælder det samme, og til bestyrkelse heraf tjener, at man i aarene 1627–29 opfører stedsmaalene for hver indførsel baade i de kurantdaler, som beløbene erlægges i, og i beløbet omregnet til rigsdaler, som følgelig bliver meget uhandelige tal. For eksempel er 10 curdr lig med 8 rdr 1 mark og 8 skilling, og 14 curdr lig med 11¹/₂ rdr og 16 skilling! Dette viser, at man har ulejliget sig med at tage hensyn til bøndernes konservatisme og til eget brug (og revisionens) gennemført en parallel-opstilling efter den ny officielle regnemaade. Denne opstillingsmaade følges imidlertid ikke videre end til regnskabet 1629–30, hvor hver indførsel kun har eet beløb, vekslende betegnet som curdr og blot dr. En efterregning viser, at der overalt menes kurantdaler. 1630–31 har igen den parallelle opstilling af beløbene, nu mindre konsekvent, idet der visse steder kun anføres curdr, andre kun dr, hvad en udregning viser nu staar for rigsdaler! Her træffes ogsaa for første gang udtrykket sletdaler for den gamle 64-skillingsdaler.

Begyndende med 1634–35 faar opstillingen den form, den beholder perioden ud. Alle beløb tilføjes den daler-art, i hvilken de har været aftalt og erlagt. Herved kommer kolonnerne til at frembyde en broget blanding af rigsdaler, kurantdaler og sletdaler og mister en del i overskuelighed, men for den regnskabsførende har det været en fordel, at

han nu kunne lægge alle beløb i samme daler-værdi sammen og nøjes med at omregne to beløb, nemlig sletdalerne og kurantdalerne til rigsdaler og dertil føje rigsdalerne, i stedet for at omregne hvert enkelt beløb. Hvad der har været bestemmende for, hvilken daler-værdi stedsmaaleene er aftalt i, kan ikke ses, sletdaler kan udmærket være store beløb og rigsdaler smaabeløb, ja, helt ned til en halv. Heller ikke har visse egne holdt mere fast ved de gamle enheder end andre. Forklaringen maa derfor være den enkle, at de flere møntværdier har givet mulighed for en mere gradueret skala af runde summer. Efterhaanden bliver rigsdaleren dominerende, omkring 1639–40, og efter det tidspunkt er nogle summer tydeligt omregnet fra kurantdaler, men ogsaa i 1650erne træffer man de andre enheder. I tabellerne nedenfor over stedsmaaleenes højde er alle beløb omregnet til kurantdaler indtil 1639–40, hvorfra alt er omregnet til de nu dominerende rigsdaler.

Den sidste kategori af oplysninger er de mere lejlighedsvise tilføjelser. Disse kan være betingelser for, at den ny fæster kan beholde gaarden, for eksempel, at han bygger gaarden op inden en vis frist, eller at han gifter sig med enken.⁴¹ De kan ogsaa fortælle om begunstigelser, for eksempel frihed for landgilde i et tidsrum eller løfte om tømmer til byggeri. Disse grupper af oplysninger er kontraktlige forpligtelser. En sidste gruppe har interesse for lenets egen forvaltning som kommentarer til stedsmaalets (som regel ringe) størrelse, og omhandler mest fæsterens egen situation, om han er »af ringe middel« eller han »ægter enken med mange smaa børn«, men ogsaa gaardens tilstand, dens gæld(!) eller høje skyldsætning.

Bortfæstningen og stedsmaalsregistrenes tilblivelse

Til en vurdering af registrene som kilde hører et forsøg paa at klarlægge, hvordan de er blevet til. Som nævnt rummer de oplysninger af forskellig art og med forskelligt formaal. Deres raison d'être er rentekammerets krav paa indtægterne paa kongens vegne ved krongodsets bortfæstning – lensmandens 10 % fraregnet. Andre oplysninger kunne

⁴¹ Til tider anvendes udtrykket »med condition, at han ægter enken.« Man kan ikke skelne mellem, hvornaar den ny fæsters giftermaal med enken anføres som undskyldning for et relativt lille stedsmaal og saaledes er at betragte som en meddelelse fra ridefogden til lensmanden (og revisionen, selv om den aldrig synes at gøre ophævelser over for smaa stedsmaal), og hvornaar det anføres for, som i det sidst citerede tilfælde, at fastslaa til eventuel senere dokumentation sammenhængen mellem gaardfæstet og giftermaalet.

i og for sig være rentekammeret ligegyldige, maaske med undtagelse af navnene paa de ny fæstere, som dog ikke egentlig giver nogen garanti for regnskabernes fuldstændighed. Af de øvrige oplysninger tjener de fleste lenets egen administration, nemlig fæsternavnene til identifikation af gaardene og som korrektiv til jordebogen, fæstets betingelser til paamindelse ved de følgende ydelser af landgilde og arbejdspræstationer. Tilbage bliver nogle træk, som hverken lensmanden eller skriveren har nogen interesse i at erindre sig, men som kun tjener til orientering i øjeblikket, eller som blot er reminiscenser af bortfæstningens procedure. Som vi har registrene, er de klart renskrifter. Hvad de er renskrifter af, skal søges udfundet i det følgende.

Bortfæstningen kræver et stedligt syn, hvor ridefogden eller hans medhjælper vurderer gaardens tilstand. De hyppige bemærkninger om mangler ved jord og bygning kan næppe være noteret blot paa den ny fæsters udsagn.⁴² Ridefogdens tilstedeværelse synes at være en forudsætning for hvert fæsterskifte.⁴³ Men sker forhandlingerne paa stedet, saaledes at ridefogden faktisk turer rundt i alle lenets kroge med jævne mellemrum? Datoerne viser, at der ofte skiftes flere gaarde og huse samtidig i samme sogn. For eksempel: 1629 29/10 fæster 4 i Glostrup sogn, 1630 18/3 fæster 5 gaarde og huse i Værløse sogn og 1630 28/3 fæster 3 i Maglebylille og 3 i Tommerup. For saa vidt har man lov at forestille sig et lokalt møde mellem ridefogden og vordende og afgaaende fæstere, og alligevel fæstes undertiden paa de samme datoer enkelte gaarde i andre landsbyer. Til de nævnte kan føjes: 1629 29/10 fæstedes ogsaa en gaard i Tommerup, 1630 18/3 fæstedes desuden en gaard i Vigerslev og 1630 28/3 fæstedes desuden en gaard i Husum

⁴² Naar bønderne paa tinge tiltales for bygfæld, er det ridefogden selv, der optræder paa kongl. maj. vegne. Men det er sognefogdernes pligt at paaminde landsbyernes beboere om vedligeholdelser af bygningerne, og egentlig hæfter de selv for tilstanden; det synes blot sjældent at faa praktiske følger, da det vel laa over deres økonomiske evne. En enkelt sag herom findes dog i Sokkelund herreds tingbog 1627, trykte udgave, s. 257.

⁴³ Helt ekstraordinært er, at lensmanden selv bortfæster, som han ses at have gjort i et par tilfælde. F. eks. 1619–20: »Peder Bunde i Sengeløse blev bevilget af slotsherren en fjerding af Niels Mikkelsens jord for 5 dr.« Det angives ikke, hvad der er blevet af Niels Mikkelsen, men rgsk. 1618–19 viser, at han har opladt sit hus. Ligeledes 1622–23: »Hr. kansler har bevilget Jørgen Bunde (tingmand) som boede udi Husum og gaarden der for ham afbrændte, en øde gaard i Brønshøj og frihed for ægt og arbejde paa nogen tid lang – ingen indfæstning.« Samme Christian Friis bevilger 1622–23 et hus i Ganløse til skolestue uden indfæstning! Noget tyder paa, at det har kunnet betale sig i hans tid til at gaa lige til tops. Det forekommer ikke under andre lensmænd.

og en i Brøndbyvester. En mand til hest eller vogns kunne ikke let overkomme at føre forhandlinger i Husum, Brøndbyvester og Tommerup paa samme dag, lige saa lidt som i Værløse og Vigerslev, tilmed i et ærinde, der lige saa godt kunne forrettes den ene dag som den anden. Der er da den mulighed, at ridefogdens hjælper har været kompetent til at tage stilling til fæstespørgsmaal paa egen haand, men det forekommer mere sandsynligt, at denne har ledsaget og bistaaet fogden paa hans rejser.⁴⁴ I hvert fald tyder visse udtryk paa, at den, der ved forhandlingerne og aftalerne har taget notater til senere brug, snarere er vidne til samtalerne, end egentlig deltager: I en indførsel fra 1648-49 omtales ridefogden i tredje person!⁴⁵ Hvadenten bonden skulle have tiltalt ham som »ridefogden« eller ej, er det dog udelukket, at denne skulle have nedskrevet det uforandret. Fra 1654-55 stammer udtrykket, at en bonde er »bragt til at give« saa og saa meget af en gaard – også naturligere at skrive for en tilskuer, end for en forhandler.⁴⁶

Saavidt jeg kan se, forener man bedst de to tilsyneladende modstridende vidnesbyrd om forretningsgangen – datoerne kontra nødvendigheden af fogdens tilstedeværelse – ved at antage, at ridefogden virkelig har rejst rundt i lenet (og i betragtning af dettes udstrækning velsagtens et par dage ad gangen, hvor bønderne havde pligt til at beværte ham) og har truffet aftalerne paa stedet efter syn og forhandling, og herunder har han og hans medhjælper gjort optegnelser om vilkaar og eventuelle begunstigelser, samt fastsat stedsmaalets størrelse og kommentarer dertil. Visse steder er ordlyden fra de mundtlige forhandlinger sluppet uændret fra notaterne til registre, selv om der maa ligge et tidsrum imellem notaterne og pengenes erlæggelse samt indførelse i regnskaberne. Udtryk som »stedsmaalet, som han deraf kan formaa at udgive, eftersom han betaler en hel hob børnegods...«⁴⁷

⁴⁴ Af Kalundborg lens regnskaber fremgaar det, at i den fjerneste del af lenet, Samsø, har en stedlig skriver været beføjet til at bortfæste jord, mens i det øvrige len ridefogden har forestaaet bortfæstningen; paa Samsø gør det særlige forhold sig gældende, som nævnt, at bønderne traditionelt ejede deres bygninger, og skriveren har da blot at anføre, hvor mange pund jord den og den har fæstet. Da fæsterne i Københavns len kommer til at eje deres bygninger i 1623 slipper lensmanden derimod ikke deres tilstand af syne.

⁴⁵ »Aage Jensen fæste den gaard i Værløselille, hans svoger Peder Madsen sig paa skifte frasagde og den ikkun paa et aars tid beboede. Jens Aagesen i Bagsværd haver stragt [givet tilsagn om] han til ridefogden at være holden for alt, hvis der kan paakomme...«

⁴⁶ Christian Worm, Husum.

⁴⁷ Christen Mikkelsen, Stenløse 1652-53.

eller »han begærer at maatte indtegnes til fæste og anlover at give stedsmaal efter yderste formue . . .«⁴⁸ har begge en duft af øjeblikket, mens den derefter indførte sum ifølge regnskabets karakter ikke blot kan være et løfte, men maa være betalt senere, paa et tidspunkt da kvittering udstedes. I et par perioder forekommer fæstere, som ikke har kunnet (eller skullet) betale stedsmaal, før de havde vist, at de kunne blive ved gaardene. Deres stedsmaal indføres under de aar, de blev betalt, og ikke i det aar, de antog gaardene – altsaa ser man, at lenet ikke »lagde ud« for de ny fæstere i sit mellemværende med kronen. Usandsynligt er det ogsaa, at bønderne skulle have disse for dem betydelige beløb parat i rede penge til ridefogdens besøg. Disse forhold peger altsaa paa et senere fremmøde hos fogden eller skriveren, formodentlig paa slottet,⁴⁹ hvor fæsteren betalte og fik sin kvittering – maaske i overværelse af lensmanden, skønt han har sat sig uendelig faa spor i kilderne – og det er da denne kvitterings datering, der regnes for fæstets indgaaelse og som indtil 1630 medtages i registrene. At slotsskriveren ikke blot førte lenets interne regnskab, men ogsaa havde med bønderne at gøre, derpaa tyder baade den ham tillagte skriver-skæppe af hver bondes landgildekorn og det skudsmaal som den afgaaende skriver Jep Skov faar paa Sokkelund herredsting, nemlig, at »hvad de [bønderne] med ham havde at bestille paa kongelig majestæts vegne, haver de straks bekommen god besked paa . . . og heller havde [de] set, de ham beholdet havde, end miste«.⁵⁰ Et indicium for at ridefogden ogsaa har været tilstede paa slottet, naar de vordende fæstere var tilsagt, er, at en sammenligning mellem de tre herreders tingdage og registrene tyder paa, at der ikke har været fæstet paa tingdage, hvor ridefogden ifølge tingbøgerne har vist sig paa tinge. Desværre kan det kun undersøges for et par aars vedkommende, nemlig fra de bevarede tingbøgers begyndelse, ca. 1625, til datoerne hører op i registrene, 1629–30.⁵¹ Hermed stemmer den paafaldende fordeling paa ugedage, som

⁴⁸ Knud Olufsen, Nybølle 1656–57. Omtalen af et løfte om betaling er ret hyppigt forekommende.

⁴⁹ Slottet og ikke ladegaardene har været »kontor« for fogden og skriveren at dømme efter visse tingbogsreferater: Sokkelund herreds tingbog 1627 20/9, trykte udg. s. 257, »Oluf Mogensen i Buddinge tager dele paa saa mange, som han haver sagt god for paa slottet for laanekorn.« Og sammesteds 19/4, trykte udg. s. 252, »Alle sognefogder skal paa lørdag møde paa Københavns slot . . .«

⁵⁰ Tingbogen 1629 18/6.

⁵¹ Mere end en antagelse kan det paa dette grundlag ikke blive, da ridefogden aabenbart ikke behøver at være tilstede paa tinge, men kan handle paa lensmandens vegne ved fuldmægtige. Et eksempel er Smørum herreds tingbog 1625 7/3,

fæstedatoerne viser. Det ses af en opstilling paa grundlag af aarene 1611-12, 1612-13 og 1613-14, at een dag i ugen, lørdag, er den foretrukne, idet lige ved 45 % af alle fæsteindgaaelser finder sted paa denne dag, mens de resterende dateringer fordeler sig omtrent ligeligt paa ugens øvrige dage, søndag iberegnet. Til kontrol er fordelingen ogsaa beregnet i de sidste tre aar, dette lader sig gøre: 1627-28, 1628-29 og 1629-30, og fordelingen viser sig at være den samme, med 41 % om lørdagen og en iøvrigt jævn fordeling, blot er søndag nu ikke repræsenteret. Resultatet ændrer sig ikke, hvis husfæster medtages.

Noget tyder altsaa paa, at lørdag var »kontortid«, hvor man kunne faa foged eller skriver og maaske lensmanden i tale. Naar der alligevel er mange undtagelser, hænger det velsagtens sammen med, at fogden ved sine forhandlinger ude i landsbyerne i hvert enkelt tilfælde har givet besked om, hvornaar fæsterne belejligst kunne modtages. Desværre rummer registrene i de aar, hvor datoer er medtaget, ikke indførsler, som er foranlediget af et spontant fremmøde, saadan som det i et par tilfælde senere er sket. Men allerede det anførte, støttet af en oplysning fra Ølstykke herreds tingbog,⁵² tyder paa den faste kontortid. I adskillige tilfælde, hvor fæster er indgaaet paa andre af ugens dage, findes i samme uge desuden indførsler om lørdagen.

Kvitteringen for stedsmaalet har fæsteren faaet udleveret som bevis for sin adkomst til at bruge gaarden. Naturligt nok er ingen saadanne bevaret i lensregnskaberne, heller ikke i kladde eller udkast, da man jo maa erindre, at hvad vi kalder lensregnskaberne ikke er lenets egne papirer, som den daglige forretningsgang har affødt, men (naar bortses fra kvitteringsbilag fra leverandører m. m.) i hovedsagen kun hvad lensmanden skulle staa til regnskab for over for rentekammeret. Fæsterens kvittering kaldes i samtiden stedsmaalsseddel. Af herredstingene og centraladministrationen anerkendes stedsmaalssedlen som bevis i tvivlstilfælde. Ordet fæstebrev, som senere vinder hævd, kan træffes i kancelliets brevbøger,⁵³ men er i registrene kun truffet en enkelt gang

hvor det hedder, at »Anders Rasmussen paa ridefogdens vegne lod føre vidnesbyrd.« Man kan saa heller ikke være sikker paa, at han personlig har været til stede, hvor han ellers nævnes som part i sager, undtagen hvor han omtales som handlende aktivt. For eksempel Smørum herreds tingbog 1626 21/2 »Ridefogden Knud Jørgensen indbringer og begærer dom over . . . N.N. i Herstedøster.«

⁵² 1625 15/3: »Ole Hansen i Bringe bepligter sig at fæste det hus, han ibor til lørdag under hans mandhelg.« Tingdag i Ølstykke herred er tirsdag, saa der er ikke blot tale om en sædvanlig frist!

⁵³ Stempelforordningen 1657 nævner fæstebreve som afgiftsobjekt, saa betegnelsen er i hvert fald almindelig kendt.

om fæste af kirketiende i forbindelsen »efter det medgivne fæstebrevs videre formelding«. ⁵⁴ Lad være, at det omtalte fæstebrev har rummet flere detaljer, end det var nødvendigt for et gaardfæste, saa mener jeg dog at kunne paavise, at fæsterens kvittering har været andet og mere end blot en nota, og at den ikke principielt har adskilt sig fra senere kendte fæstebreve.

Registrene, som vi har dem, er blevet til paa grundlag af kopier af fæstebrevene. For det første at dømme ud fra rækkefølgen. Det er langt lettere at indordne indførslerne landsbyvis, hvis man først kan lægge løse breve i den rigtige orden. Var der i stedet tale om løbende notater i en bog, ville en omskrivning landsbyvis automatisk medføre kronologisk rækkefølge inden for hver landsby, og af en saadan er der ingen spor, ja, flere indførsler paa samme dag i samme sogn kan endda staa adskilt af andre datoer. Et par gange kan det ses, at en lille gruppe er blevet glemt efter at renskriften er begyndt, og en landsby kan saaledes komme til at optræde to gange. At registrene er blevet til paa grundlag af kopier, ses for det andet af de kommentarer, som ikke tjener noget formaal for administrationen, men er løbet skriveren i pennen, fordi han har fæstebrevet foran sig, da han udfærdiger kopien til lenets eget brug, den som danner grundlag for registrene, naar regnskabstiden nærmer sig. Hertil hører den ret almindelige kommentar »at besidde og forbedre efter recessen« ⁵⁵ og andre indskærpelser af pligter, som »at give kongl. maj. sin rettighed«, og at »give og gøre«. ⁵⁶ Der er intet, der antyder, at de tilfælde, hvor saadanne reminiscenser er sluppet med i registrene, paa nogen maade skulle adskille sig fra alle andre fæster, og der kan ikke være tvivl om, at fæstebrevene har indeholdt de i recessen nedlagte vilkaar for fæste, i lighed med senere tiders fæstebreve, hvad der er den eneste rimelige forklaring paa, at saa helt selvfølgelige oplysninger findes i det materiale, der er en meddelelse fra lenet til rentekammeret. Denne tilblivelsesmaade stemmer ogsaa med, at virkelig specielle vilkaar er kommet med: begunstigelser, »conditioner« og neutrale aftaler. ⁵⁷ Endelig støttes denne opfattelse af de

⁵⁴ Ishøj 1637–38.

⁵⁵ Eksempler: Niels Jørgensen, Slagslunde 1652–53. Ligeledes, gældende husfæste: Hans Olsen, Torlundelille 1652–53.

⁵⁶ Bror Adersen og Hans Joensen, Nærum 1641–42.

⁵⁷ 1636–37 er anført et fæste i Ishøj, hvor »Bent Smed skal have hans fri kørevej over hjørnet af hans [den ny fæsters] pilehave...« Man kan tænke sig, at Bent Smed har haft vanskeligheder med gaardens forrige fæster om færdselsret, og er mødt op, mens ridefogden var i byen for at sikre sig, at hans ret bliver fastslaaet skriftligt. Et lille morsomt træk for os at støde paa, men højdepunktet af, hvad der kunne være rentekammeret lige gyldigt!

helt smaa træk, som naar en landsby efter at være nævnt flere gange i træk pludselig bestemmes som »paa Amagerland« – eller brugen af ordet »sammesteds«, der henviser til fæsterens oprindelige bopæl og ikke til den forrige indførsels lokalitet.

I retslig henseende er der ingen tvivl om, at fæstet først var en kendsgerning, naar indfæstningen var betalt. I ganske faa tilfælde vises dog den imødekommenhed, at fæsteren faar lov at betale stedsmaalet i et par rater. Ditlev From i Slagslunde fæster en gaard og to ødegaardsjorder paa en gang i 1649-50 og betaler 100 sletdaler straks og 16 rdr det følgende aar. Samme aar fæster Jens Pedersen i Vallensbæk en gaard og betaler 20 rdr straks og det følgende aar andre 20. Flere eksempler findes ikke i perioden, og fælles for disse to er, at de er velstaaende folk.

Men hvor lang tid kunne der hengaa mellem aftale og erlæggelse? Bøndernes eller rettere de fæstesøgende karles betalingsevne var vel størst om efteraaret, men det synes ikke at afspejle sig i fæsterskifternes fordeling over aaret. Heller ikke synes den officielle skiftedag 1. maj at betyde noget i praksis.⁵⁸ Naar registrene har »N.N. udlovede til fæste . . .« er det en vending fra forhandlingsnotatet paa stedet, og man kan ikke deraf udlede noget om henstand længere end til mødet paa slottet. Naar flere fra samme landsby betaler samme dag, kan der ikke være tale om nogen henstand. Hvis det var almindeligt, at fæsterne kom og betalte, naar det passede dem, ville det næppe have givet anledning til nogen særlig kommentar i de par tilfælde, hvor vi ved det gik anderledes end aftalt.

»Peder Jørgensen kommen til den gaard i Husum, som Oluf Kløvtofte af-døde fast i største armod, og deraf fæste 30 rdr, som han ikke havde middel til at udgive, men begærte dag paa dem til han fik høsten. Blev bevilget og døde fra imidlertid i pesten og var saa forgældet, saa man ikke kunne faa fuld landgilde, langt mindre af fæsten videre, end til 18 sletdaler, som er . . . 12 rdr.«⁵⁹

⁵⁸ – Hvis den da er andet, end et kongeligt paahit. En forordning om rettergang i Jylland omtaler en opladelsesmaade saaledes: »Efterdi med fardage paa adskillige steder, adskillige skik og sæder haver været . . . da skal forholdes her-efter, at hvilken bonde, som vil flytte fra sin gaard eller bolig, skal opsigte sit fæste efter lovlig kald og varsel 3 næste tingdage . . . fra St. Hans og 4. tingdag tage det beskreven, og da maa bonden til 1/5 dernæst efter flytte . . .« Secher VI, 1654 11/7. De andre emner, forordningen behandler, tager sigte på jydsk forhold, men da den er indført i Sjællandske registre og den netop tilstræber ensartethed, tør man nok tro, at den er tænkt gælde for Sjælland ogsaa. Men tilsyneladende har den ikke haft nogen virkning, selv om en saadan ville være vanskeligere at spore sidst i den omhandlede periode, hvor registrenes indførsler ikke er daterede.

⁵⁹ 1654-55.

»Laurids Sørensen fæste den gaard i Brøndbyvester, Hans Andersen fra døde, lovede til fæstning 15 cur dr, hvilke han ikke havde i formue af udgive, thi stakket efter, han gaarden havde fæst, faldt husene derpaa neder, formedelst tømmeret var forraadnet . . . [tom plads].«⁶⁰

Den uheldige Laurids Sørensen er altsaa mødt paa det aftalte tidspunkt med sin jammer og har haft held til at bevæge foged og skriver, og maaske lensmanden selv, til at eftergive ham indfæstningen, da han jo nu stod for at skulle bygge gaarden op. Det bemærkelsesværdige er, at indførslen sker, selv om der ikke bliver nogen indtægt at føre til regnskab. Saadanne tilfælde, hvor fæsterens vilkaar ændredes, eller han døde, maatte nødvendigvis være langt talrigere, hvis henstand var almindelig, eller hvis der normalt gik nogen tid fra aftale til betaling.⁶¹ De to eksempler tyder paa, at den mundtlige aftale, som nedfældet paa stedet, binder bonden, idet den førstes arvinger ikke kan unddrage sig stedsmaalet som gæld paahvilende boet, og den anden saavidt ses ikke søger at unddrage sig aftalen. Det hænder en sjælden gang, at aftaleindgaelsen i praksis omtales som fæste,⁶² men det korrekte udtryk er at »antage til fæste« eller »tage ved en gaard«.

Tre gange i løbet af perioden griber lensmanden til ekstraordinære forholdsregler i sin bortfæstningspolitik ved at lade en gruppe fæstere faa udsættelse til det følgende regnskabsaar. Regnskabet 1631–32 indledes saaledes: »Er oppebaaret af efterskrevne til stedsmaal af de gaarde og huse, som dem blev stedt og fæst udi næstforleden aar og bedaget formedelst deres armod at udgive dette aar.« En langt større gruppe er indført i 1636–37 under overskriften: »Herforuden er oppebaaret dette og næstforleden aar, som er bortfæst anno 1634 og 1635.« Den første gruppe omfatter 7, den sidste 121 fæstere. Fællespræget adskiller sig ikke fra de øvrige indfæstninger i de omkringliggende aar, ja, gaardenes stedsmaal ligger snarere i overkanten af aartiets gennemsnit, og den forklaring er mulig, at henstanden har tjent som tilskyndelse for fæsterne til at antage højere krav fra ridefogden. Der er iblandt

⁶⁰ 1627–28.

⁶¹ Fordi man nemlig maa forudsætte, at stedsmaalet trods saadanne omstændigheder skulle betales og derfor ville blive inddrevet ved udpantning eller andre midler, men af saadanne findes ingen spor i regnskabet eller de gennemgaaede tingbøger.

⁶² Som det sker i ovenstaaende citat, men under særlige omstændigheder. Et fjernt hentet eksempel fra Skivehus, 1645–46, lyder: »Jep Bertelsen . . . eftersom han fæste førend fjenderne indfaldt, og gaarden nu er i armod, og ikke kan bekommes videre deraf end . . . 8 dr.«

dem meget faa ødegaarde, og opladelsesaarsagerne tyder ingenlunde paa særlige vanskeligheder som forsiddelser og rømninger. Hermed er det blot ikke forklaret, at saa mange huse (70) figurerer i gruppen, og det er stadig muligt, at denne gruppe forsinkede indførsler skyldes faktorer af anden art end rent økonomiske, som kilderne ikke kan forklare.

Ved den tredje gruppe forsinkede indfæstninger er der derimod ingen tvivl om baggrunden. Registret for 1651–52 meddeler efter de normale indførsler: »Endnu oppebaaret af efterskrevne, som i den besværlige tid udi forleden aar haver taget ved gaarde, og bares tvivl om, at de kunne blive ved gaardene eller nogen fæste af dem kunne bekommes, forinden man saavidt som efterfølger haver hos dem tilvejebragt: . . .« Herefter følger 9 gaarde og 1 hus. Alle gaardene med een undtagelse betegnes som øde. Men her er ikke tale om egentlig henstand, idet fæsterne overhovedet kun har været i stand til at betale, hvis de fik gaardene nogenlunde i drift. I erkendelse heraf har lenet søgt at opmuntre dem med, at de intet skulle skyldes, hvis dette mislykkedes for dem. Kommentarerne er igen notater fra den mundtlige aftale, thi de er gentagelser af overskriftens indhold, men uden verbaloverensstemmelse og derfor med individuelt forlæg. Og de lyder for eksempel: »Niels Nilausen soldat antog en ødegaard i Vridsløselille med condition, om han kunne blive ved, skulle han give k.m. 6 rdr.« »Jens Nielsen kom til en ødegaard i Lødøje paa forsøgelse, om han kunne blive ved og da give til gaarden kendelse 2 rdr.« »Olle Jensen med armod antog $\frac{1}{2}$ gaard i Rødovre med vilkaar, om han kunne blive ved, skulle han give deraf, som nu er betalt, 4 rdr.«

I denne gruppe findes det eneste tilfælde i hele perioden, hvor et beløb figurerer, selv om det siges ikke at være betalt, men i betragtning af dets placering i disse særlige omstændigheder, samt at det staar lige som med en undskyldning, vil jeg mene, der her er tale om undtagelsen, der bekræfter reglen: at alle i registrene indførte stedsmaal *er* betalt, uanset kommentarer som »udlovede«, »skal give« og lignende.⁶³

⁶³ Heraf kunne man maaske slutte omvendt, at de, der efter at være antegnet til fæste ikke kunne betale, heller ikke har sat sig spor i regnskaberne, men naar man tænker paa, at fogden maa have sikret sig paa stedet, at den ny fæster har været i besiddelse af eller dog har kunnet rejse det nødvendige beløb, forekommer det ikke sandsynligt, at registrene skulle være mangelfulde af den grund. En antydning af, at en udlovet, men ikke betalt indfæstning kunne virke som en behæftelse paa gaarden ses i Øvre Øvre (nu Rødovre) 1613: »Jens Christensen fæster den gaard, Mikkel Jensen oplod, og formedelst skal han udgive den forrige fæstning, blev den ham undt for 2 dr« – en antydning, fordi det ikke kan udelukkes, at det er Jens Christensen selv, der skylder fra en anden gaard. Hvis

Indførelsen lyder: »Søren Hjulmand kom til den øde gaard i Buddinge, som Jens Svendsen oplød, som to aar havde standen øde, og om han kunne blive ved, skulle han give kongl. maj. til kendelse, som dog ikke endnu er betalt, dog alligevel til regnskab . . . 2 rdr.« Fogden har haft tillid til, at fæsteren kunne betale, og for at faa regnskabet over denne særlige gruppe ud af verden har han undtagelsesvis ført fæsteren ind for tidligt. Samme Søren Hjulmand ses da ogsaa at være blevet ved gaarden de følgende aar.

Fæstedatoerne giver anledning til at spørge, hvordan fæsteindgaaelser fordeler sig over aaret. En analyse af materialet for aarene 1611–12, 1612–13 og 1613–14, samt for aarene 1627–28, 1628–29 og 1629–30 viser en jævnere fordeling, end man maaske skulle vente ud fra bøndernes sæsonbetonede arbejde, da jo aarets kredsløb især for agerdyrkningens vedkommende kan ses som en aarlig investering. Resultatet meddeles herunder:

Januar	14	5 %	Juli	10	4 %
Februar	27	10 %	August	14	5 %
Marts	47	18 %	September	21	8 %
April	25	10 %	Oktober	42	16 %
Maj	17	7 %	November	20	7 %
Juni	17	7 %	December	9	3 %

Hvad materialet kan bære, kan udtrykkes saaledes, at maanederne marts og oktober hver har over 15 % af fæsterskifterne, hvorefter følger februar og april med ca. 10 % og de øvrige maaneder med under 10 %, lavest december. Altsaa en vis koncentration om foraar og efteraar. Af en mere eller mindre fast skiftedag ses ingen spor.⁶⁴ Det synes, som om det gunstigste tidspunkt ud fra selve gaardens drift ikke har været afgørende for dem, som selv har kunnet vælge tidspunktet. Da ingen vel gerne rejser fra den høst, han har set nærmere sig, maa der væsentlige grunde til for at forklare spredningen.

Holder man de gaardskifter ude, som skyldes den gamle fæsters død, forandrer billedet sig ikke mærkbart, men iøvrigt maa de afdøde fæ-

det sidste var tilfældet, skulle han dog have fæstet en ny gaard, uden at have kunnet betale den gamles stedsmaal, og det forekommer ikke sandsynligt.

⁶⁴ Den i Christian III's reces nævnte »rette fardag«, nævnt i forbindelse med retsgrundlaget, er der ingen levn af; den kan have været identisk med den i forordning af 11/7 1654, note 17, nævnte 1. maj, som jo var skæringsdag for lenets eget regnskab. Osterssøn Veylle medtager den »rette fardag« under stikordet »bonde«, hvad der viser hvor lidt han sammenlignet med Arent Bernsten kender til praksis.

steres enker lige saa fuldt have været i stand til at afvente et sædvanestemt tidspunkt paa aaret, som de fæstere, der agtede at gaa af, fordi de følte sig for gamle til at klare arbejdet.

Spredningen maa forklares ved den maade, hvorpaa fæsterskifterne i praksis foregik. Naar undtages, at lensadministrationen undertiden tog initiativet og lod ubesatte gaarde fæste (mere eller mindre frivilligt), hvorved ridefogden naturligvis bestemte tidspunktet, samt de færre tilfælde af dom om forsiddelse, staar tilbage den især i den tidligere del af perioden dominerende gruppe, hvor en ny fæster er for haanden i det øjeblik, den gamle gaar af (eller, efter hans død, enken oplader). Dette maa tænkes at foregaa paa lokalt initiativ helt uden lenets medvirken. Det ville være en daarlig idé for en fæstesøgende karl at gaa til ridefogden og spørge, hvor han kunne faa en fæstegaard, da han sandsynligvis ville blive sat til en forsømt eller højt skyldet gaard, om ikke til en helt øde, hvis han havde for lidt at give. De fleste ny fæstere, hvis de da ikke netop overtager faderens gaard, kommer ikke længere borte fra deres ny sted, end at de har kunnet kende til eller spørge sig til den gamle fæsters ønske om at gaa af, eller i andre tilfælde har hørt om fæsterens død. Den aldrende fæster eller hans enke har haft stor interesse i at finde en eftermand at forhandle med om vilkaar for eventuel aftægt, om betaling for bygninger (efter 1623), besætning og redskaber – i enkens tilfælde tillige, om der var udsigt til giftermaal for hende selv eller en datter. I modsætning til situationen i 18. aarhundrede, hvor en fæstegaard i princippet betyder et komplet produktionsapparat, som skal efterlades som det forefindes, er en gaard i denne periode kun jord og bygninger, daarligt nok med mur- og nagelfast inventar.⁶⁵ Disse forhold gør, at skiftet i 17. aar-

⁶⁵ Det fremgaa af skifteprotokollerne, som bliver indført i denne periode (Johan Jørgensen: Skifter og testamenter, DHF's haandbøger, 1968), at selv mere stationært inventar som bryggekedler, bistader og kakkelovne var personlig ejendom, der regnedes til løsøre. Der kunne endda opstaa strid om, hvorvidt en fæster havde lov at tage vinduesruder, hasper og hængsler med sig, naar han flyttede, Sokkel. hrd. tingb. 1631 27/10: »... Niels Normand svarede... at han de 27 dr haver oppebaaret, og derfor haver han solgt og afhændt huset... men vinduerne dem har han inte solgt ham, men huset alene.«! At saadanne spørgsmaal ikke blot forekommer under bygningsejet, ses af lignende eksempler fra Universitetets gods. F. eks. samme tingbog 17/11: »Nok er bortført 5 vinduer af stuen og kammerset.« »Dertil svarede Laurits, at det var hans egne, og der er endnu 4 igen, som og er hans.« Til andre mangler svarer han, at det var hans egen dør, som hængte for kammeret, og der var ingen lo, før han selv satte en... o.s.v. Retten hævder det princip, at bygningernes udstyr skal efterlades som det var, ikke som det burde være – dette ikke at forveksle med egentlig

hundrede bliver en langt mere kompliceret affære fæsterne imellem, og det spiller derfor en langt større rolle for den afgaaende fæster, om han kan finde en efterfølger, med hvem han kan komme overens, end paa hvilken tid af aaret det er. Sæden paa marken og de halvfedede dyr kunne gøres i penge som alt det andet, hvis den ny fæster havde tilstrækkelige midler til sin raadighed. Stedsmaalsregistret tæler lejlighedsvis om, at initiativet er kommet fra den ny fæster, nemlig med udtrykket, at han har »afmindet« den gamle fæster gaarden, og efter bygningsejets indførelse naturligt nok om et egentligt køb og salg, selv om handelen kun omfatter bygningerne.⁶⁶ I hvert fald er det almindeligt, at ny og gammel fæster har fundet hinanden, inden sagen bringes for ridefogden, for aftalerne imellem dem synes at kunne sluttes uden forbehold for, at den ny fæster nu ogsaa bliver godtaget af ridefogden. Udtrykkene »for ham afstod« og »for ham oplod«, som er meget almindelige, viser, at sagen er bragt i orden set fra fæsternes side. Der findes som nævnt ingen antydning af, at fogden har vraget en fæstesøgende, men derfor kan det ikke udelukkes, at det har fundet sted, da det jo kun kunne være kommet til vor kundskab gennem en af de tilfældige kommentarer. Fogdens accept har været saa selvfølgelig, at man kunne indgaa kontraktlige forpligtelser inden »fæstebegæringen«.⁶⁷ Man skulle synes, at fæsteren derved satte sig i en ugunstig forhandlingsposition, naar stedsmaalet skulle fastsættes, men det kan aabenbart ikke have spillet nogen rolle af betydning. Efter 1623 var fogdens krav begrænset i teorien af forordningen om bøndernes eje af bygningerne.

Men kan man saa, naar parterne kan finde hinanden, regne med, at de ikke undertiden har foretaget skiftet uden ridefogdens medvirken? Hvis den ny fæster var en allerede paa gaarden værende karl, hvad der af og til har været tilfældet, eller søn af den gamle fæster, kunne

bygfæld, der under alle omstændigheder skal gøres rede for. Den anklagede faar lov at tage ruderne med sig, eftersom han kan bevise, at han i sin tid fæstede huset uden ruder – noget køberen dog nok burde være gjort opmærksom paa.

⁶⁶ Rafael Smed, Solrød 1636–37. Lignende »lod sig arminde« Jesper Jørgensen i Smørumovre 1640–41, »afhandlede«, Espen Lauridsen, Stokkerup 1640–41.

⁶⁷ »Jep Pedersen fæster den gaard i Ovre Ydre, Hvidovre, som Jep Nielsen for ham oplod efter kontraktens formelding . . . 22 dr«, 1626–27 7/8. Slaar man efter i tingbogen, finder man, at kontrakten først er blevet tinglyst, »læst og paa-skrevet«, 1628 31/7, men selve kontrakten er affattet inden fæsterskiftet fandt sted, nemlig 1626 2/8, udfærdiget af parterne med slotsfogden Hans Malcker som vitterlighedsvidne og underskriver. I betragtning af, at de to fæstere ikke har egentlig underskrevet, men sat deres bomærker under brevet, maa man tro, at slotsfogden ogsaa har ført kontrakten i pennen for dem.

skiftet vel nok være sket de facto nogen tid før det blev anmeldt, om ikke andet mens den unge sparede sammen til stedsmaalet og de andre udgifter (eftersom fogdens opmærksomhed næppe ville blive vakt, saalænge gaarden gav hvad den skulle i landgilde og hoveri m. m.), men naar det i øvrigt kan besvares med et forsigtigt nej, hænger det sammen med, at der nok opdages en hel snes husmænd i perioden, der har besiddet husene »ufæst«, men næsten ingen gaardbrugere. Til forskel fra hustallet, var gaardtallet nærmest uforanderligt. Det maa paa forhaand antages, at der kun var smaa muligheder for at slippe godt fra et snyderi, og vidnesbyrd herom er meget spinkle. Kun i eet tilfælde kan man tale om ond tro: »Peder Gregersen fæste den gaard i Bud-dinge, som han paa 6 aars tid ufæst besiddet haver . . . 20 sldr.« (1636–37) – mens et andet er mere tvivlsomt: »Anders Bertelsen Hederider fæstede den halve gaard i Valby, som Tage Skovrider havde købt af Oluf Nielsen og dog i pestens tid uden indfæstning hendød . . . 10 sldr« (1639–40). Dels fremgaar det ikke, at han var flyttet ind,⁶⁸ heller ikke, om han havde brugt jorden. »Jens Rasmussen fæster den halve gaard i Værløsemagle, som han paabor . . . 8 curdr« (1639–40). Dette sidste og lignende tilfælde kan minde om samme forseelse, men dækker i virkeligheden over, at han allerede har den ene halvdel af gaarden i fæste. Hvis der ikke var tale om en halv gaard, kunne man alligevel ikke slutte til forsinket stedsmaal, da det ogsaa forekommer, at fæstere som straf for en forseelse, restance eller lignende, nødes til at fæste deres gaard paany.

Ubenyttede jorder, fortrinsvis ødegaardes tilliggende, bliver derimod jævnlige brugt ulovligt af andre bønder. Pinligt for sognefogden er et tilfælde fra Ledøje 1653–54: »Niels Olsen fra Nybølle, soldat, fæstede den øde gaard i Ledøje, som fogden selvjerde uden fæste nogle aar brugte . . . 12 rdr.« En anden sag 1627: »Hans Lauridsen fæster den eng i Lyngby sogn, som ligger i Maglemose, som tilforn laa til Oluf Sørensens gaard, efterdi han den ikke havde fæst, ej heller nogen landgilde deraf givet . . . 1 stud.« Maaske er øde jorder blevet ulovligt dyrkede i mange andre tilfælde, men naar der saa er kommet en fæster til stedet, er det hørt op uden opsigt. Baade lenet og den ny fæster havde interesse i, at jorden ikke groede til.

Selv om de uregelmæssigheder med gaardfæste, der kan dokumente-

⁶⁸ Hvad der er ulovligt. Jvf. sagesfaldsregistret Kalundborg len 1614–15: »Jep Hansen Rasch af en gaard, for han derudi indflytte før han det for fæste begærede . . . 6 dr.«

res, er ubetydelige, tyder en minutiøs gennemgang af tre sognes – Farum, Brønshøj og Høje Taastrup – rækker paa, at nogle skifter er sket uden om registrene, men de faa manglende aar er nok til, at der ikke kan siges noget med sikkerhed.

I den omhandlede periode var reglerne for stedsmaalsbetaling, som de findes i recessen, fastslaaet og anerkendt fra alle sider. Nogle enkelte tilfælde, hvor en fæster maa yde nyt stedsmaal, er fundet i Københavns len, og fremgangsmaaden er i overensstemmelse med loven. Der er ikke truffet forsøg fra lensmandens side paa at gøre stedsmaalet mere indbringende end lovligt. I slutningen af 16. aarhundrede findes paa andre len tilløb til at lensmænd krævede nyt stedsmaal af alle fæstere ved deres tiltrædelse, velsagtens en skik, der stammede fra overtagelse af privatgods, men disse lensmænd har faaet en »næse« fra centraladministrationen, saaledes paa Bornholm 1579 og Dragsholm 1596. Hvad angaar enkers ret til at forblive uden nyt stedsmaal, har reglen saa vidt det kan ses været overholdt, idet en hel del kvinder staa som opladere, men saa godt som ingen som fæstere.

Tilbagebetaling af stedsmaal finder sted efter loven, naar en fæster tvinges til at forlade sin gaard (uden at have forsidet den). I Københavns len finder nedlæggelser sted af Solbjerg, i anledning af Store Ladegaards oprettelse, af Islev,⁶⁹ ved avlsbygningen Islevhus' opførelse, og endelig af landsbyen Tange,⁷⁰ hvis jord udlægges til græsningsareal. Kun det sidste tilfælde har sat sig spor i registrene. I stedet for kontanter faar to af fæsterne hver en anden gaard i erstatning: 1618 27/8 »blev Hans Bentsen, som tilforn boede i Tange, bevilget Anders Judes gaard i Emdrup, formedelst han af fornævnte Tange var udsagt, og skal derfor ingen fæstning give.« Ligeledes 29/8, »Laurids Jørgensen af Tange fæstede den gaard i Øverød, Christen Nielsen har haft – var fra fornævnte Tange udsagt . . . ingen.« En isoleret tvangsforflytning er: 1615 12/4, »Niels Jensen fæstede den gaard i Bringe, Hans Clausen afdøde, og formedelst han oplod Kollekollegaard efter k.m. befaling for hans maj. hofskrædder Iver Pedersen, blev forn. gaard ham bevilget

⁶⁹ Ifølge præsteindberetningerne fra Øvre Øvre 1657: »Haver fordem været en by paa 7 gaarde, Islev kaldet, som alle er ødelagte og des ejendom til kongl. maj. engbund udlagt.«

⁷⁰ Navnet Tange, eller Tangevang, som det efter nedlæggelsen kaldtes, er ikke fundet i Trap Danmark, ej heller paa Vidsk. Selsk. kort 1766, men i præsteindberetningerne fra Søllerød nævnes en gaard ved navn Tangegaard. Allerede 1638–39 bortfæstes »Tangevang« til en Anders Lauersen, der faar 3 aars frihed for at bygge den igen!

for . . . 1 øksen.« Ganske vist er en okse nærmest en symbolsk sum, naar talen er om større gaarde, men det overrasker, at reglen om tilbagebetaling eller fuld erstatning ikke helt respekteres.

Bygningsejet

Et træk af fæsteforholdene, hvorved Københavns, Frederiksborg og Kronborg len udmærker sig, er det i 1623 indførte forhold, at fæsterne skulle eje de bygninger, de beboede. Hvor noget saadant eksisterede i enkelte egne af landet, var det rester af middelalderens selvejendom – hollænderne paa Amager og i Ny Hollænderby undtaget. Hvad det indebar, skal undersøges i det følgende, men først selve forordningen, der lyder saaledes i sammendrag:

27. november 1623. For at bønderne bedre kunne tiltage og med større flid og vindskibelighed bebygge deres gaarde, bevilges, at menige bønder og herredsmænd i Københavns len [ligelydende til Frederiksborg og Kronborg len] maa nyde den frihed paa de gaarde, som de bor paa, at gaardenes bygninger frit og fulkommen arveligen skulle tilhøre dem og deres arvinger, og at kongens lensmænd, hvis deres arvinger begærer at besidde gaardene, skal de være forpligtet til for en rimelig indfæstning at lade dem faa den brug i jorden og marken, som hører til gaardene, dog skulle enkerne, saalænge de sidder som enker, have den halve gaard som deres part og den anden halve part, saalænge de besidder den med arvingernes bevilling fri uden fæste i overensstemmelse med recessen, dog maa jorden ikke komme fra gaardene, eller den ene bruge en del af husene alene og den anden al avlen, men enhver skal tage halvdelen, tredjedelen eller fjerdedelen, baade af husene og ejendommen, eftersom de kunne taale og enes om at bebygge den. Hvis arvingerne ikke selv kan eller vil besidde bygningerne, må de sælge dem til hvem de vil, men denne køber skal saa tilbørlig fæste jorden. Fire samfrænder skal afgøre delingstvister.⁷¹

Den erklærede hensigt maa kunne tages for gode varer. Men tingbøgerne er desværre ikke bevaret før netop begyndelsen af 1620erne, saa man kan ikke direkte aflæse, om bygfælden over en længere aarrække har været i tiltagende. Men i hvert fald er bygningernes mangler betragtelige. Det ældste vidnesbyrd om bygningssyn er i Sokkelund herred 8. november 1621. Her finder tingmændene, at i alt 72 gaarde har

⁷¹ Forordningen citeret efter Kancelliets Brevbøger under samme dato. Hos Secher, hvor den er anbragt i tillægget til bind IV, har den faaet overskriften »arvefæste«, men ordet findes ikke i forordningen selv, og i betragtning af dens begrænsede rækkevidde og ikke mindst virkning, har jeg valgt at nævne ordningen efter dens indebyrd og ikke efter dens mindelser om beslægtede forhold andetsteds.

mangler, der bør paatales. Mange blandt dem er kun anslaaet til nogle faa daler, de højeste omkring 25 daler, og desuden betegnes 2 som næsten øde og 2 andre som øde.

Værre bliver det i 1626, da 101 gaarde betegnes som bygfældige, stadig mange med smaabeløb, men de højeste oppe i nærheden af 50 daler.⁷² Igen betegnes 4 gaarde som øde, 2 af dem ikke desto mindre beboede og 2 ubeboede. Synet i 1621 har ikke haft nogen virkning, fæsterne har ikke kunnet eller ikke følt sig tilstrækkelig truet til at gøre noget ved manglerne, og – i denne sammenhæng vigtigt – indførelsen af bygningsejet har ikke haft nogen synlig virkning i den henseende. Kronens eksperiment, for saaledes maa det forstaaes, naar ordningen kun gælder tre len, der ligger nærmest de kongelige residenser, er i hvert fald paa kort sigt slaaet fejl. Blot er der faktorer, hvis vægt vi ikke kan maale; pesten i 1625 hører ikke til de værste, men hvad den har betydet, ved vi ikke.

Den forværrede tilstand af bygningerne i Sokkelund herred medfører, at synet følges af nye forholdsregler. Samme efteraar faar sognefogderne paalæg om, at »erfare om bønderne har forbedret deres gaarde efter tingsvidners indhold [og hvis ikke,] at anholde saavidt fældet vedkommer, saafremt de ikke selv vil det udlægge.«⁷³ Nu maa en del fæstere have følt, at der ikke var nogen vej udenom, for da et nyt syn holdes i februar 1627, er der »kun« mangler paa 59 gaarde, et betydeligt fald paa saa kort tid.⁷⁴ De værste tilfælde naar nu kun op paa 35 daler, hvad der er bemærkelsesværdigt, fordi det viser, at der har været arbejdet ogsaa paa de mest haabløse tilfælde. Men truslerne har nu ikke kunnet gøre det alene. En del tømmer har været stillet til raadighed af lenet, man ser synsmændene borge for, at det er blevet vel anvendt, og »hvis øvrigheden ville hjælpe, vil de [bønderne] gerne sætte det paa gaardene.« Et andet tegn paa, at mangel paa tømmer snarere end arbejdets byrde bærer hovedskylden for den slette tilstand er, at der imellem synene konstateres tyveri af tømmer fra ubeboede bygninger i 3 landsbyer!⁷⁵ Hermed har lensmanden maaske troet udviklingen vendt, men et syn i 1628⁷⁶ finder 63 bygfældige gaarde, nu gennemgaaende noget større beløb end tidligere.

⁷² Sokkelund hr. tingb. 1626 31/3.

⁷³ Smst. 1626 27/8.

⁷⁴ Smst. 1627 22/2. Ølstykke herreds tingbog har kun mere spredte oplysninger om bygfæld og syn. 1627 23/1 omtales syn, og det fremgaaer deraf, at lenet ogsaa der har ydet tømmer til udbedring.

⁷⁵ 1626 30/11.

⁷⁶ 27/11.

Hvor stor en del af bygningerne disse mangler omfatter, kan man faa et groft begreb om ved at se, til hvilke priser bygninger handledes. Derpaa findes i tingbøgerne faa og spredte eksempler, som mest angaar huse, hvoraf følgende skal anføres: 1626 11/5, Vanløse – hus 29 rd, 1631 20/10, Hvidøre – hus 43 dr(cur?), 1631 27/10, Ordrup – hus 27 dr(cur?), 1632 12/7, Gentofte – gaard 40 dr, en gaard, som i stedsmaalsregistret opføres til 25 curdr, men sælgeren skal dog beholde en del af jorden, antagelig en trediedel. I 1633 21/11 vurderer tingmænd en gaard i Emdrup, som de kalder »fluks brøstfældig«, til 44 dr.⁷⁷ Det er ikke muligt at opstille noget præcist grundlag, men det kan ses, at byg-fæld paa 30 daler har betydet mangel paa omkring en længes værdi. Et andet spørgsmaal er dog, om der er overensstemmelse mellem den pris, en gaards bygninger solgtes for, og samme gaards genopførelsesværdi, og selv om det ikke kan dokumenteres, maa man have sine tvivl, særlig i betragtning af, at gaardbygningernes pris i handel ogandel varierede med efterspørgslen efter landbrugsjord, og der for alle købere ville være adskillige andre udgifter, der skulle bestrides for at komme i gang, naturligvis stedsmaal, men ogsaa redskaber og besætning, mens den der købte hus kun skulle svare et i forhold til prisen ganske lille stedsmaal, ja, huset var endda ikke mere bundet til sit sted, end det kunne flyttes, om saa skulle være.

Naar indførelsen af bygningsejet synes at have forfejlet sin hensigt, maa det desuden tages med, at kronen i 1625 giver henstand med en del af sidste aars landgilde, ægt og arbejdspenge, for at de ikke skal miste kvæg og andet, som er udvurderet hos dem – og desuden nedsætter ældre gæld.⁷⁸ Anledningen kendes ikke. Det kan daarligt skyldes pesten, snarere misvækst, men det kunne ogsaa være led i fæstepolitikken, hvis situationen langsomt var kommet dertil, at indgreb var nødvendige. Smørum tingbog taler om ringe vækst paa kornet i 1624, men hverken deri eller i Ølstykke tingbog findes nærmere. Lignende breve findes ikke til andre lensmænd.

Men hvad betyder forandringen for fæsterne? Det ser jo imponerende ud, at kongen forærer nogle hundrede gaardbygninger væk, men

⁷⁷ De nævnte er, som det fremgaar, alle fra Sokkelund herred, mens Ølstykke herreds tingbog, som er gennemgaaet til 1635, og Smørum, der dog ikke er systematisk gennemgaaet, ikke synes at rumme nogen priser, derimod en del spredte omtaler af byg-fæld. I den senere del af perioden vurderes gaardbygninger til mellem 40 og 100 dr i handel ogandel, jvf. skifteprotokol for Smørum og Lille herred 1640–52 (en del heraf omfattende 1640–44 under udgivelse ved Landbohistorisk Selskab).

⁷⁸ Kanc. Brb. 1625 3/3.

i realiteten kostede det ikke kronen det allermindste. Den kunne ikke udnytte bygningerne paa anden maade, end den i forvejen gjorde. De fæstere, der sad paa gaardene, har vel nok følt forandringen som en opmuntring, dels paa grund af det psykologiske forhold, at de nu saa at sige havde foden under eget bord, men ogsaa fordi det trods alt maatte betrygge dem i deres besiddelse af gaarden som helhed. De havde nemlig nu en kapital, større eller mindre, som ville komme dem til gode, hvis de ville opgive gaarden i levende live, eller som deres enker eller børn kunne nyde godt af, hvis de »fradøde« fæstet selv. Og hvis gaarden ikke skulle blive genstand for salg, men overtages af en søn, ville dennes overtagelse af bruget være bedre sikret paa forhaand, hvad der ogsaa var forordningens erklærede hensigt. Men i øjeblikket betød det ingen lettelse for fæsteren. For om ejendomsret i egentlig forstand med fuld dispositionsret var der ikke tale. Begrænsningen ligger i forordningen selv og udspringer af bygningernes forhold til den tilliggende jord: kun den fæster, der brugte jorden i overensstemmelse med de almindelige fæstevilkår, kunne beholde gaarden. Forordningens forfatter foregriber den mulighed, at bønderne kunne komme overens om at skille jord fra bygninger, hvorved gaardenes tal med tiden kunne mindskes ved at bygningerne blev til huse, og de tiloversblevne gaarde voksede sig større.⁷⁹

I hvor høj grad fæsteren da var i stand til at belaaene bygningerne og derved skaffe sig en driftskapital til at bringe sig over aar med daarlig høst og andre tilbageslag, er et vigtigt spørgsmaal, som til en vis grad kan besvares. Gæld optræder under forskellige former baade i stedsmaalsregistre og i tingbøgerne. Først er der gæld til kronen, stammende fra landgilderestancer, ubetalte arbejdspenge (avlingshoveriafløsning), ægtpenge (kørselsafløsning) og skatter. Der findes eksempler paa, at den afgaaede fæsters gæld automatisk overflyttes paa den ny mand, men det forekommer tilsyneladende kun, naar han gifter sig med enken.⁸⁰ Det forekommer ogsaa, at en afgaaet fæster forfølges for gæld fra den tid, han havde gaarden.⁸¹ Det synes, som om lenet søgte dækning, hvor den var at faa, og naar den ny fæster overtog gæld, var

⁷⁹ Hvordan det kunne ske, viser en sag fra 1651–52 i Sundbyvester (refereret i registre): »Hans Larsen har bekommet N.N.s halvgaard til udlæg udi sine stifbørns patrimonium, og formedelst han saar og pløjer dets tilliggende jorder, har han maattet give indfæstning deraf . . . 10 rdr.«

⁸⁰ En del saadanne oplysninger finder vej til registre, men først sent i perioden. Eksempler: 1654–55, Peder Jensen, Taarnby, og 1656–57, Niels Christensen, Rødovre. Oplysningerne er dog for spinkle til at kunne afgøre spørgsmaalet.

det antageligt oftest fordi den afgangne intet havde. Hvad man imidlertid skulle vente, hvis fæsterne kunne stille sikkerhed i bygningerne, var, at lenet traadte ind i skifterne og tog sig betalt i den sum, gaarden blev betalt med. Af skifter fremgaar det, at lenets krav retter sig mod boet i almindelighed, og der er ikke fundet eksempler paa, at bygningerne har været det eneste aktiv. Men i saa tilfælde skulle lenet foruden at bortfæste gaarden igen, tillige »sælge« bygningerne til den næste fæster. Ganske vist er der kun bevaret faa skifteprotokoller, men et saadant »salg« maatte sætte sig spor i regnskaberne, det har derfor ikke hørt til dagens orden.

Andre gældsposter kunne være af privat karakter: gæld til familie og naboer, børnegods og – en voksende post gennem perioden – gæld til købmænd i København. Disse kreditorer kunne om ikke faa pant specielt i bygningerne, saa dog ved debtors opladelse eller død tage sig betalt ved bygningernes salg.⁸² Der er ikke i tingbøgerne fundet eksempler paa, at fæsterne har tinglyst pant i gaardbygninger⁸³ paa samme maade, som det er sket med besætning og høst.⁸⁴

Det, at bygningerne repræsenterede en, omend noget ubevægelig, kapital, medførte, at den arving, der ville overtage gaarden for at fæste den, skulle udrede et beløb til de andre arvinger efter almindelige arvebestemmelser, som om der var tale om kontanter eller løsøre, og hans stilling i denne situation kunne blive værre end tidligere. Registrerne har kun et par bemærkninger om, at en arving stiller de andre arvinger tilfreds for bygningerne, en oplysning, man heller ikke normalt kan vente medtaget.⁸⁵ Det er tvivlsomt, om gaardbygningerne under

⁸¹ Tingbøgerne har en del eksempler herpaa. Det er ikke nok, at fæsteren har opgivet gaarden. Hvis han har noget, der kan gøres udlæg i, tager lenet sig betalt i det: 1636 16/6 Ølstykke herreds tingbog, og 1621 9/8 Sokkelund herreds tingbog.

⁸² 1654–55: »Hans Olsen fæstede den gaard i Sundbyvester, som Hans Lauridsen fradøde, og han sig igen tilkøbte fra Laurids Hansen i Kastrup, som den var i gæld vurderet, og giver efter dens brug . . . 16 rdr.« 1656–57: »Elum Tomesen fra Køge kommet til den gaard i Nærum, som Peder Hove for stor gæld maatte forlade – gaarden til kreditorerne udgjort, saavidt bygningen er anlangende, som Elum haver til sig forhandlet og tilliggende jord, ager og eng fæst for 20 rdr.«

⁸³ En sag i Sokkelund hrd. tingb. 1628 13/11, udgavens s. 68, omtaler pant i en fæstegaard, men det viser sig at være en fejlskrivning for part, se originalens fol. 70.

⁸⁴ Se f. eks. Sokkelund hrd. tingb. 1633 28/3 og 4/4, hvor sagerne nr. 200 til 246 hovedsagelig omhandler pantsættelser af kreaturer og høsten i vente paa enkelte navngivne agre til københavnerne Niels Nielsen, Hans Terkelsen og Anne Meyers.

⁸⁵ F. eks. 1656–57: »Jens Sørensen fæstede den halve gaard i Valby, som hans

disse omstændigheder har kunnet holde genopførelsesværdien, men vi ved ikke, hvor ofte arvedelingen har været aarsag til, at gaardene netop ikke er gaaet i arv, men har været solgt for det bedste tilbud. Der kunne her ligge en faktor, som fik forordningen til at virke mod sin hensigt.⁸⁶ Det kunne ogsaa ske, at den søn, der først var naaet til skels aar og alder og havde overtaget gaarden, senere kom i vanskeligheder, naar han skulle udrede sine søskendes part.⁸⁷

Hvadenten en afgaaende fæster oplod til sin søn eller til en fremmed, men vel især af betydning i det sidste tilfælde, var det dog nu for ham en fordel, at han bedre kunne stille betingelser til sin efterfølger om en rimelig betaling eller aftægt. Hvad der skete, naar en fæster havde forsidet en gaard, er der ingen spor af. Hvis den blev ham regulært fradømt, har han vel ikke kunnet gøre noget krav gældende over for sin efterfølger – forordningen forudsætter jo, at bonden har gaarden i retmæssigt fæste, et forhold, der maa betragtes som ophørt med dommen.

Alt i alt betød forordningen en fordel for de fæstere, der sad paa deres gaarde i 1623, men en fordel, som de kommende fæstere matte betale for. Der var ogsaa skabt eller maaske snarere uddybet et skel mellem de relativt velstillede, som kunne skaffe deres sønner ind paa andre gaarde, mens de selv levede,⁸⁸ og de fattigere, som nu vanskeligere end før kunne spare eller laane til, hvad en start paa en god gaard ville koste, de som tidligere kun havde behøvet skaffe til stedsmaal, besætning og redskaber. Materialet rækker dog ikke til systematisk at undersøge, om forordningen har betydet, at færre husmænd og husmænds sønner har faaet gaarde end tidligere. Da der med forordningen ikke egentlig er hverken lagt til eller trukket fra fæsternes samlede betalingsmidler eller økonomiske muligheder, kan den heller ikke for fæsterne som hel-

bror Laurids Sørensen afdøde, og hans efterladte hustru med hendes trolovede fæstemand Poul Andersen i Brøndbyvester til ham afhændte . . . 10 rdr.«

⁸⁶ Om forholdet mellem familiefæste før og efter 1623 viser opstillingen nedenfor, tabel VI, at udsvinget er ubetydeligt.

⁸⁷ 1651–52: »Tomis Hansen fæstede den gaard i Kastруп, som Didrik Terkel-sen efter lovlig proces udi børnegods blev fravruderet . . . 4 rdr.« Børnegods var privilegeret gæld, som rangerede over gæld til kronen. Se Chr. III's reces 1558, § 53, Secher I s. 37 og forordning af 1/7 1623, § 2, Secher IV s. 85. Det nævnte eksempel kunne dog ogsaa være hans stedbørns arvelod.

⁸⁸ Eksempler: 1632–33, »Laurits Gregersen udi Ledøje hans stiftsøn, fæste den gaard, som Hans Nielsen afdøde . . . 25 dr.« 1654–55, »Cornelis Diriksen, som er skultus, hans søn fæstede den gaard i Tommerup, som Tor Jensen afdøde . . . 12 rdr, og skultus svarer barnet til sin arvelod.« I en række tilfælde nævnes fæsteren ikke ved navn, som søn af N.N., hvad der sandsynligvis betyder, at faderen, som ridefogden har kendt og forhandlet med, har ladet sønnen indskrive til fæste.

hed betyde nogen ændring i velstand og vilkaar. De penge, der nu skulle betales for at erhverve bygninger, maatte tages andre steder fra, likviditeten forblev den samme, men for den enkelte fæster har forandringen været følelig nok.

Paa et par mindre punkter skaber forordningen fortolkningsmæssige vanskeligheder. Den tager ikke hensyn til herredsfogdernes forhold, og i 1632 opstaar spørgsmaalet, om ogsaa bygningerne paa den til herredsfogdens embede udlagte gaard følger embedet, eller de tilhører herredsfogden personligt.⁸⁹ Det andet problem opstaar vedrørende møller, nemlig hvorvidt de ligeledes var blevet fæsternes ejendom.⁹⁰ Afgørelsen er ikke fundet i tingbogen, men en del aar senere ses nogle vandmøller at bortfæstes paa individuelle vilkaar. Om det ogsaa gælder vindmøller, er ikke konstateret.

Naar fæsterne altsaa købte og solgte gaardbygninger uden lenets medvirken, og handelen dermed var en kendsgerning, naar den ny fæster søgte til ridefogden for at antegnes til fæste, skulle man paa forhaand mene, at fæsterens forhandlingsposition, naar det gjaldt stedsmaalets størrelse, var yderst daarlig, og at han nærmest var udleveret paa naade og unaade til fogdens forgodtbefindende. 1623-forordningen byder ganske vist, at lensmanden skal lade en arving faa fæstet for en rimelig indfæstning, men det maa bedømmes som en noget vag garanti, som tilmed kun dækker en del af de mulige efterfølgere. Hvordan forordningen ville have paavirket udviklingen i en periode med rift om gaardene, ved vi ikke, for selv om aarene 1623 til 1660 ikke alle er lige daarlige, saa er der, saavidt det kan ses, for det meste mangel paa fæstevirige karle, og ridefogden har derfor ikke kunnet presse stedsmaalet ret meget op. Der kendes ingen eksempler paa, at han har forkastet, ja lenets politik synes endog at have respekteret den ny »ejers« økonomiske forhold, som det fremgaar af følgende kapitel.

Paa Samsø, hvor bygningsejet havde lang tradition, fæstedes ikke gaardene som gaarde, men derimod jorden maalt efter landgilden.⁹¹

⁸⁹ Sokkelund hrd. tingb. 1632 2/8. Herredsfogden Hans Pedersen er i fare for at miste sin gaard grundet paa restancer, hvad der giver anledning til spørgsmaalet om bygningerne. To uger senere indgiver ridefogden og H. P. deres »breve« d.v.s. paastande (herredsfogden har som inhabil maattet vige sit sæde), og sagen tages op til doms i 6 uger, hvad der kun sker ved de mest problematiske sager. Udfaldet kendes ikke, og da gaarden vurderes 21/11 samme aar, er H. P. død.

⁹⁰ 1632 6/12 smst. Peder Møller i Lyngby mølle, som har overtaget møllen efter en slægtning, nægter at skifte med andre arvinger under henvisning til, at den ikke er en gaard. Sagen optages til doms, men genfindes ikke; er muligvis blevet forligt.

⁹¹ Kalundborg lens regnskaber. Uvisse indkomst.

Naar gaardens øvrige tilstand ikke kom fæstet ved, kunne stedsmaalet udregnes ret automatisk. Registrerne er bevaret allerede fra 1598 og viser en jævn udvikling paa et ret højt plan, men det interessante er, at bygningseje i gode tider medfører en anden ulempe: bygningernes priser stiger saa meget, at der klages til kongen, og reaktionen er et kongebrev, hvori det hedder, at, for at forhindre oprækkeri paa Samsø, hvor bønderne ejer husene, skal lensmanden lade dem vurdere og efterfølgeren betale summen!⁹² Det har man aabenbart ikke frygtet skulle blive nødvendigt i Københavns len, ja, man har maaske troet, at kunne »importere« de bedre økonomiske tilstande, man fandt i mere afsides egne, ved at overføre et iøjnefaldende træk. At den vigtigste fordel for samsingerne nok var, at der ikke var nogen ladegaard paa øen, har vel ingen haft lyst til at foreslaa.

Naar man gennemgaar forordninger og kongelige breve, kommer man til det resultat, at der i Københavns len før 1623 kun i Hollænderbyen fandtes bønder, der ejede deres bygninger – og det som egentlige selvejere, der ikke gav stedsmaal – men registrerne siger noget andet, idet bønderne i de tilgrænsede omraader Kastrup og Tommerup handler med deres gaarde ganske som senere alle lenets bønder. Det kan ikke skyldes hollændernes udvidede privilegier, for de tillod dem kun at flytte ind i de »danske« landbyer paa lige fod med danskerne, og desuden er de fleste navne, man finder i Kastrup, dansk-klingende. Naar man træffer en indførsel som denne: 1620 19/4 »Mads Hansen fæstede den gaard i Kastrup, som han haver sig tilkøbt efter Johan Sibrandsen . . . 15 dr«, kunne man fristes til at tro, at efterspørgselen efter gaarde paa Amager har været saa stor, at man enten betaler en anden fæster for at trække sig tilbage eller konkurrerer hos fogden om at give højest indfæstning (ganske vist ligger indfæstningerne paa omtrent samme niveau som andre steder, men gaardene er til gengæld smaa). Andre indførsler er dog mere utvetydige, f. eks.: 1616 30/3 Laurits Andersen fæstede den gaard i Kastrup, som Mikkell Jensen afdøde – og haver han en part af gaarden sig tilforhandlet og en part paa hans kvindes vegne arvet . . . 15 dr.«. Disse og andre tilfælde lader sig ikke indpasse i de kendte retlige forhold, og man maa fastslaa, at bygningsejet eksisterer inden 1623 i et bælte paa Amager.

⁹² 1595 62/2, Secher II s. 688–89.

Stedsmaalets fastsættelse

Fra at have været en symbolsk anerkendelse af jordejerens ejendomsret, maa stedsmaalet i løbet af det 16. aarhundrede være vokset til en væsentlig udgift for gaardfæsteren.⁹³ Man maa paa forhaand vente, at med landgilden stort set fastslaaet maatte balancen mellem udbud og efterspørgsel finde udtryk i de variable størrelser som stedsmaal og hoveri. Af disse var hoveriet med Chr. III's reces i teorien naaet til sin størst mulige udstrækning: pligten til at udføre alt det arbejde, jordejeren ønskede. At det alligevel kunne udvides derudover, skyldes kongemagtens opfindsomhed og er en anden sag. Tilbage skulle blive stedsmaalet som udtryk for udbud/efterspørgsel, saa at høje indfæstninger betyder gode tider for landbruget og lave indfæstninger daarlige. Jeg vil her foregribe, hvad jeg anser for undersøgelsens hovedresultat: saa enkelt er det ikke.

Hvis vi først ser paa de faktorer, der burde bestemme stedsmaalets relative højde, er der naturligvis gaardenes størrelse, deres tilliggende og bygninger, jordens kvalitet og bygningernes tilstand, men dertil kommer de »usynlige« faktorer: landgildens størrelse, med andre ord skyldsætningen, der indtil matrikuleringen omkring 1688 ofte svarede daarligt til, hvad jorden faktisk kunne yde,⁹⁴ hoveriets størrelse (i praksis) og restancer og gæld, hvis saadanne fulgte gaarden; tilstedeværelsen eller mangelen paa visse goder som overdrev, skov, fiskemuligheder og beliggenhed i øvrigt, dels i forhold til hovmark, dels i forhold til købstad og markedsplads. Det var nu, hvad en gaardsøgende karl ville konstatere, og hvad den bortfæstende lensmand eller herremand og disses fogder ville lægge vægt paa, naar stedsmaalet skulle fastsættes. Men de sidstes interesse ligger ikke udelukkende i at afkræve fæsteren saa stor en sum som muligt. Andre hensyn spiller ind og kræver, at de bestandigt holder sig den vigtigste regel for godsdrift for øje: at jorden skal holdes i drift og bygningerne bødes, hvis ikke jordens ejer skal lide et langt større tab ved, at gaarde staar ledige og hverken »giver« eller

⁹³ Stedsmaalets indhold af anerkendelse havde holdt sig i betegnelsen »kendelse«, som anvendtes om stedsmaal der var saa ringe, oftest en tønde havre eller en daler, at de var af symbolsk karakter.

⁹⁴ De første matrikler 1662 og 1664 naar ikke at bøde paa disse skævheder, der er resultatet af aarhundreders forskydninger ved opdyrkning, omrebning m. m., men indskrænker sig til stort set at skrive de forhaandenværende jordebøger af. (Begge er forøvrigt tabte for Københavns lens vedkommende, hvad der er saa meget mere beklageligt, som ogsaa regnskabernes jordebøger mangler fra 1645 til 1660).

»gør«, nemlig landgilde og hoveri. I egnene uden for vornedskabets omraade kan man tænke sig en mere fri prisdannelse, dog med modifikationer som fæsterens afhængighed af sin hjemegn og hans manglende mulighed for at kende tilbudene i andre strøg, men paa Sjælland og Smaalandene begrænses fæsterens mulighed for at vælge af, at han normalt er nødt til at blive paa samme gods. Den bortfæstende part er derfor ikke nødt til at gøre fæstet saa tillokkende som muligt, og kravet om stedsmaal bliver ogsaa delvis bestemt af, hvor meget fæsteren kan »taale« at betale, hvis han ikke skal berøves den nødvendige driftskapital. Herom, saa vel som om andre individuelle hensyn taler registrene i Københavns len tydeligt, idet kommentarerne til de enkelte indførsler ofte har karakter af undskyldninger for, at stedsmaalet ikke er højere. Paalideligheden af disse oplysninger styrkes af, at ridefogden skulle have sine procenter af beløbet, og at afstanden mellem ham og i hvert fald de fleste af fæsterne socialt var for stor til, at man kan forestille sig, at de skulle have »delt i porten«. Kommentarerne af denne kategori kan opdeles i følgende hovedhensyn, med nogle typiske eksempler.

Bygningers og jords tilstand: 1613 27/3, »Hans Nielsen fæster den gaard i Solbjerg, som hans fader Niels Rasmussen afdøde, som er meget forfalden ... 20 dr« 1650–51; »Peder Eriksen og Jep Mortensen fæstede Peder Jepsens forfaldne gaard og haver anlovet at bygge og forbedre den ... 10 rdr.« 1651–52, »Søren Olsen fæster den øde gaard i Buddinge, som Hans Olsen forarmet fra kom og ej alene var forfalden paa bygning, men udslæbet og forhaddet i marken, saa den med besværlighed skal bringes paa fode igen, hvortil den sig forpligter og ellers herefter at gøre kongens tyngte fyldest, og derfor anset med ham paa lideligste indfæstning efter formue ... 2 tdr havre.«

Andre byrder: 1651–52. »Sibrant Cornelesen fæstede den gaard i Tommerup, som Tomas Nielsen frastod – er høj paa skyld og ringe paa brug ... 1 rdr.«⁹⁵ 1652–53, »Niels Pedersen fæstede sin fars halve gaard i Herstedøster, som er sat højt paa landgilde. Sønnen forpligter sig til at staa faderen bi i hans alderdom og hjælpe ham til rette, ellers haver han rum tid betjent soldateriet og er ikkun af slet middel, hvorfor han formaar ej at give mere til fæste end ... 8 rdr.« 1652–53, »Christen Mikkelsen fæstede den gaard i Stenløse, Peder Pedersen forarmet frastod – anlovet den at opbygge og føre paa fode. Stedsmaalet, som han deraf kan formaa at udgive, eftersom han betaler en hel hob børnegods og gæld, som udi gaarden var indført ... 28 rdr.«

⁹⁵ Ulighederne i skyldsætningen var ikke administrationen ubekendt. Kongen (kancelliet) hævder princippet, at lensmændene har lov at regulere landgilden mere retfærdigt, men da dens samlede størrelse skal være uforandret, betyder det, at forbedringer for nogle kommer til at gaa ud over andre, og naar dertil kommer tilhørende besværligheder med rebning og beklagelser, forstaaer man, hvorfor lensmændene sjældent benytter sig af muligheden.

1654–55, »Peder Christensen fæstede den gaard i Holte, som Peder Jensen for alderdom og stor skrøbelighed for ham afstod efter deres derom imellem gjorde kontrakt . . . 15 rdr.« 1656–57, »Peder Poulsen antager den gaard i Vær-løsemagle, som Knud Jensen fradøde – ægter kvinden og vedtager stor gæld og vidtløftighed . . . 12 rdr.«

Og hvad gør ridefogden ikke, for at rigsraaden kan faa solgt sin gaardsbygning ordentligt!: 1654–55, »Niels Nielsen født her paa lenet og ellers haver en gaard paa Roskilde len fæstede den gaard i Taastrup Valby, velb. Otte Krag naadigst var bevilget – og skal betale en stor summa penge for den bygning, Otte Krag have sat paa samme gaard og derfor nu ej videre kunne formaa at udgive, end . . . 16 rdr.«

Af disse eksempler fremgaar det, at stedsmaalsfastsættelsen ikke alene er udtryk for gaardens værdi eller fæsterens økonomiske evne, men at et vist hensyn bliver taget til godssets trivsel. Ødegaardssindfæstninger er her forbigaaet, da der sjældent er tale om, hvad fæsteren skal give for gaarden, men hvad lenet maa give af indrømmelser for at faa fæsteren til at blive og gøre det muligt for ham at faa driften i gang.

Teoretiske betragtninger over godsadministration er sjældne fra tiden før landboreformerne. Saa meget mere bemærkelsesværdigt er det, at forfatteren til »Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed« gør omhyggeligt rede for, hvilke hensyn, der bør tages i fastsættelsen af stedsmaal. I hans bog er der ingen romantik. Naar han kritiserer vornedskabet, er det primært ud fra dets økonomiske virkninger og ikke som et forslag til en menneskerettighedserklæring. Det samme gælder hans behandling af stedsmaal, som fortjener at meddeles mere udførligt:

»Stedsmaal eller fæste er . . . saadan sum pendinge, som en bonde kan blive accorderet og forenet om at udgive paa den gaard eller gaardpart, som han af samme gaards herskab eller jorddrot eller deres fogder og ombudsmænd til fæste og brug og besiddelse begærer for aarlig sædvanlig landgilde.«⁹⁸ Arent Berntsen regner ikke med stedsmaalets højde som et diktat fra jordejeren, men forudsætter mulighed for en forhandling. Han regner endvidere med, at andre end jordens ejer kan have myndighed til at bortfæste. Ombudsmand forstaas vel her som blot repræsentant. »Hvilken fæste eller leje lige som den ganske eller største del af bonden udgives, førend han nogen fordel af gaarden eller den til hævnd og brug bliver mægtig.« Han kender til at stedsmaalet kan betales i flere omgange. Stedsmaal er en betingelse for at bruge gaarden, hvad der ikke nødvendigvis betyder, at han ikke maa flytte ind, jvf. at der i

⁹⁸ Arent Berntsen II. bog, s. 121–129.

Kalundborg lens sagefaldsregister omtales en bøde, som faldt, fordi vedkommende var flyttet ind i gaarden, inden han det for fæste begærede. Ligeledes smaatræk fra Københavns len, som at N. N. allerede er »kommet til« den gaard, han fæster, hvad der ikke er det samme som at han bruger den. Men videre Arent Berntsen: »Og lige som bonden den, af hvilken han gaard lejer og fæste til udgiver, derefter som en tjener er forpligt og hannem for hans husbonde haver at kende, saa er saadant stedsmaal derimod hannem til saadan forsikring og befæstelse paa samme gaards besiddelse, at ingen hannem derfra kan forstøde eller mod hans vilje udkøbe, saa længe han sit herskab gør og giver sin tilbørlig skyldig landgilde, aarlig udi rette tid, med ægt og arbejde, gaardsens vedligeholdelse og anden pligt, han sin husbond er skyldig efter Chr. III recesses 42. kap., med mindre husbonden begærer gaarden for sig selv at bruge, og da bliver bonden sit stedsmaal igengivet.« Berntsen er sikkert i god tro, men strengt taget har den garanti, som stedsmaalet ifølge koldingske reces giver, faaet en for fæsteren ugunstig drejning. Ordet »tjener« findes ikke i recessen. »Ægt og arbejde« er mere præcise udtryk end »lydighed« og, som i den fulde ordlyd i første kapitel, »rettighed«. Nu er Berntsen jo ikke lov, men derfor er han alligevel i overensstemmelse med sin tids retslige opfattelse af fæsteforholdet som det praktiske livs mand. Han fortsætter med en gennemgang af de faktorer, der maa have for øje af begge parter:

»Hvo gaard til anden haver at bortfæste, lige som hannem er magtanliggende sig at forsyne [se sig for], saa han den ikke til nogen for en slik[!] eller for flux mindre end rutinemæssigt bortgiver, men gerne tilser derfor, at han haver en billig [rimelig] og tilbørlig fæste, lige saa haver han og at være varsom med [at bestræbe sig paa] saadan stedsmaal at begære, som mod gaardens vilkaar, ejendommens tilliggelses lejlighed kan eragtes lideligt. Dertil synes da følgende vidskab at behøves:

1. Først, hvad eller hvor meget tilliggelse af sædejord og eng, gaarden følger, eller hvor meget kan saas og avles.
2. Om samme ejendom udi sig selv er god og frugtbar eller mager og skarp, og hvad landgilde derimod afgaar . . .« (Berntsen er ganske klar over, at skyldsætningen ikke er klart udtryk for jordens ydeevne).
- »3. Om samme jord af den, gaarden tilforn besiddet haver, tilbørligen er dyrket, med gødning og anden røgt forsynet og ikke med vanrøgt forsiddet [her: forsømt].
4. Om gaarden nogen særlig herlighed eller tillæg kan følge af skov, græsning, fælleds udmark, fiske-vand eller andet saadant, hvoraf, for den, gaard vil fæste, nogen synderlig fordel med svins olden, kvægs underholdelse, fiskeri eller i andre maader kan eragtes at kunne have.
5. Endogsaa henses i nogen maade til gaardens bygning, om den med behøvlige huse er forsynet og om tag, vægge og anden, gaardens behørlig bygning er ved lige holdt og velstaaende.«

Det er vel bemærkelsesværdigt, at han anbringer gaardens bygninger som det sidste hensyn, tilmed kun »i nogen maade« at tage hensyn til. Betragtningen må være, hvad man maaske umiddelbart er tilbøjelig til at overse, at tilstrækkeligt med god jord før eller senere vil gøre det muligt at udbedre bygningerne, hvorimod bygningerne selv kun er af begrænset betydning for produktionen. I disse punkter, saavel som i det følgende, lader forfatteren mere til at raadgive private godsejere, men man maa erindre, at hans viden stammer fra saavel adels- som kron-gods, samt alsidig økonomisk virksomhed.⁹⁷ Han gaar videre – og det lader sig vanskeligt forkorte:

»Foreskrevne agtes at være det egentligste og fornemste, efter hvilket, lige som deraf en gaard god eller ringe befindes, et ret billigt stedsmaal sættes og begæres. Dog alligevel, naar en husbond, hans ombudsmand, foged eller fuldmægtige en gaards tilbørlige stedsmaal efter forbemeldte omstænde ved sig selv haver besluttet, synes vel ogsaa personen, som at leje begærer, hans vilkaar af formue, alder, styrke eller dueligheds formodning i nogen maade tjente at anses, dog saaledes, at om samme person fornemmes at være vel formuende, eragtes ligevel ikke for billigt, at fordi herskabet ham større stedsmaal skulle paalægge eller af ham fordre, end gaardens ejendom, herlighed og vedligeholdelse efter foromrørte omstænde kunne taale, dermed husbonden udi hannem kunne overkomme [faa] og beholde en formuende tjener, hvoraf med tiden adskillig anden fordel husbonden kan tilkomme, særdeles med gaardens og dens avls flittige fortsættelse og forbedring, saa vel som i andre tilfældige forefaldende, som kunne hænde, i det sted [i stedet for], om saadant stedsmaal paa personens formue blev opsat, han da derover letteligen saaledes kunne blive svækket, at han siden sig nødtørftigen, med hvis han til sin avls og bjergnings forfremmelse havde fornøden af heste, kvæg, boskab og behøvig forraad ikke kunne være mægtig at forsyne, derover han da tid efter anden mere kunne svækkes, og i længden saaledes komme til agters, at han sin jord med fornøden røgt at forse og sin avl at fordrive ikke kunne overkomme, hvilket da letteligen paa det sidste, bonden i armod og til gaardens kvittering og husbonden en øde gaard og forsidet gods kunne foraarsage.« Berntsen fortsætter, i sit selv for det 17. aarhundrede omstændelige sprog, med at anbefale, at en økonomisk daarligt stillet karl, som lader dygtig og energisk, faar gaard for et min-

⁹⁷ Arent Berntsen begyndte sin karriere som skriver hos Axel Juul til Volstrup og dennes svigerfar, kansler Christian Friis til Kragerup. 1637–44 var han foged paa Varberg len under Ivar Krabbe, drev teglbrænding baade i Halland og senere, da han var kommet til København, i Brønshøj. 1647 blev han raadstueskriver i København og fra 1670 var han raadmand. Var under belejringen i stand til at yde kongen laan. Hans store værk skal være paabegyndt allerede i Axel Juuls tjeneste; E. Nystrøm i Dansk biogr. Leks.² II, 1933, s. 538 f. Til hans biografi iøvrigt: O. Nielsen i Personalhistorisk Tidsskr. 2. r. II, s. 257–79 og i Københavns Historie og Beskrivelse V, 1889, s. 441.

dre stedsmaal, end der egentlig burde betales, men advarer paa den anden side mod at lade »uflittige« og »løse kompagnier« overtage gaarde, selv om de er i stand til at præstere et tilfredsstillende stedsmaal.

Alt i alt svarer Berntsens »vejledning« udmærket til de spor, stedsmaalsfastsættelsen har efterladt i registrene. Den smidighed, han anbefaler, har ridefogden vist, og det er den, der har givet anledning til mange af de for vor interesse saa vigtige randbemærkninger. Mon ikke der er mere at finde hos Arent Berntsen, end det i berettiget frygt for det 17. aarhundredes megen skrivebordslærdom har været almindeligt at antage? Lærd i den forstand er han i hvert fald ikke.

Han fortsætter med en oversigt over forskelligheder i stedsmaal fra landsdel til landsdel. Som kommentar til de følgende opstillinger fra Københavns og andre len, meddeles her hans beskrivelse af forholdene paa Sjælland, der, som han selv siger, maa tages med forbehold for forskellige skik og brug fra egn til egn: »Udi Sjælland, Lolland og Falster holdes for (og det ikke uretteligen) at falde flux ringere stedsmaal, end i nogen de andre disse rigers lande, eftersom da der almindelig af en hel gaard ikkun gives stedsmaal 4, 6 eller 8 rigsdaler, dog derimod ere mange, af hvilke vel 20, 30, 40 og derover bekommes, af en halv gaard, halv saa meget. Af et bol 2, 3 eller 4 rigsdaler, af et hus 1 eller $\frac{1}{2}$ daler. Saadant ringe stedsmaal i forbemeldte lande oprettes eller modsættes af den frihed, adelen der, som ikke andre steder, haver med deres vorrede sønner, idet, de er pligtige, paa den stav, de er fødte paa, at forblive, bygge og bo, eller dem med en temmelig sum penge at frikøbe . . .« Med »bol« maa han mene »bolig«, det i Københavns len sjældent forekommende helt lille brug. I Jylland mener han, at stedsmaalet mere afhænger af skyldsætningen, men for hele gaarde almindeligvis 20 til 40 rdr. Lignende takster skulle være herskende i Skaanelandene.

Stedsmaalsstatistikken

Til belysning af udviklingen i stedsmaalets størrelse i den omhandlede periode er de følgende opstillinger udarbejdet. Det har været nødvendigt at tage stilling til en række problemer for at indpasse materialet i de haarde rammer, som en statistik nødvendigvis maa være, hvis den ikke skal blive helt uoverskuelig.

Fæsternes navne frembyder sjældent vanskeligheder. Hvor to eller tre fæstere har fæstet sammen, er det regnet som een fæsteindgaaelse, hvis

et samlet beløb er anført. Men hvor to fæstere er ført ind hver for sig med en halv gaard, er det regnet for to fæstemaal. Dette ud fra den antagelse, at de, som fæster sammen ogsaa agter at drive gaarden i fællig, mens de halvgaarde, som fæstes adskilt, ogsaa drives som to enheder.⁹⁸ Kompliceret er spørgsmaalet om brugsstørrelser. En gevinst for analysen ville det være, om stedsmaalets størrelse kunne sættes i forhold til hartkornsvurdering. Men først enevælden fik skabt en egentlig vurdering. Jordebøgernes landgildeydelse kunne maaske tjene som en slags erstatning, idet der selv med den tidligere omtalte ujævnhed var et vist forhold mellem gaardens ydelse og dens afgifter. Et forsøg paa i en anden sammenhæng at undersøge forholdet mellem skyldsætning og stedsmaal gav et saa uklart resultat,⁹⁹ at man maa slutte, at de andre faktorer, omtalt i forrige kapitel, næsten helt fordunkler denne ene.

Det er saaledes nødvendigt at behandle gaardene summarisk og lade dem indgaa hver med vægten »een«, hvadenten de er smaa eller store, blot de er »hele«. Nu er krongodset i Københavns len tilstrækkeligt stort til, at det ikke for det aarlige gennemsnit skulle betyde meget, om lidt flere store gaarde blev fæstet det ene aar end det andet, men helt se bort fra denne fejlfaktor kan man ikke.

I Københavns len er betegnelsen halvgaard eller halve gaard (sprogligt kan der ikke skelnes, da det næsten altid skrives »den halffue gaard« og sjældent »halffue gaardspart«) udtryk for en i realiteten to-delt gaard med to brugere, der hver har sin del af husene og en bestemt del af hver mark i fæste. Det er altsaa ikke udtryk for en gaardstørrelse, saaledes som man kan finde det i andre egne af landet. Der foresvæver en del af bønderne i lenet noget om, at helgaarde og halvgaarde (samt tredingsgaarde, ottingsgaarde og saagar tolvtingsgaarde) er betegnelser for en skyldsætning, og da præsterne i 1657 skal indbetrette jordfordelingen i deres sogne, kommer der højst uregelmæssige resultater ud af det. Men vigtigst er at konstatere i denne sammenhæng, at de halve gaarde, registrene nævner, ikke er brugsstørrelser, men halvdele af gaarde. Da disse gaarde derfor tit samles ved en senere lejlighed, og fæsteren skal stede den anden halvdel, er halve gaarde indført i statistikken med vægten »en halv«.

Kategorien huse med jord er holdt ude af gaardfæstningsstatistikken. Møller, kroer og øde jorder ligeledes. Hvad naturalier angaar, er de omregnet i penge. Det kan kun blive en tilnærmelse, hvis man ikke for

⁹⁸ Jvf. F. Skrubbeltrang, *anf. arb.*, s. 50.

⁹⁹ Ved en analyse af Dragsholms jordebog og stedsmaalsregister for 1615–17.

hvert aar i indtægtsregnskabets »indtægt i penge« vil finde de enkelte okser frem. Mange bliver iøvrigt ikke solgt, men forbruges af lensmanden eller sendes til opstaldning paa ladegaardene. Men de udgør en saa ringe andel af stedsmaalene, at det er fundet forsvarligt at omregne dem til et beløb af 6 eller 8 daler, afhængigt af til hvilket beløb, øksne sælges i de nærmeste aar. Havren har det ikke været nødvendigt at ansætte til statistikkens brug, da den kun forekommer ved øde gaarde.

Naar ødegaardsindfæstninger er holdt ude af statistikken, skyldes det, at de ville svække statistikkens udsagn, idet de ofte fæstes for en symbolsk sum, en »kendelse«. Denne kendelse opvejes endvidere i mange tilfælde af begunstigelse og lettelse, som bliver ødegaardsfæsteren indrømmet, og man kunne i stedet tale om et negativt stedsmaal. Nu kan det ikke i alle tilfælde afgøres, om en gaard bør henføres til øde-gruppen eller ej, saa meget mere som betegnelsen øde om en gaard kan have et forskelligt indhold efter sin sammenhæng. Til opstillingens brug er alle gaarde, der betegnes som øde i registrene, udeladt, men ikke gaarde, som kaldes forfaldne, brøstfældige eller næsten øde. En saadan skelnen vil forekomme noget mekanisk, men man trøster sig let ved at konstatere, at man derved ret nøje faar trukket en linie mellem de normale og de helt smaa stedsmaal. Visse undtagelser findes derfra, men hvis man af den grund vil fravige princippet, løber man den risiko, selv at lægge ind i materialet, hvad man ventede at finde – maaske skyldes nogle lave stedsmaal ikke at gaardene er øde, men at ridefogden gerne har ladet en uformuende dygtig karl faa en gaard. For at ødegaardene ikke skal belaste gennemsnittet, er de blot talt op, og hvert aars antal er anført under det paagældende aar i opstillingen.

Hovedindtrykket af tabel I er, at gennemsnittet svinger med 3–5 aarige perioder omkring 15 daler, men med ret heftige bevægelser, op til 50 %. En anden side af helhedspræget er en svagt stigende tendens trods den quasi-revaluering, daleren er genstand for, og som endelig slaar igennem i registrene 1639–40, og som burde hæve den følgende del af kurven med en femtedel. Det sker blot i praksis saa glidende, at man forandrer »møntfod«, at en korrektion af kurven ville blive for vilkaarlig. Det højeste punkt paa kurven, aaret 1649–50, viser sig at hvile paa et resultat fra kun 6 bortfæstede gaarde og viser svagheden ved denne slags statistikker, nemlig at sandsynligheden for udsving staar i omvendt forhold til det enkelte aars antal fæsterskifter. Ser man paa antallet af gaarde fæstet i de enkelte aar, finder man paafaldende store variationer. Iøjnefaldende er især de to paa hinanden følgende aar

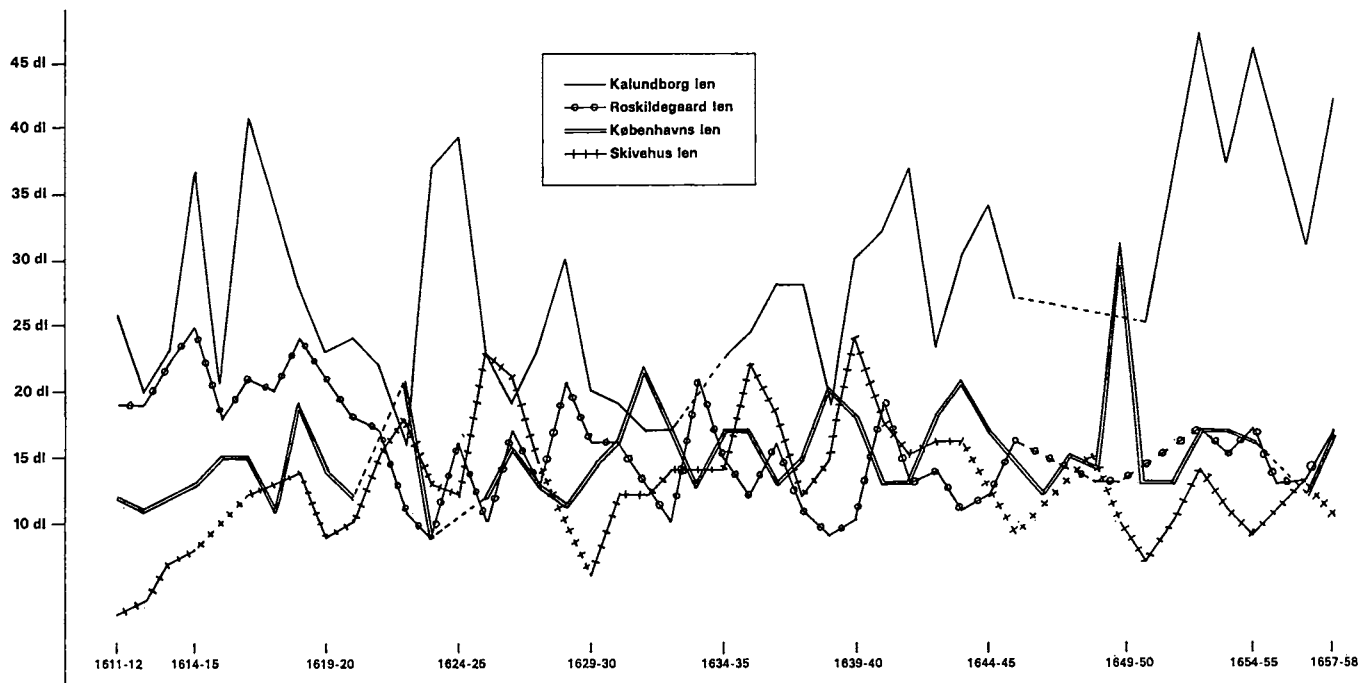
Tabel I. Gaardfæste i Københavns len 1611–1661.

	Antal grde. fæstet i regn- skabsaaret	Gennemsnitl. stedsmaal	Antal fæstede ødegrde. (ik- ke medregn.)
1611–12	26	12 cudr	6
1612–13	24	11	6
1613–14	24	12	4
1614–15	35	13	4
1615–16	37	15	8
1616–17	33	15	10
1617–18	20	11	1
1618–19	30	19	2
1619–20	84!	14	25!
1620–21	87!	12	4
(1621–22)	–	–	–
1622–23	22	21	2
1623–24	20	9	5
(1624–25)	–	–	–
1625–26	79!	12	8
1626–27	32	16	5
1627–28	36	13	3
1628–29	40	11	2
1629–30	28	14	3
1630–31	33	16	2
1631–32	11	22	6
1632–33	15	17	2
1633–34	34	13	1
1634–35	30	17	2
1635–36	20	17	0
1636–37	46	13	0
1637–38	21	15	0
1638–39	38	20	4
1639–40	42	18 rdr	0
1640–41	75!	13	5
1641–42	32	13	8
1642–43	16	18	2
1643–44	36	21	0
1644–45	35	17	0

Tabel I (fortsat).

	Antal grde. fæstet i regn- skabsåret	Gennemsnitl. stedsmaal	Antal fæstede ødegrde. (ik- ke medregn.)
1645-46.....	43	15	4
1646-47.....	28	12	2
1647-48.....	32	15	1
1648-49.....	35	14	0
1649-50.....	6	31!	2
1650-51.....	41	13	13
1651-52.....	29	13	21
1652-53.....	29	17	7
1653-54.....	29	17	9
1654-55.....	38	16	7
(1655-56).....	-	-	-
1656-57.....	28	12	7
1657-58.....	9	16	1
1658-59.....	0	0	0
1659-60.....	0	0	0
1660-61.....	1	3	1

1619-21 med tallene 84 og 87, 1619-20 forøvrigt med det største antal ødegaarde i perioden. Dette maa ses som følge af pesten, som især rasede paa Sjælland i 1620, og de samtidigt daarlige afsætningsforhold kan have forstærket virkningen. En sammenligning mellem det bortfæstede antal gaarde og stedsmaalenes gennemsnit er ikke meget givende. I de store aar 1619-21, hvor vel ellers mange fæstere kommer til, som ellers havde maattet regne med at vente et stykke tid med at fæste gaarde, medfører dette ikke nogen væsentlig nedgang i beløbene – dog maa det store antal ødegaardsfæster delvis have forhindret en stærk bevægelse af gennemsnittet for de øvrige. Bygningsejets indførelse forårsager ikke nogen storm for at komme til at fæste, og nogle ubesatte gaarde er der fortsat. At gennemsnittet samme aar naar sit laveste punkt, ville det være for dristigt udelukkende at tilskrive den ny ordning, saa meget mere som gennemsnittet i de følgende aar retter sig. Beklageligt er det, at aaret 1624-25 mangler. 1625-26 er der igen en epidemi, og man bemærker, at der er tilstrækkeligt med fæsteremner til at »hullerne« hurtigt bliver udfyldt. Kejserkrigen paavirker ikke høj-

Københavns len 1611-61

den mærkbart. Det høje gennemsnit i 1631–32 maa tilskrives det ringe antal indfæstninger. Torstenssonskrigen medfører nok højere skatter for bønderne, men for de landsdele, der ikke blev ramt af den svenske besættelse, tillige fordel af de højere fødevarerpriser, og en del af forklaringen paa det høje gennemsnit maa vel søges heri. I det hele taget medfører de vanskelige aar i 1640erne og 1650erne ikke de lave stedsmaal, som man skulle vente, hvis stedsmaalene skulle være udtryk for konjunkturbevægelser.

For at vise, at stedsmaalet snarere er et produkt af faktorer med lokal oprindelse, end af mere landsomfattende, er der paa tabel II foretaget en sammenligning med gennemsnittets bevægelser paa tre andre len, nemlig for Kalundborg len, Roskildegaard len og Skivehus len.¹⁰⁰ Nogle bemærkninger til Kalundborg og Skivehus er nødvendige. Mens den summariske behandling kan være gyldig med de nævnte begrænsninger, saa længe man blot holder sig til et enkelt len, bliver det straks mere usikkert, om det er forsvarligt at drage sammenligninger mellem flere lens gennemsnitlige indfæstningssummer, da den gennemsnitlige gaardstørrelse varierer meget. Naar det alligevel er forsøgt, har det mere været med det formaal at sammenligne tendenser, end af interesse for beløbenes egentlige højde. Principperne er da ogsaa noget forskellige i de sammenlignede opstillinger, forskelligheder, hvis aarsag ligger i registrenes karakter.

I Kalundborg len udgør helgaardene (hvor der anføres »gaard« uden nærmere bestemmelse) 45 % af alle indfæstninger og dermed langt den overvejende del af gaardfæstningerne. Da der dermed er dækket en stor og ensartet gruppe, bygger statistikken udelukkende paa helgaardene. Der er grund til at tro, at de i Kalundborg saakaldte »halve« gaarde, ligesom de i Københavns len omtalte, er gaarde, der for tiden har to brugere med eller uden fællesavl. Gaar man til Skivehus len, finder man, at helgaardene kun udgør ca. 15 % af indførslerne eller ca. $\frac{1}{3}$ af gaardene, og undersøgelsen er derfor udvidet til at omfatte alle brug uanset størrelse. Alle indgaar i opstillingen med vægten »een«, da en forholdstalsregnemaade i forhold til udbyttet ville blive for kompliceret med de forskelligartede betegnelser materialet rummer: halvgaarde, gaardsædegaarde og størrelser udtrykt i dele af bol. Halvgaardene har maaske oprindeligt været halvdele af gaarde, og var det vel i nogle

¹⁰⁰ Tallene fra Roskildegaard len venligst stillet til min raadighed af dr. phil. F. Skrubbeltrang.

tilfælde endnu, men de fleste svarer landgilde hver for sig. Arent Berntsen opfatter de nørrejdyske halvgaarde som selvstændige brug, og antagelsen bestyrkes yderligere af, at der i Skivehus er for mange landsbyer med et ulige antal halvgaarde, til at uligheden alene kan forklares ved, at nogle kunne staa tomme. Et par andre betegnelser, som næsten ikke forekommer paa Sjælland, er »bolig«, som vist kun indirekte hænger sammen med begrebet bol, og som i hvert fald fæstes til samme pris som de mindste gaarde, – og desuden findes her det ubestemte »værested«, der ogsaa har maattet medtages i opstillingen, da det synes at være en bestemt skrifters yndlingsudtryk for et lille brug; hvor det samme sted har kunnet genfindes i registrene til andre tider, har det været kaldt en halv gaard. Karakteristisk for det jydsk materiale er en vis tilfældighed i valget af betegnelser. Saaledes kan en halv ugedagsgaard et andet sted blot hedde en halv gaard, og et tredie et lidet brug!

Den samlede opstilling viser, at der vanskeligt kan tales om nogen samlet tendens for de fire len perioden igennem. Kalundborg ligger et godt stykke højere end gennemsnittet for de andre len, og det især i 1650'erne – ogsaa selv om man tager hensyn til, at halvgaarde er holdt udenfor. At bevægelserne saa ogsaa er voldsommere, maa tilskrives det færre antal gaarde. Mellem Roskildegaard og Københavns len er der større overensstemmelse i niveau, hvad der vel ikke blot skyldes, at de ligger i samme egn, men ogsaa, at nogle faktorer, der bestemmer den almindelige tilstand paa landet, er fælles for de to len, i særdeleshed pligtarbejdet, som ramte de egne haardst, der laa nærmest hovedstaden. Men naturligvis, som Arent Berntsen nævner, spiller det en rolle, hvad der traditionelt gives i stedsmaal fra egn til egn, og det var at vente, at nabolene ikke udviste store forskelligheder. Det jydsk materiale viser som ventelig en nedgang under kejserkrigen og den deraf følgende besættelse, og det samme under Torstenssons besættelse. Først i det sidste tilfælde synes det lavere niveau at blive af mere varig karakter. Krigshandlingerne har ikke paa Sjælland givet sig udslag i lavere stedsmaal. Krigene 1657–60 medfører de alleralvorligste konsekvenser for landbefolkningen, som for alle andre. I de aar gaar lensadministrationen næsten helt i staa, ja, i København ophører forbindelsen mellem slot og bønder ganske under belejringen.

Sygdomme gjorde med mellemrum indhug i landbefolkningen, men kilderne nævner kun tilfældigt, at den og den er død i pesten. Der

foreligger vidnesbyrd om pest paa Sjælland som nævnt i 1619–20,¹⁰¹ allerede igen 1625–26, 1637¹⁰² og 1653–54.¹⁰³ Hvor store omraader epidemierne har berørt og i hvilket omfang de har bredt sig til andre landsdele, er vanskeligt at overskue, men sygdomme var et almindeligt følgefænomen af krigshandlinger. I Nordjylland er der vidnesbyrd om pest 1602–03, men love og forordninger omtaler ikke forholdsregler til begrænsning af sygdommen, ligesom de i det hele taget mest interesserer sig for sygdomme paa øerne.

Der kan her slaas fast, at stedsmaalenes gennemsnit er et produkt af saa mange faktorer, at det ikke alene kan betragtes som et symptom paa tilstanden blandt landbefolkningen. Endvidere, at disse faktorer kun i begrænset omfang er fælles for større dele af landet. Men sammen med de følgende opgørelser over antallet af fæstede ødegaarde, fæsterskiftearsagerne og familiefæstet kan det bidrage til en forestilling om fæstevilkaarene.

I tabel III er opregnet antallet af fæstede gaarde for lenene København, Kalundborg og Skivehus i den omhandlede periode. Dertil er føjet antallet af fæstede ødegaarde og, for de sjællandske len, antallet af tvungne fæster (vornede delt til ødegaarde), som vil blive kommenteret i det følgende. Princippet for opstillingen er, at ødegaardsfæsterne er holdt ude fra det »almindelige« tal, mens de i kolonnen »tvungne« anførte angiver den del af anden kolonnes ødegaarde, som blev besat med brug af vornedretten. Tallene i parantes er usikre paa grund af sprogbriugen. Til antallet af gaardfæster er at bemærke, at den store mængde i 1619–20 er fælles for de to sjællandske len: en følge af pestens udbredelse. Paa Københavns len medfører pesten i 1625 igen et antal fæsterskifter paa ca. dobbelt det normale. Det ret store tal for 1636–37 viser, at den i København omtalte pest ikke er blevet inden for voldene. Først det følgende aar, i regnskabet 1637–38, stiger tallet for Kalundborg til ca. tre gange det normale. Sandsynligvis er det den samme sygdom, der blot ter sig voldsommere i Vestsjælland: Af de 66 afgaaede fæstere er de 60 døde, et frygteligt mandefald blandt ca. 425 (begge tal paa grundlag af helgaardsbrugere)! Om aarsagerne til det store tal i 1640–41 og den mindre stigning paa Kalundborg giver registrene ingen spor. Procenten af døde er ikke unormal.

¹⁰¹ Forholdsordrer mod pesten, Secher III, s. 588–89 og 608, 1619 7/8 og 1620 17/2.

¹⁰² Liste over døde i pesten i København 1637, Karen Brahes samling, registraturen s. 88. Vidnesbyrd i stedsmaalsregistre, se Amager samme aar.

¹⁰³ Secher VI, s. 158, 1654 30/6, samt stedsmaalsregistrenes bemærkninger.

Aaret 1649–50, der med sine kun 6 indfæstninger fordrejer statistikken, er et tilfælde af alvorlig misvækst. Samme aar er lensregnskabet afkortningsliste (over uerholdelig landgilde) svulmet op til rekordomfang, og skriverens kommentar lyder: »... de forarmede og højt-betrængte bønder haver lidt stor skade og misvækst paa deres korn og grøde, saavel som paa deres heste og kvæg.« Og for hele lenet maa den daværende lensmand Oluf Brockenhuis underskrive et underskud paa 3685 $\frac{1}{2}$ rdr!¹⁰⁴ Af de kun 6 fæstere i misvækstaaret er det betegnende, at to af dem netop ikke er afhængige af landbrugets tilstand: den ene er selve Arent Berntsen, som slaar til i det øjeblik, efterspørgslen er lille, og fæster en gaard i Brønshøj, velsagtens den, han bruger til teglbrænding ved sit byggeri i Borgergadekvarteret. Den anden, Ditlev From, synes at være købmand, men er ikke identificeret. Fra tingbøgerne kan det ses, at flere bønder skylder ham penge. Hans rekordagtige indfæstning paa 100 rdr lader ham fæste 3 gaarde paa en gang, de to dog øde, hvad der viser, at nogle øde gaarde nok kunne være værd at dyrke, eftersom han jo ikke var tvunget eller nødt til at fæste. I aaret 1652 skal der igen have været misvækst, men det er ikke fundet bekræftet i de gennemgaaede kilder.¹⁰⁵

Til det vanskelige problem ødegaarde kan registrene yde nogen oplysning, idet de nemlig underbygger den opfattelse, at begrebet er flertydigt, og at den nærmeste definition er, at »der ikke boede nogen paa gaarden, der kunne dyrke dens jord.«¹⁰⁶ Betegnelsen kan saaledes godt finde anvendelse, hvor gaarden i og for sig er besat, men ikke, eller i hvert fald ikke tilfredsstillende dyrket. Omvendt ogsaa, hvor gaarden er ledig i kortere eller længere tid, men jorden dyrket af andre. Indholdet af ordet forandrer betydeligt noget efter, i hvilken sammenhæng, det finder anvendelse: I hovedregnskabets udgiftsposter bruges det om gaarde, hvoraf der ikke er indkommet landgilde, og som ligger udyrket og ubeboet hen. Disses tal varierer, men er ikke stort; i det meste af perioden blot 4–10 og ofte de samme gennem en aarrække. Herimod betegner registrenes »øde« vel en alvorlig mangel ved gaardene, men det er de færreste, der ikke alligevel har kunnet svare no-

¹⁰⁴ Til sammenligning er slutresultatet for regnskabet 1660 (fra fredsslutningen) til 1661 1/5, altsaa det halve aar, hvor der skulle ryddes op efter belejringskaos, et underskud paa kun $\frac{1}{2}$ rdr 16 s!

¹⁰⁵ Gunnar Olsen i Hist. Tidsskr. 10. r. VI, s. 436.

¹⁰⁶ Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård, s. 48, jfr. F. Skrubbeltrang, senest anf. arb. s. 11.

Tabel III.

	Københavns len			Kalundborg len			Skivehus len	
	Alm.	Øde	Tvungne	Alm.	Øde	Tv.	Alm.	Øde
1598-99.....	-	-		32	6		11	0
1602-03.....	-	-		-	-		23	13
1605-06.....	-	-		10	1		-	-
1607-08.....	-	-		11	2		5	4
1608-09.....	-	-		-	-		19	1
1609-10.....	-	-		-	-		17	1
1610-11.....	-	-		18	6		10	4
1611-12.....	26	6	1	23	9		17	4
1612-13.....	24	6		21	2		16	4
1613-14.....	24	4		22	6		18	8
1614-15.....	35	4		37	1		20	0
1615-16.....	37	8		38	19		-	-
1616-17.....	33	10		22	14	2	10	0
1617-18.....	20	1		12	8	1	9	2
1618-19.....	30	2		18	10	1	11	0
1619-20.....	84	25	1	73	18	7	13	1
1620-21.....	87	4	3	16	21	1	7	0
1621-22.....	-	-		7	5	2	16	0
1622-23.....	22	2	2	30	12	4	15	0
1623-24.....	20	5	1	22	8	2	23	0
1624-25.....	-	-		18	16		5	1
1625-26.....	79	8		26	19		15	1
1626-27.....	32	5		29	9		20	0
1627-28.....	36	3		33	6		3	0
1628-29.....	40	2		16	14		-	-
1629-30.....	28	3		16	4		33	19
1630-31.....	33	2		15	5		14	3
1631-32.....	11	6		35	9		26	1
1632-33.....	15	2		19	5		6	0
1633-34.....	34	1	(1)	-	-		11	0
1634-35.....	30	2		19	3		12	0
1635-36.....	20	0		18	7		10	0
1636-37.....	46	0	3	18	3		15	0
1637-38.....	21	0		66	8		18	0
1638-39.....	38	4	1	18	1		17	1
1639-40.....	42	0		14	1		10	0
1640-41.....	75	5	1	39	2		11	0
1641-42.....	32	8	2	16	7		21	0
1642-43.....	16	2		9	5		13	0
1643-44.....	36	0		12	6		2	0
1644-45.....	35	0		21	11		-	-

Tabel III (fortsat).

	Københavns len			Kalundborg len			Skivehus len	
	Alm.	Øde	Tvungne	Alm.	Øde	Tv.	Alm.	Øde
1645–46.....	43	4		10	7		40	0
1646–47.....	28	2		–	–		–	–
1647–48.....	32	1		–	–		–	–
1648–49.....	35	0		–	–		18	0
1649–50.....	6	2		–	–		22	5
1650–51.....	41	13	(7)	17	12	3	10	3
1651–52.....	29	21	10 (+4)	6	7		10	0
1652–53.....	29	7	1	31	15	6	7	0
1653–54.....	29	9	3 (+4)	22	4		12	0
1654–55.....	38	7	4 (+4)	14	4		26	3
1655–56.....	–	–		18	13	1	12	0
1656–57.....	28	7 (+1)		35	15		7	0
1657–58.....	9	1		15	9	5	–	–
1658–59.....	–	–		–	–		–	–
1659–60.....	–	–		–	–		–	–
1660–61.....	1	1		–	–		15	0

gen landgilde, hvad der fremgaar af jordebøgerne. Nogle indførsler i registrene har »øde paa bygning«, eller »jorden er slet øde«. Men ordet bruges ogsaa med det indhold, at stedet blot staaar tomt paa det tidspunkt, hvor det fæstes. Det er maaske for dristigt at skelne mellem udtrykkene »laa øde« som betydende ødelagt og »stod øde« som betydende tom, men ved læsning af hundreder af ødegaards-indførsler opdager man hvor rummeligt begrebet er: lige fra »den gaard... der stod øde i sommer«, til den, hvorpaa »der ikke fandtes en stage og jorden var slet fordærvet.« Den sidstnævnte er dog ude af stand til paa nogen maade at staa.

I hvilken udstrækning betegnelsen betyder et brud paa fæsterkontinuiteten, kan man fornemme ved at se paa forholdet mellem, i hvor faa tilfælde kronen helt maa afskrive landgilden i forhold til det antal ødegaarde, der aarligt fæstedes (som er 2–3 gange saa stort), og man maa deraf slutte, at registrenes »øde« gaarde for langt de flestes vedkommende kun har staaet øde i mindre end et par aar paa det tidspunkt, hvor de fæstes. Herefter maa de fleste af registrenes øde gaarde absolut ikke tænkes som ruiner i et vildnis, men, naar intet andet er anført, som en bedrift med alvorlige mangler, det være sig paa bygninger eller ager, som enten skyldes forgængerens svigtende fysiske eller

økonomiske evne, eller at stedet har staaet ubeboet i længere eller kortere tid og derfor noget for aarstiden nødvendigt arbejde er forsømt. Det stemmer hermed, at det hyppigste klagemaal fra folk, der har overtaget ødegaarde i den nærmeste fortid, er, at der ikke var saadet rug (vintersæd), og de derfor forlanger tingsvidne paa, at de ikke kan svare ruglandgilde. I mange tilfælde lod »kongl. may.« saa til de ubesatte gaarde. Det foregik paa den maade, at ridefogden paalagde nogle af landsbyens bønder at saa den sæd, de fik udleveret til formaalet. Dette fremgaar af en stævning i Ølstykke herreds tingbog 1626 27/6: »Anders Rasmussen er begærendes kald og varsel til Morten Andersen, Clemed Rasmussen, Niels Ibsen i Smørum her i dag otte dage at vinde deres sandhed, hvad de saaede i den gaard, der fornævnte Anders Rasmussen indflytte.« Der kan ikke være tvivl om, at ødegaardsovertageren Anders Rasmussen er blevet noget skuffet over det, der kom op, eventuelt at der endnu i juni stadig ikke var kommet noget! Det er et gennemgaaende træk, at hvor der er blevet saadet til ødegaarde paa kongelig majestæts vegne, er resultatet magert. Den nævnte sag skal nok rumme en del af forklaringen. Efter saaningen er det umuligt at konstatere, hvor meget sædekorn der er kommet i marken, og fristelsen maa have været stor for dem, hvem hvervet var paalagt, tilmed som ekstraarbejde, til at stikke noget til side til eget brug. Den 15. marts 1625 føres tingsvidne ved Ølstykke herred paa, at der paa to ødegaarde blev saadet to pund rug ialt, hvad der ialt kun gav 16 skæpper.¹⁰⁸ Ligeledes i 1627 30. januar i Værløselille blev der efter et pund byg »slet ingen afgrøde uden nogen grønskud og tidsler, som i gaarden blev hjemhøstet og ingen fik godt af.«¹⁰⁹ Naar de unyttige tidsler blev indhøstet, hænger det sammen med det gentagne paabud om, at »ingen skal sig tilfordriste at afføre nogen sæd, som de haver saadet paa konge-

¹⁰⁷ F. eks. Niels Mortensen i Stenlille og Niels Adersen i Søsøm, Ølstykke hrd. tingb. 17/6 1628. Vidnesbyrd om, at manglende tilsaaning kan ligge bag brug af ordet »øde«, findes i posten »Mangler i jordebogens indkomst« i indførsler af typen: »Bagsværd – Laurids Jørgensens gaard har udi dette aar staaet øde, ingen landgilde at bekomme«, men ikke desto mindre ses han stadig at være paa gaarden. En gaard i Stavnholt fæstes for 2 daler, »formedelst den var øde og meget brøstfældig« – altsaa det stærkere ord foran det svagere, hvad der er mest rimeligt, hvis de to adjektiver ikke retter sig mod samme genstand og derfor er det jorden, som er øde.

¹⁰⁸ Eller under halvdelen af udsæden, idet et pund rug efter sjællandsmaal regnes til 20 skæpper eller 3 tønder og 2 skæpper. Jvf. Arent Berntsen, II bogs 2den part s. 214 og 216 fodnote.

¹⁰⁹ Lignende eksempler fra Sokkelund hrd. tingb. 1630 s. 81.

lig majestæts grund, mens det paa boligen indføre, som det er voksen.«¹¹⁰

Selv om udbyttet af de ledige jorders tilsaaning for lenet var meget tvivlsomt, er det dog fortsat i de følgende aar, vel nok mere for at holde jorden i drift og gøre det muligt for den næste fæster at faa den i drift, end fordi man ventede sig noget udbytte.¹¹¹ Den skorpe jorden faar, hvis den faar lov at ligge, maatte være et vældigt problem for mand og heste. Hertil kom, at ukrudtet bredte sig, selv om det under landsbyfællesskabet vel var begrænset, hvor meget det har faaet lov at skyde frem paa de smalle lodder, før naboerne har været nødt til at holde det nede. Den næste fæster maatte saa som regel skylde for udsæden (laanekorn) til aarets høst var i hus. Tingbøgerne har en række sager om tilbagebetaling af laanekorn.

Interessant ogsaa i en anden henseende er en indførsel i registret 1653-54: »Aage Jensen og Mogens Pedersen nødt til den gaard i Glad-sakse, som Peder Lauridsen afdøde, og efter hans død en tid lang stod øde og var ganske forfalden. Kongl. maj. lod saa til gaarden forrige [sidste] aar og denne [maa være fæsteren] yder strøkorner igen. Anlover at føre gaarden paa fode, kan ingen landgilde give første aar, ej formaar at give nogen stedsmaal af gaarden, mens til en kendelse... 2 tdr havre.« For det første er der her tale om en tvungen overtagelse – vornedskabet vil blive omtalt i det følgende afsnit – men gaarden omtales kun som øde, indtil der er saaet til den. »Forrige aar« kan kun betyde sidste aar, som sprogbrogen var, ellers var der ingen mening i at lade de ny fæstere skylde for strøkorner, som det her kaldes. Endelig omtales de 2 tdr havre saaledes, at det er for lidt til at kaldes stedsmaal, men er symbolsk. Selv denne pro-forma ydelse kan en sjælden gang undværes, og registret har da blot »ingen«. Men spørgsmaalet rejser sig, om de 3-4 tilfælde, hvor dette forekommer i registrene, nu ogsaa dækker virkeligheden. Man behøver blot at tænke paa de rækker fæstere, der antog gaarde paa prøve. Det var urimeligt at antage, at de allesammen skulle have klaret sig. Registerenes karakter af regnskabs-aflæggelse gør, at vi ikke kan forvente, at fæstere, der ikke har kunnet eller skullet betale indfæstning, er medtaget. Deres overtagelsesbetingelser har naturligvis været optegnet til internt brug, og de faa tilfælde,

¹¹⁰ Ølstykke hrd. tingb. 1626 11/7.

¹¹¹ Derfor tillader lenet maaske andre at bruge en ødegaardsjord, hvoraf der i det mindste kommer landgilde. I Rødovre beretter præsten i sin indberetning 1657: »Nok en gaard, Tosthave kaldet, som og er øde (nemlig ligesom det nedlagte Islev) dog skatter 8 af bymændene for samme jord 1 pund byg.«

hvor de staar blandt de betalende, kan skyldes, at skriveren først er blevet opmærksom paa forholdet, i det øjeblik han skal føre den forventede sum ud i margin. Tager man stikprøver blandt de ødegaardsfæstere, der er nævnt i tingbøgerne af en eller anden aarsag, idet man dog maa være opmærksom paa, at ikke alle bønder i lenet er kronens fæstere, bliver mistanken bekræftet. Den allerede nævnte Anders Rasmussen findes saaledes ikke i registret i de aar, der kan være tale om.¹¹² Vi ved altsaa hermed, at det antal fæstede ødegaarde, som registrene opregner, er et mindstetal. Om der mangler mange eller faa, kan kun en minutiøs gennemgang af jordebøgernes navne belyse (men ikke afgøre, dels paa grund af lakuner, dels paa grund af et vist efterslæb i jordebogskorrekktionerne).

Af opstillingen tabel III fremgaar det, at ødegaarde fæstes jævnt over hele perioden i Københavns len, men flest 1615–20 og 1650–57, hvad der omfatter to af pestaarene, mens andre aar med mange skifter ikke udviser stigning i ødegaardsfæsternes antal. Det gælder 1625–26, hvor dødeligheden ogsaa var høj, og 1640–41 med normal dødelighed. Kalundborg len har gennemgaaende en halv gang flere ødegaardsfæster end København, ogsaa med vægten paa 1615–21, men fortsættende tyverne igennem, lidt aftagende i trediverne, og det ser ikke ud til, at situationen naar at bedre sig i fyrrerne, saaledes som det sker i København, dog mangler aarene 1646–50. Fra 1650 og perioden ud sker den samme forværring som i København, endda mere markant. Alt i alt staar det dog aabenbart ikke saa slemt til i Københavns len som i Kalundborg, især naar man tager i betragtning, at det sidste omfatter færre gaarde. Men med den usikkerhed, der hæfter ved betegnelsen øde, ville det være for tillidsfuldt at antage, at de forskellige funktionærer til forskellige tider paa forskellige len har benyttet udtrykket paa helt samme maade, saa tallene maa ogsaa af denne grund tages med et vist forbehold.

Gaar man endelig til Skivehus, ser det ud, som om kun krig er i stand til at bringe forstyrrelse i fæsterkontinuiteten (jævnfør aaret 1629–30, der har det ekstraordinære antal af 19 ødegaardsfæster). Her tegner situationen sig stabil med faa gaarde ledige og ret lave stedsmaal. Gaardene er ogsaa i almindelighed noget mindre end de sjællandske. For den kapitalsvage maa en mindre gaard være lettere at få i drift end en større, selv om dens fulde udnyttelse ogsaa giver en lavere levestandard – alt andet lige.

¹¹² Andre eksempler: Sokkelund hrd. tingb. 1630 s. 90 og 1631 s. 100.

Et træk af ødegaardsproblemet er de vilkaar, hvorunder de ny fæstere overtager gaardene. For ødegaardsfæsteren kunne spørgsmaalet om en tønde havre mere eller mindre som kendelse være af underordnet betydning i forhold til de indrømmelser, han kunne opnaa hos lensadministrationen. I senere tider er den slags oplysninger medtaget i fuld udstrækning i fæsteprotokoller, men hvad vi for denne tids vedkommende maa bygge paa, er ikke engang lenets egne »huskesedler«, med hvad der fra disse er sluppet med i regnskaberne. Ogsaa for disse oplysningers vedkommende maa det erindres, at rentekammeret kunne være ligeglad med, om en fæster fik et eller to aars hoverifrihed, og selvom revisorerne saa med større interesse paa, om landgilden kom ind som den burde, ville de alligevel ikke godtage en notits i stedsmaalsregistret som gyldig dokumentation, men krævede tingsvidne for hver eneste mangel i indkomsten. Først naar dette er sagt, kan man se nærmere paa, hvad registrene oplyser og betragte materialet som et mindstemaal. Sammenligninger mellem indrømmelserne, som de kan konstateres i andre len, er derfor ikke mulige, og forskellen kan lige saa godt tolkes som forskelle i skrivernes skriveglæde.

Selv om vi befinder os paa vornedskabets omraade, og lensadministrationen derfor ikke behøver friste fæstere til at tage ved ødegaarde, har den alligevel det samme hovedhensyn at tage, at gaardene skal yde landgilde. Og selv et nok saa lille stedsmaal, eller slet intet, er ikke tilstrækkeligt til, at den ny mand kan faa en øde gaard i drift, hvis han ikke raader over andre midler. Indrømmelserne kommer derfor ikke blot dem tilgode, der efter eget initiativ forhandler om en ødegaard, men ogsaa dem, der først har maattet stævnes og dømmes til at overtage gaarde. Der er imidlertid tegn paa, at lenet har foretrukket i nogle tilfælde at give større indrømmelser til en ellers bedre stillet bonde og lade ham drive to gaarde, for paa den maade at sikre sig, at bygningerne paa den øde gaard blev bygget op eller repareret. Genopbygningspligten gjaldt i princippet altid for den ny fæster, hvis husene ikke var intakte. Men lenets forventninger om, at den ville blive overholdt, maatte være mere realistiske, naar en fæster meldte sig frivilligt med midler i baghaanden, end naar en fattig karl blev hentet for herredretten, ja, selv hvor initiativet udeblev, kunne det ske, at lenet tilbød gaarden paa en slags auktion: 1638-39: »Hr. Mogens i Slagslunde fæster to halve gaarde, som Hans Nielsen afdøde, og Jens Bunde forarmet fradrog med kondition eftersom til tinge blev forkyndt, om dem nogen ville antage og give kongl. maj. sin rettighed, der da ingen var,

som dem ville antage, at han inden fire aar en gaard deraf skulle opbygge, saa lovlig, som det sig burde, og derimod er ham frihed udi halvtredie aar givet . . . 4 rdr.« Undertiden har det ikke kunnet lade sig gøre at finde en »bygherre«, og jorden er da blevet bortfæstet som slet og ret jord: 1632–33, »Hans Andersen fæstede den ødegaardsjord i Søsøm, som Jens Madsen paaboede, eftersom ingen anden kunne antage eller formaatte husene at opbygge . . . 5 dr.«¹¹³ Heraf maa man dog ikke slutte, at de »øde jord«er, som hist og her findes i registrene, er opgivet som gaarde.¹¹⁴ Den samme præst fæster nemlig 1618 »den jord smst., som hr. Søren tilforn havde, saaledes bevilget, at han derpaa skal holde et hus vedlige og give sædvanlig landgilde og anden tyngde deraf gøre . . . 5 dr.«

For at hjælpe en ny fæster igang, kunne lenet lade en længe opføre, saa han havde noget at begynde med: 1653–54, »Mogens Pedersen er kommet til en ødegaard i Slagslunde, som vel en 6 aar haver standen saa øde, at der fandtes ikke en stage paa den, indtil forgangen aar, ridefogden lod sætte en længe hus derpaa og saa fik [bragte] denne dertil, som haver gjort sin forpligt at ville bygge og forbedre og føre den paa fode med tiden og maatte ellers give . . . 6 rdr.« Frem for andre begunstigelser havde denne for lenet den fordel, at huset var en investering, der forblev en realitet i det mindste nogle aar, mens de andre indrømmelser betød tab, hvis fæsteren ikke kunne klare opgaven. Men da det antagelig var en større udgift, hører det alligevel til sjældenhederne.

Naar lenet ikke selv ville lade bygge, kunne det forstrække fæsteren med tømmer, hvad der ikke betød nogen egentlig udgift. Bøndernes brug af skovene i denne tid er vanskelig at klarlægge. Til brænde havde de formodentlig de fleste steder adgang til at forsyne sig, dog under opsyn, men dertil anvendtes først og fremmest underskov og vindfælder.¹¹⁵ De i tingbøgerne tilbagevendende syn paa skovene »at de ikke til upligt er forhuggede« retter sig vel ogsaa herimod, og ligeledes for-

¹¹³ Her forstaaet: »Ingen anden« som »ingen«, ellers giver det den absurde mening, at man hellere ville have haft alle andre end Hans Andersen til gaarden. Iøvrigt er der ikke noget i vejen for at det at fæste en jord kan medføre pligt til at bygge, 1640–41 Kalundborg len, Søren Pedersen, Kaastrup.

¹¹⁴ Som nævnt kan det forekomme, at naboer til en ubeboet gaard bruger jorden. I visse tilfælde ser lenet imellem fingre med byggepligten, i et enkelt tilfælde, at husene bruges som avlsbygninger, blot de holdes vedlige.

¹¹⁵ Kalundborglensmanden Sten Brahe foraarsager bitterhed blandt bønderne, da han søger at begrænse deres adgang til at hente brænde i et krat (Kalundborg regnskab 1616–17, sagefaldsregistret).

budet mod at sælge brænde under læssets fortabelse.¹¹⁶ Men hvad egentligt bygningstømmer angaar, fremgaar det, at dertil kræves bevilling, hvis man ikke ville købe hos skovfogderne. Naar det imidlertid kun ses at ske ialt fire gange i perioden, at ødegaardsfæstere faar bevilget træ til at bygge med, kan man gaa ud fra, at det ikke staar i noget sandsynligt forhold til virkeligheden.¹¹⁷ At lenet forsynede de nødstedte bønder med tømmer, uden at det normalt kan ses af kilderne, fremgaar indirekte af en indførsel fra Søsøm 1636-37: »Søren Andersen blev nødt til den øde gaard i Søsøm, som Jacob Jyde for armod blev fradømt – og er ham lovet sædekorn og hjælp til jorden at pløjes, saa og bygningstømmer, som hans formand skulle have haft.« Den samme indførsel fortæller om en anden form for hjælp, som havde den fordel set fra lenets synspunkt, at den ikke medførte nogen udgift, nemlig at de stedlige bønder skulle hjælpe den ny ødegaardsfæster igang. At det er det, der er meningen, ses af en lignende indførsel fra 1620-21: »Jens Olsen, Oluf Andersens søn, fæstede den ødegaard i Farum, som udi langsommelig tid haver staaet øde, og formedelst samme gaards ulejlighed blev bevilget, at sognemændene maa pløje for ham det første aar til gaarden, forhjælpe ham med bygning, og maa nyde frihed paa eet og arbejde udi 3 aar og ingen indfæstning give.« Her staar vi over for et tilfælde, hvor det, at faderen har en gaard i nærheden, hjælper sønnen til at opnaa bedre betingelser – man kan nok forestille sig, hvem der har ført forhandlingerne – og i hvert fald er dette et af de mest omfattende »hjælpeprogrammer«, registrene kan opvise; lad være, at gaarden ogsaa har staaet øde i længere tid end de fleste. Her gives altsaa indrømmelser, der berører lenets indkomster direkte, men det gør ubesatte gaarde jo i ikke ringere grad.

Landgilddefrihed indrømmes 21 gange i perioden,¹¹⁸ kun to gange for mere end et aar, og i ca. halvdelen af tilfældene sammen med andre lettelser. Hovfrihed forekommer i et lignende antal tilfælde for eet, to eller tre aar.¹¹⁹ Frihed for erlæggelse af ægtpenge (afløsning af rej-

¹¹⁶ Kanc. Brb. 1626 5/8.

¹¹⁷ Jvf. de omtalte bygningssyn, hvor reparationer gøres afhængige af, om man kan faa bevilget træ til formaalet. Ligeledes vurderes i bygfældsryn ofte manglerne bræt for bræt i penge, og det kan derfor ikke være et spørgsmaal om ansættelse af arbejdslohn. Af Skovfogedernes regnskab kan man følge tømmerenssalget fra lenets skove, men bønderne kunne godt købe andetsteds, hvis det var billigere, f. eks. af skipperne i havnen, som en sag i Sokkelund hrd. tingb. viser, 1632 14/6, trykte udg. s. 13-14.

¹¹⁸ Heri indbefattes betegnelsen »et aars frihed« uden nærmere specifikation, jvf. det ovenstaaende eksempel, hvor frihed staar for landgilde.

¹¹⁹ Benævnelsen »tynge« opfattet som betydende hoveriarbejde, hvor det staar parallelt med landgilde, men spørgsmaalet ikke afgjort, hvor det staar alene, da

ser) tre gange. Disse tal er sikkert højst ufuldkomne,¹²⁰ men giver de ikke et sandsynligt billede af mængden af lettelser, fortæller de i det mindste om arten. Det kan ogsaa siges, at i hvert fald ikke alle ødegaardsovertagelser indebar lettelser. Undertiden siges det udtrykkeligt, at fæsteren skal »gøre al tyng og rettighed, som deraf plejer at gange« eller »han skal bygge, give og gøre al tyng.«¹²¹ Hvad angaar fordelingen over perioden, forekommer kun 3 indrømmelser i registrene inden 1630, 6 i aarene 1630–38, 4 i aaret 1638–39, 10 i aaret 1640–41, 4 i aaret 1651–52 og 2 i aaret 1653–54. I det omfang tallene støtter statistikken over ødegaardsovertagelser, tør de nok tages som indicium for en bortfæstningspolitik fra lenets side, foranlediget af forordningen om lensmænds regnskabsførelse m. m. af 23/1 1635, der paabyder, at lensmændene skal bære en del af tabet fra ubesatte gaarde og desuden i sin § 7 foreskriver, at der skal gives ødegaardsfæstere nogle aars frihed efter lejligheden af landgilde og arbejde.¹²²

Vornedskabet i praksis

Om Sjælland beretter Arent Berntsen,¹²³ efter at have redegjort for »vornedrettigheden«, at »vel undertiden sker, at saadanne vornede sønner til øde eller ilde vedligeholdne gaarde bliver indsatte og mod deres vilje tilnødte. Hvilken tvang dem da slig stor ulyst udi deres arbejde og gaards forbedring skaffer, saa de deres bjergnings tiltagelse ikke efterstræbe at fortsætte.« Specielt om krongodset mener han dog, at eftersom bønderne der »gemenligen er af bedre vilkaar, søger derfor enhver gerne paa kongl. maj. gods at være, hvorfor ikke gerne ofte kongl. maj. lensmand haver aarsag slig højhed med vornede sønner mod deres vilje paa kongl. maj. vegne at bruge.« Han fortsætter med at gentage, at »saa holdes alligevel for, at samme herlighed er føje eller ingen fordel« og begrundet det med, at uden kapital vil en ødegaardsfæster synke dybere og dybere i gæld og tvinges til at bortleje jord osv.

Arent Berntsens første bog har et forord dateret 1655, men hans

det lige saa godt kan betyde noget, der skal betales, og muligvis kan dække begge begreber.

¹²⁰ For eet aar kan det siges bestemt, idet 1636 8/12 faar lensmanden efterbejlling paa de 15 landgildeindrømmelser, han har givet nytillkomne fæstere.

¹²¹ 1626 7/4 Søllerød og 1628 28/11 Tommerup. Der synes at være skelet til, at disse folk allerede havde en anden gaard i brug.

¹²² Secher IV, s. 621–25. Paabudet indskærpes 1651 17/1.

¹²³ I. bog, første part s. 45, søm ved en trykfejl har faaet sidetallet 54.

store værk maa være blevet til over mange aar. Fra hvilket tidspunkt denne sammenligning mellem adels- og krongods stammer, kan man ikke vide præcis. Han omtaler i fortsættelse heraf Chr. IV's mildnelse af følgerne for bortløbne bøndersønner fra 1634 som et tilbud om frikøb, men her synes han at blande forordningen sammen med det egentlige frikøbstilbud af 26/6 1646 – og maa i saa fald have kendt det senere tilbud, da han skrev om den ældre forordning. Afsnittet kan være omredigeret, men det synes et fornuftigt gætteri, at det er blevet til efter 1646, og, at dømme efter, at omtalen af Chr. IV som død indgaar i teksten paa en saadan maade, at den næsten ikke kan være paaklistret, kan man nok sætte tidspunktet til mellem 1648 og 1655. Naar dette forekommer af interesse, skyldes det, at man ville være mere tilbøjelig til at vente en flugt fra krongods til adelsgods tidligere i perioden, end i de aar, hvor iagttagelser tyder paa en svækkelse af kronfæsternes stilling. Den store vanskelighed ligger imidlertid i, at en saa forsvindende lille del af de private godsers regnskaber er bevaret, at sammenligninger maa blive en tvivlsom affære.¹²⁴

Arent Berntsens opfattelse formindsker naturligvis ikke interessen for den brug af vornedskabet, der faktisk kan paavises. Det er desværre ikke saaledes, at alle tilfælde af tvungne overtagelser ogsaa udtrykkeligt er omtalt som saadanne, selv om det netop er en oplysning, som selv de mere kortfattede registre fra andre len af og til medtager. Hvis registrene ikke omfatter alle fæstere, der er kommet til gaarde uden stedsmaal, kan man antage, at netop den tvungne gruppe er blevet mest mangelfuld. Man kan ogsaa spørge, hvor grænsen gaar mellem en tvungen overtagelse og en frivillig. Er det tvang udelukkende naar herredstinget er indblandet, og den vornede i egentlig forstand dømmes til en gaard, for i saa fald burde nogle af de i registrene »tilnødte« ikke henregnes hertil, eller er forholdet snarere saaledes, at vornedskabet virker ved sin blotte eksistens, saa at den bondesøn, der uden for vornedskabets omraade maaske ville drage bort, eller maaske i sin fattigdom nøjes med at fæste et hus, hellere selv finder frem til en overkommelig gaard (evt. ødegaard), end han overlader til ridefogdens forgodtbefindende, hvor i lenet han placeres, og hvor elendig en gaard, han skal oparbejde? Jeg vil være tilbøjelig til at mene, at der findes

¹²⁴ Materialets sporadiske karakter fremgaar af Fussing: Herremænd og Fæstebonde, 1942. Ca. 1 0/10 af materialet har overlevet. Professor, dr. phil. Svend Ellehøj rejser endda tvivl om disse kilders repræsentative værdi, da de fleste stammer fra rigsraadsadelens gods.

disse glidende overgange, og at kilderne, selv om vi antog, at de var komplette, ikke i tal kan beskrive vornedskabets betydning.

De konstaterede tilfælde fordeler sig som det fremgaar af tabel III. Skønt smaa, stemmer de københavnske tal pænt med, at ikke pestepidemierne, men misvæksten i 1649 har gjort det nødvendigt at bruge haarde midler for at faa gaardene besat, og at efterspørgslen efter gaarde henimod periodens slutning er faldende, og hullerne derfor vanskeligere at udfylde.

Det almindeligste udtryk i registrene er, at vedkommende er »delt til« eller »nødt til«, men ogsaa »tilsat« og »tilsagt« forekommer. Mere tvivlsomt er udtrykket »kommet til«, som i sig selv ikke skulle rumme nogen tvang; men naar det i praksis med en enkelt undtagelse kun forekommer, hvor der er tale om en øde eller mangelfuld gaard, maa det vist alligevel opfattes som betydende under pres. For en fuldstændigheds skyld er disse tilfælde sat i parentes, saa at der ved aarene 1651–52 og 1653–54 maa regnes med tallene 13 og 7. De 3 af de 12 ud for 1651–52 er fundet blandt fæstere, der havde antaget en gaard paa prøve i de foregaaende aar, men hvorvidt de øvrige i denne gruppe ligeledes er tvunget paa prøve (!), kan ikke afgøres. Denne opfattelse af »kommet til« styrkes af, at to indførsler i Buddinge 1651–52 efter hinanden lyder: »Anders Nielsen og Bjørn Olsen, husmænd i Uterslev, blev nødt til den øde gaard i Buddinge, som gamle Peder Olsen slemmeligen havde forsidet, og forpligtet dem at føre gaarden paa hævd og besidde den efter recessen. Givet hver af dem efter lige brug 2 tdr havre . . . 4 rdr.« og »Christoffer Olsen paa samme manere kommen til den øde gaard smst., som unge Peder Olsen forarvet frastod . . . 1 rdr.«

Registrene giver kun faa oplysninger om, hvorfra de tilnødte fæstere kom, hvorvidt de var gaardbrugersønner eller mest kom fra de lavere sociale lag. Det sidste er vel mest sandsynligt, for med faren for at blive sat til en umulig gaard svævende over hovedet, maa man tro, at de, der paa nogen maade kunne rejse en rimelig indfæstning hos deres familie, ville søge at komme ridefogdens initiativ i forkøbet. Det er muligt, at man endog her staar ved den væsentligste forklaring paa, at stedsmaalenens gennemsnit ikke paavirkes i nedadgaaende retning af det økonomiske tilbageslag for landbruget, som ad andre veje kan konstateres i periodens sidste del. I de vanskelige aar 1651–52 forekommer det, som i ovenstaaende eksempel, at lenet tager husmænd til at overtage ødegaarde, et træk, der ellers ikke findes bemærket i

registre fra den øvrige periode, saa der er virkelig tale om en situation som kalder paa særlige forholdsregler.

Hvis de ca. 50 tilfælde af tvang, som har kunnet konstateres i perioden, nogenlunde staar maal med virkeligheden, tyder det ikke paa nogen haardhændet anvendelse af vornedskabet, hvad det saa end maatte have medført af sekundære virkninger. Man kunne mene, at vi maaske er tilbøjelige til ud fra vor mere principielle tankegang at overvurdere vornedskabets faktiske betydning. Den moderne afsky for den personlige ufrihed, det kunne indebære, synes ikke at kunne finde yderligere næring i det undersøgte krongods paa Sjælland. For de fleste af bondestanden har der vel ikke været nogen tvivl om, at de, hvadenten tiderne syntes gode eller daarlige, skulle leve af landbruget som de bedst kunne, og byernes tiltrækning har vel for de færreste betydet mere, end muligheden for en markeds- og soldetur nu og da. Lysten til at forlade hjemstavnen har været begrænset af ukendskab til andre egne og tilknytningen til slægt og venner. Det ser desuden ud til, at lenene under normale omstændigheder ikke stillede sig i vejen for, at vornede flyttede fra et len til et andet. Fraflytninger af lenet kan ifølge sagens natur sjældent konstateres i samme lens regnskaber, men af tilflytninger forekommer: Fra Roskildegaard len 6, Kronborg len 4, Frederiksborg len 2, Tryggevælde len 1. Fra Jylland 3, Fyn 2, Lolland 1, Norge 1 og Skaane 1. Fra privatgods 1 eller 2 og fra Københavns by 3 (hertil ikke regnet dem, som maa formodes at fæste uden selv at flytte fra byen). En fæster paa Roskildegaard len fæster desuden en gaard i Taastrup, saa det var altsaa muligt at have gaarde i to len. En del kommer desuden fra Hollænderbyen til forskellige steder i lenet, fortrinsvis Amagers andre landsbyer, og deres efterkommere bliver ligeledes vornede. Den ene af de fra Roskildegaard kommende (i 1654–55) har bemærkelsesværdigt nok frikøbt sig for blot at flytte over aaen til Vadsby, men de 13 andre tilflyttere fra andre sjællandske len har næppe betalt noget videre, for nogle af dem er husmænd, og den officielle frikøbssum er 60 rdr. Desuden nævnes et par fraflyttere at være flyttet til »en anden kongl. maj. gaard« paa et andet len, dvs. at deres flytning dermed er lovlig, og krongodset i denne henseende tænktes at være eet gods. At flytningerne skulle være handeler mellem lensmændene, er ikke sandsynligt, ikke blot var det forbudt, men en lensmand paa fast løn (regnskabslen) kunne ikke have nogen større motivering for at omgaa forordningen.

I løbet af 50 aar forekommer 136 tilfælde, hvor det siges, at fæste-

ren ikke er hjemmehørende i sognet. Naturligvis et mindstetal, men talende bliver det, naar man derved kan konstatere, at den overvejende del af udensogets fæstere stammer fra nabosognet og, med ganske faa undtagelser, højst er flyttet en mils vej fra deres fødeby. Dette tyder paa, at vornedskabet paa et større krongods ikke har været følt som en hindring for bevægelsesfrihed.

Ganske vist gaar kronens politik hvad angaar vornedskabet ud paa at tillade flytninger i enkelttilfælde fra et len til et andet, men der udstedes aldrig nogen generel forordning.¹²⁵ Det nærmeste er en forordning fra 1621, der tillader, at bøndersønner fra andre len paa Sjælland, der bosætter sig i Frederiksborg eller Kronborg len, ikke maa deles til stavns, men anledningen er her, at der mangler arbejdskraft i Nordsjælland.¹²⁶ Det gaar ogsaa via kancelliet, da Mogens Pax, lensmand paa Roskildeggaard, kræver vornede sønner opsporet og udleveret fra Københavns by.¹²⁷

Ikke alle landboer har været enige med Arent Berntsen i, at krongodset var mere tiltrækkende end adelsgodset. I hvert fald har der tidligere i perioden hersket en modsat opfattelse, men det er uvist, hvor stor en del af landet dette gjaldt. I 1622 afgiver rigsraadet en betænkning, der blandt andet tager stilling til »bønderdreng, der løbe af kronens gods paa adelens.« Men kommentaren lyder: »Kan paa nogen tid anses, hvad behov gøres derudi at remedere.«¹²⁸ Raadet indrømmer, at tendensen er tilstede, men da dets medlemmer og standsfæller vel selv har fordel deraf, lader de staa til. Man skulle dog mindre tro, at kronens vornede sønner kunne slippe godt fra at tage fra krongods til adelsgoods paa Sjælland, saa problemet er nok af jydsk eller skaansk oprindelse.

Mens lenets anvendelse af vornedretten nærmest synes at maatte betegnes som en nødforanstaltning, var sagen naturligvis alvorlig nok for dem, det gik ud over. Tingbøgerne giver nærmere oplysning om, hvad der i praksis ligger bag registrenes lakoniske »delt til«. Se for eksempel en indførsel fra 1628:¹²⁹ »Nok tiltaledede [ridefogden] Anders Olsen Oluf Hansens [søn i] Buddinge og var dom begærende over ham, at

¹²⁵ Se f. eks. Kanc. Brb. 1615 21/4 og igen 23/5. Senere er det, som om lensmændene lader det ske uden videre og ikke spørger kancelliet.

¹²⁶ Kanc. Brb. 1615 16/4.

¹²⁷ Kanc. Brb. 1623 24/6.

¹²⁸ Kr. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, bd. 1, s. 338, 1622 16/7.

¹²⁹ Sokkelund hrd. tingb. 1628 13/11, trykte udg. s. 65.

han bør at stille sig ind paa sit fødested og annamme en ødegaard. Og var Oluf Hansen til vedermaal og lovede at stille øvrigheden tilfreds eller tage ved en ødegaard.« Den stævnedes fader møder frem, tilsyneladende for at fornemme, om der er mulighed for at købe sønnen fri. At frikøb forekom ogsaa inden frikøbsordningen ses af kancelliets brevbøger, hvor der 1615 findes flere breve angaaende frihed for stavns. Men dertil krævedes aabenbart anselige beløb. Fra Kalundborg len kendes et eksempel paa, at en vorded, der var blevet dele til stavns, faar sin frihed ved at betale 200 sletdaler.¹³⁰ Saadanne tilfælde hører naturligvis til sjældenhederne, idet de forudsætter, at den undløbne har gjort sin lykke i et byerhverv, som den paagældende, der blev stævnet fra Holbæk, hvor han var blevet borger. I Københavns lens registre 1611–12 findes en indførsel, hvor en Jens Aagesen betaler 20 dr »for hans fødested«! Ogsaa et frikøb, selv om man umiddelbart kan tro, at han fæster sin ødegaard, hvis ikke den slags stævninger i tingbøgerne netop havde formen at »tiltales for sit fødested«. Den ovennævnte Anders Olsen lykkes det ikke at undgaa dom 14 dage senere for, at han sammen med to andre i samme situation skal »tage ved en ødegaard efter som øvrigheden ham forelægger«. Af disse tre omtales ingen i registrene som »nødt til« gaarde, og paa grund af navnestoffets ensformighed kan de ikke identificeres med sikkerhed blandt de øvrige. Der er ogsaa den mulighed, at de som ødegaardsfæstere kan være sat til gaarde uden at give stedsmaal, saadan som vi tidligere har mødt. I hvert fald eet eksempel herpaa kan paavises, idet Ølstykke herreds tingbog 17/6 1628 omtaler og tidsfæster et allerede stedfundet ødegaardsfæste som tvangsovertagelse, uden at den paagældende fæster Mads Nielsen findes i registrene. I Ølstykke tingbog findes desuden indført 15/3 1625: »Chresten Olesen i Bringe bepligter sig for sin søn at tale med slotsherren om ødegaarde til i dag otte dage.« Det ses her igen, at den stævnedes fader møder for at gøre hvad han kan hos ridefogden, som vel ikke var uimodtagelig for paavirkning paa et felt, hvor han i praksis havde stort raaderum. Det lykkes her faderen at faa henskudt afgørelsen til lensmanden, velsagtens i det haab at kunne slaa en handel af under færre øjne end paa tinge.

Det er sket, at nogen har nægtet at følge dommen. Samme dag som ovenstaaende gør ridefogden Knud Jørgensen en Klaus Hansen i Brin-

¹³⁰ Registret fra Kalundborg 1624–25, af hvis kommentar det kan ses, at han har været beslutsom nok til at gaa lige til kongen (kancelliet) med et kontant tilbud! Sagen genfindes i Kancelliets Brb. 1624 19/3.

ge mandhelgeløs, »for han ikke i mindelighed vil drage til øde gaarde.« De fleste sager er refereret stereotypt, og tingbogen giver mest indtryk af en »indforstaaet« stemning paa tinge, hvor sagerne afgøres i en vis resigneret fordragelighed. Men en enkelt gang er det, som om det indestængte faar frit løb, Sokkelund herreds tingbog 3/12 1629: »Ridefogden tiltaler Oluf Nielsen i Søllerød og bor i præstens hus for fødested og svarede, han paa kongl. maj. grund er født. Formenter derfor Knud Jørgensen, at han burde sig indstille paa kongl. maj. grund og en ødegaard annamme, hvor han bliver forlagt. Svarede, at han tilforn havde haft en ødegaard, og dersom at de ville føre ham paa Bremerholm, da ved han, fik sin føde[!]. Blev Oluf Nielsen tildømt at indstille sig og annamme en øde gaard, hvor han af øvrighed blev forlagt, uden det, han kan det anderledes blive benaadet.« Herredsfogden, der jo ellers kun skal tage stilling til sagforholdet, synes at have forsøgt at trøste manden, eller maaske er tilføjelsen snarere rettet til ridefogden, som en anbefaling om medlidenhed. Registerne har ingen Oluf Nielsen det følgende aar.

Fæsterskiftearsager

Som stedsmaalsregisterenes væsentligste bidrag til billedet af tilstanden blandt landbefolkningen i baade social og økonomisk henseende staar de oplysninger, registerne rummer om arsagerne til, at fæstegaarde bliver ledige. Som nævnt er denne oplysning medtaget i forskelligt omfang fra len til len, og København placerer sig som et af de mest givende.

Ikke alle udtryk er parallelle: nogle sigter til gaardens tilstand, andre til, hvordan fæsteren kom af dage. Nogle kan give aarsag til tvivlsspørgsmaal, dels fordi de er saa kortfattede, dels fordi ordene maaske ikke har haft helt samme betydning som i vore dage. Hovedvanskeligheden ligger i at inndele de mange vage angivelser i saa tilpas faa grupper, at en meningsfuld opstilling bliver mulig. Hovedgrupperne i tabel IV dækker over de enkelte betegnelser efter følgende inddeling:

Død	død, henrettet, ulykke, ihjelslagen
Godvillig afstaaelse	(godvillig) afstod, oplod, opgav, solgte, byttede, alder og/el. skrøbelighed, ikke længer (alene) kunne holde
Forsiddelse	(alder og) armod, forsiddet, rømte, fradømt
Uoplyst	(sidst) iboede, afflyttede, havde, brugte – tom rubrik –

Nogle bemærkninger skal gøres til de retningslinier og det ræsonnement, der ligger bag udarbejdelsen af statistikken. Der er ikke skelnet mellem hele og halve gaarde, hvad der er forklaringen paa, at antallet af indfæstninger ikke helt svarer til stedsmaalsstatistikens tal. En halvgaardsfæster eller gaardsædefæster indgaar med samme vægt som helgaardsfæstere ud fra den betragtning, at her drejer det sig mere om personers end om gaardes forhold. Ødegaarde er ligeledes talt med efter at en frygt for, at de skulle svække resultatet med for mange uoplyste tilfælde, viste sig at være ubegrundet. Til ødegaardene maa det tilføjes, at de ifølge materialets natur først optræder, naar de bliver fæstet igen. Naar den forrige fæsters opladelsesaarsag anføres i næsten samme omfang, som for de gaardes vedkommende, hvis fæsterkontinuitet ikke var brudt, kan det tages som endnu et tegn paa, at de gennemgaaende ikke har staaet ubesat ret længe. Dette støttes af, at den uoplyste andel i de aar, hvor nogle karle har faaet gaard paa prøve, og stedsmaalet derfor indføres 1–2 aar efter overdragelsen, ligger saa højt omkring halvdelen: længere huskede man ikke, hvorfor gaarden var blevet ledig!

Den samme svaghed gælder dette punkt i undersøgelsen, som allerede er blevet omtalt: spørgsmaalet om materialets fuldkommenhed. En fuldstændig »krydsrevision« af jordebøger og skattemandtal ville kunne besvare det nærmere, men ville være nær uoverkommelig for et len med næsten et tusinde gaarde. Uden denne maa det bero paa en formodning ud fra det gennemgaaede materiale: Jeg mener, at det kun kan være sket absolut undtagelsesvis, at nogen er kommet til en gaard uden at figurere i registrene, og det kun, naar den paagældende har været paa prøve. For det første fordi der findes en omend lille gruppe indført, selv om det oplyses, at de intet stedsmaal skal betale. For det andet, fordi de, der i de svære aar faar gaard paa prøve, ikke faar lov helt at slippe, om de saa blot skulle svare en tønde havre – saa meget mindre ville det stemme med lenets politik at lade fæstere komme til gaarde uden kendelse i de bedre perioder. For det tredie, fordi et saa lille stedsmaal maa ligge inden for en potentiel fæsters raadighed, hvis han skal gøre sig noget haab om at faa en gaard i drift. Og endelig, fordi lenet lægger vægt paa den smule havre, ikke for indtægtens skyld, men som besegling af fæsteforholdet – *anerkendelsen* af lejeforholdet. Opgørelsen kan derfor stort set gøre krav paa tiltro inden for sine andre begrænsninger, som er dels de vage vendinger i sig selv, dels det forhold, at vi befinder os mere end tre hundrede aar fra deres anvendelse. Endelig mangler, som det fremgaar, tre regnskabsaar.

Tabel IV. Fæsterskifte-aarsager i Kbh. len 1611–58.

	D	GA	F	U	- i % af de oplyste for 5-aars perioder			
					D	GA	F	
1611-12.....	16	9	3	3				
1612-13.....	11	4	7	8				
1613-14.....	12	10	6	1				
1614-15.....	20	7	7	3				
1615-16.....	12	10	16	7	1611-16	48	26	26
1616-17.....	28	4	13	2				
1617-18.....	9	9	2	1				
1618-19.....	15	4	9	7				
1619-20.....	75	10	12	14				
1620-21.....	25	8	5	12	1616-21	67	15	18
1621-22.....	-	-	-	-				
1622-23.....	13	8	1	6				
1623-24.....	5	16	4	6				
1624-25.....	-	-	-	-				
1625-26.....	33	25	19	17				
1626-27.....	8	17	12	5	1622-27	36	41	23
1627-28.....	16	12	8	2				
1628-29.....	18	12	9	7				
1629-30.....	17	6	2	8				
1630-31.....	16	11	3	10				
1631-32.....	1	3	9	4	1627-32	47	31	22
1632-33.....	9	6	4	1				
1633-34.....	11	9	4	15				
1634-35.....	29	8	16	14				
1635-36.....	10	3	7	1				
1636-37.....	15	17	3	14	1632-37	48	28	23
1637-38.....	15	5	2	0				
1638-39.....	21	10	9	2				
1639-40.....	20	15	3	6				
1640-41.....	40	21	19	6				
1641-42.....	11	15	10	6	1637-42	49	31	20
1642-43.....	8	7	0	3				
1643-44.....	21	15	0	1				
1644-45.....	25	10	2	0				
1645-46.....	35	11	10	1				
1646-47.....	19	7	3	2	1642-47	63	29	8
1647-48.....	18	15	5	6				
1648-49.....	20	10	5	0				
1649-50.....	2	1	1	2				
1650-51.....	10	3	30	12				
1651-52.....	12	6	27	12	1647-52	37	21	42

Tabel IV (fortsat).

	D	GA	F	U	- i % af de oplyste for 5-aars perioder		
					D	GA	F
1652-53.....	16	8	13	1			
1653-54.....	24	8	5	8			
1654-55.....	60	10	4	4			
1655-56.....	-	-	-	-			
1656-57.....	14	17	7	7			
1657-58.....	6	4	2	0	1652-58	61	23
for hele perioden.....	821	426	338	247	for hele perioden ..	52	27

Det mest utvetydige udtryk, død, kan nok passere uantastet – og dog ved vi ikke, om nogle fæstere er døde af underernæring og overanstrengelse. De, som er døde paa gaarden er regnet til gruppen D, ogsaa hvor det tilføjes »forarmet« (som dog ikke er hyppigt), da man ikke kan regne med, at en saadan oplysning er blot nogenlunde regelmæssigt medtaget, og det alligevel maa være af betydning, at vedkommende har ernæret sig af gaarden til sin død. Til D-gruppen er desuden henført fæstere, der er kommet ulykkeligt af dage.¹³¹

GA-gruppen rummer nogle usikkerhedsmomenter. Selve udtrykket »godvillig afstod« er meget sjældent, og det er her antaget som en fællesnævner for at kunne jævnføres med undersøgelser over senere tider. Det dækker principielt de tilfælde, hvor en fæster forlader sin gaard (opsiger sit fæste og, efter 1623, sælger bygningerne) uden foranledning af administrationen. Men hvis et indgreb fra lenets side ikke har faaet direkte form af tiltale, kan vi kun i begrænset omfang forvente at konstatere det. Ligeledes, hvis fæsteren nærmer sig fallitten, men i tide sørger for at komme fra gaarden, kan dette heller ikke aflæses. Er det for eksempel det, der skjuler sig bag udtrykket »opgav«, som dog næppe sprogligt har haft den forstemmende klang, hvormed vi ville bruge det? Til gruppen er regnet dem, der gaar af paa grund af alder eller skrøbelighed, en betegnelse, der i undersøgelser af senere tidsrum anvendes som hovedgruppe, men den er her for sjældent til, at en saadan hovedgruppe ville være af værdi. Endelig rummer GA-gruppen det særpræ-

¹³¹ Nogle Amagerbønder er druknet. Heraf kan man slutte, at de har suppleret deres indkomst med fiskeri. Nogle faa fæstere er døde som følge af slagsmaal og forbrydelser, en ved en skovulykke og en ved en trafikulykke.

gede »ikke længer alene kunne holde,« hvad der staaer for, at fæsteren oplader halvdelen til en ny fæster, men bliver i den resterende del. En anden form, hvorunder den aldrende fæster kunne oplade gaarden »i sin velmagt« og dog sikre sig paa sine gamle dage, var aftægten, hvad der er spor af i registrene, for eksempel: »og lover at staa ham bi i hans alderdom efter deres kontrakts formelding.«¹³²

F-gruppen rummer naturligvis forsiddelse i retlig forstand, fradømmelsen, men ogsaa andre ufrivillige aarsager, saaledes, hvis fæsteren har maattet gaa fra gaarden for armod, fattigdom og lignende udtryk, eller det mere problematiske »rømte«, hvor anledningen ikke i hvert tilfælde kendes, men vel hovedsagelig skyldtes gæld. Nogle maa antages at være rømt af andre grunde, som ikke har noget med gaarden at gøre, familiestridigheder eller rejselyst,¹³³ men fra det øjeblik, hoveri og landgilde ikke bliver svaret, vil den paagældende alligevel have forsidet sin gaard.

Hvad endelig U-gruppen angaar, er den en sammensætning af de vaageste udtryk og de tilfælde, hvor der ikke findes nogen aarsagsangivelse. De sidste er sjældne, men hvor de findes, er det mest efter, at gaarden har staaet ledig, og man ikke længere husker aarsagen. Betegnelserne »brugte«, »havde« og »iboede« er uanvendelige, fæsteren kan lige saa godt være død velhavende, som han kan være kommet paa sognet, mens det ikke ualmindelige »afflyttede« maaske kunne forsvares henført til GA-gruppen, dog ved man ikke, hvor mange, der er afflyttet af armod osv., saa udtrykket er henvist til U-gruppen, der saaledes kommer til at rumme kategorier med baade positive og negative tendenser. At kun 247 er oplyst blandt 1832 indførsler er i forhold til andre len udmærket.

I opstillingens tabel IV er medregnet tallene for hvert enkelt aar, hvad der nok virker uoverskueligt, men er nødvendigt som kommentar til den procentvise udregning for (ca.) 5-aarsperioder for at vise hvor store variationer, der forekommer, og for at muliggøre sammenligning med de enkelte aar i stedsmaalsstatistikken. Det anførte gennemsnit for

¹³² Kontrakternes indhold findes fuldt refereret i tingbøgerne, f. eks. Ølstykke 1626 5/12, Sokkelund 1628 31/7, 1630 18/11. Et eksempel paa at den halve gaard oplades: Ølstykke 1627 13/2.

¹³³ I registret findes aarsager til rømning angivet som et par gange for gæld, et par gange for forbrydelser. To rømmer til Tyskland, saa de maa have diskuteret sagen med naboer forinden maaske for at efterlade sig et falsk spor. Een rømmer til Københavns len, mindre fra sin gaard, end fra sin kone – sagen oplyst i Smørum herreds tingbog 1625 21/2.

hele perioden er udtryk for de tre gruppers respektive procentvise andel i periodens oplyste aarsager – og altsaa ikke gennemsnittet af de ni fem-aarsresultater.

Materialet fra Kalundborg og Skivehus har været behandlet efter de samme principper, se tabel V, men da det er opstillet efter andre aarsgrupper paa grund af lakuner, er det ikke umiddelbart sammenligneligt med det københavnske.

Tabel V. Fæsterskifteaarsager.

Kalundborg len 1598-1658

(Omfatter kun hele gaarde)

	D	GA	F	U	Ialt	Antal aar
1598-99	11	19	7	3	40	1
1605-15	60 (50%)	53 (44%)	8 (6%)	54	175	7
1615-25	160 (47%)	93 (28%)	84 (25%)	30	367	10
1625-35	94 (39%)	101 (41%)	50 (20%)	21	266	9
1635-45	145 (67%)	49 (23%)	21 (10%)	57	272	10
1645-55	70 (48%)	33 (23%)	42 (29%)	1	146	6
1655-58	70 (67%)	14 (14%)	20 (19%)	0	104	3
	610 (51%)	362 (30%)	232 (19%)	166	1370	46

Følgende aars regnskaber er ikke bevaret: 1599-1605, 1633-34 og 1646-50. U-gruppen er holdt ude fra procentberegningen.

Skivehus len 1598-1661

(Omfatter alle brug)

	D	GA	F	U	Ialt	Antal aar
1598-1603	22	9	3	13	47	2
1616-25	47	59	1	6	113	9
1625-35	69	73	0	15	157	8
1635-45	35	38	1	12	86	7
1645-55	32	38	1	16	107	6
1655-61	11	15	0	8	34	3
	236 (50%)	232 (49%)	6 (1%)	70	544	35

Følgende aars regnskaber er ikke bevaret: 1599-1602, 1603-07, 1615-16, 1628-29, 1643-44, 1646-48 og 1658-60. Registrerne 1607-15 medtager ingen eller næsten ingen aarsager.

Under normale rolige omstændigheder maa det tages som udtryk for stabilitet i fæsteforholdet, at mange bliver siddende paa deres gaard livet ud, altsaa det samme som at D-gruppen er stor i forhold til de to andre

grupper. Men naturligvis er det noget andet, naar D-gruppens tal foretager pludselige spring, som det er tilfældet under pesten 1619–20. Et spring som det i 1640–41 følges med en samtidig stigning i de andre grupper, mens der i 1655 vides igen at have været en epidemi; springet er langt større, og de andre grupper følger ikke med. Desværre mangler 1655–56-regnskabet.

GA-gruppen svinger ikke saa stærkt som D- eller F-gruppen, hvad der er en følge af, at der ligger et personligt valg bag afgangsen og ikke force majeure. Det er fristende at sætte stigningen i godvillige afstaaelser fra 1623 til 1631 i forbindelse med bygningsejet, der jo stillede den afgaaende i en bedre position, forudsat, at nogen havde penge til at købe ham ud. I hvert fald sker der i de syv (kendte) aar 99 godvillige opladelser mod 59 i de foregaaende syv aar.

F-gruppen overgaaer 1615–16 baade D- og GA-gruppen, men aarsagen kendes ikke. Man kan efter behag gætte paa, at daarligere konjunkturer efter Kalmarkrigen har spillet ind. 1634–35 viser mange forsiddelser, men da de først figurerer i det øjeblik gaardene genfæstes, hænger det nok sammen med lenets bestræbelser paa at faa besat de ledige gaarde. Den katastrofale høst i 1650 medfører først, at ingen tør eller kan fæste, og derefter, at der kommer en strøm af forsiddelser. Krigene i sig selv synes ikke at have øvet nogen indflydelse paa fæsteforholdene, naar blot selve krigshandlingerne gik udenom. Snarere synes forholdet gennemgaaende at have været bedre mellem D og F-gruppen i Kalmarkrigen og Torstenssonskrigen, men uforandret i Kejserkrigen. Københavns belejring betød som nævnt en komplet afbrydelse i lenets administration. Den procentvise opstilling giver et bedre billede af langtidstendenserne, men man maa være opmærksom paa, hvor meget et enkelt aar kan betyde for femaarsresultatet – mest iøjnefaldende 1619–20. Naar dette er taget i betragtning, maa det konstateres, at situationen forekommer meget stabil op igennem perioden. Femaaret 1642–47 tyder paa størst stabilitet, mens det efterfølgende femaar synes at have været det sletteste i tidsrummet med 42 % forsiddelser. De samlede tal for perioden er ganske repræsentative: Ca. halvdelen i D-gruppen, resten delt med lidt flere opladelser end forsiddelser. Bevægelser i U-gruppen falder ikke paafaldende sammen med en enkelt af de andre grupper, maaske en smule med F-gruppen, men ialt tør man nok mene, at den ville fordele sig nogenlunde over alle grupper.

Hovedresultaterne fra de to andre undersøgte len tør sammenlignes med de københavnske. Overensstemmelsen inden for vornedskabets

omraade, mellem København og Kalundborg len er slaaende, forskellen til Skivehus len bemærkelsesværdig:

	D	GA	F	U	%-vis: D	GA	F
Københavns len	821	426	338	247	52	27	21
Kalundborg len	610	362	232	166	51	30	19
Skivehus len	236	232	6	70	50	49	1

Selv om ogsaa det jyske materiales uoplyste delvis hører hjemme i F-gruppen, vil forsiddelserne næppe ligge over 10 % trods periodens to militære besættelser og diverse fejlslagne høstaar, tilmed en mindre gennemsnitlig gaardstørrelse!

Familiefæste

At fæsteren har kunnet blive paa gaarden til sin død er opfattet som tegn paa stabilitet. At en gaard bliver i familien kan betragtes paa samme maade, og det har vi tilmed forordningens ord for i 1623, hvor gaardenes bygninger frit og fuldkommen skulle tilhøre fæsterne, og lensmanden ikke maatte vrage arvinger, der betalte en rimelig indfæstning. Forordningen foreskriver proceduren, hvis arvingerne ikke vil fæste, men nærmest som en undtagelse. Dens forfattere har set arvefæstet som et gode. Hvis de har troet at indstifte en række »fæsterdynasier«, er de blevet skuffede.

De forskellige variationer af familiefæste er tidligere omtalt. En undersøgelse af, hvor almindeligt forekommende det var, støder paa forskellige vanskeligheder, og resultatet kan kun være gyldigt i store træk. I en del tilfælde nævner stedsmaalsregistre udtrykkeligt, at søn følger efter fader. Men da dette lige saa lidt som fæsterskiftearsagerne har regnskabsmæssig betydning, er det ikke systematisk medtaget. Men derudover kan navnestoffet hjælpe. Hvis man gør op, hvor ofte den afgangende eller afdøde fæsters fornavn svarer til den ny fæsters efternavn (patronym), har man et udgangspunkt, naar man vil anslaa familiefæstets udbredelse. Usikkerhedsfaktorerne er indlysende. Det maa undertiden ske, at overensstemmelsen skyldes blot og bart tilfælde,¹³⁴ hvad

¹³⁴ Det maa endda kunne beregnes, hvor stor denne fejlfaktor er i procent i et fuldt kendt navnestof, nemlig lig den hyppighed, hvormed en tilfældig række vil udvise sammenfald, navnene taget to og to.

man kun bliver opmærksom paa, hvis den ny fæster gifter sig med enken paa stedet! En anden fejlkilde med modsat tendens er det, at adoptiv sønner ikke kan findes paa denne maade. Navneskikken gør, at de børn, en enke kan have haft med en tidligere fæster, beholder deres faders navn. At forvente, at disse to fejlfaktorer skulle opveje hinanden, er lovlige optimistisk, men at de trækker i hver sin retning, er trøst. Hermed maa man imidlertid i denne sammenhæng lade sig nøje. Kirkebøger findes praktisk talt ikke, og selv om en punktundersøgelse for et eller to sogne ved hjælp af en personregistrering af alle bevarede vidnesbyrd maaske kunne bidrage noget til klarhed over familieforhold, maa dette siges at række ud over denne undersøgelse.

Tabel VI. Familiefæste.

<i>Københavns len 1611-58</i>	Antal fam. fæste	Samlet antal Indfæstn.	Fam. fæste i procent
1611-16	27	175	15
1616-21	38	264	15
1622-27	34	195	18
1627-32	24	174	14
1632-37	29	196	15
1637-42	29	246	12
1642-47	29	180	16
1647-52	24	197	12
1652-58	44	208	22
Ialt	278	1835	15
<i>Kalundborg len 1605-58</i>			
1605-15	31	175	18
1615-25	68	367	19
1625-35	56	266	21
1635-45	46	272	17
1645-55	23	146	16
1655-58	14	104	13
Ialt	238	1330	18
<i>Skivehus len 1616-61</i>			
1616-25	34	113	30
1625-35	49	157	31
1635-45	27	86	30
1645-55	49	107	46
1655-61	12	34	35
Ialt	171	497	34

I tabel VI er opgjort forekomsten af enten udtalt slægtskab eller tilfælde af navneindikation, som ikke strider mod andre oplysninger sammesteds. Eet forhold er dog holdt uden for statistikken: den omstændighed, at en fæster ægter den afdødes enke. Udsvingene er meget smaa gennem perioden op til 1650erne, lavest omkring 1640. At tallene for de sidste aar er større, kan tænkes at staa i forbindelse med, at nogle gaarde er blevet overtaget af ny fæstere i to tempi og saaledes kommer til at »forbedre« periodens resultat. Muligheden for den successive overtagelse er ganske vist til stede i hele den undersøgte periode, men den bliver mere almindelig hen imod slutningen. Fejlen kan vanskeligt elimineres, da en halvpert gaard jo kan figurere som slet og ret gaard.¹³⁵ Med de ret smaa tal og de andre usikkerhedsmomenter skal man ikke lægge større vægt paa de enkelte femaar, men nøjes med at konstatere, at familiefæstets andel ligger ret konstant omkring de 15 %. Til sammenligning er andelen for Kalundborg udregnet til 18 %, bedst midt i perioden fra 1625 til 1635 og noget ringere senere. I god overensstemmelse med resultaterne for opladelsesaarsagerne er familiefæstet der repræsenteret med ikke mindre end 34 % i gennemsnit.

De københavnske registre har kunnet oplyse om deres egen tilblivelse, fordi de er mere righoldige paa randbemærkninger, end registrene fra de fleste andre len. Dette forhold er grundlaget for vurderingen af deres meddelelsers kildeværdi og fuldstændighed. Undersøgelsen viser, at stedsmaal hovedsagelig bestemmes af lokale forhold, baade hvad angaar niveau og bevægelser. Dermed er tanken om stedsmaalene som konjunkturmaal for landboforholdene i almindelighed ikke længere holdbar, men derved tiltager kun stedsmaalsregistrenes betydning i sammenhæng med lokale problemstillinger. Anden statistisk udnyttelse af materialet, især med hensyn til opladelsesaarsager og »familiefæste«, viser tal, der paa grund af deres ringe variation gennem 50 aar tillader slutninger om væsentlige forskelle i fæstestabilitet mellem Sjælland og Jylland.

Foruden de oplysninger, der umiddelbart frister til talmæssige beregninger, yder kilden ved sine supplerende oplysninger bidrag til belysning af en række træk af landboforholdene før 1660. I udnyttelsen er

¹³⁵ Eksempel: 1634-35, »Bent Eskildsen fæster den gaard i Vigerslev, som hans stedfar Claus Markvardsen afdøde . . . 10 sldr.« Og aaret efter, »Bent Eskildsen fæstede den anden halve gaard i Vigerslev til den halve gaard, han i forgangen aar fæste, som hans moder nu afdøde . . . 12 curdr.«

der sondret mellem oplysninger, som har regnskabsmæssig betydning, og som derfor giver sig ud for at være fuldstændige, og de oplysninger, som arbejdsglade skrivere har medtaget med større eller mindre konsekvens. De sidste er udnyttet med forbehold. Hertil hører vidnesbyrd om vornedrettens brug og opgivelser om flytninger. Begge støtter den opfattelse, at vornedskabet virkede ved sin blotte eksistens og gjorde, at øde gaarde mere eller mindre frivilligt blev besat, mens der ikke synes at have været tale om med magt at flytte fæstemner fra den ene del af lenet til den anden. En samlet udnyttelse af registrenes og jordebøgernes indhold med henblik paa at belyse varigheden af de enkelte fæster er det forf.s hensigt at vende tilbage til. Hvad angaar den individuelle fastsættelse af stedsmaalet, er en god overensstemmelse med Arent Berntsen konstateret.

Lenets bestræbelser for at ophjælpe den økonomiske tilstand hos bondebefolkningen medførte i to omgange fæste paa prøve og, formentlig paa mere central foranledning, indførelse af bygningsejet, men herudover præges lensadministrationen af rutine. En tom gestus maatte det ogsaa blive, naar samme aar som bygningsejets indførelse den omordning af hoveriet indledtes, som efter kort tid førte til, at hoveriet blev gjort som før, og bønderne desuden betalte for at være fri, men – en statsmagt kan ikke rødme.

SUMMARY

Copyholding in the county of Copenhagen 1611–1661.

After an outline of the legal basis of copyholding in Denmark follows a short description of the *len* (approximately: county) of Copenhagen, which was predominantly crownland. From most *len* accounts have been preserved from the 17th century. For a survey in English of the structure of Danish financial administration in the period leading up to 1660, see the summary in *Jens Engberg, Dansk finanshistorie i 1640'erne*, published by the *Jysk selskab for Historie*, vol 28, Aarhus 1972.

The aim of the investigation is twofold, to analyze the nature and contents of that part of the *lensregnskaber* (accounts kept by the *lensmand*) called *stedsmaalsregistre* (list of entry fines paid by the copyholders) as source material for the study of rural history, and to demonstrate its possibilities through the study of accounts from the *len* of Copenhagen.

Despite their simple purpose these lists contain, most often, not only the name of the new copyholder and the locality of the farm, but also the name of the former tenant and the circumstances in which he left the farm or died. Besides, information concerning the situation (economic and otherwise) of the new tenant etc., and finally, of course, the *stedsmaal* itself, sometimes with additional comments.

In 1623 tenant ownership of farmhouses was introduced as an attempt by the crown to improve conditions among the peasants. The impact of this measure is evaluated. The following chapter seeks to establish how the rates of *stedsmaal* were fixed. By means of accidental comments in the lists, it is demonstrated that the rates are a product of many factors among which the size of the farm in question is only one. Others are, the size of the *landgilde* (annual rent), quality of soil and buildings, and, not to be left out, the economic and physical resources of the tenant-to-be. Evidently the *lensmand's* primary interest was to ensure that the land was kept in good shape rather than to deprive the tenant of whatever working capital he might have. The evidence of the lists is compared to the information supplied by the contemporary author Arent Berntsen whose guide to manorial economy is important to the study of this period – and the two seem in perfect accord.

In the central chapter the average *stedsmaal* of each year is calculated, and in table II the fluctuations of the *stedsmaal* of four different counties (only counting crownland) are illustrated. Apart from times of wars and epidemic diseases there seems to be hardly any similarity of trends in various parts of the country, which leads to the conclusion that local factors if not individual circumstances must have been decisive in determining the *stedsmaal*.

A special feature of rural history in Zealand before 1700 is the so-called *vornedskab*, i.e. the obligation of a peasant to lease a farm on the estate where he was born. The lists at hand in many cases enables us to see how far away from his birthplace a peasant would normally lease a farm to start on his

own. We discover that although peasants on crownland had a wider margin to move (the estates of the crown being usually larger than those of the nobility) they seldom settled farther away than a few miles. It is the opinion of the author that the importance of the *vornedskab* lies less in the lack of opportunity for the peasants to leave the estate than in the danger of their being compelled to take over a neglected or heavily taxed farm – compelled, because few cases of refusal actually found their way to the local courts (whose protocols are in part preserved). About 40 entries in the lists seem to reflect less than voluntary leases, but this figure must needs be a minimum.

The causes for the former tenures to come to an end, listed in table IV, render an overall impression of the stability of copyholding (D = death, GA = voluntary retirement, F = involuntary retirement, bankruptcy etc., U = cause not mentioned). Table V compares the equivalent information from two other Danish lens, Kalundborg in Western Zealand and Skivehus in Northern Jutland, while table VI shows the number of farms passing from father to son as compared to the total number. Most remarkable is the difference in this respect between Zealand (15–18 %) and Jutland (34 %).

Den holstenske adels indvandring i Sønderjylland i det 13.-14. århundrede

AF

ESBEN ALBRECHTSEN

1. *Indledning*

Den holstenske adels indvandring i det sønderjyske hertugdømme er et fænomen, som har tiltrukket sig forskningens opmærksomhed siden forrige århundrede. Allerede tidligt er flere vigtige problemkomplekser taget op til behandling, synspunkter blevet anlagt, og resultater vundet. Den, der giver sig i kast med den holstenske adels ekspansion til Slesvig (Sønderjylland), betræder altså ikke jomfruelig jord; han kan kun yde bidrag til en forskning, der allerede på nogle punkter har nået tilfredsstillende resultater. Det gælder her, som så ofte ellers, at egne iagttagelser, som forekommer én nye, viser sig at være gjort af forgængerne, eller problemerne i det mindste rejst af dem.

H. M. Velschow var den første, der havde fuld forståelse for, at det er inden for den her afgrænsede tidsperiode, at de adelige godsdistrikter begynder at opstå i den østlige del af Sydslesvig, og at denne proces står i forbindelse med den holstenske adels indvandring. Det var også Velschow, der først rejste spørgsmålet om det gamle, danske krongods' betydning for denne udvikling.¹ Dernæst har C. L. E. v. Stemann i forskellige forbindelser i sin slesvigske retshistorie behandlet spørgsmål vedrørende den holstenske adels indvandring.² Går vi til vort eget århundrede, har W. Carstens' betydning især været at påpege forskelle mellem holstensk og sønderjysk-dansk adel, og han har formuleret vig-

¹ H. M. Velschow, Bemærkninger angaaende det slesvigske Ridderskabs Oprindelse, *Historisk Tidsskrift* (herefter forkortet H. T.) 2. r. II, 1848 (herefter forkortet Velschow).

² C. L. E. v. Stemann, *Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig I-III*, 1866-67 (herefter forkortet Stemann).

tige synspunkter vedrørende motiverne til indvandring.³ I sin bog om hertugdømmet Slesvig set i sammenligning med de tyske territorier giver H. Windmann på ikke få punkter værdifuld oplysning om den baggrund, på hvilken indvandringen skete og behandler også indvandringen direkte forskellige steder.⁴ Nyeste behandling af emnet er H. Voigts dissertation fra 1958, som skildrer indvandringen både til Sønderjylland og kongeriget. Ved en gennemgang af kildematerialet er indvandringens omfang og placering i tid og rum søgt afklaret i sin helhed, og der er derved indvundet flere gode, om end ret generelle resultater.⁵

En vurdering af den forudgående forskning fører således efter min mening til den konstatering, at mange væsentlige problemer allerede er taget op til behandling, og det betyder, at nærværende afhandling på den måde kommer til at arbejde inden for problemstillinger, der ofte er fastlagt af den ældre forskning. Begrundelsen for på ny at tage emnet op til behandling ligger imidlertid ikke alene i en stillingtagen til ældre synspunkter og en fremsættelse af nye, men også i, at der her er inddraget et væsentligt større kildemateriale end i de tidligere undersøgelser. Brugt på rette måde bør det kunne føre til sikrere resultater end tidligere nået.⁶ Fuld eller tilnærmelsesvis sikkerhed vil imidlertid som så ofte i historievidenskaben ikke kunne nås. Alene det forhold at jeg arbejder med optællinger på grundlag af et meget hullet kildemateriale maner til varsomhed. Blot må man i denne situation håbe på, at de overlevede kilder i et rimeligt omfang er repræsentative.

Hvad emnet i sig selv angår, er det let at finde en begrundelse for at tage det op. Politisk er den holstenske adels indvandring i Sønderjylland betydningsfuld ved dannelsen af det slesvig-holstenske ridderskab. Dets medlemmer havde besiddelser og interesser i både Slesvig og Hol-

³ W. Carstens, *Untersuchungen zur Geschichte des Adels und des adligen Gutes in Holstein im Mittelalter*, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte (herefter forkortet Zeitschrift) bd. 63, 1935 (herefter forkortet Carstens 1935). Samme, *Beiträge zur Entstehung des schleswig-holsteinischen Staates*, Zeitschrift bd. 75, 1951 (herefter forkortet Carstens 1951).

⁴ H. Windmann, *Schleswig als Territorium. Grundzüge der Verfassungsentwicklung im Herzogthum Schleswig von den Anfängen bis zum Aussterben des Abelschen Hauses 1375*, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 30, 1954, (herefter forkortet Windmann).

⁵ H. Voigt, *Die Einwanderung des holsteinischen Adels in das Herzogtum Schleswig und Königreich Dänemark bis zum Jahre 1375*, Zeitschrift bd. 82, 1958 (herefter forkortet Voigt).

⁶ Som Voigt har jeg undersøgt indvandringen til hele Danmark, men publicerer her kun det sønderjyske materiale. Disse studier førtes jeg ind på af professor, dr. phil. Aksel E. Christensen, hvem jeg også takker for støtte ved tildeling af stiftamtmand Regenburs legat.

sten, og de ønskede derfor disse lande holdt sammen. Ridderskabet stod i 1460 bag bestemmelsen om, at Slesvig og Holsten skulle forblive evig udelt sammen, og det anlagde dermed en politisk linie af stor rækkevidde for fremtiden. Som korporation har ridderskabet øvet indflydelse ind i det 19. århundrede, og det er ikke få betydelige statsmænd fra denne adelssammenslutning, der har indskrevet deres navne i danmarkshistorien.

Socialt er den holstenske adels indvandring vigtig derved, at holsterne kommer til at udgøre en højadel, mens den gamle, danske adel fortrænges og deklasseres i Sønderjylland. Endelig har indvandringen et klart kulturelt-nationalt aspekt. Det slesvig-holstenske ridderskabs stærke placering i hertugdømmerne som godsejere og administratorer begunstigede tyskhedens fremtrængen, for uanset navnet var ridderskabet nemlig tysk i sprog og kultur. Det er ikke opstået ved en sammensmeltning af holtenisk og sønderjysk adel, men ved at holtenisk adel siden det 13. århundrede er indvandret til Slesvig og har fortrængt de sønderjyske herremænd af dansk rod.⁷

Det er denne udviklings første faser opmærksomheden i det følgende skal rettes imod. Fremstillingen er inddelt i 3 tidsafsnit: tiden indtil 1325, 1325–40 og 1340–75. Til slut finder man en ganske kort redegørelse for kildematerialet, noter og to bilag, der een gang for alle meddeler kildehenvisninger for de i teksten omtalte personer 1325–75.

I. TIDEN INDTIL 1325

2. *De første holstenske adelsmænd i Sønderjylland*

I 1259 træffer vi på det første spor af holtenisk adel i Sønderjylland,¹ men det er først i årtierne omkring år 1300, at indvandringen aftegner sig klart i kilderne. Lige nord for Ejderen bosatte holteniske adelsmænd sig i Sehested, Skinkel, Limbek, Ahlefeldt og Knoop og blev stamfædre

¹ Slægten Holck er det eneste eksempel på, at sønderjyske slægter er blevet optaget i det slesvig-holteniske ridderskab; Det se bliven ewich tosamente ungedelt. Festschrift der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft zur 500. Wiederkehr des Tages von Ripen am 5. März 1960, hrsg. von H. v. Rumohr, 1960, s. 149 f.

² Det drejer sig om ridderen Sibernus de Ghetdorpe (Gettorf i Dänischwohld), jfr. Schleswig-Holsteinisch-Lauenburgische Regesten und Urkunden II, hrsg. v. P. Hasse, 1888 (herefter forkortet Hasse II – for det efterfølgende bind anvendes forkortelsen Hasse III), 175. I Dänischwohld optræder fremdeles 1274 en Helerus de Slabbenhagen (Dänischenhagen sg.), der formentlig også er af holtenisk adel, men heller ikke lader sig nøjere identificere (Kieler Stadtbuch

for slægter, der bar disse navne. I 1282 er Reimer Sehested bevidnet. I 1287 er Ditlev Sehested opført blandt hertug Valdemars »milites nostri«. I Horsensoverenskomsten 1313 optræder brødrene Godskalk (som hertugens marsk), Markvard og Otto Limbek, og samme år træffes Ludolf Skinkel blandt hertugens »homines nostri«. I 1322 kendes en Lupus de Knope, og endelig er Benedikt Ahlefeldt nævnt i 1319.²

Man kunne nu spørge, hvordan man kan være sikker på, at de nævnte personer er indvandrede holstenere. Kan de ikke lige så godt tilhøre den sønderjyske herremandsstand og altså være af dansk oprindelse? Spørgsmålet er så meget mere berettiget, som der normalt ikke kan påvises slægtskabsforbindelse mellem de nyopdukkende mænd og kendte holstenske adelsslægter.³ Alligevel er der ikke tvivl om, at de pågældende mænd er holstenere. Mere end noget andet⁴ taler personernes fornavne. I slægterne Sehested, Skinkel og Limbek møder vi navnene Detlev, Reimer, Sigfred (i den middelnedertyske form Sifridus), Ludolf, Godskalk, Markvard og Otto.⁵ Først med tyske slægter vinder disse navne hævde i det danske personnavnestof.⁶

aus den Jahren 1264–1289, hrsg. v. P. Hasse, 1875, 300). Derimod ser jeg mig ikke i stand til at stedfæste den Nicolaus de Bundesthorpe, der nævnes i 1289 (Hasse II, 760), og som kan være identisk med en i 1310 optrædende dominus Nicolaus de Bundestorpe (Hasse III, 214). Det samme gælder Marquardus de Bondestorpe (Kielers Stadtbuch under 1274; 344, 570); jfr. E. Hermsberg, *Zur Geschichte des älteren holsteinischen Adels*, *Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte*, 2. r. VI, 1916 (herefter forkortet Hermsberg), s. 260. Der består nemlig både mulighed for Bünstorf i Slesvig lidt nordøst for Rendsborg (således Stemann I, s. 168) og Bühnsdorf i Holsten sydøst for Segeberg.

² Jfr. Voigt, s. 74–77. Vedrørende Benedikt Ahlefeldt henvises til L. Bobé, *Slægten Ahlefeldts Historie I*, 1912, s. 25. Sandsynligvis kan Ahlefeldtslægten indvandring spores længere tilbage, idet der ved Bugislaus IV's hof i Pommern 1280–85 levede to brødre, Johannes og Gerhard de Alevelde (Anevelde), for hvis tilknytning til Holsten gode grunde taler (Bobé, s. 4 f.).

³ Ud fra en vis lighed i seglene forsøgte H. N. A. Jensen (*Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogtums Schleswig IV*, s. 1338 f.), C. L. E. v. Stemann (*Die Familie Sehestedt*, *Zeitschrift I*, 1870, s. 54 ff.) og W. W. v. Rosenkrantz (*Beiträge zur Adelsgeschichte*, 1. *Die Familie Schinkel*, *Zeitschrift XXXVI*, 1906, s. 1 ff.) at placere Sehested og Skinkel som grene af den holstenske slægt Parkentin. Opfattelsen blev gendrevet af Thiset i *Danmarks Adels Aarbog* (herefter forkortet DAA) 1914, s. 469. Derimod er Knoop en linie af den holstenske slægt Wulf (Hermsberg, s. 273, jfr. Voigt, s. 77).

⁴ Jfr. de af Voigt, s. 74–77 anførte argumenter.

⁵ Helerus og Sibernus (s. 83 note 1) er også umiskendeligt tyske navne, hvorimod Benedikt ikke lader sig nøjere bestemme.

⁶ Jfr. Gunnar Knudsen og Marius Kristensen, *Danmarks gamle Personnavne I*, 1936–48. Naturligvis er der en vis usikkerhed forbundet med at slutte fra navn til nationalitet, fordi navneskik er modepræget. Man forestiller sig fremtidige

3. Indvandringens forudsætninger

Spørger man dernæst om, under hvilke omstændigheder den holstenske adel indvandrede, må man nok tage flere ting i betragtning. For det første var den økonomisk i stand til at erhverve jordejendom. Besiddelserne i Holsten, ikke mindst i det frugtbare Vagrien, har givet en kornproduktion, der har kunnet afsættes til Lübeck og Hamburg, og har skabt de nødvendige midler til investering i Danmark.⁷ En kapitalinvestering var nemlig nødvendig på grund af forskellig samfundsstruktur i Holsten og i Danmark. I Holsten havde adelen sine jordbesiddelser som len, for hvilke der måtte ydes krigstjeneste, men sådan var det ikke i Danmark. Selv om der er fremsat gode argumenter for det danske samfunds feudale præg, så står det fast, at den i Europa velkendte form for len, overdragelse af jord mod vasaltjeneste, er undtagelsen i Danmark.⁸ Den danske adel ejede nemlig selv jord, hvortil der som modydelse for ryttertjeneste knyttedes voksende privilegier, navnlig udvidet skattefrihed og indtægter i forbindelse med jurisdiktionen over godsernes beboere.

Det vil sige, at den holstenske adel ikke i Danmark kunne få len i europæisk forstand som i hjemlandet. Den måtte på lige fod med den danske adel gennem køb, gave, arv, eller panterhvervelse skaffe sig jord for at kunne bosætte sig og nyde de fordele, adelen i

forskeres vanskeligheder stillet over for navne som Jack, John og Jimmy, der i dag må siges at være gængse navne i Danmark! – men brugt med forsigtighed lader metoden sig anvende, jfr. J. Hvidtfeldt, *Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen, Sønderjyske Årbøger* (herefter forkortet *Sø. Årb.*) 1950, s. 206 ff. *Undersøgelser ud fra denne opfattelse er foretaget for sønderjyske forholds vedkommende af Troels Fink (Flensborgs Borgerskab i det 15. årh., Til Knud Fabricius, 1945, s. 26 ff.) og af E. Hoffmann (Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig, 1953).*

⁷ Jfr. W. Carstens 1951, s. 22 og Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder (herefter forkortet KL) IX, sp. 148 (Poul Enemark). Carstens mente også, at mange holstenske adelsmænd opgav deres besiddelser i det gamle Holsten, Vagrien og Elbmarsken for at få penge gjort fri til godserhvervelser i Slesvig (Carstens 1935, s. 92 og 1951, s. 22). Han støttede sig på K. W. Nitsch, *Das Taufbecken der Kieler Nicolaikirche, 1856, s. 25.* Voigt afviser, at stormændene i noget større omfang afhænder besiddelser i Holsten og hævder som det normale, at adelen bevarer sine besiddelser i Holsten samtidig med, at den ekspanderer til Sønderjylland. Derimod tilslutter han sig det synspunkt, at adelens kapitalkraft bygger på afsætning af korn til hansestæderne. Desuden tilføjer han med henvisning til mundtlig oplysning fra W. Koppe, at også salg af kvæg har givet indtægter (s. 131).

⁸ Aksel E. Christensen, *Kongemagt og Aristokrati, 1945, s. 68–178.*

Danmark havde.⁹ Den holstenske adel kunne altså ikke slå sig ned i Sønderjylland som lensadel på samme måde, som den i det 12. århundrede havde kunnet gøre det i det slaviske Vagrien. For så vidt kan dette forhold siges at have været en hindring for indvandringen, som den forudsatte placering af kapital i dansk jord. Denne kapital må den holstenske adel imidlertid have haft, og den må have set sin fordel i at placere kapitalen i Sønderjylland. Blandt fordelene må nævnes den friere dispositionsret, ejendom giver i forhold til len, og den omfangsrigere privilegering af adelsgodset i Danmark.

Som politisk forudsætning for indvandringen nævnes ofte de holstenske grevers territorielle erhvervelser¹⁰ og især det forhold, at Mechtilde,

⁹ Carstens 1935, s. 94; jfr. Voigt, s. 54 ff. og Windmann, s. 193. Som undtagelser kendes to forleninger, men begge tilfældene er ekstraordinære, foretaget under holstensk indflydelse i 1326 og 1329. Jfr. M. Mackeprang, *De danske Fyrstelen i Middelalderen*, H.T. 6. r. VI, 1895, s. 141 n. 1; Voigt, s. 56 n. 20 og Aksel E. Christensen, *anf. arb.*, s. 165 f. Windmann er som helhed enig med Carstens, men argumenterer for, at landet mellem Slien og Ejderen har dannet en undtagelse, hvor hertugerne i stort omfang har forlenet deres mænd med jord (s. 176 og 193). Det slutter han af, at Mechtilde, da hun i 1288 afstod arvejord til sin bror grev Gerhard (Diplomatarium Danicum (herefter forkortet til DD) 2. r. III, 314, jf. s. 87 f.), udstedte et brev til sine undersåtter i Eckernförde retsområde, bl. hvilke der nævnes bymænd, landboer og herremænd, men ikke godsforvaltere (villici). Hertil er at sige, at Windmann selv påpeger, at de pågældende besiddelser forinden havde været grevelige pantegodser (s. 174). På den baggrund kan man ikke forvente, at hun skal nævne sine bryder. Bryderne har naturligvis været panthavernes! Det at bryder ikke omtales, kan således ikke tages til indtægt for, at landsdelen har været opfyldt af lensgodser. Heller ikke hertug Valdemars pantsættelse af landet mellem Slien og Ejderen til grev Johan III i 1325 (DD 2. r. IX, 182–183, jfr. s. 87) indeholder efter min mening belæg for lensgodser, hvad Windmann også kun tøvende hævder. Teksten lyder således: »Vortmer vse veddere scal den mannen sine openen breve gheuen, dat he se laten scal bi also daneme rechte als sine man hebbet in dem lande to Holtzsten, vnde vse veddere scal en och breue gheuen als dese sin dese nv hebbet vp er ghut«. Windmann mener, at der med den sidste passus hentydes til lensgodser, men er godt klar over, at der også blot kan være tale om de sædvanlige herremandsrettigheder. Dog mener han, at den sidste tolkning ville vanskeliggøre forståelsen af den foregående sætning, efter hvilken grev Johan skal indrømme sine nye mænd de samme rettigheder som sine holstenske vasaller.

Efter min mening tager disse bestemmelser sigte på at vinde vasallerne for overskønnen (pantsættelsen af Dänischwohld), og til det formål bestemmes det, at disse ikke alene skal sidestilles med den holstenske adel, men samtidig have bekræftet deres godsbreve, o: deres skattefrihed. Når jeg ikke mener, der er basis for at regne med en grevelig lensadel i landet mellem Slien og Ejderen, skyldes det imidlertid også det forhold, at greverne aldrig i den følgende tid indblandes i godsomsætningen. Til salg af lensgodser fordres grevens samtykke, og når grevens samtykke aldrig omtales ved de ikke helt få ejendomshandler vi kender, slutter jeg heraf, at godserne ikke var len, men ejendom.

¹⁰ Om disse erhvervelser se Windmann, s. 172 ff. og Voigt, s. 68 ff.

kong Abels enke, sammen med sine sønner, Erik og Abel, i 1260 pantsatte »totam terram nostram inter Sliam et Eidriam, uidelicet Svansio, Frethslet, Stapeleholm, nemus Jernewith et oppidum Reinoldesburgi« til sine brødre, de holstenske grever Gerhard I og Johan I.¹¹ I praksis kom vel alt det gamle, danske krongods mellem Slien og Ejderen i schauenburgernes besiddelse, for en sammenligning med fortegnelsen i Kong Valdemars Jordebog viser, at pantsættelsen både har omfattet patrimonium og kongelev. Pantsættelsen er sket med forbigåelse af retigheder tilhørende andre linier af kongeslægten.¹² En forestilling om pantsættelsens størrelse giver den store pantesum på 8000 mk. sølv, men også et blik på krongodset ifølge Kong Valdemars Jordebog giver et fingerpeg. På Svansen havde kongen foruden mange skove 26½ plove – 1 plov svarede vel sagtens til størrelsen af en gennemsnitsbondegård, 32–36 tønder land.¹³ Stapelholm nævnes ikke i Jordebogen, men man kan med Voigt gætte på, at det delvis har dækket det i Jordebogen nævnte Kamp.¹⁴ Hele Kamp var krongods. Mellem Slien og Ejderen havde kongen 420 bol (hove) som privatejendom, og en væsentlig del af dem kan nok henføres til Fredslet, den midterste del af området. Hele Jernved, det nuværende Dänischwohld, var kronens område. Kongens besiddelser mellem Slien og Ejderen var altså meget betydelige.

Hvornår og hvor meget af de pantsatte områder hertugerne igen har indløst, står ikke ganske klart, men at det må være sket i et vist omfang fremgår af, at hertug Valdemar i 1325 til grev Johan III pantsatte »de stad to Ekerenvorde vnde den Denschenwolt vnde allent dat we hebbet twischen Sly vnde Eydere«. ¹⁵ At panterne dog ikke foreløbig efter 1260 blev indløst, er der tegn på,¹⁶ og hertil kommer, at dele af landet mellem Slien og Ejderen er blevet arvegods i den holstenske greveslægts eje. I 1288 overdrog Mechtilde Gerhard I »omnem hereditatem siue

¹¹ DD 2. r. I, 316.

¹² Jfr. Windmann, s. 172 f. Samme forf. har som bilag til sin afhandling på et ikke ganske fejlfrit kort anskueliggjort krongodsets beliggenhed i Slesvig. For Angels vedkommende se H. J. Kuhlmann, *Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins* bd. 36, 1958, s. 257 og kort nr. 15. Windmanns påvisning af at pantsættelsen også omfattede Jernved, der i Jordebogen er opført som kongelev, taler imod Hvidtfeldts (*Sydslesvig gennem Tiderne I*, 1946, s. 131), Mackeprangs (s. 174) og J. Orlriks (*Sønderjyllands Historie II*, 1937, s. 16) opfattelse, at pantsættelsen kun omfattede Mechtildes og hendes sønners arvedel af patrimoniet.

¹³ S. Aakjær, *Mål og vægt*, Nordisk Kultur bd. XXX, s. 232 ff. og 267.

¹⁴ Voigt, s. 68.

¹⁵ DD 2. r. IX, 182–183.

¹⁶ DD 2. r. II, 124 og DD 2. r. IV, 167.

bona inter Sliam et Eyderam sita», som hun havde arvet efter sin søn, hertug Valdemar.¹⁷

Det er helt klart, at området syd for Slien har været under betydelig holstensk indflydelse, og med greverne skulle holstenske adelsmænd da efter mange forskeres mening være fulgt med ind i landet.¹⁸ Tanken er nærliggende og bør vel ikke ganske afvises, men det kan faktisk ikke bevises, at pantsættelsen har bidraget til indvandringen. Vi ved, at i årtierne o. 1300 bosætter holstensk adel sig nord for Ejderen, og vi ved, at dette område var rigt på gammelt, dansk krongods, men vi ved ikke, om indvandringen er sket til dette krongods. Der kendes ingen dokumenter, hvorved greverne overdrager stormænd jord, ja det mærkelige er, at intet medlem af familierne Skinkel, Sehested, Knoop eller Limbek optræder i tilknytning til schauenburgerne.¹⁹ Nu kunne man sige, at vi har at gøre med relativt få personer, og at kildematerialet er spinkelt. Det argument tæller imidlertid ikke, fordi vi inden for de nævnte slægter kan fremvise adskillige eksempler på forbindelse med de sønderjyske hertuger.²⁰ Havde pantsættelsen af landet mellem Slien og Ejderen været en afgørende forudsætning for adelsmændenes indvandring, kunne man dog have ventet at finde dem som grevernes mænd, medlovere, vidner eller i lignende nær forbindelse med dem.

Da det ikke er muligt at påvise nogen forbindelse mellem pantsættelsen og den ældste indvandring, er det strengt taget ikke nødvendigt at

¹⁷ DD 2. r. III, 314. 1307 ses en del af Dänischwohld at være i greveslægtsens eje (DD 2. r. VI, 92) og i 1327 Holmelen (DD 2. r. IX, 434). Spillet om krongodset er mere kompliceret, end der her er mening i at gå ind på. Til stadighed er det et problem, om besiddelsen er de jure eller de facto. Grænserne mellem kongeleve og patrimonium og mellem pant og ejendom er overordentligt vanskelige at trække. Glemmes må det heller ikke, at kongen, hvis rettigheder i 1260 var blevet ganske forbigået, i 1285–86 fik tilkendt det sønderjyske krongods, herunder det sydligste, og opretholdt krav herpå lige til 1313 (jfr. Windmann, s. 173 f.). Men i hvilket omfang har han haft rådighed over det?

¹⁸ Jfr. f. eks. Windmann, s. 195, Voigt, s. 77, Erik Arup, Danmarks Historie II, s. 34 og Jørgen Olrik i Sønderjyllands Historie II, s. 101.

¹⁹ Det skal indrømmes, at der findes to sene eksempler på holstenere med forbindelse til Sydslesvig, som optræder sammen med greverne. Benedikt Ahlefeldt stod i 1320'erne i Johan III's tjeneste (jfr. Bobé, anf. arb., s. 25), men da han i 1319 træder frem i historiens lys, er han Henrik II's mand, og heller ikke hans ældre slægtninge (se s. 84 note 2) ses i holstensk, men i pommersk tjeneste. I 1323 skødede den holstenske stormand, Henrik Alverstorf, landsbyen Jagel i Haddeby sg. til et kloster i Slesvig. På hvilken måde han er kommet i besiddelse af landsbyen fremgår ikke af nogen kilde. Voigt antager, at han har erhvervet den af de holstenske grever (s. 93).

²⁰ DD 2. r. III, 264; DD 2. r. VII, 82; DD 2. r. VII, 84; DD 2. r. VII, 314; DD 2. r. IX, 251.

antage en sådan sammenhæng, og der er også svage tegn på, at indvandringen af holstenske adelsmænd er begyndt før 1260, altså inden pantsættelsen har fundet sted.²¹ Dernæst er det værd at minde om, at stats- og folkegrænsen ikke på dette tidspunkt faldt sammen. Grænsen for det sammenhængende danske bosættelsesområde gik i en linie fra Eckernførde over Slesvig by til lidt syd for Husum.²² Syd herfor dannede fra gammel tid store grænseskove skel mellem dansk og saksisk bosættelse. De første saksiske landsbyer på Ejderens nordlige bred træffes i vikingetiden. De bredte sig og nåede i Valdemarstiden frem til det danske bosættelsesområde. Ejdergrænsen var altså folkeligt set sprængt i det 13. årh., en proces som det danske herredømme over Holsten 1201–1225 kun kan have fremmet.²³ Når Holsten kom under Danmark, kunne Ejderen ikke længere opfattes som et skel. Men hermed muliggjordes også holstenske stormænds indtrængen i den tyndt befolkede, skovrige ødemark, som landet mellem Slien og Ejderen dengang udgjorde.²⁴

4. *De sønderjyske hertugers betydning for indvandringen*

Det har i det foregående været berørt, hvordan den ældste indvandring kan spores i området umiddelbart nord for Ejderen. Det har ikke været muligt at påvise, at de schauenburgske grever umiddelbart har fremmet holstensernes indvandring. Derimod har spørgsmålet om de sønderjyske hertugers stilling til den holstenske adels fremtrængen i Sønderjylland kun kort været nævnt.

Efter at Abel i 1237 havde tiltrådt hertugdømmet Jylland, blev det hans og hans efterkommeres hovedmål at skabe et fyrstendømme i størst mulig uafhængighed af kronen. I langvarige kampe med de danske konger om kronens rettigheder i fyrstendømmet og hertugens forpligtelser over for kongen vandt hertugerne terræn. Vigtigst er det nok her af hæfte sig ved, at fra 1313 har hertugen alene haft rådighed over kronens gods i Sønderjylland. Under Valdemar II Eriksen (1283–1312) og hans søn, Erik II Valdemarsen (1312–1325), opnåede Sønderjylland en selvstændighed, som det hverken før eller siden har haft. Forpligtelserne over for kongeriget lykkedes det disse hertuger næsten helt at fri-

²¹ Se ovenfor s. 83 med note 1.

²² Jfr. A. Bjerrum, Vort Sprogs gamle Sydgrænse, Sø. Arb. 1944, kort s. 16 f.

²³ Jfr. Sønderjyllands Historie I, s. 483.

²⁴ M. Cl. Gertz, *Scriptores Minores* II, 466 ff.

gøre sig fra, mens Holsten, splittet som det var mellem flere schauenburgske grever, ikke betød nogen trussel syd fra. Hertugerne optrådte som selvstændige fyrster og udviklede et eget administrationsapparat. Ganske som den danske konge og andre fyrster knyttede de adelsmænd til sig som administratorer, rådgivere og følgesvende. Denne gruppe af fyrstetro mænd, vasaller om man vil, skal vi se på i det følgende og søge oplyst, i hvor høj grad man finder holstenere på disse poster.

Forholdet er det, at de sønderjyske hertuger allerede tidligt er begyndt at benytte holstenske hjælpere, uden at man af den grund kan tale om indvandring, som det fremgår af følgende eksempel.²⁵ I 1272 sluttede hertug Erik I Abelsen (1259–72) i Grevesmühlen en traktat med nogle mindre, nordtyske fyrster, og ved den lejlighed optrådte der ingen danskere som hans medlovere, derimod 5 holstenere.²⁶ Vi har imidlertid ikke noget kendskab til, at disse fem iøvrigt optræder i hertug Eriks følge, hvorimod de optræder i Holsten i tilknytning til greverne. Forholdet kan udtrykkes på den måde, at disse holstenere har været i hertugens tjeneste, ihvertfald ved denne lejlighed, men det er ikke dermed bevist, at de pågældende personer er indvandret til Sønderjylland. Andre breve viser, at hertug Erik omgav sig med herremænd af dansk rod, når han opholdt sig i Sønderjylland,²⁷ så man har ikke lov til at anse det hertugelige følges sammensætning ved den omtalte lejlighed i 1272 for repræsentativt. Men den holstenske indflydelse vokser i den følgende tid.

Da hertug Valdemar II i 1287 gav grev Helmold af Schwerin sin søster Margrethe til ægte, lovede 10 af hans riddere («militēs nostri») at gå i indlager som sikkerhed for aftalens overholdelse. Af dem er seks danskere (sønderjyske herremænd), mens tre, muligvis endda fire, er holstenere.²⁸ Der er ingen tvivl om, at vi her har en meget nær tilknytning af holstenske adelige til den slesvigske hertug. Når holstenerne ligefrem kaldes »vore riddere«, må det betyde, at de har været i hvert fald midlertidigt bosat i Sønderjylland, uanset at de også er bevidnet i Holsten.²⁹ Man må så spørge, om dette eksempel er karakteristisk for sammensætningen af Valdemars mænd. Var det normalt, at hertugen om-

²⁵ Et tidligt, men enkeltstående eksempel kendes allerede fra Abels tid (DD 2. r. I, 17).

²⁶ Pape Wolf, Markvard Parkentin, Hartwig Reventlow, Ludolf Küren og Emeke Sandberg (DD 2. r. II, 172).

²⁷ DD 2. r. I, 342 og DD 2. r. II, 160.

²⁸ Otto Pløn, Ditlev Sehested, Hartvig Ulf og Helrik (DD 2. r. III, 264).

²⁹ Det kan være mere end et tilfælde, at Otto Pløn gentagne gange sælger gods og afgiver domsmyndighed i Holsten (Hasse II, nr. 264, 737 og 909).

gav sig med så forholdsvis mange holstenere? Svaret er nej. Hertug Valdemars mænd var danskere,³⁰ men det gælder for ham som for hans far, at det holstenske islæt af rådgivere nu er mærkbart.³¹

Det samme ses i endnu højere grad under hans søn og efterfølger, Erik II. Fra de første år af hans regeringstid kender vi nogle breve, der indeholder navnene på et overraskende stort antal holstenere sammen med hertugen. Ved det betydningsfulde forlig 1313 mellem konge og hertug i Horsens ses mange holstenere. For aftalens overholdelse lover på hertugens side 19, måske 20 mand. Af dem er der ni adelsmænd af holstensk rod, otte er sønderjyske herremænd, mens to-tre ikke lader sig identificere.³² Ikke alene bør man hæfte sig ved, at halvdelen af hertugens folk er holstenere, men også at en af dem, Godskalk Limbek, som marsk har hørt til hertugens højeste embedsmænd. Fem dage senere var hertug Erik kommet tilbage til sit hertugdømme og sluttede i Slesvig en overenskomst med Henrik af Schwerin. Med ham lovede 19 riddere og væbnere, der alle kaldes »homines nostri«. Den overvejende del af disse mænd var holstenere – 14 ud af 19.³³ Det må siges at være et slående højt tal. Intet tyder på, at disse holstenere optræder under ekstraordinære forhold, som kunne forklare den holstenske overvægt.

Nu kunne man af de to anførte eksempler let føres til at tro, at de sønderjyske herremænd allerede var så godt som distanceret af indvandrede holstenere. Det er dog ikke tilfældet. Nyborgforliget 1315 opregner 77 sønderjyske stormænd, som aflægger løfte sammen med hertugen. Af dem er kun otte, muligvis endda kun seks, holstenere,³⁴ mens resten er af klar dansk rod. Denne kilde, omend dårligt overleveret gennem Huitfeldt, må tillægges stor vægt, fordi den oplyser langt flere navne end de oven for nævnte. Der kendes også andre eksempler på holstene-

³⁰ Se eksempler fra 1284, 1288 og 1289: DD 2. r. III, 121; 2. r. III, 292 og 2. r. III, 380.

³¹ Også hans bror, Erik Langben, optræder sammen med holstenere (DD 2. r. IV, 228).

³² De ni holstenere er: Hartwig Wolf, Eckhard Kletkamp, Godskalk marsk (Limbek), Leo Dosenrode, Markvard Limbek, Otto Limbek, Hasse Krummedige, Ditlev Rutze og Rudolf Rutze (DD 2. r. VII, 82).

³³ Nemlig Godskalk Limbek, Eckhard Kletkamp, Reimar Wedel, Markvard Rumohr, Ludolf Skinkel, Ditlev Sehested, Leo Dosenrode, Sigfred Sehested, Hasse Krummedige, hans bror Hartwig, Markvard Limbek, Reimer Sehested og Otto Limbek. Seks af disse deltog i Horsensoverenskomsten, mens syv ikke gjorde det (DD 2. r. VII, 84).

³⁴ Henrik Kletkamp, Rudolf Rutze, Herlug Sehested (?), Johan Rig (Breyde?), Henze Smalsted, Henneke Dosenrode, Otto Pogwisch og Johan Wedel (DD 2. r. VII, 314).

res tilknytning til hertug Erik. Her skal blot fremhæves, at Markvard Rønnow i 1318 optræder som suppleant for marsken, Erik Holck, for på hertugens vegne at aflægge ed.³⁵

Lad os prøve at samle de ovennævnte, delvis modstridende eksempler på de sønderjyske hertugers forbindelse med den holstenske adel frem til 1325. Der tegner sig da følgende billede: Fra 1272 og fremefter kender vi holstenere som medlovere og vidner for hertugerne, og her i blandt er det værd at fremdrage enkelte eksempler. I 1287 omtales tre holstenere som hertugens riddere, og på samme måde ses i 1313 flere holstenere blandt »vore mænd«, Godskalk Limbek endog som hertugens marsk. På linie hermed optræder Markvard Rønnow i 1318 som suppleant for den sønderjyske marsk. Hvad man heraf kan slutte er, at holstenerne ganske på linie med den sønderjyske adel er trådt i afhængighedsforhold til hertugen og er blevet hans mænd. Navnlig forliget i Horsens og den kort derpå følgende overenskomst mellem hertug Erik og Henrik af Schwerin fremviser påfaldende mange holstenere. Talmæssigt har de dog endnu været underlegne – se f. eks. Nyborgoverenskomsten 1315 – men alt tyder på, at de syd fra kommende adelige uden videre har gjort sig gældende.³⁶ Af stor interesse er det at konstatere, at hertugerne helt har akcepteret holstenske adelsmænd på lige fod med den indfødte adel. Det vil sige, at ingen politiske vanskeligheder har afholdt den holstenske adel fra at indvandre til Sønderjylland. Dette er bemærkelsesværdigt, fordi det jo sker i en periode, hvor Sønderjylland er ved at udvikle sig til et selvstændigt territorium uafhængigt af kongeriget og Holsten.³⁷

II. TIDEN 1325–40

5. Politiske forudsætninger

Med Erik II's død i 1325 ændredes mangt og meget både i Sønderjylland og i kongeriget først og fremmest på grund af den ændring i

³⁵ DD 2. r. VIII, 49. Samme år aflægges tre andre holstenere løfte for hertugen: Otto Pogwisch, Henneke Kletkamp og Busche Westensee (DD 2. r. VIII, 48).

³⁶ Jeg kan således ikke være enig med den af Slesvigs og Holstens middelalderhistorie så højt fortjente W. Carstens, der mener, at det hertugelige hof under Valdemar og Erik i stigende grad bliver samlingspunkt for den jyske adel (Carstens 1951, s. 26).

³⁷ Om Sønderjyllands udvikling i retning af de tyske territorier se Windmanns arbejde.

schauenburgernes politik over for Danmark, der nu blev ganske tydelig.¹ Forholdet mellem Holsten og Danmark var siden det 13. årh. uløseligt knyttet til Sønderjyllands stilling, og til stadighed havde det været grevernes politik at støtte hertugdømmets selvstændighed over for kongeriget. Vi finder denne tankegang klart udtrykt i den såkaldte *Constitutio Valdemariana*, hvori det bestemmes, at Sønderjylland ikke må forenes med kongeriget under samme herre.² I praktisk politik havde det betydet, at greverne i anden halvdel af det 13. årh. søgte at hindre hertugdømmets inddragelse under den danske krone, men i det 14. årh. fik synspunktet endvidere den konsekvens, at den slesvigske hertug heller ikke måtte blive konge af Danmark. Derfor ser vi Johan III og Gerhard III støtte Kristoffers valg til konge i 1320 mod de jyske stormænds kandidat, hertug Erik. Med tilfredshed har schauensburgerne set Sønderjyllands løsrivelse fra kongeriget, og dermed var forudsætningen skabt for den radikalt nye, holstenske politik, som Gerhard III står som den første eksponent for: det schauenburgske grevhus' forsøg på at forene Slesvig med Holsten.³

Hertug Erik efterlod sig en mindreårig søn, Valdemar, der måtte have en formynder. Kong Kristoffer rejste som lenets overherre krav herpå, men kunne ikke stå sig i konkurrencen med Valdemars morbrøder, grev Gerhard af Rendsborg, der tilrev sig formynderskabet og dermed rådighed over hertugdømmets ressourcer. For hele Danmark blev denne stærke personlighed en prøvelse. Støttet af sin rige fætter, Johan III af Pløn, der til gengæld fik overladt gammelt, dansk krongods i Sønderjyllands sydligste områder,⁴ fik han forbindelse med oprørerne i

¹ Perioden 1325–40 dækker de år, i hvilke grev Gerhard øvede afgørende indflydelse på Sønderjyllands skæbne.

² *Item ducatus Sunder Iucie regno et corone Dacie non unietur nec annexetur ita quod unus sit dominus utriusque.* DD 2. r. IX, 273. Jeg tager ikke hermed stilling til, om denne bestemmelse har været en del af Valdemar III's håndfæstning (således Kr. Erslev, *Den saakaldte »Constitutio Valdemariana«* af 1326, H.T. 6. r. VI, 1895), om den har været en del af et særligt kongeløfte til Gerhard (således Kn. Fabricius, *Kr. Erslevs tolkning af den saakaldte Constitutio Valdemariana*, H.T. 11. r. VI, 1960), eller om bestemmelsen er et falsum fra 1448 (således E. C. Werlauff i *Antislesvigholstenske Fragmenter VII*, 1848).

³ Jfr. W. Carstens 1951, s. 6–17; Kr. Erslev, *Da. Rig. Hist. II*, s. 258.

⁴ Gerhard lod 1325 Valdemar give Johan pant i Eckernförde, Dänischwohld og alt, hvad hertugen havde mellem Slien og Ejderen, for 4000 mk. sølv. Hvis dette beløb ikke blev tilbagebetalt inden 2 år, skulle greven have områderne i fri besiddelse. Hertugens besiddelser mellem Slien og Ejderen specificeres ikke, men man kan gå ud fra, at alt det gamle krongods i området nu var på holstenergrevernes hænder (DD 2. r. IX, 182–83, 188, jfr. Windmann, s. 175, og Voigt, s. 85. Efter 1313 gjorde den danske konge ikke længere krav på sønderjysk

Danmark mod Kristoffer II. Kristoffer blev tvunget i landflygtighed. Den lille Valdemar ophøjedes til konge, selv blev Gerhard »administrator regni Dacie« og – vigtigst i denne forbindelse – hertug af Sønderjylland. Ganske vist måtte han opgive herredømmet her til fordel for en arvelig forlening med Fyn i 1330,⁵ som fra 1332 ændredes til panteherredømme over Nørrejylland og Fyn. Men det afgørende i denne forbindelse er, at Gerhard fortsætter som hertug Valdemars formynder indtil 1336, altså også efter at Valdemar i 1330 havde fået Sønderjylland igen.

Hertugen havde bestandigt svært ved at hævde sin selvstændighed over for greven.⁶ Kort før sin død i 1340 tvang Gerhard således Valdemar til at bytte landområde med sig. Hertugen skulle overtage grevens pant over Nørrejylland, mens Gerhard fik Sønderjylland i pant. Gottorp slot skulle være det sidste, hertugen indløste.⁷ Næppe havde Sønderjylland således i tiden op til 1325 tilkæmpet sig betydelig selvstændighed i forhold til Danmark, før det kom under holstensk indflydelse. For Slesvig som selvstændigt territorium blev den holstenske invasion mindst lige så skæbnesvanger som for kongeriget.

krongods). I 1328 overtog Gerhard fra Johan Dänischwohld og formentlig også de øvrige besiddelser (DD 2. r. X, 72), og hvad enten Gerhard nu efter 1325-brevets bestemmelse fik områderne i fri besiddelse (Windmann, s. 175 og Voigt, s. 86) eller som pant (C. A. Christensen, indledning til diplomtet i DD), var landet mellem Slien og Ejderen hermed samlet på rendsborggrevens hånd. Hvor længe han har beholdt området, ved vi ikke, men i hvert fald formelt er det sikkert blevet afgivet til hertug Valdemar i 1330, for den 11. feb. 1340 hørte Dänischwohld med til hertugdømmet, da det af Valdemar pantsattes til grev Gerhard (DD 3. r. I, 11); jfr. iøvrigt også DD 2. r. XII, 64.

⁵ Dog fik han løfte om forlening med Sønderjylland, hvis hertugen skulle dø uden arvinger (DD 2. r. X, 200).

⁶ Da Valdemar afsagde sig formynderskabet, var han ca. 21 år, mens den normale myndighedsalder var 15 evt. 18 år (KL IV, sp. 493 ff.). Gerhard har altså opretholdt sin indflydelse længst muligt og udnyttede sin stilling til at lade Valdemar afstå alle øer øst for Lillebælt undtagen Langeland (DD 2. r. XI, 57), og til at lade ham love, at de slesvigske vasaller skulle anerkende greven som lensherre, hvis Valdemar skulle dø barnløs (DD 2. r. XI, 58). Efter 1336 har der været nogle gnidninger mellem dem, som afsluttedes med et forlig d. 2. feb. 1339. Omend Valdemar fik 3000 mk. lybsk og løfte om støtte til en militær aktion mod Langeland, trak Gerhard dog det længste strå. Hertugen afstår fra at støtte Kristoffers arvinger og må oplade sit lands befæstningsværker for Gerhard og hans mænd, ligesom de skal have fri adgang til at drage gennem Sønderjylland. Hertil kommer andre for greven fordelagtige bestemmelser (DD 2. r. XII, 138). Jfr. Windmann, s. 124 f. Sven Tägil, Valdemar Atterdag och Europa, 1962, s. 27.

⁷ DD 3. r. I, 10–11.

6. Indvandringens forløb

I perioden 1325–40, holstenervældets glanstid i Danmark, er vilkårene for den holstenske adels fremtrængen meget gunstige. Mens indvandringen i tiden før 1325 var foregået uden klar forbindelse med schauburgsk politik, breder den sig nu til hele Danmark i tilknytning til det politiske og økonomiske herredømme, som de holstenske grever, Gerhard III og Johan III, opkastede over landet. Når der i Kristoffer II's håndfæstning fra 1320 står »ut nullus Teutonicus castrum, municiones, exactiones aut terras habeat«,⁸ så er det en bestemmelse, som de to følgende årtiers udvikling i høj grad skulle gøre til skamme. Vi lader i denne forbindelse det øvrige Danmark ude af betragtning og vender os til Sønderjylland.

Den holstenske adels fremtrængen som jordbesiddere og lensmænd i Sønderjylland er skildret af H. Voigt, hvis resultater jeg i hovedsagen kan tilslutte mig.⁹ De i forrige periode omtalte slægter, Limbek, Sehested og Skinkel, har befæstet deres stilling i hertugdømmet. Væsentligt flere personer end tidligere optræder inden for slægterne, og mens deres besiddelser før var begrænset til egnen umiddelbart nord for Ejderen, er der nu eksempler på, at de får besiddelser på Svansen, i Angel og Slesvig by. Dertil kommer, at nye slægter begynder at optræde i Sydslesvig som jordbesiddere. På Svansen og i Dänischwohld møder vi mænd med navne som Blok, Krummedige og Rutze, hvis holstenske herkomst er tydelig nok.¹⁰ Den af Voigt påpegede udvikling er klar: Fra området umiddelbart nord for Ejderen er den holstenske adel trængt ind i det egentlige, danske Sydslesvig, først og fremmest i de områder, hvor det gamle, danske krongods – nu i hertugelig og grevelig besiddelse – befandt sig. Spørgsmålet er imidlertid, om ikke en fornyet gennemgang af kildematerialet kan forøge vor viden om indvandringen. Det må være af interesse at konstatere, hvor mange holstenerne der i det hele taget træffes i Sønderjylland i den pågældende periode, i hvilken egenskab de opholder sig der samt deres politiske tilhørsforhold til hertug og greve. Det kildemateriale, der i det følgende bygges på, er fremlagt som bilag I s. 141 ff.

Til belysning af de rent talmæssige forhold er der neden for opstillet en tabel i to grupper. I den første er alle holstenerne, der optræder i

⁸ DD 2. r. VIII, 176. Cit. Voigt, s. 84.

⁹ Sst., s. 93 f. og 98–101.

¹⁰ Ved identificeringen af holstenske adelsmænd er anvendt slægtoversigterne hos Hermberg.

Sønderjylland, opført, mens kun de bosatte er optaget i den anden. For bosatte regnes holstenere, som besidder eller erhverver gods til ejendom, får pant i jord, er pantelensmænd, høvedsmænd eller fogeder, som pantsætter eller sælger besiddelser. Personer, der alene optræder som vidner og garanter, er kun opført i gruppe 1. En svaghed ved opstilling efter disse retningslinier er, at visse personer kun vil blive opført i gruppe 1, selvom sandsynligheden taler for, at de har været bosat. Eksempelvis kunne man nævne de to medlemmer af slægten Skinkel. De har i betragtning af stamfaderens bosættelse i Sydslesvig sikkert også boet i landet. Men for at undgå den usikkerhed, der er forbundet med at afgøre vidners og ledsageres eventuelle bosættelse, er kun de personer, der opfylder de ovennævnte kriterier for bosættelse, medtaget i gruppe 2. Heraf følger, at tallene i denne gruppe er minimumstal.

Tabel 1. Holstensk adel i Sønderjylland 1325-40.

Slægter	1 Samtlige holstenere	2 De bosatte
Alverstorff	1	
Blixen	2	1
Blok	2	1
Glysing	1	
Hummersbüttel	1	
Knoop	2	2
Krummedige	2	1
Limbek	11	9
Pogwisch	1	
Rantzau	1	
Rastorf (Rostrup)	1	
Reventlow	4	2
Rumohr	1	
Rutze	1	1
Sehested	5	3
Skinkel	2	
Wensin	1	
Wisch	3	
Wulf	2	1
19	44	21

Det samlede antal holstenske adelsslægter i Sønderjylland beløber sig altså til 19 med ialt 44 personer. 9 slægter er bosat, og af dem kendes 3

fra den foregående periode, Limbek, Sehested og Knoop, mens 6 nu for første gang er bevidnet, nemlig Blixen, Blok, Krummedige, Reventlow, Rutze og Wulf.¹¹ I den første gruppe udgør slægterne fra periode I (tiden indtil 1325), Limbek, Sehested, Skinkel og Knoop, 20 af de 44 personer – i den anden derimod 14 af 20. Heraf fremgår det, hvor godt de gamle slægter Limbek, Sehested og Knoop har klarer sig. Selv om de også hævder sig fint i gruppe 1, gør de sig dog især gældende i gruppe 2, hvor de udgør flertallet af personerne.¹² Konklusionen er altså, at de indtil 1325 indvandrede slægter for nogles vedkommende stadig træffes i Sønderjylland og numerisk er styrkede. Desuden er der indvandret et antal nye slægter, der dog ikke kan fremvise så mange bosatte personer som de tre gamle.

Går vi dernæst over til at se nærmere på de 21 bosatte holstenere (gruppe 2), rejser der sig spørgsmålet, under hvilke former bosættelsen har fundet sted. Atter vil det være formålstjenligt at lave en oversigt, hvori personerne nu inddeles i følgende 6 grupper: Den første omfatter godsbesiddelser og godserhvervelser, den anden panteerhvervelser, mens man i nr. 3 finder personer, der har erhvervet pantelen, altså større områder koncentreret om en borg. I gruppe 4 er opført fogeder og slots-høvedsmænd, men denne gruppe kan være vanskelig at holde ude fra den foregående, fordi det ikke altid tydeligt fremgår, om der er pant bag besiddelsen af en borg. 5. gruppe indeholder pantsættelser af jord, mens 6. og sidste omfatter afhændelser (salg, gaver) af jord.¹³ Det skal endelig pointeres, at tabel 2 ikke viser noget om, hvor mange tilfælde af godserhvervelse, panterhvervelse o.s.v., der har fundet sted, så lidt som deres størrelse. Den viser kun noget om personerne, nemlig hvor mange holstenere, der har erhvervet gods, pant o.s.v.

Foruden ved gruppe 1, der er domineret af de 8 Limbekbrødres fælles erhvervelse, hæfter man sig især ved de 5 pantelensmænd. De 3 gamle slægter, Knoop, Limbek og Sehested, har, som tidligere nævnt, klarer sig godt. Over for 14 personer, som har skaffet sig besiddelser (grupperne 1–4), står kun 1 person, der afhænder jord (gruppe 6).¹⁴ De øv-

¹¹ Knoop og Wulf regnes her for to slægter omend med nogen betænkelighed, jfr. s. 84 note 3 og s. 140.

¹² Endnu mere slående ville tallet være, hvis man medregnede medlemmer af slægterne Blixen og Skinkel. Vedrørende Blixen se s. 139 f.

¹³ Mellem gruppe 5 og 6 er der ingen større forskel, idet jeg med C. A. Christensen opfatter pantsættelse som salg med tilbagekøbsret (H.T. 10. r. I, 1930–31, s. 453 ff.).

¹⁴ Sigfred Sehesteds afhændelser modsvares rigeligt af hans erhvervelser.

Tabel 2. Bosat holstensk adel i Sønderjylland 1325–40.

	1 godsbesid- delse og -erhver- velse	2 panter- hvervelse	3 pante- lensmand	4 slots hø- vedsmand foged	5 pantsæt- telse	6 afhæn- delse
Blixen, Otto.....				1		
Blok, Timme.....						1
Knoop, Folrad.....	1					
– Markvard....	1					
Krummedige, Hasse...	1					
Limbek, Emekinus....	1					
– Godskalk ¹⁵)...						
– Godskalk....	1					
– Johannes.....	1					
– Lyder.....	1					
– Markvard....	1					
– Nikolaus Kudy	1					
– Otto.....	1					
– Timme.....	1					
Reventlow, Hartvig...			1			
– Nikolaus..			1			
Rutze, Ditlev.....					1	
Sehested, Ditlev.....			1			
– Sigfred.....		1		1		1
– Wulf.....			1			
Wulf, Markvard.....			1			
21.....	11	1	5	2	1	2

rige slægters erhvervelser og afståelser er insignifikante (5 erhvervelser (grupperne 1–4) mod 2 afståelser (grupperne 5–6). Om forholdet mellem periode I-slægterne og de nye kan man fastslå, at mens de første kan fremvise flest jordejere, er en væsentlig del af sidstnævnte at finde på borgene.¹⁶ Det antyder, hvad vi senere skal vende tilbage til, at lån til greverne har medført, at holstenerne er blevet pantelensmænd, eller med andre ord, at grevernes finansielle afhængighed af adelen har befordret indvandringen.

¹⁵ Mageskifter med kapitlet i Slesvig (se bilag I, s. 142).

¹⁶ 3 som pantelensmænd: Hartvig Reventlow, Nikolaus Reventlow og Markvard Wulf og 1 som høvedsmand: Otto Blixen.

7. Grev Gerhards og hertug Valdemars betydning for indvandringen

Det næste vigtige spørgsmål er nu, hvilken betydning grev Gerhard og hertug Valdemar har haft for den holstenske adels indvandring. Af opstillingen over samtlige forekommende holstenere i perioden (s. 96) fremgår det, at der ialt optrådte 44 individer. En differentiering af dette tal viser, at 23 af disse mænd under en eller anden form optræder i forbindelse med hertugen,¹⁷ mens 9 er tilknyttet grev Gerhard.¹⁸ Endelig finder vi 12 holstenere, som optræder i 2 breve udstedt af hertug og greve i forening og i et, hvoraf det ikke klart fremgår, hvis vasaller de er.¹⁹

Af disse tal fremgår det, at så at sige alle de optrædende holstenere findes sammen med fyrsterne. Det er derfor nærliggende at slutte, at disse har spillet den altafgørende rolle for den holstenske adels ophold i og indvandring til landsdelen. Den slutning må man komme til ved en tolkning af de bevarede kilder, men er disse kilder repræsentative, sætter de os i stand til at give et sandt billede af virkeligheden? De benyttede kilder er de traditionelt højt værdsatte diplomer, undertiden ganske vist i afskrifter, men hvori består problemet da? De anvendte kilder er i alt væsentligt udstedt af fyrsterne og tilhører deres og forskellige institutioners arkiver. Det drejer sig m.a.o. om de diplomer, de pågældende har haft interesse i at bevare, og som ikke er gået tabt i den efterfølgende tid. Det er klart, at der dermed er tale om et udvalg af kilder. Herremændenes arkiver derimod er for altid gået tabt, og vi er dermed udelukket fra at få svar på spørgsmålet om, i hvilken grad der har fundet indvandring sted uden fyrstelig medvirken. At rækkevidden af de indvunde resultater dermed mindskes, skal således ikke skjules.

Ser vi på materialet i kronologisk perspektiv, er forholdet det, at

¹⁷ De vidner for ham, erhverver gods af ham o.s.v. Det er: Eggert Alverstorff, Timme Blok, Emmeke Limbek, Godskalk Limbæk d. æ., Godskalk Limbæk, Johan Limbek, Klaus Limbek, Lyder Limbek, Markvard Limbek, Otto Limbek, Timme Limbek, Wulf Pogwisch, Ditlev Struve Rantzau, Ivan Reventlow, Markvard Rumohr, Markvard Sehested, Sigfred Sehested, Blixen Skinkel, Albrecht v. d. Wisch, Markvard Hostrich v. d. Wisch, Markvard Rorland v. d. Wisch, Konrad Wulf og Markvard Wulf. Vedrørende kildehenvisninger se bilag I.

¹⁸ Otto Blixen, Volrad Glysing, Hasse Krummedige, Volrad Reventlow, Hartvig Reventlow, Ivar Reventlow, Nikolaus Reventlow, Ditlev Rastorf (Rostrup) og Ditlev Wensin.

¹⁹ Personerne er delvis identiske med de allerede nævnte: Eggert Alverstorff, Dose Blok, Johan Hummersbüttel, Klaus Krummedige, Godskalk Witte Limbek, Markvard Limbek, Ditlev Struve Rantzau, Hartvig Reventlow, Markvard Sehested, Sigfred Sehested, Markvard Hostrich v. d. Wisch og Markvard Rorland v. d. Wisch (DD 2. r. X, 244–45. DD 2. r. XII, 138).

diplomerne, der berører forholdet mellem holstenerne og grev Gerhard i Sønderjylland, er udstedt indtil 1330-31,²⁰ mens holstenerne senere optræder i hertugens følge. Sammenhængen med de politiske begivenheder er tydelig. Så længe Gerhard er hertug af Sønderjylland, besegler holstenerne for ham. Efter at have afgivet Sønderjylland til Valdemar fortsatte han med at være hans formynder, og det er grunden til, at vi i 1330 finder 2 diplomer, der er udstedt af Gerhard og Valdemar i forening.²¹

Men i løbet af 1330'erne og navnlig efter midten, da formynderskabet var kvittet, optrådte hertug Valdemar efter fattig evne som selvstændig fyrste. Om sig har han en kreds af holstenerne, mens det danske islet er minimalt. Det er bemærkelsesværdigt, at det spændte forhold til morbroderen i slutningen af årtiet altså slet ikke synes at have indvirket på Valdemars forhold til de indvandrede holstenerne. De blev akcepteret, ganske som det var tilfældet under de foregående hertuger. Tydeligst får vi det demonstreret ved at se på de hertugelige råder i 1338. Foruden en slægtning af hertugen og en ikke identificerbar person er de alle holstenerne: Markvard Rumohr, Ivan Reventlow, Struve Rantzau, Sigfred Sehested, Markvard Sehested, Markvard Rorland v. d. Wisch, Markvard v. d. Wisch, Albrecht v. d. Wisch, Markvard Wulf og Wulf Pogwisch.²²

Det er ikke længere sådan, at den sønderjyske hertug omgiver sig med mænd af indfødt adel. Vel kan man ikke tale om noget brat brud med den foregående udvikling. Også i den havde vi lejlighed til at følge holstenernes fremtrængen, men alligevel er tiden 1325-40 af central betydning for den syd fra kommende adels konsolidering. Illustrerende er det at sammenligne hertug Valdemars råder i 1326 og i 1338. I 1326, da han havde efterfulgt sin far som hertug og inden grev Gerhard overtog hertugdømmet, hed hans råder: Erik Holck (marsk), Godskalk Limbek, Ove Iversen, Jakob Roost, Troels Pedersen og Konrad Ulv.²³ Kun to af dem er holstenerne, men i 1338 er billedet som nævnt helt skiftet.

Det kan altså ikke være rigtigt, som det er blevet påstået, at de ledende stillinger hos hertugen først efter det 14. årh.'s midte beklædtes

²⁰ Der må tages forbehold over for det sidstnævnte brev i note 19 fra 1339 (vidnerækken omfatter også nogle af Gerhards vasaller).

²¹ DD 2. r. X, 244-45.

²² DD 2. r. XII, 108. Se også listen over råderne i 1334 (DD 2. r. XI, 140) og vidnelisten i 1339 (DD 2. r. XII, 138).

²³ DD 2. r. IX, 251.

af holstenere. En sådan påstand kan i hvert fald kun opretholdes med modifikationer, når praktisk taget alle hertugens råder i 1338 var holstenere.²⁴

8. *Arsagerne til den holstenske adels indvandring*

Endelig skal det vanskelige spørgsmål igen rejses: Hvorfor indvandrede den holstenske adel til Sønderjylland? Lå der en bevidst plan bag? Var fyrsterne initiativtagere, eller skal vi snarere søge forklaringen i gods-ejerens, krigerens eller forretningsmandens private foretagsomhed? For Velschow var svaret, at grev Gerhard og hans sønner bevidst søgte at udslutte Sønderjyllands gamle, danske adel og erstatte den med holstenere for at hindre, at Slesvig blev inddraget som hjemfaldent len ved den abelske linies forventede uddøen. Planen iværksattes navnlig ved uddeling og salg af krongods til holstensk adel.²⁵

Grev Gerhards interesse for Sønderjylland er klar, fra han i 1326 blev hertug, til han i begyndelsen af 1340 fik det i pant. Også i 1330, da han måtte lade Valdemar blive hertug, sikredes Gerhards arveret til Sønderjylland ved samforleningsinstituttet, og der indsattes en klar bestemmelse om, at hvis Valdemar døde uden arvinger, skulle Gerhard og hans arvinger forlenes med Sønderjylland.²⁶ Retligt havde Gerhard altså sikret sig, men Velschows tankegang går på de realpolitiske forhold: Ved at lade den holstenske adel erstatte den danske ville grev Gert sikre sig imod, at en kommende dansk konge alligevel skulle inddrage lenet. Man må give Velschow ret i, at hvis holstensk adel blev bosat i Sønderjylland, måtte det knytte forbindelse syd på og måske derved afskrække Danmarks konge fra at inddrage Sønderjylland. At realpolitiske forhold som herredømme over jord og borge var mere afgørende end retsbestemmelser, skulle den følgende tids kampe om Sønderjylland netop vise. Vi ser det i Valdemar Atterdags og dronning Margrethes forsøg på gradvis at vinde besiddelser i Sønderjylland og i Erik af Pommerns mislykkede forsøg på ad rettens vej at genvinde hertugdømmet. Vi, der kender den følgende udvikling, vil imidlertid let af den blive påvirket i vor forståelse af den begyndende holstenske ekspansion under grev Gert. Lad os derfor igen overveje problemet og

²⁴ J. Hvidtfeldt, *Oversigt over Befolkningsforholdene i Sønderjylland i Middelalderen*, Sø. Arb. 1950, s. 176 med henvisning til Michelsen i *Zeitschrift VIII*, (1878), s. 125 ff. For tiden efter 1340 se s. 130 f.

²⁵ Velschow, s. 266 f.

²⁶ DD 2. r. X, 200.

spørge: Søjte grev Gerhard at erstatte dansk adel med holstensk i Sønderjylland ved at afhænde krongods?

Fra Gerhards tid som hertug i Slesvig (1326–30) kendes eet eksempel på afhændelse af krongods, nemlig da han i 1327 solgte Holmelen, fire landsbyer i det gamle Fredslet, til Hasse Krummedige. Det drejer sig om arvegods, som ganske vist efter al sandsynlighed var gammelt, dansk krongods, der via Mechtilde var gået over i den holstenske greveslægts eje.²⁷ Der er derimod ingen eksempler på, at grev Gert har solgt, end-sige uddelt, nogle af de besiddelser, han som hertug i 1326 fik rådighed over. Dette forhold forekommer også ganske naturligt. For selv om man vil medgive Velschow, at holstensk adel i Sønderjylland kunne være i grevens interesse, så er det dog usandsynligt, at han har villet betale enhver pris for at opnå det. Krongodset må anses for en så central indtægtskilde og forudsætning for fyrstelig magtudøvelse, at man kun med betænkelighed har afhændet det. En forringelse af grevens resourcer i forhold til det førende politiske lag, adelen, har bestemt ikke været i hans interesse.²⁸ Det enkeltstående eksempel fra 1327 berettiger således ikke Velschows opfattelse, at det var ved afhændelse af krongods, at Gerhard erstattede danskere med holstenerne. Fremdeles synes Gerhard ikke i landet mellem Slien og Ejderen, som blev hans i 1328, at have skilt sig af med besiddelser.²⁹ Heller ikke greverne Henrik og Klaus afhændede i perioden 1340–75 sønderjysk krongods til holstenerne. I hvert fald er det ikke diplomatarisk belagt.³⁰

Nej, hvad krongodsafhændelser angår, skal man først og fremmest vende sig til hertug Valdemar. Efter 1340 blev det helt katastrofalt, men allerede i denne periode begynder han at afhænde. Det var nemlig ikke alene hans fyrstelige frænder, de holstenske grever, der i 1325 og 1328 havde fået det sydligste Danmark, landet mellem Slien og Ejderen, i hænde, også den holstenske adel fik glæde af hans afhændelser.³¹

²⁷ DD 2. r. IX, 434. Jfr. Voigt, s. 71 og 93.

²⁸ At greven vel forstod at hævde sine interesser over for adelen, fremgår f. eks. af de pantsættelsesbetingelser, Johan Hummersbüttel i 1331 måtte indgå vedrørende Hindsgavl (DD 2. r. X, 288; jfr. Voigt, s. 101).

²⁹ Det må dog erkendes, at vi egentlig ikke ved, hvorledes en række besiddelser er kommet i holstenske hænder (se bilag I under Timme Blok, Sigfred Sche-sted, Ditlev Rutze og Godskalk Limbek). Der består den mulighed, at de kan have været krongods, men kilderne giver ikke fingerpeg.

³⁰ Jfr. Voigt, s. 113.

³¹ Så længe forskningen har interesseret sig for den holstenske adels indvandring i Sønderjylland, har man været klar over krongodsafhændelsernes betydning, således H. N. A. Jensen (Angeln, 1922², s. 209), Velschow (se s. 101 note

Først fik i 1335 8 sønner af den gamle hertugelige rådgiver, Godskalk Limbek, den tidligere kongsgård i Slesvig by, men vigtigst er nok det omfangsrige pant, som Sigfred Sehested i 1339 fik af hertugen.³² Betydelige dele af Geltingområdet, der ifølge Kong Valdemars Jordebog var særlig rigt på kongelige besiddelser, gik hermed for stedse over på private hænder. Her må man nemlig se begyndelsen til det adelige gods Bukhavn (Bukhave, Buckhagen),³³ mens godset Gelting måske allerede da eksisterede.³⁴

Men tilbage til grev Gerhard; han har dog befordret indvandringen? Ja. At hans lejetropper og militære anførere var holstenere, f. eks. i kampen mod de oprørske jyder i 1329, er vel en selvfølge.³⁵ For erhvervskrigerne har der været penge at tjene på krigen ved sold, løsesummer for krigsfanger, og ved rene røverier,³⁶ men cheferne, som har rejst de militære kontingenter, har lagt penge ud, og når vi ser, hvordan de får dem igen, bliver borgenes vigtige funktion tydelig. Sønderjyllands tre vigtigste borge var på denne tid Tørring, Tønder og Gottorp.³⁷ På disse borge lå en garnison soldater, og herfra opkrævedes fyrstens skatter og andre indtægter, de var m.a.o. militære og administrative centre. Deraf følger, at de repræsenterede en værdi, der kunne gøres til genstand for pantsættelse. Pantsættelsen blev den form, fyrsterne anvendte for at skaffe sig de midler til aflønning af lejetropper, som de ikke havde på hånden. Også i Sønderjylland har grev Gerhard rejst penge på denne måde.³⁸ I 1331 var Tørring pantsat til Nikolaus

25), Stemann (Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg IX, s. 247), Wegemann (Zustände Schleswig-Holsteins nach dem Erdbuch Waldemars 1231, Zeitschrift bd. 46, 1916, s. 107), Windmann (s. 128) og Voigt (s. 56 ff.).

³² DD 2. r. XI, 225 og 2. r. XII, 191. Jfr. bilag I. Kongsgården i Slesvig var blevet overflødiggjort med opførelsen af Gottorp, jfr. Vilh. la Cour, Danske Borganlæg indtil midten af det trettende århundrede I, 1972, s. 77 f.

³³ Ifølge Vilh. la Cour (anf. arb. I, s. 71) er det bevarede voldsted syd for den nuværende gård ikke identisk med det ældste, senmiddelalderlige Bukhavn, som man gerne antager. Jfr. H. N. A. Jensen, Angeln, s. 210; S. Aakjær, Kong Valdemars jordebog II, s. 213; Trap, Slesvig II, 1864, s. 641, og H. Rumohr i Danske Slotte og Herregårde bd. 20, 1968, s. 69–70.

³⁴ H. N. A. Jensen, Angeln, s. 219. Det er næppe muligt at sige, hvor den ældste gård har ligget, men fra gammel tid (12. årh.?) kendes det voldsted, som ses ca. 300 m. fra den nuværende hovedgård Gelting. Jfr. Vilh. la Cour, Danske Borganlæg I, s. 78 f.

³⁵ Otto Blixen forsvarede således Haderslev (DD 2. r. X, 244).

³⁶ Voigt, s. 132 f.

³⁷ Jfr. Windmann, s. 178 ff.

³⁸ Om de sønderjyske pantelen jfr. Voigt, s. 98 ff.

og Hartvig Reventlow³⁹ og i 1340 til Markvard Wulf.⁴⁰ Også det sydslesvigske hovedslot, Gottorp, var i 1340 pantsat til holstenerne.⁴¹ Eksemplerne på holstenske pantelensmænd kunne øges, hvis vi drog det øvrige Danmark med ind i billedet.

Panteforholdet har været attraktivt set såvel fra fyrsternes som fra den holstenske adels side. Fyrsterne kunne straks få tropper eller penge uden definitivt at give afkald på det pantsatte, der kunne genindløses, mens adelen anså panterhvervelserne for en god måde at gøre opsparrede kapitaler frugtbringende på. Det gjaldt i særlig grad den form for pantsættelse, der kaldtes brugeligt pant (dominium utile), hvor pant-haveren oppebar pantets udbytte uden at indtægterne fradrogtes i hovedstolen, så længe skyldforholdet varede. Nu kender vi et eksempel fra Fyn på, at Gerhard foretog en pantsættelse på det vilkår, at pant-haveren ud over et vist beløb skulle aflægge regnskab og fradrage pantets indtægter i skyldsummen,⁴² men selv i dette tilfælde har pant-haveren altså set sin fordel i at få pantet. Hvilken form, der har været anvendt i de ovennævnte sønderjyske tilfælde, står ikke til at afgøre. Som panthavere optræder de holstenske stormænd som forretningsmænd. W. Carstens har om dem træffende anvendt betegnelsen »Unternehmeradel« og dermed på et vigtigt punkt karakteriseret dem i forhold til den indfødte, sønderjyske adel, for hvem tilsvarende økonomiske midler ikke stod til rådighed.⁴³

Hvis det overhovedet lader sig gøre at generalisere om motiverne til den holstenske adels indvandring, er det i hvert fald ikke tilstrækkeligt med Velschow at pege på grev Gerhards interesse i at få den danske adel udskiftet med holstensk. At det ikke er sket ved en målbevidst afhændelse af krongods, mener jeg at have godtgjort. Vi har endvidere set, at indvandringen også er blevet befordret af hertug Valdemar, der

³⁹ Det fremgår af DD 2. r. X, 288, at grev Gerhard skal indløse Reventlowerne, derimod ikke med hvilken ret Gerhard var borgens herre, f. eks. i kraft af sit formynderskab over hertugen.

⁴⁰ DD 3. r. I, 47–48. Sandsynligvis har denne dog fået Tørring i pant af hertug Valdemar, hvis råd han var i 1338. Traktaten af 23. juni 1340, hvorved greverne Henrik II og Klaus overdrager hertug Valdemar deres panterettigheder i Nørrejylland mod til gengæld at få Sønderjylland i pant, indeholder en bestemmelse om, at hertugen ikke kan indløse Tørring af greverne, før han har betalt Markvard Wulf 100 mark ledigt sølv.

⁴¹ Ditlev Sehested og Wulf Sehested (?). Det kan dog ikke bevises, at grev Gerhard har foretaget pantsættelsen. Den 22. juni tales der om, at greverne Henrik II og Klaus skal indløse Gottorp borg (DD 3. r. I, 46), jfr. s. 143.

⁴² DD 2. r. X, 288. Jfr. Voigt, s. 100 f.

⁴³ W. Carstens 1951, s. 21 ff.

ikke kan have haft politisk interesse i at erstatte danskere med holstenerne.

For Gerhard gjaldt det magten over Sønderjylland og kongeriget. Midlerne til det danske foretagende lånte han fra den kapitalstærke, holstenske adel, der på denne måde fulgte med til Danmark og der fik sikkerhed for og forrentning af sine penge. Greve og stormænd havde fælles interesser. Greven kunne ikke undvære stormændenes midler, og nogle stormænd var interesseret i at knytte sig til Gerhards politik i Sønderjylland, men ikke alle. Mange sluttede sig til hertug Valdemar, og dertil kommer de, der på egen hånd måtte have skaffet sig adgang til og besiddelser i Sønderjylland.

III. TIDEN 1340–75

9. Politiske forudsætninger

I den foregående periode var Sønderjyllands skæbne i grev Gerhards hånd, hertug Valdemar kunne ikke komme fri af onkelens jernhårde favntag. Gerhard havde nok i 1330 måttet opgive den i 1326 usurperede hertugtitel til fordel for den lille Valdemar, men det hjalp kun lidt, at denne i 1336 blev myndig. Alle hertugdømmets slotte stod stadig den store Gerhard åbne.¹ Urørlig syntes han, bag sig havde han stenrige, holstenske adelsmænd. Hensynsløshedens triumf var en traktat i februar 1340, i følge hvilken Valdemar skulle fratages hertugdømmet.² Han skulle overtage onkelens pant i Nørrejylland og til gengæld give sit eget hertugdømme til ham. For de midler han fik fra indløsningen af Nørrejylland, skulle han indløse sit eget hjemland. Dokumentet, der bestemmer dette, taler også om fjendtligheder dem imellem. Grev Gerhard ville med traktatens gennemførelse have bevaret grebet om sin søstersøn og hindret en truende koalition mellem junker Valdemar og hertugen.³

Og dog skulle der kun gå halvanden måned, før den kullede greves planer syntes dødeligt ramt. Hvis hertug Valdemar har draget et lettelsens suk, da sensationen om Niels Ebbesens mord på greven nåede hans øre, kan ingen fortænke ham i det. Men glæden skulle vise sig kortvarig.

¹ DD 2. r. XII, 138, jfr. s. 94 note 6.

² DD 3. r. I, 10–11.

³ Aksel E. Christensen, *anf. arb.*, s. 180. Diskussionen om februartraktatens rette fortolkning er refereret i Sven Tägil, *anf. arb.*, s. 30 f. Selv mener han, at traktaten rummer ret gunstige vilkår for hertugen.

Hertug Valdemar havde det uheld at have modstandere, der var ham overlegne i magt og sikkert også i politisk begavelse. Grev Gert, der startede som holstensk fjerdingsfyrste, havde ved sin død omsat sin ubændige, politiske aktivitet i et kæmpekrav på den danske stat.

100 000 mark lødigt sølv skyldte man ham. For holstenerne blev han en helt, fik tilnavnet »den Store«. I Sønderjyllands historie bør han fremfor alt huskes for sit store medansvar for, at landet mellem Slien og Ejderen for bestandig udskiltes af det danske kulturområde.⁴

Snart stod hertugen også over for den nye komet på stjernehimlen i 1340, Kristoffer II's navnkundige søn Valdemar, som skulle få tilnavnet Atterdag. Denne forenede politisk flair med handlekraft og genrejste det danske rige, men sentimental over for hertugens vanskeligheder var han just ikke. I maj–juni 1340 kom det efter et langvarigt diplomatisk spil til en nyordning i Danmark mellem kongen, grev Gerts dygtige sønner, Henrik (Jernhenrik) og Klaus, og den sønderjyske hertug. Til grund for ordningen af de jyske forhold lagdes februaroverenskomstens landbytte mellem greve og hertug. Kong Valdemar skulle indløse Nørrejylland af hertug Valdemar, der på sin side skulle indløse Sønderjylland af greverne.⁵

Ind i aftalen byggedes også et giftermål. Hertugens søster, Helvig, skulle ægte kongen, der med hende fik 24 000 mark sølv, en meget høj sum for en lille fyrste som Valdemar. Denne medgift må afgjort have medvirket til hertugens pengeforlegenhed resten af hans liv, og den bidrog til, at han fik vanskeligt ved at indløse Sønderjylland. Aftalerne i Lübeck maj–juni 1340 var ikke gunstige for hertugen, også de to nye rendsborrgrever forstod nemlig at sikre sig. Det bestemtes, at hertugens indløsning af hertugdømmet skulle ske, så han indløste den sydligste del sidst. Først skulle de store slotslen, Tørning og Tønder, indløses. Det synes sket i 1344. Men det sydslesvigske hovedlen, Gottorp med Dänischwohld og byerne Eckernförde, Slesvig og Flensborg, nåede han aldrig at genvinde. Det var ikke tilfældigt, at det efter traktaten skulle indløses sidst, og endda havde greverne sikret sig et allersidste støttepunkt for det tilfældes skyld, at Gottorp skulle blive indløst: slesvigbispens borg Svavsted, som lå ude mod vest ved Trenemundingen.

Hertug Valdemar blev taberen, han kunne ikke klare sig. I 1340-

⁴ Jfr. s. 93 note 4 og s. 105 note 2.

⁵ DD 3. r. I, 36 og 47–48.

erne holdt han sig politisk til kongen og var i et par år ligefrem grevernes fange.⁶ Senere sluttede han sig som regel til greverne og kongens andre fjender, men han høstede ingen politisk virkning heraf. Lige så lidt lykkedes det hans søn Henrik – hertug 1364–75 – at bringe landet på fode; det var som ramt af koldbrand. At tale om hertugdømmet Sønderjylland 1340–75 er en ren fiktion, for landet var i fuld opløsning. »Die Idee Schleswig scheint velorengegangen zu sein.«⁷) Hertugerne residerede fortrinsvis på Sønderborg Slot, og Als var i hele perioden hertugeligt, men selv det berørtes af et bundløst finansielt uføre. Den permanente pengemangel så hertugerne ingen anden løsning på end evindelige pantsættelser af jord og skatteindtægter.⁸ Det skal vi vende tilbage til.

Hvorfor gik det så galt med finanserne? Der er peget på medgiften, dertil kommer svigtende skatteindtægter. Færre og færre betalte de ordinære skatter, mere og mere jord indgik i gejstlige og verdslige immunitetsområder, selvejernes tal formindskedes. Gerhard III og også Valdemar III havde nok forsøgt at afbøde tabene ved indførelse af ekstraordinære skatter, beder, som hurtigt synes at have udviklet sig til faste afgifter,⁹ men ordningen i 1340 var også på dette punkt ugunstig for hertugen. Det bestemtes nemlig, at den ekstraordinære skat i Nørrejylland, hvor hertugen var panteherre, skulle anvendes til indløsning af landet. Skatten opkrævedes altså til fordel for kongen. I Sønderjylland derimod, hvor greverne var panthavere, indkasserede de skatten. Hertugen fik altså ikke ekstraordinær skat i noget af de to områder.¹⁰

Herredømmet i Sønderjylland havde den, der beherskede borgene.¹¹ I Sydslesvig var det som nævnt greverne, der var herrer. Gottorp var den stærkeste borg, og man må forestille sig den som centrum i et stort len, der var delt op i underlen med mindre støttepunkter. Et af dem var Nyhus ved Flensborg, omtalt første gang 1365. Karakteren af grevernes herredømme i Sydslesvig fremgår bedst af det udtryk, der anvendes om deres pant: *dominium*.¹² Magtområde er det rette ord.

⁶ Windemann, s. 127 med note 140; Tägil, anf. arb., s. 107 med note 60.

⁷ W. Carstens 1951, s. 16.

⁸ Windemann, s. 128 f.

⁹ Sst., s. 157 ff.

¹⁰ C. E. F. Reinhardt, Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning, 1880, s. 90–94.

¹¹ En oversigt over de sønderjyske borge og len findes hos Windmann, navnlig s. 168–85.

¹² DD 3. r. III, 175.

Uanfægtet og nydende al indtægt af landet var Henrik og Klaus ube-
stridte herrer – på Gottorp sad deres foged trygt.

Mellemslesvig er det sted, hertugen har klaret sig bedst i. Her havde han Als med Sønderborg og Nordborg og fogediet Sundeved. Også Tønder har han normalt haft rådighed over.¹³ Men den nordlige del af Sønderjylland under Tørning var det galt med. Både Tørning og Haderslev ser vi som pantelen uden for hertugens rådighed.

Alle ønskede at få borge. Ribebispen havde Møgeltønder, slesvig-
bispen slog sin lid til Svavsted og Stubbe.¹⁴ Også adelsmænd byggede borge, som vi senere skal se. Derfor var det indlysende, at kong Valde-
mar af Danmark rettede sine øjne mod borgene i Sønderjylland, da han ville vinde fodfæste der. Kongens planer går langt tilbage i tiden. Allerede forbundet i 1345 mellem de to fyrster med navnet Valdemar bestemmer, at hertugen skal overlade kongen formyndereskabet over sine borge, sine mænd og sit land, hvis han dør før denne.¹⁵ I 1357 var kongen i besiddelse af Tønder, som erobrede af hertugen, greverne og de oprørske jyder under stridighederne.¹⁶ I 1360 hører vi pludselig, at kongen har tjenere i Gottorp len, skønt vi ellers ikke siden Erik Menveds tid har hørt om kongelige vasaller i hertugdømmet.¹⁷

Imidlertid er det først i kongens sidste år, at planernes realisering syntes nær. Kongen bliver 1373 værge for Regitze (Rikardis) – enke efter hertug Valdemar – og hendes livgeding,¹⁸ og indynder sig også hos Kunigunde, gemalinde til og i sommeren 1375 enke efter Henrik, den sidste sønderjyske hertug af Abels slægt. Kongen indløser gods pantsat af hertugslægten, benytter sig af enhver lejlighed til i mindre omfang at få fast fod i hertugdømmet, men først og fremmest kæmper han for at vinde borgene. I 1372 belejrede han forgæves Tørning, men to år efter lykkedes det ham for 5000 mark lybsk at købe panteretten

¹³ Reinhardt, anf. arb., s. 543 note 38.

¹⁴ Windmann, s. 160.

¹⁵ DD 3. r. II, 131; jfr. Reinhardt, anf. arb., s. 137 f.

¹⁶ Sjællandske Krønike, Annales Danici, ed. Ellen Jørgensen, 1920, s. 182; jfr. Reinhardt, anf. arb., s. 237.

¹⁷ DD 3. r. V, 289. Jfr. Schleswig-Holsteinisch-Lauenburgische Regesten und Urkunden IV, hrsg. v. V. Pauls, 1924 (herefter forkortet Pauls IV), 1473; DD 2. r. VII, 420.

¹⁸ Det bestod af intet mindre end Als med Nordborg og Sønderborg, Rise, Nybøl, Slogs, Lundtoft og Hviding herreder, men meget var pantsat. Hvad der heraf ikke var i hendes hånd, måtte kongen beholde som sit eget, når han kom i besiddelse af det. Hvad han allerede sad inde med, kunne han også beholde, med mindre hendes søn ville indløse det. Til dette og det følgende se Windmann, s. 129 f. og Reinhardt, anf. arb., s. 486 ff.

til Haderslev by og borg af den holstenske greve, Adolf VII, hvordan denne så end er kommet i besiddelse heraf.¹⁹

At kongen stilede mod kernen, ikke skallerne, ses af, at han i 1374 af hertug Henrik får retten til at indløse Gottorp fra de holstenske grever. Efter den barnløse hertug Henriks død i 1375 begav Kunigunde sig under kongens beskyttelse, og dermed må man antage, at kongen er kommet i besiddelse af den rest af hertugdømmet, som hun endnu har haft rådighed over. Kongen var – nu da de holstenske panteherrer var fordrevet fra kongeriget – på vej til kamp med dem om Sønderjylland, men i oktober måned dør han. De holstenske grever tager derpå offensiven, og ingen kan vide, hvad Valdemar Atterdags sønderjyske politik kunne have ført til.

10. Indvandringens forløb

Sønderjyllands adel modtog i den foregående periode et stort tilskud af indvandrede, holstenske adelsmænd. Også i tiden efter 1340 skulle deres muligheder synes gode. Sydslesvig forblev som nævnt pant for grev Henrik og grev Klaus igennem hele perioden. De politiske forudsætninger var altså til stede for en fortsat indvandring og konsolidering af sydfra kommende adel.

Ligesom i den foregående periode er alle i Sønderjylland påtrufne holstenske adelsmænd søgt registreret. De er opført i bilag II s. 143 ff., som vi udnytter i følgende tabel:

Tabel 3. Holstensk adel i Sønderjylland 1340–75.²⁰

	1	2
	Samtlige holstenere	De bosatte
Ahlefeldt	1	
Alverstorp	1	
Ascheberg	1	
Bardewik	2	1
Barsebek	3	2
Beienfleth	1	
Bisticse	2	1

¹⁹ Michael Linton har påvist, at kongen kun har været i stand til at betale 2/5, resten af beløbet betaltes af dronning Margrethe. Han anfører det som argument for, at kongens indflydelse i Sønderjylland i hans sidste år af forskningen har været overdrevet (Drottning Margareta, 1971, s. 64).

²⁰ (?) ud for slægten angiver, at tilhørsforhold til den holstenske adel eller slægtskabsforholdet er noget usikkert.

Tabel 3 (fortsat)

	1 Samtlige holstenere	2 De bosatte
Blok	4	2
Botze (?)	(1)	
Brejde	1	
Buntsing	4	4
Darghede	1	1
Godendorp	2	
Gortze	1	1
Hagen	3	2
Kampe	1	
Knoop	3	3
Krummedige	14	4
Kule	1	1
Lasbek	1	
Latendorp	1	1
Limbek	13	6
Meinerstorp	2	
Metzeke	2	1
Nagel (?)	(1)	(1)
Pogwisch	2	1
Porsfeld	1	
Rantzau	5	1
Reventlow	2	2
Rutze	7	4
Rønnow	1	1
Røver (?)	(1)	
Sehested	6	3
Skinkel	15	5
Stake	1	1
Stampe (?)	(1)	(1)
Storm	2	2
Swanow (?)	(1)	(1)
Tramme	1	
Treuger (?)	(1)	
Vote	1	1
Wensin	1	
Westensee	4	
v.d. Wisch	5	3
Wulf	2	2
Wunsfleth	1	1
46 (40)	128 (122)	60 (57)

Disse tal kan sammenlignes med de tilsvarende i foregående periode ved hjælp af følgende opstilling:

Tabel 4. Holstensk adel i Sønderjylland 1325–40 og 1340–75.

Periode	1. Samtlige		2. Bosatte	
	slægter	personer	slægter	personer
II. 1325–40.....	19	44	9	21
III. 1340–75.....	46 (40)	128 (122)	30 (27)	60 (57)

Af disse opstillinger fremgår det, at 46(40) slægter er repræsenteret i 1340–75. I gruppe 1 finder vi 128(122) personer, hvilket er næsten 3 gange så mange som i den tilsvarende gruppe i perioden 1325–40 (44 personer fordelt på 19 slægter). Nu er der grænser for, hvor vidtgående konklusioner, der kan drages på grundlag af tallene i denne gruppe, fordi den også rummer mange personer med ganske løs tilknytning til landsdelen.²¹ Det er gruppe 2, vi bedst kan slutte fra. I alt kan vi regne med 60(57) personer fordelt på 30(27) slægter for bosat med sikkerhed. De tilsvarende tal for foregående tidsrum var 21 personer fra 9 slægter, altså kun ca. 1/3. Det er dog indlysende, at tallene i de to tidsrum ikke uden videre er sammenlignelige alene af den grund, at det første strækker sig over 15 år, det andet over 35. Dog kan tallene godt bære den enkle konklusion, at der er tale om en betydelig forøgelse af såvel holstenske slægter som personer i Sønderjylland.

De bosatte slægter i perioden 1325–40 var Blixen, Blok, Krummedige, Knoop, Limbek, Reventlow, Rutze, Sehested og Wulf, mens Skinkel er påvist bosat i tiden før 1325. Disse 10 slægter kan i tiden 1340–75 fremvise 31 bosatte personer, temmelig jævnt fordelt på slægterne. Når Blixen er ikke opført, skyldes det dels, at slægten efter kriterierne for bosættelse ikke er bosat, dels at to personer, der bærer navnet, i denne periode er opført under slægten Skinkel. Men dette er næppe det eneste eksempel på personer opført i gruppe 1, som formodentlig har haft bopæl i hertugdømmet.

De 31 personer fra de 10 »gamle« holstenske adelsslægter viser med tydelighed, at de engang bosatte slægter har befæstet deres stilling. På den anden side finder vi endnu flere nyindvandrede slægter (21 (18) med 29(26) personer), som har slået rod i hertugdømmet. Mange

²¹ Om kriterierne for optagelse i gruppe 1 og 2 se s. 95 f.

slægter har dog kun een repræsentant. Selv om man bestemt ikke kan se bort fra, at nogle af dem kan være kommet ind i landet på et tidligere tidspunkt, uden at det er bevidnet, må det stå klart, at indvandringsstrømmen fra Holsten er fortsat i denne periode. Der er ikke bare tale om, at etablerede slægter har reproduceret sig i stort tal.

Lidt nærmere ind på livet af, hvad der konstituerer den holstenske bosættelse, kan vi godt komme. Hvis vi vil se, i hvilken egenskab holstenerne opholder sig i Sønderjylland, kan vi analysere de 60(57) bosatte, der er opført i gruppe 2 i tabel 3 s. 109 f. De funktioner, der tyder på en så fast tilknytning til landsdelen, at vi kan tale om bosættelse, er godserhvervelse eller godsbesiddelse²² (gruppe 1 i den følgende opstilling), panterhvervelse (2), pantelensmand (3), høvedsmand eller foged (4), pantsættelse (5), afhændelse (6) eller andre specielle forhold (7), som kan eftergås ved opslag i bilag II.

Tabel 5. Bosat holstensk adel i Sønderjylland 1340–75.²³

	1	2	3	4	5	6	7
Bardewik, Kalle							1
Barsebek, Godskalk		1					
– Ludvig		1					
Bisticse, Reimar					1		
Blok, Hartvig						1	
– Markvard						1	
Buntsing, Henrik	1						
– Klaus	1						
– Timme	1						
– Timme	1						
Darghede, Henneke							1
Gortze, Markvard		1					
Hagen, Henneke							1
– Ulf							1
Knoop, Folrad	1						
– Hartvig	1						
– Wulf	1						
Krummedige, Henneke Wittekop			1				
– Ivan						1	
	7	3	1	0	1	3	4

overføres

²² Gruppen omfatter både de tilfælde, hvor et overdragelsesdiplom foreligger og hvor en mand blot nævnes i besiddelse af en lokalitet for første gang.

²³ Tallene angiver det antal gange, den pågældende person har udøvet den funktion, som registreres i de 7 grupper (erhverver gods, pant o.s.v.). Tvivlsomme tilfælde markeres med (?) eller ().

Tabel 5 (fortsat)

	1	2	3	4	5	6	7
Overført.....	7	3	1	0	1	3	4
Krummedige Nikolaus.....				1			
– Segebod.....	1	1					
Kule, Peter.....							1
Latendorp, Jorden.....							1
Limbek, Emeke.....	1						
– Henneke.....			1 (?)				
– Johannes.....	2	2				1	
– Lyder.....	1	1					
– Otto.....						1	
– Tale.....							1
Metzeke, Raven.....							1
Nagel, Kristian (?).....				(1)			
Pogwisch, Wulf.....	1						
Rantzau, Tønne.....				1			
Reventlow, Henrik Jensen.....							1
– Ivan.....						1	
Rutze, Ditlev.....	1 (?)						
– Lyder.....	1						
– Markvard.....	1						
– Ribe.....							1
Rønnow, Johan Kurlowitz.....							1
Shested, Markvard.....	1						
– Otto.....	1						
– Sigfred.....						1	
Skinkel, Hartvig.....	1					1	
– Hartvig Hessel.....	1						
– Johannes.....	2						
– Markvard Vosben.....						1	
– Rudolf.....						1	
Stake, Ratlev.....						2	
Stampe, Eler (?).....						(1)	
Storm, Eler.....					1		
– Lyder.....					2		
Swanow, Markvard (?).....		(1)					
Vote, Henneke.....							1
v. d. Wisch, Albert.....	1						
– Markvard Rorland.....			1				
– Nikolaus.....						1	
Wulf, Hartvig.....							1
– Markvard.....	1						
Wunsfleth, Emeke.....				1			
60 (57).....	24 (23)	8 (7)	3 (2)	4 (3)	4	14 (13)	13

Der er ingen tvivl om, at det der først og fremmest har været bestemmende for holstenernes bosættelse er, om de har været godsejere. Stillingen som godsejer fremgår af tilfælde, hvor den pågældende erhverver, besidder eller afhænder jord og tilsvarende får pant i eller pantsætter jord. Derimod er pantelensmænd og høvedsmænd af sekundær betydning for indvandringen, fordi deres ophold normalt er tidsbegrænset. Høvedsmandens ophold er bestemt af funktionsperiodens længde, med mindre han går over til at blive jordejer. Det danske len var ikke arveligt, en høvedsmand sidder kun på sin post, så længe hans herre vil det. Det samme gælder de holstenske høvedsmænd, som greverne indsætter på de sønderjyske borge. Da greverne i 1340 fik Sønderjylland som pant, bestemte de, at Nikolaus Krummedige, Tønne Rantzau og Emeke Wunsfleth på deres vegne skulle indsættes på Tørning, Tønder og Gottorp. Ingen af de tre mænd træffes senere som bosatte i Sønderjylland. På Tørning og Tønder har der kun været muligheder i få år, og på Gottorp træffes senere en anden høvedsmand.²⁴ Det samme gælder Markvard Rorland v. d. Wisch, efter at slesvigbispen havde genindløst Svavsted af ham. Den mest bekendte borgherre, der bliver dansk godsejer, er drosten Klaus Limbek i Nørrejylland, mens hans søn Henneke vistnok er det eneste kendte eksempel fra Sønderjylland.

Som nævnt er der i tiden 1340–75 tale om en betydelig holstensk indvandring. Vi møder flere end tidligere, og det stammer ikke blot fra, at forhen indvandrede slægter har reproduceret sig. På den baggrund kan man forvente, at antallet af personer, der erhverver besiddelser, er større end tallet på dem, der afhænder, og det synes tabellen da også at bekræfte. Af den første kategori (gruppe 1–4) er der 39(35) tilfælde, af den anden (gruppe 5–6) kun 18(17). Men man må gøre opmærksom på, at det ikke af tabellen fremgår, hvor store erhvervelser og afhændelser, det drejer sig om. En mand som Johannes Limbek kan ved en lejlighed erhverve mægtige områder og ved en anden skænke små besiddelser til et kloster. Han vil da dels optræde i funktionen som erhverver af gods, dels som afhænder af gods. Men der er intet forhold mellem de to godsmængder, og der er i almindelighed ingen grund til at tro, at afhændelse er ensbetydende med udvandring. Den tilfældige overlevering af adkomstdokumenter betyder, at man i mange tilfælde næppe kan lægge noget særligt i, at en mand f. eks. sælger en lille jordlod. Han kan – uden at det er bevidnet – have erhvervet besiddelser, som har opvejet formindskelsen af jordtilliggendet ved af-

²⁴ Pauls IV, 1323.

hændelsen. På sikrest grund ved konstatering af bosættelse er man naturligvis, når samme slægt påtræffes i landsdelen generation efter generation som deltager i godstransaktioner.

Vi har som nævnt 60(57) bosatte personer. Af dem finder vi 31 i de 10 gamle slægter,²⁵ mens 29(26) tilhører 21(18) nyindvandrede.²⁶ Disse personer optræder i følgende funktioner (gruppeinddelingen er den samme som i tabel 5):

Tabel 6. Bosatte i perioden 1340–75 fordelt på slægter bosat før 1340 (periode II – slægter) og nyindvandrede slægter (periode III – slægter).

	1	2	3	4	5	6	7	Ialt
Periode II – slægter (31 personer).....	18 (17)	4	2 (1)	1	0	10	4	39 (37)
Periode III – slægter (29 (26) personer).....	6	4 (3)	1	3 (2)	4	4 (3)	9	31 (28)
60 (57).....	24 (23)	8 (7)	3 (2)	4 (3)	4	14 (13)	13	70 (65)

Lægger vi tallene i tabel 6 sammen vandret får vi, at 31 personer fra periode II – slægter i 39(37) tilfælde har kvalificeret sig som bosatte – nogle optræder altså mere end een gang. Tilsvarende kendes 29(26) personer fra periode III – slægter i 31(28) tilfælde. Men iøvrigt siger tallene ikke meget andet, end at de to persongrupper stort set optræder i samme funktioner. Man bemærker for periode II – slægternes vedkommende et ret stort antal personer i gruppen afhændelse, men det skal på ingen måde tages som et udtryk for, at de gamle slægter afhænder deres gods og udvandrer. Dels opvejes afhændelserne rigeligt af erhvervelserne, dels er der tilfælde, hvor afhændelsen er ganske ubetydelig i forhold til personernes erhvervelser, f. eks. som nævnt Johannes Limbeks.²⁷ Men heller ikke donationer til kirkelige stiftelser er et udtryk for udvandring, snarere tværtimod.²⁸

²⁵ Blixen, Blok, Knoop, Krummedige, Limbek, Reventlow, Rutze, Sehested, Skinkel og Wulf.

²⁶ Bardewik, Barsebek, Bistisce, Buntsing, Darghede, Gortze, Hagen, Kule, Latendorp, Metzkeke, Nagel(?), Pogwisch, Rantzau, Rønnow, Stake, Stampe(?), Storm, Swanow(?), Vote, v. d. Wisch og Wunsfleth.

²⁷ Det må igen pointeres, at de opstillede tabeller tager sigte på personer, ikke på besiddelser og deres størrelse.

²⁸ Der tænkes på donatorerne Otto Limbek, Sigfred Sehested, Markvard Vossen og Rudolf Skinkel.

11. Topografisk placering

Der er mange ting vedrørende bosættelsen, vi gerne vil vide, men ofte gælder det, at vi ikke får svar på vore spørgsmål. Det er oplagt, at de tal, der findes i tabellerne, kun er absolutte tal i een forstand. Det er de tal, jeg har fundet ved at gennemgå kilderne, men der har efter al sandsynlighed levet personer, som ikke har sat sig spor i kildematerialet, og som vi aldrig vil kunne få kendskab til. Blot kan man så håbe, at de tal, der er opført i tabellerne, er nogenlunde repræsentative.

Det er ikke lykkedes at konstatere kronologiske tendenser i erhvervelser og afståelser inden for perioden 1340–75, men noget mere kan man sige om indvandringens topografiske placering i hertugdømmet. De 60(57) personers bosættelse er konstateret i følgende egne af Sønderjylland:

Tabel 7. Den bosatte, holstenske adels topografiske placering 1340–75.²⁹

Landet mellem Slien og Ejderen med Dänischwohld	21
Svansen	10
Angel	11
Midtsydslesvig	0
Vestsydslesvig	1
<hr/>	
Sydslesvig ialt	43
Als	8
Østnordslesvig	8
Midtnordslesvig	0
Vestnordslesvig	4
<hr/>	
Nordslesvig ialt	20
Utland	0
Ukendt sted	2
<hr/>	
Sønderjylland ialt	65

²⁹ Grænsen mellem Nord- og Sydslesvig går mellem Ellum og Isted sysler ikke så langt fra den nuværende grænse, nord for Flensborg og syd for Tønder. Ved Midtsydslesvig forstås Vis, Ugle og Arns herreder, ved Vestsydslesvig Nørre og Sønder Gøs herreder. Midtnordslesvig omfatter størstedelen af Frøs, Gram, Nørre Rangstrup, Slogs og Kær herreder.

I tabellen indgår følgende personer. Landet mellem Slien og Ejderen: Henrik, Klaus, Timme og Timme Buntsing, Ivan Krummedige, Hartvig, Volrad og Wulf Knoop, Kristian Nagel, Wulf Pogwisch, Tønne Rantzau, Ivan Reventlow, Markvard Sehested, Hartvig, Johannes, Markvard Vosben og Rudolf Skinkel, Eler Stampe(?), Albert og Nikolaus v. d. Wisch og Markvard Wulf. Svansen: Hartvig

Det er ganske klart, at hovedparten af de indvandrede kom til Sydslesvig og navnlig til de områder, hvor de også tidligere er påvist, i den sydlige og østlige del. Flest er der kommet til landet mellem Slien og Ejderen, landet umiddelbart nord for Holsten, og inden for dette område har særligt Dänischwohld været tiltrækkende. Alene hertil er kommet 10 personer. Også Svansen og Angel, områder der i modsætning til de syd for liggende har gammel, dansk bosættelse, tæller mange indvandrere. Voigt taler om Angel som et nyt tyngdepunkt ved siden af landet mellem Slien og Ejderen, der i Gerhard III's tid var kommet under den holstenske adels indflydelse.³⁰ Til det midterste og vestligste område er holstenske adelige praktisk taget ikke kommet og slet ikke til Frisland. Der er ikke i denne periode eksempler på krongodsafhændelser til adelen, som ville kunne forklare indvandringen til bestemte steder i Sydslesvig som i foregående periode.

Som helhed er indvandringen til Nordslesvig mindre end til Sydslesvig, men bemærkelsesværdig endda. Lige som i Sydslesvig ligger overvægten på den østlige del af området. I midterdelen er der næsten ingen, mens der dog er 3 til egnene i vest. I den foregående periode har holstenerne optrådt nogle få gange som pantelensmænd, men nu er der både tale om jordejere, store panthavere og høvedsmænd i Nordslesvig.

Det er tydeligt, at der er en forbindelse mellem ovennævnte tal og jordbundsforholdene. Der er en stærk indvandring til Sønderjyllands østlige trediedel med dets frugtbare lermuld, mens midterlandet, geesten, ikke har virket tiltrækkende. Dets bakkeøer og hedeflader har gennemgående budt den agerdyrkende befolkning dårligere kår end østlandet. I vest består geesten af vidtstrakte engdrag, der glider over i det lave, græsrige marskland ved vadehavet.³¹ I dette landskab nord for

og Markvard Blok, Henneke Darghede, Henneke og Ulf Haghen, Jorden Latendorp, Lyder Rutze, Otto og Sigfred Sehested og Henneke Vote. Vestsydslesvig: Markvard v. d. Wisch Rorland. Angel: Segebod Krummedige, Emeke og Otto Limbek, Hartvig, Hartvig, Johannes, Markvard og Rudolf Skinkel, Eler og Lyder Storm. Als: Markvard Gortze, Markvard Swanow, Raven, Metzke Ripe Rutze, Johan Kurlewitz Rønnow, Peder Kule, Kalle Bardewik og Henrik Jensen Reventlow. Nordslesvig øst: Godskalk og Ludvig Barsebek, Henneke Wittekop Krummedige, Henneke, Johannes og Lyder Limbek, Markvard Rutze, Ratlev Stake og Emeke Wunsfleth. Nordslesvig vest: Reimar Bisticse, Nikolaus Krummedige og Johs. Limbek. Ukendt sted: Ditlev Rutze(?) og Hartvig Wulf. 5 personer optræder i flere egne.

³⁰ Voigt, s. 113.

³¹ Vedrørende geologiske forhold henvises til Sønderjyllands Historie I (Knud Jessen), 1930, s. 1-47, kort over for s. 16. Jordforholdenes betydning diskuteres også s. 133.

Tønder er der navnlig een holstener, der prøver lykken. Johannes Limbek byggede sandsynligvis borgen Søndervold på jord, han havde fået med sin hustru, Catharina Roost (Skram). Syd herfor fik han af hertug Valdemar overladt gammelt, dansk krongods med Trøjborg, og selv købte han også jord.³² Når dertil kommer, at han i sydøst havde Lundtoft herred i pant, har man allerede heri en kraftig antydning af det forhold, at hele Nordslesvig er blevet virkefelt for den holstenske adel, fra Als til Rømø, fra Søgård til Tørning.

12. *Fyrsternes betydning for indvandringen*

Sønderjyllands fyrster var hertug Valdemar i Nordslesvig og greverne Henrik og Klaus i Sydslesvig. Af de 128 personer, som tabel 3 (s. 109 f.) kan fremvise, optræder 38 i deres følge. De er ligeligt fordelt mellem hertugen, der har 20, og greverne, der har 18. Tallene viser, hvad der også var tilfældet i tidligere tid, at den sønderjyske hertug ikke har haft noget imod at have holstenske stormænd om sig. At vi finder holstenerne sammen med schauenburgske grever behøver næppe nogen kommentar.

Dernæst vil vi se på de 60(57) personer opført i tabel 3 gruppe 2. I 12 tilfælde er der sammenhæng mellem fyrster og adel. 4 høvedsmænd har borge af greverne og 1 har pant. Emeke Wunsfleth, Klaus Krummedige og Tønne Rantzau fik ifølge overenskomsten af 23. juni 1340 Tørning, Tønder og Gottorp på grevernes vegne. I 1369 sad Kristian Nagel som foged og justitiar på Gottorp, mens Henneke Wittekop Krummedige fik Haderslev af grev Adolf i 1372. På anden måde ses greverne ikke direkte at have befordret indvandringen. Derfor er Voigts forklaring på dannelsen af de mange, adelige godser i den østlige del af Sydslesvig betænkelig. Han forklarer dem dels ved tilstedeværelsen af omfangsrige, tidligere kongelige besiddelser, dels ved holstenergrevernes herredømme over området.³³ Der var i foregående periode så godt som ingen dokumenterede tilfælde af grevelig afhændelse af tidligere, dansk krongods til adelen,³⁴ og der er i denne periode ikke

³² Krongods: 1348 Visby sg. med Trøjborg, Sølsted i Abild sg. og Rømø. Af hertug Valdemar har han også fået Kummerlev mark i Brede sg. og Alslev i det nuværende Højst sg. Selv havde han købt jord i Borg og Borgholm (Brede sg.). Disse erhvervelers eventuelle forbindelse med landbrugskrisen diskuteres s. 133. Om Trøjborg se Johannes Hertz, *Skatte du samler og borge du bygger*. Skalk 1965, nr. 6, s. 3-7.

³³ Voigt, s. 113.

³⁴ S. 102.

et eneste eksempel på en sådan virksomhed, som vel forøvrigt også ville have været ulovlig. Grev Henrik og grev Klaus solgte ikke jord til holstenske adelsmænd i Sønderjylland, men den, der afhændede krongods i tiden før og efter 1340, det var hertug Valdemar.

Hertugen var af gode grunde afskåret fra at tilskynde indvandringen til Sydslesvig. Blev han tvunget til at afhænde, måtte det ske i Nordslesvig, hvad vi har flere eksempler på, både til danskere og holstenere.³⁵ Hertugens store pantsættelser og afhændelser til Johannes Limbek har tidligere været berørt.³⁶ Denne fik ikke alene jordbesiddelser (Kummerlev mark og Alslev), men landsherrens indtægter af hele områder (Lundtoft h., Rømø, Visby sg. med Trøjborg og landsbyen Sølsted). Efter hans død forblev Lundtoft herred i slægtens besiddelse, idet hans bror Lyder overtog pantet. Inden for pantets område dukker Søgaard nu frem som Lyders private besiddelse. Godskalk Barsebek fik krongodskomplekset i Varnæs i pant af hertugen, som også gav gammelt krongods i pant til Markvard Gortze og Markvard Swanov (på Als), mens hertug Henrik afstod gods til Reimar Bisticse.³⁷

Det er altså ganske klart, at hertug Valdemar har afhændet en del krongods, og her er afhændelser til danskere endda ikke behandlet. Der er også eksempler på ejendomme i den holstenske adels besiddelse, som tidligere har været krongods; blot er vi ikke underrettet om, hvornår overgang til privateje er sket. Det senere så velkendte gods Runtoft (Rundhof) erhvervede Segebod Krummedige ved giftermål med Cecilie Skram, og Markvard Rutze fik i 1351 i Løjt sg. godset Elsholm med jord i Barsmark, der i Kong Valdemars Jordebog er opført som kongens privatejendom.

Af særlig interesse ville det i det hele taget være at konstatere, om de mange nye adelsgodser, som skyder op på denne tid, er bygget på gammelt krongods,³⁸ men opgivelserne i Kong Valdemars Jordebog og senere krongodsangivelser er så summariske og få, at vi næppe kan oplyse mere end allerede meddelt.³⁹

³⁵ Windmann, s. 128.

³⁶ Jfr. s. 118 med note 32.

³⁷ På Tørning sad Henneke Limbek sandsynligvis som pantelensmand, men vi ved ikke, hvordan mellemværendet mellem ham og hertugen har været.

³⁸ Til de allerede kendte Limbek, Skinkel, Sehested, Ahlefeldt og Knoop kommer i denne periode i landet mellem Slien og Ejderen Bülk, Hütten, Ramstorp og Maaslev; i Angel Maarkjær, Hessel og Runtoft og muligvis Røst, og i Nordslesvig Søgaard, Elsholm og Søndervold.

³⁹ Senere krongodsangivelser: Hasse I, s. 293 (1245 på Als), DD 2. r. II, 124 (1268); DD 2. r. III, 139 og 170 (1285–86); DD 2. r. IV, 167 (1295) og DD

13. Påvirkedes indvandringen af den økonomiske krise?

I tidligere afsnit er spørgsmålet om årsagerne til den holstenske adels indvandring i hertugdømmet berørt.⁴⁰ Når spørgsmålet igen her skal tages op, er det fordi der i denne periode optræder et nyt fænomen, som kan have haft betydning for indvandringen. Det er den store økonomiske krise, der i det 14.–15. årh. rammer Vest-, Central- og Nordeuropa. Har den medført forhold, der for en holstensk adelsmand gjorde det attraktivt at indvandre til Sønderjylland? Var jorden billigere, forrentedes kapitalerne bedre i Sønderjylland end i Holsten? Vigtigt ville det også være, om man kunne vise, at krisen havde påvirket forholdet mellem dansk og holstensk adel i Sønderjylland.

Først en kort redegørelse for den nyere forsknings resultater angående krisen og specielt dens udvikling i Sønderjylland.⁴¹ Vi har længe vidst, at det 14. århundrede er en krisetid for jordejerne. Allerede J. Kinch var klar over, at indtægterne af jordegods sank i senmiddelalderen. Af materialet fra Ribe, der også omfatter sønderjysk gods, konstaterede han, at faldet fandt sted mellem begyndelsen af det 14. århundrede og reformationen.⁴² I en skelsættende afhandling påviste dernæst C. A. Christensen, hvordan stærkt faldende jordpriser i det 14. århundrede må have været modsvaret af en for godsejerne katastrofal nedgang i landgilden. Landgilden synes at være blevet halveret i løbet af århundredet, og det afgørende fald satte han ud fra ejendomspriserne til 1340'erne.⁴³ Undersøgelsen gjaldt ikke specielt Sønderjylland, men forfatteren er senere vendt tilbage til emnet ved overbevisende at påvise en kæmpenedgang i det slesvigske domkapitels ind-

2. r. IV, 247 (1297). I en del tilfælde kunne man nok fristes til at drage slutninger af godsernes beliggenhed i nærheden af gammelt krongods. Når f. eks. Johannes Skinkel nævnes som ejer af Ramstorp i Kropp sg., og Kropp i 1285 opregnes som krongods, så kunne det være samme besiddelser. Lignende overvejelser kunne man gøre sig om besiddelser i Angel tilhørende Emeke Limbek, Segebod Krummedige og Otto Limbek. Søgaard ligger ikke langt fra Klipleve, der i Kong Valdemars Jordebog betegnes som kongelevsområde.

⁴⁰ S. 85 ff. og s. 101 ff.

⁴¹ Se Nasjonale forskningsoversikter. Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1, 1972. Forskningsrapport fra Danmark ved Svend Gissel. Wüstungen in Holstein und Lauenburg von Wolfgang Prange.

⁴² Ribe Bys Historie I, 1869, s. 142 f. og 167.

⁴³ Nedgangen i Landgilden i det 14. Aarhundrede. H.T. 10. r. I, 1930–31, specielt s. 456–60. Jordpriserne er fremkommet ved en ligestilling af salgs- og pantesummer, hvilket senere er blevet kritiseret, jfr. S. Gissel, anf. arb., s. 68 ff.

tægter i perioden 1352–1437.⁴⁴ Klart påvises det her, hvordan hertugdømmets befolkning må være dalet, hvordan talrige gårde ikke blev drevet, men lå øde hen, hvordan fæsteafgifterne daler til glæde for bønderne og til skade for jordrotterne.⁴⁵

Det forhold at prokuratoren for kapitlet i Slesvig beregner kapitlets tab mellem 1352 og ca. 1437 betyder naturligvis ikke, at krisen ikke kan være begyndt før jordebogens affattelse i 1352. Man regner almindeligvis med, at den starter o. 1340 i Danmark,⁴⁶ men præcist hvornår den rammer de enkelte landsdele, og hvilken udfoldelse den når at få inden for den her behandlede periode, ved vi kun lidt om. På Slesvig domkapitels jordegods sker det store fald i ydelserne i tiden 1352–1407.⁴⁷ Inden for denne periode og snarest kort efter 1400 må man da forestille sig krisens kulmination.

I ældre tid tilskrev man denne såkaldte landbrugskrise med dens faldende efterspørgsel efter jord den tilbagegang i befolkningstallet, som pest, krige og naturkatastrofer medførte. Hvad pesten angår, så mente C. C. Mahr, at den bortrev $\frac{2}{3}$ af alle indbyggere i Holsten, mens der i Slesvig næppe var $\frac{1}{5}$ tilbage.⁴⁸ C. A. Christensens undersøgelser af Slesvig domkapitels jordegods har imidlertid vist, at hverken pest, naturkatastrofer eller krig er tilstrækkelig forklaring på krisen, så ødelæggende de end har været. Stormfloden, der 1362 ramte Sønderjyllands vestkyst, var en katastrofe, men den forklarer ikke befolkningstilbagegangen andre steder i landsdelen. Mangel på jordbrugere i Sønderjylland forklares heller ikke alene ved den sorte død, som hærgede 1348–

⁴⁴ Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352–1437. H.T. 11. r. VI, 1960–62; jfr. samme: Ødegårder og ny Bosetning i de nordiske Land i Senmiddelalderen. Danmark. Problemer i Nordisk Historieforskning. Rapporter til det nordiske Historikermøde i Bergen 1964.

⁴⁵ Om landgildefaldets betydning for fæsterstandens sociale opgang se E. Ulsig, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, 1968, s. 142 f.

⁴⁶ Aksel E. Christensen, *Befolkning i Middelalderen*, *Nordisk Kultur* II, 1938, s. 40. I dette arbejde dokumenteres befolkningstilbagegangen, som ramte visse jyske egne hårdest, ved en optælling af kirkenedlæggelser i senmiddelalderen (s. 37–42). Også årtidestiftelsen peger på Jylland som den landsdel, der rammes hårdest, jfr. C. A. Christensen i *KL* XIII, sp. 241 f.

⁴⁷ C. A. Christensen i H.T. 11. r. VI, s. 229. Svarende hertil mener H. J. Kuhlmann, at ødegårdsdannelsen i Angel navnlig skal henføres til anden halvdel af det 14. årh. (*Mittelalterliche Wüstungen der Landschaft Angeln*, *Zeitschrift* bd. 81, 1957, s. 75).

⁴⁸ Franz Hermann Hegewisch. *Begleitet von einigen Erinnerungsworten an den schwarzen Tod in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*, Hamburg 1855, s. 47. Tallet for Slesvig findes hos Cypræus, jfr. Suhm, *Historie af Danmark* XII, s. 216, men bliver ikke mere pålideligt af den grund, jfr. Kinch, *anf. arb.*, s. 197.

50. Kapitlets jordebog 1352 er jo optegnet kort efter pestens rasen, og dog fremhæver kapitlets prokurator ikke pesten, men krige (1412–33) som grunden til de formindskede indkomster. Disse krige ramte navnlig Nordslesvig, men det er påvist, at også gods, der fortrinsvis lå i Sydslesvig, havde de største fald i ydelserne i perioden 1352–1407, skønt Sydslesvig i dette tidsrum ikke rantes af krige.⁴⁹

C. A. Christensen regner med, at den vigtigste grund til svigtende efterspørgsel efter jord er, at befolkningsoverskuddet på grund af tunge afgifter – landgilden, der var identisk med udsæden, udgjorde o. 1300 $\frac{1}{3}$ af afgrøden – gennem generationer har været negativt, og først igen blev positivt, da der o. 1450 skabes et stabilt afgiftsniveau på ca. $\frac{1}{3}$ af det højmiddelalderlige.⁵⁰ At så pest og krig har forværret en allerede påbegyndt langtidsudvikling og fået virkning også for de følgende generationer og specielt for årene lige efter 1400 som i England er sandsynligt.⁵¹

Har disse kriseforhold nu tilskyndet den holstenske adel til at indvandre til Sønderjylland? Har det kunnet betale sig for den at placere kapitalerne i sønderjysk jord?

Den holstenske adelsmand, der ville indvandre til Sønderjylland, har formentlig fra 1330'erne kunnet regne med synkende jordpriser, men også med dalende landgildeindtægter. Almindeligvis regner man med en uændret kapitalisationsfaktor (forholdet mellem jordens afgift og dens kapitalværdi) gennem det 13. og 14. århundrede.⁵² Det vil altså sige, at den der overvejer, om han skal investere sin kapital i jord, nok har kunnet få den ret billigt svarende til de nedadgående afgifter. Derimod har han naturligvis ikke kunnet vide, om afgifterne ville falde yderligere i fremtiden og dermed indebære en forringet afkastning af investeret kapital.

Desværre ved vi kun lidt om jordpriserne i Holsten, og dermed er vi udelukket fra den enkle forklaring, det ville være at tilskrive indvan-

⁴⁹ C. A. Christensen i H.T. 11. r. VI, s. 224–229.

⁵⁰ Sst., s. 236–41, jfr. KL X art. Landgilde (Poul Rasmussen) sp. 206. Her over for har Svend Gissel dog for en anden landsdels vedkommende hævdet, at selv om landgilden enkelte steder er faldet til $\frac{1}{3}$, standsede den dog hyppigere ved $\frac{2}{3}$. (Landgilde og Udsæd på Sjælland, 1968, s. 253 og 273).

⁵¹ C. A. Christensen, Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede, H.T. 12. r. I, 1964, s. 345–48. C. A. Christensen daterer det danske ødegårdstals kulmination til de 2 første årtier af 1400-tallet (KL XIII, art. Pest, sp. 242).

⁵² C. A. Christensen i H.T. 10. r. I, s. 456 med litteraturhenvisninger.

dringen lavere jordpriser i Sønderjylland end i Holsten. Efter det foreliggende er der imidlertid ikke nogen grund til at tro, at der har været en forskel på krisens udvikling i Sønderjylland og Holsten, som kunne gøre det fordelagtigt at indvandre til Sønderjylland. Begge områder har været omfattet af de for Nord-, Mellem- og Vesteuropa karakteristiske krisesyntomer. Også i Holsten har der været nedgang i befolkningstallet og ødelæggelse af agre, brug og hele landsbyer, og gods-ejerne har haft formindskede indtægter, som det f. eks. ses af klager i 1361 fra de store klostre, Cismar og Neumünster-Bordesholm.⁵³ Vi har altså flere ganske ens fænomener nord og syd for Ejderen. Derimod er der næppe i Holsten sket en generel nedgang i afgifterne svarende til den danske landgildsænkning.⁵⁴ Dette er ganske vist et bemærkelsesværdigt moment, som under forudsætning af uændret kapitalisationsfaktor i det 14. århundrede kunne tyde på højere jordpriser i Holsten end i Sønderjylland, men jeg tør ikke lægge vægt herpå, før nøjere undersøgelser har muliggjort en sammenligning mellem landgildeniveauet i de to områder.⁵⁵ Som landet ligger, må vi for øjeblikket nøjes med at antage, at det for den kapitalstærke har været let at opkøbe jord begge steder, hvis han ville.

Imidlertid kan man ikke lade være med at spørge sig selv, hvilken relevans ovenstående betragtninger egentlig har. Er der nogen sammenhæng mellem dem og de økonomiske overvejelser, disse mennesker i fjerne tider har gjort sig? For det første ved vi ikke noget om, i hvilken udstrækning samtiden har forstået krisen og dens årsager, og specielt kan det have været svært i krisens begyndelsesfase. Det er ganske tankevækkende, at moderne forskning har påvist, at Slesvig domkaptels prokurator o. 1440 tog fejl, når han lagde skylden for krisen på krigene, og det på trods af at han uden diskussion har været en af datidens kyndigste økonomiske eksperter.⁵⁶ For det andet er det ikke sik-

⁵³ W. Prange, *Wüstungen in Holstein und Lauenburg i Nasjonale forskningsoversikter, Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1, 1972, s. 85–109, især s. 95 f. Endvidere Wilh. Koppe, Rodung und Wüstung an und auf den Bungsbergen. Die Wüstungszeit, Zeitschrift 81, 1957, s. 31 f., 35 f. og 59 f.; samme, Die wirtschaftliche Lage des holsteinischen Adels im 15. Jahrhundert, Dat se bliwen, s. 154).*

⁵⁴ W. Prange, *anf. arb.*, s. 105.

⁵⁵ Om problemerne inden for det danske område se s. 122 med note 50.

⁵⁶ C. A. Christensen i *H.T. 11. r. VI*, s. 162 og 224 ff. Også ribebispen Peder noterer sig nedgang i landgilden, idet han 1352 om noget bestemt gods skriver »quod dictorum bonorum pensio. propter regni statum periculosum. in tantum de anno. in annum. attenuatur et diminuitur. et est timendum. quod plus. decetero minuatur...«. Men hvilken indsigt viser denne bemærkelsesværdige udtalelse?

kert, at man behøver nogen særlig raffineret forklaring på den holstenske adels jordkøb i Sønderjylland. Eksempler fra de forskellige perioder af menneskehedens historie viser, at placering af kapitaler i jord virker dragende uanset rentabiliteten på grund af den sikkerhed, som anbringelsen skønnes at medføre. Det er utvivlsomt farligt at tillægge et ensidigt profithensyn for stor vægt. Ønsket om at få jord kan have været stærkere end ulempen ved en faldende forrentning af jorden. En kendsgerning er det også, at den holstenske adels kapitalinvesteringer i sønderjysk jord er sket uanset at renten af pengelån må have været væsentligt højere end jordrenten. I det mindste ved vi andre steder fra, at jorden gennemsnitligt er blevet forrentet med ca. 8–12 %, mens renten af pengelån snarere har været 20–25 %.⁵⁷

Selv om man antager, at de holstenske adelsmænd allerede tidligt under krisens udvikling har mærket de faldende landgildeindtægter og indset risikoen for, at de i fremtiden kunne blive endnu dårligere, så er der dog forhold, der gør det forståeligt, at de alligevel har foretrukket investering i jord frem for risikofyldte pengeudlån. Det er tidligere påpeget, at adelen i Danmark var bedre privilegeret navnlig med hensyn til skattefrihed end den holstenske.⁵⁸ Alene heri kunne ligge et incitament til indvandring, men man må også regne med, at de faldende landgildeindtægter til en vis grad har ladet sig kompensere. Der bestod den mulighed gennem driftsomlægninger at gøre sig mindre afhængig af bøndernes afgifter; der kunne for godsejerne være fordele ved fæstevæsenets fremtrængen, og ejendomsretten til jorden kunne udnyttes bedre end hidtil.⁵⁹

Der kan i denne forbindelse være grund til at fremhæve et nyopdukket privilegium på retsvæsenets område, som må have medført forøgede

Bispen har konstateret nedgang i de foregående år og sætter ikke sit håb til fremtiden p. gr. a. »rigets farefulde stilling«. Tænker han på virkningerne af den sorte død, på den igangværende krig, som han har fulgt på nærmeste hold, eller hvad? (DD 3. r. III, 567, jfr. KL XIII, art. Pest, sp. 242 (C. A. Christensen)).

⁵⁷ C. A. Christensen i H.T. 10. r. I, s. 451 ff.

⁵⁸ S. 85 f.

⁵⁹ Ved driftsomlægninger tænker jeg især på overgang fra kornavl til kvægavl, en driftsform der kræver mindre forbrug af arbejdskraft (se videre s. 133). E. Ladewig Petersen har fremhævet, at den omlægning fra egendrift (brydegårde) til fæstesystemet, som sker i kriseperioden, for godsejerne betød, at de slap for en del investeringer i bygninger og kreaturer og endvidere indførte de en række herlighedsafgifter (Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 227 ff.). Helt har godsejerne dog ikke formået at holde sig skadesløse, eftersom man så vanskeligt kan forklare faldet i jordpriserne; jfr. også Lars-Arne Norborg i H.T. 12. r. IV, 1969, s. 204.

indtægter. Den holstenske adel var vant til siden det 13. årh. at have birkeret såvel på allodiale besiddelser i det gamle Holsten som på lensgodserne i Østholsten. Men denne domsmyndighed over godsernes bønder var et greveligt len med de indskrænkninger, det indebar.⁶⁰ Det er efter alt at dømme til det 14. århundrede, at de adelige birkers opståen i Sønderjylland skal henføres, et fænomen som står i nøje forbindelse med den holstenske adels indvandring.⁶¹ Set fra dens synspunkt havde domsmyndigheden knyttet til sønderjyske besiddelser den fordel frem for den tilsvarende i Holsten, at den i Sønderjylland ikke er et greveligt len, men egen ret.⁶² Rettigheden er personlig ejendom. Det har i forskningen været overvejet, hvilken territoriel udbredelse disse adelige birker har haft. Windmann har konstateret fænomenet i det gamle Fredslet mellem Slien og Ejderen, hvor den karakteristiske danske retsinddeling i herreder ikke eksisterer, men tør ikke udtale sig mere generelt.⁶³ Forholdet er imidlertid det, at den patrimonialjurisdiktion, som kendes i det øvrige Danmark i det 15. årh., men kan være ældre,⁶⁴ breder sig til hele hertugdømmet i det 14. århundrede.

Som venteligt møder vi først forholdet i landet mellem Slien og Ejderen. I 1323 afhændede ridderen Henrik Alverstorf en landsby »cum iudiciis maiore et minore et omnibus intermediis« (med højere og lavere domsmyndighed og alt, hvad der ligger imellem).⁶⁵ Denne opdeling af domsmyndigheden er også almindelig i senere eksempler, tit tales der om den højeste, mellemste og laveste domsmyndighed.⁶⁶ Domsmyndighed er også knyttet til det tidligere omtalte Holmelen.⁶⁷

Men hvad der særligt her påkalder interesse, er de ikke få eksempler fra Nordslesvig på adelige birker. Hertug Valdemar er selv gået i spid-

⁶⁰ Carstens 1935, s. 88; jfr. samme, Die Landesherrschaft der Schauenburger, Zeitschrift 55, 1926, s. 325.

⁶¹ Velschow, s. 268.

⁶² Windmann, s. 196 f.

⁶³ Sst., s. 197. Mens Windmann hævder, at besiddelsen af domsmyndighed er afhængig af birkets beliggenhed uden for herredsorganisationen, understreger Voigt, at det afgørende er, at adelen har erhvervet allodiale besiddelser fra greverne (s. 114 f.).

⁶⁴ Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie², 1947, s. 509.

⁶⁵ DD 2. r. IX, 13. Jfr. Stemann I, s. 187.

⁶⁶ Windmann har gjort opmærksom på, at denne opdeling er holstensk, men at den svarer til de danske bødesatser på 3, 9 og 40 mark (s. 196). Det er nærliggende heraf at drage den slutning, at adelen dermed også er kommet i besiddelse af 40 markbøderne. Hvis det er tilfældet, er udviklingen også på dette punkt forud for den kongerigske, hvor sagesfaldsretten først fik sit fulde omfang i begyndelsen af det 16. årh., jfr. P. Johs. Jørgensen, anf. arb., s. 390.

⁶⁷ Se s. 102 med note 27, s. 144 f. og s. 148.

sen og har altså på dette punkt prisgivet fyrstemagtens interesser. I 1351 pantsatte han 3 sogne til Valdemar Sappi, og i 1361 skænkede han Møgeltønder sogn til ribebispen med domsmyndighed.⁶⁸ Hertil kommer, at han på rettertinget i 1345 bevidnede, at Tyge Esbernsen skødede gods i 4 landsbyer (i N. og S. Rangstrup h.) med højeste, mellemste og laveste domsmyndighed til Løgumkloster.⁶⁹ Dette sidste eksempel har også sin store interesse derved, at Tyge Esbernsen har været en dansk-sønderjysk herremand, mens den almindelige opfattelse blandt forskerne ellers er, at den holstenske adel i Sønderjylland blev højere privilegeret end den danske, og at det alene var holstenerne, der opnåede birkeret.⁷⁰ Danskere som Valdemar Sappi og Tyge Esbernsen har ikke været ringere stillet end holstenerne, hvad angår domsmyndigheden. For holstenske som danske adelsmænd har den naturligvis været attraktiv først og fremmest på grund af de med privilegiet forbundne indtægter.

Intet er som bekendt sværere at afgøre end folks motiver til deres handlinger, og hvad der til syvende og sidst har været afgørende for den enkelte holstenske adelsmands beslutning om at indvandre, kan vi aldrig få at vide. Kun kan vi anføre nærliggende forklaringer, og i den forbindelse er der tidligere peget på, at mange holstenske adelsmænd har haft kapital til rådighed og kan have været interesseret i de privilegier af skattemæssig art, der var knyttet til ejendomsbesiddelsen i Danmark. Hertil kommer så det netop nævnte forhold, at man i Sønderjylland kunne få domsmyndighed uden videre knyttet til sin besiddelse, mens den altid var en forlening i Holsten. Disse forhold formoder jeg har været af betydning ved beslutningen om at indvandre eller forblive i landsdelen.

Dette afsnit indledtes med det spørgsmål, om den økonomiske krise har haft betydning for indvandringen. Man må da svare, at der i det ovenanførte næppe kan findes argumenter for, at krisen som sådan har fremmet eller hæmmet indvandringen. De forhold, der kunne tale for indvandring, har ikke noget med den krise at gøre, som efter det foreliggende har ramt både Holsten og Sønderjylland. Noget helt andet er imidlertid, om krisen har haft betydning for den sociale lagdeling inden for adelen, om den har forrykket forholdet mellem høj- og lavadel, og

⁶⁸ DD 3. r. III, 410 og DD 3. r. VI, 2.

⁶⁹ DD 3. r. II, 191 og 198. Johs. Limbek havde en lignende ret på gods i Borg og Borgholm (DD 3. r. IV, 215), og også efter 1375 er der flere nordslesvigske eksempler, se Stemann I, s. 187.

⁷⁰ Velschow, s. 268 og Windmann, s. 196.

om den har haft betydning for forholdet mellem dansk og fremmed adel i Sønderjylland. Det er en kendsgerning, at indvandringen begyndte længe før den økonomiske krise indtraf. Da vi fik krise, var der bosat holstensk adel ved siden af den oprindelige, sønderjyske herremandsstand, og man må så spørge, om krisen ramte alle godsejere lige hårdt.

Ejeren af den store kapital har i penge eller naturalier mistet betydelige beløb i afgifter, mens den lille væbner målt i absolutte tal kun mistede få indtægter af sit beskedne jordegods. Men vanskelighederne har sikkert rejst sig for ham på flere felter. Vi ved ikke meget om prisudviklingen i Norden i det 14. årh., men antydninger og analogislutninger fra europæiske forhold peger i retning af, at kornvarer og de fleste andre varer, som adelen har modtaget i landgildeydelse, har fået deres købekraft reduceret væsentligt over for bearbejdede varer, håndværks- og industriprodukter. Hertil kommer, at lønudviklingen har været til ugunst for den, der var afhængig af andres arbejdskraft. Den negative befolkningstilvækst må uundgåeligt have medført en stærk lønstigning.⁷¹

Måske mistede den lille væbner som følge af disse forhold så meget, at hans sociale status ikke kunne tåle tabet. Måske mistede han netop så meget, at han ikke mere formåede at præstere den påbudte militære udrustning. I almindelighed⁷² må krisen have været katastrofal for den lille adelsmand, der befandt sig i en marginal position mellem adel og bonde. Men forholdet er det særlige i Sønderjylland, at højadel og lavadel havde forskelligt nationalt præg. Højadelen, det er de indvandrede holstenere, lavadelen udgjordes af de sønderjyske herremænd. Dermed er der åbnet for emnets mest perspektivrige aspekt, forholdet mellem den danske og den tyske (holstenske) adel i Sønderjylland. Det vil vi dernæst gå over til at behandle.

⁷¹ O. J. Benedictow i *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, Funktioner og internationale Relationer. Rapporter til det nordiske Historikermøde i København 1971 9–12 August* (herefter forkortet *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen*), s. 24. W. Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, 2. udg. 1967, s. 128 ff. KL XIII, art. Priser, sp. 456 (Poul Rasmussen). G. A. J. Hodgett, *A Social and Economic History of Medieval Europe*, London 1972, s. 208 ff.

⁷² Uberegnelige faktorer har selvfølgelig spillet ind. Mangen adelsmand har pludselig set sine forhold forbedret, når han har arvet sine slægtninge som følge af pestens hærgen.

14. *Forholdet mellem dansk og holstensk adel i Sønderjylland*

Der kan indledningsvis være grund til at gøre sig nogle overvejelser over de terminologiske udtryk højadel og lavadel, før vi kaster os ud i en sammenligning mellem holstensk og dansk adel i Sønderjylland. At foretage en social lagdeling af adelsstandens retligt set ligestillede medlemmer er i sig selv farefuldt og kan kun gøres med en vis grad af sikkerhed. Jeg vil i overensstemmelse med E. Ulsig kun forsøge en opdeling i højadel og lavadel og tør ikke foretage en nærmere findeling, idet selv grænsen mellem højadel og lavadel er flydende.⁷³ Gode kriterier på højadel var omfangsrigt jordegods og fine giftermål, men også regelmæssig forekomst af ridderværdighed er som hovedregel et tegn på højadel. Endelig kan man fremhæve, at mange højadelige var politisk fremtrædende i fyrsters følge, som brevvidner, garanter o. l.⁷⁴ Specielt hvor flere af disse kriterier kan bringes i anvendelse på en mand eller en slægt har man sikker grund under fødderne, men det sker også kun ret sjældent. Lettest at arbejde med er riddertitlen som det ydre, eksklusive tegn på højadel.

Med udgangspunkt i disse overvejelser vil vi først prøve at karakterisere den holstenske adel og indledningsvis se på riddertitlens forekomst:

Tabel 8. Riddertitlens forekomst hos holstensk adel i Sønderjylland 1340–75.

Ahlefeldt	1
Godendorp	1
Krummedige	2
Limbek	7
Rantzau	1
Sehested	2
Skinkel	1
v. d. Wisch	2
Wunsfleth	1
9	18

Der er ikke tvivl om, at hovedparten af disse slægter er magnatslægter, fordi der i de fleste af disse slægter er tradition for riddertitel. Der

⁷³ E. Ulsig, anf. arb. Troels Dahlerup opererer for det 15. århundredes vedkommende med en deling af adelen i 5 lag. Den nordiske Adel i Senmiddelalderen, s. 48.

⁷⁴ Ulsig, anf. arb., s. 88, 159 f., 190 og 251.

er klart sammenfald mellem ovennævnte »ridderslægter« og de tilsvarende i den foregående periode. I tiden 1325–40 forekommer riddertitlen nemlig i slægterne Blixen, Krummedige, Limbek, Pogwisch, Rantzau, Reventlow, Rumohr, Sehested, Skinkel, Wensin og v. d. Wisch. Det er uden tvivl klart, at Limbekslægten er højadelig. Svarende til riddertitlens meget hyppige forekomst kender vi betydelige ejendomme i slægten, som også havde en politisk fremtrædende placering. Ligesom Limbek er Sehested og Skinkel blandt de først indvandrede slægter, og i hvert fald Sigfred Sehested bekræfter sammenhængen mellem rigdom og riddertitel. Dette forhold ses også tydeligt hos Markvard v. d. Wisch. Kombinationen riddertitel–betroet fyrstetjeneste ses hos Nikolaus Krummedige, Ditlev Rantzau og Emeke Wunsfleth.

Der har tidligere været talt om, at en forudsætning for den holstenske adels ekspansionsevne har været en meget betydelig kapitaldannelse. I Østholsten havde adelen den fornødne jord af kvalitet, og i de nærliggende hansestæder formodentlig afsætningscentre, som kunne præstere acceptable priser.⁷⁵ I hvilken udstrækning adelen selv drev handel, ved vi meget lidt om, men et bemærkelsesværdigt eksempel kendes dog. Otto Sehested, som boede på Svansen, sendte 1349 sammen med en borger skib og gods i handelsjemed til Rostock.⁷⁶

Hvordan kapitalen er tilvejebragt, ved vi altså kun lidt om, men den har været der. De holstenske grevers ekspansion i årtierne efter 1325 kan kun forstås, når man ved, at grevernes mænd er deres kreditorer. Og de omsætningsbeløb og pantessummer, vi af og til hører nævnt, er så sandelig ikke småsummer. Sigfred Sehested fik 1339 pant for 2600 mk., Markvard v. d. Wisch Rorland havde udlånt 3000 mk., mens den berømte Klaus Limbek havde pant i Nørrejylland for op mod 10000 mk. sølv.⁷⁷ Når Johan Hummersbüttel 1331 får det halve Fyn i pant, så er hans långivning også et eklatant eksempel på stor kapitalakkumulation på holstenske adelsmænds hænder.⁷⁸ Men mange flere adelsmænd kunne nævnes, som forpligter sig til at yde store beløb i form af køb og pant, hvordan betalingen så ellers er blevet ordnet i praksis.⁷⁹ Folk af denne type er selvfølgelig blevet ramt, når deres panter og ejendomsbesiddelser med krisens fremmarch er blevet ringere forrentet, men de

⁷⁵ Se s. 85.

⁷⁶ DD 3. r. III, 175.

⁷⁷ DD 3. r. I, 47–48. Jfr. Danmarks Riges Breve, 3. r. I, 47 note 1.

⁷⁸ DD 2. r. X, 288.

⁷⁹ For tiden efter 1340 kan anføres Godskalk Barsebek, Timme Buntsing, Henneke Wittekop Krummedige, Johannes Limbek, Wulf Pogwisch og Rudolf Skinkel.

har ikke opgivet deres adelsskab af den grund. Hvordan da med den danske adel i Sønderjylland?

Desværre må man først konstatere, at der ikke foreligger nogen samlet undersøgelse af den danske adel i Sønderjylland i det 13.–14. århundrede, som kunne gøre den følgende oversigt mindre skitseatig og foreløbig. For en del slægters vedkommende er der oplysninger at hente i Adelsårbogens stamtavler, men godsforholdene og i den forbindelse den sociale lagdeling er påtrængende forskningopgaver, som snarest bør tages op.

Hvad angår den danske adels udbredelse, kan der for øjeblikket ikke siges andet, end at den i 13.–14. årh. har eksisteret i Nordslesvig og i Angel, derimod næppe nogensinde i områderne syd for Slien bortset fra Svansen.⁸⁰ I løbet af det 15. årh. forsvandt praktisk talt hele den danske adel i Angel, mens den holdt sig bedre i Nordslesvig. Her sad holstenerne i det 16. årh. på de store godser, mens den danske adel især holdt sig på de små adelsgårde (frigårde).⁸¹ På længere sigt er den danske adels tilbagetog således en kendsgerning, men hvordan forholder det sig i det (13.–) 14. århundrede?

Først nogle bemærkninger om den danske adels placering inden for administrationen og dernæst om dens økonomiske styrke. Vi kan begynde med at se på hertugernes følge og embedsmænd i tiden 1340–75. Man vil huske, at i tiden op til 1325 var grundstammen adelsmænd af dansk rod trods et tydeligt indslag af holstensk adel, også på de højeste poster.⁸² I perioden 1325–40 var den holstenske dominans klar, som det sås under en gennemgang af hertug Valdemars råd og følge.⁸³ Men nu til tiden efter grev Gerhards død i 1340. Vi har ikke så forfærdelig mange breve til rådighed, som kan vise fordelingen mellem danskere og holstenerne i den hertugelige administration. Svarende til den klare nedgangsline i den sønderjyske hertugs magtområde og politiske indflydelse er hertugerne Valdemars og Henriks administration af ringe omfang. Drostembedet, som i det 13. årh. havde været den vigtigste post i cen-

⁸⁰ Af de 12 mænd udpeget af Risby herredsting i Lyder Rutzes sag 1374 er alle fem væbnere holstenerne, men en af Lyders slægtninge er dansker (Niels Pedersen Hake), ligesom en af sagsøgerne, Ditlev Rode, muligvis er af dansk proveniens. (Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, udg. af Kr. Erslev m. fl., II, 1898 (herefter: Rep. II), 3041. Jfr. Windmann, s. 177 n. 470). Som bekendt var Svansen et gammelt dansk kolonisationsområde.

⁸¹ Johan Hvidtfeldt i *Sø. Arb.* 1950, s. 173 ff. og *Sønderjyllands Historie II*, s. 103.

⁸² Se s. 90 ff.

⁸³ Se s. 100 f.

traladministrationen, ser ikke ud til at have været besat under hertug Valdemar (III). Derimod beklædtes det under hans søn, Henrik, af ridderen Johannes Dunk, hvis nationalitet jeg ikke tør afgøre.⁸⁴ Marskembedet ses ikke besat siden formynderskabsregeringen for Valdemar III. Under Valdemar er justitiarembetet trådt i forgrunden, et embede som beklædes af de danske adelsmænd Troels Petersen og Vogn Nielsen, og under hans søn sandsynligvis af Lave Pedersen Degn (Skram).⁸⁵ Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at vi ikke kender navnet på en eneste af de to sidste, danske hertugers fogeder, og jeg kan ikke tro, at det er en tilfældighed. Det er endnu et tegn på, at den hertugelige administration var i opløsning.

Med hensyn til sammensætningen af hertugernes følge er det tidligere påpeget, at hertug Valdemar omgav sig med mange holstenere, også efter at han i 1336 var blevet myndig.⁸⁶ Vi har endnu fra 1344 et eksempel, som kan tyde på kraftig, holstensk indflydelse i det hertugelige følge,⁸⁷ men ellers danner man sig det indtryk, at de sønderjyske herremænd er i overvægt, sådan som de havde været det før 1325.⁸⁸ Jeg skal ikke kunne sige, om der heri ligger, at hertugen bevidst distancerer sig fra den holstenske adel,⁸⁹ eller om hans stjerne har funklet så mat, at den ikke har tiltrukket ambitiøse, holstenske adelsmænd. Jeg er dog tilbøjelig til at mene det sidste. Der har ikke været magt og ære, endsige da penge, at vinde ved hoffet i Sønderborg.

Det næste spørgsmål vedrørende de sønderjyske herremænd, vi må berøre, er deres økonomiske styrke. Det er velkendt, at den danske adel i Sønderjylland i slutningen af senmiddelalderen må betegnes som en godsfattig lavadel. Gælder det samme i det 14. århundrede?

Ser vi på danskerne i hertug Valdemars følge, er der næsten ingen riddere, men noget stort materiale er der rigtignok ikke til rådighed.⁹⁰ Endvidere får man et almindeligt indtryk af den danske adels kapitalfattigdom ved, at den ikke køber gods og navnlig ved, at vi ikke møder

⁸⁴ Pauls IV, nr. 1186.

⁸⁵ Om den hertugelige administration se Windmann, s. 145–149. Om Lave Degn se Pauls IV, 1568.

⁸⁶ Se s. 100 f.

⁸⁷ DD 3. r. II, 44.

⁸⁸ DD 3. r. IV, 179–80 og 220; DD 3. r. V, 132 og 365; Rep. II, 1898, 2884.

⁸⁹ Således Carstens 1951, s. 17.

⁹⁰ Knud Friis optræder 1344, 1354 og 1358. Ved den sidste lejlighed er han den eneste ridder blandt 25 sønderjyske herremænd bosat på Als (DD 3. r. II, 44; 3. r. IV, 179 og 3. r. V, 132). Under hertug Henrik ses dog ved en enkelt lejlighed flere sønderjyske riddere. (Rep. II, 2884).

danskere som pantelensmænd. Denne opfattelse bekræftes også i nogen grad, når vi ser på hertug Valdemars pantsættelser.

Mens holsteneradelen har været kapitalrig og dermed været i stand til at yde hertugerne lån mod pant,⁹¹ kan det samme kun i mindre grad siges om den danske adel, selv om også den har panthavere. Jeg vil i den forbindelse se bort fra Valdemar Sappi, som tilhørte den sønderjyske hertugslægt, og derfor ikke kan betegnes som en normal sønderjysk herremand.⁹² Derimod må man nævne Erik Holk Marsksen, som i 1353 fik indtægterne af et sogn i pant af hertugen for 400 mk. lybsk,⁹³ og Christian Frellesen, hertug Henriks kreditor for ialt 291 mk. lybsk.⁹⁴

Af hertugernes pantsættelser synes det at fremgå, at det var holstenerne, der havde flest midler til rådighed, når der skulle ydes lån. Hvorfor havde danskerne mindre kapital? Sålænge der ikke foreligger oplysninger om den danske adels godsmængde, godsernes omfang og struktur i Sønderjylland kan jeg ikke opstille nogen bedre hypotese om den sønderjyske adels tilsyneladende mangel på kapital, end at den er en følge af landsdelens politiske udvikling. Det sønderjyske hertugdømmes faktiske opløsning i det 14. årh. betyder, at Sydslesvig op til og med Flensborg er i fremmede hænder, og Nordslesvig er for en stor dels vedkommende gået over til holstenske pantelensmænd. Det betyder, at den danske adel afskæres fra fogedembederne. Den får altså ikke andel i statsindtægterne, og som krisen skrider frem i løbet af det 14. årh., har savnet givetvis været følt desto hårdere. Noget taler således for, at de sønderjyske herremænd allerede her i det 14. årh. er på vej til at blive distanceret som følge af den politiske udvikling. Men hertil kommer, at den sønderjyske adels stilling på længere sigt sandsynligvis også skal forstås som et led i senmiddelalderens lavadelsproblematik som helhed.

Hvis det er rigtigt – således som der i det foregående er fremført tegn på – at den danske adel i Sønderjylland som helhed har været en lavadel uden stor økonomisk styrke, så må krisen have ramt mange i eksistensgrundlaget.⁹⁵ Heller ikke i det følgende århundrede lykkedes det

⁹¹ Se Godskalk Barsebek, Markvard Gortze, Johannes Limbek og Markvard Swanow(?) for tiden efter 1340.

⁹² DD 3. r. III, 410.

⁹³ DD 3. r. IV, 29. Det er interessant at se, at der har eksisteret kapital i denne slægt, når man ved, at det er en af de få danske slægter, som på længere sigt klarede sig godt i Sønderjylland. Se s. 83 note 7.

⁹⁴ Pauls IV, 1335 og 1390.

⁹⁵ Fremtidig forskning bør tage hensyn til de moderne synspunkter inden for europæisk forskning, som O. J. Benedictow har fremdraget. Han hævder for Norges vedkommende, at der er grund til at tro, at svækkelsen i det økonomiske

nemlig de sønderjyske herremænd i nævneværdig udstrækning at besætte amtmandsstillingerne og på den måde få kompensation for de lave indtægter af jorden.⁹⁶

Vi ved, at senmiddelalderen er en nedgangstid for lavadelen i Danmark. Den decimeres i tal, mister indflydelse, mens vi modsat ser opkomsten af en godsrig højadel i det 15. århundrede. Hypotetisk har man sat denne sociale og økonomiske omstrukturering i forbindelse med den senmiddelalderlige krise.⁹⁷ Men er det ikke præcis det samme, der sker i Sønderjylland? Er det ikke krisen med dens mangel på arbejdskraft, der tvinger godsejerne til nye driftsformer, en omlægning som kun højadelen, d. v. s. den holstenske adel, kan klare? Den danske adel i Sønderjylland må derimod som lavadel på linie med mange standsfæller i kongeriget bukke under. Dette er netop hævdet af H. V. Gregersen som en mulighed.⁹⁸

Den faktor, som på længere sigt afgørende ændrer forholdet mellem holstensk og dansk adel i Sønderjylland, er efter hans mening holsteneradelens kvæg- og studeopdræt. Allerede tidligt har disse mænd undgået det magre midterland og placeret deres godser i frugtbare egne velegnet til græsdrift, således i Dänischwohld, Svansen, Angel og også i den østlige del af Nordlesvig. Endvidere får man da en forklaring på interessen for engdragene ved Trenens munding og på Tønderegnet. Der foregår altså en omlægning fra kornavl til kvæg- og studeopdræt, en omlægning som den danske adel ikke har kunnet klare. Den deklasseres, mens holstenerne vinder løbet.

Selv om man nu antager rigtigheden af Gregersens gode hypotese, er det dog ikke rimeligt at regne med, at den forskydning af forholdet mellem holstensk og dansk adel, som driftsomlægningen skulle medføre, allerede giver sig udtryk i tiden før 1375. Man kan således ikke påvise,

grundlag har medført højere ægteskabsalder, synkende ægteskabsfrekvens og øget rekruttering til kirken. Endvidere er det blevet påvist, at de demografiske konsekvenser af en sådan udvikling kan være tilstrækkeligt omfattende til at medføre faldende tilvækstrater selv i perioder med synkende dødelighed (Den nordiske Adel i Senmiddelalderen, s. 27). Benedictow henviser til T. H. Hollingsworth, *Historical Demography*, 1969, s. 202 note 6, og S. Thrupp, *Comparative Studies in Soc. a. Hist.*, 1965–66, s. 476 og 479.

⁹⁶ Se Johan Hvidtfeldts undersøgelser over amtmændene 1400–1536, *Sø. Arb.* 1950, s. 176 f.

⁹⁷ Den nordiske Adel i Senmiddelalderen, s. 45 f. og 60 ff.

⁹⁸ Hans indlæg fremkom mundtligt under en diskussion på det nordiske historikermøde i 1971, jfr. Beretning. Foredrag og forhandlinger ved det nordiske historikermøde i København 1971 9–12 august, Kbh. 1974, s. 251.

at holstenerne i større omfang opkøber sønderjysk adelsjord,⁹⁹ selv om man må indrømme, at mange holstenske stormænd pludselig skriver sig til en besiddelse, som vi ikke ved, hvorledes de har erhvervet. Jeg kan ikke se, at vi i spørgsmålet om krisens betydning for den holstenske adels indvandring i Sønderjylland og for forholdet mellem holstensk og gammel, dansk adel kan nå længere for øjeblikket. Det er først og fremmest et problem, som må tages op i den efterfølgende periode.

I det foregående har talen mest været om dansk og holstensk adel hver for sig, men her mod slutningen skal nævnes lidt om deres indbyrdes forhold. Hidtil har de to adelsgrupper været anført som ubestemte størrelser, men naturligvis ville man meget gerne vide, hvor mange holstenerne, der egentlig var i Sønderjylland i sammenligning med den gamle, danske adel, og hvor meget jord de hver især havde. Det eneste tal jeg her dog vover at fremføre, er 37 medlovere for hertuginde Regitze i 1358, om hvilke det oplyses, at de bor på Als (og Sundeved?). Af dem tilhører 25 den sønderjyske herremandsstand, 8 den holstenske adel, mens 4 ikke kan nationalitetsbestemmes.¹⁰⁰ Den danske overvægt er her ganske klar, men det havde været morsommere at få tal for Angel eller andre sydlige, truede områder.

Man ville også gerne vide noget mere om, hvordan det indbyrdes forhold har været mellem den danske og holstenske adel. Har indvandringen mødt modstand, er det kommet til kamp, eller er der snarere tale om en fredelig indsvivning af fremmede? Vi ved en smule om indgåede ægteskaber, som holstenerne har haft fordel af, men ikke om der foreligger nogen form for tvangsmoment i disse partier. Johannes Limbek giftede sig fornemt med Catharina Roost, datter af Jakob Roost af slægten Skram.¹⁰¹ Segebod Krummedige fik Runtoft med Cecilie, datter af Peter Skram,¹⁰² og Lyder Rutze nævnes som beslægtet med Niels Pedersen Hake. Det forudsætter også et indgifte.¹⁰³ Har danskerne sat sig til modværge mod de indtrængende? Er de fremmede blevet mødt med fjendskab, sådan som man let kunne forestille sig? Efter min mening kan man ikke give noget sikkert svar herpå, heller ikke hvis man inddrager materialet fra tiden før 1340.

I det berømte klagedigt fra sommeren 1329, hvori forfatteren begræ-

⁹⁹ DD 3. r. III, 186 og 3. r. IV, 215.

¹⁰⁰ DD 3. r. V, 132. Jfr. L. Bobé, *Slægten Ahlefeldts Historie I, 1897–1912*, s. XLIII og DAA 1951, s. 25.

¹⁰¹ DD 3. r. IV, 215; *Fortid og Nutid X, 1933–34*, s. 236 ff.

¹⁰² Stemann III, nr. 63.

¹⁰³ Rep. II, 3041.

der Danmarks vanskæbne, findes der i vers 17 en passus rettet mod den holstenske adel:

»Bonden siden har begrædt,
at de graa ringe Smaa
dengang ei af sin Vei
fremmed Adelsvold fik bragt«¹⁰⁴

Men hvem er det, der udtaler denne mening? Efter E. Arups undersøgelser hører digtet hjemme i en nationalistisk, nørrejysk kreds samlet om bisp Jakob Splittaff i Ribe, og det repræsenterer de synspunkter, der har stået bag de mislykkede togter mod Gottorp i 1329. Arup mener, at digteren kun taler for et meget ringe fåtal af det danske folk.¹⁰⁵ Men hvordan det nu end forholder sig hermed, kan stedet ikke bruges til at vise noget om det indbyrdes forhold mellem dansk og holstensk adel i Sønderjylland, alene fordi der er tale om bøndernes forhold til de fremmede. At bønderne på den anden side f. eks. ikke kan have været udelte begejstrede for den holstenske adels indførelse af birkeretten i hertugdømmet, kan man let forestille sig.

Også en anden kilde med udpræget national tendens taler om danske bønders utilfredshed med fremmed adel, nemlig Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis) fra o. 1448. Denne kilde, der er holstensk i sin sympati, fortæller anskueligt om en klar modstand hos danske bønder mod Klaus Limbek på Tørring. Historien kunne tænkes taget til indtægt for den opfattelse, at bondebefolkningen har sat sig til modværg mod den indtrængende, fremmede adel, men der er flere grunde til at være på vagt over for denne kilde. For det første er det tvivlsomt, om historien angår Klaus Limbek som påstået, den kan være fra et senere tidspunkt.¹⁰⁶ For det andet er det ikke sikkert, at opfattelsen af et modsætningsforhold mellem holstenske adelsmænd og danske bønder gælder for det 14. århundrede, som Holstenerpræsten fortæller. Denne modsætning kan være kommet ind i hans krønike under påvirkning af Erik af Pommerns krige med Holsten, som har skærpet modsætningen mellem kongens tilhængere og modstandere i hertugdøm-

¹⁰⁴ »rusticis dolor fuit / quod vilis seruilis / exules gentiles / plebs nequiuu vrere.« *Scriptores Minores* I, 1918, s. 484 f. Oversat af Ernst v. d. Recke; jfr. M. H. Rosenørn, Greve Gert af Holsten og Niels Ebbeson af Nørring Ris II, 1901, s. 54.

¹⁰⁵ Erik Arup, *anf. arb.* II, s. 80–83. Jfr. samme, *Kritisk Vurdering af Klagedigtet 1329*, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1926.

¹⁰⁶ Se bilag II, s. 145.

met. Holstenerpræstens sagnagtige fortællinger om det 14. årh. kan således let være farvet af forholdene i hans egen tid.

Den samme fare for at senere tiders forhold har præget opfattelsen af forholdene i det 14. årh. må man regne med, når det gælder folkevisen om Iver Ottensens drab på Buske.¹⁰⁷ Folkevisen kan næppe tidsfæstes, og selv om man med Axel Olrik regner med, at det er Busche Westensee, der bliver slået ihjel, så viser folkevisen snarere en slægtsstrid om en arv end en strid, der bygger på nationalitetsmodsatning mellem dansk-sønderjysk og holstensk adel.

Naturligvis kan man formode, at den holstenske indvandring har mødt modstand fra dansk adel og danske bønder i Sønderjylland, men man får efter min mening ingen støtte heri af kilderne. Når Lis Jacobsen ser en kamp i 1350'erne og 1360'erne i det vestlige Nordslesvig mellem Limbekkerne og Munkerne på den ene side og Sappierne på den anden, så bygger det på en kombination af diplomoplysninger, e silentioslutninger og sagn om sløjfede, udaterede voldsteder.¹⁰⁸

15. Afslutning

Det vil være naturligt at afrunde den foregående fremstilling med nogle afsluttende bemærkninger. Vi har set mange holstenske adelsmænd passere revy. De er blevet talt op, ofte har tallene vel ikke tilladt ret betydelige konklusioner, og om tallenes repræsentativitet kan vi undertiden kun håbe. Så godt som det nu har kunnet lade sig gøre, er jagten gået på de første spor af den fremmede fra Holsten kommende adel i Sønderjylland, og det er sket med bevidstheden om, at både den behandlede del af riget og det behandlede tidsrum har været af grundlæggende betydning.

Udviklingen i Sønderjylland har interesse i sig selv, men desuden har det sønderjyske område haft en funktion som broen til kongeriget. Via denne rigsdal er mange holstenske adelsmænd kommet til det øvrige Danmark, uden at det dog skal berøres nærmere her. Forskellen mellem den holstenske adels indvandring til Sønderjylland og til kongeriget er imidlertid fundamental.

Til Danmark kom der i den her behandlede periode, men navnlig i tiden efter 1325, ganske mange holstenere, specielt til Sønderjylland,

¹⁰⁷ Se bilag II, s. 149. Moderne folkeviseforskning er for tiden nærmest tilbøjelig til at sætte affattelsen af de danske viser til tiden efter 1450; jfr. Anne E. Jensen i *Det nordiske Historikermøde i København 1971*. Beretning, s. 253.

¹⁰⁸ Fortid og Nutid 1933-34, s. 232-42.

men slet ikke få til Nørrejylland, Fyn, Sjælland og Lolland-Falster, dog næsten ingen til Skåne. Og alligevel kan man betegne indvandringen til de kongerigske landsdele som en episode. Det danske folk er ingen etnisk enhed, det har gennem tiderne haft evnen til i sig at optage fremmede elementer uden dermed at miste sit særpræg. Under den synsvinkel skal den holstenske indvandring til kongeriget ses. På kort tid er de fremmede blevet til danske herremænd, men – og det er en afgørende forskel – dette skete aldrig i Sønderjylland. Der forblev holstenerne tyske og fortrængte på længere sigt den danske adel fra de fleste egne. Derfor åbner denne afhandling for den opgave, der ligger i at skildre samspillet mellem dansk og holstensk adel i Sønderjylland i 15.–16. årh. Det er en perspektivrig opgave, fordi den bør kunne løses inspireret af den frugtbare adelsforskning, som vi har set i Danmark i de senere år. Med arbejder af C. A. Christensen, Troels Dahlerup og Erik Ulsig er store, vanskelige spørgsmål rejst om herremandsstandens omformning i senmiddelalderen. Landbrugskrisens virkning for adelen i Sønderjylland er et uløst spørgsmål, men forhåbentlig kommer vi nærmere en løsning, når det 15. årh. bliver behandlet. Måske skal differentieringen af den sønderjyske adel i en holstensk højadel og en dansk lavadel ses i lyset af den lavadelsproblematik, som vi navnlig har lært at kende i det øvrige Danmark gennem Dahlerups undersøgelser.¹⁰⁹ Men det drejer sig også om at foretage lignende grundige undersøgelser af godsernes struktur, omfang og brugsforhold, som Ulsig har foretaget for andre landsdeles vedkommende.¹¹⁰ Nok er et og andet forhold forhåbentlig nu afklaret, men samtidig er der åbnet for nye opgaver. Historikernes dialog med kilderne til senmiddelalderens adelshistorie i Sønderjylland kan og bør fortsætte.

16. *Kildematerialet*

Langt den overvejende del af de anvendte kilder er diplomer udgivet i de almindeligt benyttede danske og slesvig-holstenske udgaver. Om problemer i forbindelse med udnyttelse af diplomer, se s. 99. Benyttet er fremdeles slesvigbispens jordebog fra 1352 og kalendarierne fra Løgum og Ribe. I enkelte tilfælde har det været muligt at inddrage materiale

¹⁰⁹ Specielt Lavadelens krise i dansk senmiddelalder, H.T. 12. r. IV, s. 1–43.

¹¹⁰ Som en begyndelse skal nævnes Henrik Fangel, Slægten Emmiksen og dens gods. Sø. Arb. 1972, s. 5–59.

fra Erik af Pommerns tvister med holstenerne (klagen 1409 og kejserprocessen 1424).

Hvad de ikke-skriftlige kilder angår, er vi meget dårligt stillet. Voldstederne er svære at tidsfæste og som regel dårligt undersøgt. Der er ingen gravminder efterladt over adelen i Nordslesvig (se Danmarks Kirker. Sønderjylland. Kunsthistorisk Oversigt. Registre, 1963, s. 2767), mens Hamsfort har en enkelt efterretning om en gravindskrift i Slesvig domkirke (se under Markvard Vosben Skinkel). Muligheden for at inddrage en folkevise er diskuteret (se under Busche Westensee). Et sagn er knyttet til Limbekslægten, ligesom Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis) fra o. 1448 nærmest må betegnes som sagnagtig og ikke tillægges beviskraft, hvor den står alene. Der er ikke gjort forsøg på at eftergå adelige slægtbogsefterretninger eller udnytte de Voss'ske excerpter i Rigsarkivet.

Kildeudgaver fremgår af bilag I og II og af noterne.

17. *Indledning til bilag I–II om anvendelsen af det agnatiske slægtsbegreb*

I oversigten over den holstenske adel er der ikke lagt vægt på at meddele genealogiske oplysninger, men oversigten er opbygget med anvendelse af det traditionelle, genealogiske slægtsbegreb. Slægterne anvendes som tælleenhed i afhandlingen, selv om der ikke er lagt større vægt på slægter end på tallet af enkeltindivider. Overalt meddeles der både tal for slægter og individer. Denne fremgangsmåde er anvendt, uanset at moderne adelsforskning viser stigende skepsis over for anvendelsen af det agnatiske slægtsbegreb, som er grundlaget for A. Thisets stamtavler i Danmarks Adels Aarbog.¹ Når det agnatiske slægtsbegreb alli-

¹ Da Thiset opstillede sine grundlæggende stamtavler, anvendte han våbenfællesskab som et afgørende kriterium for slægtskab (DAA 1888, s. 58), men allerede L. Bobé har påvist, at vasaller kunne antage deres herres våben (Slægten Ahlefeldts Historie I, 1912, s. xxix). Der er også eksempler på, at en mand har optaget sin mors eller endog sin hustrus våben, og forskerne synes således på vej til at opgive troen på, at mandslinien har haft nogen særlig betydning for beregning af slægtskabet i middelalderen. Der er nu en tendens til ikke at regne med slægter, men med familier, d.v.s. slægtninge på faders og moders side samt svogre (Dahlerup i Den nordiske Adel i Senmiddelalderen, s. 48 f.). Hertil kommer i flere tilfælde en advarsel mod at tillægge slægts- og familiesammenholdet for stor betydning, f. eks. som politisk faktor. Ofte ser man klikker, som ikke er slægtsbestemte, og enkeltpersoner som ikke politisk optrådte på linie med deres slægtninge.

Moderne behandlinger af slægtsbegrebet: Knud Prange, Heraldik og Historie, 1962, især s. 10, 43 og 47 ff.; Troels Dahlerup, Våbengrupper, similarisering og

gevel er anvendt, er det tildels fordi det er praktisk at arbejde med, men dermed er selvfølgelig intet sagt om begrebets videnskabelige holdbarhed. Imidlertid forekommer det mig også, at der er grunde, der taler for at anvende slægtsbegrebet i traditionel betydning, når talen er om den holstenske adel.

Det er indiskutabelt, at denne adel i Sønderjylland fra første færd anvender faste slægtsnavne i modsætning til, hvad der normalt gjaldt for den indfødte adel. Sagt med andre ord er fastlæggelsen af slægtsnavne i Holsten et tilbagelagt stadium, da indvandringen i slutningen af det 13. århundrede for alvor tog fart. Anvendelsen af faste slægtsnavne udformes således, at slægtskabet regnes efter faderen, hvilket helt naturligt forklares af den holstenske adels specielle baggrund.

I Holsten får man med Vagriens erobring i det 12. årh. en lensadel, og fra slutningen af det 12. årh. findes der ingen anden adel i Holsten end denne grevelige lensadel. Men med denne udvikling sker der en understregning af det agnatiske slægtsbegreb, for med lensretten indføres samtidig den strenge arveret, d.v.s. at lenene kun arves på sværdsiden efter den første lensmand.² Dermed gives der mandslinien en prioritet, og dermed er forudsætningen skabt for faste slægtsnavne. På den baggrund forekommer det mig naturligt i princippet at anvende de slægtsnavne, som de holstenske adelsslægter selv anvendte, og som fremtræder i kilderne. Men der rejser sig unægtelig derpå det spørgsmål, om ikke nogle af disse slægter, som altså er fremkommet med navnet som kriterium, er indbyrdes beslægtede og dernæst, hvis de er beslægtede, skal de da regnes for selvstændige slægter eller grene af den samme slægt?

Som udgangspunkt tager vi det våbenfællesskab, som kan konstateres mellem nogle af slægterne i vort materiale. Det drejer sig om Blixen-Sehested-Skinkel, Wulf-Pogwisch-Knoop-v. d. Wisch og Beienfleth-Brejde. I slægterne Blixen, Sehested og Skinkel føres et våben med 3 søblade, et forhold som allerede foranledigede Thiset til at regne dem

undervasallitet i dansk senmiddelalder, *Heraldisk Tidsskrift* 2, hft. 17, 1968; samme, *Kabelslægtens våben og vasaller*, sst. 2, hft. 18, 1968; samme, *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen*, s. 48 f.; samme, *De holstenske våbener i Gelrevåbenbogen*, *Heraldisk Tidsskrift* 3, hft. 23, 1971; H. Gillingstam, *Medeltidsätten Slaweka*, *Personhistorisk tidskrift* 45, 1947; samme, *Kunde man under medeltiden upptaga vapen från sin hustrus släkt?*, sst. 58, 1960; samme, *Åtterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden*, 1952, s. 8–12, 503 og 747 ff.; se iøvnr, *Det nordiske Historikermøde i København 1971*. Beretning, s. 22 f., 27 f. og 33 f.

² Carstens 1935, s. 86.

for kødeligt beslægtede.³ Jeg synes ikke, der kan være tvivl om, at han har ret heri, og at der ikke kan være tale om våbener givet til vasaller. Flere gange ser vi medlemmer overvære og dermed samtykke i godsafhændelser inden for de pågældende slægter. Denne arvingernes tilslutning er velkendt fra kilderne som et udtryk for slægtskab, men meningsløs, hvis våbenfællesskabet er udtryk for et vasalforhold. Da Sigfred Sehested i 1337 solgte jord, ses som hans medlovere to med navnet Blixen, een af slægten Skinkel og tre Sehesteder.⁴

Er der således efter min mening ikke tvivl om, at Blixen-Sehested-Skinkel er beslægtede, så kunne man overveje at lade dem optræde som een slægt. Det er ikke sket, bortset fra at nogle personer i periode III (bilag 2, s. 148), som både bærer navnet Blixen og Skinkel, er opført under Skinkel. Det må vedgås, at afgørelsen af dette forhold i nogen grad bygger på skøn, men selv om der her skulle være skønnet forkert, tror jeg ikke, at det har megen betydning for behandlingen af indvandringen.

På samme måde som våbenfællesskab for Blixen-Sehested-Skinkel efter min mening angiver slægtskab, således er der ingen rimelig grund til at tvivle på, at »ulveslægterne« Pogwisch-Wulf-Knoop-v. d. Wisch ikke alene er våbenbeslægtede, men også kødeligt forbundne. T. Dahlerup har været inde på den tanke, at våbenfællesskabet muligvis skyldes en gruppe grevelige vasallers fælles kolonisation af Vagriem, som har indebåret naboskab og eventuelt fælles tjenestepligt til samme borg.⁵

Hypotesen er næppe rigtig. For det første betegner et medlem af slægten Wulf personer med navnene Wulf, v. d. Wisch, Knoop og Pogwisch som sine onkler, og for det andet optræder de også ved andre lejligheder som en slægtsgruppe.⁶ Det kan ihvertfald ikke bestrides, at disse personer i samtiden har anset sig for beslægtede og ved afhændelser har handlet ud fra bevidstheden herom som vidner. Hvis man vil afvise, at våbenfællesskabet har genealogisk baggrund, må man på en eller anden måde sandsynliggøre, at disse personer har taget fejl, og så længe det ikke er sket, finder jeg det rimeligst at anse »ulveslægterne«

³ DAA 1914; jfr. Hermsberg, s. 274.

⁴ DD 2. r. XII, 12. Se også DD 3. r. VI, 356. Pudsigt nok har Blixennavnet været anvendt som fornavn i slægterne Skinkel og Sehested (DD 2. r. XI, 140 og Schleswig-Holstein-Lauenburgische Urkundensammlung II, s. 386 f.).

⁵ Heraldisk Tidsskrift bd. 3, 1971, s. 150 f.

⁶ Hasse III, 490 og 734. Pauls IV, 37, 359 og 410.

for kødeligt beslægtede.⁷ På samme måde som ved Blixen-Sehested-Skinkel er »ulveslægterne« og Beienfleh-Brejde opført som selvstændige slægter i bilagene.

18. Bilag I. Oversigt over holstensk adel i Sønderjylland 1325–40

Bilaget omfatter dels de personer, der efter de på s. 96 f. anførte kriterier anses for bosatte, dels de øvrige holstenere med løsere tilknytning til landsdelen. Vedrørende disse sidste, der optræder som vidner o. l., er der normalt kun meddelt kildehenvisninger, ikke som ved de øvrige personer korte referater af kilderne.

Alverstorff. Eggert (DD 2. r. XI, 140 og 170; DD 2. r. XII, 45 og 138). Han er hertug Valdemars betroede mand som gesandt.

Blixen. Med dette familienavn optræder *Otto* og *Radolf*. Ridderen *Otto B.* var grev Gerts hovedsmand i Haderslev, da det i 1329 blev indtaget af de oprørske jyder (DD 2. r. X, 244). I 1332 fik han af paven lov til at vælge en skriftefader (DD 2. r. X, 373), og i 1337 deltog han sammen med *Radolf B.* i en slægtnings godssalg (se neden for under Sigfred Sehested).

Blok. Timme B. og hans brødre skødede i 1335 i nærværelse af hertug Valdemar deres gods på Svansen (Rinkenæs mark, Svans sg.) til en kannik i Slesvig (DD 2. r. XI, 249). *Dose B.* kendes ikke som jordbesidder, men optræder sammen med grev Gerhard og hertug Valdemar i Sønderjylland (DD 2. r. X, 244–45).

Glysing. Volrad (DD 2. r. IX, 434).

Hummersbüttel. Johan (DD 2. r. X, 244).

Knoop (Knob). Markvard optræder i 1330 (Hasse III, 734) og *Folrad* i 1334 (Urkundenbuch der Stadt Lübeck II, 793) som bærere af navnet efter besiddelsen (Stemann antager i Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg IX, 1867, s. 4, at de er sønner af *Lupus de Knope*, der er omtalt s. 84).

Krummedige. Slægten har repræsentanter i *Klaus* ridder, der var vidne for hertugen 1339, men kan være en af Gerhards vasaller (DD 2. r. XII, 138), og i *Hasse*, der 1327 af Gerhard købte Holmelen omfattende Flækkeby, Holm, Gødeby og Aukamp i Kosel sg. for 700 mk. lybsk (DD 2. r. IX, 434). I 1313 optrådte *Hasse K.* som hertug Eriks mand, så slægten kan udmærket godt have været bosat i landet før 1325.

⁷ Jfr. Hermsberg, s. 220, 229 og 273 f. og Stemann, Beiträge zur Adelsgeschichte II. Die Familie von der Wisch und Pogwisch, Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig-Holstein-Lauenburg IX, 1867.

Limbek. Om Limbekkerne ved vi, at den tidligere omtalte *Godskalk* også under den mindreårige hertug Valdemar optrådte som råd i 1326 (DD 2. r. IX, 251), og at hertugen i 1335 skænkede den da afdøde hr. Godskalks sønner, *Johannes*, ridder, *Nikolaus Kudy*, *Lyder*, *Godskalk*, *Emekinus (Emmeke)*, *Markvard*, *Otto* og *Timme* den tidligere kongsgård i Slesvig. De betegnes som »vore kære vasaller« (DD 2. r. XI, 225). Hr. *Godskalk L.* har skødet 3 gårde i den senere forsvundne landsby Norhug i Angel (Ny h.) til kapitlet i Slesvig i stedet for noget andet gods (Kapitlets jordebog 1352, SRD VI, s. 583, og Quellensammlung (forkortelse for Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte I–VI, 1862 ff.), VI, 88; jfr. H.T. 11. r. VI, s. 192 og 208). Sammesteds var han forpligtet til at yde en afgift til kapitlet på 2 ørtug korn. Det er faderen, ikke sønnen med dette navn, der har foretaget skødningen, da sønnen endnu i 1355 var væbner (DD 3. r. IV, 215). Derudover kan det konstateres, at *Markvard*, ridder, og *Godskalk Witte* i 1339 vidnede for hertug Valdemar (DD 2. r. XII, 138).

Pogwisch. Wulf (DD 2. r. XI, 140; DD 2. r. XII, 108). Et andet vidnesbyrd om tilknytning til landsdelen er ridderen *Otto P.s* testamente, hvori institutioner i Slesvig by betænkes (DD 2. r. IX, 387).

Rantzau. Ditlev Struve (d.v.s. strid!), ridder (DD 2. r. XI, 140 og 170; DD 2. r. XII, 108 og 138).

Rastorf. (Rostrup), Ditlev (DD 2. r. IX, 434).

Reventlow. Volrad, Ivar og *Hartvig*, riddere, bevidnede Gerhards ovennævnte godssalg til Hasse Krummedige (DD 2. r. IX, 434). Ridderen *Ivan (= Ivar?)* optræder 1338 blandt hertug Valdemars råder (DD 2. r. XII, 108). *Hartvig*, der desuden tre gange vidner for grev Gert og hertug Valdemar (DD 2. r. X, 244–45 og 2. r. XII, 138), havde sammen med hr. *Nikolaus R.* Tørnings Slot i pant i 1331 (DD 2. r. X, 288). Denne pantsættelse til *Hartvig* falder fint i tråd med notitsen hos Presbyter Bremensis om, at han gav Gerhard heste og våben (Quellensammlung I, 1862, s. 60). Ved forliget d. 20/8 1332 mellem slesvigbispen Hellembert og de holstenske grever, Gerhard og Gieselbert, skal bispen for greverne betale »Reventlowerne« deres penge. Beløbet andrager 550 mk. Den antagelse ligger meget nær, at der med »Reventlowerne« menes *Hartvig* og *Nikolaus*, så meget mere som de inden d. 23. juni 1340 er blevet afløst på Tørnings af *Markvard Wulf* (DD 2. r. X, 397 og 3. r. I, 47–48).

Ruhmohr, Markvard, ridder (DD 2. r. XII, 108).

Rutze. I 1338 pantsatte *Ditlev R.* gods i Tüttendorf (i Dänischwohld) for 40 mk. lybsk til St. Johannes Kloster i Slesvig (DD 2. r. XII, 114).

Sehested. Første gang vi efter 1313 træffer ridderen *Sigfred S.*, er da bisp Hellembert af Slesvig i 1332 for 250 mk. lybsk pantsatte bispetienden i Siseby sg. til ham »pro expensis per ipsum factis in castro Stubbe ac aliis necessariis pro utilitate ecclesie nostre Sleswicensis«. Han har altså været bispelens-

mand på Svansen. (DD 2. r. X, 405). I 1337 solgte han lidt nord for Rendsborg 5 bol i Duvenstedt, eet bol i Fockbeck og forskellige mindre besiddelser i Klein-Rheide (DD 2. r. XII, 12). Dette salg bevidnes af *Markvard*, ridder, og *Ditlev S.* og af *Sigfreds* søn, *Sigfred*. I 1339 fik *Sigfred* (d. Æ.) af hertug Valdemar betydelige besiddelser i pant for 2000 mk. sølv og 600 mk. lybsk, som han havde udlagt til hertugens brug (DD 2. r. XII, 191). Pantsættelsen omfattede alt hertugens gods i Gammelby, en trediedel af landsbyen Lose, halvdelen af møllen i Snavé, 2 bol i Gelting og sjattedelen af Geltingskov, Bukhavn med møllen og øen Gaath og landsbyen Lebæk. *Sigfred* omtales som hertugens højtelskede vasal. I 1338 vidnede han for hertug Valdemar sammen med *Markvard S.*, begge omtales som hertugens råder (DD 2. r. XII, 108). Også i 1339 ses de sammen med hertugen (DD 2. r. XII, 138). *Ditlev S.* havde 22/6 1340 Gottorp i pant af greverne Henrik og Klaus (DD 3. r. I, 46). I diplomet står der: »an de tit dat dat hus to Gottorp gheloset wert. van Detleue van Sestede vnde van Wulue vnde van eren vrunden.« Heraf har man sluttet til også at henregne denne *Wulf* til Sehested-slægten, hvad der vel også er det sandsynligste. (Voigt, anf. arb., s. 100 og DAA 1914, s. 479). Udgifterne af DD synes dog ikke at anse denne *Wulf* for en Sehested. 22. juni 1340 er terminus ante quem for de to personers tilknytning til Gottorp. Hvor- når de har fået pantet, ved vi ikke.

Skinkel. Blixen S., ridder, bevidnede 1334 hertug Valdemars privilegiestadfæstelse til Kiel (DD 2. r. XI, 140), og i 1337 lovede *Lyder S.* for *Sigfred S.* ovennævnte salg (DD 2. r. XII, 12).

Wensin. Ditlev, ridder (DD 2. r. IX, 434).

v. d. Wisch. Albrecht (DD 2. r. XII, 108). *Markvard Hostrich* (DD 2. r. XI, 140; DD 2. r. XII, 108 og 138). *Markvard Rorland* (DD 2. r. XI, 140; DD 2. r. XII, 108 og 138). Alle tre er riddere.

Wulf. Slægten betragtes som indvandret i denne periode, selv om en af dens linier (Knoop) var bosat i Sønderjylland før 1325. *Konrad* var i 1326 hertug Valdemars råd (DD 2. r. IX, 251). *Markvard* havde 23/6 1340 pant i Tørrning (DD 3. r. I, 47–48), jfr. ovfr. s. 104 note 40. I 1338 var han hertugens råd (DD 2. r. XII, 108).

19. Bilag II. Oversigt over holstensk adel i Sønderjylland 1340–75

Ahlefeldt. Benedikt II, ridder (DD 3. r. III, 4).

Alverstorp. Eggert (DD 3. r. II, 60).

Ascheberg. Folrad (DD 3. r. VI, 2).

Bardewik. Kalle (DD 3. r. V, 132) og *Markvard* (DD 3. r. III, 424). *Kalle* bor på Als.

Barsebek. Henrik (DD 3. r. II, 43–44). *Godskalk* fik af hertug Valdemar krongodset i Varnæs med møllen i Blaa i pant for 406 mk. sølv og 10 engelske skilling, som det fremgår af en klage fremsat af Erik af Pommern på God-

skalks søn, *Ludvig's* vegne. Han skal have haft det i sit værge i over 40 år, før sønnen overtog det. Denne stod i kong Valdemars tjeneste, da godset blev ham frataget af greverne (i 1375?). (Danske Magazin 5. r. II, s. 93, jfr. Sø. Arb. 1891, s. 34. Om slægtskabsforholdet se DAA 1885, s. 66 f.).

Beienfleth. Sly (Rep. II, 3041).

Bisticse. Reimar B., der 1344 var hertugens garant (DD 3. r. II, 44), pantsatte 1370 for 40 mk. lybsk alt sit gods i Vedsted sg. (Hviding h.), der var overladt ham af hertug Henrik (Pauls IV, 1374). *Timme B. Screghele* kendes en enkelt gang (DD 3. r. III, 424).

Blok. Dose og hans bror *Hartvig* er i 1350 og 1351 vidner (DD 3. r. III, 326 og 424). *Markvard B.*, bror til de foregående, har haft besiddelser på Svansen (Gammelby, Sørup sg.), idet han 1350 sammen med sin søn, *Hartvig*, skænkter nogle indtægter derfra til et vikardømme (DD 3. r. III, 326).

Botze. (slægtsnavn?) *Markvard* (DD 3. r. II, 44).

Brejde. Valdemar (Rep. II, 3041).

Buntsing. Timme B. købte 1351 Holmelen (Haverkamp, Flekkeby, Holm og Gøteby på Svansen) for 900 mk. lybsk. Voigt betegner ham som en dansk ridder (anf. arb., s. 111). Ved sin side havde han sønnerne *Henrik, Klaus* og *Timme* (DD 3. r. III, 424).

Darghede. Henneke D. dømte 1374 som medlem af et af Risby herredsting udpeget nævn i Lyder Rutzes sag på Svansen (Rep. II, 3041). Han anses for bosat, fordi herredstinget må antages fortrinsvis at udpege nævninge, der bor i eller i umiddelbar nærhed af det pågældende herred.

Godendorp. Dose og *Timme* (DD 3. r. II, 43–44). Sidstnævnte er ridder.

Gortze. (Goritz) *Markvard G.* fik 1348 i og ved Elstrup på Als jord i pant for 150 mk. lybsk af hertug Valdemar (DD 3. r. III, 33). Han optræder også som garant for hertug Valdemar og hertuginde Regitze (DD 3. r. II, 44 og 3. r. V, 132).

Hagen. Detlev, Henneke og *Ulff* kendes (Rep. II, 3041). Væbnerne *Henneke* og *Ulff* var medlem af det ovennævnte herredsnævn på Svansen (se under Darghede).

Kampe. Tideke (DD 3. r. II, 44).

Knoop (Knob). Brødrene *Folrad, Hartvig* og *Wulf* optræder flere gange i Holsten 1341–1364 og skriver sig de Knope (Pauls IV, 37, 359, 410 og 1092). *Hartvig* og *Wulf* erkender i 1344 at have slået deres åbne fjende, Johan Detlevs, ihjel (Pauls IV, 153). Brevet er udstedt i Dänischenhagen sogn, hvori Knoop ligger. Endelig optrådte *Hartvig* 1365 i Kolding som de holstenske grevers garant (Pauls IV, 1127).

Krummedige. Ivan K., ridder, solgte 1351 Haverkamp, Flekkeby, Holm og Gøteby (det gamle, danske krongods på Svansen, der i 1327 under betegnelsen

Holmelen var kommet i slægtens besiddelse, jfr. DD 2. r. IX, 434), for 900 mk. lybsk. Salget bekræftedes af hans arvinger: *Dose*, hans bror, *Witte Ivan*, *Henneke Wittekop*, *Ivan Kansler*, *Hartvig*, *Markvard* og dennes sønner, *Store Johan*, (*Nikolaus*) *Meseke* og *Ivan*, der alle hedder *K.* (DD 3. r. III, 424). *Henneke Wittekop* fik 1372 Haderslev i pant af grev Adolf for 350 mk. (Rep. II, 2990). Da kongen opnåede ret til at indløse Haderslev af greven for 5000 mk. og i 1374 påbegyndte indløsningen (Rep. II, 3009 = Pauls IV, 1509; Pauls IV, 1526), må han have anerkendt Hennekes rettigheder, for i 1377 lader dronning Margrethe Henneke få Haderslev i pant for 400 mk. lybsk af enkehertuginde Kunigunde (Schleswig-Holstein-Lauenburgische Urkundensammlung II, nr. 251). I tråd hermed falder ærkebiskop Peders vidnesbyrd i 1424 om »Hadersleff, quod erat commissum ad custodiam cuidam Henechino Witkop per dictum Regem« (SRD VII, s. 400). Ifølge overenskomsten mellem de holstenske grever og hertugen i 1340 (23/6) skulle ridderen *Nikolaus K.* have et af de 3 sønderjyske hovedslotte i sin varetægt, indtil hertugen indløste det (DD 3. r. I, 47–48). *Segebod K.* fik 1349 af Lage Holk gods i pant for 5 mk. lybsk i Angel (Flarup i Strukstrup h., DD 3. r. III, 186) og 1360 sammen med sin bror *Erik K.* kvittering for 180 mk. lybsk af sine farbrødre, *Ivan Witte* og *Eggert K.* (DD 3. r. V, 389). I 1369 kvitteredes han for 170 mk. lybsk (Pauls IV, 1314), men vigtigst af alt fik han 1360 med Cecilie Skram (datter af Peder Skram) godset Runtoft i Angel (Stemann, anf. arb. III, nr. 63). Runtoft var i 1231 patrimonium.

Kule. Peter bor på Als (DD 3. r. V, 132).

Lasbek. Henneke (Pauls IV, 1413).

Latendorp. Væbneren Jorden L. var også medlem af nævnet udpeget af Risby herredsting (Rep. II, 3041). Se under Darghede.

Limbæk. Emeke L. ejede gården Maarkjær i Angel (Schleswig-Holstein-Lauenburgische Urkundensammlung II, nr. 437) og optræder en enkelt gang som medlover (DD 3. r. V, 74). *Henneke (Johan)* sad 1372 på Tørning, da det belejredes af kongen (Presbyter Bremensis, kap. 26; Quellensammlung I, 1862, s. 90 f., og Detmar under 1372). Det er usikkert, hvordan han er kommet i besiddelse af Tørning. Holstenerpræsten beretter, at han havde det efter sin far, drosten *Klaus L.*, der havde fået det ved at gifte sig med en »domina nobilis« (kap. 23). Det opfattes i Adelsårbogen således, at *Klaus L.* har giftet sig med enken efter den Markvard Wulf, der efter overenskomsten af 23. juni 1340 havde pant i Tørning (DAA 1902, s. 272; DD 3. r. I, 47–48). Denne konstruktion er næppe holdbar, fordi den forudsætter, at Presbyter Brem. har en kildeværdi, som man ikke bør tillægge den. Det er velkendt, at denne kilde er meget sen i forhold til disse begivenheder (affattet ca. 1448), at den i almindelighed er højst forvirret i sin omtale af ældre tiders begivenheder, og at *Klaus L.* skildres som en sagnagtig heltefigur. Det er nærliggende at forestille sig, at forfatteren har forvekslet *Klaus L.* med hans søn, også fordi drosten iøvrigt ikke synes at have interesseret sig for at blive godsejer i Sønderjylland (Erslev i Bricka: Dansk Biografisk Leksikon X, 1896, s. 295). Ved freden i Flensborg 1373 24/1 bestemtes det, at *Henneke* og hans brødre skulle

slutte fred med kongen (Pauls IV, 1473). Kongen skal også med penge for-gæves have søgt at genvinde Tørring (SRD VII, s. 411). *Johannes (Henneke) L.*, ridder, fik i 1344 af hertug Valdemar Lundtoft h. i pant for 500 mk. lødigt sølv og 265 mk. lybsk (DD 3. r. II, 34). Der findes i Kværs sg. et ejendommeligt minde fra Limbeekernes herredømme i det 14. årh. i Lundtoft h. (se også under *Lyder L.*). I dette sogn går der, ikke langt fra Søgaard, en vej, der bærer navnet Limbeeksvejen («e Limbeeksfoort»). Ved den ligger et udpløjet voldsted, til hvilket sagnet knytter *Hans (= Johannes) L.s* navn (Sø. Årb. 1889, s. 3, Trap 4. udg. IX, s. 484 og 5. udg. X:3, s. 987). I 1348 fik han yderligere Rømø (Højer h.), Visby sg. og landsbyen Sølsted (Lø h.) i pant af hertugen for 509 mk. lybsk. Pantsættelsen må have omfattet Trøjborg, der lå i Visby sg., og som kendes fra 1347 (DD 3. r. III, 69, og 3. r. II, 332). Frit overlod hertugen ham gården Alslev (dengang Løgum sg.) og Kummerlev mark (Brede sg.) med alle deres tilliggender og ret (SRD VIII, s. 7). Han er i 1351 garant (DD 3. r. III, 424) og lever endnu i 1353 (DD 3. r. IV, 44-45), men i 1355 var han død, idet hans enke *Catharina* skødede gods i Borg og Borgholm (Lø h.) til Løgumkloster (DD 3. r. IV, 215). I Løgumkloster fejredes en *Johannes L.s* årtid. På grund af *Catharinas* donation er det muligt at antage, at det drejer sig om hendes mand (Løgumklosters Kalendarium III Kal. Jan., SRD IV, s. 587). Det er dog også muligt, at det drejer sig om hans brodersøn af samme navn, som i 1379 sikrede sig begravelsesplads i klosterkirken (SRD VIII, s. 7). Den ældres årtid fejredes også i Ribe Domkirke, men han angives fejlagtigt i Necrologium Ripense at være død 6/1 1350 (SRD V, s. 535). Med samme *Catharina*, datter af Jakob Roost af slægten Skram, havde han fået jord i Roost sg., på hvilken formodentlig allerede han har opført Søndervold (DD 3. r. V, 33, jfr. Fortid og Nutid X, 1933-34, s. 236 ff.). Om *Johannes* se yderligere DD 3. r. II, 43. Hans bror *Lyder*, ridder, overtog i 1357 pantet i Lundtoft h. af hertugen, men det præciseres, at Søgård ikke indgik i det. Det har han altså erhvervet eller bygget (DD 3. r. V, 35-36). *Lyder L.* er i 1370 hertug Henriks mand (Rep. II, 2884). I 1373 gør kongen krav på herredet som led i sit forsøg på at vinde Sønderjylland (om Lundtoft herred se s. 108 note 18), men han har ikke haft succes, for i 1375 efter kongens død åbner *Lyder* med sine sønner Søgård for greverne (Pauls IV, 1473, Rep. II, 3071). Han er yderligere nævnt i DD 3. r. III, 424 og 3. r. IV, 215. *Otto L.*, ridder, kaldet Rammeskop, afstod i 1357 gods i Hvidkilde og Benediktspark til et kapel i Kappel (Angel) (DD 3. r. V, 74) og har muligvis ejet godset Røst, der i Kong Valdemars Jordebog hører til krongodset Gelting (H. N.A. Jensen, Angeln, s. 227, jfr. dog Voigt, anf. arb., s. 110). Fru *Tale L.* havde ifølge slesvigkapitlets jordebog fra 1352 skænket tre »jernkøer« (vaccas) til anskaffelse af kirkelys i Tolk (Strukstrup h. i Angel) (Quellensammlung VI, s. 77; jfr. C. A. Christensen i H.T. 11. r. VI s. 199). Med hvem hun har været gift vides ikke. Som vidner, garanter o. l. optræder *Godskalk*, ridder, *Godskalk Witte*, *Klaus Mulerch* (drosten), ridder, *Nikolaus Kudy*, ridder, *Markvard*, ridder, *Peder* og *Timme L.* (DD 3. r. IV, 215; 3. r. V, 33; 3. r. VI, 2; Rep. II, 2884; Pauls IV, 626; DD 3. r. II, 43; 3. r. II, 79; 3. r. II, 23, 44; 3. r. V, 74).

Meinerstorf. Kølre og *Otto* (DD 3. r. III, 424).

Metzeke. Konrad (DD 3. r. II, 43–44). *Raven* er bosat på Als (DD 3. r. II, 44; 3. r. III, 4 og 3. r. V, 132).

Nagel (holstensk slægtsnavn?). *Kristian N.* var 1369 justitiarius og foged på Gottorp (Pauls IV, 1323).

Pogwisch. Wulf fik 1340 22/6 sikkerhed i Gottorp slot for 500 mk. lybsk, som greverne Henrik og Klaus havde lånt af ham (DD 3. r. I, 46). I 1369 kvitterede han sammen med sin bror, *Hartvig*, fogeden på Gottorp for 50 mk. (Pauls IV, 1323). *Wulf* optrådte i grevernes følge (DD 3. r. II, 43–44) og købte i 1353 en gård, en halv mølle i Bülk og en skov i Birkenmoor (Dänischenhagen sg. i Dänischwohld) som omtalt under Reventlow (Pauls IV, 601).

Porsfeld. Hartvig (Rep. II, 3041). *Klaus* (DD 3. r. II, 43–44).

Rantzau. Ditlev Struve, ridder, *Eler* og *Wulf R.* var 1344 hertugens garanter i Sønderborg (DD 3. r. II, 44), mens *Godskalk* og *Tønne R.* ved samme lejlighed var i grevernes følge (DD 3. r. II, 43–44). *Tønne* skulle 23/6 1340 sammen med Emeke Wunsfleth og Klaus Krummedige have Tørning, Tønder og Gottorp i sin varetægt (DD 3. r. I, 47).

Reventlow. Henrik R., der bor på Als, var i 1358 ved en enkelt lejlighed garant (DD 3. r. V, 132), og *Ivan* solgte 1353 sin gård og den halve mølle i Bülk samt en skov i Birkenmoor (Dänischenhagen sg. i Dänischwohld) til *Wulf Pogwisch* (Pauls IV, 601).

Rutze. Ditlev har formentlig en ikke nærmere definerbar besiddelse i landsdelen (DD 3. r. IV, 237) og kendes fra en vidimering af et brev (DD 3. r. III, 4). *Henneke*, *Henning* og *Otto* optræder som edsmænd, da *Lyder R.* i 1374 bliver tildømt godser i Hakemark i Siseby sg. på Svansen (Rep. II, 3041). *Lyders* enke, *Grete*, havde endnu 1407 besiddelser i Hakemark (Quellensammlung VI, 1904, s. 42, jfr. sst. s. 7 f.). *Markvard R.* fik 1351 af hertugen tildømt Elsholm med huse og bygninger i Bolderslev, Bjolderup sg., og jord i Barsmark, Løjt sg., Rise h. (DD 3. r. III, 502). Endelig kendes *Ribe R.*, der er bosat på Als, som garant for hertug Valdemar og hertuginde Regitse (DD 3. r. II, 44 og 3. r. V, 132).

Rønnow. Johan Kurlwitz er bosat på Als (DD 3. r. V, 132).

Rover (holstensk slægtsnavn?). (DD 3. r. II, 44).

Sehested. Ditlev, Hartvig og *Wulf* anerkender 1351, at deres afdøde far, ridderen *Sigfred S.*, har testamenteret bispetienden af Siseby kirke, som han havde haft i pant for 250 mk. lybsk (DD 2. r. X, 405), til et alter i Slesvig (DD 3. r. III, 499). Domkapitlet i Slesvig ejede Mosekærdam i Bosby på Svansen (Risby h.) »de quo dominus Sifridus miles dabit annuatim II marcas lubic.« Denne *Sigfred* kan være *Sigfred S.*, der ganske vist var død inden 1351 10/11 (Kapitlets jordebog 1352, Quellensammlung VI, s. 96 og SRD VI, s. 579; jfr. H.T. 11. r. VI, s. 215). *Markvard S.*, ridder, optræder 1363 som testamenteksekutor for et medlem af slægten Skinkel og nævnes da til Hütten (Hütten sg. og h., DD 3. r. VI, 356); i 1344 optræder han i grevernes følge

(DD 3. r. II, 43–44). *Otto S.* var 1349 ejer af Maaslev (Risby h., Svansen) og har sammen med Lange Peder, indbygger i Eikelberg (Mecklenburg), sendt skib og gods i handelsojemed til Rostock (DD 3. r. III, 175).

Skinkel. Lydeke Kune, ridder, og *Lydeke Bredehals* dotedede 1363 som testamenteksektorer for deres farbror, *Markvard Vosben* (ræveben!), og dennes sønner, *Rudolf* og *Hartvig*, gods til et evigt vikardømme i Slesvig: Landsbyen Warleberg i Gettorf sg. (Dänischwohld) og gods i Thorsted og Brodersby sogne (Slies h., Angel). Præsentationen til vikardømmet skal være hos *Lydeke Bredehals* og senere hos et ældre medlem af slægten S. Desuden besegler *Hartvig af Hessel* og *Johan, Lydeke og Timme*, brødre, *Henneke* og *Sigfred Blixen* (om Blixen se s. 139 f.), *Otto Skeel* og *Otto Gruwel*, alle af slægten S (DD 3. r. VI, 356 og 364). I tråd hermed falder Hamsforts oplysning om, at *Markvard Vosben* døde i 1343 og blev begravet i domkirken, hvor der fandtes følgende indskrift: »In vigiliis Epiphaniæ obiit Marquardus Skinckel dictus Vosben, cujus anima per Jesu Christi piam misericordiam requiescat in pace (Chronologia secunda, SRD I, s. 305). *Hartvig Hessel* boede allerede i 1362 på Hessel (Angel) (DD 3. r. VI, 232). Den anden *Hartvig S.* boede 1358 i Skinkel (Dänischwohld) (DD 3. r. V, 173). *Johannes S.* skrives 1374 til Hessel (DAA 1916, s. 447), men i 1365 til Ramstorp i Kropp sg. i landet mellem Sli og Ejder (Pauls IV, 1127). Endelig kendes *Rudolf S.* også som greverne Henrik og Klaus's kreditor for 500 mk. i 1371 (Pauls IV, 1413).

Stake. Ratlev S. skødede 1359 alt sit gods i Østerløgum (S. Rangstrup h.), og næste år hans enke en gård, Æbild i Kværs sg. (Lundtoft h.), til Løgumkloster (DD 3. r. V, 203 og 327).

Stampe(?). Holmelen på Svansen, som Hasse Krummedige købte 1327, og som Ivan Krummedige solgte 1351 til Timme Buntsing, er gået over til *Eler S.*, hvis enke i 1381 solgte det til grev Henrik af Holsten (Stemann, anf. arb. III, nr. 15). Naturligvis er det muligt, at *Eler S.* først har erhvervet Holmelen efter 1375.

Storm. I 1361 pantsatte *Lyder S.* en gård i Skaleby (Strukstrup h., Angel) til et kapel i Kalleby for 15 mk. (DD 3. r. VI, 90), og i 1362 pantsatte han sammen med sin søn, *Eler*, 12 mk. guld jord på Skaleby mark og en gård i Kalleby for 20 pund sterling og 5 skilling lybsk til samme kapel (DD 3. r. VI, 232).

Swanow (slægtsnavn?). *Markvard S.* var i 1344 hertug Valdemars garant (DD 3. r. II, 44) og fik samme år hertugens gods i Elstrup på Als i pant for 400 mk. lybsk (DD 3. r. II, 89). Hans holstenske proveniens er ikke sikker, kun sandsynlig.

Tramme. Hannes (Rep. II, 3041).

Treuger (slægtsnavn?). *Esbern* (Rep. II, 3041).

Vote. Henneke »Woot« var nævning på Svansen i 1374 i Lyder Rutzes sag (Rep. II, 3041). Vedrørende argument for bosættelse se under Darghede.

Wensin. Ditlev (DD 3. r. II, 43–44).

Westensee. Albrecht, Bredehenrik, Busche og Markvard (DD 3. r. II, 43–44 og 3. r. III, 4). Axel Olrik har som udgiver af folkevisen om Ivar Ottesen og Buske identificeret sidstnævnte med *Busche W.* Ifølge hans argumentation har Buske været bosat som godsejer i Sundeved og med sin hustru Kirstin været indgiftet i dansk-sønderjysk adel. Han fødes o. 1350 af sin svoger i en strid om en skov (Danmarks Gamle Folkeviser VI, udg. af Axel Olrik, 1895–98, nr. 328, s. 49–54). Dette resultat bygger på den antagelse, at den iøvrigt ukendte Iver Ottesen er fader til den Jep Iversøn til Hølbæk i Adsbøl sg. i Sundeved, der i det følgende slægtled kæmper om sin fædrengård med Buskes arvinger af slægten Ahlefeldt. Ollriks identifikation er imidlertid tiltrækkende, fordi han har ret i, at navnet Busche er yderst sjældent forekommende i det danske personnavnestof (Gunnar Knudsen m. fl.: Danmarks Gamle Personnavne I: 1, 1936–40, sp. 173), og fordi *Busche W.* optræder i Sønderjylland, ikke i kongeriget. Dog må denne identifikation nok blive stående som en fristende hypotese, fordi Buske kan være navnet på en ukendt person eller være et fiktivt navn (Ernst Frandsen om de historiske folkeviser: »Poesien har altid større Ret end Virkeligheden«, Danske Folkeviser, 1966, s. 9), og fordi visen ikke er tidsfæstet iøvrigt. Den kan stamme fra en senere tid, f. eks. fra det 15. årh., hvor Buschenavnet bæres af en væbner i Arns h. i 1416.

v. d. Wisch. Markvard v. d. W. Rorland, ridder, havde slesvigbispens borg, Svavsted, i pant. Det har han sikkert fået i sin egenskab af forlover for bisp Hellemberts betaling af 2500 mk. lødigt sølv til greverne Gerhard 3. og Gieselbert i 1332 (DD 2. r. X, 397). 3000 mk. betales tilbage til ham i 3 rater i 1344 (DD 3. r. I, 380–381; 3. r. II, 1; 3. r. II, 20; 3. r. II, 60). Han optræder 1344 i grevernes følge (DD 3. r. II, 43–44) og på anden vis (DD 3. r. IV, 357). *Albert* nævnes 1356 til Knoop (Dänischenhagen sg., Dänischwohld) (Pauls IV, 709). *Nikolaus* solgte 1375 Borgsted (Hütten h.) til grev Henrik (Pauls IV, 1549). *Albern*, ridder, fik 1340 22/6 sikkerhed i Gottorp slot for 45 mk. lødigt sølv og 127 mk. lybsk, som han havde lånt greverne Henrik og Klaus (DD 3. r. I, 46). Endelig kendes *Markvard Rorlands* søn, *Markvard*, som edsmænd i slægtingen Lyder Rutzes sag på Svansen (Rep. II, 3041) og ridderen *Markvard v. d. W. (Hostrich)* (DD 3. r. II, 43–44).

Wulf. Markvard W. havde 1350 jordejendom i Rathmansdorf (Dänischwohld) (Pauls IV, 410), optrådte 1344 i grevernes følge (DD 3. r. II, 43–44) og kaldes 1361 sammen med sin bror, *Hartvig*, lægmand fra Slesvig stift (DD 3. r. VI, 109). *Hartvig* havde i 1340 22/6 fået sikkerhed i Gottorp slot for 100 mk. lødigt sølv (DD 3. r. I, 46).

Wunsfleth. Emeke, ridder, skal 1340 23/6 have Tørring, Tønder og Gottorp i sin varetægt sammen med Klaus Krummedige og Tønne Rantzau for greverne, indtil hertugen indløser dem (DD 3. r. I, 47).

I dette afsnit medtages ikke slægten *Walkendorff. Nicolaus Wakendorff* solgte i 1351 sit gods i Kasmark (Svansen), og i 1374 svor *Henning Wakendorff* som Lyder Rutzes slægting (DD 3. r. III, 523 og Rep. II, 3041). Bobé mener dog, at slægten er indvandret fra Mecklenburg (DAA 1928, s. 229 f.).

ZUSAMMENFASSUNG

Die Einwanderung des holsteinischen Adels in Schleswig in den 13. und 14. Jahrhunderten

Die Abhandlung ist in drei Zeitabschnitten, -1325, 1325-40 und 1340-75, und 19 Underabschnitten aufgeteilt. Für den ersten Zeitabschnitt wird einleitungsweise festgestellt, dass die Edelleute, die in den Jahrzehnten um 1300 Namen nach Örtlichkeiten gleich nördlich der Eider (in Sehestedt, Schinkel, Lehmbeck, Ahlefeldt und Knoop) nehmen, eingewanderte Holsteiner sind, indem ihre Vornamen deutsche Namen sind, die erst nach Einwanderung in den dänischen Personennamenstoff Eingang finden (2). Die Ursachen der Einwanderung werden diskutiert, und als wirtschaftliche Voraussetzung für die Einwanderung des holsteinischen Adels wird eine Kapitalstärke angeführt, die den holsteinischen Adel dazu instand gesetzt hat, ebenbürtig mit dem dänischen Adel Grund und Boden zu erwerben. Dagegen hat er sich im Dänemark nicht als Lehnsadel niederlassen können. Was politische Voraussetzungen für die Einwanderung anbelangen, nehme ich Vorbehalt der oft angeführten Behauptung gegenüber, dass der verwitweten Königin Mechtildes Verpfändung des Landes zwischen Schlei und Eider im Jahre 1260 von entscheidender Bedeutung gewesen sei. Man kennt keine Urkunden, in welchen die schauenburgischen Grafen holsteinischen Grossleuten Boden überlassen, und diese treten nicht in Anknüpfung an die Grafen auf. Schwache Anzeichen lassen auch vermuten, dass die älteste Einwanderung vor 1260 begonnen hat (3). Die Einwanderung wurde in der Zeit bis 1325 von den südjütischen Herzögen, Abkömmlingen des Abel, gefördert, besonders von Valdemar II Eriksen (1283-1312) und Erik II Valdemarsen (1312-25), indem diese Herzöge viele holsteinische Vasallen als Garant und Zeugen benutzten. Die Holsteiner sind ganz auf Reihe mit den südjütischen Heermännern (herremænd) in Abhängigkeitsverhältnis zu den Herzögen getreten, das heisst, keine politische Schwierigkeiten haben den holsteinischen Adel vom Einwandern in Schleswig abgehalten (4).

Im Zeitabschnitt 1325-40 wird im Anschluss an die Gesichtspunkte, die H. Voigt anlegte, geschildert, wie der holsteinische Adel sich von dem Gebiet unmittelbar nördlich der Eider nach Dänischwohld, Schwansen und Angeln breitet. Alle holsteinische Edelleute, die in Schleswig 1325-40 getroffen wurden, sind in Tabelle 1 mit Quellenhinweisen im Abschnitt 18 (S. 141 ff.) aufgeführt. In der Tabelle findet man teils sämtliche Holsteiner, die sich in Schleswig aufgehalten haben, teils solche, die nach näher angegebenen Kriterien als wohnhaft angesehen werden. Die sesshaften Holsteiner (Tabelle 2) gehören teils 3 Geschlechter, die auch vor 1325 wohnhaft waren, nun aber numerisch gestärkt, teils 6 Geschlechter, die jetzt zum erstenmal getroffen werden. In den früh eingewanderten Geschlechtern trifft man besonders Grundbesitzer, während die neueingewanderten sich besonders auf den Burgen finden (6). Fast alle Holsteiner treten in Anknüpfung an Grafen Gerhard und Herzog Valdemar auf. Der herzogliche Rat, der noch 1326 vorzugsweise aus dänischen Heermännern bestand, wurde bald mit Holsteinern ersetzt, auch nachdem der

Herzog 1336 volljährig geworden war (7). Mit Bezug auf die Ursachen zur Einwanderung des holsteinischen Adels wird hier die Theorie Velschows abgewiesen, dass Graf Gerhard III und seine Söhne das Königsgut an den holsteinischen Adel austeilte und verkaufte, um den dänischen Adel zu tilgen und dadurch zu hindern, dass Schleswig als heimgefallenes Lehn beim erwarteten Aussterben der Abelschen Linie eingezogen werde. Ein wesentlicher Beweggrund für die Einwanderung ist freilich Herzog Valdemars Veräusserung von Königsgut und die Verpfändungen gewesen, die Graf Gerhard zur Ablöschung von Mietstruppen vorgenommen hat (8).

Der Hintergrund für die Anwesenheit und Einwanderung der Holsteiner in Schleswig 1340–75 ist teils, dass Südschleswig Pfand für die Grafen Heinrich und Klaus die ganze Periode verblieb, teils dass die Herzöge als eine Folge andauernden Geldmangels es fortsetzten, Boden und Steuerinnahmen zu verpfänden (9). Holsteinischer Adel in Schleswig 1340–75 ist in Tabelle 3–6 mit dazu gehörigen Quellenhinweisen im Abschnitt 19 (S. 143 ff.) aufgeführt, woraus hervorgeht, dass im Verhältnis zur vorhergehenden Zeitphase jetzt von einer bedeutenden Vermehrung der Geschlechter und Personen die Rede ist. Etablierte Geschlechter haben sich in grosser Zahl reproduziert, wozu kommen andere neueingewanderte Geschlechter. Es wird geltend gemacht, dass bestimmend für die Ansiedlung der Holsteiner war, ob sie Gutsbesitzer waren, wohingegen Pfandinhaber der Vogteien und Hauptmänner für die Einwanderung von sekundärer Bedeutung waren, weil ihr Aufenthalt normalerweise zeitbegrenzt war (10). Tabelle 7 zeigt die topografische Anbringung des sesshaften holsteinischen Adels. Die Hauptmenge der Eingewanderten kamen in dem südlichen und östlichen Teil Südschleswigs an, besonders ans Land zwischen Schlei und Eider, Schwansen und Angeln, während das mittlere und westliche Südschleswig fast nicht vertreten ist. Die Einwanderung in Nordschleswig ist im allgemeinen geringer als die in Südschleswig, nicht aber unbedeutend. Die meisten Holsteiner sind wie in Südschleswig an den östlichen Teil des Gebietes gekommen, wo der beste Boden sich findet (11). Während die holsteinischen Grafen anscheinend nur in geringem Grade die Ansiedlung des holsteinischen Adels gefördert haben, fuhr Herzog Valdemar fort sein Gut unmässig abzugeben (12).

Es wird erwogen, ob die landwirtschaftliche Krise des 14. Jahrhunderts für die Einwanderung Bedeutung gehabt habe. Dies scheint aber nicht der Fall zu sein, da sowohl Schleswig als Holstein von den charakteristischen Krisenerscheinungen, d. h. Rückschlägen in der Bevölkerungszahl, Zerstörung von Äckern, Wirtschaften und ganzen Dörfern, versagenden Einnahmen der Gutsbesitzer, getroffen wurden. Dagegen können andere Verhältnisse den holsteinischen Adel zur Einwanderung beschleunigt haben, wie z. B. die Patrimonialgerichtsbarkeit, die in Schleswig eigenes Recht des Adels war, nicht ein gräfliches Lehen wie in Holstein. In der Weise verbreiten sich die adeligen Gerichtsbezirke in ganz Schleswig, und auch dänische Edelleute erhalten die Patrimonialgerichtsbarkeit (13). Mehrere Umstände deuten dahin, dass der in Schleswig eingewanderte holsteinische Adel wesentlich als Hochadel klassifiziert werden muss, so z. B. das häufige Vorkommen des Rittertitels und die Kapitalstärke. Das Entgegengesetzte scheint mit dem dänischen Adel der Fall zu sein, da dieser nur wenige

Ritter in Schleswig zählt. Er scheint an Kapital arm gewesen zu sein, und während der administrativen Auflösung des südjütischen Herzogtumes hat er auch nicht Vogteiämter und dadurch Teil an den Staatseinkünften erzielen können. Die Wahrscheinlichkeit spricht deshalb dafür, dass die wirtschaftliche Krise mit den sinkenden Einkünften der Gutsherrn viele südjütische Heer­männer (herremænd) in der Existenzgrundlage getroffen hat. In der Verbindung wird eine Hypothese erörtert, von H. V. Gregersen dargelegt, wonach es die Vieh- und Ochsenzucht des Holsteineradels ist, die entscheidend den Adel Schleswigs in einen holsteinischen Hochadel und einen dänischen niederen Adel trennt. Von dem gegenseitigen Verhältnis zwischen dem eingewanderten und dem eingeborenen Adel weiss man sehr wenig. Man kennt einzelne Ehen, an denen die Holsteiner Vorteil gehabt haben; wir haben aber nicht sichere Zeugnisse dafür, dass in Schleswig der Einwanderung Widerstand geleistet wurde (14).

Nach einem Schluss (15) und einer kurzen Übersicht über das Quellenmaterial (16) folgt in Beilage I eine Übersicht über holsteinischen Adel in Süd­jütland 1325–40 (18) und in Beilage II eine entsprechende Übersicht in der Zeit 1340–75 (19). Als Einleitung hierzu wird die Anwendung vom agnatischen Geschlechtsbegriff verteidigt, wenn vom holsteinischen Adel die Rede ist, hier wo doch moderne Adelforscher gegenüber der Verwendbarkeit dieses Begriffes auf den nordischen Adel im Mittelalter Skeptizismus gehabt haben (17).

Kommissionsdommen over Struensee og Brandt

AF

STIG IUUL

Efterfølgende foredrag af afdøde professor, dr. jur. Stig Iuul om processerne mod Struensee og Brandt set fra en juridisk synsvinkel trykkes her efter hans efterladte manuskript. Det blev oprindeligt holdt i 'Personalhistorisk Samfund' den 12. marts 1934 og er siden i let revideret skikkelse gentaget i 'Historisk Samfund' den 6. dec. 1945 og i 'Juridisk Forening i Næstved' et par år senere. Kilde- og litteraturhenvisningerne er udarbejdet af cand. mag. Karsten Thorborg.

Næppe nogen periode i det danske folks historie har i den grad været genstand for undersøgelse og litterær behandling som den såkaldte Struenseetid. Fra Struensees ankomst til Danmark i 1769 og til hans død 1772 hengik lige 3 år; men den dag i dag er historikerne beskæftiget med at undersøge og vurdere hans indsats i den danske historie. Ingen anden person før eller siden har gjort en karriere så enestående som hans. En ukendt læge fra en lille by, der i løbet af 2 år blev dronningens elsker og uafhængigt heraf, mægtigere end den enevældige konge i et monarki, der strakte sig fra Nordkap til Elben, og som derefter domfældt for lovens største forbyrdelse måtte lide lovens strengeste straf. Det er ikke mærkeligt, at dommen over denne mand har været højst forskellig til de forskellige tider.

Man kan strides om, hvorvidt det er rimeligt, at en usurpator må bøde med sit liv, hvis hans forsøg på at tilrive sig magten mislykkes; men jeg tror, at Struensees forsvarere havde været mindre fanatiske, og striden om, hvorvidt hans skæbne var fortjent, mindre hed, hvis Struensee var blevet stukket ned af enkedronningens parti midt under det berømte maskebal natten mellem den 16' og 17' januar 1772, ligesom 20 år senere den svenske konge Gustav III blev myrdet under en hoffest. Det, som navnlig har sat sindene i bevægelse, når talen er om Struensees skæbne, er

den omstændighed, at enkedronningen og hendes parti lod dommen være et udtryk for en straffende retfærdighed, at de ikke nøjedes med at sende ham til retterstedet eller til Munkholm uden lov og dom på samme måde, som man i Rusland ville have sendt ham til Sibirien, men først satte hele det almindelige retsmaskineri i bevægelse for at justificere deres optræden. Hvad der ligger bagved den almindelige hårde bedømmelse af magthavernes behandling af Struensee er i virkeligheden den sunde retsfølelses frygt for at der begås forbrydelser i retfærdighedens navn.

Derfor har kommissionsdommen over Struensee og Brandt af 25/4 1772 opnået den for en dom ret enestående skæbne at blive undersøgt og kommenteret i næsten 175 år. Påfaldende er det dog, at det væsentlig er historikere, som har behandlet dommen; fra juristernes side har indlægene kun været forholdsvis få, men til gengæld så vægtige, at jeg ikke tror, at der mellem de jurister, som har beskæftiget sig med denne tid, findes væsentligere divergenser m. h. t. opfattelsen af dommens rigtighed eller urigtighed. Måske er det ensidigt at bedømme en dom, der som denne har opnået at blive citeret i samtlige historiske lærebøger, alene fra den juridiske side. Fridericia sagde i sin tid, at daværende Overrets-assessor, senere Højesteretsjustitiarius, dr. juris Niels Lassen som den første havde påtaget sig at se dommen alene fra denne side, at interessen herved nærmest var negativ, men den juridiske side er dog den nærmest-liggende side og hidtil den mest forsømte.¹ Det forekommer mig at være simpel retfærdighed overfor de juridiske dommere, forinden man beskylder dem for at være gået enkedronningens ærinde, at prøve at sætte

¹ Niels Lassen, *Den Struensee'ske Proces*. Tidsskrift for Retsvidenskab bd. IV, 1891, s. 219–303. Afhandlingen fremkaldte debat. Justitsminister Johs. Nellemann takkede anonymt for dette forsvar for den danske juriststand i »Dagbladet« 2. og 3. juli 1891, mens historikeren J. A. Fridericia kritiserede Lassens opfattelse i »Politiken« 19. juli 1891; det samme gjorde juristerne J. H. Thoresen i Tidsskrift for Retsvidenskab bd. V, 1892, og J. H. Deuntzer i en afhandling om Henrik Stampe i Universitetets Indbydelsesskrift til Reformationsfesten, 1891. Lassen svarede i Tidsskrift for Retsvidenskab bd. V, 1892. Debatten genoptoges i begyndelsen af dette århundrede i forbindelse med Edv. Holms behandling af emnet i Danmark-Norges Historie fra 1720–1814 bd. IV. I en anmeldelse i »Politiken« 27. dec. 1902 kritiserede Fridericia påny Lassens opfattelse. Lassen svarede i »Politiken« den 1/1 1903 med en artikel. Struensees Usurpation af Statsmagten. Fridericia svarede i samme nummer og blev imødegået af Lassen sst. den 4/1. Også her findes en modreplik fra Fridericia. I en anonym artikel, Politik og Jura, i »Politiken« 12. januar 1903 benægtede Marcus Rubin berettigelsen i at skelne mellem jura på den ene side og politik og moral på den anden side i politiske sager. Se også Rubins brev til Fridericia 19/6 1891 og brev fra Fridericia til Rubin 6/1 1903, trykt i Marcus Rubins Brevveksling, udg. af Lorenz Rerup, bd. I, Kbh. 1963, s. 340–42, og bd. II, s. 252. Sidst er sagen bedømt af Svend Cedergreen Bech i »Politiken« 17/1 1972.

sig i deres sted og pådømme sagen, således som den forelå for dem til påkendelse og ud fra deres juridiske forudsætninger.

Hvorledes en dommer ville have dømt i sagen, hvis sagen skulle pådømmes i dag kan naturligvis have en vis interesse, men vil man rette nogen indvending mod Struensees dommere, må man søge at skrue sig tilbage til deres forudsætninger og til deres tankegang.

Først og fremmest må man erindre, at af de 9 mænd, som var medlemmer af kommissionen, måtte de 7, (Stampe, Kofod-Ancher, Juell-Vind, Braëm, Luxdorph, generalauditør Schmidt, Sevel) siges at repræsentere blomsten af tidens juridiske indsigt. Den 8de var den af alle for sit retsind og sin visdom berømmede Konferensraad Carstens. Den 9de, Etatsraad Ove Guldberg var den eneste, hvis plads i domstolen er blevet stærkt kritiseret i litteraturen. Han var ikke jurist og var på grund af sit nære forhold til enkedronningen og arveprinsen på en udsat post i sagen. Men heller ikke i vore dage har man jo anset det for udelukket at give modstandsbevægelsen er særlig plads i udrensningsdomstolene. Hvad hans personlige kvalifikationer angår, vil jeg blot henvise til, at A. P. Bernstorff, der så vist ingen grund havde til at lægge fingrene imellem, har sagt: »Jeg må erkende, når jeg vil være retfærdig, at Guldberg elsker det gode, og når han griber fejl, er det af mangel på erfaring, og fordi han ikke har nogen, som på rette vis kan sætte ham ind i sagerne«. ² Heller ikke må man glemme, at kommissionen blandt sine medlemmer talte mænd som Peder Kofod-Ancher og Henrik Stampe, til hvem den danske retsvidenskab den dag i dag står i gæld. På forhånd skulle man synes at et mere kompetent dommerkollegium vanskeligt kunne fremskaffes.

Det virker derfor noget overraskende, når man derefter læser, hvad de historiske forfattere har ment om dommen: »en skændsel for landet«, »et i lidenskabelig stil affattet aktionsindlæg«, »en slet affattet og slet begrundet dom«, for blot at citere 3 af de mest ansete forfattere som har beskæftiget sig med denne epoke. ³ Og i en samtidigs erindringer hedder det hånende »Juristerne ved man vel i saadanne Tilfælde ingen Skyld kan have; de gør stedse alt, hvad der befales og gør sig pligtskyldigst en Ære af at være Regeringens allerunderdanigste og allerlydigste Tjenere, hvorved Rang, Indkomster og Naade bedst erhverves for alle dem, som hige derefter«. ⁴

² Brev til Ditlev Reventlow 15. dec. 1772, trykt i Bernstorffske Papirer, udg. af Aage Friis, bd. III, Kbh. 1913, s. 182.

³ Det første citat stammer fra Chr. Blangstrup, Christian VII og Caroline Mathilde, Kbh. 1890, s. 210, det andet er hentet fra Edv. Holms bind af Danmarks Riges Historie bd. V, s. 376, det sidste har jeg ikke kunnet finde.

⁴ Peter Schiønning's optegnelser, meddelt af Fr. Schiern i H.T. 4. rk. II, s. 744.

Var da dommen over greverne Struensee og Brandt juridisk forsvarlig, eller gjorde den nedsatte kommission sig bevidst eller ubevidst skyldig i utilgivelig uretfærdighed over for de anklagede? Helt tilfredsstillende lader spørgsmålet sig næppe besvare. Det er i år 175 år siden, at dommen blev afsagt, og den mellemliggende tid har været ensbetydende med en indgribende forandring af alle de faktorer, der må tages i betragtning ved bedømmelsen af dommens forsvarlighed. Selve beskyttelsesobjektet for de i dommen citerede straffelovbud: den enevældige konges majestæt har ikke nogen gyldighed i vore dage, og kan næppe opfattes af os i sin fulde udstrækning. Den strafferetlige del af lovbogen, som var gældende ret i 1772, blev for den alt overvejende dels vedkommende ophævet allerede for 100 år siden. Opfattelserne af straffens formål har været næsten lige så mange, som der har været betydeligere kriminalister i den mellemliggende tid. Den herskende opfattelse har snart været gengældelses- snart afskrækkelsesteorier snart forebyggelsesteorier. Snart har man lagt hovedvægten på den domfældtes egen forbedring, snart alene set ham som midler til at forbedre de andre. Og selve opfattelsen af forbryderens væsen er skiftet. Fra at opfatte ham som træet, der kun bærer skadelige frugter og derfor bør kastes på ilden, er vi nået til at tillægge de specialpræventive formål en meget stor betydning.

Desuden er selve den juridiske tankegang en anden nu end dengang. Mange har den opfattelse, at jura er en rent formel hjernevirksomhed, ens til alle tider. For den store befolkning er en dommers virksomhed nærmest deduktiv: på et givet grundlag kan han kun komme til et bestemt resultat. Derfra stammer dens tilbøjelighed til i en underkendelse i appelinstansen at se en kritik af underretsdommen. Til en vis grad er dommerens opgave ganske vist den samme i dag som for 175 år siden, men dog kun i begrænset omfang. Selv de love, der begrænser hans rent logiske virksomhed, ændrer sig med tiden. Jeg vil i denne forbindelse minde om to retssætninger, der begge spiller ind ved bedømmelsen af Struenseedommen, som vi, der er vokset op i det 20. århundrede er tilbøjelige til at betragte som næsten aprioriske: den ene er reglen om bevisbedømmelsens frihed, den anden reglen: *nulla poena sine lege* – ingen straf uden lovhjemmel. (Om den første siger den gældende retsplejelov »bedømmelsen af bevisernes vægt er ikke bundet ved lovregler«. Om så 10 vidnesbyrd er indbyrdes overensstemmende, om et vist forhold, behøver dommerne ikke at tage dette for bevist). I det 18. århundrede var reglen den modsatte: 2 godemænds vidnesbyrd var fuldt bevis, som dommerne måtte lægge til grund for bedømmelsen, hvis egentligt modbevis ikke kunne føres.

Og omvendt hedder det som bekendt i den gældende straffelov: »Straf kan kun pålægges for et forhold, hvis strafbarhed er hjemlet ved lov eller som ganske må ligestilles med et sådant« d. v. s. der anerkendes kun den såkaldte fuldstændige lovsanalogi. I det 18. århundrede var forholdet det stik modsatte. Man var klar over sin uformuenhed i retning af at opstille udtømmende straffelove, og det var derfor den af alle delte opfattelse, at der eksisterede en ret for domstolene til at idømme arbitrære straffe for handlinger, de fandt samfundsskadelige.

Endelig er der et forhold, der må tages med i betragtning, når man skal dømme Struensees og Brandts dommere: den uhyre vanskelige stilling, en domstol altid har, når den skal dømme i en højforræderiproces. Jeg tænker ikke i den forbindelse på, at den næsten altid vil lægge sig for had hos det ene eller det andet parti, men på det ringe spillerum, loven giver dommerne. Det er et træk for alle straffelove til alle tider, at de bestemmelser, som skal værne den bestående forfatning, hører til lovens strengeste. Dels ligger minimumsstraffen meget højt (der kan i den forbindelse blot erindres om, at minimumsstraffen efter den gældende straffelov for at antaste kongen, rigsdagens, ministrenes, rigsrettens eller højesterets sikkerhed eller frihed, er fængsel i et år, og at straffen kan stige til livsvarigt fængsel).

Dels har de straffebud, der skal værne forfatningen, en egen formel karakter. Strafbarheden knyttes til visse ydre, rent formelle kriterier: »den, der foretage nogen handling, der sigter til på forfatningsstridig måde at forandre statsforfatningen«, hedder det i strfl. af 1930. Hvor agtværdige motiver han end handler ud fra, eller til hvor fortrinlige foranstaltninger han end benytter sin magt, kan det dog ikke bringe straffen ned under det høje strafminimum eller, hvis der – som i Danske Lov – er fastsat een og kun een straf hindre anvendelsen af denne. At bebrejde dommerne, at de anvender loven i dette tilfælde, er urimeligt. Det er dommernes embedspligt at udføre lovgiverens vilje, hvor han finder den i loven beskrevne handling med dens subjektive og objektive betingelser. Handler han herimod, er han selv hjemfalden til straf, efter Danske Lov til boslods fortabelse. At give hele den historiske baggrund for dommen af 25/4 1772 ville ganske sprænge rammerne for dette foredrag og ville formentlig heller ikke være nødvendigt; jeg skal derfor blot tillade mig i erindringen at fremkalde nogle begivenheder og forhold, der er de nødvendige forudsætninger for forståelsen af dommen.

Da Christian VII i året 1766, 17 år gammel kom på tronen, måtte han vel endnu siges i det hele at være åndelig normal. På visse punkter, især i intellektuel henseende, var hans åndsevner vel endog nærmest over nor-

malen; psykiateren, afd. prof. Viggo Christiansen udtaler om ham, at han åbenbart har været noget af en duksenatur.⁵ På andre punkter gav hans anlæg tidlig lejlighed til bekymring, men man var jo ikke forvænt fra faderens tid og skrev hans forskellige udskejelser på hans ungdoms regning og håbede, at han snart ville have løbet hornene af sig. Hans uddannelse havde i ingen henseende gået i retning af at dygtiggøre ham til at overtage regeringen, og selve den regeringsform, som var blevet den fastslåede under hans fader på grund af dennes ringe interesse for statsstyrelsen, måtte lægge væsentlige hindringer i vejen for en ung konges indsats i styrelsen, hvis han ikke var en overordentlig stærk personlighed.

Christian VII fandt ved sin tronbestigelse det såkaldte Geheimekonseil, bestående af A. G. Moltke og Ditlev Reventlow, Bernstorff og Thott. Dets myndighed var ganske vist formelt kun rådgivende, og mange sager gik uden om det; men det var efterhånden blevet sædvane, at konseillet holdt regelmæssige møder, uden at kongen var til stede, hvor sagerne drøftedes, før de forelagdes kongen, og eventuelle uoverensstemmelser fjernedes. Følgen heraf var, at kongen næsten altid blev stillet overfor en enstemmig indstilling, og da tilmed referatet for kongen af de sager, som blev forelagt ham til afgørelse, skete mundtligt og resolutionen blev afgivet straks, blev det meget vanskeligt for kongen at gøre et særstandpunkt gældende – endsige straks at være i stand til at fiksere det i sit fulde omfang. Vovede han en sjælden gang at gøre indvendinger mod konseillets enstemmige indstillinger, mødte han først sine ministres forbløffelse, dernæst en – selvfølgelig absolut underdanig – men dog reelt meget vægtig modstand, der med sine mangfoldige grunde let kunne overbevise kongen, der kun kendte sagen fra kollegiets fremstilling. Resultatet blev, at den enevældige konges medvirken i regeringen faktisk var mere betydningsløs end mange konstitutionelle monarkers. Det varede da heller ikke længe, før kongen blev ked af deltagelsen i regeringen; for den sygdom han led af, er det jo desuden karakteristisk, at patienten på et tidligt stadium føler lede ved regelmæssigt arbejde. Ved to forordninger 1766 og 1768 fik kollegierne adgang til at træffe en række afgørelser på egen hånd *ad mandatum regis*. Herved blev konseillets indflydelse meget indskrænket, og allerede 1768 viste kongen tydeligt sin utilbøjelighed til at arbejde sammen med det. Stående ansigt til ansigt med sin faders gamle ministre kunne han ikke sætte sin vilje igennem; han valgte da at handle bag dets ryg i form af kabinetsordrer. Her kunne kongens luner og uansvarlige personers indflydelse gøre sig gældende i fuldt omfang, og me-

⁵ Viggo Christiansen, *Christian VII's Sindssygdom*, Kbh. 1906, s. 4.

dens kabinetsordrerne under Christian VII's forgængere som område væsentlig kun havde haft de egentlige nådessager, bredte de sig nu over hele administrationen. Gennem dem fandt der således omlægninger af de enkelte kollegiers forretningsområde sted, og ved dem blev adskillige afgørelser vedrørende landboforhold truffet.

Da kongen vendte hjem fra sin rejse i året 1769 – den rejse, der havde ført ham sammen med Struensee – var den sygdom, han led af – ungdomssløvsind *dementia præcox* – i stærk fremadskriden. Ganske vist var rejsen i det ydre forløbet godt. Han var i udlandet optrådt med en beundringsværdig anstand, havde endog til tider frapperet ved sine træffende og velrettede bemærkninger, og efter hjemkomsten var det den almindelige opfattelse, at rejsen havde udviklet ham i en bedre retning, men i det hele var der alene tale om et såkaldt *lucidum intervallum*, som ikke er ukendt i den pågældende sindslidelses sygdomsbillede. Få måneder efter hjemkomsten burde det have været klart for hele den snævrere kreds af kongens omgivelser, at kongen var aldeles unormal. Den eneste, som dette synes at gælde, er imidlertid Reverdil. Selv Bernstorfferne, der ved adskillige lejligheder omtaler kongen med megen kritik, ser ikke, at hans optræden er sygeligt betinget. Så meget mindre kunne det forlanges af større kredse, for hvem sindssygdom jo dengang stod nærmest som en slags straf fra gud, vanskeligt forenelig med den religiøse opfattelse af kongemagten, som var den herskende. Viggo Christiansen går endda så vidt, at han hævder, at hvis Christian VII levede i vore dage, ville der trods det langt mere udbredte kendskab til sindssygdomme i nutiden danne sig modstridende partier, der med lidenskab ville bekæmpe hinanden, når talen var om kongens mentale tilstand.

I denne tid var det at Struensee befæstede den stilling, han på rejsen så hurtigt havde opnået. Som kongens oplæser blev han i stand til daglig at øve sin påvirkning på ham. Struensee fortæller i sin beretning om kongens sindssygdom,⁶ hvorledes kongen fra det øjeblik de var kommet til København til stadighed underholdt ham om sine tvangsforestillinger, at han var et hittebarn, at han havde leveret hele feltslag om natten, men at man havde givet ham opium, for at han skulle glemme det, at han ved at gnide sit legeme kunne gøre sig uigennemtrængelig for alle slags våben, lige til kanonkugler, at der i verden fandtes et antal af 6 personer, der var født moralsk blinde, og som så genstandene i naturen på en anden måde eller for hvem man forvanskede dem, og

⁶ Trykt i Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772 (Inkv.), udg. af Holger Hansen, bd. II, Kbh. 1930, s. 162–79.

at han selv var en af disse 6, og så fremdeles. Samtidig hermed var hans åndelige tilstand i stadig stigende grad karakteriseret ved længere perioder af sløvsind. Han kunne i timevis sidde fuldstændig passivt, småsnakkende med sig selv og aldeles uinteressert i, hvad der foregik omkring ham. Til andre tider eksploderede han i aldeles umotiverede handlinger, når han f. eks. gav sig til at slå alt porcelæn og glas inden for rækkevidde i stykker. Det er væsentligt fra Struensee, at vi har oplysning om alle disse detaljer, og der er næppe nogen tvivl om, at Struensee på et meget tidligt tidspunkt må have været klar over kongens tilstand. I sine lysere øjeblikke omgikkes Christian VII med planer om at opnå en mere selvstændig regerende stilling; at dette måtte stemme overens med Struensees anskuelser var en selvfølge. Indledningen til det nye régime var Bernstorffs afskedigelse 15/9 1770. Et par måneder efter afskedigedes de øvrige medlemmer af konseillet og den 10/12 1770 udnævntes Struensee til *maître des requêtes*, hvorved han fik referatet til kongen af samtlige kollegiers indstillinger. Foreløbig udfærdigedes og paraferedes ekspeditionerne dog af kabinetssekretæren, konferensråd Schumacher; men 20/3 1771 afskedigedes denne som kabinetssekretær, og Struensee indtog hans plads, omend uden udnævnelse, og endelig den 14. juli 1771 kom den i den danske lovgivning enestående kabinetsordre, der udnævnte Struensee til geheimekabinetsminister.

Foruden at denne ordre bestemte, at alle påbud fra et kollegium til et andet fremtidig skulle gå gennem kabinettet, hvorved der fandt en uhyre centralisering sted af magten, gav den Struensee en ubegrænset myndighed til at udstede kabinetsordrer i kongens navn, efter kongens mundtlige vilje. Ganske vist hed det sig, at en ekstrakt af de udfærdigede befalinger senere skulle forelægges kongen, men det lige så kedsomme-lige som formålsløse arbejde at gennemgå disse ekstrakter med et menneske, der var i fuldstændig åndelig opløsning, har næppe bekymret nogen af parterne i højere grad.

I efteråret 1771 utaler Reverdil, at kongen endnu et år i forvejen havde været i stand til at forfølge en tanke, nedskrive den eller i det mindste at afskrive den og vise nogen interesse for sine skriftlige udfærdigelser.⁷ Den måde, på hvilken Reverdil siger dette i efteråret 1771, lader ingen tvivl tilbage om, at han på dette tidspunkt i hvert fald ikke var i stand dertil, og det er fra denne tid, at der stammer kabinetsordrer af så vigtigt indhold som om læggelsen af finansstyrelsen og den for

⁷ E. S. F. Reverdil, *Struensee og det danske Hof 1760–1772*, 2. udg. ved Louis Bobé, Kbh. 1916, s. 162. I den franske original s. 258.

samtiden aldeles uforståelige ophævelse af fodgarden og hestgarden. At fremstille forholdet, som om Struensee ved disse kabinetsordrer kun udformede kongens mundtlige vilje, vil næppe nogen vove. Kongens tilstand var allerede på dette tidspunkt en sådan, at man kunne få ham til at ville, hvad man ønskede, at han skulle ville, efter omstændighederne – hvilket Struensee var fuldstændigt klar over – ved at foreslå ham det modsatte af, hvad man ønskede han skulle gøre.

Også på et andet punkt indtager kabinetsordren af 14/7 1771 en ret enestående plads indenfor den danske lovgivning, f.s.v. som den bestemmer, at de i medfør af den udfærdigede kabinetsordre skal gælde, såfremt der ikke findes nogen modstående forordning eller kgl. resolution, i hvilket tilfælde dette straks skulle meddeles kabinettet. Det turde dog være en for en regering temmelig kompromitterende måde at optræde på: at udstede sine forordninger og bagefter at tage dem tilbage, såfremt det viste sig, at den tidligere havde været af en anden mening. I sig selv måtte en sådan bestemmelse fremkalde mistillid til magthavernes egnethed.

Hvorvidt Struensees udøvelse af den magt, han herved havde opnået, i det hele var til gavn eller til skade for landet, må historikerne dømme om. Rent umiddelbart imponeres man af det kolossale arbejde, der må være gjort af Struensee og hans hjælpere, når man tænker på, at der i løbet af 16 måneder udstedtes henved 2000 kabinetsordrer omhandlende de mest forskelligartede forhold – mange af dem fortrinligt udarbejdede, andre konfuse og jaskede.⁸ Den fart, med hvilken udviklingen skulle gå, måtte i bedste fald tage vejret fra alle, og de masseafskedigelses, der fandt sted, fremkaldte en almindelig uhyggefølelse. Foruden en hel del lavere embedsmænd og betjente afskedigedes i løbet af nogle måneder den første deputerede i generaltoldkammeret A. P. Bernstorff, vicesatholderen i Norge Jacob Bazon, chefen for søværnet Daneskiold-Laurvigen, hvis afskedigelse dog næppe følte som et større tab, og henved 60 andre højere embedsmænd, mange med ingen eller med ringe pension. Dette i forbindelse med forargelsen over Struensees personlige liv, hans forhold til dronningen og vreden over hans tyskthed skabte efterhånden forbitrelse mod Struensee i alle klasser af befolkningen. Allerede længe havde kongen været så godt som afspærret fra omverdenen. Med Enevold Brandt, Struensees ven fra Altona som *maitre de plaisir* hengik hans tid med fester og fornøjelser; at få ham i tale

⁸ Trykt i Kabinetsstyrelsen i Danmark 1768–72, udg. af Holger Hansen, bd. I-III, Kbh. 1916–23.

var udelukket. Inden længe blev det i folkesladderen til, at kongen holdtes indespærret i sine gemakker, at Struensee gav ham opium, og til sidst blev det til, at denne fremmede lykkeridder ville skaffe kongen af vejen og ægte dronningen. Den berømte januarrevolution følte derfor af alle som en befrielse og folkets begejstring gav sig som bekendt en række højst usmagelige udtryk.

Ved et kgl. kommissorium nedsattes den 20/1 1772 den kommission, som skulle foretage undersøgelsen i og påkendelsen af sagen mod Struensee og Brandt. Den bestod af de to faste højesteretsdommere, justitiarius geheimeråd Krag Juel Vind og assessor etatsråd Sevel samt Stampe, Kofod-Ancher og Braëm, der også var voterende i højesteret. Endvidere den efter Thotts afgang højeste embedsmand i det danske kancelli, den hæderlige og agtværdige Bolle Luxdorph og de tidligere omtalte Carstens og Guldberg, og efter 10/2 1772 tillige generalauditøren Schmidt. Ved siden af denne kommission nedsattes 13/3 1772 en kommission på 35 medlemmer til at pådømme skilsmisssagen mellem kongen og dronningen. Den 6. april faldt dommen, hvorved ægteskabet ophævedes i medfør af 13-16-15-1: om horeri.

Inkvisitionskommissionen mod Struensee og Brandt arbejdede meget intenst. Foruden foretagelse af husundersøgelser afholdt den de egentlige forhør over inquisiterne; ialt udarbejdede den ikke mindre end 1698 kortere eller længere kvæstioner, som derefter blev forelagt inquisiterne og vidnerne til besvarelse. Ved en kabinetsordre udstedt af den sindssyge konge (af 14/4 1772) udtalte magthaverne deres tilfredshed med det udrettede arbejde, men påskyndede sagen. Den 23/3 beordredes generalfiskal Frederik Vilhelm Wivet til at være aktor både mod Struensee og Brandt. Procurator Uldall blev beordret til at overtage forsvaret for Struensee og kammeradvokat Oluf Lundt Bang for Brandt. Den 10. april incamereredes sagen. Den 23. april veksledes de sidste processkrifter, hvorefter sagen optoges. Allerede den 25. april afsagdes dommene, som efter at være stadfæstede af kongen den 27. april, eksekveredes den 28. april. Det var øjensynligt, at magthaverne mente, at der var *periculum in mora*.

Wivets anklagetale imod Struensee⁹ fæstner det indtryk man får ved at læse hans »Merkverdige Sager udført i Højesteret«. En vis bredde og snakkesalighed præger fremstillingen, der er isprængt klassiske citater. Som våben undser han sig ikke for at benytte latterliggørelsen og smagløsheder, men man må dog indrømme, at han med sine anklager i det

⁹ Trykt i Inkv. bd. I, Kbh. 1927, s. 135–65.

hele holder sig ved jorden, og ikke fremsætter løse påstande. Det er ikke usandsynligt, at en anden anklager ville have benyttet de rygter; der gik i København om Struensees anslag mod kongens liv som våben. En stor del af kommissionens virksomhed var netop gået ud på at konstatere, hvorvidt der var noget om disse rygter; men Wiwet siger netop udtrykkelig, at han ikke tror, at man havde intenderet at lægge hånd på kongen til hans livs berøvelse, men på den anden side mener han dog, at Struensee ikke ville være veget tilbage derfor, såfremt det havde været nødvendigt til hans eget livs beskyttelse under en opstand mod ham selv – men han medtager dog ikke dette forhold i sine anklagepunkter.

Iøvrigt hævdede han, at Struensee havde gjort sig skyldig i *crimen laesae maiestatis* (majestætsforbrydelse) i 9 tilfælde:

- 1) ved forholdet til dronningen,
- 2) ved meddelagtighed i den forbrydelse, Brandt stod tiltalt for,
- 3) ved sin behandling af kronprinsen,
- 4) ved at tilvende sig den kongelige myndighed,
- 5) ved at benytte den uden kongens vidende,
- 6) ved at have forfalsket regnskabet for den specielle kabinetskasse, således at han føjede et nul til de summer, kongen havde skænket ham og Brandt,
- 7) ved at sælge et af dronningens smykker for billigt,
- 8) ved at befale, at alle breve skulle sendes til kabinettet, så at han kunne hindre, at noget ubejligt kom kongen for øre,
- 9) ved at have givet kommandanten i København ordre til at holde kanonerne i beredskab.

Hver af disse forbrydelser påstod Wiwet konstituerede en majestætsforbrydelse, og da loven fastsatte dødsstraf for denne forbrydelse, må man i og for sig give ham ret i, at under forudsætning af, at blot en eneste lod sig bevise, var det unødvendigt at opregne alle Struensees forbrydelser, når man eftertænker, at »Greven ickun haver eet Hoved«.

Man fristes til at tro, at dommerne selv har fulgt et lignende ræsonnement, i hvert tilfælde er der ikke tale om at dommen gennemgår de enkelte anklagepunkter et for et. Et af dem – det svageste – anklagen for salget af dronningens juvelbuket lades endog fuldkommen uomtalt, og flere af de andre sammendrages under generelle synspunkter. Den måde, dommen er opbygget på i formel henseende, lader sig meget kritisere. Det er umuligt at finde nogen egentlig systematik, sagsfremstilling

og argumentation går ind imellem hinanden, og dens udtryksform er mere stemningsbåren og ensidig, end man i almindelighed finder i domme. Til Uldalls velmente, men i og for sig ikke overbevisende forsvarsskrift tages der intet hensyn. Men man må ved bedømmelsen af dommen også tage i betragtning, at det var undersøgelseskommissionen selv, der var domstol. Det var en inkvisitionsproces, som vi fandt den i vor strafferetspleje indtil 1919. De formelle mangler ved dommen forekommer mig endog på en måde mere tiltalende end en fuldkommen afklarethed ville være. Havde dommen været ulastelig i formel henseende, ville man være tilbøjelig til at antage, at den i virkeligheden havde været konciperet på forhånd, således at hele processen kun var en teaterforestilling. Nu er man dog mest tilbøjelig til at forklare manglerne ved det korte tidsrum, der hengik mellem indladelsen og domsafsigelsen. Det er næppe for dristigt at antage, at ønsker fra højere sted har været medvirkende, når dommen blev fældet så hurtigt. Selve konklusionen lader ingen tvivl åben:

Som det saaledes er klart, at Grev Struensee paa meere end een Maade og i meere end een Henseende baade selv har forøvet og taget Deel i det af andre forøvede *Crimen laesae Majestatis* i en overmaade høy Grad foruden det, at hans heele Administration har været en Kiæde af Voldsomheder, Egennyttighed, som han endog paa en skammelig og strafværdig Maade har søgt at fyldestgjøre, ikke aleene ved Ord og Gierninger, men ogsaa ved publique foranstaltninger har søgt at legge for Dagen.

Saa kiendes for Rett i Følge Danske Lovs 6te Bogs 4de Kapitel, 1ste Artikel: At Greve Johan Friederich Struensee bør, sig selv til velfortient Straf og andre ligesindede til Exempel og Afskye, have forbrudt Ære, Liv og Gods og være degraderet fra hans grevelige og ald anden ham forundt Værdighed, samt hans grevelige Vaaben af Skarpretteren sønderbrydes, saa bør og Johan Friederich Struensees høyre Haand af hannem levende afhugges og dernæst hans Hoved, hans Krop parteres og legges paa Steyle og Hiul, men Hovedet med Haanden settes paa en Stage.

Men nu præmisserne? Hvad de enkelte klagepunkter angår, går dommen i skånsomme udtryk hen over det første punkt, forholdet til dronningen. Det siges, at »Struensee forhen er overbevist og selv har tilstået at have begået en grov misgerning, som involverer forgribelse imod kongens højhed eller *crimen laesae majestatis* i høj grad og ifølge loven og især dens 6. bogs 4. kapitels 1. artikel fortjener en hård dødsstraf«. Dommen går altså ud fra, at forholdet til dronningen er bevist, og den var ikke alene berettiget, men også nødsaget hertil.

Der var selvfølgelig ikke tale om, at kommissionen kunne sætte sig ud

over, hvad den sideordnede kommission havde udtalt i skilsmissegagen, og når den sidste var kommet til det resultat, at dronningen havde gjort sig skyldig i hor, måtte dette lægges til grund ved bedømmelsen af Struensees forhold. Man står ganske vist her overfor det beklagelige forhold, at skilsmisseakterne fremdeles er utilgængelige for offentligheden og derfor unddrager sig en juridisk efterprøvelse;¹⁰ men dette er næppe så afgørende, som man på forhånd skulle antage. At der forelå et bevisligt forhold mellem Struensee og dronningen, er der ikke tvivl om. Som bekendt findes der aktstykker, der angiver sig som ekstrakter af forhørene,¹¹ og som fremtræder med en meget høj grad af plausibilitet. Af disse synes det så tydeligt som ønskeligt at fremgå, at dronningen talrige gange havde stået i forhold til Struensee og til overflod forelå begge konkumbenters tilståelse. Selv under forudsætning af, at dommerne ikke havde haft væsentligt mere at holde sig til end de to tilståelser, ville de være i stand til at opfatte forholdet som bevist. Ganske vist hedder det i Danske Lov, at det ikke er nok, at den, som anklages i en horsag, selv bekender, da man tit »befinder, at mange lyve på sig selv på det den ene kan blive af med den anden og komme den i skade, som han eller hun siger sig at have syndet med eller for anden sag«. Men sådanne omstændigheder, der kunne have nedsat troværdigheden af tilståelserne, forelå jo slet ikke i denne sag.

Men når det altså må antages, at Struensee og dronningen havde stået i forhold til hinanden, bliver det næste spørgsmål: Har da kommissionen ret til at lade 6-4-1 komme til anvendelse på denne forbrydelse? 6-4-1 taler alene om »hvo som laster kongen eller dronningen til beskæmmelse«. Kan den omstændighed at stå i forhold til dronningen siges at »laste kongen til beskæmmelse«? Det er navnlig på dette punkt, at striden har været hedest, og hvor historikerne har været endnu mere formelt juridiske end juristerne.¹² Man har hæftet sig ved, at loven alene taler om at »laste kongen til beskæmmelse« og derfor benægtet, at bestemmelsen kunne komme til anvendelse på Struensees forhold til dronningen. En enkelt forfatter, den norske højesteretsassessor Thoresen har med styrke hævdet, at der fra Struensees side alene forelå meddelagtighed i ægteskabsbrud, og at der følgelig ikke kunne blive tale om at idømme andet end

¹⁰ Siden 1966 har skilsmisseakterne været tilgængelige i Rigsarkivet. De er især benyttet af Harald Langberg i *Dødens Teater. Revolutionen 1772*, Kbh. 1971.

¹¹ Jfr. bl. a. Aug. Fjelstrup, *Skilsmisseprocessen imellem Kong Christian VII og Dronning Caroline Mathilde*, Kbh. 1908.

¹² Navnlig Fridericia i »Politiken« 27/12 1902, men også juristen J. H. Thoresen, *anf. arb.*, s. 190 f. Se iøvrigt Edv. Holm, *anf. arb.*, IV:2, s. 401 f.

straffen herfor. Dette ville såfremt Thoresens antagelse var rigtig være ensbetydende med, at Struensee ifølge retsopfattelsen på denne tid skulle dømmes for blotte lejemål, men herfor var straffen alene bøde og åbenbar skrifte, rent bortset fra, at Struensee havde ophævet denne straf – efter samtidens mening – med visse betænkeligheder.

Dette er dog næppe rigtigt; den omstændighed, at lejemålet var udøvet med dronningen selv måtte efter datidens opfattelse af den enevældige konges majestæt medføre en meget hårdere arbitrær straf. Det er ikke udelukket, at det i sig selv kunne kvalificere til livsstraf. Jeg behøver i den forbindelse blot erindre om, at Bendix Ahlefeldt for sit forhold til Christian VI's datter Louise ca. 25 år tidligere blev anbragt på Munkholmen i 3 år.

Det er dog sikkert den naturligste opfattelse at betragte forholdet til dronningen ikke alene som lejemål, men som majestætsforbrydelse. Historikerne overser, når de plukker en sådan enkelt bestemmelse ud af Danske Lov, hvad jurister, der til daglig må arbejde med loven i sin helhed, er klar over: at Danske Lov er og må være affattet kasuistisk, da den samler alle de regler, som var fastslået gennem tidligere stykkevis lovgivning eller gennem mere eller mindre tilfældige enkeltafgørelser.¹³ Den, der som dommer skulle være bunden af lovens ordlyd, ville gang på gang komme til kort i det praktiske retsliv. At forstå de enkelte bestemmelser i Danske Lov som udslag af en almindeligere sætning, som lovens forfattere blot ikke havde haft i deres magt at formulere, er derfor gang på gang en nødvendighed, og som jeg indledede med at omtale, må man anerkende analogi fra de positive straffebestemmelser i langt videre omfang, end vor tids straffelove, der er tænkt som udtømmende, tillader. Den første virkeligt videnskabelige bearbejdelse af Danske Lov – som kom i årene efter 1785 – siger da også med hensyn til 6-4-1, at »laste kongen eller dronningen til beskæmmelse« må også omfatte andre gerninger, der foretages, til disse høje personers beskæmmelse.¹⁴ Man skal vist være mere moderne i sin opfattelse af den slags forhold, end Struensees samtid var, for at benægte, at det var en beskæmmelse for den enevældige monark at stå som hanrej over for hele Europa. Og forøvrigt er det vist en opfattelse, der ligger dybt i de fleste mænds bevidsthed, at den der står i forhold til ens kone tilføjer man-

¹³ Stig Juul, Kodifikation eller kompilation? Chr. V's danske Lov paa Baggrund af ældre Ret. Kbhvn.s Universitets Festskrift i Anledning af Universitetets Årsfest november 1954.

¹⁴ C. B. Brorson, Christian den femtes danske og norske Lovs Fortolkning, bd. I, Kbh. 1791, s. 70.

den en forhånelse. I de gamle danske landskabslove havde den mand, der greb horkarlen på fersk gerning, ret til at slå ham ihjel, fordi han havde »gjort ham den skam at ligge hos hans adelkone« og den dag i dag ser man i England den bedragne ægtemand få erstatning hos konkumbenten for hustruens værdi samt for hans »krænkede« ære og følelse i det hele.

Bedre end alle andre argumenter er dog den omstændighed, at Struensee selv og hans defensor var klare over, at med hensyn til dette forhold var enhver undskyldning håbløs. Dette fremgår af Uldalls forsvarstale.¹⁵ Han renoncerer her på ethvert forsøg på at fremdrage formildende omstændigheder med hensyn til denne forbrydelse; »samme er den eneste«, hedder det, »hvori han (er) vel vidende at have syndet mod sin konge«, men han frygter og beklager tillige med vemodighed, at den er større, end han derfor tør vente forladelse. Derfor nedkaster han sig alene for kongens fødder og anråber om hans barmhjertighed. Og af Uldalls samtale med dronningen¹⁶ fremgår, at han – Struensees forsvarer – selv betragtede dette forhold som *crimen laesae majestatis* i højeste grad.

Det bliver under disse omstændigheder unødvendigt at gå videre ind på Niels Lassens påstand om, at der i Struensees forhold til dronningen lå et angreb på tronfølgeordenen, som if. 6-4-2 ligeledes måtte anses som *crimen laesae majestatis*. Noget sådant har overhovedet ikke foresvævet kommissionsdommerne og er forøvrigt næppe rigtigt. Dette punkt har fremkaldt en større diskussion mellem ham og Deutzer;¹⁷ men spørgsmålet har vist kun rent akademisk interesse. Forholdet var jo det, at på det tidspunkt, da Struensee stod i forhold til Karoline Mathilde, fandtes der flere agnater, som i successionen ville gå forud for Louise Augusta og hendes afkom, og faren for tronfølgeordenen var ikke kvalitativt forskellig fra den, der ville opstå ved, at en hvilken som helst kvinde i Frederik III's efterslægt – der jo var arveberettiget til tronen – indlod sig i et tilsvarende forhold. Men dette ville man dog fornuftigvis ikke betragte som *crimen laesae majestatis*. Hertil kommer jo endelig, at Louise Augusta juridisk set kun kunne være Christian VII's barn, da den gamle regel: *pater est, quem nuptiæ demonstrant*, udelukkede Struensees faderskab i juridisk henseende. Det andet forhold som dommen

¹⁵ Inkv., bd. I, s. 175–91.

¹⁶ Trykt i Efterladte Optegnelser af Generalfiskal P. Uldall, Memoirer og Breve bd. 21, Kbh. 1914, s. 4–25.

¹⁷ Jvf. note 1.

henførte under synspunktet majestætsforbrydelse var sigtelsen mod Struensee for at have tilranet sig statsmagten. Dommen påberåber sig her kgl. art. 7 og art. 26:

7. Alle Regjeringens Ærinder, Breve, og Forretninger skulle i ingen end udi Kongens Navn og under Hans Signet udgaa, og skal Han altid selv sin Haand underskrive, om Han ellers er kommen til sine myndige Aar.
8. Kongens myndige Aar skal agtes Hans Alders 14de Aar, det 13de fuldendt, det 14de begyndt, saa at saasnart Han træder i sit 14de Aar, skal Han selv offentlig forklare sig myndig at være, og ingen Værge eller Formyndere mer at ville bruge.
9. Kongens Værgemaal og Formynderskab, imedens Han er mindre Aaring, skal i alle Maader saaledes beskikkes . . .
26. . . dersom nogen, være sig hvem det være kunde, skulde understaa sig at udvirke eller forhverve noget, som kunde i en eller anden Maade være Kongens absolute Suveræne Enevolds Magt til Afbræk og Forfang, skal dog alt, hvis saaledes kan være tilsagt og erlanget, holdes for usagt og ugjort, og de, som sig sligt forhvervet eller tilsneget have, straffes som de, der Majestæten beleidiget og imod Kongens Enevolds Herredømmes Høi-hed groveligen sig forgrebet have.

De forhold, ved hvilke Struensee skulle have overtrådt disse bestemmelser, er først og fremmest ophævelsen af konseillet. Det er lidt vanskeligt for os, der i konseillet kun ser en rådgivende kreds uden nogen egentlig forfatningsmæssig kompetence, at opfatte dets afskaffelse som en majestætsforbrydelse, men det måtte føles sådan. Datidens statsretlige teori fra Montesquieu og nedefter sondrede mellem depotier og monarkier, og det for monarkiet karakteristiske sås i, at der her var indskudt et mellemed mellem herskerne og hans undergivne. Dette mellemed mente man var kollegierne, og en afskaffelse af det vigtigste af disse måtte derfor føles som en tendens henimod despotiet. Den samme tanke går igennem forhørene: »Kender Struensee ikke forskellen mellem en despotisk og en monarkisk regering«? »Jo, han har ofte forklaret kongen denne«. »Ved han ikke, at et monarki styres efter vedvarende love eller vedvarende principia, men at kongen ikke kan huske alt og derfor må have et konseil, og at Struensee som fremmed i hvert fald ikke kunne kende alle love og regler«. ¹⁸ Da man nu postulerede, at kongeloven alene hjemlede en monarkisk forfatning, ikke en despotisk, var konklusionen klar – »Den, der ville afskaffe konseillet, handlede imod kongeloven.« ¹⁹ Det er først givet en senere tid at gennemskue de to alvorlige logiske

¹⁸ Forhørsprotokollerne, R.A.; Jfr. Inkv. bd. I, s. L.

¹⁹ Dommen over Struensee er trykt i Inkv., bd. I, s. 212–32.

fejl, der ligger i dels at opstille en sondring som den hævdede mellem despotier og monarkier, dels og navnlig i at benægte, at den ved kongeloven hjemlede forfatning var en i formen despotisk forfatning. Man må ikke gå for hårdt i rette med den tids dommere, hvis de ud fra denne tankegang, som var den almindelige og af alle anerkendte, kom til en faktisk konklusion.

Set med vore øjne er det et rent postulat, at kongeloven hjemler monarkisk forfatning. Tværtimod er den efter sit bogstav rent despotisk, idet den eneste pligt, som påhviler kongen, er at overholde kongeloven og den augsburgske konfession; men der er ikke tale om, at loven indeholder garantier mod, at kongen misbruger sin magt. Men man må ikke hæfte sig udelukkende ved kongelovens bogstav. Jeg tror, at Poul Johs. Jørgensen har givet den helt dækkende fremstilling af retstilstanden ved at sige, at indførelsen af enevælden sikkert var knyttet til visse stiltiende forudsætninger, der ansås for så selvfølgelige, at der ikke fandtes anledning at nævne dem. Det var meningen at samle politisk magt hos kongen, men ikke at gøre befolkningen afhængig af en enkelt mands luner.²⁰ Men selv hvis man holder sig til kongelovens bogstav, måtte Struensee [da ikke] siges at have overtrådt loven ved at afskaffe konseillet og reelt handlet imod kongeloven ved at gøre sig til kabinetsminister? Ved undersøgelsen heraf må man søge at se sagen fra to synspunkter. I det første tilfælde antager vi, at kongen var i stand til at træffe gyldige viljesbestemmelser – altså dommens udgangspunkt – i det sidste forudsættes, at kongen var afsindig, og som sådan efter almindelige retsregler ikke kunne træffe nogen gyldig bestemmelse. Hvis nu kongen postuleredes at være normal, ja, i så tilfælde mente Niels Lassen oprindeligt, at dommen var urigtig. Den famøse kabinetsordre af 14/7 1771 stod da som et udtryk for kongens frie og ubundne vilje og domstolen måtte være inkompetent til at dømme om, hvor snæver eller vid en fuldmagt kongen ville give; at kongelovens artikel 7 om, at kongen personlig skulle underskrive alle regeringens ærinder, breve og forretninger, ikke længere kunne forstås efter sin bogstav, var der på dommens tid almindelig enighed om. Under en modsat forudsætning ville jo også forordningerne af 1766 og 1768, hvorefter kollegierne bemyndigedes til på egen hånd i kongens navn at udstede mere kurante bevillinger, være stridende mod kongeloven. Og kabinetsordren af 14/7 1771 var tilmed

²⁰ Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, Kbh. 1939, s. 554 f. [Den følgende sætning er i manuskriptet ved rettelserne blevet uforståelig og er korrigeret redaktionelt].

i og for sig en grad mere i overensstemmelse med kongeloven end disse forordninger, idet den forudsatte, at Struensee havde fået mundtlig ordre af kongen. Men kunne kongen give disse to forordninger, måtte han også kunne udstede kabinetsordren. Et skøn tilkom her ingen jordisk domstol, da kongens første og sidste dommer var gud alene. Hvis dette standpunkt, der jo er meget naturligt, når man som dommen forudsætter, at kongen var normal, er juridisk holdbart, måtte altså dommen på dette punkt være urigtig, og Struensee måtte for så vidt være dømt med urette. Det kan ikke forsvares at gå ud fra et bestemt udgangspunkt og derfra komme til et fra dette logisk umuligt resultat.

Men indvendingen er ikke rigtig; selv under forudsætning af, at kongen var normal, ville Struensee kunne drages til ansvar for kabinetsordren af 14/7 1771, hvis kongen ønskede det. Hvor velvillig man end er i fortolkningen af kongelovens § 26, kan man ikke komme uden om, at kabinetsordren var »noget, som kunne i en eller anden måde være kongens absolutte suveræne enevoldsmagt til afbræk og forfang«. Selv om man fingerede, at Struensee havde modtaget en mundtlig ordre fra kongen, ville jo hele den nøjere udformning af kongens vilje være overladt geheimekabinetsministeren, således at kongen ingen som helst indflydelse havde på enkeltheder, og måske aldrig fik disse at se eller høre, nemlig for så vidt de ikke var optaget i den ugentlige ekstrakt, som skulle forelægges for kongen, og her var der ikke tale om kurante bevillinger, hvor kongens vilje på forhånd kunne forudsiges i alle enkeltheder, da der jo forelå en indtil en århundred gammel praksis på det pågældende forvaltningsområde.

Nej, der var tale om kabinetsordrer, der indeholdt vidtgående reformer på alle mulige områder, og hvor det var en lovstridig fiktion at forudsætte, at kongen havde tænkt sig ordningen i alle enkeltheder, således som Struensee udformede den. Kongeloven forudsatte kongens indgriben i alle detaljer af statsstyrelsen. At den efterhånden blev uanvendelig efter sin bogstav, var en ting for sig; men en fuldmagt, hvorefter den nærmere udformning af kongens vilje overlodes en af kongen befuldmægtiget, måtte være stridende mod kongeloven. Der bliver ganske vist noget stødende i, at kongen først af fri vilje skulle kunne overgive en minister så vid en fuldmagt som vel tænkeligt, og derefter skulle kunne drage ham til ansvar, fordi han gjorde brug af denne fuldmagt. En mand ville på den måde kunne komme i et uløseligt dilemma; benyttede han sig ikke af den af kongen givne myndighed, pådrog han sig måske den enevældige konges unåde, benyttede han sig af den, kom han

i konflikt med kongeloven. Men denne konflikt er i sin urimelighed ikke mere urimelig end den, der altid fremkommer, når man handler i fællesskab med en person, der er uansvarlig.

Det er derfor ganske urigtigt, når Edv. Holm retter indvendinger mod dommen, fordi den overhovedet ikke inddrager det af kongen udviste forhold under undersøgelsen.²¹ Kommissionen måtte og kunne ganske simpelt ikke gøre det. Kongen var ifølge loven uansvarlig og kunne af den grund ikke inddrages under processen. Man kunne sige, at man så også måtte undlade at straffe hans hjælpere, men derved overser man, at vi den dag i dag anerkender gyldigheden af den samme sætning, som Struensees dommere anvendte. Handler 2 personer sammen, og den ene er afsindig, bliver den tilregnelige straffet, som om han alene havde begået forbrydelsen, ganske uanset om det er ham eller den afsindige, der har taget initiativet. Og på samme måde stiller sagen sig, hvis utilregneligheden skyldes statsretlige hensyn. Tænker vi os, at kongen i morgen udstedte en eller anden befaling paraferet af ministrene og kundgjort efter de forfatningsmæssige forskrifter, men at denne befaling var stridende mod forfatningen, så ville det måske komme til en rigsretssag mod ministrene, men ganske uanset, om kongen selv havde taget initiativet til befalingen, ville det være ugørligt at drage ham til ansvar. Reglen i grl. § 12: »Kongen er ansvarsfri, ministrene er ansvarlige for regeringens førelse« angiver, hvorledes der skulle forholdes med fordelingen af ansvaret mellem de skyldige i tilfælde af et sådant forfatningsbrud; på samme måde var forholdet mellem Christian VII og Struensee.

Christian VII kunne overlade Struensee den næsten ubegrænsede magt, som lå i kabinetsordren af 14/7 1771 og bagefter drage ham til ansvar, hvis Struensee gjorde brug af den. Man kunne imidlertid spørge: Lå der da ikke et løfte fra kongens side i hans optræden overfor Struensee om ikke at drage ham til ansvar? Kunne Struensee ikke sige: I kongens optræden overfor mig igennem et halvt år ligger der en acquiescering ved forholdet, som har fjernet eventuelle oprindelige mangler ved dette. Nu kan han ikke pludselig selv rejse tiltale mod mig.

Men heller ikke denne betragtning har nogen bærekraft. Atter her støder vi på kongelovens positive regler. Selvom kongen den ene dag havde givet Struensee udtrykkeligt amnesti, ville han være i stand til dagen efter at rejse tiltale for de samme forseelser, for hvilke han havde givet amnesti »efterdi han såsom en fri og ubunden enevoldskonge ikke kan bindes af sine undersætter ved nogen eller foreskrevne forpligtelser«.

²¹ Edv. Holm, anf. arb., bd. IV:2, s. 387 f.

At forholdet er abnormt, er hævet over enhver diskussion, men det var en realitet, en positiv retsregel, som dommerne måtte respektere.

Men efter at vi således er kommet til det resultat, at dommerne måtte finde Struensee skyldig i *crimen laesae majestatis* under den i dommen opstillede forudsætning om, at kongen var tilregnelig, kan det have interesse at se, om den også i realiteten er rigtig, altså om dommen ville kunne opretholdes under forudsætning af, at kongen var erklæret sindssyg, eller om med andre ord ikke forholdene selv, den ved kongens sindssygdom skabte nødssituation, legitimerede Struensees optræden. I denne henseende må det først bemærkes, at kongeloven ingen regler indeholdt om regeringens førelse i tilfælde af, at kongen var afsindig. De ældste udkast til kongeloven havde ganske vist sådanne regler, der havde deres forbillede i flere tyske staters forfatninger; men disse udgik i den endelige udgave af loven.²² Derimod havde man regler om regeringens førelse i tilfælde af kongens umyndighed, idet regeringen da skulle føres af et regeringsråd bestående af enkedronningen eller såfremt dette var umuligt af nærmeste agnat samt de 7 højeste kongelige råder og betjente. Disse regler kunne man eventuelt have anvendt analogien af. Det er da også karakteristisk at se, at da der efter omvæltningen blev indsat et geheimestatsråd – en slags afløser af det gamle geheimekonseil – bestod det netop af 7 personer og arveprinsen var medlem deraf, hvorimod enkedronningen – som jo ikke var kongemoder – ikke var medlem. Der var dog den store forskel imellem dette geheimestatsråd og kongelovens formynderregering, at kongen selv præsiderede, og at alle ekspeditioner blev underskrevet af ham personligt. Man opretholdt fiktionen om, at kongen fremdeles var sjælsund, men reducerede ham samtidig til en slet og ret underskrivningsmaskine.

Men i stedet for at søge at skabe en ændring som den, magthaverne indførte straks efter omvæltningen, gik Struensee den modsatte vej. Det

²² Forfatteren har i en håndskreven note udbygget dette punkt: Det første Udkast til Kongelovens Bestemmelse var det Votum, som Frederik III's Raader i den i 1648 oprettede Regering i Glückstadt afgav paa Kongens Spørgsmaal om, hvordan en Arvelov skulde indrettes. De indføjede her af egen Drift en Bestemmelse om, hvorledes der skulle forholdes, hvis en Successor var aandssvag (blødes Verstandes). Bestemmelsen havde Forbillede i de fleste tyske Staters Forfatning. Vi genfinder Reglen i den saakaldte Lex Regia Fredericiana, hvor der tales om at Kongen er »ob vitium mentis idoneo«, men denne Bestemmelse udtyndes i det reviderede Udkast, og der findes overhovedet ikke Spor af det i den endelige Kongelov. – Se Kongeloven og dens Forhistorie, udgivet af A. D. Jørgensen, Kbh. 1886. Glückstadtraadernes votum s. 23, Lex Regia Friderici Tertii § 5, s. 36.

er oplyst, at Struensee på det tidspunkt, da kabinetsordren af 14/7 1771 blev udstedt, var klar over, at kongen var utilregnelig, og Gähler, Brandt, Osten og Reverdil rådede ham til at søge at få en konferens, et konseil eller lignende.²³ Men Struensee gik den modsatte vej. Han lader sig udnævne til kabinetsminister, afspærrer kongen fra omverdenen og indfører en ordning, som han var klar over var at stikke folket blå i øjnene, når han fingerer, at de ordrer han udsteder, »auf Befehl des Königs«, er udtryk for dennes frie vilje, og at kongen gennem de ugentlige ekstrakter fører kontrol med, at Struensee ikke overskrider hans vilje.

Set med vore øjne kan det måske synes at være en relativt ubetydelig gradsforskel, om man, når man alligevel er klar over, at kongen er sindssyg og derfor under kongelovens tavshed må træffe et arrangement, lægger magten i en enkelt mands – en geheimekabinetshøjserers hænder – og derved opnåede, at en person, der havde stået kongen nær, mens han endnu var nogenlunde normal, og som kendte hans tanker, blev sat i stand til at styre riget i kongens ånd, eller om man overgiver magten til et statsråd, bestående af personer, af hvilke ingen havde kongens fulde fortrolighed. Men man må forsøge at se forholdene med datidens øjne. At ophæve geheimekonseillet, der i den almindelige bevidsthed stod som en af pillerne i forfatningen og for så vidt blive endnu friere stillet, end kongen selv havde været, at tilrane sig en hidtil ukendt magtfulde og udøve den på en hensynsløs despotisk måde uden enhver hensyntagen til kollegiernes tidligere praksis, det var den materielle forbrydelse, Struensee havde gjort sig skyldig i og for hvilken han efter datidens mening måtte være hjemfalden til den strenge straf for *crimen laesae majestatis*.

Må man altså komme til det samme resultat, nemlig at dommen over Struensee måtte finde ham skyldig i majestætsforbrydelse, hvad enten man antager, at kongen er sindssyg eller tilregnelig, har det ikke større interesse at undersøge, hvorvidt dommens forudsætning om, at kongen var sjælssund, blot var en juridisk nødvendighed, eller om den var dommerens virkelige mening. At Struensee var klar over, at kongen var i fuldstændig åndelig opløsning er givet. Den lange fremstilling, han har givet af kongens tilstand, lader ikke nogen tvivl tilbage herom. Det er denne beretning, som Viggo Christiansen har karakteriseret som så mønsterværdig i diagnostisk henseende, at man på grundlag af den kan stille en eksakt diagnose af kongens sygdom.²⁴ Men dette aktstykke kendte kommissionen ikke, og bortset fra Guldberg behøver dommerne ikke at

²³ Forhørerne og Reverdil anf. arb., jfr. Lassen, 1891 s. 266.

²⁴ Struensees Beretning jfr. note 6, Viggo Christiansen, anf. arb., s. 21 f.

have været klar over, at kongens sindslidelse gjorde ham aldeles utilregnelig. Det må jo netop erindres, at en af Brandts hovedopgaver var at hindre, at kongen kom i berøring med udenforstående. Det må også erindres, at kongen ved de få lejligheder, hvor han kom i berøring med sådanne, kunne have øjeblikke, hvor hans intelligens syntes imponerende. Kendt er fortællingen om, hvordan kongen endnu et par år efter duperede den preussiske minister von Arnim, der kom for at overlevere sine kreditiver på Hirschholm, således at denne ophidset stemplede alle rygter om kongens sindstilstand som den sorteste bagvaskelse, indtil hans blik faldt ned på ridebanen, hvor kongen for afsted som hest for negerdrengen Moranti, der med sin pisk fik ham til at gøre allehånde kaprioler.²⁵

Den tredje forbrydelse, for hvilken kommissionen måske dømte Struensee var den af Wivet påståede falskforbrydelse. Forholdet var her det, at der i den såkaldte specielle kabinetskasse fandtes et regnskab, hvorefter Struensee og Brandt hver skulle have fået en gave på 60.000 rdl., dronningen på 10.000 og Falkenskjold på 2.000 rdl. Kommissionen og Wivet fandt imidlertid, at regnskabet var temmelig suspekt og insinuerede, at Struensee havde begået falsk, idet han havde rettet de oprindelige summer på 6.000 rdl. til 60.000 rdl. efter at kongen havde forsynet regnskabet med sin anerkendelse af dets rigtighed. Til brug for kommissionen forelå en håndskrevet udtalelse fra kongen af følgende indhold: »Struensees og Brandts udsigende, at jeg havde givet hver af dem 50.000 rdl. er falsk. – Christian.«²⁶

Struensee tog sig denne sigtelse for gement dokumentfalsk og bedrageri overordentlig nær, og der er næppe heller tale om, at han har begået en forbrydelse af dette indhold. Han indrømmede dog i kommissionen, at der var meget stor sandsynlighed for, at gavebrevet var falsk, men bedyrede ved alt, hvad der var helligt, at dette ikke var tilfældet. Imidlertid må det siges, at dommen ikke er klar på dette punkt. Det hedder ganske vist, at »alle omstændighederne konkurrerede til at opvække sådan præsumtion imod ham, som han ikke vidste på nogen måde at elidere«, men om dommen har fundet ham skyldig i forbrydelsen er og vil steds forblive uvist.²⁷ I datidens europæiske lovgivninger var iøvrigt selve den omstændighed, at der kunne rejses mistanke mod en person for en vis forbrydelse tilstrækkeligt til at medføre visse ubehagelige

²⁵ Charlotte Dorothea Biehl's Breve om Kong Christian VII, udg. af Louis Bobé, Kbh. 1901, s. 80.

²⁶ Trykt i Inkv. bd. I, s. 7.

²⁷ Forhørene, R.A., ang. dommen: Inkv. bd. I, s. 223.

retsfølger for ham, f. eks. anvendelse af tortur, partsed, ja endog idømmelse af arbitrære straffe. Men selv om kommissionen i virkeligheden har antaget forbrydelsen for bevist, er jeg ikke sikker på, at man af den grund kan rette bebrejdelser imod den. Man må jo dog erindre, at kommissionen for at kunne frikende Struensee på dette punkt, måtte tilside-sætte den enevældige konges udtrykkelige skriftlige udsagn, som tilmed støttedes af udenforliggende data. Kan man regne den det til last, at den veg tilbage herfor?

Hvad endelig angår beskyldningen for at have mishandlet kronprinsen hedder det i dommen, at han har handlet forvovent og formasteligt i henseende til den hårde og uhørte opdragelse, han vovede at give kronprinsen. At de opdragelsesprincipper, han fulgte, var temmelig strenge, og navnlig gik ud på at hærde kronprinsen, er der ingen tvivl om, men på den anden side kan hans opdragelse på ingen måde siges at have udsat kronprinsens liv for fare. At dømme Struensee for majestætsforbrydelse herfor, som Wivet påstod, idet han skulle have eftertragtet kronprinsens liv, ville være blodig uret, men det er heller ikke sikkert, at dommen på dette punkt har fulgt anklagen. I hvert fald ser det ud til, at den kun har betragtet Struensees behandling af kronprinsen som en skærpende omstændighed ved hans øvrige formastelige optræden.

Også mod Enevold Brandt var der rejst tiltale for flere forbrydelser, og dommen blander på samme måde som Struenseedommen de forskellige forhold sammen med en almindelig karakteristik af Brandt, således at det er umuligt at se, om den betragter disse forskellige forhold som skærpende omstændigheder eller som selvstændige forbrydelser. Den omtaler således, at han af Struensee har ladet sig bruge til at holde alle folk fra kongen, hjulpet Struensee til at sætte splid i den kongelige familie ved at udvirke, at arveprinsen blev bortvist af den kongelige loge på teatret, ladet sig forære gennem Struensee 60.000 rdl. uagtet han måtte vide, at han ikke havde fortjent dem, men derefter udtaler den:

»Ihvor strafværdigt dette anførte end er, så er det ikke at ligne imod denne af Grev Enevold Brandt selv tydelig og ordentlig ved Forhøret udi Commissionen tilstaaede og ved adskillige Vidner beviste og bestyrkede Forbrydelse og Forgribelse imod og paa hans Majestæt Kongens egen høje Person«.

For dette forhold dømtes han som for »det største *crimen laesae majestatis* som kan optænkes« med den i 6-4-1 fastsatte straf.

Det forhold, for hvilket Enevold Brandt blev dømt til døden, var set

²⁸ Dommen over Brandt trykt i Inkv. bd. I, s. 233–36.

med vore øjne en bagatel og set fra Brandts synspunkt ikke meget mere; i hvert fald gik det først på et meget sent tidspunkt af processen op for ham, at de afhøringer, der fandt sted om denne episode, havde til formål at konstatere, om han skulle have sit liv forbrudt. Den omtalte episode kan på grundlag af Brandts egen og tildels Struensees tilståelse og de afgivne vidneforklaringer rekonstrueres omtrent således:²⁹

En gang i oktober måned 1771 under déjeuneren på Hirschholm truede kongen, der i nogen tid havde været forbitret på Brandt, med at give denne en omgang prygl og kastede en citron i hovedet på ham. Brandt blev naturligvis meget krænket herover. Senere kom Struensee ind til kongen, der da udtalte: »Brandt er en kujon, han har ingen kurage, jeg vil slås med ham«. Struensee gik ind på sagen, drøftede med kongen, med hvilke våben kampen mellem ham og Brandt skulle ud-kæmpes, og til sidst blev de enige om, at de skulle slås med de bare næver. Denne samtale refererede Struensee til Brandt. Enten samme aften eller den følgende aften kom Struensee på ny ind til Brandt og sagde: »Nu kan De gå ind til ham«, hvilket Brandt gjorde. Han lukkede døren i lås efter sig og gik hen til kongen og sagde: »De har truet mig med stokkeprygl, kom an«. Kongen gav da Brandt et sådant stød på munden, at den kom til at bløde, hvorefter han tildelte ham en halv snes slag rettede imod ansigtet, men som efter Brandts udsagn blev pareret af ham. Hvordan de nærmere detaljer forholdt sig, får stå hen. Kongens forklaring til kammerjunker Schack, hvem han kort efter fortalte det passerede, går her stik imod Brandts, og negerdrengen Moranti, der af Brandt havde fået ordre til at forlade værelset, forklarede for kommissionen, at Brandt under kampen havde haft kongen fast om halsen med begge hænder, men at han havde sluppet ham, da han så Moranti komme tilbage. I hvert fald synes det at stå fast, at Brandt under kampen er kommet til at bide kongen i fingeren og til at tilføje ham en rift på kinden samt at han under kontraen er kommet med flere fornærmelige udtryk imod kongen, »ein schlechter Kerl« og lignende.

Til slut måtte kongen bede om godt vejr og efter Brandts forklaring skulle han have sagt til ham: »Giv mig din Haand, Brandt, kom og kys mig, du er en brav Karl, nu vil vi være gode Venner igen«. Nogen tid efter udnævnte han ham til »grand maître de la garde-robe«, hvorved han opnåede titel af excellence. Men i virkeligheden vedblev kongen at være forbitret over den tort, som var overgået ham.

²⁹ Forhørene over Struensee og Brandt er m. h. t. dette spørgsmål trykt hos Lassen, 1891, s. 281–90. Vidneudsagnene er trykt i Inkv. bd. I, s. XXII–XXXIX.

Det er med en vis gysen, at man tænker på, at Brandt måtte lade sit liv for en handling, som i realiteten var en undskyldelig retorsion overfor en 22-årig dreng, der tilmed tidligere havde deltaget i voldsomme slagsmål med sine kammerjunkere, uden at det på nogen måde havde haft ubehagelige konsekvenser for disse. Der er vel ingen grund til som anklageren Wivet patetisk at udbryde »Frygtede du dig ikke at udrække din Haand over Herrens Salvede. Det Blod være over dit Hovede«. Men på den anden side må man dog indrømme, at når 6-4-1 belagde de verbale ærefornærmelser med dødsstraf, måtte den *a fortiori* også belægge reelle injurier med den samme straf, så meget mere som Brandt jo havde ledsaget sin ublide behandling af kongen med forskellige ærefornærmende udtalelser. Havde kommissionen blot valgt denne udvej: at anvende analogien af reglerne om verbale injurier mod kongen, ville alt være i orden. Nu er dommen over Brandt, omend materielt rigtig, dog formelt urigtig, når den udtaler,³⁰ at en legemsfornærmelse af den omhandlede art kan sættes i lighed med, »at Brandt har villet hazardere at dræbe Kongen, da saadan et Anfalds Udfald ikke kan vides i Forvejen, og et uheldigt Slag paa et ømt Sted ofte haver givet og forarsaget Døden«. ³¹

Her ligger, såvidt jeg kan se, den eneste alvorlige indvending man kan rette mod dommen, og den er udelukkende af formel art. I realiteten er der ingen tvivl om, at når den blotte verbale ærefornærmelse var strafbar som majestætsforbrydelse af højeste grad, måtte så meget mere en legemsfornærmelse af den omtalte art være det. Det siges da også i en omtrent samtidig retsvidenskabelig fremstilling, »at hvor en utilladelig Handling har en betydelig Lighed fornemmelig i Henseende for sine Følger for det almindelige med de i Loven nævnte Misgerninger, saa fordrer Aarsagernes Lighed, at en saadan Gerning anses og straffes som en Misgerning i Staten«, og [forfatteren] fremhæver netop som et eks-

³⁰ Dommen over Brandt, jfr. note 28, s. 235.

³¹ Ganske vist er Edvard Holms Kritik af Dommen ikke helt rigtig, idet han forstaar »hazardere« som forsøge og altsaa mener, at Dommen gaar ud paa at Brandt skulle have gjort sig skyldig i Forsøg paa Drab af Kongen, hvilket han med Rette stempler som ganske uberettiget, men noget saadant er paa ingen Maade Dommens Mening. Det Kommissionen finder Brandt skyldig i, er en Legemsfornærmelse af saa grov en Beskaffenhed, at den efter Dommen maa side-stilles med at udsætte Kongens Liv for Fare, men det udtales ikke, at Brandt har gjort sig skyldig i Drabsforsøg, og der er en væsentlig Forskel mellem det at tilsigte Kongens Død og det at fremkalde en Fare for hans Liv. (Forfatterens note). – Jfr. Edv. Holm, anf. arb., bd. IV:2, s. 409.

empel på en sådan analogi lovbogens regler om mundtlige og skriftlige injurier.³²

Noget andet er, at straffen var urimelig hård. Til sammenligning kan erindres om, at efter den gældende straffelov straffes legemsfornærmelser mod kongen [med den] mod enhver anden person fastsatte strafferamme forhøjet med halvdelen. Men om loven var for hård eller ej, var et spørgsmål, som var og måtte være domstolen uvedkommende. Herpå kunne der kun rådes bod ved en kongelig benådning, og en sådan har flere af dommerne måske ventet. I hvert tilfælde fortælles det, at Stampe fik indsat et stykke i dommen, der utvetydigt appellerer til kongens nåde. Det fortælles endvidere, at Stampe efter dommens approbation gjorde endnu et forsøg på at frelse Brandt, idet han begav sig til grev Thott, der var medlem af geheimestatsrådet, og sagde til ham: »Gud bevare os, har Deres Excellence underskrevet Grev Brandts Dødsdom?«, hvortil Thott svarede, idet han trak på skulderen: »Ja, jeg fik et Brev«. Da forstod Stampe, at der var handlet efter ordre fra højere sted.³³

Hvad endelig selve straffen angår, har eksekutionen af den efter vore begreber barbariske dødsdom lige indtil vore dage været omtalt med afsky; men heller ikke på dette punkt kan der rettes bebrejdelser mod kommissionen; loven gav intet valg, den foreskrev een og kun een straf: »den højre haand skal af hannem levendes afhugges, og derefter kroppen parteres«. Imellem disse to bestanddele af straffen er der imidlertid i dommen indskudt: og dernæst hans hoved, således at rækkefølgen bliver, først afhugges hånden, derefter hovedet, og til sidst finder parteringen sted. Hvorvidt denne fortolkning af lovens bud var opstillet for tilfældet, eller om det var den gængse fortolkning af bestemmelsen, er det umuligt at udtale sig om. En straf som den i 6-4-1 hjemlede var iøvrigt langt fra urimelig streng i datidens øjne. Det var på denne tid, at fosterdrab straffedes med halshugning, hvorefter vedkommende kvindes hoved skulle sættes på en stage, og personer, der havde forsøgt at begå selvmord skulle kagstryges, brændemærkes på panden og derefter hensættes til arbejde i jern på livstid. Når disse to forhold (af hvilke det ene nu er straffrit i følge loven, det andet næsten de facto), behandlede så hårdt på den tid, kan det ikke undre, at straffen for den største forbrydelse, lovbogen overhovedet kendte, måtte blive hård. Straffens formål var jo efter datidens opfattelse ikke en gengældelse af forbryderens

³² Lauritz Nørregaard, Forelæsninger over den Danske og Norske Private Ret I-IV, Kbh. 1784-97, bd. IV, § 1003, s. 5. – Sætningen er redaktionelt korrigeret.

³³ Meddelt af Fr. Schiern, H.T. 4. rk. II s. 758.

handling, eller et forsøg på at forbedre ham, men, som det hedder et sted i en erklæring hos Stampe: »Straffen er ikke saa meget rettet paa den, der skal straffes, som på andre ligesindede, hvilke den skal tjene til Afsky og Exempel«. ⁸⁴

Noget andet er at man måske kunne have håbet på, at dommene var blevet formildet – som 100 år i forvejen dommen over Griffenfeld – til livsvarigt fængsel, men derom blev der ikke tale. Ikke blot var magthaverne personlige fjender af de to grever, men det gjaldt tillige om at afskrække enhver fra at søge at opnå en tilsvarende indflydelse på kongen, som de to grever havde haft. Derfor måtte dommen blive fuldbyrdet i sin fulde strengthed.

Struensees fald blev ikke indledningen til et almindeligt opgør. En stor del af de saglige reformer, han havde gennemført, fik lov til at bestå, andre ophævedes, således at man vendte tilbage til den tidligere tingenes tilstand. Karakteristisk nok virkede Stampe som en retarderende kraft overfor reaktionen. Derimod kunne man jo have tænkt sig muligheden af, at adskillige af de personer, der havde Struensee at takke for deres ophøjelse, påny ville blive fjernet i unåde eller med endnu ubehageligere følger for dem, og at man ville have skredet ind overfor dem, som i deres embedsstillinger eller på anden måde havde ydet Struensees regime deres bistand.

At en vis udrensning fandt sted, kan ikke benægtes; men den var i højere grad karakteriseret ved forflyttelser end ved afskedigelser. Struensees udenrigsminister v. d. Osten, der i den sidste tid var kommet stærkt på kant med Struensee, blev afskediget, men det skyldtes dog ikke, at han var kompromitteret ved sin nære forbindelse med ham, men andre grunde, og som retrætestilling fik han stiftamtmandsembedet i Ålborg, hvorfra han senere vendte tilbage som justitiarius i højesteret. En række andre amtmandsstillinger blev også benyttet til anbringelse af høje embedsmænd inden for centraladministrationen, og hvor der blev tale om afskedigelse, skete det i reglen med 2/3 af gagen i pension. Adskillige af disse afskedigelser var iøvrigt begrundet ved den omlægning af administrationen, som fandt sted.

Overpræsidenten i København U. A. Holstein, der var blevet udnævnt af Struensee, men som senere var kommet i et modsætningsforhold til ham, måtte vende tilbage til Tønder amt, hvorfra han var kommet, og

⁸⁴ Henr. Stampe, Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende I–VI, Kbh. 1793–1807, vistnok en let omskrivning fra bd, II, s. 155.

end ikke dette embede fik han lov at beholde mere end et halvt år, idet han afskedigedes med en ringe pension. Med sin reformiver og foragt for alt, hvad der var dansk, var det næsten nødvendigt, at han måtte forsvinde efter Struensees fald. Værst gik det naturligvis ud over dem, der hørte til den snævrere kreds omkring Struensee. Samtidig med Struensee og Brandt blev også livlægen, professor Berger, Struensees broder justitsråd Carl August Struensee, general Gähler og hans hustru, oberst Falkenskjold, generalmajor Gude og flere andre arresteret. De betydeligste af dem blev anbragt i Kastellet og efterhånden kom de til at afgive forklaring for undersøgelseskommissionen. Karakteristisk for dem alle var, at deres forbindelse med Struensee i deres forklaringer blev aldeles bagatelliseret, de havde straks taget afstand fra hans forskellige forehavender o.s.v. Den 4. maj indstillede kommissionen til kongen, at der ikke blev foretaget noget mod 7 af dem, deriblandt professor Berger. Kun 4 af dem undgik imidlertid enhver straf. En af de andre, generalpostdirektøren Sturz, der havde fået en ring af dronningen, fordi han havde malet hendes portræt, forvistes til Holsten, men med en pension på 500 rdl. Etatsråd Willebrandt forvistes til en af de sjællandske købstæder med 300 rdl. i pension og Berger til Ålborg med løfte om et embede som provincialmedicus. General Gähler, som vitterligt oprindeligt havde været Struensees rådgiver, omend de efterhånden også var kommet i et vist modsætningsforhold, forvistes ligeledes til en købstad med 500 rdl. i pension til sig selv og lige så meget til hustruen, der havde været dronningens hofdame. Justitsråd Struensee kunne dokumentere, at han ikke havde været medvider i broderens politiske spil og slap med forvisning til udlandet. Oberst Falkenskjold derimod, som bl. a. havde modtaget gaver af kongens kasse og ikke at forglemme ved en bestemt lejlighed havde tvunget arveprinsen til at ride til side for hans musikkorps, straffedes med livsvarigt fængsel på Munkholmen; efter 4 års forløb benådedes han dog med landsforvisning. Alle disse afgørelser blev truffet ved kgl. resolution og betegnede altså en udøvelse af egentlig kabinetsjustits.

Som bekendt svingede den Struenseefjendtlige stemning, som havde behersket København i dagene efter den 17/1 1772, ret snart over til sin modsætning, og man så i Struensee og Brandt nærmest et par politiske martyrer. Det er karakteristisk, at den alt overvejende del af den bevarrede dagbogs-, brev- og memoire-litteratur fra samtiden udtaler sig fordommende om den hårdhed, hvormed man var gået frem. Den uhyre litteratur, som Struensees kortvarige indsats i Danmarks historie har gi-

vet stødet til, er for den altovervejende dels vedkommende båret af sympati for Struensee og Brandt, og den standende strid om dommens rigtighed er et udtryk for en dårlig samvittighed med hensyn til den behandling, der blev dem til del. Stærkest har uviljen rettet sig mod deres dommere: disses virksomhed er endog blevet betegnet som justitsmord,³⁵ men som jeg har søgt at vise, med urette. At deres dom ikke på alle punkter kan stå for 175 års sammenlagte juridiske kritik, er en ting for sig; i det væsentlige var den dog rigtig: både Struensee og Brandt havde gjort sig skyldige i *crimen laesae majestatis*, således som denne forbrydelse efter loven måtte forstås. Og juristernes arbejde var tilendebragt, da de havde fundet Struensee og Brandt skyldige efter 6-4-1. Om dommen skulle fuldbyrdes måtte ligge i regeringens hænder, det var et rent opportunistisk spørgsmål, intet juridisk, og var følgelig dommerne uvedkommende. Et efterladt notat af den stakkels sindssyge konge, næsten hjerteskrærende i sin hjælpeløshed, lægger sikkert ansvaret for Struensees og Brandts henrettelse, hvor det med rette bør ligge, idet den siger: »Der Graf Struensee, ein sehr grosser Mann, starb 1772, durch der Königin Juliane ihren Befehl und durch des Prinz Friederichs und nicht durch den meinen und durch den Willen des Staatsraths. Der Graf Brandt, ein feiner wilder Mann, starb anno 1772 auf dem selben Platz, wo Struensee starb, ich hätte gerne sie beide gerettet. Allein es war der Königin und des Prinz Friederich Wille.«³⁶

Hvad enkedronningen og arveprinsen gjorde var at benytte sig af den gældende lov i dens fulde udstrækning. Om de var moralsk berettigede hertil, er en sag for sig. Her tilkommer det historikerne, ikke juristerne, at dømme. At opfatte deres handlemåde udelukkende som en personlig hævnakt, er uberettiget. Også for dem spillede hensynet til enevoldsmagtens anseelse og landets vel en afgørende rolle; men den strenge dom, som eftertiden i reglen har fældet over dem, er et vidnesbyrd om, hvorledes en politisk retsforfølgning set i historisk perspektiv kan komme til at stå på en helt anden måde, end samtiden havde anset for mulig.

³⁵ Således af J. H. Thoresen, jfr. note 1.

³⁶ Trykt hos A. D. Jørgensen, red., Regeringsskiftet 1784, Kbh. 1888, s. VIII.

SUMMARY

The Commission-sentence passed upon J. F. Struensee and E. Brandt in 1772

The present article on the commission-sentences passed upon count J. F. Struensee, *Geheimkabinettsminister*, and count E. Brandt, keeper of the royal wardrobe, in April 1772 reproduces a paper read before the 'Danish Genealogical Society' (*Personahistorisk samfund*) by the late professor, dr. juris Stig Iuul in 1934, and, on later occasions, with slight modifications before other learned societies. In many respects the lecture, here published posthumously on the basis of the author's revised manuscript, represents a late contribution to a discussion on the treshold of this century between historians and lawyers on the legal and moral justification of these sentences. The author stresses the obvious necessity of assessing the sentences according to contemporary standards and to the strictly legal premises available to the justices, not least due to the liability, particularly current among historians of the previous generation, of charging the commission of justice, appointed for that special purpose, for having played the new régime's play. According to contemporary conception of law, and, also, to the very spirit and letter of the *Lex Regia* (*Kongeloven*, 1665) and the Danish Lawbook (*Danske lov*, 1683) there can be no doubt whatsoever, that Struensee and Brandt had, actually and legally, committed lese-majesty, and, consequently, that they had incurred capital punishment. In all events, the justices were in no legal position to pass any different sentence; the fact that the executions were performed with all the cruelty of the letter of the law, remains the political and moral responsibility of the new régime, and not that of the commission of justice.

(Summarized by Karsten Thorborg; editorial translation).

Godsejernes politiske organisationer og pressen 1856-1867

FINANSIERING OG OPINIONSDANNELSE MED SÆRLIGT HENBLIK PÅ GODSEJERKOMITEENS PRESSEPOLITIK

AF

NIELS CLEMMENSEN

I. Godsejernes politiske organisationer 1843-1867.¹

I 1843 sluttede en kreds af godsejere fra øerne sig sammen i Godsejerforeningen under ledelse af P. B. Scavenius til Gjorslev for at imødegå bøndernes krav om en tvangsafløsning af fæsteforholdet.

Godsejerforeningen levede i relativ ubemærkedhed, men da Rigsdagens to ting i februar 1856 vedtog en dagsorden, der anbefalede en modificeret tvangsafløsning af fæstevæsenet, organiserede godsejerne sig i en ny landsdækkende forening under navnet De forenede Godsejere. Ledelsen af De forenede Godsejere blev overdraget en komité på 4 mand, Godsejerkomiteen, der bestod af P. B. Scavenius til Gjorslev, Benjamin Wolff til Engelholm, J. F. J. Grevenkop-Castenschiold til Frederikslund og Joachim Neergaard til Svenstrup. Fra 1856 fandtes der således to parallelte arbejdende organisationer af godsejere med delvis fælles ledelse, nemlig Godsejerforeningen under P. B. Scavenius' formandskab og De forenede Godsejere, der som oftest blev kaldt Godsejerkomiteen efter foreningens centrale organ. De forenede Godsejere og Godsejerkomiteen vil derfor blive omtalt synonymt.

Som i 1843 var det fæstespørgsmålet, der havde aktiveret godsejerne til at organisere sig, men De forenede Godsejere lagde sig fra begyndelsen fast på et politisk program med perspektiv ud over den snævre interesseorganisation. Foruden fæstevæsenet optog foreningen således også hel-

¹ For en nærmere analyse af godsejerorganisationerne henvises til min planlagte artikel i *Historie: Godsejernes organiserede politiske virksomhed under Stænderforfatning og Junigrundlov*.

staten på sit program.² De forenede Godsejere havde meget betydelige midler til rådighed i forhold til den fåtallige Godsejerforening.³ Selv om de to foreninger arbejdede i samme spor, var det derfor De forenede Godsejere, der trak det største læs, når det gjaldt finansieringen af de fælles mål, og det gjaldt ikke mindst i pressepolitikken. Nærværende undersøgelse vil derfor koncentrere sig om De forenede Godsejere og pressen fra 1856, hvor organisationen blev oprettet til 1867, hvor den blev slået sammen med Godsejerforeningen. Også kilderne taler for denne afgrænsning, da der er en lakune i materialet efter 1867.⁴

II. Godsejerkomiteen og Flyveposten – Den finansielle forbindelse.

For at vinde genklang for sit politiske program søgte og fandt Godsejerkomiteen hurtigt et forum i den bestående konservative presse, hvor dagbladet Flyveposten blev foreningens største investeringsobjekt.

Flyveposten blev stiftet i 1845 af den tidligere drejer Edvard Meyer og vandt straks stor udbredelse i småborgerskabet på grund af sit »poppede« indhold.⁵ Hovedvægten var lagt på teater og underholdningsstoffet, mens den generelle nyhedsmasse for en stor del var af anekdotisk eller sensationel karakter uden politisk relevans. En særlig fremtrædende plads indtog de to daglige feuilletonner, hvor Meyer demonstrerede sin fine publikumsnæse ved i løbet af to år at bringe de fire forfattere, der skulle blive de mest læste i Danmark gennem hele det 19. århundrede.⁶

² Beretning fra De forenede Godsejeres generalforsamling 17/6 – 1857. Flyveposten 20/6 – 1857.

³ B. Wolff 8/7 – 1862, Oversigt over Godsejerkomiteens indtægter og udgifter 1856 – 61. Landsarkivet for Sjælland (LA), Engelholm Gods, pk. 139 (i de følgende henvisninger blot anført med pakkens nummer).

⁴ Det vigtigste materiale befinder sig i pk. 139 som en del af Benjamin Wolffs arkiv under Engelholm Gods. Her findes bl. a. Godsejerkomiteens regnskaber fra 1856 til 1864. Endvidere er der bevaret en meget udførlig korrespondance til og med 1865. Perioden 1866/67 er sparsomt dækket ind af Godsejerforeningens forhandlingsprotokol juni 1843 – juni 1867 (kopi). Protokollen er registreret som Godsejerforeningens privatarkiv, Rigsarkivet (RA). Originalen bebor hos sekretæren for Foreningen af Skov- og Landejendomsbesiddere i Danmark, højesteretssagfører Bent Jacobsen, Frederiksholms Kanal 20, Kbh. K.

⁵ Betegnelsen pop er her benyttet efter Niels Thomsens definitioner i Dagbladskonkurrencen 1870–1970 II, 1972, s. 886 f. Ifølge Thomsen udgør pop summen af sensation, underholdning og diverse, hvor sensation dækker ulykker, forbrydelser og skandaler etc., mens underholdning bl. a. omfatter feuilletonner, noveller, causerier og vittigheder. Diverse står for personalia og society- og kongestof m. m.

⁶ De pågældende forfattere var – nævnt efter popularitet – Alexandre Dumas, Charles Dickens, Emilie Flygare-Carlén og Eugene Sue. E. Munch-Peter-

Forfatningspolitisk og nationalt understøttede Flyveposten uforbeholdent Christian VIII's politik og afviste indigneret kravet om en konstitution, hvad der indbragte Meyer en årlig understøttelse fra hoffet på 200 rbd. Efter 1848 forfægtede Flyveposten et konservativt småborgerligt standpunkt med front mod valgloven, den almindelige værnepligt og næringsfriheden.⁷

I september 1852 solgte Edvard Meyer Flyveposten til sine to medarbejdere Jacob Davidsen og Gottlieb Siesby for den svimlende sum af 100.000 rbd., og med Davidsen og Siesby som udgivere og redaktører blev Flyveposten i stadig højere grad et konservativt helstatsligt organ i skarp polemik med Fædrelandet og Dagbladet.

Den skærpede konservative linie tiltalte imidlertid ikke bladets abonnenter, og Flyveposten kom i økonomiske vanskeligheder. Ganske vist blev Siesby og Davidsen til stadighed understøttet af hoffet, så længe Frederik VII levede, ligesom Berling synes at have forstrakt de to redaktører med 30.000 rbd. til købet af bladet i 1852, men den kontinuerlige understøttelse kunne ikke opveje tabet af abonnenterne.⁸ Betin-

sen, *Romantisk Underholdning. Triviallitteratur-kvantitetslitteratur*, 1970, s. 177. Munch-Petersen har opstillet en fortegnelse over de forfattere, hjemlige som oversatte, der udkom med flest bind i Danmark i det 19. årh. Ved bind forstås ikke oplagstal, men »førsteudgivelse respektive førstegangs oversættelse, et nyt oplag, eller en ny udgave respektive ny oversættelse«, s. 169.

⁷ Se f. eks. artiklerien »Hvorvidt kunne de konstitutionelle ønsker siges at være begrundet i de nuværende forhold?« Flyveposten 5/10 – 14/10 – 1846. Om understøttelsen: Poul Jensen, *Presse, Penge og Politik 1839–48, 1971*, s. 143 f. og 316 ff. Flyveposten og valgloven etc.: 1849, 6/1, 12/1, 5/5, 31/5–18/6 og passim.

⁸ Der har hersket tvivl om pålideligheden af Edvard Meyers og Jacob Davidsens erindringer, der begge opgiver købesummen til 100.000 rbd. Se f. eks. diskussionen i Poul Jensen, *anf. arb.* s. 420 note 9. Som påvist af Poul Jensen bekræftes de to bladfolks udsagn af et samtidigt brev fra G. Siesby til J. Davidsen. Til yderligere berigtigelse kan anføres købekontrakten, der blev tinglyst og indført i panteprotokollen. Ifølge denne blev bladet solgt for 100.000 rbd. med 30.000 i udbetaling. *Panteekstraktprotokol nr. 41 s. 404. LA, Hof- og Stadsretten, Brevskriverkontoret. J. Davidsen, »Erindringer fra mit liv og min tid«, Avisen 23/9–1890. E. Meyer, Løse Blade af en dansk Journalists Album, 1855, s. 28.*

I samtiden verserede det rygte, at grevinde Danner havde hjulpet Siesby og Davidsen til bladet ved at forstrække dem med de 30.000 rbd. i udbetaling. Meyer nævner selv, at de to købere var blottet for midler, og at Berling »og en anden person« havde hjulpet dem, mens Davidsen skriver, at de var blevet tilbudt og havde modtaget de nødvendige 30.000 rbd., mod at bladet bevarede »sin hidtil aldrig svigtende loyalitet.« Davidsen omtaler endvidere, at han og Siesby havde svært ved at klare de første afdrag til Meyer, men at de blev understøttet med »et rentefrit lån, som en herværende rigmand med redbenhed hjalp os med.« Om det rentefri lån og de 30.000 rbd. i udbetaling skal her

gølgelserne var derfor i usædvanlig grad til stede for et samarbejde mellem godsejerne og Flyveposten. Godsejerne behøvede et konservativt organ for deres interesser, mens Flyveposten manglede kapital, og i 1856 indledtes den forbindelse mellem Flyveposten og Godsejerkomiteen, der efterhånden skulle berøve bladet al redaktionel og administrativ selvstændighed.⁹

I december 1856 modtog Flyveposten sit første lån af Godsejerkomiteen, nemlig 3.000 rbd. til 4 % p. a. med pant i avis og trykkeri, hvortil kom et privat rentefrit lån i september samme år på 4.000 rbd. fra J. F. J. Grevenkop-Castenschiold, Frederikslund. Grevenkop-Castenschiold var medlem af Godsejerkomiteen, der overtog fordringen i december 1857, og reelt lånte Flyveposten således 7.000 rbd. af komiteen i 1856. I 1857 suppleredes understøttelsen med yderligere 3.000 rbd., men fra 1858 blev komiteen mere tilbageholdende med sine midler, og det hang utvivlsomt sammen med Benjamin Wolffs overtagelse af regnskaberne.¹⁰

bemærkes følgende: ifølge panteprotokollen ydede Hans Peter Christian Hansen den 29. sept. 1852 Siesby og Davidsen et rentefrit lån på 15.000 rbd. – altså samtidig med at de købte Flyveposten. Panteekstraktprotokol nr. 41 s. 406. Denne kreditor var sandsynligvis identisk med forfatteren og journalisten af samme navn, der havde modtaget støtte fra kronen og tjent den af Christian VIII understøttede presse som redaktør af Dagen. Christian Hansen (Comet) var imidlertid næppe i stand til eller personlig interesseret i at yde et rentefrit lån på 15.000 rbd. til Siesby og Davidsen, og meget taler således for, at Hansen optrådte som stråmand for sin gamle velynder, hoffet. Dette bekræftes yderligere af et brev fra B. Wolff til J. Neergaard (koncept) 14/11-1861, pk. 139, hvor efter ejeren af Christian Hansens fordring »så vidt« Wolff ved er Berling. Jvf. Andreas Frederik Kriegers Dagbøger 1848-1880 II, 1921, s. 113. Hvis Berling er identisk med den af Davidsen omtalte »herværende rigmand«, der udviste så stor »redebonhed« med de første afdrag til Meyer, kan det meget vel tænkes, at han og hoffet ligeledes stod bag de 30.000 rbd. til udbetalingen. Dette er så meget mere troligt, som Flyveposten i de kommende år modtog regelmæssig understøttelse fra denne kilde.

Flyveposten har desværre ikke efterladt sig spor i boerne efter Berling eller grevinde Danner, men efter bladets fallit i 1862 var deres evt. fordringer værdiløse, og de 30.000 rbd. var formentlig en gave. Beløbene er derfor ikke blevet registreret blandt boernes aktiver. Kammerherre Berlings bo, LA, Københavns Amt, eksekutorboer nr. 94. Grevinde Danners bo, Hof- og Stadsretten, Skiftekommissionen, eksekutor- og kommissarieskifter, nr. 60/120.

⁹ Der er flere vidnesbyrd om Flyvepostens dårlige økonomi i 1856. I januar 1856 havde Siesby og Davidsen således henvendt sig til kongen om understøttelse, »som vi ingensinde har trængt mere til end i dette øjeblik«. Poul Jensen, anf. arb. s. 318. Jvf. J. C. H. Fischers politiske Dagbøger 1852-56-1872-75, 1966, s. 187.

¹⁰ Overretsprøkurator Niels Levinsens regnskab for Godsejerkomiteen nr. 1, 17/12 1856 nr. 4, 19/12 1857 nr. 3, 24/6 1857, pk. 139. Jvf. panteekstraktprotokol nr. 44 s. 311 og nr. 45 s. 87. LA, Hof- og Stadsretten, Brevskriverkontoret.

Justitsråd Wolff til Engelholm var Godsejerkomiteens mest energiske medlem, og da han i sommeren 1858 afløste P. B. Scavenius som komiteens regnskabsfører, var det med det erklærede forsæt at bringe foreningens pengevæsen på »en fast og ordentlig fod«. Denne målsætning implicerede bl. a., at komiteens debitorer blev holdt i ørerne, og det kunne nok have været nødvendigt med Flyvepostens redaktører, der var meget upålidelige med både renter og afdrag. I et memorandum til komiteen krævede Wolff derfor, at der blev rusket op i Siesby og Davidsen: »Med Flyvepostens redaktører må vi komme til en forklaring. Det vil ses, at de hverken betaler afdrag eller renter . . . vi må holde dem til nøjagtig at opfylde deres forpligtelser. Betaler de ikke, må de erindres og trues; hidtil er intet gjort i denne retning«. ¹¹

Wolff havde dog allerede taget de første forholdsregler for at råde bod på denne mangel. I juli 1858 blev Siesby og Davidsen nemlig ubehagelig overrasket over kun at modtage 1.000 rbd. i stedet for de sædvanlige 3.000, og i et brev til Wolff den 7. september 1858 angav de denne reduktion som årsag til, at de ikke havde betalt de nødvendige afdrag og renter. Dette ville »mindst kunne overraske Dem Hr. Justitsråd, der selv bragte os den ubehagelige efterretning, at der i stedet for de forventede 3.000 kun var tilstedet os 1.000, og som var vidne til det pinlige indtryk, dette gjorde på os«. Sluttelig udtrykte redaktørerne »tillidsfuldt« håbet om yderligere 2.000 rbd. til forestående december termin. I sit svar understregede Wolff imidlertid med stor bestemthed sit krav om orden i regnskaberne og rykkede de to udgivere for forfaldne afdrag og renter. ¹²

Efter således at have følt tommelskruerne, fik Siesby og Davidsen omsider det ønskede lån til december 1858. ¹³

Komiteens skærpede kurs fik den tilsigtede virkning. I det næste 1½ år faldt Flyvepostens afdrag og renter med pinlig nøjagtighed, og i 1859 gik tilskuddet på 3.000 rbd. glat igennem. Allerede i 1860 blev komiteen imidlertid atter tilbageholdende med sin understøttelse. ¹⁴ Da Siesby og

¹¹ B. Wolff til Godsejerkomiteen. Koncept, 15/8–1858, pk. 139. Ved citat af kilderne er ortografi og tegnsætning normaliseret, hvor der er tale om egne kildestudier. Kildepublikationer er citeret efter udgiverne.

¹² G. Siesby og J. Davidsen til B. Wolff, 7/9–1858. N. Levensens regnskab for Godsejerkomiteen nr. 5, 7/7–1858. Pk. 139. Jvf. panteekstraktprotokol nr. 46 s. 131. LA, Hof- og Stadsretten, Brevskriverkontoret. B. Wolff til G. Siesby og J. Davidsen. Koncept, 30/9–1858, pk. 139.

¹³ Panteekstraktprotokol nr. 46 s. 319. LA, Hof- og Stadsretten, Brevskriverkontoret.

¹⁴ Renter og afdrag: B. Wolffs regnskab for Godsejerkomiteen 1859, 16/6 og 15/12; 1860, 17/6. De 3.000 rbd.: ibid. 1859, 18/6 og 18/12. Pk. 139. Jvf. panteekstraktprotokol litra A s. 30 og 125. LA, Hof- og Stadsretten, 2. Brevskriverkontor.

Davidson i marts 1860 anmodede om et lån på 1.500 rbd., fik de et meget nedslående svar fra Wolff, der stillede dem i udsigt, at de for fremtiden måtte klare sig uden hjælp. Endnu denne gang fulgte dog det ønskede beløb, men dermed var det foreløbig slut med bidragene, indtil udgiverne i foråret 1862 efter knap to års sejgpineri gik den endelige katastrofe i møde.¹⁵

Årsagen til Siesbys og Davidsens konstante pengeforlegenhed var den store gældsforpligtelse til sælgeren Edvard Meyer og de strenge betingelser, som købekontrakten havde fastsat for afviklingen af denne gæld: af købesummen på 100.000 rbd. udbetaltes de 30.000, mens de resterende 70.000 blev stående med 1. prioritet i blad og trykkeri til 5 % p. a. med et afdrag på 1.500 rbd. i kvartalet.¹⁶ Disse forpligtelser kunne Flyveposten ikke bære, og lånene fra Godsejerkomiteen var derfor en nødvendig betingelse for, at Siesby og Davidson kunne svare deres afdrag og renter rettidigt.

I april 1860 var gælden efterhånden blevet bragt ned på 16.500 rbd., men når komiteen ikke desto mindre fra 1860 nægtede redaktørerne yderligere lån, skyldtes det en klausul i købekontrakten, som komiteen først fik kendskab til på dette tidspunkt. Ifølge denne klausul skulle misligholdelse af kontrakten fra købernes side medføre, at den fulde ejendomsret til bladet *ubehæftet* og øjeblikkelig tilfaldt sælgeren Edvard Meyer.¹⁷

Klausulen gjorde det til en desperat nødvendighed for Siesby og Davidson punktligt at opfylde deres forpligtelser, mens på den anden side Godsejerkomiteen pludselig måtte erkende, at dens panteret var illusorisk. En eventuel insolvens fra de to udgiveres side var altså ensbetydende med, at komiteens investeringer gik tabt. Det afspejler Siesbys og Davidsens desperate situation, at de havde lånt penge af Godsejerkomiteen under forudsætninger, der i al fald i vore dage må betegnes som kriminelle. Efterretningen herom måtte naturligvis gøre komiteen »noget ængstelig«, som Wolff udtrykte sig, og det var denne ængstelse, der for en tid standsede den økonomiske støtte til Flyveposten.¹⁸

¹⁵ G. Siesby og J. Davidson til B. Wolff, 15/3-1860. B. Wolff til G. Siesby og J. Davidson. Koncept, 29/3-1860. De 1.500 rbd.: B. Wolffs regnskab for Godsejerkomiteen 1860, 17/6. Pk. 139. Jvf. panteekstraktprotokol litra A s. 210. LA, Hof- og Stadsretten, 2. Brevskriverkontor.

¹⁶ Købekontrakten i panteekstraktprotokol nr. 41 s. 404. LA, Hof- og Stadsretten, Brevskriverkontoret.

¹⁷ G. Siesby og J. Davidson til B. Wolff, 6/4-1860, pk. 139. Først omkring 1860 blev klausulen påtegnet købekontrakten i panteprotokollen.

¹⁸ B. Wolff til G. Siesby og J. Davidson. Koncept, 24/4-1860, pk. 139.

For Flyvepostens to redaktører gjaldt det nu mere end nogensinde om at slippe for købekontraktens stadige trussel om en fortabelse af bladet, og i januar 1860 stævnedes de Edvard Meyer for kontraktbrud med påstand om, at han havde forbrudt den resterende del af købesummen. Fra september 1858 til januar 1860 havde Meyer nemlig udgivet månedsskriftet *Folket*, selv om han ifølge købekontrakten havde forpligtet sig til ikke at udgive eller være medinteressent i noget blad eller tidsskrift i Danmark, så længe Siesby og Davidsen udgav *Flyveposten*.

Imidlertid hævdede Siesby og Davidsen sagen i februar 1861 mod at opnå et moratorium for det kommende års afdrag. Retssagen gav således blot *Flyveposten* et pusterum, uden at det af den grund var lykkedes at slippe for Meyers fordring med den farlige klausul.¹⁹

Der var imidlertid en anden nærliggende udvej for de to redaktører, nemlig at indfri Meyers fordring med et nyt lån optaget på rimelige vilkår. Denne mulighed var bestandig i centrum for Siesbys og Davidsens bestræbelser, og i november 1861 kunne de meddele komiteen, at det var »lykkedes en mand, der nærer varm interesse for os og vort blad at forskafe os sikkert tilsagn om et lån, hvorved vi ville sættes i stand til at udfri restbeløbet på den Edvard Meyerske obligation«. Den nye långiver krævede imidlertid 1. prioritet i blad og trykkeri, og redaktørerne anmodede derfor Godsejerkomiteen om at give afkald på sin oprykningsret i panterækken, der ellers trådte i kraft efter Meyers tilgodehavende.²⁰

Komiteen modtog andragendet med velvilje. Den øjnede en chance for at sikre sit usikre tilgodehavende, og efter forskellige forhandlinger anbefalede den, at den nye långiver tog transport på fordringen under den udtrykkelige forudsætning, at han frafaldt købekontraktens inddragelsesklausul.²¹

Siesby og Davidsen havde imidlertid overvurderet pålideligheden af det »sikre tilsagn« om lån. Sandsynligvis var det den tidligere finans-

¹⁹ Nr. 463/1860 i pk. med forligte og hævdede sager 1861. LA, Hof- og Stadsretten, Justitskontoret. Edvard Meyer havde i 1857 transporteret sin fordring til den i 1860 afdøde overretsprokurator W. B. Dahl, hvad der selvfølgelig ingen indflydelse fik på Meyers og Siesby/Davidsens indbyrdes kontraktlige forpligtelser. Ved Meyers domfældelse for kontraktbrud ville Dahls arvinger altså miste deres transporterede tilgodehavende på købekontrakten. Sagens bilæggelse og moratoriet skete derfor efter aftale med Dahls dødsbo. Skifteprotokollen efter overretsprokurator W. B. Dahl, s. 108–10, 111, 114. LA, Hof- og Stadsretten, Skiftekommissionen, eksekutorboer nr. 37/25.

²⁰ G. Siesby og J. Davidsen til Godsejerkomiteen, 7/11–1861, pk. 139.

²¹ Forhandlingsreferat Hotel d'Angleterre 16/12–1861, underskrevet af G. Siesby og J. Davidsen. Udateret koncept til samme. Pk. 139.

minister grev W. Spouneck, der havde indgivet dem illusionen om et sådant tilsagn, i al fald anbefalede han deres sag hos bankieren Aaron Hambro, da de henvendte sig til denne i december 1861. Hambro udtrykte da også sin dybe deltagelse med udgiverne i deres betrængte stilling, en deltagelse der dog ikke forhindrede ham i at tilkendegive sin glæde over, »at i mit kære fødeland der er så få, der bekender sig til de politiske anskuelser, som Flyveposten har forfægtet, at bladet på mangel af abonnenter må henslumre blandt så mange nu lykkelig hengangne forstenelser.« Hambro måtte derfor afslå sin finansielle bistand, selv om han nærede »den største personlige agtelse og hengivenhed« for Spouneck og ved enhver lejlighed ville vise »den største interesse for en anbefaling fra ham«. ²²

Siesby og Davidsen havde ikke lagt skjul på, at det forventede lån fra Hambro var det eneste alternativ til fallitten, efter at Godsejerkomiteen havde indstillet sin understøttelse af Flyveposten i 1860, og i maj 1862 måtte de erklære sig fallit.

I denne situation trådte Godsejerkomiteen imidlertid atter hjælpende til. På et møde den 6. maj 1862 vedtog komiteen, at det ville være håbløst at redde udgivernes personlige økonomi, de havde »overalt i de senere år, efter at komiteen ophørte med sine tilskud, hutlet sig igennem med vekslere mod enorme renter«. Komiteen koncentrerede sig derfor om at redde Flyveposten uskadt ud af fallitten for at sikre dens fortsatte eksistens, men selv med denne begrænsede målsætning var situationen forviklet nok. ²³

Eftersom Siesby og Davidsen ikke mere kunne præstere de aftalte renter og afdrag, skulle købekontraktens klausul nu træde i kraft, og Flyveposten ubehæftet tilfalde sælgeren Edvard Meyer. Meyer havde ved transport af 25. juli 1857 overdraget sin fordring med de dermed forbundne rettigheder til prokurator Dahl, der i mellemtiden var død. Ved transporten havde prokurator Dahl betinget sig ret til i tilfælde af Siesbys og Davidsens insolvens frit at vælge, om han selv ville overtage Flyveposten eller fordrer, at Meyer overtog den. Meyer skulle i så tilfælde svare for den resterende del af købesummen samt præstere de forfaldne afdrag og renter. Hvis hverken prokurator Dahl eller Edvard Meyer ønskede at overtage Flyveposten efter fallitten, var Dahl berettiget til at

²² Aa. Hambro til G. Siesby og J. Davidsen, 31/12-1861. Det kongelige Bibliotek (KB), Nyere dansk Brevsamling (NBD) VII.

²³ Forhandlingsreferat Hotel d'Angleterre 6/5-1862, underskrevet af J. Neergaard, B. Wolff og J. F. J. Grevenkop-Castenschiold, pkt. 139. B. Wolff til P. B. Scaevnius, 11/5-1862, RA.

sætte avisen til auktion og søge dækning for den resterende del af sin fordring hos Edvard Meyer.²⁴

Prokurator Dahls dødsbo ønskede naturligvis ikke at overtage en så urentabel forretning som Flyveposten, og Meyer havde nu chancen for at generhverve bladet for kun 12.000 rbd., som var det beløb, som Siesby og Davidsen endnu manglede i at have udredet hele købesummen på 100.000 rbd. Meyer var da også meget interesseret, men han savnede de fornødne midler, og i stedet for påtog Godsejerkomiteen sig at bekoste bladets udgivelse under Siesbys og Davidsens fortsatte redaktion til udgangen af juni 1862, hvorefter der skulle træffes beslutning om dets videre skæbne.²⁵

Med Siesby og Davidsen som redaktører forestod komiteen udgivelsen af Flyveposten til slutningen af september 1862, altså et helt kvartal ud over den fastsatte frist, hvorefter bladet blev sat til auktion.²⁶ Her krævede Edvard Meyer en oversigt over Flyvepostens abonnenter, for efter et eventuelt køb straks at kunne distribuere bladet, mens Siesby og Davidsen nægtede at opfylde hans krav, før auktionen havde fundet sted. De to redaktører frygtede tydeligvis, at Meyer skulle starte sit eget blad og udnytte sit kendskab til Flyvepostens abonnenter, mens Meyer på sin side var overbevist om, at Siesby og Davidsen også efter auktionen ville forholde ham de afgørende oplysninger. Efter forgæves at have indbragt sagen for auktionsdirektøren måtte Meyer imidlertid acceptere, at auktionen blev berammet til den 29. september, uden at der forelå nogen fyldestgørende liste over abonnenterne.²⁷

Når Siesby og Davidsen så ængsteligt værnede deres abonnenter mod Edvard Meyers formodede anslag, skyldtes det et tilsagn fra Godsejer-

²⁴ Aftalerne omkring transporten mellem E. Meyer og prokurator Dahl er gengivet i skrivelse fra Edvard Meyer til notarius publicus, 14/5-1862. Vedlagt som bilag 43 til skifteprotokollen i Dahls bo. LA, Hof- og Stadsretten, Skiftekommissionen, eksekutorboer nr. 37/25.

²⁵ Forhandlingerne mll. E. Meyer og prokurator Dahls dødsbo: boet til notarius publicus, 12/5 og 26/7-1862. Meyer til samme, 14/5 og 29/7-1862. Vedlagt skifteprotokollen som bilag 43, 44 og 65, LA, Hof- og Stadsretten, Skiftekommissionen, eksekutorboer nr. 37/25. Flyvepostens udgivelse under Godsejerkomiteen: se note 23.

²⁶ B. Wolff 21/1-1865, »Summarisk beregning over komiteens indtægter og udgifter i 1862-1863 og 1864«, pk. 139.

²⁷ Auktionens forløb kan følges i auktionsprotokollen s. 56/57, 68/69, 79/80, 93/96, 100/102. Det blev nødvendigt at afholde 4 auktioner for at opnå et acceptabelt bud på Flyveposten med trykkeri. LA, Hof- og Stadsretten, Auktionskontoret, protokol over auktioner afholdt over faste ejendomme 1/4-1862 til 1/4-1863, 2. distrikt. I datidens presse var løssalget minimalt, og abonnenterne var derfor af større betydning end i dag. N. Thomsen, Dagbladskonkurrencen, s. 247.

komiteen om at købe Flyveposten på auktionen og lade dem fortsætte som udgivere og redaktører. Komiteen havde planlagt, at faktoren Carl Lund, der gerne ville have trykkeriet, men ikke avisen, skulle byde på begge dele under ét, hvorefter Siesby og Davidsen skulle købe bladet af Lund for maksimalt 1.200 rbd., som komiteen tilskød. Hvis Flyveposten gik højere op i pris, ville komiteen i stedet for etablere Siesby og Davidsen med et nyt blad »Københavns Flyvende Post«. ²⁸

De 1.200 rbd. viste sig imidlertid tilstrækkeligt til at erhverve Flyveposten. På auktionen den 29. sept. 1862 fik faktor Lund som eneste Liebhaber hammerslag på 5.160 rbd. for avis og trykkeri tilsammen, og da han forinden havde forpligtet sig over for Godsejerkomiteen til selv at udrede 4.000 rbd. for trykkeriet, blev komiteen ejer af Flyveposten for 1.160 rbd. – blot ti år efter, at Siesby og Davidsen havde købt bladet for 100.000 rbd. ²⁷

På auktionen havde Meyer budt 250 rbd. for avisen alene, men selv om han havde været i stand til at byde over Godsejerkomiteens 1.200 rbd., kunne han ikke hamle op med Lunds samlede bud på trykkeri og avis. Ved sin fremgangsmåde havde komiteen således forhindret, at Meyer generhvervede Flyveposten for en slik efter i de foregående 10 år at have fået dækket størstedelen af sit tilgodehavende hos Siesby og Davidsen.

Tilbage var kun risikoen for, at han skulle få nys om komiteens deltagelse i auktionen. Da en af Flyvepostens kreditorer således truede med at oplyse Meyer om sammenhængen, krævede og fik de bestyrkede redaktører Godsejerkomiteens pekuniære hjælp til at lukke munden på den pågældende og afværge den »store skandale«. ²⁹

Det er karakteristisk for Godsejerkomiteens pressepolitik, at den foretrak at erhverve Flyveposten gennem en trediemand og i det hele taget ønskede at opretholde den størst mulige diskretion omkring sine forbindelser til pressen. Siesby og Davidsen udstedte således aldrig deres obligationer til komiteen selv, men til ukendte stråmænd, henholdsvis August Weel og løjtnant Hall, hvorefter komiteen efter et passende tidsrum

²⁸ Forhandlingsreferat Hotel d'Angleterre 20/9–1862, underskrevet af J. Neergaard og B. Wolff. Notat af B. Wolff, Hotel d'Angleterre 19/9–1862. B. Wolff til G. Siesby og J. Davidsen, 28/9–1862. Pk. 139.

²⁹ J. Davidsen til B. Wolff, 26/1 (citater) og 30/1–1863. B. Wolff til J. Davidsen. Konzept, 28/1–1863. Wolffs regnskab for Godsejerkomiteen 1863, 3/2. Pk. 139. I sit månedsskrift *Folket 1858–60* havde Meyer gentagne gange anklaget Flyveposten for at være underkøbt af »reaktionen«, og i maj 1861 fik Siesby og Davidsen efter en langvarig retssag idømt ham en bøde for at have beskyldt dem for at »leve af skændsel« og »snyde«. Flyveposten 28/5–1861.

overtog fordringen.³⁰ I visse tilfælde ønskede komiteen også at hemmeligholde sin identitet over for modtagerne af understøttelsen, og af princip anviste den derfor altid sine penge til betroede mellemmænd, da direkte anvisninger kunne sætte komiteen »i et uheldigt forhold til de personer, der modtager dem til udbetaling«. ³¹

En understøttelse af så betydelige dimensioner som Godsejerkomiteens kunne dog ikke hemmeligholdes. Politisk informerede kredse var vel vidende om godsejernes forbindelse med Flyveposten, til trods for de store anstrengelser for at skjule forholdet.³²

Ved fallitten i 1862 var Flyveposten blevet befriet for alle sine hidtidige økonomiske forpligtelser, og fra 1. oktober 1862 begyndte Siesby og Davidsen på en frisk som udgivere og redaktører med et kvartalstilskud fra komiteen på 200 rbd., i juli 1864 forhøjet til 300. Tilskuddet blev primært ydet til honorering af artikler til Flyveposten, og Siesby og Davidsen skulle nøje dokumentere over for Benjamin Wolff, hvilke indlæg de havde betalt med komiteens penge.³³

Flyveposten kunne dog fortsat ikke svare sig, men i 1865 fik redaktørerne en ny og uventet chance for at stabilisere deres stilling, idet Augustforeningen viste interesse for bladet. Foreningen blev stiftet den 23/8 1864 som et forum for den konservative reaktion mod de Nationalliberale, og der bestod således et naturligt tilknytningspunkt til Flyveposten i den fælles uvilje mod ejderpolitikken og dens fortalere. I november 1864 henvendte Augustforeningens bestyrelse sig til Godsejerkomiteen og tilbød at understøtte Flyveposten med 3.400 rbd., hvis komiteen på sin side ville skrive sig for 3.000 rbd. Efter forskellige forhandlinger gav komiteen tilsagn om 2.000 rbd. til Flyveposten, mod at Augustforeningen betalte 4.000 og under alle omstændigheder forpligtede sig til at holde bladet i live i mindst et halvt år til 1. juli 1865.³⁴

³⁰ Se f. eks. Siesbys og Davidsens obligationer til August Weel af 17/12–1856 og 27/6–1857 overtaget af komiteen ved 2 transporter af 28/11–1859. Panteekstrakt-protokol litra A s. 111. LA, Hof- og Stadsretten, 2. Brevskriverkontor.

³¹ J. F. J. Grevenkop-Castenschiold til B. Wolff, 14/10–1858, pkt. 139. Jvf. et konkret eksempel i nærværende fremstilling s. 204.

³² Andreas Frederik Kriegers Dagbøger 1848–1880 II, 1921, s. 113 og 115. Jvf. nærværende fremstilling s. 198.

³³ B. Wolff til G. Siesby og J. Davidsen. Koncept, 22/1–1863. Notat af Wolff på modtaget brev fra Davidsen af 25/1–1864. Pk. 139.

³⁴ J. Neergaard til B. Wolff og P. B. Scavenius, 30/11–1864, RA. Samme til B. Wolff, 3/12 og 26/12–1864. Samme til bankdirektør G. Liebenberg, formand for Augustforeningens repræsentantskab, 25/1–1865 (kopi). B. Wolff til J. Neergaard. Koncept, 30/12–1864. Pk. 139. Jvf. Jens Christensen, Augustforeningen 1864–1869 (speciale), Århus 1972, s. 108 ff.

Den store investering skulle finansiere en nedsættelse af abonnementsprisen med henblik på at hæve oplagstallet. I december 1864 kunne Siesby og Davidsen således meddele publikum, at Flyveposten for fremtiden ville udkomme til nedsat pris, efter at bladet havde sikret sig »medvirkning af værdifulde nye kræfter«, og fra 1/1 1865 kostede bladet 8 skilling om ugen mod hidtil 13.³⁵

Prisnedsættelser var det vigtigste konkurrencemiddel inden for datidens presse, og i håb om at Flyvepostens nedsatte abonnementspris efterhånden ville overflødiggøre al understøttelse, havde komiteen og Augustforeningen aftalt, at de 6.000 rbd. skulle ydes successivt i form af mindre lån. Det lykkedes imidlertid ikke at bringe Flyvepostens økonomi på fode. Allerede i oktober 1865 oversteg Flyvepostens underbalance 5.000 rbd., og Siesby og Davidsen meddelte komiteen, at det ville koste 4.000 rbd. at udgive Flyveposten til samme pris i 1866.³⁶ Under disse omstændigheder startede Augustforeningen sit eget blad, Dansk Rigstidende, i september 1865 med Jacob Davidsen som redaktionssekretær.

Godsejerkomiteen fortsatte med at understøtte Flyveposten under Gottlieb Siesbys eneredaktion, men fra 1866 til bladets ophør i 1870 er det desværre ikke muligt at følge den finansielle forbindelse i enkeltheder. Et enkelt tilfælde er meddelt i Godsejrerforeningens forhandlingsprotokol den 17. juni 1867, hvorefter den nye sammenslutning af Godsejrerforeningen og Godsejerkomiteen tildelte Flyveposten 2.800 rbd. til deling med Dansk Rigstidende. Ifølge en samtidig meddelelse i Fædrelandet var komiteens tilskud tiltrængt, idet en fortsættelse af Rigstidende og Flyveposten ville koste knap 16.000 rbd.³⁷

Dansk Rigstidende måtte gå ind i september 1867, men Flyveposten holdt sig i live til marts 1870. Bladet må altså vedblivende have modtaget betydelige subsidier fra godsejerne. I sin almanak den 3. dec. 1868 har minister og stamhusbesidder Wolfgang Haffner således omtalt en »forhandling om den konservative presses forhold til Godsejrerforeningen«.³⁸

³⁵ Jens Christensen, anf. arb. s. 109.

³⁶ Overretsprokurator C. F. S. Nyholm, formand for Augustforeningens bestyrelse, til Godsejerkomiteen, 20/10-1865 med indlagt oversigt over Flyvepostens status. B. Wolff til J. Neergaard. Koncept, 12/8-1865. Pk. 139.

³⁷ Godsejrerforeningens forhandlingsprotokol juni 1843-juni 1867 (kopi) 17/6-1867, s. 78. RA. Jens Christensen, anf. arb. s. 110. Dansk Rigstidende og Flyveposten havde fælles officin, og altså på visse punkter fælles økonomi.

³⁸ Wolfgang Haffners arkiv, RA.

Sammenslutningen af de to godsejerorganisationer i 1867 har dog næppe været til Flyvepostens fordel. Godsejerkomiteen, som havde været den drivende kraft bag understøttelsen, fik nu mindre indflydelse, idet kun J. Grevenkop-Castenschiold blev medlem af formandskabet i den nye forening, og de tidligere komitémedlemmer P. B. Scavenius og Benjamin Wolff døde i slutningen af 60'erne.

Da Flyveposten gik ind i 1870, havde den modtaget godt 25.000 rbd. af komiteen i tidsrummet 1856 til 1867, hvortil kom et ukendt beløb i de sidste 3 år inden bladets ophør. Af de 25.000 rbd. var de 17.500 ydet som lån i perioden 1856–60, hvoraf kun 1.625 rbd. blev afdraget, mens udgivelsen af Flyveposten fra maj til oktober 1862 kostede 1.700 rbd. De 1.700 rbd. blev dog delvist dækket ind af et tilskud fra Godsejerforeningen på 1.200 rbd.³⁹ Købet af Flyveposten på auktionen i september 1862 kostede komiteen 1.160 rbd., mens tilskuddet til udgivelsen af bladet under Augustforeningen beløb sig til 2.000 rbd. Dertil kom i 1863 den regelmæssige kvartalsunderstøttelse på 200 rbd. – senere forhøjet til 300 rbd., samt bidraget i 1867 fra den sammensluttede Godsejerforening og Godsejerkomité på 2.800 rbd. til deling med Dansk Rigestidende. Endelig må nævnes forskellige beløb på tilsammen 810 rbd., der er bogført som »andre ekstraordinære tilskud til Flyvepostens udgivere i de forskellige forlegheder, hvori de har været, og for at opretholde bladets udgivelse«. ⁴⁰

Til sammenligning med disse tal kan anføres, at de samlede udgifter for en mindre provinsavis som Lollandsposten i 1856 androg 1.500 rbd., altså næppe 1/16 af Godsejerkomiteens investering i Flyveposten.⁴¹ Komiteen havde således strakt sig meget vidt for at holde Flyveposten i live på trods af de mange kriser, der indbød til at opgive bladet som et håbløst foretagende.

III. Understøttelsen af Flyveposten – Principper og resultater.

I et cirkulære den 28. december 1859, hvor Godsejerkomiteen orienterede sine bidragsydere om sin hidtidige virksomhed, skitserede den også

³⁹ B. Wolff 21/1–1865, »Summarisk beregning over komiteens indtægter og udgifter i 1862–1863 og 1864«. B. Wolff til Godsejerforeningen. Koncept, 28/11–1862. Pk. 139. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol (kopi) 16/12–1862, s. 48. RA.

⁴⁰ B. Wolff 21/1–1865, »Summarisk beregning . . .« pk. 139.

⁴¹ N. Thomsen, Dagbladskonkurrencen, s. 153 f.

baggrunden for sin udgiftskrævende pressepolitik. I cirkulæret erklærede komiteen, at de konservative blade i 1856 havde befundet sig i en så »mislig stilling«, at der var risiko for, at denne del af pressen ville tilfalde partier, der ikke var den konservative sag gunstige. Videre hed det: »I erkendelse af denne fare rettede komiteen straks sin opmærksomhed på opretholdelsen af den betrængte presse, idet den derhos opfordrede samme til at værne om ejendomsretten i almindelighed og i særdeleshed at oplyse og befæste retsbevidstheden imod den storartede agitation, der var rejst imod godsejernes fuldstændige ejendomsret over deres fæstegods.«⁴²

Vi har i Flyvepostens tilfælde erfaret, hvorledes komiteens ønske om at opretholde den konservative presse medførte en finansiel støtte, der sluttelig gjorde dette blad til godsejernes ejendom. Med »opretholdelsen« fulgte imidlertid en »opfordring« til at virke for en bestemt tendens. Spørgsmålet bliver derfor, hvor stærkt denne »opfordring« gjorde sig gældende over for Flyveposten, efterhånden som den finansielle forbindelse styrkedes.

I december 1861 modtog Siesby og Davidsen det første redaktionelle diktat fra Godsejerkomiteen, da den godkendte deres forsøg på at opnå et lån hos Hambro til indfrielse af Meyers fordring. I den forbindelse måtte de to redaktører blandt andet underkaste sig disse betingelser: »De lover ikke at forandre den konservative tendens, som hidtil har været ånden i bladet. Ligeledes lover de at optage vore artikler.«⁴³ Under Siesbys og Davidsens fallit i maj 1862 fastholdt komiteen, at det var nødvendigt at holde Flyveposten i live »for derved at beholde et blad, hvor komiteen og de interesser den forsvarer kunne udtale sig«. Ved samme lejlighed skrev Benjamin Wolff til P. B. Scavenius: »Min personlige mening er, at det ville være en skam for alle de konservative elementer, som bladet har souteneret i de sidste 10 år, og hvorved man dog nogenlunde har holdt igen mod den revolutionære bevægelse, nu at abandonnere det.«⁴⁴

Flyvepostens redaktionelle afhængighed af komiteen blev sluttelig slået fast med syvtommersøm, efter at godsejerne i september 1862 havde købt bladet til Siesby og Davidsen, der for fremtiden måtte forpligte sig til

⁴² Beretning fra Komiteen for de forenede Godsejere 28/12-1859, pk. 139.

⁴³ Forhandlingsreferat Hotel d'Angleterre 16/12-1861, underskrevet af G. Siesby og J. Davidsen. Pk. 139.

⁴⁴ Forhandlingreferat Hotel d'Angleterre 6/5-1862, underskrevet af J. Neergaard, B. Wolff og J. F. J. Grevenkop-Castenschield, Pk. 139. B. Wolff til P. B. Scavenius, 11/5-1862, RA.

at forsvare følgende principper: »Det monarkiske princip – kongens værdighed – helstat – ejendomssikkerhed og besindige og velbetænkte reformer til det bedre. Alle direkte eller indirekte angreb på disse – f. eks. angreb på nationalbanken – på godsejernes ejendomsret til deres bøndergods, revolutionære eller retsopløsende bestræbelser og deslige må selvfølgelig tilbagevises. Skulle landboforhold debatteres, da fastholder komiteen, at frihed til sammenlægning af jord må gives samtidig med tilladelse til udstykning, og såfremt De selv af egen drift skulle ønske at kende vor mening om artiklerne af sådant indhold, kan De lade hr. Nielsen . . . gennemlæse dem, da han tilstrækkelig kender såvel vore anskuelser som landboforholdene i almindelighed«. ⁴⁵

Det var i bogstaveligste forstand rene ord for pengene; det gjaldt konservativ helstatspolitik og fæsteliberalisering, og redaktørerne var sig da også deres opgave bevidst: »At vi i øvrigt i enhver henseende i erkendelse af vor pligt, af bladets stilling og velforståede interesse vil føje os efter komiteens ønsker og forventninger, kan Hr. Justitsråden være forsikret om«, skrev de således til Wolff i februar 1863 i anledning af, at han havde misbilliget en enkelt af Flyvepostens artikler. ⁴⁶

I Flyveposten fik Godsejerkomiteen således et loyalt organ til varetagelse af dens interesser. Overbeviste helstatsmænd som Kjøbenhavnspostens tidligere redaktør J. P. M. Grüne, professor Peder Hjort og folketingsmand P. Chr. Zahle figurerede i spalterne side om side med den landøkonomiske liberalist, lægen F. C. Krebs, der slog til lyd for en liberalisering af jordbesiddelsen. ⁴⁷

Godsejerkomiteens sekretær Jørgen Jacob Nielsen optrådte som fast leverandør til Flyveposten af landbopolitiske artikler og indlæg og havde fri adgang til bladet, når godsejerne havde noget på hjerte. Et godt eksempel herpå er komiteens reaktion på Bondevenneselskabets fæstelovsadresse i efteråret 1858. I den anledning opfordrede Benjamin Wolff J. J. Nielsen til at imødegå Bondevennerne i Flyveposten, og kort tid efter fik Nielsen som ledende artikel optaget en advarsel mod adressen. ⁴⁸

Da Monrads fæstereform kom på dagsordenen i 1860/61, bragte Flyve-

⁴⁵ B. Wolff til G. Siesby og J. Davidsen. Koncept, 22/1–1863, pk. 139. Jørgen Jacob Nielsen var Godsejerkomiteens fast ansatte sekretær. Se V. Elberling, Rigsdagsmedlemmer gennem 100 år: 1848–1948 II, 1949.

⁴⁶ G. Siesby og J. Davidsen til B. Wolff, 11/2–1863, pk. 139.

⁴⁷ Se f. eks. Siesbys og Davidsens oversigt til Godsejerkomiteen over de honorerede artikler i 1862. Pk. 139.

⁴⁸ Flyveposten 22/10–1858. J. J. Nielsen til B. Wolff, 8/10 og 27/10–1858, pk. 139.

posten nogle kritiske og stærkt godsejervelige artikler om forslaget, som var i nøje overensstemmelse med komiteens anskuelser om sagen. Artiklerne var utvivlsomt forfattet af Nielsen som et led i hans stående pligter som Godsejerkomiteens korrespondent til pressen.⁴⁹

Et samlet overblik over Flyveposten fra slutningen af 1850'erne og begyndelsen af 60'erne placerer således bladet som et konservativt helstatsorgan, der indadtil lagde vægt på en liberalisering af jordbesiddelsen som en modvægt mod en tvangsafløsning af fæstevæsenet. Den konservative helstat havde været Flyvepostens program fra begyndelsen af 1850'erne, hvorimod interessen for fæstevæsenet var af betydelig nyere dato.⁵⁰ Denne interesse var så meget mere påfaldende, som Flyveposten oprindeligt var et organ, der fortrinsvis tog sigte på det københavnske småborger-skab. Forholdet får imidlertid sin naturlige forklaring, når Godsejerkomiteens understøttelse drages ind i billedet som den udslagsgivende faktor.

Flyvepostens vidtforgrene økonomiske forpligtelser bragte det af og til i vanskeligheder. Under »hofministeriet« Rotwitt var redaktørerne i en slem katepine, da deres kreditorer havde modstridende interesser: Godsejerkomiteen var ministeriets svorne modstander, mens kammerherre Berling og hofkredsen støttede det. En dagbogsnotits af Krieger viser, at det ikke har været nogen dans på roser at redigere Flyveposten i de dage: »Castenskjold-Frederikslund vil imponere med de 25.000 Rdl., han vil opsigte »Flyveposten« dersom den ei skriver, som han vil, (medens Berling truer med at opsigte, dersom Bladet er ubehageligt o. s. v.).« Omtrent samtidig skrev ovenomtalte Grevenkop-Castenschiold til Gottlieb Siesby: »Jeg vil til slutning kun gøre Dem opmærksom på al den hjælp De har fået af komiteen . . . og jeg tror ikke, det ville være rigtigt af Dem at støde nogen af os fra Dem – dog herom må De selv beslutte.⁵¹ Brevet omhandlede ganske vist et finansielt anliggende, men den truende undertone i forbindelse med den politiske situation taler for rigtigheden af Kriegers notits om bladets hårde vilkår som betalt organ for divergerende interesser.

Flyveposten er et eksempel på en målbevidst pressepolitik fra Godsejerkomiteens side. Fra begyndelsen udnyttede den sin finansielle ind-

⁴⁹ Flyveposten 15/10–18/10–1860; 29/1 og 30/1–1861.

⁵⁰ I 1851/52 havde Flyveposten således ikke vist synderlig interesse for fæstesagen til trods for professor J. E. Larsens epokegørende udvalgsbetænkning.

⁵¹ Andreas Frederik Kriegers Dagbøger 1848–1880 II, 1921, s. 113. J. F. J. Grevenkop-Castenschiold til G. Siesby, 16/1–1860. KB, NBD IV.

flydelse på bladet til at gøre det til et organ for godsejernes interesser, og den redaktionelle afhængighed voksede støt i takt med komiteens investeringer.⁵² Gennem Flyveposten ønskede Godsejerkomiteen at vinde opinionen for sine helstatslige konservative synspunkter og sin landøkonomiske liberalisme. Bladets stedse faldende oplagstal tyder imidlertid på, at det i alle henseender blev en dårlig forretning for komiteen.

Ifølge Davidsens erindringer havde Flyveposten ved salget i 1852 godt 8.000 abonnenter, hvad der gjorde den til monarkiets største avis. Selv om Davidsens angivelse muligvis ikke er helt pålidelig, er den formidable købesum på 100.000 rbd. et godt indicium for bladets store udbredelse. Da bladet 10 år senere blev udbudt på auktion blev abonnenterne opgivet til 2065, en nedgang der må tages som et utvetydigt vidnesbyrd om bladets manglende evne til at vinde genklang for sine egne og Godsejerkomiteens synspunkter.⁵³

Et tilsvarende bedrøveligt billede tegner sig ved en gennemgang af Flyvepostens indtægter. Ifølge Davidsen var bladets årlige nettoindtjening ved overtagelsen i 1852 12–13.000 rbd. Denne sum forekommer sandsynlig, når det tages i betragtning, at bladet i det første år skulle bære 9.500 rbd. i afdrag og renter og 1.600 rbd. til hver af de to udgivere i personlig indkomst.⁵⁴ Da Godsejerkomiteen 10 år senere overtog udgivelsen af Flyveposten fra maj til oktober 1862, måtte der imidlertid regnes med et ugentligt underskud på godt 40 rbd. Noget rentabelt foretagende var Flyveposten altså ikke mere.⁵⁵

Flyvepostens historie fra 1852 til dens ophør i 1870 er således karakteriseret af en stadig nedgang i oplag og indtægter. Denne udvikling var allerede påbegyndt, da Godsejerkomiteen kom ind i billedet 1856, og det

⁵² Jvf. B. Wolff til Godsejerkomiteen (koncept) 15/8–1858 i anledning af et lån på 450 rbd. til Berlingske Tidendes mangeårige redaktør, M. L. Nathanson: »Hvad der skal gøres med grosserer Nathanson og den berlingske avis, ved jeg ikke. Vi tør ikke bryde med ham, og således vil det muligen være bedst blot at skaffe kans kvitteringer til veje . . . og holde det hele in suspenso. Han vil da stedse frygte os, om han end ikke følger sig efter os.« Pk. 139.

⁵³ Jacob Davidsen, »Erindringer fra mit liv og min tid«, Avisen 23/9–1890. J. J. Nielsen til B. Wolff, 4/9–1862, pk. 139. Jvf. N. Thomsen, Dagbladskonkurrencen, s. 253.

⁵⁴ J. Davidsen, »Erindringer fra mit liv og min tid«, Avisen 23/9–1890. G. Siesby til J. Davidsen, 12/10–1852, KB, NBD XVI. Udgifterne i 1853 efter købekontrakten: 4×1.500 rbd. i afdrag = 6.000 rbd. + 5 % i rente af 70.000 rbd. = 3.500 rbd. Honorar til Siesby og Davidsen: 2×1.600 rbd. = 3.200 rbd. Summa summarum: 12.700 rbd.

⁵⁵ Se note 23.

er derfor vanskeligt at vurdere, hvilken betydning forbindelsen fik for

Flyvepostens tilbagegang. Det kan kun fastslås, at avisen aldrig på egen hånd havde overlevet til 1870. Prisen som bladet måtte betale for sin eksistens, var opgivelsen af enhver redaktionel selvstændighed og et tilsvarende tab i anseelse. For den nationalliberale presse var det således en let sag at reducere Flyveposten til et organ for reaktionære, tysksindede junkerinteresser.⁵⁶

IV. Kampen for helstaten – Fra J. P. M. Grüne til A. F. Tscherning.

Næst efter Flyveposten figurerede J. P. M. Grünes dagblad Kjøbenhavnsposten med det største beløb på Godsejerkomiteens regnskab. Kjøbenhavnsposten havde været Grundejerforeningens organ, men var gået ind i 1856. Fra juni 1858 udkom Kjøbenhavnsposten imidlertid igen, og da bladet atter gik ind i marts 1859, havde Grüne modtaget 3.000 rbd. af komiteen i form af en kvartalsvis understøttelse på 750 rbd. Der kan således ikke herske tvivl om, at komiteen var den væsentligste forudsætning for den genopstandne Kjøbenhavnspost, og den stod ganske givet bag beslutningen om at føre bladet videre i juni 1858. Allerede den 4. maj 1858 modtog Grüne således de første 750 rbd. i kvartalsunderstøttelse.⁵⁷

Desværre foreligger der intet materiale, der belyser Godsejerkomiteens holdning til bladets ophør i marts 1859, men sandsynligvis måtte det endnu en gang opgives som et håbløst økonomisk foretagende. Årsagen var i al fald ikke utilfredshed med de anskuelser, som Grüne forfægtede som redaktør. Da han atter forsøgte sig i marts 1862 med ugebladet Kronen, tegnede komiteen sig nemlig for et årligt abonnement på godt 120 rbd. Godsejerforeningen abonnerede ligeledes og i december 1865 bevilgede den Grüne et enkelt større beløb på 200 rbd.⁵⁸

Gennem den politiske udvikling, der muliggjorde, at den i 30erne og 40erne så radikale demokrat Grüne i de kommende decennier kunne blive aristokratiets talerør gik, som en rød tråd omsorgen for de små i samfundet. Grüne havde et klart blik for den pauperisering, der kunne

⁵⁶ C. St. A. Bille, Tyve Aars Journalistik. Udvalgte Artikler af »Dagbladet« III, 1876, s. 108 og 461 ff. Jvf. I, 1873, s. 116 f., s. 266, s. 388 f.

⁵⁷ B. Wolff 8/7–1862, Oversigt over Godsejerkomiteens indtægter og udgifter 1856–61. N. Levensens regnskab for Godsejerkomiteen nr. 4, 4/5–1858. J. J. Nielsen til B. Wolff, 20/9–1858. Pk. 139.

⁵⁸ B. Wolff 21/1–1865, »Summarisk beregning over komiteens indtægter og udgifter i 1862–1863 og 1864«. Pk. 139. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol (kopi) 16/6 og 16/12–1865, s. 60 f. RA.

følge i kølvandet på den økonomiske liberalisme. Fra omkring 1850 satte han derfor sin lid til kongemagten og aristokratiet som de magter, der skulle dæmme op for det kapitalistiske borgerskab og beskytte den selvstændige håndværksproduktion.⁵⁹

Grünes sociale engagement gik hånd i hånd med en generel mistillid til borgerskabets ideologiske og politiske kendetegn, som de kom til udtryk i Nationalliberalismen. Han blev derfor en forbitret modstander af nationalitetsprincippet og en varm tilhænger af helstaten.⁶⁰

Grünes journalistik opfyldte således i rigt mål de krav, som komiteen i januar 1863 stillede til Siesby og Davidsen om at forsvare »det monarkiske princip – kongens værdighed – helstat«⁶¹ Ligesom det var tilfældet med Flyveposten, svækkede det imidlertid Kjøbenhavnspostens anseelse, at samtiden ikke var i tvivl om bladets forbindelse med gods-ejerne. Kjøbenhavnsposten måtte derfor dele skæbne med Flyveposten og i de nationalliberale blade se sig reduceret til et organ for tysksindede aristokrater.⁶²

Flyvepostens og Kjøbenhavnspostens konservatisme faldt helt i tråd med Godsejerkomiteens politiske sympatier, men komiteen understøttede også blade og personer, hvis synspunkter på væsentlige punkter afveg fra dens egne. Investeringerne strakte sig således fra udprægede konservative helstatsorganer som Flyveposten og Kjøbenhavnsposten til det nationalliberale Danmark, fra Bondevennerne D. E. Rugaard og P. C. Zahle til den landøkonomiske liberalist Fr. C. Krebs. Dette brogede spektrum var udtryk for komiteeens dobbelte politiske engagement, nemlig helstaten og fæstespørgsmålet.

Bondevennerne D. E. Rugaard og P. C. Zahle var begge fremtrædende medlemmer af Venstres helstatsfraktion og delte gruppens uvilje mod Nationalliberalismen og Ejderpolitikken. I helstatspolitikken fandt Rugaard og Zahle således et fælles tilknytningspunkt til komiteen.

Rugaard havde været redaktør af Morgenposten og havde som sådan indvarslet Bondevennernes modstand mod ministeriet Ørsted i en så udæskende og voldsom polemik, at han i 1854 var blevet dømt til tre måneders fængsel for fornærmelser mod arveprins Ferdinand, en straf som

⁵⁹ Om redaktør J. P. M. Grüne: Dansk biografisk Leksikon, red. af P. Engelstoft og S. Dahl VIII, 1936. Jvf. Niels Arent, Hippodrombevægelsen (speciale), Århus 1973, s. 16 f.

⁶⁰ Se f. eks. Kronen 27/9–1862. Jvf. Kjøbenhavnsposten 31/7–1858.

⁶¹ Se nærværende fremstilling s. 197.

⁶² C. St. A. Bille, anf. arb. II, s. 393 ff.

kongen dog senere eftergav ham.⁶³ Da spørgsmålet om monarkiets ordning blev et stridspunkt inden for Venstre, sluttede Rugaard sig imidlertid Tscherning og Geert Winther, hvis synspunkter han ivrigt støttede som redaktør af bladet *Tiden* fra 1857. Godsejerkomiteens sympati for denne virksomhed ytrede sig dels som et løbende abonnement på 100 eksemplarer af *Tiden*, dels som regelmæssige ikke nærmere specificerede udbetalinger til Rugaard på et par hundrede rigsbankdaler ad gangen. Alt i alt modtog Rugaard godt 1.300 rbd. i tidsrummet 1857 til 1860.⁶⁴

Som polemiker fornægtede Rugaard ikke sin fortid. *Tiden* havde som P. C. Zahle skrev »en meget uforbeholden og stundom noget hensynsløs måde at udtrykke sig på.«⁶⁵ Ikke mindst det nationalliberale ministerium fik teksten læst, når det blev beskyldt for »skvadronader om danskhed« og foreholdt kundgørelsen af 28. januar 1852 som den eneste politik med »fodfæste« i »det samlede danske folk, der respekterede indgåede traktater.«⁶⁶ Hvad Rugaards polemik måtte savne i elegance, vandt den således i den klarhed, hvormed den forfulgte de samme mål som Godsejerkomiteen: helstat og antiskandinavisme.

Rugaards meningsfælle P. Chr. Zahle havde i modsætning til sin kollega allerede fulgt Tschernings moderate linie i Rigsdagens kamp mod ministeriet Ørsted i 1853/54.⁶⁷ Fra Godsejerkomiteens synspunkt var Zahles politiske fortid således i orden, og fra 1859 abonnerede komiteen rundeligt og til stadighed på hans tidsskrift *Staten*, indtil bladet gik ind i marts 1862.

I 1860 bidrog komiteen desuden med 145 rbd. til udgivelsen af pjecen *Ministeriet Bang – Andræ – Hall*, der var en omarbejdelse af Zahles artikelserie i *Flyveposten*, »Tolvtedecemberministeriets fem årbøger.«⁶⁸ Pjecen er en stærkt kritisk, retrospektiv kommentar til ministeriernes hand-

⁶³ Om redaktør D. E. Rugaard: Dansk biografisk Leksikon XX, 1941. Om *Morgenposten*: Niels Neergaard, Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866 I, 1892, s. 849 f. Rugaard blev dømt for artiklen »Vore prinser« i *Morgenposten* 22/4–1854. *Flyveposten* 23/10 og 24/10–1854.

⁶⁴ De 1.300 rbd.: B. Wolff 8/7–1862, Oversigt over Godsejerkomiteens indtægter og udgifter 1856–61. Abonnementet: bl. a. N. Levensens regnskab nr. 2, 2/2 og 14/4–1857. Forskellige udbetalinger: bl. a. B. Wolffs regnskab for 1859, 15/4 og 18/12, begge gange 150 rbd. Pk. 139.

⁶⁵ *Staten* 25/8–1861.

⁶⁶ *Tiden* 29/1–1859.

⁶⁷ Om P. C. Zahle: Dansk biografisk Leksikon XXVI, 1944.

⁶⁸ Abonnementet: bl. a. B. Wolffs regnskab for 1860, 26/4, 17/6, 25/8. Pjecen: ibid. 30/6. J. J. Nielsen til B. Wolff, 19/6–1860. Indlagt heri notat af B. Wolff vedr. pjecen, 16/6–1860. Pk. 139.

linger i hvert af de fem år fra dec. 1854 til dec. 1859. Slutningen er forfattet af Godsejerkomiteens sekretær, J. J. Nielsen, der giver en bombastisk konklusion på Zahles teser: da ministeriet Ørsted gik af, var den slesvigholstenske bevægelse tilintetgjort, helstaten var grundfæstet, og riget havde fået en fællesforfatning, »der var anerkendt af de forskellige landsdele.« Da ministeriet Hall fem år senere gik af, efterlod det sig en »vklende« helstat, et »kæmpende« slesvigholstensk parti, en ødelagt fællesforfatning og »kiv, misnøje og tvedragt i landet.« Derfor måtte Bluhme og Ørsted »nævnes med hæder og ære i vort fædrelands historie, mens tolvtedecemberministeriets fem år snarere må kunne fremdrages som eksempler på uheldige og sørgelige forhold for vort fædreland.« Niensens efterskrift turde betragtes som Godsejerkomiteens blå stempel på pjecen.⁶⁹

I samme retning virkede Zahle i Staten, hvis første nummer udkom den 7. okt. 1860 som en fortsættelse af tidsskriftet Ret og Pligt. Da Zahle i 1862 udgav samtlige numre af Staten, var det med undertitlen, »Et ugeblad for opretholdelsen af den danske stat i dens helhed«, og i sin opbygning udgjorde bladet selv et mønster på en føderativ helstatsforfatning. Det bestod således af følgende rubrikker: landsdelenes fælles anliggender, kongerigets særlige anliggender, Slesvigs særlige anliggender, Holstens særlige anliggender, Lauenborgs særlige anliggender, medlemriganliggender og udenrigsanliggender. Det faldt dog sommetider Zahle lidt svært at realisere sin journalistiske helstat, f. eks. synes Lauenborgs særlige anliggender at have lidt af kronisk stofmangel.

Når komiteen finansierede Rugaard og Zahle, er det ikke overraskende at den også drog nytte af Tscherning selv ved at udgive og distribuere forskellige af hans skrifter. Det gjaldt således hans Skrivelse til Medborgere fra efteråret 1857 og pjecen Nogle Bemærkninger om Danmarks politiske Stilling fra 1861, der begge blev understøttet med ca. 200 rbd.⁷⁰

Tschernings skrivelse var foranlediget af et adresseforslag, som den ejerdanske fraktion af Bondevennerne havde fremsat i folketinget i oktober 1857. I adressen opfordredes kongen til at ophæve Oktoberforfatningen og lade Junigrundloven træde i kraft »i sin fulde oprindelige udstrækning«. Folketingets formand den senere konseilspræsident C. E. Rotwitt nægtede at sætte forslaget på dagsordenen, men i stedet for uddelte

⁶⁹ Ministeriet Bang–Andræ–Hall, 1860, s. 126 ff.

⁷⁰ J. J. Nielsen til B. Wolff, 1/9–1858. B. Wolff 8/7–1862, Oversigt over Godsejerkomiteens indtægter og udgifter 1856–61. B. Wolffs regnskab 1861, 19/4 og 21/12. Pk. 139.

Bondevenneselskabet adressen til almindelig underskrift, mens forslagsstillerne på en række møder personligt agiterede for dens indhold.⁷¹ Herimod protesterede Tscherning og 19 andre rigsdagsmænd – deriblandt Zahle og Rugaard – i Skrivelse til Medborgere og på komiteens foranledning blev denne skrivelse trykt i 2.500 eksemplarer og »udbredt trindt om i landet som modvægt imod Bondevennernes adresse.«⁷²

Skrivelsen er et udtryk for Tschernings nøgterne vurdering af den politiske situation: »Riget til Ejderen var nok hos mange, måske hos de fleste, ønskernes Danmarks Rige, men ikke dette, men det danske monarki blev endelig til det virkelighedens Danmarks Rige, som fik europæisk anerkendelse og statsretlig tilværelse«. Ud fra denne grundindstilling gendrev Tscherning punkt for punkt præmisserne i Bondevennernes adresseforslag og fremhævede det farlige i i at ophæve den bestående fællesforfatning, der var den eneste forfatningsmæssige forbindelse mellem Danmark og Slesvig.

Nogle Bemærkninger om Danmarks politiske Stilling byggede på to artikelsier i Nørrejylland Tidende og var et polemisk indlæg ligesom skrivelsen. Pjecens anden del var nemlig en gendrivelse af et anonymt flyveskrift, Ingen Heelstat mere!, og Tschernings svar bar den karakteristiske titel: Hold Staten sammen, eller: kast ikke det skidne Vand bort uden udsigt til det rene.⁷³

Det er vanskeligt at konstatere, i hvor høj grad Tscherning blev orienteret om komiteens investering i hans skrifter. Skrivelsen til Medborgere blev trykt og distribueret af D. E. Rugaard, der havde bragt den i sit blad Tiden. Komiteen undgik imidlertid enhver personlig forhandling med Rugaard, da den »ikke direkte ville have med udbredelsen at gøre,« og formentlig har den været lige så tilbageholdende over for Tscherning.⁷⁴

Endnu sparsommere er kildematerialet vedrørende komiteens 200 rbd. til udgivelsen af Tschernings pjece i 1861. Komiteen handlede udelukkende gennem sin sekretær J. J. Nielsen, og hans regnskaber er gået tabt og dermed den eneste kilde, der kunne oplyse om forretningsgangen bag pjecen.

⁷¹ N. Neergaard, *anf. arb.* II, s. 235 ff.

⁷² J. J. Nielsen til B. Wolff, 1/9–1858, pk. 139. Skrivelsen i Tiden 27/10–1857.

⁷³ Tormod Jørgensen, *Anthon Frederik Tscherning*, 1938, s. 324 f.

⁷⁴ J. J. Nielsen til B. Wolff, 1/9–1858, pk. 139. Rugaards honorar blev anvist til Nielsen, der fungerede som mellemmand.

V. Fæstespørgsmålet – Kampen mod Bondevennerne.

Godsejerkomiteens udstrakte brug af bondevenlige helstatspenne havde sit præcedens i tilnærmelsen mellem Grundejerforeningen og Venstre under forfatningskonflikten i 1853/54. Dengang som nu var det spørgsmålene omkring monarkiets ordning, der skabte betingelserne for samarbejdet, og ligesom i 1853 var dette samarbejde ikke ensbetydende med enighed i den indre politik. I fæstespørgsmålet gjaldt det fremdeles kampen mod Bondevennernes sociale krav. I et cirkulære, der bl. a. vedrørte fæstevæsenet, kunne komiteen meddele sine bidragsydere, »at alt væsentligt, hvad der i denne sag er skrevet, er frugten af dens virksomhed, ligesom den også har ladet affatte, opkøbe og udbrede sådanne skrifter, der kunne antages at tjene den sag, som det var dens opgave at forsvare.«⁷⁵ De vigtigste skrifter om landboforholdene, som komiteen således understøttede, var forfattet af lægen og nationaløkonomen Frederik Christian Krebs.

Krebs forfægtede sine landbopolitiske synspunkter under pseudonymerne E og S i pjecer som *Er det ikke på Tiden, at Bondegårdsjorden bliver løst af sine Bånd?* (1859), *Forpagtning, Livsfæste og Selvejendom* (1860) og *Om Udstykning og Sammenlægning af Jord* (1862). Godsejerkomiteen investerede over 1.150 rbd. til udgivelse, opkøb og distribution af disse tre skrifter, hvortil yderligere kom 400 rbd., som Godsejerforeningen tildelte Krebs som en »anerkendelse« af *Er det ikke på Tiden, at Bondegårdsjorden bliver løst af sine Bånd?*⁷⁶

Krebs var i det hele taget en nyttig mand for godsejerne. På landmandsforsamlingen i Odense 1863 indledte han efter aftale med komiteen diskussionen med et foredrag om de store avlsgårdes betydning. Landmandsforsamlingerne var efterhånden blevet et vigtigt forum for det store landbrugs krav om en liberalisering af jordbesiddelsen, og komiteen ønskede at gøre Odensemødet til en magtfuld demonstration af dette program. Det lykkedes da også for Krebs og hans meningsfæller at få overvældende majoritet bag en resolution om sammenlægningsfrihed,

⁷⁵ Beretning fra Komiteen for de forenede Godsejere 28/12–1859. Pk. 139. Jvf. J. J. Nielsen: Bemærkninger til Oplysning om Godsejernes politiske Holdning efter 1848 af J. N–n, 1869, s. 22.

⁷⁶ B. Wolff 8/7–1862, Oversigt over Godsejerkomiteens indtægter og udgifter 1856–61. B. Wolff 21/1–1865, »Summarisk beregning over komiteens indtægter og udgifter i 1862–1863 og 1864«. B. Wolffs regnskab 1859, 22/11; 1860, 25/1; 1862, 21/2 og 3/3; 1863, 27/9. Pk. 139. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol (kopi) 16/12–1859, s. 43. RA. Om F. C. Krebs: Dansk biografisk Leksikon XIV, 1938.

og Krebs modtog et klækkeligt beløb af komiteen, nemlig 600 rbd. til dækning af honorar og rejseudgifter.⁷⁷

I efteråret 1864 flyttede Krebs til København for at overtage redaktionen af Berlingske Tidende. I den anledning fik han 200 rbd. af komiteen, der nok fandt det værd at investere i den kommende redaktør af kongerigets mest udbredte avis. Desværre for komiteen fratrådte Krebs allerede i 1865 efter kun et halvt år i stillingen, men forinden havde han dog nået at gøre sig gældende med en voldsom hetz mod de Nationalliberale.⁷⁸

Dar var Krebs' landøkonomiske hovedtese, at fæstetvungen var til ubodelig nationaløkonomisk skade og derfor burde ophæves. Med fæstetvang forstod Krebs hele den statslige regulering af brugs- og ejendomsforholdene inden for landbruget, der følgelig burde afløses af en fuldkommen sammenlægnings- og forpagtningsfrihed. Krebs fandt sit ideal i de engelske landboforhold, hvis frie konkurrence havde medført, at »den oprindelige bondestand afløstes af en stamme forpagtere, som både i oplysning og formue står uendelig højere end hin.«⁷⁹

Krebs' synspunkter videreførte det 18. årh.s liberalistiske opposition mod landboreformernes sociale indhold, og komiteens finansiering af hans skrifter var et vidnesbyrd om, at godsejerne fremdeles knyttede forhåbninger til dette alternativ til statsreguleringen.

Godsejerkomiteens fæstetvungsprogram markeredes på det politiske plan af et skarpt modsætningsforhold til Bondevennerne. Komiteen ydede således et tilskud på 1.000 rbd. til det nationalliberale blad Danmarks voldsomme agitation mod Venstres kandidater til folketingsvalgene i juni 1861.⁸⁰

Danmark blev almindeligvis betragtet som ministeriets organ og lå på linie med justitssekretær de Conincks og Dagbladets karakteristik af Venstres rigsdagsrepræsentanter som uduelige eftersnakkere af Bondevennerne. De Coninck havde i en pjece i 1860 krævet en ændring af valgloven for at blive de påståede »eftersnakkere« kvit, mens Dagbladets redaktør Bille og Danmark indtog den mere moderate holdning at anbefale politisk agitation og organisering til modvægt mod Bondevenner-

⁷⁷ R. J. Petersen-Børup og H. Dorph Petersen, *De danske Landmandsforsamlinger i det 19. Aarhundrede*, 1900, s. 78 ff. Beretning fra Komiteen for de forenede Godsejere 20/6-1863, pk. 139. De 600 rbd.: Se kildehenvisninger i note 78.

⁷⁸ B. Wolff 21/1-1865, »Summarisk beregning over komiteens indtægter og udgifter i 1862-1863 og 1864«. B. Wolff 7/10-1864, koncept til regnskab indlagt heri. Pk. 139. Det fremgår ikke, om der var knyttet eksplicitte betingelser til understøttelsen.

⁷⁹ Er det ikke på Tiden, at Bondegårdsjorden bliver løst af sine Bånd? 1859, s. 64 og passim.

⁸⁰ B. Wolffs regnskab 1861, 21/12. Pk. 139.

ne.⁸¹ I overensstemmelse hermed satte Danmarks redaktør Julius Hansen alle sejl til under valgkampen i juni 1861. Venstres kandidater blev utrætteligt sablet ned, mens bladet med glæde noterede, at adskillige godsejere søgte valg og varmt anbefalede deres kandidatur.

Denne forkærlighed for godsejerne var ikke alene bestemt af komiteens 1.000 rbd. Bladet havde nemlig også tidligere talt det store landbrugs interesser og må betragtes som et udtryk for et efterhånden ret udbredt nationalliberalt ønske om at integrere godsejerne i det politiske system.⁸²

VI. Hovedlinier i Godsejerkomiteens understøttelse efter 1864.

Dagbladet Danmark indtog en meget kølig holdning til helstaten, men Godsejerkomiteen var altså villig til at ignorere sine rigspolitiske synspunkter til fordel for kampen mod Bondevennerne i den indre politik. Novemberforfatningen og den efterfølgende krig gav dog stødet til en frontændring. I årene efter 1864 rettede komiteen hovedsagelig skytset mod de Nationalliberale som de formodede hovedansvarlige for den nationale katastrofe. Komiteen investerede i en række pjecer af major og godsejer W. Dinesen, højesteretsassessor O. F. Müller og lægen og nationaløkonomen F. C. Krebs, der alle gav de Nationalliberale skylden for krigens udbrud og dadlede deres presse for »nationalfanatisme« og »national selvforblindelse«. Som modvægt herimod fremhævede pjecerne Danmarks håbløse militære stilling og krævede forhandlingsvilje på konferencerne, selv om stormagternes forslag ikke skulle stemme overens med nationale ønskedrømme.⁸³

Argumentationen var en naturlig forlængelse af helstatsfolkernes henvisning til »den europæiske nødvendighed« i begyndelsen af 1850erne. For at disse synspunkter kunne få så vid udbredelse som mulig, købte og distribuerede komiteen ca. 1.500 eksemplarer af pjecerne til en samlet

⁸¹ N. Neergaard, anf. arb. II, s. 806 f. C. St. A. Bille, anf. arb. II, s. 658 ff. Billes holdning er for så vidt bemærkelsesværdig, som den nationalliberale fællesskabs- og helhedsideologi netop forkastede partibegrebet som udtryk for den snævre særinteresse.

⁸² Danmark juni 1861 passim. Povl Bagge, Studier over D. G. Monrads Stats-tanker, 1936, s. 68 ff. og 167 ff. Samme, Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskrift, 1955, s. 107 f., s. 129 og især s. 150 f. Jvf. C. St. A. Bille, anf. arb. II, s. 495 f.

⁸³ W. Dinesen, Mornarkiet – Ejderstaten – Skandinavismen – Danmarks Forsvar I-II, 1863–64. Dinesens pjece var en samling af tidligere offentliggjorte artikler i Flyveposten og Dagbladet. O. Müller, Det Hall-Monradske Ministerium efter den 15. November 1863, 1864. F. C. Krebs, Krig eller Fred & Den doktrinære Presse-terrorisme, 1864.

udgift af 300 rbd. Komiteen fulgte sit initiativ op ved fra marts til december 1864 at fordele Flyveposten i mellem 25 og 100 eksemplarer dagligt, svarende til 500 rbd. alene i forsendelsesomkostninger.⁸⁴

Aviserne og pjecerne blev først og fremmest sendt til alle militære forlægninger i håb om at vinde hæren for det forventede efterfølgende opgør med de Nationalliberale. Godsejerkomiteens sekretær J. J. Nielsen skrev således til Benjamin Wolff om forsendelserne: »Det er aldeles utvivlsomt, at dette foretagende har vedligeholdt den ånd i hæren, der er nødvendig for en gang, når den kommer tilbage, at stille en bestemt modstand imod de statsopløsende kræfter.«⁸⁵

Nielsen må formodes at have afpasset sine udtalelser efter Wolffs anskuelser, og Godsejerkomiteen sluttede da også kontakt med Augustforeningen i et fælles forsøg på at bryde den nationalliberale indflydelse i pressen. Som før nævnt understøttede de to organisationer således hinandens blade, henholdsvis Flyveposten og Dansk Rigstidende, og fra 1865–67 betalte Godsejeforeningen 800 rbd. til ugeskriftet Enhver Sit, hvis redaktør Michael Gjørup stod Augustforeningen nær. Da Gjørup søgte valg til rigsrådets folketing i sommeren 1865, hjalp komiteen ham yderligere med 200 rbd., uden at det dog lykkedes at sætte hans valg igennem over for den nationalliberale modkandidat C. S. Klein.⁸⁶

Godsejerkomiteens investering i pjecelitteraturen fra 1864 og i Augustforeningens blade 1865–67 må karakteriseres som et opgør med det parti og den ideologi, som den mente bar skylden for helstatens fald. I denne sammenhæng var det også nærliggende endnu en gang at søge støtte hos Venstre i den fælles kamp mod de Nationalliberale, således som det indvarsledes i Enhver Sit og Dansk Rigstidende, der begge var med til at bane vej for Oktoberforeningen.⁸⁷

⁸⁴ B. Wolff 21/1–1865, »Summarisk beregning over komiteens indtægter og udgifter i 1862–1863 og 1864«. B. Wolffs regnskab 1863, 16/6; 1864, 12/4, 23/7 og 25/10. Pk. 139.

⁸⁵ J. J. Nielsen til B. Wolff, 21/7–1864 (citát). Jvf. samme til B. Wolff, 13/5–1864, hvor det hedder: »Hæren er på gode veje, den må stadig bearbejdes i helstatens interesse, så er den bedste støtte vundet«. Pk. 139. Der er intet, der tyder på, at godsejerne skulle have planlagt et statskup. Der var snarere tale om en almindelig og noget diffus forventning om et politisk nederlag for de Nationalliberale i forbindelse med prestigetabet i 1864.

⁸⁶ Flyveposten og Danck Rigstidende: nærværende fremstilling s. 193 f. M. Glørup: Godsejeforeningens forhandlingsprotokol (kopi) 16/6–1865 og 16/6–1866, s. 60 og 65, RA. J. Neergaard til B. Wolff, 21/5–1865, pk. 139. J. Christensen, anf. arb., s. 80 f.

⁸⁷ Enhver Sit appellerede således til den samlede besiddende landbostand som modvægt mod »doktrinarismen« og »professorpartiet«. Enhver Sit, 5/2–1865. Jvf. 28/5–1865.

VII. *Sammenfatning og konklusion.*

Godsejerkomiteens pressevirksomhed fra 1856 til 1867 var koncentreret omkring helstaten og fæstespørgsmålet, og komiteen førte derfor tofronts-krig mod henholdsvis de Nationalliberale og Bondevennerne, idet den ofte for at fremme sit ene programpunkt så sig nødsaget til at slække på det andet. Det begrænsede udbud af eksisterende aviser og blade medførte nemlig, at komiteen kun i ganske få tilfælde kunne få sine interesser så effektivt og utvetydigt dækket som i Flyveposten og Kjøbenhavnsposten. Den måtte derfor af mangel på bedre lade sig nøje med bondevenlige helstatsorganer som Tiden og Staten eller nationalliberale blade som Danmark til at optage kampen mod Bondevennerne i den indre politik. Spørgsmålet bliver nu, hvilken politisk målsætning komiteen som helhed prioriterede i sin pressepolitik, fæstevæsen eller helstat.

En vurdering af Godsejerkomiteens finansielle udlæg må nødvendigvis tage sit udgangspunkt i dens største investeringsobjekt, Flyveposten, der fra 1856 til 1867 modtog godt 25.000 rbd. Bladet varetog på alle områder komiteens interesser, men på generalforsamlingen i juni 1863 erklærede næstformanden Joachim Neergaard, at Flyvepostens »konservative principper angående de indre forholds udvikling« fuldt ud berettigede det til komiteens understøttelse, selv om nogle af medlemmerne ikke skulle sympatisere med bladets helstatstendens.⁸⁸ Komiteen fastholdt således de indre forhold som den vigtigste årsag til de store investeringer i Flyveposten, og når det yderligere tages i betragtning, at den fast ansatte sekretær J. J. Nielsen først og fremmest havde til opgave at deltage i den daglige polemik om fæsteforholdet, er det utvivlsomt, at komiteens primære målsætning var landbopolitikken. Trods komiteens alsidige politiske engagement forblev interessegrundlaget således den væsentligste forudsætning for dens pressepolitik.

Da Godsejerkomiteen i 1867 blev sluttet sammen med Godsejerforeningen, havde de to organisationer ofret over 35.000 rbd. på forskellige aviser, blade og pjecer. Med denne økonomiske indsats ønskede godsejerne at bryde, hvad de betragtede som et nationalliberalt og bondevenligt pressemonopol, og de gik målbevidst og professionelt til værks med prisnedsættelser og landsdækkende distribuering af frieksemplarer.

⁸⁸ Beretning fra Komiteen for de forenede Godsejere 20/6–1863. Pk. 139. Jvf. Beretning fra komiteen 19/6–1864, hvor J. Neergaard udtalte, at »komiteen stedse betragtede det som sin hovedopgave at værne om den større grundbesiddelses interesser«. RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. AI 1–3.

Ingen af godsejernes forsøg blev økonomisk lønnende, men der var først og fremmest tale om investeringer på det ideologiske plan, hvor forrentningen skulle give sig udslag i større indflydelse på opinionen og dermed på det politiske system. Spørgsmålet bliver derfor, om det lykkedes for godsejerne at vinde genklang for deres politiske program.

Da Novemberforfatningen blev vedtaget i 1863, havde det store flertal af vælgerne for længst afskrevet helstaten. Den politiske udvikling fra midten af 1850'erne er i virkeligheden et utvetydigt vidnesbyrd om den konservative helstatspresses magtesløshed over for ejderpolitikken.

I den indre politik havde godsejerne derimod mere vind i sejlene. Efter den store godsejerprotest mod Rigsdagens motiverede fæstedagsorden i februar 1856, var faren for en tvangsafløsning af fæstevæsenet afværget. Samtidig vandt godsejerne en vis støtte for deres krav om en liberalisering af jordbesiddelsen. Monrads fæstereform af 19. februar 1861 imødekom således på enkelte punkter kravet om en friere benyttelse af fæstejorden, og landmandsforsamlingerne i Horsens og Odense i 1861 og 1863 var et vidnesbyrd om, at dette program også mødte tilslutning fra en bredere kreds.

Godsejerkomiteen var tilbøjelig til at tillægge sin pressepolitik æren for dette sindelagsskifte. På de forenede Godsejeres generalforsamling i juni 1860 erklærede Joachim Neergaard således, at »... fæstesagen formentlig var indtrådt i et nyt stadium som en følge af de anskuelser om en fri benyttelse af jorden, der såvel i brochurelitteraturen som i pressen ved komiteens bestræbelser var udbredt og gjort gældende...«⁸⁹

For en senere betragtning vil det imidlertid være rimeligere at pege på den frembrydende økonomiske liberalisme som den vigtigste årsag til den gunstige vending i offentlighedens syn på fæstesagen. Godsejerne kunne her ride på den bølge, der i slutningen af 50'erne havde bortskyllet laugsvæsenet, og de havde således mægtige allierede i samtidens krav om en liberalisering af produktionsforholdene.

På det politiske plan fastholdt regering og rigsdag statsreguleringen af jordbesiddelsen. Efter den vellykkede godsejerdemonstration i 1856 var landboforholdene således i det store og hele underkastet faktorer, der lå uden for komiteens rækkevidde, selv om den på det ideologiske plan havde en vis andel i formuleringen af kravet om en friere jordbesiddelse.

Meget taler i virkeligheden for, at Godsejerkomiteens pressepolitik var baseret på en overdreven forestilling om pressens opinionsdannende ind-

⁸⁹ Beretning fra Komiteen for de forenede Godejere 1/6-1860. RA, P. B. Sca-
venius' arkiv, pk. AI 1-3.

flydelse. Komiteen havde stirret sig blind på Fædrelandet og Dagbladet og i alt for høj grad tillagt disse blade hovedansvaret for de National-liberales politiske magtstilling. Efter alt at dømme var forholdet imidlertid lige omvendt, således at de to blades indflydelse var indskrænket til de læsere, der i forvejen havde tilsluttet sig den nationalliberale politik. I Dagbladskonkurrencen 1870–1970 har Niels Thomsen f. eks. påvist, at firebladssystemet i Danmark for en stor del skyldtes et kausalforhold, der gik fra den politiske stillingtagen til valg af avis, og om vore dages massemedier er det blevet godtgjort, at deres direkte politiske indflydelse er beskeden og i det væsentlige er indskrænket til at forstærke eksisterende holdninger.⁹⁰

Godsejerspressens kranke skæbne kunne derfor tyde på, at dens politiske program kun appellerede til et snævert mindretal, og at den havde stillet sig en meget vanskelig – om ikke umulig – opgave med sit forsøg på at udvide appellen til bredere grupper og vinde indflydelse på det politiske system. I fæstesagen var der ganske vist tilløb til en offentlig tilslutning, men godsejerorganisationernes pressepolitik medførte ikke tilsvarende politiske resultater. For at opnå disse måtte de søge ligesom ved godsejerprotesten i 1856 andre og mere direkte veje under bredere tilslutning fra den klasse, hvis interesser de varetog.

ZUSAMMENFASSUNG

Die politischen Organisationen der Gutsbesitzer und die Presse 1856–1867

Um den Forderungen einer Zwangsablösung des Zinsverhältnisses Einhalt zu gebieten, organisierten sich 1856 einige dänische Gutsbesitzer in den Vereinigten Gutsbesitzern, unter der Leitung eines Gutsbesitzerkomitees. Die Vereinigten Gutsbesitzer war eine Interessenorganisation, vertrat ausserdem doch auch ein breites politisches Programm mit besonderem Gewicht auf die Erhaltung des Gesamtstaates. Um für sein politisches Programm Unterstützung zu erzielen, fing das Gutsbesitzerkomitee eine grosszügige Finanzierung der Presse an; die vorliegende Abhandlung will die Pressepolitik der Vereinigten Gutsbesitzer von der Gründung 1856 bis zu ihrer Einstellung 1867 darlegen und die Ziele und Ergebnisse der Presseunterstützung untersuchen.

Die grösste Investition der Vereinigten Gutsbesitzer war das konservative Tageblatt »Flyveposten«, das 1852 von zwei Journalisten, G. Siesby und J.

⁹⁰ N. Thomsen, *anf. arb.*, s. 273 f. Stig Hadenius og Lennart Weibull, *Press radio tv*, Stockholm 1970, s. 314 ff. Torbjörn Vallinder, *Press och politik*, Falköping 1968, s. 123 ff. Torben Bo Jansen, *Massekommunikationsmidler i Danmark*, Viborg 1967, s. 112 f.

Davidsen, für die phantastische Summe von 100.000 Rigsbankdaler (rbd.) gekauft wurde. Die Zeitung hatte ursprünglich eine erhebliche Verbreitung unter dem Kleinbürgertum, verlor indessen unter der immer mehr konservativen Redaktion von Siesby und Davidsen den grössten Teil ihrer Abonnenten. Die Lage »Flyvepostens« verschlechterte sich ausserdem durch die grossen Ausgaben für Zinsen und Tilgungsraten der Kaufsumme; Siesby und Davidsen hatten deshalb eine finanzielle Hilfe dringend nötig, als das Gutsbesitzerkomitee 1856 mit zwei Darlehen von jeweils 3.000 und 4.000 rbd beitrug. In den drei nächsten Jahren erhielt »Flyveposten« Darlehen von insgesamt 17.500 rbd., und als die Redakteure im September 1862 in Konkurs gerieten und das Blatt versteigern lassen mussten, kaufte es das Komitee unter der Hand; in den folgenden Jahren bis sein Eingang 1870 fuhren die beiden Redakteure fort, beträchtliche Zuschüsse für das Blatt zu erhalten. Das Komitee hatte dann mehr als 25.000 rbd. auf »Flyveposten« ausgegeben oder etwa das Zwanzigfache der jährlichen Ausgaben einer kleineren Provinzzeitung. Nach »Flyveposten« figurierte das konservative Tageblatt J. P. M. Grünes, »Kjøbenhavnsposten«, mit den höchsten Beitrag in der Rechnung des Gutsbesitzerkomitees und zwar mit 3.000 rbd., mit denen das Komitee das Blatt von Juni 1858 bis März 1859, wo es eingehen musste, am Leben erhielt.

Der Konservatismus von »Flyveposten« und »Kjøbenhavnsposten« stimmte vollkommen mit dem politischen Programm des Gutsbesitzerkomitees überein, das Komitee unterstützte allerdings auch Blätter und Personen, deren Ansichten in wesentlichen Bereichen von denen des Komitees abwichen. Diese Weite war ein Ausdruck des doppelseitigen politischen Engagements des Komitees, nämlich der Gesamtstaat und die Zinsfrage. Im Interesse des Gesamtstaates konnte das Komitee zinspolitische Gegner wie »Bondevennerne« (die Bauernpartei), Oberst A. F. Tscherning, Redakteur D. E. Rugaard und cand. theol. P. C. Zahle unterstützen, die alle in Schrift und Rede beständig vor der nationalliberalen Eiderpolitik warnten. In der Zinsfrage galt es den Kampf gegen die sozialen Forderungen der »Bondevennerne«. Das Komitee benutzte hier den Arzt und Volkswirt F. Chr. Krebs, der in verschiedenen Broschüren eine juristische und wirtschaftliche Widerlegung der Forderungen der Bauern, Freibauern zu werden, lieferte. Auf politischer Ebene bekämpfte das Gutsbesitzerkomitee »Bondevennerne« in den Wahlen, u. a. in den Wahlen zu dem Folkeeting im Juni 1861, wo das Komitee mit 1.000 rbd. das nationalliberale Tageblatt »Danmark« unterstützten. Nach dem zweiten schleswigschen Krieg im Jahre 1864 richtete das Comité erneuten Angriff gegen die Nationalliberalen und bekämpfte sie in der Presse als mutmasslichen Hauptverantwortlichen für den Fall des Gesamtstaates und die Niederlage.

Als im Jahre 1867 die Vereinigten Gutsbesitzer zu existieren aufhörten, hatte die Organisation seit 11 Jahren gut 30.000 rbd. auf die Presse ausgegeben. Diese Investition war um den Gesamtstaat und die Zinsfrage konzentriert, von denen das Komitee nach eigenen Äusserungen die Zinsfrage für wichtiger hielt. Durch die Presse wollte das Komitee die öffentliche Meinung für sein politisches Programm gewinnen, die Ergebnisse entsprachen aber nicht den Anstrengungen. Es gelang folglich nicht, den Gesamtstaat der Eiderpolitik gegenüber zu behaupten, und die begünstigte Entwicklung des Freibauerntums, obgleich die Gutsbesitzer einer Zwangsablösung des Zinsverhältnisses entgingen.

Småstykker

ROMERRETEN SOM JUS COMMUNE

I KRISTENHEDEN

AF

ERNST ANDERSEN

Efter de forestillinger, som behersker nutidens retsteori, har romerretten aldrig haft gyldighed i Danmark. Hertil måtte kræves enten en erobring eller en lovgivningsakt eller en sædvaneretsdannelse, men de romerske legioner nåede aldrig op til Danmark, en dansk lov om, at den Justinianske romerret skulle være subsidiær ret i Danmark, er ikke udfærdiget, og en indførelse ved sædvaneret har der aldrig været tale om.

Når en jurist alligevel kan føle sig foranlediget til at beskæftige sig lidt med dette problem, beror det på, at de retsteoretiske forestillinger, som var rådende i senmiddelalderen, og som kom til at præge udviklingen i Tyskland fra slutningen af det 15. århundrede, var væsentligt forskellige fra nutidens. Dette bliver man klar over, hvis man beskæftiger sig med retskildeteori, som er udviklet ved midten af det 14. århundrede af Bartolus fra Sassoferrato (1313–57).

Bartolus er den berømteste jurist i senmiddelalderen. Han var professor i romerret i Pisa og derefter i Perugia. Når Bartolus kom til at fordunkle alle andre jurister fra senmiddelalderen, beror det navnlig på, at han var den første lærer, som magtede at give en fremstilling af hele den Justinianske romerret eller rettere af noget, som han gav ud for Justiniansk romerret, for der er tale om et konglomerat. Bartolus fremstillede hele »systemet«, og det var der ingen, der havde gjort før ham. De *Commentarii*, som Bartolus skrev, og som tidligt blev trykt som incunabler og senere gang på gang genoptrykt og genudgivet, var gennem flere århundreder grundlaget for universitetsundervisningen i såkaldt romerret. Den, der vil studere retsudviklingen i senmiddelalderen og i det 16. århundrede, kan ikke negligere Bartolus.

Juristen, som arbejder lidt med retshistorie, går derfor ud fra, at et emne som Bartolus's retskildeteori forlængst er undersøgt af retshistorikere og da navnlig af v. Savigny, som i sin *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter* har udførlige udviklinger om Bartolus og om de

så kaldte kommentatorer. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Forklaringen synes at være det afskrækkende omfang, som Bartolus's *Commentarii* har. Får man på Det kongelige Bibliotek Baselerudgaven fra 1588–89 frem, opdager man, at der er tale om 5 store folianter, som hver er på flere tusinde sider.

Det var Johannes fra det røde land, som tilskyndede mig til at arbejde med Bartolus's retskildeteori. Jeg kunne ikke forstå baggrunden for Johannes's udviklinger om den franske tronfølgeordning. Johannes fra det røde land er en fransk kronadvokat, som i 1419 skrev et skrift *Contra rebelles*, der har været udgangspunktet for forestillingerne om, at den franske konge ikke på egen hånd kunne ændre reglerne om tronfølgen. Disse forestillinger fik stor betydning i sidste fjerdedel af det 16. århundrede, for der fæstnede sig da under de politiske stridigheder den opfattelse, at der fandtes visse *lois fondamentales*, som kongen var bundet af. Denne lære blev fastholdt i den følgende tid, hvad man bl. a. kan se deraf, at et edikt af Ludvig XIV om tronfølgen efter hans død blev annulleret som ugyldigt, og man kan derfor sige, at de forestillinger om en forfatning på højere gyldighedstrin end love, som kom til at spille en så stor rolle i det 18. århundrede, var lyslevende i Frankrig i slutningen af det 16. århundrede og på en måde har deres oprindelse i Johannes's skrift fra 1419 *Contra rebelles*.

Den betydning, som man har tillagt skriftet, fremgår af, at det er trykt allerede i 1526. Jeg har ikke haft mulighed for at undersøge, om der er bevaret håndskrifter af skriftet, og jeg har ikke undersøgt, om det er trykt som incunabel. Det er fra mit synspunkt bevis nok for skriftets betydning, at det er blevet trykt allerede i 1526, og at det blev genoptrykt af François Hotman i 1585 som et tillæg til hans skrift *Disputatio de controversia*. Dette sidste skrift findes på Det kongelige Bibliotek, men biblioteket har, så vidt jeg har kunnet se, ikke udgaven fra 1526.

Anledningen til, at Johannes skrev skriftet, var de politiske forhandlinger, der var igang mellem på den ene side Henrik V, der gjorde krav på Frankrigs trone, og på den anden side burgunderne og dronningen, og som resulterede i Troyestraktaten af 21. maj 1420. Efter denne skulle Henrik V ægte en datter af kongeparret og dauphinen udelukkes fra tronen, og når Karl VI, der længe havde været sindssyg, døde, skulle tronfølgekrigen slutte med, at Henrik V kom på tronen også i Frankrig. Skriftet er et indlæg i de politiske stridigheder. Det er muligvis skrevet på bestilling, og det er klart, at det er tendentiøst. Johannes har dog bestræbt sig for at lade sit skrift fremtræde med et vist videnskabeligt præg. Han lader det handle om tronfølgen i arvemonarkier i almindelighed, selvom det var tronfølgen i det franske arvemonarki, som var det brændende problem.

Afhandlingen er tung læsning. Den er lige så tyngt af henvisninger, som Johannes Parisiensis's skrift fra 1302 eller 1303 *De potestate regia et papali*, et skrift, der også skulle få stor betydning for forfatningsudviklingen i 15.–16. århundrede. Det er især *tractatus primus*, som er af interesse, jfr. herved Hotmans udgave s. 75–101. Johannes's ledende tanke er, at reglerne om tronfølgen i Frankrig er fastlagt ved sædvane-ret. Efter en konges død er det den ældste mandlige slægtning i den nedstigende linje, der succederer. Er der ikke mandlige efterkommere i den nedstigende linje, succederer den nærmeste mandlige slægtning i sidelinjen. Det særlige for den nedarvede ordning er nu ifølge Johannes, at den franske konge hverken ved en testamentarisk disposition eller ved en *dispositio inter vivos* kan træffe bestemmelse om tronfølgen, og at kongen derfor, ganske bortset fra, at han som sindssyg slet ikke gyldigt kunne afgive viljeserklæring om nogetsomhelst, ikke kunne berøve tronfølgeren retten til at komme på tronen. Successionen skete selv mod kongens vilje blot i kraft af sædvanens magt »*etiam illo invito ex sola vi consuetudinis*«. Den, der er interesseret i enkeltheder, henvises til Johannes's skrift.

At Johannes ræsonnerer ud fra glossatorernes traditionelle sædvane-retssynspunkter, som var accepteret af Bartolus uden væsentlige ændringer, og som havde sit grundlag i de bestemmelser, som fandtes i Justinians *Digester* og i et enkelt *rescript* i *Codex*, er let at se for den, der kender middelalderens sædvaneretsdoktrin. Herom er der skrevet et skrift i dette århundrede af en tysk forfatter. Johannes citerer i hvert fald to gange det meget diskuterede fragment *de quibus* fra Julians *Digester*, der findes i Justinians *Digester* 1,3,32, og een gang fragmentet *diuturna* fra Ulpian, jfr. herved Justinians *Digester* 1,3,33. Det er ikke dette, som retsteoretikeren studser over, men den forudsætning, som han hele tiden støder på hos Johannes om, at *der også i Frankrig fandtes en jus commune med subsidiær gyldighed*. Johannes har ikke brugt begrebet *jus commune* på blot et enkelt sted. Det er brugt på så mange steder, at man kan slutte, at han har nogle indgroede forestillinger om, at der også i Frankrig fandtes en *jus commune*, som var gældende subsidiær ret, og som han kun kunne komme uden om ved at sandsynliggøre, at der i Frankrig havde udviklet sig en sædvaneret, som brød med, og som derfor havde prioritet forud for *jus commune*. Se fx s. 76 nederst, s. 80 øverst og medio, s. 83 medio og nederst, s. 84 medio i Hotmans optryk.

Det er formentlig fra studiet af Bartolus's *Commentarii*, at Johannes har denne forestilling om, at den Justinianske romerret var subsidiær *jus commune* i Frankrig. På det tidspunkt, da Johannes studerede legistik, var det Bartolus's *Commentarii*, der blev dyrket i retsskolerne og ved universiteterne. Beviset ligger efter min opfattelse i Johannes's

accept af gyldigheden – ikke ægtheden – af Konstantins gavebrev »de qua legitur auth quomodo oport epis col 1«, jfr. Hotmans optryk s. 86. Dette er en henvisning til Bartolus's glosse *Maxima quidem* til novelle nr. 6 i *Authenticum Quomodo oporteat episcopos*, ikke til novellen, der ikke har noget om Konstantins gavebrev. Der kan ikke være tale om en glosse af Accursius, for Accursius bestred gyldigheden af Konstantins gavebrev. Hvis vi læser Bartolus's glosse *Maxima quidem*, kan vi se, at henvisningen passer.

Da Johannes's forestilling om, at den Justinianske romerret havde subsidiær gyldighed i regnum *Franciæ*, skønt den ikke var sat i kraft i Frankrig af Justinian eller af en fransk konge, svarer til den forestilling, som fra slutningen af det 15. århundrede lå bagved den såkaldte romerretsreception i Tyskland, tvang beskæftigelsen med Johannes's skrift mig til at studere Bartolus's retskildeteori. Jeg var – og er – vel opmærksom på, at den såkaldte Lotharfabel \circ : beretningen om, at Lothar III ca. 1137 under et ophold i Italien havde udfærdiget en tysk rigslov om, at den Justinianske romerret skulle have (subsidiær) gyldighed (også) i den del af *Sacrum Imperium*, som lå nord for Alperne, var helt afgørende for receptionens forløb og succes. Når det doceredes ved universiteterne i Tyskland gennem mere end et århundrede, nemlig fra ca. 1532 og til ca. 1643, at der fandtes en sådan tysk rigslov, er der i og for sig ingen grund til at undre sig over, hvorfor den Justinianske romerret blev reciperet som »gemeines Recht«, for lov er lov, og lov skal holdes. Men problemet er, om det ikke var udviklingerne hos Bartolus og hans efterfølgere, som virkede før Lotharfablen, og om ikke Lotharfablen blot er en rationalisering af noget, som man længe havde antaget. Udtrykket »nach des Reichs gemainen Rechten« i statutterne af 1495 for *Reichskammergericht* er i så fald let forståeligt. Det står *ex tuto*. Man fastslog noget, der længe var blevet doceret ved universiteterne i Tyskland, Italien og Frankrig.

Bartolus's retskildeteori, som man skal stykke sammen ved hjælp af udviklinger spredt rundt omkring i hans *Commentarii*, har tre fra et retsteoretisk synspunkt besynderlige bestanddele. Juristen går på forhånd ud fra, at Bartolus blot videreudvikler de synspunkter, som findes i Justinians retsbøger, navnlig i *Digesttiterne* 1,1 og 1,3 og i rescriptet af Konstantin i *Codex* 8,53, men det viser sig, at dette slet ikke er tilfældet. Bartolus har lavet sin egen retskildeteori, som i visse væsentlige henseender er meget forskellig fra den Justinianske romerrets. Det fra mit synspunkt påfaldende er, at hver v. Savigny eller andre tyske retshistorikere har gjort opmærksom herpå.

For det første accepterer Bartolus alle de pavelige doktriner om »ret«, som fra slutningen af det 13. århundrede var bekæmpet først af Philip den smukke og hans legister samt af teologen Johannes Parisiensis og

derefter af Ludvig af Bayern og hans legister og af lægen Marsilio fra Padua, senmiddelalderens Alf Ross. Beviset herfor er navnlig Bartolus's betingelsesløse accept af dekretalerne *Pastoralis cura* og *Si fratrum*. Bartolus sagde også god for dekretalet *Unam sanctam ecclesiam*, men det er mindre vigtigt, for dekretalerne *Pastoralis cura* og *Si fratrum* går på en måde videre og er langt vigtigere end *Unam sanctam ecclesiam*, idet de er mere juridiske i argumentationen. *Unam sanctam ecclesiam* er nærmest en dårlig prædiken holdt af en forhenværende prokurator. *Pastoralis cura* er skrevet af en forhenværende juridisk professor, Clemens V, som var klarere i sin tanke end Bonifacius VIII.

Ingen betydelig, af pavestolen uafhængig professor i romerret var i første halvdel af det 14. århundrede gået så langt i retning af at sige god for paveabsolutisme, kurial translationsteori, verdensmonarkilære osv. som Bartolus. Han så at sige slugte det hele råt. Den, der har læst Johannes Parisiensis's skrift med den uhyre grundige argumentation eller Marsilio fra Paduas *Defensor pacis*, kan ikke undgå at få det indtryk af Bartolus, at han var overfladisk og letbenet i sin retsteoretiske argumentation. Det siger sig selv, at en professor i romerret, som gik ind for alle paveteorierne, fra den katolske kirkes synspunkt var en meget nyttig mand, og at den katolske kirke har haft den største interesse i at fremhæve, at Bartolus var en fremragende jurist, som overgik jurister som Accursius og Cinus. De kapitulerede nemlig ikke overfor kirken synspunkter.

Det næste, som må anmærkes, er, at Bartolus på grundlag af den traditionelle lære om, at den Justinianske romerret kunne ændres ved retssædvane, lavede en lære om, at den Justinianske romerret også kunne ændres ved statuta lavet af bystaterne. Bartolus accepterede kort sagt de italienske bystater som suveræne med hensyn til lovgivning. Han støttede dette på en analogi fra Julianfragmentet i *Digesterne* 1,3,32, som var fræk allerede af den grund, at det havde været meget omstridt, hvorledes bestemmelsen skulle forstås, og efter resultatet var helt utilladelig. At Justinian aldrig havde tænkt sig, at de norditalienske kommuner skulle kunne ophæve hans lovgivning, behøver ikke demonstration.

Det tredje er Bartolus's lære om, at den Justinianske romerret havde subsidiær gyldighed i hele »kristenheden«, ja måske endog i hele verden. Hovedstedet er hans glosse Hostes til *Digesterne* 49,15,24. Men herom og om yderligere enkeltheder om Bartolus's retskildeteori og om grundlaget for romerretsreceptionen i Tyskland vil jeg tillade mig at henvise til udviklingerne på s. 375–411 og s. 540–52 i min bog *Træk af juraens udvikling*, bd. II, 1973.

De historikere, som arbejder med senmiddelalderen og det 16. århundrede, vil sikkert kunne finde andre eksempler på, at Bartolus's lære

om den Justinianske romerrets gyldighed i hele »kristenheden« har sat sig spor, end det omtalte skrift af Johannes fra det røde land. Fremstillingen i Bartolus's *Commentarii* var grundlaget for undervisningen i legistik ved alle universiteter i de sidste halvandet hundrede år af middelalderen, og Bartolus's rolle var ikke udspillet med middelalderens slutning. Da ingen synes at have været opmærksom på, at Bartolus også med hensyn til problemet om romerrettens gyldighedsområde har accepteret og videreudviklet klerikale synspunkter, er man i retshistorikerkredse nok gået over et og andet, som skal forklares ud fra Bartolus's lære. Det er vel bl. a. et problem, om man ikke kan spore Bartolus's tankegang hos nordiske forfattere og i nordiske aktstykker.

Da jeg aldrig har arbejdet med dansk rets udvikling i middelalderen og i det 16.–17. århundrede, har jeg måttet lade dette ligge og begrænse mig til at henlede andres opmærksomhed på problemerne. Fra juristens synspunkt er Bartolus's lære om romerretten som *jus commune* i kristenheden et besynderligt produkt. Den chokerede mig, da jeg stødte på den. Men den er vel ikke mere chokerende end hans accept af de sindrige fortolkninger af steder i Biblen, som førte til paveabsolutismen. Det mest forbløffende er nok, at retshistorikerne ikke er blevet opmærksom på, hvad Bartolus's retskildelære går ud på.

KRIEGERS LONDON-REJSE SOMMEREN 1848 OG HANS BERETNING OM SYSTEMSKIFTET I MARTS

AF

HOLGER HJELHOLT

I

I første halvdel af det 19. årh. blev pressen – jeg tænker her både på dagblade og småskrifter – en magt i samfundet, der ikke var at kimse ad. Trods de censurbestemmelser, som den endnu havde at døje, var den med til at forme en »offentlig mening«, hvis indflydelse mændene i regeringerne kunde have svært ved at unddrage sig. Det gælder herhjemme både, hvad det konstitutionelle og det nationalpolitiske spørgsmål angår.

En vis, lav vurdering af denne pressens magt findes udtrykt i et brev af 6. maj 1845 fra Rudolph Bielke til lensgreve F. M. Knuth.¹ Bielke, der stod de nationalliberale nær, var lige blevet legationssekretær i London hos den danske gesandt Frederik Ditlev Reventlow. Til Knuth så de nationalliberale hen som et muligt udenrigsministeremne. Det blev han, som bekendt, ved systemskiftet i marts 48.

Brevet drejede sig om betimeligheden af i engelsk presse at få optaget et modskrift, en protest mod de tyske »bavgaskelser« mod Danmark. Bielke advarer bestemt herimod, da sagen »udenfor Danmark er aldeles lige gyldig og ubetydelig«. Hvis aviserne, hedder det i et bilag til brevet (en koncept eller kopi til en skrivelse til Monrad), var »midler til at udbrede kundskab og sandhed«, vilde han nok tilråde det, men det forholdt sig aldeles modsat. »Hidtil har vore forhold undgået opmærksomheden. Ingen har bekymret sig derom. Følgen er at heller ingen vrangre anskuelser har udbredt sig«.

Af forkortelser er følgende brugt: D. Pol. Br. = Danske Politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne. Udgivet ... ved Povl Bagge og Povl Engelstoft. I-IV (1945–1958). – British Mediation = Holger Hjelholt: British Mediation in The Danish-German Conflict 1848–1850, I (1965). – Statsrådets Forhand. = Statsrådets Forhandlinger 1848–1863. Udgivet ... ved Harald Jørgensen. – U. M. = Udenrigsministeriet. – H. T. = Historisk Tidsskrift.

De anførte depecher samt skrivelser fra U. M. befinder sig i dettes arkiv i Rigsarkivet. – Breve til Fr. v. Pechlin er blandt dennes arkivalier på Hvidkilde, Fyn, breve til Krieger i dennes privatarkiv i Rigsarkivet.

¹ D. Pol. Br. III, s. 42 ff.

Efter revolutionerne i 1848 og Preussen-Tysklands krig mod Danmark til støtte for den slesvig-holstenske opstand hørte »sagen« naturligtvis op med for England at være »aldeles ligegyldig og ubetydelig«. Palmerston påtog sig i april-maj mæglingshvervet mellem Danmark og Preussen.

Allerede den 8. april havde den preussiske gesandt i London, Bunsen, kunnet publicere – og overrække Palmerston – sit stridsskrift »Memoir on the Constitutional Rights of the Duchies of Schleswig and Holstein, the Right and the Duty of the German Confederation, and the Purport of the English Guarantee of 1720«. Det var i polemik mod dette, at Orla Lehmann under sit London-ophold i april fik – ved Bielkes mellemkomst – flere artikler optaget i »The Times« til oplysning om de danske synsmåder.²

Med Englands direkte indblanding i striden forekommer det naturligt, om Foreign Office har ønsket den og Bunsens påstande belyst af en engelsk retslærd. I sin maskinskrevne disputats fra 1969: »British Attitudes to the Schleswig-Holstein Question, 1848–50« formoder den unge amerikanske historiker *Shelton H. Short* også, at det er Foreign Office, der har henvendt sig til den retslærde *Travers Twiss* (f. 1809 i London) om udarbejdelsen af en sådan undersøgelse.³

Travers Twiss havde i årene 1842–47 været professor i Oxford. I 1850'erne var han en overgang professor i international ret ved King's College (London), derpå i civilret i Oxford. Han udgav senere arbejder om folkeret og udarbejdede i 1884 efter kong Leopolds opfordring en konstitution for fristaten Kongo.

Twiss' et par hundrede sider store arbejde udkom i sommeren 48; fortalen er dateret 1. juli. Det har titlen: »On The Relations of the Duchies of Schleswig and Holstein to the Crown of Denmark and the Germanic Confederation, and on the Treaty-Engagements of the Great European Powers in Reference thereto«. I fortalen takker han Bunsen for meddelelse om tyske værker i spørgsmålet (bl. a. Samwers »Staatserfolge«) og Banks, den tyske forbundsforsamlings udsending i London, for oplysninger samt sidst Bielke »for the facilities which he has offered him of consulting original state papers, and for copies of several treaties hitherto not published, and of which extracts will be found in the Appendix«.

Bortset fra nogle ombytninger indenfor den danske og den svenske

² *British Mediation*. I, s. 89 f.

³ Short disputerede ved Edinburgh Universitet; kopi af disputatsen findes i Kgl. Bibl. Sml. H. T. 12. r. IV, s. 663. En passant nævner jeg, at jeg havde foreslået ham emnet for undersøgelsen. – Short har intet om Twiss' forbindelse med Krieger og Pechlin. Jfr. tillægget ndfr. s. 230.

⁴ Bogen er anmeldt i »Fædrelandet« 1/8.

kongerække indeholder arbejdet, så vidt skønnes, ingen urigtigheder. Skønt det stort set giver de danske synsmåder ret, således m. h. t. begivenhederne 1721, er Twiss' afstandstagen fra Bunsen formuleret i høflige vendinger som f. eks. (s. 66): »This distinction seems to have escaped the attention of the Chevalier Bunsen etc.« eller (s. 113): »It is with considerable diffidence that an English writer should venture to differ from the Chevalier Bunsen . . . but . . .«. Formen er altså noget forskellig fra den i Bunsens og Orla Lehmanns polemik anvendte.

Blandt de danske fremstillinger, som Twiss citerer i sit værk, er der flere, som lige var udkommet, og nogle, som Twiss først har fået kendskab til under værkets trykning. Det hedder s. 51 anm.: Medens disse sider befinder sig i trykken, har jeg fået leveret en tysk oversættelse af professor I. E. Larsens »Om samforleningsinstituttet«.⁵ Larsens arbejde kom i 1. hæfte af de »Antislesvigholstenske Fragmenter«, der udgaves af Københavns Universitet ved professor A. F. Krieger.

Det er sandsynligt, at det er Krieger, der har skaffet Twiss det omtalte arbejde i hænde.

Krieger (f. 1817) var i midten af 40'erne udnævnt til professor ved universitetet. Han var hurtigt blevet et indflydelsesrigt medlem af de liberale og nationale kredse, og hans redaktionsvirksomhed ved skrift-rækken »Antislesvigholstenske Fragmenter« gav ham en førstestplads blandt dem, der viste slesvig-holstenernes »vrangre anskuelse« vintervejen.

Få dage efter revolutionens udbrud rejste Krieger til Stockholm for at få sine skandinavisk-sindede venner til at virke for Sverrigs støtte til Danmark. Det hedder i et privatbrev (fra D. F. Eschricht) fra 12. april: »Til Stockholm er alt for 14 dage sendt vor meget talentfulde, eller rettere højt begavede unge professor juris Krieger – ministeriet veed udmærket at disponere over landets kræfter . . .«⁶. Noget officielt hverv havde Krieger dog ikke. Men at rejsen var foretaget i forståelse med grev Knuth, tør sluttes af, at udenrigsministeriet senere bevilger ham 200 rbd. til hjælp til den foretagne rejse.⁷

Nærmere oplysninger om Kriegers Stockholms-ophold foreligger vistnok ikke.⁸ Åke Holmberg kan dog meddele, at han den 6. april deltog i en sammenkomst af »Stockholms reformvenner«. Jeg kan hertil føje, at han ved hjemrejsen omkring midten af april medtog et svensk infan-

⁵ Oversættelsen averteres til salg i »Berlingske« 16/6; men mon ikke det »revisionsaftryk« af afhandlingen, som Krieger nævner i sit brev 13. juni til Pechlin (se nedenfor), gælder oversættelsen.

⁶ D. Pol. Br. IV, s. 183.

⁷ U. M. Kgl. res. 24/5 48.

⁸ Se herom Åke Holmberg: Skandinavismen i Sverige vid 1800-talets mitt (1843–1863). Ekskurs, s. 406 ff.

terigevær som prøve, da der var tale om at købe svenske geværer til brug for soldater eller frivillige. De danske militære frarådede imidlertid købet.⁹

Et noget lignende, halvofficielt hverv som Stockholmsrejsen overdroges omkr. 1. juni Krieger, da det bestemtes, han skulde tage til London. Den 4. juni udstedtes pas for ham dertil.¹⁰

I depeche af 4.–5. juni til Reventlow skriver Knuth, at forhåbentlig er depechesekretær Reedtz, som han noget før havde sendt til Reventlows støtte, nu i London, hvortil også vor forbundsgesandt Fr. v. Pechlin noget tidligere [26. maj] må være kommet fra Frankfurt.¹¹ Men, fortsætter Knuth, til yderligere hjælp i forsvaret for Danmarks interesser sender han nu overbringeren af denne depeche, professor Krieger. Han regner med, at denne vil være Reventlow velkommen og finde en gunstig modtagelse hos ham på grund af sine fremragende kundskaber og personlige kvaliteter. Den 11. ankom Krieger til London.¹²

Som ovenfor nævnt, tror jeg, at det er Krieger, der har skaffet Twiss den tyske oversættelse af Larsens arbejde. I Twiss' skrift, s. 76 anm. anføres, at lensbrevet 1582 ikke findes hos Falck, men citeres af Krieger i dennes danske pjece »Det augustenburgske Oprør i Rendsborg og det preussisk-tyske Overfald« (= Antislesvigholstenske Fragmenter, 4. hefte. 17. maj 1848), og s. 155, at af Kriegers pjece findes nu en tysk oversættelse. I anm. til s. 126 omtales Grimur Thomsens nyligt publicerede arbejde om de franske og engelske garantier. Det er formodentlig alle oplysninger, fremkomne efter Kriegers ankomst til London.

Når Hother Hage i sit brev af 22. juli til Krieger omtaler »det skrift [Travers Twiss'], hvori De har væsentlig andel«, stammer denne karakteristik formentlig fra Krieger selv. Den følgende dag skrev Grimur Thomsen til Krieger, at Twiss' bog »meget glæder os alle, og hvori vi genkender Jacobs røst, skønt hånden er Essaus«.

Foruden til Krieger og Bielke står Twiss sikkert også i gæld til Pechlin for drøftelser vedrørende hans bogs indhold; jeg tænker særligt på omtalen af begivenhederne 1721. Det ses af Pechlins erindringer, at han fra London-opholdet anså sig stå i venskabsforhold til Twiss. Bielke skriver den 27. juli til Pechlin, at forhåbentlig har han fået den ham af Twiss skænkede bog.¹³ Og i et senere brev (26. sept.) nævner Bielke, at

⁹ U. M. Manualprtk. 1848, nr. 956 og 957. – Departementalreg. 1848, nr. 136. Skr. 20/4 til Bille.

¹⁰ U. M. Departementalreg. 1848. – Statsrådets Forhandl. I, s. 316 f. – Som hjælp til rejsen bevilgedes der ham 400 rbd. U. M. Manualprtk. 1848, nr. 1702. Om udbetalingen til hans moder se Grimur Thomsens brev 23/7.

¹¹ U. M. Geh. Reg. 1848, juni, nr. 5.

¹² Reventlows dep. 13/6, nr. 47.

¹³ Pechlins arkiv.

Pechlins rosende udtalelser om bogen [til Twiss] har glædet denne meget.¹⁴

I dette brev findes et yderligere bevis på samarbejde mellem Twiss og Krieger. »Vor lille ven Twiss«, hedder det, »er nu blevet politiker de coeur & d'âme; De vil finde en afhandling af ham og Krieger [de to sidste ord tilføjet over linjen] i det næste Quarterly Review . . .«, som vil blive fortsat i det følgende hæfte.

Den første artikel har overskriften »Germanic States« og ender med indsættelsen af ærkehertug Johan som tysk rigsforstander: »The curtain may here be allowed to drop . . . We propose, however, to resume the subject in our next number«. Den bærer intet forfatternavn og indeholder intet om den dansk-tyske strid, men blandt de mange bøger, der ved artiklens begyndelse anføres som kilder, nævnes Bunsens og Twiss' egen.

Efter at Krieger den 9. sept. havde forladt England, viser flere breve til ham fra Twiss, hvordan denne søgte oplysninger hos ham som grundlag for sin følgende publicistiske virksomhed.¹⁵ »Fortsættelsen«, om den nu kan kaldes sådan, kom i december-hæftet med overskriften »Austria and Germany«,¹⁶ og først efter en længere omtale af Østrigs forhold genknytttes tråden eller hæves det forhæng, der var gået ned i det forrige bind. Der er ikke mange bemærkninger om den tyske aggression mod Danmark, men den stemples dog med udtryk som a false step, intrusions across the Eider, et korstog i nationalismens navn »against a neighbouring independent State, whose historical nationality is in the main Scandinavian«.

Vi lader imidlertid her forhænget gå ned for den Twiss-Kriegerske forbindelse – dog ikke tættere, end at vi skimter, at den fortsattes, genoplivedes under Kriegers deltagelse i London-kongressen 1864 og senere fandt udtryk i samarbejde om retsforhold (vekselloven).

I København forventede Kriegers nationalliberale meningsfæller afgjort en mindre videnskabelig, mere agitatorisk virksomhed i London som støtte for Danmark i den standende strid – artikler i »The Times« à la Lehmanns i april.

Lehmann sendte den 13. juni en sådan opfordring til Krieger. Brevet er dateret »Nordsøen, ombord Amsterdam«,¹⁷ da Lehmann befandt sig på vej til Frankrig for at hente sin hustru, som han ved revolutionernes udbrud efterlod i Italien for at ile hjem og her virke med til et systemskifte.¹⁸

¹⁴ Smst.

¹⁵ Efter meddelelse fra National Register of Archives, London, synes Twiss' privatarkiv ikke bevaret.

¹⁶ The Quarterly Review. Vol. 84, s. 185 ff.

¹⁷ Med samme dampskib »Amsterdam«, der gik mellem Le Havre de Grâce og St. Petersborg, vendte Lehmann 10/7 tilbage til København. »Berlingske« 10/7.

¹⁸ Sml. H. T. 12. r. I, s. 610.

I Orla Lehmanns »Efterladte Skrifter«, II, s. 376 anføres urigtigt, at Frankrigs-rejsen fandt sted efter afslutningen af våbenstilstanden mellem Danmark og Tyskland. Endvidere siges, rejsen var rent privat, men at han dog ønskede at gøre »lidt politisk nytte«, da den danske gesandt, grev Ludvig Moltke »åbenbart ikke var valgt til denne post med den nuværende situation for øje«. – Lehmann tænker jo på revolutionen, men hvor ustabil karakter denne havde viste sig i disse måneder; 23.–24. juni udbrød proletariatets revolution – og fulgte general Cavaignacs undertrykkelse af den.

Bemærkningen om Moltkes »uegnetthed til situationen« kastes der et særligt lys over derved, at grev Knuth omkring 1. juni foreslog Moltke at bytte Paris med St. Petersborg for at skaffe Lehmann Moltkes plads i Paris.¹⁹ Moltke, der var svoger til Bardenfleth og havde været nævnt som eventuel udenrigsminister i martsdagene, reagerede på forslaget i temmelig kraftige vendinger. I en efterskrift til det pågældende svar udtales, at han jo dog bør underkaste sig den afgørelse, Knuth »måtte finde uundgåelig nødvendig«.

Inden denne officielle skrivelse må Moltke have beklaget sig privat til svogeren. Thi den 11. juni meddelte Knuth ham, at efter hans brev til Bardenfleth var »den tidligere plan om minister Lehmanns ansættelse i Paris af ham selv aldeles opgivet«, og Lehmann var nu rejst til Marseille i privat øjemed.²⁰

I Lehmanns nævnte brev af 13. juni til Krieger skriver han om sin politiske fremtid, at enten vil han leve og dø på oppositionens bænke eller indtræde i et parlamentarisk ministerium. »En attente skulle jeg til Paris, men da fru Moltke ikke kan tåle climaet i Petersborg bliver deraf intet, hvormed jeg i grunden er ret fornøjet . . .«. Han giver derpå en skildring af den politiske stilling som »stof til nogle lignende artikler i Times, som imidlertid må indrettes så fint, at de ikke har mindste lugt af dansk oprindelse«. »Det bør siges England, at dersom det tåler, at den gl. laps [Palmerston] holder os for nar, er det en større skændsel end 1807«.

Det fremgår af et brev fra Knuth 5. juli til Krieger, at denne, ret naturligt, forholdsvis kort efter sin ankomst til London har skrevet til ham om sin opfattelse af den politiske stilling.²¹ Til Kriegers udtalelse, at det har vakt forundring og beklagelse, at Danmark ikke har gjort tilstrækkelig brug af sit blokadevåben, bemærker Knuth skeptisk, om det er indflydelsesrige personer, der udtaler sådant. Ved de danske indrømmelser under fredsforhandlingerne i London om graden for Slesvigs »selvstændighed« er man, hævder Knuth, »dog ikke bestemt afveget fra

¹⁹ Moltkes depeche 8/6.

²⁰ U. M. Gehejmereg. 1848, 11. juni.

²¹ Kriegers brev har jeg ikke påtruffet.

det i begyndelsen opstillede grundlag«. Afvigelsen finder sted i, hvad der er antydnet om Slesvigs deling, men »det vil man modsætte sig så længe man kan«.

Få dage før Knuths brev var Danmark og Preussen ved forhandlinger i Malmø under svensk mægling blevet enige om en tre-måneders våbenstilstand (2. juli). Dens bestemmelser kom imidlertid aldrig til udførelse, da den preussiske general Wrangel, der optrådte som en anden Wallenstein, nægtede at anerkende den – og hans regering undlod at afskedige ham.

Nu gælder det om, skrev Grimur Thomsen 23. juli til Krieger, at England opfatter Preussens færd som en »affront«. Skriv herom en artikel i »Times«. »Se nu at muntre Palmerston, »Times«, Twiss og Underhuset for at tage sig af os«. – Som vi nedenfor skal se, kom der i »The Times« den af Grimur Thomsen ønskede artikel om Preussens færd – men ikke skrevet af Krieger.

Det skal endnu nævnes, at professor Flor den 6. juli havde sendt Krieger en adresse fra nordslesvigske stænderdeputerede til den danske regering: »Jeg håber, at De tager Dem af det og gør, hvad De kan, for at man i England får at vide, at *slesvigerne selv* ikke vil fra Danmark og ind i det tyske forbund«. Samtidig sendtes ham eksemplarer af det 6. hæfte af de Antislesvigholstenske Fragmenter.²²

Krieger sad ikke inde med nogen tyrkertro på dagbladsartiklers slagkraft. Hans temperament var meget uligt Lehmanns. Den 8. aug. sendte han denne et længere brev og udtrykte tvivl om, at »Pressens færd« vakte enorm indignation hos Palmerston. Dennes hovedtanke var, mente han, »fred og fred og fred«, hvorfor han endnu lovede våbenstilstandens afslutning, hvad alle diplomaterne lod, som de troede på. Under sådanne omstændigheder var det usandsynligt, »at stærke avisartikler kunne udrette store ting på en rhinoceros«, selv om aviserne vilde optage sådanne. Dette vilde heller ikke uden videre være tilfældet, hvad Krieger, skriver han, i grunden ikke engang kunde ønske, »thi selvstændighed er den første betingelse for indflydelse.«

Kriegers følgende betragtninger over »en vis koldsindighed« i den engelske karakter, som man nødtes at tage hensyn til, vilde man udrette noget, har næppe fundet genklang hos Lehmann. Krieger henviser til fremstillingsformen i Travers Twiss' bog, og at denne selv mener, at hvis han ikke havde holdt sig til »sin rolige, engelske vej«, vilde han aldrig have opnået, hvad dog nu var vundet, at Palmerston havde sendt han bog til alle[?] engelske legationer.

I brevets afslutning nævner Krieger, at han på en måde stadig har ligget på rejse hjem. Han bliver dog for at se, »om stilstand og under-

²² Det indeholdt Chr. Paulsens artikel »Om Slesvigs indre Forbindelse med Danmark« og en række aktstykker om hertugdømmernes lensforhold.

handlinger gå frem eller krigens terninger skulle kastes påny«. Hans politiske programs motto er brevets tre sidste ord: Liberté – Ordre – Justice.

Et par dage senere (10. aug.?) skriver han til professor N. L. Westergaard, at »de almindelige forholds usikkerhed gør også mit opholds varighed usikkert. Det kunde hænde, at jeg blev her længere end næstnæste uge [20.–26. aug.], da jeg helst vilde rejse . . .«. ²³ Han anmoder Westergaard levere en klar geografisk ethnografisk skildring, navnlig af de slaviske stammers forhold. Mon det ikke har været tænkt til brug for Twiss-afhandlingen i *Quarterly Review*?

Krieger blev længere hjemmefra end her i brevet nævnt. Formodentlig på baggrund af Frankrigs mere aktive optræden i den dansk-tyske strid foretog han sidst i august en rejse til Paris. Grev Moltke præsenterede ham om aftenen den 29. for general Cavaignac som en mand, der til fulde havde studeret alt, som angik hertugdømmerne. ²⁴ Det fik generalen til at bemærke, at han var dybt overbevist om den danske sags retfærdighed: Men skulde grev Moltke skønne, at han vaklede, så send mig blot Krieger for at bringe mig tilbage på den rette vej!

Paris-opholdet varede en uges tid. Den 9. sept. var han igen i London, og hjemrejsen skete enten den eller den følgende dag; han medtog depeche fra Reventlow af den 9. ²⁵ Da var en ny våbenstilstand indgået den 26. aug. i Malmø mellem Danmark og Preussen. På dennes skæbne skal jeg ikke her komme ind. ²⁶

I et brev af 8. sept. siger brevsriveren, birkedommer P. M. Brun, at nu sidder Krieger i London og »skriver Times«. ²⁷ Som ovenfor set, havde han også fået kraftige opfordringer fra meningsfæller til at bruge »Times« som talerør for Danmarks sag.

Men, som det fremgår af Kriegers brev til Lehmann, satte han selv et spørgsmålstegn ved, om det vilde lade sig bruge. Ved min ganske vist lidt flygtige gennemgang af »The Times« for det tidsrum, hvor Krieger var i London, har jeg ikke truffet på artikler, som med sikkerhed kan tilskrives Krieger. Hertil kan man jo bemærke, at Lehmann havde tilrådet ham at indrette dem »så fint, at de ikke har mindste lugt af dansk oprindelse«.

Bladets ledende artikler tager adskillige gange afstand fra Tysklands aggression mod Danmark; men har Krieger haft indflydelse på disse? Den 5. juli betones således Danmarks ønske om en fredelig ordening af striden; det fremkaldte et modindlæg fra Bunsen (*Vindex Germanicus*),

²³ Kgl. Bibl. Add. 582, 4°.

²⁴ Moltkes dep. 30/8.

²⁵ Reventlows dep. 9/9, nr. 76. – Brev fra Bielke 8/9, ved dep.

²⁶ Sml. H. T. 11. r. VI, s. 1 ff.

²⁷ D. Pol. Br. IV, s. 287.

der optoges dagen efter. I en artikel af 31. om Tyskland og dets enhedsdrøm opfordres tyskerne til at betænke, at aggressionen mod Danmark set som varsel om det nye riges fremtidige politik »was sufficient to excite a reasonable uneasiness in the minds of close observers. The passage of the Eyder supplied most unpromising auspices for the inauguration of German unity«.

Man støder i disse måneder på adskillige mindre artikler, hvis forfatter anføres som »our Danish Correspondent«, og som dateres fra København 6–8 dage før det nr. af bladet, hvori de optages. Disse artikler er vistnok alle skrevne af legationssekretæren Rud. Bielke.

Den 1. aug. sendte Bielke grev Knuth et længere brev, idet denne havde opfordret ham til at genoptage deres ved ministerudnævnelsen afbrudte fortrolige korrespondance.²⁸ »Deres venlige ytringer om min virksomhed har været mig meget kærkomne«, skriver han; »vi har jo alt i nogen tid arbejdet i samme retning med hinanden«. Han omtaler derefter en artikel i »Morning Post«, og at et brev til Times ikke fandt plads, men at han i dag fik et andet ind. »Jeg føler nødvendigheden af at virke på, hvad der er tilbage af æresfølelse i Preussen, er det i grunden ikkun forfængelighed, hos kongen er vist intet at bygge på«.

Brevet i »Times«, »Denmark & the Duchies«, angives at stamme fra »our Danish Correspondent, Copenhagen, July 25«. Det handler om general Wrangels ovennævnte nægtelse af at efterkomme bestemmelserne i den af hans regering indgåede våbenstilstand. Bielkes appel til »æresfølelsen« udtrykkes på følgende vis: »We still hope that the Prussian people have so much feeling for their former power left – that they still possess sense enough of what they owe to their historical name & fame . . .«.

2

Det er tidligere meddelt, at den danske forbundsgesandt Fr. v. Pechlin ankom til London den 26. maj. Han rejste i selskab med Reedtz tilbage til København den 15. juni. Krieger indfandt sig i London den 11. juni. Der er altså 4–5 dage, i løbet af hvilke disse to repræsentanter for vidt forskellige anskuelse kan have truffet hinanden, i så fald rimeligvis hos den danske gesandt. Pechlin, monarkist, antikonstitutionel, tilhænger af forbindelsen med Tyskland, Krieger konstitutionel- og skandinaviskindet.

Nogen omtale af et samvær i London mellem de to mænd har jeg ikke fundet. Men der foreligger et direkte bevis på et sådant i et længere brev fra Krieger til Pechlin. Brevet er kun dateret tirsdag, men indholdet viser, det må være skrevet i London, d. v. s. den 13. juni.

²⁸ Brevet er vedlagt Reventlows dep. 1/8, nr. 62.

Pechlin er vel i samtalens løb kommet ind på systemskiftet i marts og har vel også nok udtalt sin uenighed med dette. Det fik Krieger til at sende Pechlin den længere redegørelse om begivenhederne i København den 20.–24. marts, som nedenfor gengives in extenso, bogstavret, dog med å for aa og nugældende brug af store og små bogstaver. De i Historisk Tidsskrift 3. r. VI, s. 105 ff. (1867–69) meddelte oplysninger om martsdagene er, som det vil ses, en hel del udførligere; egentlig nye enkeltheder finder man ikke i Kriegers skildring. Dennes oplysning om, at hovedmanden for den påtænkte midlertidige tre-mands-kommission, P. G. Bang, om morgenen den 22. talte med Krieger hos Schouw, bekræftes i Bangs brev af 9. juni (anf. st., s. 130). En særlig interesse forekommer Kriegers vurdering af de nationale lederes holdning til tre-mands-projektet mig at have, såvel som hans udtalelser om Francke og Plessen [Carl Scheel-Plessen].

Tirsdag morgen.

Hoistærede hr. baron!

Igår aftes randsagede jeg skarpt min erindring med hensyn til begivenhedernes gang i slutningen af marts d. å. Jeg har vel ikke de danske tidender ved hånden, hvorefter jeg ved hjælp af min personlige medleven i de kbhvske forhold kunde stille ethvert led i sit sande lys, men jeg har overbevist mig om, at den tvivl, som Deres Excellence vil have mærket hos mig, om det var efterretningen om Rendsborgs overrumpling, der bragte de 3 commissærer til at træde tilbage, var grundet, men at forskjellen kun er den, at oprøret endnu ikke var lagt for dagen ved en så håndgribelig *voldshandling*, under en så særegen *svigagtig* form.

Gangen i begivenhederne var nemlig denne. Mandag morgen, 20de marts kom efterretningerne til Kbhvn om beslutningerne i Rendsborg 18de marts. Da var de gamle partifordrings virkeliggjørelse fordret på den måde, som er notorisk. Da først vedtog om eftermiddagen borgerrepræsentanterne at andrage på udnævnelse af et ministerium, der kunde hævde kronens ret og ære. Om aftenen vedtoges i et stort meeting resolutioner i antislesvigholstensk retning. *Om morgenen* (d. 21.) var statsrådssamling, og ministeriet opløste sig. Magistraten sluttede sig til borgerrepræsentantskabet; vi havde audients in plene kl. 12 omtrent. Bardenfleth alene var hos kongen. Kongen svarede os, at ministeriet alt var opløst. Nu skulde det nye dannes af Bardenfleth. I de lange forhandlinger, der fandt sted, uden afbrydelse fra audientsens ophør, hele dagen og hele natten 21.–22. igjennem, vil jeg ikke gå ind; dersom detaillerne engang blive mere bekendte, vil man uden tvivl forbauses over den noblesse, som blev udvist fra flere af de nuværende ministres side. Et endeligt resultat var ikke vundet *onsdag morgen*. Spørgsmålet var, om Monrad, Tscherning, Lehmann, Hvidt, Clausen, Schouw o. s. v.

vilde træde tilbage i 3 dage, og lade 3 mænd, Bardenfleth, Plessen og hvis jeg ikke feiler meget P. G. Bang, få aldeles klar oplysning om forholdene i hertugdømmerne. Da Francke havde været med hidtil, vil det ikke undre den, der kjenner denne mand, at meget, som vi andre vidste, aldeles dristig blev benegtet («auf Ehre» pleier at være den form, hvori Francke benægter det sande). *Onsdag morgen*, den 22de, var det, at jeg talte med P. G. Bang hos Schouw, hvor han fik det forlangte tilsgagn at der ingen indsigelser gjordes mod dette provisoriske tremandsråd, og en time efter siger P. G. Bang på Christiansborg slot, at *nu*, da efterretningerne med dampskibet, der bragte deputationen fra hertugdømmerne (hvoriblandt Olshausen, hvis tale ikke vil blive glemt i Danmark), vare af aldeles revolutionær karakter, dristede de tre mænd sig ikke til den kortvarige ledelse af forretningerne; de trak sig tilbage. Nu begyndte *atter forhandlingerne om et endeligt ministeriums dannelse*; det holdt hårdt; det lykkedes endelig. (Om Plessens færd vil jeg ikke tale). Omsider den 24de fik den slesvig-holstenske deputation det bekjendte svar. Samme dag, fredagen, var det, at prindsen overrumplede Rendsborg, hvor naturligviis alt var forberedt. Prindsen tog den beslutning, da oberst Fabricius havde fra Kbhvn bragt efterretningen om det gamle ministeriums skjæbne, videre kunde Fabricius naturligviis ikke vide dengang han sneg sig bort fra Kbhvn.

Deres Excellence ville i disse linier see et beviis på mit ønske aldrig at føre løs tale.

Da det vilde være mig kjært om muligt at høre Deres mening om det augustenborgske renunciationsdokument²⁹ og om Larsens udvikling af samforleningsinstituttet, tillader jeg mig at lade følge en gjenpart af renunciationen og et revisionsaftryk af afhandlingen. Måske kunde det interessere Dem at kaste et blik i medfølgende særskilte aftryk af et lille arbeide om garantiene.

Ærbødigst
A. F. Krieger

Så vidt ses, har Pechlin ikke svaret på Kriegers brev; han forlod, som sagt, England to dage efter. Han kan heller ikke have husket Kriegers nøgterne redegørelse for martsdagene, da han i 1860–61 nedskrev sine erindringer og nåede til den slesvig-holstenske revolution. Svarende til den herom opståede myte som en »Erhebung« henlægger Pechlin det danske ministerskifte til »de første martsdage«, hvorpå følger skildringen af, hvad slesvigholstenerne foretog sig. Efter alle solemærker at dømme vil myten have bestand til dagens ende.

²⁹ Formentlig dokumentet ved Louise Augustas giftermål 1786. Sml. Kr. Erslev: *Augustenborgernes Arvekrav* (1915), s. 161 f. Erslevs udtalelse om P. Hjort som ivrig modstander af deres arvekrav er jo urigtig.

T I L L Æ G

Herom synes der dog ikke i Foreign Office's officielle akter at foreligge noget vidnesbyrd, har min kollega i Public Record Office, dr. *Daphne Gifford*, som jeg har grund til at takke for velvillig bistand nu som tidligere, meddelt mig. Men da Travers Twiss' bog var udkommet, skaffede F. O. sig den 17. juli en del eksemplarer.¹ Den 25. sendtes sådanne til i hvert fald de engelske gesandter i Frankrig, Rusland og Sverrig.² I den ligelydende skrivelse hedder det, at bogen fremsendes til vedkommendes information, og at den indeholder dr. Twiss' »views and opinions upon the subject of the Schleswig-Holstein question«; men det føjes forsigtigt til, at disse »views and opinions Her Majesty's Government do not pledge themselves to adopt«. Skrivelsen afgik hverken til Englands repræsentant i Berlin eller i Frankfurt.

S U M M A R Y

After the outbreak of the Schleswig-Holstein revolution in March 1848 and Prussia's and the Germanic Confederation's making war on Denmark in favour of the revolutionaries, Denmark naturally had to look round for help in the very unequal combat. As a result of the tidings from Holstein about the revolutionary demands a new Danish government had been formed of which the majority was held by the national-liberal party. The friends and fellow-partisans of this party were not to be found in the autocratic ruled Russia – whose help should prove so useful for Denmark – but in Scandinavia and in the admired Great Britain as well as in the radical France.

In my brief article no mention has been made of the Danish government's official remonstrances to the friendly Powers. I only state the endeavours during the spring and summer of 1848 of a prominent member of the national party the young Danish professor *A. F. Krieger* (1817–1893) in order to influence the public opinion in Sweden and England in favour of the Danish views concerning the questions in dispute. These intricate questions had been object of his studies.

Krieger's journey to Stockholm about the 1st April was of no long duration, and we know very little about it. He had no official commission but obtained the Foreign Office's support for the journey.

However, in the beginning of June Krieger was sent to London in order to assist the Danish envoy who had to negotiate with the German envoy, Busen, by mediation of Palmerston. Krieger stayed in London all through the summer, and only returned to Copenhagen – after a brief excursion to Paris – in September.

¹ F.O. 802/236. General Printed Books, s. 21.

² F.O. 27/799: nr. 302. – 65/345: nr. 188. – 73/225: nr. 22.

Immediately on his arrival to London Krieger must have got into touch with the British professor *Travers Twiss*, who was occupied with studying the details of the Schleswig-Holstein question. I have not been able to decide whether these studies were due to his own initiative or the impulse of other people. Twiss received great help with his studies from the Danish chargé d'affaires, Henrik Bielke, however, he also consulted Bunsen. The results of his studies were published in his book "On Relations of the Duchies of Schleswig and Holstein to the Crown of Denmark and the Germanic Confederation, and the Treaty-Engagements of the Great European Powers in Reference thereto".

In my article I have tried to show the influence Krieger to some degree may have had on Twiss' statements. His book, on the whole favourable to the Danish views, was edited in July, and the Foreign Office sent copies to some of its envoys stating, however, that it did not pledge itself to adopt these views.

There can also be traced a connexion between Krieger and Twiss in two anonymous articles in the *Quarterly Review* from that period.

In Copenhagen Krieger's friends and fellows of the national-liberal party expected him by means of articles in "The Times" to stir the public opinion in Britain in favour of active British help to Denmark. However, I have not been able to find articles in "The Times" during the months in question which could be ascribed to Krieger's pen. On the other hand it is evident that some short notices in the paper, titled "Our Danish Correspondent, Copenhagen"[!] have been written by Bielke.

Approximately two weeks before Krieger's arrival to London the Danish envoy to the Germanic Confederation, *Pechlin*, visited London on his way back to Copenhagen. Travers Twiss had also been acquainted with Pechlin whose political opinions were directly adverse to Krieger's. Pechlin was conservative, and wished that the German influence on the Danish government at least should not be diminished.

Pechlin left London in the middle of June. On the 12th of that month he and Krieger met, probably at the Danish envoy's house. They must have discussed the new Danish ministry formed in March on which their opinions differed very much. In fact, the following day Krieger sent a long letter to Pechlin explaining the circumstances that had made this change necessary. The letter is printed in extenso as a supplement to the information given in *Historisk Tidsskrift* 3. r. VI, p. 105 ff. (1867-69).

»DET PÆDAGOGISKE VENSTRE«:
VICTOR PINGEL OG FORFATNINGSKAMPEN

AF

JØRGEN SEVALDSEN

»Både som Karakter, som Taler og Skribent rager Pingel op over sin Samtid« lyder vurderingen af Venstrepolitikerens og videnskabsmanden Johan Victorinus Pingel (1834–1919) i Dansk Biografisk Leksikon. Ikke noget ringe skudsmål at give en personlighed fra Georg Brandes' og Viggo Hørups epoke. Alligevel er Pingels navn i dag vel næppe kendt af mange uden for specialisternes kreds. Han nåede aldrig frem helt i første række i de Venstregrupper i Folketinget, han var tilknyttet; og i de brede politisk-historiske fremstillinger optræder han højst i kategorien »endvidere medvirkede«.

En nærmere behandling af hans politiske karriere kunne dog være af interesse ud fra flere betragtninger. Dels spillede Victor Pingel en ikke helt ubetydelig rolle i 1880'erne som mægler og formidler mellem de forskellige fløje af oppositionen mod Estrup; og dels har vi her at gøre med en kulturpolitisk skikkelse af usædvanligt format – en af 70'ernes og 80'ernes »naturalister«, hvis skiftende forhold til Brandesianismen, venstrebevægelsen og arbejderbevægelsen Hans Hertel for nylig i bogen »Den politiske Georg Brandes« har fremhævet som karakteristisk for kulturradikalismens dilemma i denne periode.¹

Pingels videnskabelige interesser spændte fra klassisk filologi og filosofi til naturfag som geologi, botanik og zoologi. Hans holdning til videnskaben og til tilværelsen som helhed tog sit udgangspunkt i en ateistisk udviklingsfilosofi, der tidligt gjorde ham til en overbevist forkæmper for den moderne naturalisme også på kunstens område. Politisk satte evolutionsteoriene for Pingel et skel til den revolutionære socialisme, som han ikke mente at kunne overskride. På den anden side brugte han ikke en »survival of the fittest«-tankegang som rygdækning for en ortodoks laissez-faire liberalisme. Derimod hang Darwinismen for ham sammen med forestillingen om det organiske samfund i stadig udvikling hen mod en rimelig balance mellem helhedens og den enkeltes

¹ »Georg Brandes mellem socialdemokrater, marxister og kulturradikale«, i »Den politiske Georg Brandes«, red. af Hans Hertel og Sven Møller Kristensen, 1973. Hertel kalder Pingel for »inkarnationen af Den Kulturradikale som kulturkampen kaldte ud af den traditionelle akademiske kvietisme, ud i åbent engagement« og anfører, at Pingels »stilling i forfatningskampen fortjente ... detaljeret analyse« (s. 232).

krav. En afdæmpning af individets selvstændighedstrang var med andre ord forudsætningen for en naturlig og harmonisk udvikling af samfundet. Dette udgangspunkt i forbindelse med hans tolerance og humane indstilling til sociale problemer førte ham ofte til standpunkter, der kunne karakteriseres som socialliberale; sommetider til holdninger med præg af paternalistisk socialkonservatisme.

Endelig rummer Pingels politiske karriere i rigt mål materiale til studiet af den klassiske konfrontation mellem den velmenende, men verdensfjerne akademiker og den praktiske politikers barske vilkår. Pingel traf på et sent tidspunkt i sit liv en beslutning om at vedkende sig den dannede elites pligt til at deltage aktivt i det politiske liv; men løb ind i en lang række frustrationer over det politiske livs lave moralske stade. Han ledtes af et idealistisk ønske om at forbedre tilværelsen for de svagt stillede grupper i befolkningen, men blev mødt med massiv mistillid fra det konservative borgerskabs side, mangel på forståelse fra dele af Venstrebevægelsen, og en voksende mistænksomhed fra arbejderbevægelsens side mod »borgerlige« velgørere af hans type.

Det er fristende at betragte grundtrækkene i Pingels karakter som arveligt bestemte. Den berømte skuespiller Michael Rosing var hans oldefar; bondepolitikeren og papirfabrikanten J. C. Drewsen hans morfar. Hans far, Christian Pingel, var geolog og inspektør for det naturhistoriske museum i København. Selv blev Victor Pingel uddannet som klassisk filolog og tog i 1858 filologisk embedseksamen med udmærkelse – dengang en sjælden foreteelse. 30 år gammel blev han dr. phil. på en afhandling om den græske mytologiske giganter. Herefter ernærede han sig først og fremmest ved at undervise; var således i perioden 1871–1883 lærer på Metropolitanskolen. I øvrigt levede han en stille tilværelse i sin lejlighed på Trianglen, optaget af filologiske og naturvidenskabelige studier; en forskertilværelse, der kun blev afbrudt af hyppige udenlandsrejser og af parantesen fra 1884 til 1892, der rummede hans politiske karriere, og som er emnet for denne artikel.

Pingels ydre fremtræden var ikke imponerende. »Når han viste sig (på Metropolitanskolen) med sin krumknæede, gyngende gang, de kejtede armbevægelser, den stærkt svajende ryg, den gedebukagtige profil med den urimeligt høje pande og det vandkæmmede hår hen over det stejle bagehoved, det tynde skæve hageskæg og de små nervøse øjne med det halvt drømmende lærdmandsblik, så afveg han stærkt fra folk som de fleste er og var karikaturen betænkelig nær.«² Som åndsmenneske

² Hans Olrik i »Tilskueren«, 1919, s. 488. Erik Henrichsen giver i »Mændene fra Forfatningskampen«, 1914, I, s. 231, den bedste introduktion til Pingel. Biografiske oplysninger hos Victor Madsen, »Victorinus Pingel« i »Danmarks Geologiske Undersøgelse«, IV rk. bd. 2, nr. 1, 1934.

Nyere oversigter over periodens politiske konflikter i: Vagn Dybdahl: »De nye

stillede han ikke store krav til tilværelsens materielle sider. Han var erklæret, om end ikke fanatisk afholdsmand; levede ugift sammen med sin mor (d. 1894) og sin søster, litteraten Marie Pingel (d. 1913). Imidlertid virkede hans personlighed stærkt på de mennesker, han kom i kontakt med. Hans store viden, hans begejstrede idealisme, der undertiden forlenede ham med et anstrøg af naivitet, og hans hjælpsomhed og elskværdighed skaffede ham mange venner og beundrere. »Pingel, det er som rent linned søndag morgen!«³

Pingel og det litterære Venstre

Pingel var en mand i en moden alder, da han i 1877 for første gang gjorde sig offentligt bemærket med et par avisartikler om den lærde skoles ordning, som her skal omtales senere i anden sammenhæng. Mere opsigt vakte imidlertid hans indlæg i »Dagbladet« senere samme år, hvori han motiverede, at han havde været med til at indsamle underskrifter til adressen for Brandes ved dennes afrejse til Berlin. Han havde fra slutningen af 60'erne været en ret nær ven af Georg Brandes, og erklærede nu sin tilslutning til den ny, »monistiske« verdensanskuelse, idet han dels hyldede Brandes som vækkeren og fornyeren, dels understregede det positive i hans lære (»troen på menneskenaturens magt til at skabe sig nye tilværelsesformer«), hvilket man ikke burde overse for det stødende destruktive i Brandes' agitation.⁴

Denne første offentlige fremtræden gav stødet til en række spekulationer om hans rette placering i tidens kulturelle og politiske debat, spekulationer, der typisk koncentrerede sig om »ideens« og »udviklingens« krav til ham. Det blev nødvendigt for ham at få hold på sine standpunkter og formulere dem slagkraftigt med henblik på den løbende agitation, og efter Brandes' afrejse følte han sig kaldet til at fortsætte udbredelsen af de ny tanker. Han opstillede da for Brandes, med hvem han holdt forbindelsen vedlige, et formeligt program for sin ny »Menschenbeglücke-virksomhed«, der indbefattede krav om ordening af den højere undervisning, decentralisering gennem oprettelse af et

Klasser 1870–1913«. Politikens Danmarkshistorie bd. 12, 1965. Per Salomonsen, red.: »Den politiske magtkamp 1866–1901«, 1968. »Venstre i 100 år«, 1. Hans Lund og Arne Fog Petersen: »Et folk vågner«. 1970.

³ Bemærkning fra Kristian Arentzen, cit. H. Høffding, »Erindringer«, 1928, s. 109. Jvf. Jeppe Aakjærs skildring af sit første møde med Pingel, der en overgang læste græsk med ham: »... sad der hele eftermiddagen og lod denne ejendommelige mand fortælle for mig. Jeg tror aldrig jeg har haft saa skjøn en Eftermiddag som denne i Dr. Pingels Studereværelse. Hvor er det dog velsignet at tale med en saa intelligent og gennemklar Mand!« Brev til hjemmet, 6/4 1891, i »Breve fra Jeppe Aakjær 1883–1899«, udg. af Solvejg Bjerre, 1944, s. 80.

⁴ Dagbladet 6 og 17/10, 1877.

jysk universitet og streng anerkendelse af nationalitetsideen i forholdet til udlandet. Kampen for disse punkter skulle ske med »en ægte Don Quichotisk gåen på uden frygt og personanseelse, uden diplomatiske kneb eller falske alliancer.«⁵

Få måneder senere havde Pingel dog opgivet tanken. »Det stykke, der for tiden spilles i Danmark, hedder almuens emancipation, og den, der for alvor vil med, må spille i dette stykke.«⁶ Opgaven ville være at leve med bønderne, lære dem at kende. »Men jeg har hverken mod eller tro eller ungdom til at foretage et så stort skridt.«

Alligevel vedblev problemet om den dannede élites deltagelse i det politiske liv at beskæftige Pingel i den følgende tid – man »overlader blaserede grever og begejstrede degne pladsen, og beklager sig derpå over, at det står så sørgeligt til i Danmark.«⁷ Og da spørgsmålet blev diskuteret ved Brandesianernes fest d. 3. nov. 1876 for Bjørnson slog Pingel om igen og hævdede, at det var akademikernes pligt at deltage i den politiske kamp, og at han fra nu af regnede sig »som hørende til Bergs og Hørups parti«. »Denne beslutning,« skrev han bagefter, »var ikke et udbrud af momentant vanvid, men en nødvendig følge af alle mine væsentlige forudsætninger. Den kom meget akavet frem, men måtte tidligt eller sildigt komme, og jeg er tilfreds med at den sag nu er afgjort. Ned med Københavneriet! Vor hovedstad må genfødes ved en vældig dukkert i det landlige demokratis bølger.«⁸

Pingel havde forskrevet sig til tjeneste i oppositionens tropper som et bidrag til tilnærmelsen mellem det radikale og det »litterære« Venstre. Beslutningen fik ingen øjeblikkelige praktiske følger, men i begyndelsen af 1880 vakte Pingel igen opmærksomhed i den kulturelle og politiske strid ved en række skarpe indlæg i anledning af den såkaldte »Nytårsfejde« mellem Carl Ploug på den ene side og Drachmann og Schandorph på den anden.⁹ Pingel fandt her som i 1877 en situation, hvor de emner, der blev taget op, d.v.s. Plougs og de nationalliberales politiske indsats og modsætningen mellem det naturalistiske og det religiøse livssyn, forekom ham værdige til en dyberegående behandling. Han søgte nu at kombinere angrebet på de nationalliberale med præsentationen af et program, der skulle sammenfatte alle litterære, videnskabelige og politiske frihedsbestræbelser. Udgangspunktet for dette ambitiøse forsøg på at »forene Idealiteten og Realiteten«¹⁰ tog han i nøgle-

⁵ Pingel til G. Brandes 11/11 1877. »Georg og Edvard Brandes' Brevveksling med nordiske Videnskabsmænd«, 1940, (Herefter BB) III.

⁶ Ibid. Pingel til G. Brandes 18/3 1878.

⁷ Ibid.

⁸ Pingel til G. Brandes 17/11 1878. Ibid. Også Marcus Rubin, »Nogle Erintringer«, 1914, s. 99.

⁹ I Morgenbladet 31/12 1879, 7/1 1880, 24–25/1, 15–17/2 og 21, 23, 24/3 1880. Pingels indlæg er samlet i pjecen »Nogle Bladartikler«, 1880.

ordene »Naturen, Udviklingen og Menneskelivets Sammenhæng med Naturen«. ¹¹ Pingel var selv klar over det lidt komisk prætentiose i denne »monsterartikel«, ¹² hvis hovedmål var at vise Venstrepolitikkerne, at naturalisme ikke var det samme som nihilisme, og at der derfor ikke var nogen fare ved at samarbejde med mennesker med dette livssyn.

Denne nye offentlige optræden bragte atter Pingel til større klarhed over sin egen udvikling. »Mit livs store vanskelighed,« skrev han til Bjørnson, »har været at nå frem fra det naturhistoriske standpunkt til det humane. Jeg er født med en levende kærlighed til bjerge, floder, stene, planter og dyr, men menneskeheden har jeg næsten båret had til. Den simple tanke, at menneskeheden også er natur og naturens fuldendelse, har jeg været en menneskealder om at tilegne mig.« I denne forbindelse vedkendte Pingel sig sin gæld til Wergeland, hvis værker han som yngre under en rejse til Norge havde lært at kende, og hvis indflydelse han nu mente at kunne takke for, at han »endelig tror på menneskeheden« og efter fattig evne tog del i debatten om de store folkeanliggender. ¹³

I sommeren 1881 drog Pingel til Jylland på en foredragsrejse, hvor Wergeland var hovedemnet. Venstrepolitikeren Jens Busk præsenterede ham her for bondebefolkningen, som han ikke tidligere havde været i kontakt med, og mødet bestyrkede ham i det synspunkt, at man fra fritænkernes side burde vise hensynsfuldhed overfor den grundtvigianske kristendom, for ikke ved en for hastig fremfærd mod det overleverede at ødelægge tilnærmelsen mellem Venstrebønder og akademikere. Pingel var nemlig ikke overbevist om denne alliances levedygtighed, og han bønfuldt Brandes om at bruge sin indflydelse for at moderere de alt for fremstormende radikale. »Lad os nu også tale om enheden, om sammenhængen, om det nyes udvikling af det gamles forudsætninger. Det gælder nu navnlig om at berolige. Den ny tid kan jo dog kun sejre med folket; men et virkeligt forbund med folket vindes kun på denne måde«. ¹⁴

Det var ikke kun de jyske bønder, som i sommeren 1881 nød godt af Pingels Wergeland-begejstring. Også i den københavnske Studenterforening blev den norske digter i et foredrag sat op som et mere human og almenmenneskeligt sidestykke til Grundtvig. Hermed åbnede sig et nyt arbejdsfelt for Pingel: Studenterforeningens oppositionelle liberale fraktion kunne bruge Pingels ærværdige alder og voksende au-

¹⁰ »Nogle Bladartikler«, s. 35 ff.

¹¹ Ibid. s. 38.

¹² Pingel til G. Brandes 25/3 1880. BB III.

¹³ Pingel til Bjørnson 17/4 1880. »Bjørnstjerne Bjørnsons Brevveksling med danske 1875–1910«. 1953, I. Ligeledes Pingel til Trier 3/5 1880, Rigsarkivet (RA), Triers arkiv A.I.2.

¹⁴ Pingel til Brandes 19/2 1881, 10/1 1882. BB III.

toritet i deres bestræbelser for at få senioratet til at indbyde politiske talere i foreningen. For Pingel bød der sig her endnu en lejlighed til at plædere for udveksling af synspunkter mellem akademikerne og bondepolitikerne. Ved de af oppositionen fremkaldte ekstraordinære generalforsamlinger i okt. 1881 blev Pingel da indkaldt for at påvise, at politik af foreningens ledelse ikke burde opfattes som noget suspekt og splittende, men som udtryk for store ideer på linie med kunst og videnskab.¹⁵ Oppositionens bestræbelser for at lade Venstrelederne komme til orde overfor studenterne »berører det mest centrale i mit Tankeliv og trænger for Tiden den pædagogiske Interesse tilside«, skrev han til vennen Herman Trier.¹⁶

Trods Pingels veltalenhed opnåede oppositionen intet i efteråret 1881, men den fortsatte næste år med forskellige demonstrationer, hvoraf den mest opsigtsvækkende var festen d. 14. februar i Seekamps lokaler for Venstres folketingsmænd. Fra Venstres side bød Berg, Busk, Holstein, Har. Holm og Høgsbro med større eller mindre entusiasme studenterne velkommen i oppositionens rækker, mens det var en selvfølgelig ting, at Pingel var blandt de akademiske talere. Hvis han nogen sinde skulle være med til et gilde, sagde han, måtte det være nu, hvor de to stænder, som havde hans stærkeste sympati: studenter og bønder, rakte hinanden hånden. Man havde kritiseret studenternes tidligere optræden, men man måtte huske på, at de var kommet fra bureaukratiske hjem. Nu havde de opgivet at stole på, at »eksaminernes skrøbelige papirsbåd« alene ville føre dem trygt ned ad avancementets strømme; nu ville de med i frihedsbevægelsen. Studenterne advarede han mod at glemme deres oprindelse i det danske folk; til gengæld påmindede han Venstrepolitikere om ikke i deres begejstring for den frembrydende højskolebevægelse at overse studenternes vigtige funktion i samfundet.¹⁷ Kort sagt var det igen den gensidige respekt og forståelse, Pingel appellerede til.

Festen og dens påfølgende højre-sidestykke var just ikke egnede til at forlige gemytterne i Studenterforeningen, og da bruddet kom i maj, fik det store konsekvenser for Pingel.

Forholdet til grundtvigianerne

Den fælles uvilje mod Højres provisoriepolitik og det borgerlige dannelsesbegreb havde bragt det Bergske og dele af det litterære Venstre sam-

¹⁵ C. Dumreicher: »Studenterforeningens Historie 1870–1920«, II, 1936, s. 211–15. Jul. Schøtt i »Studenterbogen«, ug. af C. N. Starcke, 1896, s. 199.

¹⁶ Pingel til Trier 10/10 1881. RA, Triers arkiv A.I.2.

¹⁷ Morgenbladet og Dagsavisen 15/2 1882, Dansk Folketidende 17/2 1882, Dumreicher op. cit. II, s. 230.

men i politisk og journalistisk samarbejde. For Pingel var dette imidlertid ikke tilstrækkeligt. I lighed med nogle få andre moderate brandesianere, navnlig xylograf Hendriksen og Otto Borchsenius fra tidskriftet »Ude og Hjemme«,¹⁸ stræbte han efter at udvide og konsolidere oppositionsalliancen ved at opnå en *modus vivendi* med grundtvigianerne, d.v.s. at overbevise grundtvigianske politikere, højskolefolk, præster og bønder om at der til gavn for begge parter kunne indledes et samarbejde mellem radikale fritænkere og frisindede kristne.

Da Pingel omkring 1877 vovede sig frem i den offentlige debat, bar hans opfattelse af grundtvigianismen endnu præg af videnskabsmandens og pædagogens irritation over højskolernes letfærdigt og ukritisk populariserende undervisning. I begyndelsen af 1877 bragte Berlingske Tidende to artikler af ham,¹⁹ tænkt som indledningen til en skoledebat. Heri foreslog han at ophæve den Hall'ske tvedeling i sproglig og matematisk linie fra 1871, og at nedskære sprogenes antal, således at latin og engelsk afskaffedes, mens hovedvægten lagdes på græsk sprog og kultur samt på faget historie. Det i denne sammenhæng mest interessante er dog de mere principielle betragtninger om undervisningen: Denne burde lige som erfaringen bevæge sig fra »anskuelse« til »tanke«, således at f. eks. glosetilegnelse burde komme før grammatik i sprogundervisningen. I denne henseende repræsenterede de eksisterende skoleformer imidlertid ekstremer, idet de lagde ensidigt vægt på ét af de nævnte principper. Latinskolens undervisning var for tung, skolastisk og abstrakt præget; de grundtvigianske højskoler gik i deres reaktion herimod til modsatte yderligheder: »blødagtig kælen for fantasien og følelsen, sky for alvorligt arbejde, for klar tænkning og for grundig kundskab, en unaturlig fastholden af barnlighed og umiddelbarhed, som ganske vist er det første stadium af al vor udvikling, men netop for udviklingens skyld ikke må blive det sidste.«²⁰ Den rette vej gik altså mellem latinskolens Scylla og højskolens Charybdis.

Selv om Pingel i den nærmest følgende tid ikke blev meget høfligere i sin omtale af Grundtvigs disciple (som var »så struttende af barnlighedens sunde mælk, at de næsten var uantændelige«) eller deres pædagogik (som truede med »at drukne os i et hav af barnemad«) var der dog ikke tale om en fuldstændig forkastelse. Netop for Pingel, der i sin undervisning gjorde sig bemærket ved at lægge vægt på levendegørelse af stoffet ved oplæsning, kort, billeder etc., var der noget tiltrækkende ved højskolens undervisningsform, og overfor Brandes gav han udtryk

¹⁸ Hakon Stangerup: »Kulturkampen«, 1946, II s. 52. A. Pontoppidan-Thyssen: »Den nygrundtvigske bevægelse«, 1957, I s. 250.

¹⁹ Berlingske Tidende 28/2 og 1/3 1877. Pingel uddybede året efter sine synspunkter i pjecen »Om Hovedmanglerne ved den Lærde Skole«.

²⁰ Berlingske Tidende 1/3 1877.

for sin lyst til nærmere at sætte sig ind i og kritisk belyse grundtvigianismen, »som vore såkaldte dannede naturligvis med største uret betragter som det rene vanvid, mens den sikkert har sin fulde berettigelse ved siden af bleer, rangler, violrod, gangkurve, kæpheste og andre den tidlige barndoms fornødenheder.«²¹

Denne undersøgelse er åbenbart faldet heldigt ud, for i pjecen fra 1878 om hovedmanglerne ved den lærde skole er tonen overført højskolen ganske anderledes imødekommende, ja næsten begejstret. Højskolen kaldes »et fænomen inden for undervisningsvæsenet, som er af så fremragende betydning, at alt andet svinder ind til småting ved siden af det«; Grundtvig selv for »denne store skabende ånd, det eneste pædagogiske geni, som Danmark hidtil har frembragt.« Pingel anerkender grundtvigianismens betydning for folkeoplysningen og dens indsats i retning af at give den danske demokratiske bevægelse et ideelt og kulturvenligt præg. På det pædagogiske plan er højskolens fortrin – den levende anskuelige undervisning og den umiddelbare tilegnelse – så store, at den lærde skole bør lade sig inspirere af den. Til gengæld kunne højskolen så lære lidt hos latinskolen med hensyn til den tankemæssige analyse og den videnskabelige kritik. Resultatet af en sådan fordomsfri erfaringsudveksling ville da ikke alene blive en forbedret undervisning, men også et første skridt på vejen til at mildne de ulykkelige partimodsætninger i landet, idet bonde- og embedsstanden jo hidtil havde holdt stejlt på hver sin skoleform.

I den store oversigt over det litterære Venstres standpunkt, hvormed Pingel afsluttede Nytårsfejden,²² tog han for alvor forholdet mellem de såkaldte realister og de kristne op. Det blev endda udtrykkelig fremhævet, at et af artiklens formål var at hjælpe de mænd, d.v.s. grundtvigianerne, »der i åndsfrihedens navn har støttet den nye retning uden selv at høre til den«, i deres arbejde ved at formulere naturalismens positive og moralske sider. Det skulle godtgøres, at det var muligt at slutte forbund med fritænkere. Derfor tilbageviste Pingel, at naturalisterne ikke skulle kende til tro, idet han hævdede, at videnskabsmandens »tro« er det første led i den videnskabelige erkendelsesproces, hvis andet led – som ikke findes i religion – er den objektive bekræftelse ved eksperimenter. Der var heller ikke tale om, at naturalismen var en fjende af kristendommen. Selv om dens tilhængere med de moderne bibelkritikere måtte opfatte evangelierne som mytedannelser, forhindrede dette dog ikke, at de kunne ære Kristus som »menneskekærlighedens store forkynder og martyr«, som »den største af vore brødre, ... den skønneste skikkelse i den store skare af menneskehedens lærere og velgørere«. Endelig fandt Pingel det påkrævet at fastslå, at mennesker,

²¹ Pingel til G. Brandes 11/11 1877. BB III.

²² Morgenbladet 21, 23, 24/3 1880.

som ikke accepterer det kristne syndsbegreb, udmærket kan leve et sædeligt og moralsk uangribeligt liv, idet også de må rette sig efter samvittigheden, »denne naturens røst i menneskevæsenets dyb«.

Der var hermed gjort et forsøg på at bevæge frisindede kristne til en mere forstående holdning. Samtidig søgte Pingel at formå Brandes til at hindre en yderligere sprængning af de demokratiske kræfter ved at holde de mest yderliggående anti-religiøse på den modsatte fløj – vel folk som Gjellerup og Edv. Brandes – i tømme.²³ Denne indstilling blev helt tydelig efter at Pingel i 1881 havde holdt sine foredrag for Jens Busks grundtvigianske vælgere. Han hævdede da overfor Brandes, at man måtte skelne mellem den hykleriske og feje kristendom, de kendte fra København, og den som fandtes hos folkets flertal; og det var »en god demokrats pligt at vise hensynsfuldhed ligeoverfor det, der er folket helligt, og som i sig er godt, om det end ikke er det bedste«.²⁴

Pingel fastholdt sit tolerante syn på kristendommen og tog fra midten af 1880'erne mere og mere skarpt afstand fra Brandes' holdning på dette punkt. Han svigtede aldrig sin panteistisk farvede ateisme; men kom efterhånden til den overbevisning, at et religiøst eller moralsk ståsted, besiddelsen af en eller anden form for tro, var nødvendig. Der burde måske alligevel »ikke . . . være lys, men tusmørke over landet.«²⁵

Grundtvigianernes reaktion

Det er klart, at de opfordringer til gensidig tolerance og samarbejde, som kom fra Pingel og andre, der regnedes for at høre til brandesianernes moderate fløj, ikke var rettet til landets kristne i al almindelighed. Det var til grundtvigianernes frisind i åndelige spørgsmål, der blev appelleret. En redegørelse for de grundtvigianske lederes stillingtagen til et evt. samarbejde med den ny retnings folk vanskeliggøres imidlertid af, at der på dette som på så mange andre områder ikke herskede enighed blandt Grundtvigs venner. En del afviste kategorisk enhver omgang med fritænkere, samtidig med at de ofte stillede sig skeptisk til grundtvigianeres deltagelse i politik i Venstres rækker. Blandt disse »højregrundtvigianere« regnedes fremtrædende personer som Ryslinge-valgmenighedspræsten Vilh. Birkedal, Otto Møller fra Gylling²⁶ og Skat Rørdam.

På den modsatte fløj fandtes en række mænd, navnlig Kertemindepræsten Niels Lindberg og højskoleforstander Jens Lund, men også

²³ Pingel til Brandes 10/9 1881, 10/1 og 19/2 1882. BB, III.

²⁴ Ibid. 10/9 1881.

²⁵ Sofus Høgsbro: »Brevveksling og Dagbøger«, 1925, II, dagbog 30/12 1889.

²⁶ Otto Møller formulerede et meget skarpt angreb på fritænkeriet og fritænkere incl. Pingel i bogen »Til Forstaaelse og Bedømmelse af Nutidens Fritænkerie«, 1881. Se også Roar Skovmand: »Højskolen gennem 100 år«, 1944, s. 67 ff.

Morten Pontoppidan og C. Hostrup, som konsekvent fulgte Grundtvigs paroler om frihed i åndslivet, og for hvem et politisk samarbejde mellem kristne og fritænkere ville kunne finde sted, uden at de første behøvede at have religiøse skruper af den grund.

En række af de mest konsekvente af disse »venstregrundtvigianere« – Berg, Jens Busk, J. Tang – havde sæde i Folketinget²⁷ og kunne her omsætte deres frisind i praksis. Berg støttede således bevillingerne til Drachmann (1879) og Schandorph (1880) og forsøgte i december 1879 at skaffe Georg Brandes et docentur ved universitetet. I 1880 blev Edvard Brandes opstillet som Venstrekandidat på Langeland, og næste år indledte Berg samarbejdet med Edvard Brandes og Hørup på »Morgenbladet«. ²⁸

Af særlig interesse var imidlertid mellemgruppen, de moderate Venstremænds og grundtvigianernes standpunkt, således som det for eksempel udtryktes i det af Har. Holm og Sofus Høsbros redigerede »Dansk Folketidende«. Det var her, der fandtes en lidt usikker holdning overfor det nye, og det var hertil, Pingels appeller henvendte sig.

Det er ikke overraskende, at Pingels kætterske angreb på Madvig og den lærde skole blev godt modtaget af »Dansk Folketidende«, som i et par velvillige kommentarer til hans publikationer lagde vægt på, at en i den sag så kvalificeret mand sluttede sig til grundtvigianernes krav om en fornyelse af den højere undervisning; blot ville man gå videre end Pingel og stryge både græsk og latin som undervisningsfag.²⁹ Kort efter anmeldelsen af »Hovedmanglerne ved den lærde skole« uddybede bladet sagen ved at aftrykke en artikel af nordmanden Kristofer Brun om fritænkerne.³⁰ Det hed heri, at fritænkeri nok var »et større onde, end vor tanke kan udmåle«; men der kunne findes ædle fritænkere. Kristne burde ikke være bange for at læse deres skrifter. Fritænkeriet var en farlig, tilsyneladende åndsoverlegen udfordring til kirken, men denne ville sejre, hvis den tillidsfuldt tog kampen op. Det mest interessante ved artiklen er imidlertid Høgsbros motivering for at bringe den, nemlig de »mange tegn som tyder på, at den såkaldte »fri tankes« mænd er begyndt at få øjnene op for Grundtvig og hans venners virksomhed og har fået lyst til at komme i nærmere berøring med den«. I den forbindelse nævnes bl. a. »Dr. Pingels mærkelige bog om folkehøjskolen og den lærde skole«.

²⁷ Som Pontoppidan-Thyssen, op. cit. s. 255, bemærker, forenkler Hakon Stan-gerup begreberne idet han (f. eks. op. cit. II s. 129–30) forbigår, at der fandtes grundtvigianere både i det Bergske og i det Moderate Venstre. Det første blev aldrig helt »europæiseret«.

²⁸ Se Claus Friisberg: »Edvard Brandes mellem Hørup og Berg 1880–1884.« 'Historie', 1971, 3, s. 386 ff.

²⁹ Dansk Folketidende 18/5 1877 og 15/11 1878.

³⁰ ibid. 29/11 1878.

Efter disse ikke helt afvisende kommentarer beskæftigede Dansk Folketidende sig ikke med fritænkerne før Nytårsfejden i begyndelsen af 1880 satte modsætningerne så skarpt op, at en stillingtagen blev uomgængelig nødvendig. Det standpunkt, bladet da kom frem til, holdt det stort set fast ved i de næste par år. Først og fremmest konstaterede det, at den ny retning var en magt man måtte regne med, og at det ville blive den og grundtvigianismen, som for fremtiden ville komme til at konkurrere om befolkningens tilslutning.³¹ Det blev bestandigt understreget, at der var modsætninger mellem de to retninger, som aldrig kunne forliges. Selv om de begge ønsker at beskæftige sig med »virkeligheden« og derved stod i fælles modsætning til romantikken, var der den fundamentale forskel, at fritænkerne ikke som grundtvigianerne tildelte Gud nogen plads i »virkeligheden«. ³² Derfor måtte der før eller siden opstå kamp mellem de to livsholdninger.

Dette forhindrede imidlertid ikke, at de »i kampen mod romantikkens uvirkelighed og halvhed og i den udvortes kamp for politisk frihed og lighed en tid kan komme til at stå side om side«. ³³ I den forbindelse noteredes, at selve Ludvig Schrøder året før i »Ude og Hjemme« havde givet Borchsenius medhold i, at det kunne være »at de fremtidige modstandere først sammen med hinanden må stride for, at der kan blive plads til en kamp som den, Grundtvig ønskede med Baggesen«. ³⁴ Det erkendtes ligeledes, at man ikke kunne skære fritænkere over én kam og ensidigt betragte dem alle som fordærvede personer, hvis eneste interesse var udspreddelse af kjødets evangelium. Der nævnes i den forbindelse en række personer, som havde vist forståelse for Grundtvig: Arentzen, Borchsenius, Schwanenflügel og navnlig Pingel, hvis angreb på Ploug og Ejderpolitikken og på den lærde skole hilstes med tilfredshed. ³⁵

Fra det tidspunkt, da Berg som leder af den konkurrerende Venstre-fraktion gav forsonligheden politisk indhold ved at støtte Edv. Brandes' valg på Langeland, blev Høgsbro imidlertid forsigtigere. Han vedkendte sig sit mellemstandpunkt i spørgsmålet om holdningen overfor fritænkerne, men lagde nu større vægt på forskellene og fandt anledning til at opstille en kløft mellem et af importeret europæisk radikalisme præget Bergiansk Venstre og et moderat, som vedkendte sig en specielt dansk, grundtvigiansk præget demokratisk baggrund. Denne kløft mente Høgsbro, at man ikke burde forsøge at skjule; tolerance overfor den ny

³¹ *ibid.* 30/1 og 20/2 1880.

³² *ibid.* 16/1 1880.

³³ *ibid.* 16/1 1880.

³⁴ »Ude og Hjemme« 17/11 1878 og 16/2 1879.

³⁵ 2/1 1880 hedder det, at »vi med glæde må hilse dette alvorlige forsøg indenfor selve den akademiske verden på endelig at afryste det uværdige åg, som hr. Ploug og 'Fædrelandet' ... har lagt på vort folks frie og lykkelige udvikling.«

retning var ikke det samme som direkte at hjælpe den til at propagandere i befolkningen, således som Berg og de mest radikale grundtvigianere gjorde det.³⁶

Dansk Folketidende kommenterede ikke Pingels personlige forsøg på i sine bemærkninger om det litterære Venstres standpunkt fra marts 1880 at opstille det positive indhold i naturalismen, hvorfor der kan være grund til at fremhæve det svar, som artiklerne fremkaldte i »Højskolebladet«. Her havde Fr. Nygård d. 16. april afvist realisterne som negative og nedbrydende udsprede af usædelighed, og da Pingel søgte at vise, at det modsatte var tilfældet, gav det Ludvig Schrøders broder, Johannes Schrøder, anledning til nogle bemærkninger.³⁷ Han anerkendte, at Pingel mente det ærligt, og at fritænkere i det hele kunne være »hæderlige og agtværdige borgere«, men i øvrigt havde Pingels artikel kun endnu tydeligere vist »kærnepunktet, der skiller skarpt«. Bortset fra enkelte sager kunne der ikke være tale om følgeskab. I samme artikel gav han som kirkens mand udtryk for en – vel forståelig – irritation over Pingels »overbærende« og »forstående« holdning til kristendommen: Hvordan kunne man egentlig ære og respektere noget, som man erklærede for løgn og myter?

I øvrigt var de fleste følgende indlæg i Højskolebladet imod realismen og fritænkeriet. Under den debat, som udspandt sig i bladets spalter i 1881 om betimeligheden af at lade ungdommen læse fritænkeres bøger og om Edv. Brandes' edsaflæggelse stod Morten Pontoppidan og Niels Lindberg temmelig ene med deres tolerante synspunkter.

Pingel og organiseringen af demokratiet 1882–84

Studentersamfundet: I maj 1882 kom det endelige brud i Studenterforeningen mellem den konservative ledelse og de utilfredse liberale. Som repræsentanter for de udvandrede studenter henvendte Vilh. Lassen og Carl Ottosen sig til Pingel, der gennem sine bladartikler og sine studentertaler havde gjort sig bemærket som en mand, der forstod at være radikal uden at støde de moderate, og opfordrede ham til at blive den første formand for det nydannede studentersamfund, hvis tilblivelse han i øvrigt ingen andel havde haft i. Pingel sagde ja ud fra det ikke urigtige synspunkt, at hans formidlende egenskaber ville være af værdi for en nystartet forening.³⁸

Ved stiftelsesfesten 13. maj 1882 i Larsens lokaler holdt Pingel hovedtalen og hævdede her som naturligt var berettigelsen af det skete brud. Han betonedede dog samtidigt i moderate vendinger, at samfundet ikke

³⁶ Dansk Folketidende 24/9, 1/10, 8/10, 1880; 7/1, 18/3, 6/5, 24/6, 1/7, 1881.

³⁷ Højskolebladet 14/5 1880.

³⁸ Pingel til G. Brandes 14/5 1882. BB, III.

skulle skrive radikalisme, fornægtelse eller nihilisme på sin fane: dets talere skulle være »enhver hæderlig og dygtig mand, der repræsenterer en tanke i den store livskamp, som foregår indenfor vort folks grænser«. ³⁹ Selv om Pingel i sit referat til Brandes medgav, at han ved denne lejlighed havde været moderat på grænsen til det ufestlige og uinspirerende, ⁴⁰ fastholdt han senere, at samfundet for at kunne virke tillokkende på studenternes flertal i konkurrence med den gamle forening måtte undgå at slutte sig til et enkelt parti. ⁴¹ Til den første sæson søgte han derfor at hverve foredragsholdere fra alle partier, og selv om han ikke havde held i sine bestræbelser for at hverve højre-talere – højskoleforstander Jens Nørregård var den eneste, der kom – viste talerlisten i øvrigt en smuk blanding af folk fra alle ventreafskygninger: fra litteraterne G. Brandes, Gjellerup og Schandorph over redaktør Borchsenius til folketingsmænd som den radikale Hørup og de grundtvigianske moderate Bojsen, Harald Holm og Høgsbro foruden højskoleforstander Ludvig Schrøder og en række universitetsfolk. ⁴²

I sin formandsperiode var det Pingel magtpåliggende at få religions- og skoleproblemer drøftet mellem repræsentanter for de forskellige opfattelser, og det er bemærkelsesværdigt, at Høgsbro og Holm så hyppigt deltog i disse debatter, og således gav deres bidrag til den af Pingel efterlyste større forståelse mellem fritænkere og kristne. ⁴³ Møderne i samfundet blev sjældent refereret særlig udførligt i aviserne, men Dansk Folketidende fandt dog anledning til at nævne et møde d. 18. nov. 1882, om folkehøjskolen og videnskaben, hvor Herman Trier, Fridericia og Erslev beklagede sig over, at højskolerne i for ringe grad tog hensyn til videnskabens resultater, mens Høgsbro og Holm forsvarede dem. ⁴⁴ I den forbindelse må det om Pingels holdning fremhæves, at han aldrig trods al velvilje mod højskolen accepterede de Høgsbro'ske antydninger af, at højskolen kunne udvikle en højere eller blot alternativ form for dannelse ved siden af den akademiske. Pingel tålte ingen betvivlen af den strenge videnskabeligheds overlegenhed og samfundsmæssige nytte.

I december måned var Pingel med til at knytte nye kontakter, som senere skulle vise sig at være af stor værdi, idet »Studentersamfundets aftenundervisning for arbejdere« da blev startet. Han viste stor begejstring

³⁹ Morgenbladet, 16/5 1882.

⁴⁰ Pingel til G. Brandes 14/5 1882. BB, III.

⁴¹ Pingel til Bjørnson 22/7 1882, Bjørnsons Brevveksling.

⁴² Jul. Schøtt, op. cit., s. 218.

⁴³ Jvf. Høgsbro til Bjørnson 2/3 1882 efter festen for akademikere og Ventes folketingsmænd: »Det var åndsstrømningerne hos Grundtvig og Brandes, der mødtes, og hvor forskellige, ja modsatte de end er i meget... kunde de dog mødes venlig i kampen for frihed for alt, hvad der stammer af ånd.« Høgsbro, op. cit. II.

⁴⁴ Dansk Folketidende, 24/11 1882.

og interesse for dette arbejde, og deltog i dets ledelse sammen med sine senere venner og rigsdagskolleger Niels Neergård og Herman Trier også efter at han var gået af som samfundets formand i 1884, da en mere radikal bestyrelse kom til.

Afskedigelsen

Det blev Kultusminister Jacob Scavenius, der gav Pingel det afgørende skub ud i den politiske karriere. Med påskud i Pingels deltagelse i det tyske socialdemokratis kongres i København i marts 1883⁴⁵ henvendte Kultusministeriet sig den 5. maj til Metropolitanskolens rektor, Lorenz Bergmann, for at få Pingels kommentar til forlydender om hans forbindelse med de tyske socialister samt rektors bemærkninger til Pingels »Optræden i det Hele i politisk Henseende.«⁴⁶ I den korrespondance, skrivelserne udløste, tog Bergmann det udgangspunkt, at lærere i deres deltagelse i det politiske liv af hensyn til elever og forældre »bør vise en langt større Takt og Moderation, end Dr. Pingel har aflagt Prøve paa«. Han mente ganske vist ikke, at det var lykkedes Pingel at påvirke eleverne politisk, da »Dr. Pingel efter min bestemte Overbevisning ikke i Timerne *forsættelig* gjør Propaganda for sine Anskuelser«. Men på den anden side kunne det ikke nægtes, at »den Fare ligger nær, at de (eleverne) kunne paa-virkes af ham i radikal Retning, især da han har sjældne Gaver til at fængsle og gjøre sig afholdt af sine Disciple.«⁴⁷ Navnlige har Pingel imid-

⁴⁵ Sagen om Pingels eventuelle deltagelse i et festmåltid for de tyske socialdemokrater i forsamlingsbygningen i Rømersgade om aftenen den 31/3 blev taget op, da Berlins politipræsident d. 17. april sendte Københavns politidirektør et fotografi, fundet hos en tysk kongresdeltager. Fotografiet viste en københavnsk læge, og blev oversendt »zur gefälligen Benutzung«. Det blev konstateret, at den pågældende læge var medlem af Studentersamfundet og havde deltaget i festmiddagen d. 31. Det fremgik af hans forklaring til politiet, skrev Crone til Justitsminister Nellemann d. 28/4, »hvad der hidtil ikke har været Politiet bekendt, at endel Medlemmer af det herværende Studentersamfund og deriblandt Samfundets Formand, Overlærer ved Metropolitanskolen, Dr. phil. Pingel, efter Indbydelse have deltaget i det Festmaaltid . . .«. Pingel selv nægtede at have deltaget i middagen, men afviste ikke, at han ved forskellige lejligheder havde været i kontakt med kongressens deltagere, hvad der jo intet ulovligt kunne være i. 9. maj måtte Crone efter videre politiefterforskninger trække en smule i land. Forholdet var, meddelte han Nellemann, »at Dr. Pingel vel ikke har deltaget i det omhandlede Festmaaltid, men derimod umiddelbart forud har været tilstede i Lokalet for tilligemed en Del af Studentersamfundets Medlemmer at komplimentere eller dog gjøre Bekjendtskab med de tyske Socialdemokrater«. Se fig. note.

⁴⁶ For akterne i forbindelse med Pingels afskedigelse henvises til RA 633 04 2, Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenets Arkiv, Journalsager 1883, sag nr. 376.

⁴⁷ En af Pingels elever, orientalisten Johannes Østrup, gav 1916 i »Metropolitanskolen gennem 700 år«, udg. C. A. S. Dahlberg og P. M. Plum, s. 161 ff, en begejstret skildring af Pingels læregaver og elevernes respekt for ham. Østrup,

lertid »i en anden Henseende gjort Skolen stor Skade, og det er med Hensyn til den Stemning hos Publikum som han har fremkaldt mod den« og som kunne frygtes at påvirke elevtilgangen. Her henviste rektor især til Pingels anti-kristelige udtalelser, til hans »Tilnærmelse til Socialisterne«, hans synspunkter på forholdet til Tyskland, samt bemærkninger om de drømme om grundlovsbrud, der kunne tænkes udklækket i »vise Junkerdrenge's Kyllingehjerner«. ⁴⁸ Bergmann anbefalede derfor, at ministeriet tildelte Pingel »en Paamindelse om at beflicte sig paa større Maadehold i sin politiske Optræden udenfor Skolen.« Ministeriet tilsluttede sig d. 21. maj ganske rektors betragtninger over den skade Pingels virksomhed forvoldte skolen og udbad sig en erklæring fra Pingel om at han i fremtiden ville afholde sig fra sådan virksomhed. I forbindelse hermed fik Bergmann ordre til at »tilkjendegive Overlærer, Dr. phil. Pingel, at han, forsåvidt han måtte være uvillig til at afgive den nævnte Erklæring, ikke kan bevare sin Embedsstilling ved Skolen.«

Pingel afviste d. 26. punkt for punkt de anklager, Bergmann havde rettet mod ham. Tværtimod at hans tilstedeværelse skulle kunne skade skolen, havde han hidtil bildt sig ind, at den overfor de mere frisindede af forældrene »var ligesom en Borgen for, at den gamle Skole endnu var bevægelig.« Han gik ud fra, at Bergmanns egen undervisning ikke var »en ligesaa forkastelig Propaganda i konservativ retning, som sandelig heller ikke ville være på sin Plads i vore Statskoler«; ⁴⁹ og ville med hen-

der var erklæret Højremand, bekræfter Pingels næsten overraskende besindighed på det politiske område i sin undervisning. Han lægger hovedansvaret for afskedigelsen på Bergmann (rektor fra 1882 til 1885), der som modsætning til sin konservative, men tolerante forgænger F. C. C. Birch skildres som en strengt dogmatisk kristen, som opfarende og uligevægtig (s. 177). Scavenius skulle kun 'meget modstræbende' (s. 179) have tilsluttet sig. Som anført kom initiativet fra den officielle korrespondance at dømme fra ministeriet, omend Bergmann naturligvis i høj grad støbte dets kugler.

⁴⁸ På et studentermøde 20/2 1883, ref. Morgenbladet d. 21/2.

⁴⁹ Bergmann tog dette hib meget unådigt op. I en skrivelse til Ministeriet 28. maj uddybede han den behandling, han som historielærer gav samtidige emner som kommunisme, socialisme, den fri kærlighed o. s. v.:

»... jeg kan ikke omtale Communismen uden at fremhæve, at da Menneskene ikke ere saa gode, som de burde være, maa den nødvendigvis virke til Nedbrydelse af Samfundet, da det vil medføre Sløvhed og Ligeegyldighed i al Production, naar Individet og hans nærmeste ikke selv høster den Fordel af hans Virksomhed, som han har berettiget Krav paa; jeg kan endvidere ikke omtale Socialismen uden at jeg samtidig med at gjøre opmærksom paa det smukke og tiltalende i Tanken viser, hvilke Vanskeligheder der ere forbundne med dens Gjenneførelse i Praxis, og hvorledes ogsaa den vil lamme den private Foretagelses-aand, og at de fleste af dem, som med det mere tiltalende Navn kalde sig Socialist i Virkeligheden bevidst eller ubevidst ere Communister; jeg kan fremdeles ikke omtale den frie Kjærlighed uden at gjøre opmærksom paa, at den tilintetgjør Familielivet, og advare de Disciple, der ere udgaede fra et lykkeligt Hjem, imod den; endelig kan jeg ikke omtale Fritænkeriet uden at gjøre opmærksom

syn til socialisterne »minde vort Samfund, der synes at have Tid til saa meget og Raad til saa meget, om ikke altfor længe at overhøre Arbejderne Krav paa Forbedring i deres aandelige og materielle Vilkaar. Jeg vil baade henvende mig til den humane Følelse og til Klogskaben, som byder ikke at skabe et Omvæltningparti, hvor der hidtil kun er et utaalmodigt Reformparti.«

Ministeriet var imidlertid ikke indstillet på at lade Pingel definere samfundets interesser, eller tilfreds med hans erklæring om, at han selv ville sætte de grænser for sin virksomhed som sagens natur og praksis for embedsmænds opposition mod deres foresatte drog. 7. juli satte ministeriet det afgørende stød ind: Ville Pingel i sit offentlige virke »tage de Hensyn, som hans Embedsstilling i følge de ham overordnede Myndigheders Anskuelse kræver, selv om hans personlige Opfattelse maatte afvige herfra«? Det ville Pingel ikke. »Ligesom jeg ikke bebrejder mig min hidtidige offentlige Virksomhed, saaledes vil jeg heller ikke i den følgende Tid kunne give den en anden Retning eller en anden Karakter.«

Hermed var der kun tilbage for ministeriet at indstille til Kongen, at Pingel fik sin afsked, da hans forbliven i sit embede »efter Ministeriets Formening er i Strid med Skolens Interesser og da en frugtbar Samvirken med Skolens Rector ikke kan ventes ifølge den Maade, hvorpaa Dr. Pingel har stillet sig«. Den 21. juni blev indstillingen bifaldet på Amalienborg. Da Pingel intet direkte ulovligt havde foretaget sig, blev han afskediget med en pension på 709 kr. og 61 øre årligt.

Afskedigelsen må ses i sammenhæng med den livlige politiske virksomhed i sommeren 1883 og kan passes ind i et mønster af direkte og indirekte politisk tryk fra Estrup-regeringen mod statens embedsmænd.⁵⁰ Fjernelsen af Pingel og Scavenius' afskedigelse af den radikale sognepræst i Stenlille, Henning Jensen, to år senere, er imidlertid nok de bedst kendte eksempler fra perioden på rent politisk begrundede afsættelser af oppositionelle embedsmænd. Udviklingen kom ikke ganske bag på Pingel, der langt tidligere havde givet udtryk for, at en afskedigelse på en måde ville komme som en befrielse og afgøre et personligt dilemma for

paa, at vel hviler Protestantismen paa den frie Prøvelse, men at Fritænkeriet er at stort Skridt videre, idet Fritænkerne forlade Protestantismens Grundvold, den hellige Skrift, og at man ganske vist maa respectere de selvstændige Tænkere, som efter en omhyggelig og upartisk Prøvelse forlader Troen, men at man kun kan beklage og ikke respectere et helt Samfund, der kaster Troen over Bord, da dets langt overvejende Masse jo bestaar af udannede og umodne Individuer, som efter at have mistet Troen kun kan anerkjende Egoismens og Materialismens Lov. Hvis det høje Ministerium finder, at det er at drive Propaganda i conservativ Retning, da har jeg ganske vist gjort mig skyldig deri, men jeg skal ogsaa, hvis jeg faar nogen Tilkjendegivelse derom, ophøre dermed og indskrænke mig til de tørre Facta.«

⁵⁰ Se Vagn Dybdahl, »Partier og Erhverv« 1969, I, s. 29–30.

ham.⁵¹ Ministeriets fremfærd vakte vældig opsigt i offentligheden; men Pingel skuffede sine venners håb om at kunne udnytte sagen til bunds ved at afslå at modtage udbyttet af en påtænkt indsamling.⁵²

Grundtvigs hundredeårsdag

Under højtideligholdelsen i september 1883 af 100-årsdagen for Grundtvigs fødsel markerede en række opsigtsvækkende begivenheder Bergianernes begyndende afstandtagen fra de københavnske radikale og dermed den skarpere opdeling af Venstre i en »europæisk« og en »dansk« del: Edv. Brandes' kritiske analyse af Grundtvigs indsats i Morgenbladet, begivenhederne ved Grundtvigfesten samme dag, hvor Birkedal udtalte, at »det unaturlige forbund mellem grundtvigianere og fritænkerne havde bedrøvet ham meget«, og at han »var overbevist om, at uden dette havde vi nu haft en frisindet regering og ikke siddet i uføret, vi sad i«; hvor Berg blev mødt med hysen fra tilhørerne, da han fremhævede det ugrundtvigianske i at udelukke »de fremmede« eller i at afholde sig fra samarbejde med dem, og hvor stemningen i det hele ikke var venlig mod Morgenbladet.⁵³

Både Studenterforeningen og Studentersamfundet holdt deres Grundtvigfester, hvorimellem højre- og venstregrundtvigianerne delte sig, således at Pingel havde Lindberg, M. Pontoppidan, Hostrup, men dog også Sofus Høgsbro m. fl. som gæster ved sit arrangement. Her fortsatte han ufortrødent med sine forsoningsbestræbelser, idet han afviste Birkedals bemærkning om det »unaturlige samarbejde«. De to retninger havde mange fælles punkter, selv om fritænkerne ikke kendte »en faderlig, i nøden trøstende guddom«, og grundtvigianerne til gengæld manglede sansen for »den moderlige gudinde i baggrunden af vort tempel, naturen, fra hvem og til hvem alt går i evigt kredsløb«. Men denne forskel mente Pingel nok, at grundtvigianerne, »der frem for de andre religiøse partier her i landet udmærker sig ved tolerance og frisindethed« ville bære over med. Endnu en gang hævdede han, at »tro ikke er fremmed for viden-skaben – enhver viden opstår af tro, men først når troen er hærdet i kritikkens kolde bad, bliver den til viden«, og sluttelig fremhævede han Grundtvigs forståelse af sammenhængen i historien, anskuelsens betydning i undervisningen og behovet for almueundervisningens forbedring.⁵⁴ Stangerup kalder dette forsoningsoplæg for »et ekko fra en kulturpolitisk situation, som ikke var mere«. ⁵⁵

⁵¹ Pingel til Georg Brandes 25/3 1880 og 13/6 1881. BB, III.

⁵² Georg Brandes til Bjørnson 21/7 1883, BB IV; Schandorph til Georg Brandes 25/7 1883, BB III; Dansk Folketidende 13/7 1883.

⁵³ Højskolebladet, 1/10 1883.

⁵⁴ Morgenbladet, 16/9 1883.

⁵⁵ Stangerup, op. cit. II, s. 252.

Under diskussionen efter Pingels tale hævdede Høgsbro det dog som Grundtvigs bestemte mening, at hans disciple kunne gå sammen med alle om fælles ønskers gennemførelse,⁵⁶ og i et foredrag i Studentersamfundet ugen efter Grundtvigfesten accepterede højskoleforstander Baagø, Testrup, Pingels henvisning til de fælles berøringspunkter og til den grundtvigske tolerance, idet han dog ville lægge vægten andre steder end Pingel: de kristne nærede skam også ærbødighed for naturen, som de kendte som Guds skaberværk; de to grupper kunne nok ikke mødes i tro, men snarere i tilliden til det ædle menneskelivs sag, og i ønsket om retfærdighed, fred og glæde på jorden. Under disse forudsætninger, og i kravet om tankens frihed, dog under de bånd, som fremgik af en religiøs forståelse, kunne grundtvigianere og ateister gå sammen.⁵⁷

Det blev imidlertid i den følgende tid mere modsætningerne end de fælles interesser, der bestemte forholdet mellem tilhængerne af de to livsyn. Men Pingel høstede trods alt personligt nogle frugter af sine anstrengelser, da grundtvigianerne sluttede op bag hame ved valget i 1884.

Den liberale vælgerforening: Pingel kunne fra afskedigelsen helt hellige sig sin politiske virksomhed. Han begyndte at holde politiske taler rundt omkring i landets demokratiske foreninger; og da i dec. 1883 den Københavnske Liberale Vælgerforening blev oprettet som svar på en tilsvarende højreforening, var Pingel en af initiativtagerne.⁵⁸ Meningen var at skabe et samlingssted for oppositionen mod Estrup i alle dens afskyninger lige fra socialister til det liberale borgerskab. Også her var der tale om samvirke mellem folk af forskelligt livssyn, og som bestyrelsesmedlem arbejdede Pingel her sammen med kendte grundtvigianere som bagermester Marstrand og Sofus Høgsbros søn, overretssagfører Svend Høgsbro, som også havde været med, da Studentersamfundet blev oprettet. Pingels debut i vælgerforeningen var i øvrigt ikke udelt vellykket. Ved stiftelsesfesten d. 15. dec. i Casino vakte han opsigt ved i et anfald af hidsigthed at overfalde den »frafaldne« Drachmann, bebrejde ham hans utaknemmelighed mod Georg Brandes og erklære, at han »burde forfølges som en afskyelig skrubtudse.«⁵⁹ Det drastiske optrin havde til følge, at Berg, hvem Pingel netop ønskede at fastholde ved det vaklende forbund med akademikerne, udvandrede i irritation.

Valget i Århus 1884

Forud for Folketingsvalget i juni 1884 stod Victor Pingel i en for en politisk begynder gunstig position. Han havde ved en række lejligheder til-

⁵⁶ Højskolebladet 12/10 1883.

⁵⁷ Morgenbladet 23, 29/9 1883.

⁵⁸ J. Marstrand: »Tilbageblik gennem et langt Liv«, 1928, s. 97.

⁵⁹ »Holger Drachmann i Breve til hans Fædrenehjem«, 1932, s. 229.

trukket sig opmærksomhed som formidler inden for oppositionens rækker. Han havde afprøvet sine oratoriske talenter, og afskedigelsen havde skaffet ham stor popularitet i oppositionskredse over hele landet.

Som offer for den kultusministerielle magtbrynde havde Pingel allerede i 1883 modtaget tilbud om Rigsdagskandidaturer rundt omkring i landets kredse.⁶⁰ Forbindelsen til Århus var blevet knyttet, da Pingel 4. febr. 1883 på opfordring af Viggo Bjørnbak havde holdt et vellykket foredrag om Studentersamfundets virksomhed for et århusiansk arbejderpublikum.⁶¹ I Århus 2. valgkreds havde Viggo Bjørnbak ved de tre sidste valg forgæves søgt at besejre indenrigsminister Ingerslev, og han foretrak nu at stille sig i en nabokreds frem for at risikere et fjerde nederlag. Den populære Dr. Pingel forekom da oppositionslederne i Århus en ideel kandidat. Han, der ikke havde været indblandet i fraktionsstridigheder, og som havde arbejdernes tillid fra sin virksomhed i Studentersamfundet, kunne forventes at samle alle oppositionsstemmer om sig. 2. febr. 1884 besluttede samtlige demokratiske foreninger i kredsen incl. fagforeningerne på et fællesmøde énstemmigt at opfordre Pingel til at lade sig opstille mod Ingerslev.⁶² Særlig bemærkelsesværdigt var, at også den grundtvigianske valgmenighedspræst i Bering, den for sine radikale anskuelser kendte Jørgen Teilmann, gik varmt ind for Pingel, og herefter var en af hans mest trofaste stillere i kredsen.⁶³ Alle var enige om, at Pingels fritænkeri skulle holdes ude fra det politiske.

Derimod fik Pingel under hånden meddelelse om, at én af de tilstedeværende socialdemokrater havde gjort et forgæves forsøg på at gøre et for de københavnske arbejdere heldigt udfald af forhandlingerne i København om fælles kandidatopstilling ved valget dér til en betingelse for socialdemokratisk støtte til Pingel i Århus.⁶⁴ På dette tidspunkt var Pingel i egenskab af bestyrelsesmedlem i Kbh's Liberale Vælgerforening engageret i de forhandlinger med socialdemokraterne, som førte til delingen af de københavnske valgkredse og valget af to socialdemokrater i 1884. Det ser ud til, at Pingel i kraft af sit kendskab til socialistførerne fra arbejderundervisningen og fra Studentersamfundet, i hvis bestyrelse der netop var indvalgt en medarbejder ved Socialdemokraten, har spillet en vis rolle i forligsbestræbelserne.⁶⁵ Han modtog imidlertid tilbuddet fra År-

⁶⁰ I juli 1883 verserede der således rygter om, at Pingel skulle opstilles i St. Heddinge mod Scavenius!

⁶¹ Bjørnbak til Pingel 29/1 og 2/2 1883. RA, Pingels Arkiv.

⁶² Bjørnbak til Pingel 3/2 1884. RA, Pingels Arkiv. Århus Amtstidende 9/2 1884.

⁶³ Begivenheden var en parallel til Langelandsvalget i 1880 og nævnes som et moderne eksempel på kætteri i pastor H. S. Saabes ejendommelige bog »Et Omrids af Vantroens Historie«, 1888, s. 512.

⁶⁴ Gustav Verner, Århus, til Pingel 4/2 1884. RA, Pingels Arkiv.

⁶⁵ Marstrand, op. cit., s. 99; Niels Neergård: »Erindringer«, 1935, s. 137.

hus, og efter at overenskomsten var sluttet i København, stod de Århusianske socialdemokrater uforbeholdent bag ham. Ved valget d. 25. juni sejrede han med 2686 stemmer mod Ingerslevs 2129.⁶⁶

I sin valgkamp havde han betonet de fælles programpunkter: fortsat visnepolitik overfor Estrup, modstand mod Københavns befæstning og forbedring af arbejderne forhold. Alligevel kunne han med nogen ret bagfter overfor Bjørnson rose sig af at »have ført valgkampen i Århus efter princippet: bekend! Alle de farligste spørgsmål, som politikere af den kloge slags skyer som pesten eller behandler med tvetunget underfundighed, har jeg draget frem og behandlet med hensynsløs åbenhed«. ⁶⁷ Pingel erklærede sig ligeud for fritænker – det punkt, hvor Højre også i de følgende år koncentrerede sin agitation med avisindlæg under mærket »vox dei« etc. – for pangermanist, for sympatisk indstillet overfor republikken, og præciserede overfor socialisterne, hvor han var enig med dem, og hvor han ikke var det. At han under disse omstændigheder sejrede med stort flertal ved et valg, som også for Venstre som helhed var en triumf, måtte anses for en god begyndelse på hans politikerkarriere.

Før omtalen af Pingels virksomhed i Folketinget og hans stilling inden for Venstre vil det være på sin plads kort at redegøre for hans standpunkter i de af tidens kontroversielle spørgsmål, der optog ham mest.

Arbejderbevægelsen

Gennem Studentersamfundets Arbejderundervisning praktiserede Pingel i stort omfang sin idé om akademikernes pligt til at virke for folkets oplysning. Det var samtidig et politisk programpunkt for ham, at også arbejderens materielle kår burde bedres, både af humanitære hensyn og for

Overenskomsten hang tiltyneladende i en tynd tråd i lang tid. Socialdemokraterne forlangte fra starten fire kredse til deres kandidater. Den Liberale Vælgerforening tilbød to, senere tre som absolut maksimum. Et kompromis blev nået i begyndelsen af april, da Herman Trier blev opstillet som fælleskandidat på Vesterbro. Denne ordning blev godkendt af den derværende socialdemokratiske vælgerforening med én stemmes flertal! Pingel havde i den liberale Vælgerforenings bestyrelse kraftigt støttet alliancen. Da forhandlingerne i slutningen af marts truede med at bryde sammen, ytrede han ønske om at træde ud af bestyrelsen for ikke at skulle medvirke til kamp mod socialdemokraterne – også af hensyn til sin egen stilling i Århus. Han lod sig dog overtale til at blive. Endvidere talte han kraftigt for en loyal optræden overfor de socialdemokratiske kandidater; »hævdede endog, at Meningen maatte være, at man skulle støtte de allieredes Kandidater med samme styrke som sine egne.« Protokol fra bestyrelsesmøde 28/2, ogs. 9/2, 21/2, 24/3, 11/4. RA, Kbh.s Radikale Vælgerforenings Arkiv, nr. 17.

⁶⁶ Stemmetallene for en del af Pingels valgkreds for årene 1882–1895 er analyseret i Dybdahl, op. cit. II, s. 40 ff. De bekræfter Pingels evne til at tiltrække arbejderstemmer.

⁶⁷ Pingel til Bjørnson 5/7 1884. Bjørnsons Brevveksling.

ikke at radikaliserer arbejderstanden. Pingel, for hvem evolutionstanken var det grundlæggende både i videnskab og politik, måtte inderst inde føle sig frastødt af den revolutionære side af socialismen. Han mente nok, at den eksisterende fordeling af samfundsgoderne var skæv og burde rettes, og at arbejderne havde krav på sociale reformer, »men ligesom jeg tror på arbejderkravenes berettigelse og samfundsomdannende magt, således tror jeg også på det bestående samfund som det, der trods alle sine ufuldkommenheder og brøst har det eksisterendes fornuft i sig og danner en gavnlig modvægt mod mangehånde fantasier og megen vildskab«. ⁶⁸ På de mange arbejdermøder, han i 80'erne deltog i, klarede han for sig på følgende måde: Han anerkendte socialismens faktiske eksistens og dens berettigelse som samlingsmærke for arbejderstanden. Han erklærede sin tilslutning til en række af dens øjeblikkelige programpunkter, men tog forsigtigt afstand fra en fremtidig socialistisk samfundsorden, idet han i øvrigt erklærede sig for økonomisk inkompetent til nærmere at kritisere socialismens grundlæggende teorier.

I Folketinget fik han et par gange lejlighed til at tale arbejderne sag, ⁶⁹ men efter 1890, hvor han sluttede sig til Bojsens forhandlende gruppe, kom det dog til sammenstød mellem ham og socialdemokraterne, navnlig da Pingel under forhandlingerne om ølskatten i 1891 syntes at lægge mere vægt på afholds- end på arbejdersynspunkter, og da han stemte mod et socialdemokratisk ændringsforslag til fattigloven. ⁷⁰ Han fastholdt dog de synspunkter, som han selv anså for i sandhed arbejdervenlige, selv om de skulle koste ham noget af den popularitet, han nød hos arbejderne.

Alene den omtalte usikkerhed med hensyn til socialismens fremtidsmål var grund nok for Pingel til ikke at gå over til Socialdemokratiet, men hertil kom efter hans eget udsagn endnu et motiv: Han så, at Socialdemokratiet som parti ville vinde frem på Venstres bekostning, og da han anså en opdeling af befolkningen i 3 nogenlunde jævnbrydige partier: et socialistisk, et liberalt og et konservativt for ønskelig, for at fremskridtet kunne foregå i den rette udviklingsmæssige rytme, mente han det bedst at blive i Venstre. ⁷¹ Valgsamarbejdet mellem socialdemokraterne og Venstre skulle dog fortsættes til Estrup var fjernet.

For fuldstændighedens skyld skal noteres, at Pingel med alderen fik

⁶⁸ Pingel, »Et Politisk Tilbageblik«, 1891, s. 31.

⁶⁹ Om opførelse af forsamlingsbygninger for arbejderne og om mindstelønninger for statsansatte. Folketingets forhandlinger (herefter Ft) 1886/87 sp. 686; 89/90 sp. 174 og 333. Særligt energisk kæmpede han for at undgå bebyggelse af de københavnske fælleder af hensyn til deres betydning som udflugtsmål for den københavnske almue. Ft. 88/89 sp. 1824; 91/92 sp. 1586.

⁷⁰ Ft 13/11 1890 og 28/1 1891; 90/91 sp. 793 og 3033.

⁷¹ F. eks. Pingel i Århus Amtstidende 23/6 1890.

et stadig mindre sympatisk syn på socialdemokraterne, hvis ledere forekom ham at udvikle sig i en for intolerant og revolutionær retning.⁷²

Republikken

Forholdet mellem de forskellige statsformer var et af foredragsholderen Pingels yndlingsemner, især naturligvis under provisorieagitationen 1885–86. Et par gange omtalte han sig selv som inderst inde republikaner,⁷³ men ellers var hans hovedsynspunkt det, at det konstitutionelle monarki som overgangsform mellem absolutisme og republik kunne være udmærket, blot kongen opførte sig i overensstemmelse med grundloven. I det hele taget tvivlede han på, at det danske folk var modent til republikken. Her som på andre områder fik Pingel et mere konservativt syn senere hen: han påpegede nødvendigheden af et »mystisk-poetisk« element i staten og skrev endda en stort set rosende artikel om Christian IX ved dennes død i 1906.⁷⁴

Udenrigspolitik

På dette område viste Pingel ikke så lidt originalitet i sin stillingtagen og indlagde sig fortjeneste ved på møder rundt om landet og i folketinget at søge at få folk til at se udenrigs- og forsvarspolitiske problemer ud fra en bredere synsvinkel end normalt, idet, som han senere skrev, »mange danske politikere taler og handler, som om verden begyndte ved Skagen og endte ved Gedser.«⁷⁵

Pingels grundlæggende synspunkter var ikke de dengang mest gængse, idet det var hans opfattelse, at Rusland var hovedfaren for Danmark og Europa, og at vi heroverfor skulle søge støtte hos Tyskland.

Med hensyn til forholdet til den store nabo mod syd, gik Pingel et skridt videre end andre kættene som Hørup, der plæderede for et godt forhold til Tyskland ikke af kærlighed til tyskerne, men fordi det var den eneste realistiske politik for en stat i Danmarks stilling. Pingel derimod vedkendte sig åbent sine pangermanistiske anskuelser. Grundlaget for disse var skabt allerede i ungdomsårene, hvor han havde fundet den tyske kultur den danske overlegen på alle punkter og nærmest foragtede alt, hvad der var dansk. At han således betragtede os som samhørende med Tyskland i samme grad som med de nordiske lande, opfattede pangermanismen som skandinavismens naturlige fortsættelse, ja som et skridt

⁷² Notater fra 1910, RA, Pingels Arkiv.

⁷³ Pingel til Bjørnson, 22/7 1882. Bjørnsons Brevveksling; Århus Amtstidende 24/1 1887.

⁷⁴ Tilskueren, 1906, s. 129.

⁷⁵ Tilskueren, 1905, s. 187.

i retning af dannelsen af Europas forenede stater,⁷⁶ lagde han aldrig skjul på i sin offentlige fremtræden.

I indlæggen i »nytårsfejden« præciserede han sine anskuelser i et indædt angreb på Ploug og Ejderpolitikken. Denne ulyksalige politik burde de ansvarlige have opgivet, idet den var »i modstrid både med tidens ledende idé og med de faktiske forhold i Slesvig«. Vi burde nu erkende, at vor nationalisme dengang var overdreven, og »opgive at gentage den fabel, at vi har været det uskyldige lam, der er blevet forurettet af den slemme ulv . . . Vi har gjort uret og lidt uret«.⁷⁷ På et studentermøde i febr. 1883 foreholdt han tilhørerne, at »Tyskland ikke ver identisk med Bismarck, at stærke bånd knyttede os til det andet Tyskland, Goethes Tyskland«,⁷⁸ og da han i 1884 lagde kortene på bordet for sine vælgere i Århus, erklærede han – uden at møde større begejstring i salen – at Bismarck aldrig havde ført en krig, »som ikke fra et tysk synspunkt var berettiget, selv ikke den danske krig«.⁷⁹

Dette betød imidlertid ikke, at Pingel var nogen tilhænger af de daværende indenrigspolitiske forhold i Tyskland eller ikke ønskede de danske dele af Slesvig tilbage. Hvad det sidste angik, mente han i 1881, at dette kunne opnås gennem en offensiv og defensiv alliance med Tyskland. I de kampe, der ville komme i Europa, efterhånden som tilpasningen til nationalitetsprincippet fandt sted, skulle Danmark stille sig på Tysklands side mod Rusland og Frankrig, hvorefter det ville få Slesvig som belønning af Tyskland.⁸⁰ Disse tanker forfulgte Pingel dog ikke senere, hvor han offentligt nøjedes med at håbe på »udviklingens gang og de humane idéers vækst«.⁸¹

Pingels syn på forsvarspolitikken var afledt af disse helt generelle udenrigspolitiske anskuelser. I en stor tale om disse emner i Folketinget d. 17. jan. 1888, hvori han i realiteten drøftede Danmarks muligheder for at bevare sin selvstændighed overfor stormagterne, bebrejdede han sine kolleger og regeringen, at de sjældent holdt sig denne sammenhæng mellem udenrigs- og forsvarspolitik klar. Danmark var i udlandets øjne mistænkeliggjort ved, at regeringen havde tilladt de kongelige prinser og prinsessers giftermål med personer, som var prætendenter til udenlandske troner og derfor kunne skabe komplikationer. Anlæg af fæstninger ville vække yderligere mistillid og måtte derfor afvises.⁸²

Men dette var ikke hele Pingels standpunkt. I virkeligheden var han ikke forsvarsfjendtlig. Afrustning eller neutralitetserklæring var for ham

⁷⁶ Således Pingel til G. Brandes 15/2 1881. BB, III.

⁷⁷ Morgenbladet, 25/1 1880.

⁷⁸ Ibid. 21/2 1883.

⁷⁹ Århus Amtstidende 3/3 1884.

⁸⁰ Pingel til G. Brandes 18/1 1881. BB, III.

⁸¹ Århus Amtstidende 30/4 1888.

⁸² Ft. 17/1 1888; 87/88 sp. 1734.

urealistiske skinløsninger. Når han alligevel fulgte den almindelige Venstreindstilling og stemte imod militærbevillingerne, forsvarede han det med, at et militærapparat skulle have folket bag sig for at kunne bruges, og det ville Estrups fæstninger ikke have. Dilemmaet løste han da ved at anbefale oprettelsen af en lille elitehær, som skulle demonstrere vor forsvarsvilje, derved redde os fra at blive et værgeløst kompensationsobjekt for stormagterne, og i yderste fald redde vor nationale ære.

Langt senere, da forfatningskampen var afsluttet, trådte Pingel gennem en række artikler i »Tilskueren« 1905–06 efter lang tids tavshed atter frem, og da netop for at advare mod Ruslands ambitioner på langt sigt og henvise til alliancer med dets modstandere i Europa, først og fremmest Sverige, Norge og England, som den bedste løsning på vort sikkerhedsproblem. Det var i øvrigt Pingels hensigt med disse artikler at rejse en folkelig bevægelse for en fastere forsvars- og udenrigspolitik gennem påvisningen af afrustningens og neutralitetens farer.⁸³

Pingel og Folketinget

Ved alle de 3 valg, Pingel deltog i, blev han opstillet og valgt som fælleskandidat for Venstre og socialdemokraterne i Århus Amts 2. valgkreds. 1884 var hans flertal som nævnt over 500 stemmer, og ved det for Venstre i øvrigt dårlige valg i jan. 1887 holdt han stillingen. Fra dette tidspunkt kneb det imidlertid med at holde sammen på oppositionen; Pingels mere og mere forhandlingsvenlige politik og hans mellemstandpunkt i kunstsmørspørgsmålet var ikke egnet til at fastholde de socialdemokratiske stemmer, og ved valget i jan. 1890, hvortil Pingel trods alt indvilgede i at stille sig, fordi socialdemokraterne ved afstemning besluttede ikke at opstille særkandidat, og en anden fælleskandidat ikke lod sig opdrive, skrumpede Pingels flertal ind til ca. 100. Kort efter brød uenigheden frem på ny, og på et stormfuldt møde d. 16. juni meddelte han vælgerne, at han ikke kunne stille sig igen i en kreds, som var i den grad splittet.⁸⁴ Ved næste valg genvandt da Højre kredsen, idet socialdemokraterne og Venstre opstillede hver sin kandidat.

Det viste sig hurtigt, at Pingel ikke var den fødte folketingspolitiker; og som helhed var arbejdet på tinge en skuffelse for ham. En af de største vanskeligheder, han havde at kæmpe med, var hans manglende interesse for og kendskab til økonomiske og administrative forhold. Pingel deltog sjældent i de økonomiske debatter, og når han vovede sig ud i dem, vedkendte han sig altid, at han bevægede sig på usikker grund. Ofte vakte hans udtalelser ved sådanne lejligheder munterhed, som da

⁸³ Tilskueren, 1905, s. 186. Johan Pedersen, Århus, til Pingel 23/3 1905. RA, Pingels Arkiv.

⁸⁴ Århus Amtstidende 17/6 1890.

han under debatten om sukkertolden i nov. 1890 »med al ængstelse, som en ikke-finansmand må føle i et sådant øjeblik« foreslog, at man indskrænkede beskatningen af sukker til de velhavende ved hvert kvartal at sende opkrævere rundt til dem for at inddrive skat af deres sukkerforbrug.⁸⁵

Til stor hjælp for Pingel var det dog, at han i told- og finansspørgsmål kunne øse af Neergårds viden. Disse to plus Herman Trier dannede et »triumvirat«, som af og til mødtes hos Pingel paa Trianglen, dels for at drøfte studentsamfundsanliggender og foredragsvirksomhed, dels for at snakke politik.⁸⁶ Neergård forsynede Pingel med økonomisk ballast, når denne sidste skulle holde vælgermøde eller optræde i Folketinget, mens Pingel til gengæld kommenterede latinske klassikere for Neergård.

De emner, som Pingel var mest hjemme i, og som han derfor fortrinsvis behandlede i tinget, når han en gang imellem tog ordet, var undervisning, universitetsforhold, københavnske anliggender og arbejderspørgsmål. Han berørte også af og til jyske forhold, og arbejdede forgæves for at få lagt et universitet og det jyske landsarkiv i Århus.⁸⁷ Da han efter nogle års forløb fik sæde i enkelte udvalg, var det også sådanne sager, han fik med at gøre. Det vigtigste praktiske resultat af Pingels rigsdagsgerning var oprettelsen af Danmarks Geologiske Undersøgelse, som han 1887 tog initiativet til.⁸⁸ Endelig var han ordfører for det udvalg, som marts 1888 enedes med ministeriet om oprettelse af universitetets botaniske, mineralogiske og kemiske laboratorier.

Men det var sjældent ved sine saglige argumenter, Pingel gjorde sig kendt i befolkningen som rigsdagstaler. Når han i visnepolitikens tid tog ordet i en sag, var det som regel blot for i en personlig, stærkt patetisk og billedrig stil at angribe ministeriet og i generelle vendinger kommentere den politiske situation. Ofte undslap der ham da stærke ytringer, som han selv bagefter fortrød, men som fængede. Ved en lejlighed advarede han således regeringen mod det øjeblik, da folket nægtede at lade sig regere »af en regering, hvis lovlige ret vi ikke anerkender ... men som vi betragter som en regering bestående af 7 forbrydere og indbrudstyve!«⁸⁹ Og sådanne udbrud kom der adskillige af.

Ofte vakte Pingel sine kollegers undren ved sine klassiske paralleliseringer – en gang kaldte han den atheniensiske tyrannos Hippiarchos »Athens Finsen« (indenrigsministeren)⁹⁰ – og sine vidtløftige ekskursioner over emner, som lå i udkanten af, hvad folket inget plejede at beskæftige sig med.

⁸⁵ Ft. 13/11 1890; 90/91, sp. 732.

⁸⁶ Neergård, op. cit., s. 190. Neergård til Pingel 10/5 1884 og 23/4 1889. – Pingel var Lepidus, Neergård Octavian og Trier Antonius!

⁸⁷ Ft. 5, 16/3 1889; 88/89 sp. 4762 og 5509.

⁸⁸ Ft. 7/3 og 12/10 1887; 86/87 sp. 2053 og 87/88 sp. 153.

⁸⁹ Ft. 16/10 1885; 85/86 sp. 163.

⁹⁰ Ft. 7/2 1885; 84/85 sp. 726.

Når han imidlertid talte om spiselige svampes fortræffelighed, om fredning af søfugle på Fanø, om de geologiske og botaniske forhold i Venezuela, og udbredte sig om det forkastelige i at holde vilde dyr indespærret i zoologiske haver, så forsvarede han det ved at hævde den opfattelse, at politik ikke kun bestod af grove økonomiske sager, men var »en bestræbelse for at gøre livet for samfundets medlemmer så behageligt, så tiltalende som muligt«. ⁹¹

Den parlamentariske form og procedure lærte Pingel aldrig at beherske. Ofte måtte formanden belære ham, når han gjorde fejl på dette punkt. Arbejdet med at komme igennem papirdyngerne kedede ham, og han beklagede sig ligeledes over de lange, uninspirerede og forvrølede taler, over de lidet værdige former, hvorunder forhandlingerne foregik, og over den store rolle, som forhandlinger i finansudvalget og andre steder uden for salen spillede. Kort sagt var det med en vis lettelse, han i 1892 trak sig ud af folketingsarbejdet, og det er symptomatisk, at hans allersidste bemærkning i tinget fremkaldte en indsigelse fra formanden, hvis klokke Pingels voldsomme sprogbrug, parlamentariske ukyndighed og vidtspændende strejftog væk fra emnet så ofte havde sat i bevægelse.

Pingel som foredragsholder og agitator

Den menneskeskyhed, som »eneboeren på Trianglen« i sin ungdom havde ligget under for, forsvandt i løbet af lærertiden. Han opdagede tidligt, at der var en »agitatorisk side« i hans natur ⁹² og at de store menneskemasser ikke virkede »afskrækkende for mig, de minder mig endog på en vis måde om det store havs ensomhed«. ⁹³

Som taler hørte Pingel til tidens bedste og mest efterspurgte. Han talte aldrig efter manuskript, men nedfældede blot hovedpunkterne på en lap papir, og udfoldede herudfra sin klassiske, fantasifulde, omend ofte noget luftige veltalenhed. Der er mange vidnesbyrd om den store virkning, denne spinkle mands varme og begejstrede talekunst gjorde på hans tilhørere. Det var hans vane at hente råstoffet til de hyppige og ofte dri-stige billeder fra sin store klassiske og naturvidenskabelige viden.

Det var de belærende foredrag – om antikke personligheder, historiske og geologiske emner – for de københavnske arbejdere og for provinsens foredragsforeninger, som han befandt sig bedst ved. Han havde i sin pjece om skolevæsenet fra 1878 beklaget sig over, at han aldrig ved Madvigs forelæsninger havde »set skygger stige op af gulvet«; ⁹⁴

⁹¹ Ft. 9/11 1889; 89/90 sp. 895.

⁹² Pingel til Trier, 3/5 1880; RA, Triers Arkiv A.I. 2.

⁹³ Pingel til Arentzen, udat., cit. K. Arentzen: »Fra yngre og ældre Dage«, 1886, s. 201.

⁹⁴ Pingel: »Om Hovedmanglerne ved den lærde Skole«, 1878, s. 24.

men netop den suggestive foredrags- og oplæsningsteknik beherskede Pingel selv til fuldkommenhed. Kunne han så forene foredragstourneer med geologiske ekskursioner, var hans lykke fuldkommen.

Men også ved talrige politiske møder vakte hans agitation begejstring. I årene 1885–86, hvor protesten mod regeringens provisoriepolitik var på sit højdepunkt, var han ude og tale næsten hver søndag. Mest kendt blev hans deltagelse i »Ballerup-slaget« d. 17. maj 1885, hvor et møde med Pingel, Neergård og Matzen som talere endte i regulært slagsmål. De berømte bemærkninger om, at Næstved'erne skulle vogte sig for ikke at »løfte hovedet så højt, at tårerne kommer til at flyde i Susåen«⁹⁵ og om mulighederne for at »bruge andre våben end rifler; det vil kunne lade sig gøre at tage en junker på en høtyv og en greve på en møg-greb«⁹⁶ stammer ligeledes fra Pingels møder i 1885.

Da han fra 1886 forlod protestpolitikken for at tilslutte sig en moderat forhandlingslinie, mindskedes efterspørgslen efter den nu mere afdæmpede taler en smule; men Pingel kunne dog stadig ved en lang række møder udkaste store vue'er over reaktion og demokrati, enevælde og folkestyre, fordummelse og oplysning, stagnation og fremskridt; samtidig med at han formanede befolkningen til udholdenhed, selvstændighed, sammenhold, moralsk rejsning, ædruelighed og sædelighed, samt priste gymnastiske øvelser, sløjdarbejder og nyttig læsning som midler i folkets kamp mod Højreministeriet.

Pingels stilling indenfor Venstre. Visnepolitik 1884–85

Da Folketinget trådte sammen i efteråret 1884, og bruddet mellem Venstregrupperne blev en realitet, gik Pingel ind i den »europæiske« fraktion under Hørups ledelse, dels i overensstemmelse med hidtidige sympatier og forbindelser, dels fordi han placerede ansvaret for splittelsen hos Berg.⁹⁷ At Hørup oprettede »Politiken« som sit eget organ havde Pingels fulde billigelse; men samtidig forsikrede han i sine offentlige udtalelser, at det ikke var europæernes hensigt at splitte Venstre, blot ville de på deres særlige måde give deres bidrag til den fælles sag.⁹⁸

Imidlertid gled bekymringen over den stadig større splittelse mellem det »danske« og det »europæiske« Venstre fra slutningen af 1884 noget i baggrunden for Pingel, efter at regeringen 1. april 1885 udstedte sin provisoriske finanslov. Han erklærede sig nu for en fortsat ubønhørlig visnepolitik i Folketinget, og optrådte ude i landet som den mest yder-

⁹⁵ Tale i Fuglebjerg, ref. Sorø Amtstidende 13/5 1885.

⁹⁶ Tale i Århus, ref. Bertolt, Christiansen og P. Hansen: »En Bygning vi rejser«, 1954, I, s. 146.

⁹⁷ Pingel: »Et politisk Tilbageblik«, 1891, s. 6.

⁹⁸ Politiken, 4, 10/10 1884.

liggående af alle Venstres folketingsmænd. Han indrømmede senere, at når han i disse dage holdt foredrag om den franske revolution, var det, fordi han ønskede at vise sine landsmænd, »at der også for dem nærmede sig et øjeblik, hvor nødværgeretten måske burde anvendes«. ⁹⁹ På de politiske møder lod han – i modstrid med partiets mere forsigtige førere – forstå, at han billigede skattenægtelse ved siden af riffelfor- eninger og handelsboykot som midler i kampen mod regeringen. ¹⁰⁰

Ønskede Pingel virkelig en revolution i Danmark i 1885? Det kan ikke nægtes, at han i oktober i Folketinget advarede regeringen om, at der ville komme det tidspunkt, da det danske folk i fuld organisation ville rejse sig, ¹⁰¹ og at han ofte mindede om de tilfælde, hvor revolutioner havde kunnet bane vejen for lykkeligere tilstande; men på den anden side havde Pingel jo hele sit liv forfægtet den rolige evolutions idé, som netop »ikke består i at lægge torpedo under det foregående udviklingsled«. ¹⁰² Det bør da også noteres, at der i Pingels taler samtidig med denne spillen på tanken om revolutionen som mulighed, hvis regeringen fortsatte sin politik, forekom mere nøgterne betragtninger om, at han »ikke ville prædike oprør«, og at det trods alt ville være uheldigt, hvis forbindelsen mellem det gamle og det ny altfor voldsomt blev revet over. ¹⁰³

Han synes dog at have ventet en eller anden form for voldsomheder som reaktion på regeringens udfordringer. En diskussion i bestyrelsen for den Liberale Vælgerforening om festlighederne i anledning af Bergs løsladelse fra fængslet i juli 1886 viser Pingels ønske om at se revolutionstruslen brugt mod regeringen. Problemet var, om den løsladte Berg skulle hyldes ved en familiefest i Dyrehaven eller ved en massedemonstration på Nørre Fælled. Pingel gik sammen med Neergård varmt ind for demonstrationen: Den ville give modstanderne »noget at tænke på, navnlig hvad sådan en menneskemasse kunne udrette, når den ville.« Et flertal af bestyrelsen havde dog betænkeligheder. Hvorfor rasle med sabelen, når revolutionen alligevel var opgivet? Hvorfor vanskeliggøre Bergs stilling som samlingsmærke ved at associere ham med de rabiate? Hvorfor arrangere en demonstration i København, hvor den kun kunne stables på benene med socialdemokratisk medvirken, og hvor disse ville høste de politiske fordele i tilfælde af succes, mens den Liberale Vælgerforening under alle omstændigheder hang på udgifterne og besværet? Pingel–Neergård gruppen blev nedstemt. ¹⁰⁴

⁹⁹ Pingel: »Et politisk Tilbageblik«, 1891, s. 6.

¹⁰⁰ Tale i Fuglebjerg, ref. Sorø Amtstidende 13/5 1885.

¹⁰¹ Ft. 16/10 1885; 85/86 sp. 162.

¹⁰² Pingel til Georg Brandes 30/12 1881. BB, III.

¹⁰³ Sorø Amtstidende, 13/5 og 14/9 1885.

¹⁰⁴ Bestyrelsesmøder i Kbh.s Liberale Vælgerforening 18/6 og 28/7 1886. RA,

Pingel bebrejdede senere sig selv, at han i de kritiske dage overvurderede folkets og venstreførernes beslutsomhed og handledygtighed. Han havde brugt voldsomme ord, hvor ingen i virkeligheden var parate til at tage den logiske konsekvens af visnepolitikken. Men han erkendte, at han ikke selv var parat til at give signalet, »da førerne veg tilbage fra den plads, hvor de skulle have været. Jeg er gået frem med de fremrykkende og er vegen tilbage med de vigende«. ¹⁰⁵

Da det nu havde vist sig, at visnepolitikken »stille veltalenhed« ¹⁰⁶ ikke bed på Estrup, og at ingen turde bruge kraftigere midler, førtes Pingel langsomt ind på de tanker, som skulle blive de ledende i hans senere virksomhed: nødvendigheden af stram disciplin og sammenhold i Venstre, og det uundgåelige i at søge forhandling med regeringen.

Samling af Venstregrupperne 1886

Mens polemikken mellem det Bergske og det Hørupske Venstre 1885–86 skærpedes, gled Pingel længere og længere bort fra det sidste mod et formidlende mellemstandpunkt. Bergs fængsling efter Holstebroaffæren i slutningen af jan. 1886 genopvakte noget af Pingels sympati for den gamle fører, og samtidig kølnedes hans tidligere beundring for Hørup. Efter en samtale med denne i begyndelsen af april skrev han således, at han havde »lært at forstå disse folk bedre end før, men ser også modsætningen mellem dem og mig tydeligere end før«. ¹⁰⁷ Dette i forbindelse med oppositionens i almindelighed usikre stilling fik Pingel til at se det som sin opgave at bringe en forsoning i stand mellem de to grupper. At dette faktisk skete i begyndelsen af efterårssamlingen 1886 med dannelsen af »Rigsdagens og Folketingets Venstre«, hævdede Pingel senere »at have haft en ikke uvæsentlig del« i. ¹⁰⁸ Hvor meget hans anstrengelser betød er usikkert, men om deres forløb kan følgende anføres:

På et eller andet tidspunkt, formodentlig midt i juni 1886, aflagde Pingel et besøg hos Berg i fængslet og havde en længere politisk samtale med ham. Emnet omtales intetsteds i kilderne; men at dømme fra et foredrag, som Pingel den 24. juni holdt i Københavns Liberale Vælgerforening over emnet »Hørup og Berg« – på trods af en skriftlig henstilling fra Berg om ikke at benytte indholdet af en fortrolig samtale

Kbh.s Radikale Vælgerforenings Arkiv, nr. 17. Også Dyrehavefesten måtte opgives, og Berg blev fejret ved damperfesten på Marienlyst ved Helsingør.

¹⁰⁵ Pingel: »Et politisk Tilbageblik«, 1891, s. 10.

¹⁰⁶ Ft. 20/11 1884; 84/85, sp. 198.

¹⁰⁷ Pingel til Neergård 9/4 1886. RA, Neergårds Arkiv.

¹⁰⁸ Pingel, »Et politisk Tilbageblik«, 1891, s. 15.

i et sådant foredrag¹⁰⁹ – har formålet været at forsøge at dæmpe Bergs mistænksomhed overfor det københavnske Venstre.

I det nævnte foredrag drog Pingel indledningsvis en sammenligning mellem de to mænd som repræsentanter for to uudrydelige typer i den danske befolkning: det skabende, positive (Berg) overfor det kritisk negative (Hørup). Bergs fejl havde hidtil været en, måske ikke ubegrundet, mistillid til det ikke-landlige Venstre. Der var dog håb om, at han under sit fængselsophold ville besinde sig på større åbenhed. Hørup gjorde sig til gengæld skyldig i at hævde en gold negativisme, som nu ikke længere havde nogen politisk berettigelse. Pingel bekendte at han følte sig tiltrukket af Berg, men at han dog ikke ville svigte alle sine gamle venner, heller ikke G. Brandes, hvor mange vildfarelser denne end på det sidste havde gjort sig skyldig i. Hvis Berg ville, havde han ene af alle formatet til at blive Venstres samlingspunkt – og netop nu var sammenhold af overvældende betydning.¹¹⁰ Hvor meget det end skyldtes Pingels tilskyndelser, erklærede Berg sig efter løsladelsen i juli rede til at optræde som Venstres enhedsmærke. Den 19. okt. sendte bestyrelsen for det danske Venstre et tilbud om samarbejde til Folketingets Venstre. Den 22. holdt dette møde om sagen. Pingel betonedede her indtrængende folketingsmændenes pligt til at modvirke splittelse og mistillid og det europæiske Venstres manglende eksistensberettigelse som gruppe i den foreliggende situation.¹¹¹ Bestyrelsen gav et valent tilsagn om samarbejde, og oppositionen kunne gå samlet til valg i januar 1887.

Moderat forhandlingspolitik 1886–1890

Allerede i den omtalte tale af 24. juni havde Pingel antydnet, at »reaktionens byld« før eller siden ville gå op overfor en enig optræden fra Venstres side, uden at det blev nødvendigt at bruge operationskniven. I fortsættelse af denne tanke henvendte han sig i august til Bojsen og bad denne fortsætte sine forsøg på at få Berg til at gå ind for en forhandlingspolitik i næste folketingssamling.¹¹² Fra efteråret gik han da også offentligt ind for en blandet protest- og forhandlingspolitik, hvis grundlinier ikke forandrede sig væsentligt i de næste 4 år.

Venstre burde aldrig anerkende provisorierne og altid nægte at bevilge penge til de københavnske befæstninger. Derimod skulle der ved forhandling om neutrale emner – og her var det nærliggende for Pingel at pege på bevillinger til undervisningsanstalter, som han da også, som nævnt, var med til at gennemføre – stræbes efter forståelse ikke med

¹⁰⁹ Berg til Pingel, 21/6 1886. RA, Pingels Arkiv.

¹¹⁰ Morgenbladet 25/6, Dagbladet 26/6, »Enhver Sit«, 1886, s. 233.

¹¹¹ Optegnelser af Pingel fra 22/10 1886; RA, Pingels Arkiv.

¹¹² F. Bojsen: »Politiske Erindringer«, 1963, s. 155.

regeringen, men med »det fine og noble Højre« i Landstinget. – Pingel skelnede mellem det »noble Højre«, det »døde Højre« »hvis hele forberedelse til deltagelse i vort politiske liv er . . . at de har læst »Prins Otto af Danmark« og »Erik Menveds Barndom«; og så det almindelige bundfald.¹¹³

Forudsætningen for at denne politik kunne lykkes, så han stadig i partiets sammenhold. Da Berg brød dette ved i slutningen af marts 1887 at nedlægge sit formandshverv og snart efter dannede sin »rene« Venstre-fraktion, misbilligede Pingel i høj grad dette, både fordi det var udtryk for en splittende separatisme, og fordi han anså gruppens unuancerede protestpolitik for tomt ordgyderi. Dette betød dog ikke, at han altid stemte med flertalsgruppen; således modsatte han sig planerne om det nedbrændte Christiansborgs genopførelse, som han ikke fandt på sin plads under de daværende konstitutionelle tilstande,¹¹⁴ ligesom han stemte imod en restaurering af Ribe domkirke med den bemærkelsesværdige motivering, at han ikke ville have kultusminister Scavenius' navn knyttet til en sådan bedrift!

Fra 1887 stod Pingel lidt uden for de forskellige gruppedannelser, hvis indbyrdes intrigeren omkring de enkelte førere forvirrede og forargede ham. Han deltog i partiets påskeforhandlinger 1888 om Højres forligstilbud, men stemte ikke, da bestyrelsens forslag om at afvise forhandling kom til afstemning,¹¹⁵ en holdning som han senere begrundede med, at forhandlingerne havde vist en sådan mangel på disciplin og ledelse i Venstre, at han ikke ville have noget med sagen at gøre.¹¹⁶

I folketingsalen fulgte han dog som regel Holstein, hvis dygtighed han anerkendte, og som han anså for at repræsentere et mellemstandpunkt i partiet med Bojsen og Hørup til højre og venstre for sig. Da Holstein i okt. 1888 syntes at ville danne en særgruppe, regnedes Pingel således for en af hans sikreste støtter.¹¹⁷

Den mistrøstige tilstand indenfor partiet var ofte i denne periode genstand for behandling i hans foredrag. Det var ikke uden grund, at Pingel engang betegnede sig som tilhørende »det pædagogiske Venstre«.¹¹⁸ Han så en af sine fornemste opgaver i at søge at afhjælpe partiets brist

¹¹³ Ft. 4/2 1887; 86/87 sp. 1191. – En anden version af Pingels tredelte forhold til Højre er overleveret i J. J. Ipsens: »En Utopists Historie«, Kbh. 1926, s. 54. Ipsen citerer Pingel for følgende udbrud (1886): »Højre består af tre Dele; den ene Del er Rak, den anden Del er Pak, og den tredie Del er Rakkerpak!«

¹¹⁴ Ft. 3/3 1887; 86/87 sp. 3580.

¹¹⁵ Madsen-Mygdal, »Politiske Oplevelser«, 1912, s. 108.

¹¹⁶ Århus Amtstidende, 30/4 1888.

¹¹⁷ »Tre Venstremænd, en brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergård«, udg. af Harald Jørgensen, 1962. Berntsen til Bojsen 20, 22/10 1888.

¹¹⁸ Pingel til Trier 21/1 1885. R.A. Triers Arkiv, A.I. 2.

ved at drøfte dem offentligt, hvad allerede »Hørup–Berg« foredraget havde vist.¹¹⁹ Tit analyserede han overfor vælgerne årsagerne til svækkelsen: konflikten mellem land og by, modsætningerne med hensyn til religion og forsvarspolitik, og de personlige rivninger.¹²⁰ Det var dog hans påstand som før, at ingen af disse skel var dybe nok til at motivere uenigheden. Men først og fremmest var det dog en samlet arbejdsplan for partiet, han efterlyste.

I hvert fald én gang gjorde han selv overfor partiet et forsøg på at afhjælpe disse svagheder. På et fællesmøde d. 30. nov. 1888 stillede han forslag om en helt ny partiorganisation: et forretningsudvalg på tre medlemmer skulle lægge en arbejdsplan for partiet og lede dets arbejde, et andet udvalg skulle slå ned på brud på disciplinen, både i Folketing og i pressen, og endelig skulle et organisationsudvalg planlægge partiets virksomhed på længere sigt. I en ledsagende tale opregnede Pingel partiets og navnlig førernes synder i fortiden, men opfordrede til, at man nu skulle begynde forfra.¹²¹ Dette radikale forslag blev imidlertid ikke mødt med større entusiasme fra lederne side. Tanken om en arbejdsplan rørte dog ved beslægtede strenge hos Bojsen;¹²² men selve forslaget synes at være faldet bort af simpel mangel på interesse.

Forhandlingspolitik 1890–92

Den forhandlingsplan, indeholdende bl. a. forslag om nedsættelse af sukkertolden og forøgelse af ølafgiften, som Bojsen i sommeren 1890 udarbejdede til brug for det forhandlende Venstre i samlingen 1890/91, efterkom et af Pingels oftest udtalte ønsker. Så da Bojsen efter at have forelagt den for sine nærmeste medarbejdere henvendte sig til Pingel i slutningen af august, var det med »formelig begejstring«, at denne tog imod dette initiativ.¹²³ »Jeg glæder mig meget over dette udkasts tilvejebringelse«, skrev han til Bojsen, da han havde sat sig ind i forslaget, »jeg har ved de foregående samlings begyndelse bittert savnet, at der ikke fra de ledende mænds side forelå en sådan plan for arbejdet.«¹²⁴ Også Pingel var nu nået til den overbevisning, at en tilbagevenden til lovlige tilstande gennem et forlig med regeringen kun kunne opnås ved forhandlinger om mådeholdne sociale reformer, hvorved på en gang de

¹¹⁹ Pingel var aldrig veget tilbage for angreb på sakrosankte personer, jvf. hans behandling af Madvig og Ploug. Han havde tidligt erklæret, at »de sår, der skulle helbredes grundigt, må lægges blot, ikke atter og atter overklistres ubeset«. 'Hovedmanglerne', 1878, s. 40.

¹²⁰ Således tale i Odense, ref. *Fyens Tidende*, 8/10 1888.

¹²¹ Høgsbro til Bojsen 30/11 1888. Høgsbro, op. cit. II.

¹²² Bojsen til Høgsbro 2/12 1888, *ibid.*

¹²³ Bojsen, op. cit., s. 190.

¹²⁴ Pingel til Bojsen 4/9 1890; Bojsen, op. cit., s. 191.

trængendes kår bedredes, og parterne vænnedes til saglige forhandlinger.¹²⁵ Da sukkertoldforslaget kom for i Folketinget i november, sluttede Pingel sig da uforbeholdent til den Bojsenske gruppe, og her forblev han resten af sin tid i Folketinget. Under forslagens behandling sagde han om sin personlige stilling, at han nu ligesom så en lysning i horisonten, en chance for Venstre til at komme ud af dødvandet. »Jeg har, som de ærede partifæller vil vide, i partimøder bestandig kæmpet for den opfattelse, som jeg her i korte træk gør gældende (at Venstre som helhed burde følge flertallets forhandlingspolitik). Jeg har bedt, jeg har tiggert, kan jeg gerne sige, om man dog ville bære sig sådan ad, om man dog ville huske på det folk, man repræsenterede . . . men, som sagt, jeg har oplevet den ene skuffelse efter den anden. Jeg har tilbragt de sidste år her dels i bitter kamp, dels i en dump fortvivlelse.«¹²⁶ Arbejdsprogrammet syntes nu det sidste håb.

I perioden indtil valget 1892 kastede Pingel sig da også – på et tidspunkt, da han havde erklæret ikke at ville lade sig genopstille – kraftigere end tidligere ind i folketingsarbejdet. Han arbejdede i en række udvalg, og blev viklet ind i en del bitre ordskifter med Berg, Hørup og Edv. Brandes om sit »frafald«, når han tog ordet for sin gruppe under finanslovsdebatterne eller i de sager, han tog sig særlig af – d.v.s. forslag om lærerlønninger, om Landbohøjskolen, folkehøjskolen, hospitalsbyggeri og de lægevidenskabelige anstalter.

Nu da han havde sluttet sig nærmere til en bestemt Venstregruppe steg også hans indflydelse i partiet. Morgenbladet begyndte igen at skrive pænt om ham og spæde ham endda en stor fremtid, hvis han ville løse de opgaver, som ventede ham i det forhandlende Venstre.¹²⁷

Han var ligeledes medlem af den inderkreds, som under Bojsens periodiske fravær samledes hos Høgsbro for at drøfte forhandlingsgruppens anliggender, og som foruden disse to også inkluderede Neergård og Klaus Berntsen.¹²⁸ Men dette varede kun til 1892, hvor han udover Folketinget også for bestandig forlod partipolitisk virksomhed.

Afsked med det politiske liv

Heller ikke disse sidste år lå Pingel på den lade side i sin virksomhed inden for det »pædagogiske Venstre«, som han jo var ene medlem af. Tværtimod intensiverede han sine offentlige bekendelser af egne og andres synder.

Straks efter valget i jan. 1890 informerede han Neergård om sine

¹²⁵ Pingel: »Et politisk Tilbageblik«, 1891, s. 27.

¹²⁶ Ft. 14/11 1890; 90/91 s. 867.

¹²⁷ Således Morgenbladet 22/1 1890.

¹²⁸ Høgsbro til Bojsen 29/4, 7/7, 4/8 1891; Høgsbro, op. cit.

ideer for rekonstruktionsarbejdet i partiet, og vedkendte sig her sin tro på »dekraftige midler, særlig bambusrøret!«¹²⁹ Dette fortsat holdt han, og de første slag uddelte han på et møde i Århus d. 16. juni, hvor han tillige meldte fra som folketingskandidat. Her fordømte han Venstres »klumpepolitik« og gav – uden at lade sine egne synder uomtalte – sin utvetydige mening til kende om hver enkelt af de førere, som ved deres indbyrdes splid efter hans mening havde forrådt vælgerens interesser.¹³⁰ De temaer, som han her havde anslået, udviklede han videre i en opsigtsvækkende pjece med titlen »Et politisk tilbageblik. Nogle ord til selvforsvar«, som han udsendte i okt. 1891. Som titlen antyder, var det Pingels hensigt at rense sig for beskyldningerne om at have svigtet sine principper fra 1884–85; men han genoptog i den forbindelse sine angreb på førerne: Berg bebrejdede han, at han var med i 1866, da, som han i anden forbindelse udtrykte det, »højrerævene og venstregæssene reviderede den danske grundlov«, samt at han ikke ville drage konsekvensen af, at visnepolitikken var faldet til jorden, men med sine sædvanlige eneherkertilbøjeligheder fortsatte en splittende og tom protestpolitik. Holstein fik ros for sin gode vilje og sin mandige beslutning om at trække sig tilbage, men Pingel kunne dog ikke forbigå de uheldige »frivole« træk i hans karakter. Bojsen havde han i Århus stemplet som en middelmådig, lidt småtskåren mand, dog med gode kundskaber på det politiske område, men han gik af forståelige grunde fri i »Tilbageblikket«.

Først og fremmest var der dog her tale om et opgør med Hørup og de tidligere københavnske allierede i det litterære Venstre. Det afgørende sammenstød var allerede kommet året før i Folketinget, hvor Edv. Brandes i en række bitre ordskifter med Pingel havde harcelleret over dennes bevægen sig i »fantasier, forestillinger og drømme«, over hans evige snak om »moral«, og irriteret havde frabedt sig Pingels skolemestertone overfor voksne kolleger.¹³¹

I 1891 blev bruddet totalt. Pingel trak sig tilbage fra arbejdet i Studenterensamfundet. I maj revnede den Liberale Vælgerforening efter grupperingerne i Folketinget. Som protest imod, at forretningsudvalget havde indbudt Berg og Hørup som talere til foreningens grundlovsfest, meldte Pingel sig – sammen med Neergård, Secher, Borchsenius, Har. Holm og Sv. Høgsbro – ud af bestyrelsen.¹³² Endnu i 1891 stemte Pingel

¹²⁹ Pingel til Neergård 27/1, 1891. RA, Neergårds Arkiv.

¹³⁰ Århus Amtstidende 17/6 1890.

¹³¹ Ft. 8/2 1890; 89/90 sp. 2339 og 13/11, 1890; 90/91 sp. 805.

¹³² Bestyrelsesprotokoller, møderne 13/5 og 10/7 1891. RA, Københavns Radikale Vælgerforening Arkiv, nr. 17. Hørups tale ved grundlovsfesten var det berømte 'Nu er det Svampens Til' – angreb på 'sammensmelterne'. (»Viggo Hørup. Retning til Venstre«, udg. Ebbe Reich, 1968, s. 97 ff.).

i Folketinget for den kontroversielle bevilling til Georg Brandes. I 1892 stemte han imod, fordi sagen efter hans mening var politiseret af Brandes' tilhængere.¹³³

I sin afskedspjece rettede Pingel nu skytset mod Hørups og »Politiken«s letfærdige politiske agitation, deres frivole københavneri, deres intolerante og overlegne holdning til de moralske og religiøse følelser, som var befolkningen hellige, og som Pingel mente burde skånes af hensyn til dens handlekraft. Og han erklærede, at »det er den omtalte dels fjendtlige, dels ligegyldige holdning overfor den overleverede moral, der mere end noget andet har skilt mig fra tidligere meningsfæller«. ¹³⁴

Bojsen, til hvem Pingel havde sendt manuskriptet til pjecen – dog så sent, at der ikke kunne rettes i det – kunne naturligvis kun glæde sig over dette udfald mod det dekadente københavnske »grinebideri«. Derimod var han ikke begejstret for, at Pingel udtrykkelig havde afskrevet mulighederne for at opnå forlig med regeringen i samlingen 1891/92 og henviste dette til følgende rigsdagssamlinger. I en forståelig nervøsitet over, hvorledes dette kunne udnyttes i de radikales agitation, bad han Pingel om, hvis det kunne nås, at benytte sig af mere ubestemte tidsangivelser, uden dog at dette ønske blev efterkommet.¹³⁵ I en temmelig giftig omtale i »Politiken« af Pingels pjece blev der da også slået ned på dette punkt (»sagde vi det ikke: efter valgene!«), men derudover kaldes Pingel en »skuffelsens apostel« og »et uhyggeligt eksempel på, i hvilken grad en falsk plads og en forkert front er i stand til at forvrænge og forringe et menneske, som utvivlsomt er begyndt med de alleragtveddigste formål«. ¹³⁶ Bojsen synes dog at have båret over med Pingel. I breve til ham udtrykte han taknemmelighed over den støtte, han havde modtaget; og i sine erindringer lader han en vis sympati og respekt for Pingels særprægede personlighed skinne igennem.¹³⁷

Den unge student P. Munch var en undrende tilhører til nogle af de voldsomme offentlige opgør mellem de to fløje i januar 1891 og skildrede i et brev til vennen J. P. Jacobsen 19. jan. hvorledes Pingel og Hørup duellerede om hinandens moralske habitus og demokratiske sindelag. 'Pingel holdt en prædiken om alt det gode, han havde gjort socialdemokraterne, og sluttede med om sig selv og Bojsen at citere det bevingede ord »Lys over landet, det er det, vi vil«, og for Bergs og Hørups vedkommende skabe det antagelig i fremtiden ikke mindre bevingede ord 'Rummel og Blændværk over landet, det er det, de vil'. (Møde på Sortedamslund arrangeret af den Liberale Vælgerforening. »En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889–1901,« udg. af Lis Jacobsen og Holger Brøndsted, 1962, I s. 74–79).

¹³³ Se Hans Hertel, op. cit., s. 232–35 om Pingels opgør med Brandesianerne.

¹³⁴ Pingel: »Et politisk Tilbageblik«, 1891, s. 34.

¹³⁷ Bojsen til Pingel 29/10 1891.

¹³⁶ Politiken 31/10 1891.

¹³⁷ Bojsen til Pingel 26/4 og 1/5 1892. Bojsen, op. cit. s. 228, 353, 360.

I sin afskedstale i Folketinget d. 22. marts 1892 beskæftigede Pingel sig med historiens dom over ham, og hævdede endnu engang den indre konsekvens i de standpunkter han havde indtaget. Hans slutningsord kan stå som eksempel på hans patos og hans dristige talerkunst:

»Jeg tror ganske vist ikke, at historien nogen sinde vil komme til at beskæftige sig med sådanne småting som min stilling i denne forsamling – dertil mener jeg at have spillet alt for lille en rolle her – men jeg tror alligevel, at når en gang, for kuriøsitetens skyld, et eller andet menneske, måske en lærd, vil give sig til at undersøge disse forhold, vil han finde, at der er en overmåde god overensstemmelse mellem min optræden i tidligere tid og den, jeg viser nu . . . Derfor går jeg med oprejst pande bort fra dette ting. Hvis nogen har villet insinuere, at jeg skulle være påvirket udefra, vil jeg sige, at for mig er så vel folkegunst som de mægtiges gunst som en kartoffelskrælling eller en udbrændt cigar, der ligger på min vej: jeg går over dem, mine tanker forstyrres ikke af dem, de ere mig fuldstændig ligegyldige! Og jeg går med så meget større ro hen over dem, som jeg ved, at der er så mange, der følger bag efter mig, som ville plukke disse dejlige ting op fra den skidne gade.«¹³⁸

Pingel som politiker

I spørgsmålet om konsekvens eller ikke konsekvens havde Pingels holdning ikke været meget forskellig fra de andre Venstrefolketingsmænd. Oppositionsbewægelsen havde siden det først provisorium i 1877 ofte været splittet i spørgsmålet om den taktiske linie overfor Estrup. Pingel havde i 1886 begivet sig ind på den forsigtige forhandlingslinie og sluttede sig klart til Bojsens forhandlingspolitik fra 1890 fordi han var træt af den golde visnepolitik og fordi han mente bedst at forsvare den brede befolknings, d.v.s. også de grundtvigianske Venstrebønders, interesser derved. Og som »sammensmelterne« i 1891 ofte gjorde Hørup-folkene opmærksom på, havde også Hørup i perioden 1887–88 forsøgt en forhandlende linie. Men i 1891 tilspidsede de latente konflikter indenfor Venstreoppositionen sig på en måde som gav idealet om den forenede opposition dødsstødet. Hørup faldt ved valget i 1892, men fortsatte den konsekvente nejpolitik overfor den grundlovsbrydende regering. Bojsen førte forhandlingspolitikken videre til forliget i 1894. Brandesiaerne mistede i stigende grad interessen for det oppositionelle fællesskab og dyrkede deres åndelige individualiteter og de store mænd. Pingel gav op overfor denne splittethed og trak sig tilbage fra det politiske liv.

Hos de af Pingels samtidige, som har beskæftiget sig med ham og

¹³⁸ Ft. 91/92 sp. 4987.

hans politikergerning, kan spores to forskellige opfattelser af hans skæbne.

Den ene ser ham som den ædle, sandhedssøgende idealist, der kæmpende med åbent visir må lide skuffelser i det smudsige politiske arbejde, og derfor efter at have gjort op med hykleriet og bagvaskelsen trækker sig tilbage til sin egen verden, »en verden af skønhed, en verden hvor der er ren høj luft, og hvor det er godt at være for en menneskesjæl, som altid har søgt mod idealet«. ¹³⁹ Bjørnson skrev på samme måde i 1891, at »for mig er han den mishandlede, en ideal natur mellem røvere. Jeg elsker ham netop af den grund«. ¹⁴⁰ Og Hans Olrik udtrykte det i sin nekrolog fra 1919 således: »Hans enspændernatur passede ikke ind i partirammerne, og hans idealisme tog forargelse, da virkeligheden blev ham klar. Så meldte han fra . . .«. ¹⁴¹

Heroverfor ville de, der politisk stod til venstre for ham, naturligvis hævde, at en stor del af hans vanskeligheder stammede fra et fundamentalt set forkert politisk valg fra hans side: Fra den borgerlige kulturradikales naive tro på, at »Venstre, disse skikkelige Gaardmænd og disse bornerte og beregnende Bedsteborgere – virkelig vilde gøre det af med Grosserer-Regimentet og Præstemoralen og den militære Kommando«. ¹⁴² Også på det mere personlige plan er en række karakterbrist blevet trukket frem for at vise, at han for det første aldrig skulle have været politiker, og for det andet selv gjorde sit til at gøre sig umulig som sådan. Dertil manglede han udholdenhed, dømmekraft og eksakt viden på en række praktiske felter. »Især kan han ikke mindes som den, der har gennemført et politikens helvede og derefter havde rensset sig og var steget frem som en gralsridder. En kæmpe af den helige ånd fører sig og virker helt anderledes«. ¹⁴³

Det må naturligvis indrømmes, at Pingel hverken hvad forudsætninger eller væsen angår kunne siges at høre til dem, som normalt kaldes fødte politikere. Men for så vidt var det heller aldrig hans mening at indtræde i de almindelige politikeres rækker. Han så det som sin hovedopgave at bidrage til folkets og dets føreres moralske rejsning i forfatningskampens svære år, og i dette arbejde kom det ikke an på specialviden. Pingel gjorde sig derfor mere bemærket ved sine store vue'er over tidens strømninger og tendenser – hvoraf nogle var genialt-profetiske, andre tangerende det latterlige – end ved sans for taktik eller for det praktiske arbejde.

¹³⁹ Marie Lassen til Pingel, 25/2, 1910. RA. Pingels Arkiv.

¹⁴⁰ Bjørnson til forfatteren Greensteen, 2/1 1891, Bjørnsons Brevveksling.

¹⁴¹ Tilskueren, 1919, s. 495.

¹⁴² C. E. Jensen i Socialdemokraten 5/11 1889, cit. Hertel, op. cit., s. 212.

¹⁴³ Edvard Brandes i Politiken, 22/5 1923.

Men denne moraliserende – ofte let farisæiske – indstilling forbundet med en trang til hensynsløs åbenhed gjorde det samtidig svært for Pingel at begå sig i politikerkredse. Det må have været vanskeligt at åbne sig helt overfor en kollega, som man vidste ingen skrupler ville have ved at dissekere en for en vælgerforsamling, hvis man ikke nåede op til den standard, han satte for deltagere i det politiske liv. Også på andre områder var han uberegnelig: Hans humør og energi kunne svinge fra apatisk melankoli eller misantropi til pludselig begejstring for en eller anden sag; og den voldsomme hidsighed, som navnlig synes at have grebet ham, når han stod på talerstolen, kunne give sig lidt pinlige udslag, som da han engang i nov. 1885 i en tale på Røde Kro midt under et heftigt angreb på sine bagvaskere fra Højrepressen erklærede sig parat til at duellere med en hvilken som helst repræsentant for »Dagbladet«.¹⁴⁴

Den almindelige indstilling til fænomenet Pingel blandt Venstrepolitikere synes da også at have været den, at man på den ene side respekterede hans kundskaber, hans idealisme og hans gode vilje – ting som selv hans politiske modstandere sjældent drog i tvivl – men på den anden side rystede lidt på hovedet af hans ideer og hans metoder, overbærende eller irriteret, alt efter temperament.

Selv om Pingel var en skuffet mand i 1891, kan hans politiske virksomhed dog ikke kaldes ganske resultatløs. Han var ikke kun den ildsprudlende fanatiske agitator, som Højrepressen gjorde ham til; han var heller ikke nogen naiv gallionsfigur, bag hvilken skumle radikale dækkede deres destruktive komplotter.¹⁴⁵ Inden for den politiske og kulturelle opposition var han som fremhævet aktivt medvirkende ved en række begivenheder af formidlende og samlende art: Alliancen mellem det litterære og det radikale Venstre, oprettelsen af Studentersamfundet og af Københavns Liberale Vælgerforening, overenskomsten med socialdemokraterne 1884, samlingen af Venstregrupperne 1886. I Folketinget var dog oprettelsen af Danmarks Geologiske Undersøgelse resultatet af hans initiativ. Som folkelig oplyser var han efter alt at dømme en lødig, inspirerende og afholdt foredragsholder, der har gjort indtryk på de mennesker, han mødte på sine rejser landet rundt, »overalt delende ud af, hvad jeg vidste og tænkte, med ærlighed og oprigtighed«.¹⁴⁶ Måske en Don Quixote udadtil; men privat en besejdede mand, der var i besiddelse af en overraskende stor portion selvironi. Som han engang bemærkede til Herman Trier om sit forhold til den praktiske

¹⁴⁴ Morgenbladet, 18/11 1885.

¹⁴⁵ Synspunkterne nævnt og diskuteret i Berlingske Tidende 4, 5/3 1892 i en længere omtale af »Et politisk Tilbageblik«.

¹⁴⁶ Erindringer af Pingel i Århus Amtstidende, 1/10 1916.

virkelighed: »Det går mig her som så ofte: Jeg ser en ikke stor Sten, som jeg mener med Lethed at kunne flytte. Men ved nærmere Under-søgelse viser det sig, at den har en underjordisk Del, der er mange gange større end den overjordiske, og Resultatet bliver atter som sædvanligt Impotensens Tragedie eller Komedie, hvad man nu vil.«¹⁴⁷

¹⁴⁷ Pingel til Trier, 2/9 1886. RA, Triers Arkiv A.I. 2.

Oversigter

BROCKDORFF-RANTZAU I TYSK HISTORIOGRAFI

AF

CARSTEN DUE-NIELSEN

“...Sorel once wrote that in times of crisis revolutionaries must become diplomats and diplomats revolutionaries. Brockdorff-Rantzau was such a man, a man capable of changing. Within a span of a few weeks he developed a foreign policy far in advance of his time ... Brockdorff-Rantzau had one ultimate objective – the solidarity of Europe and world cooperation. He had an exceptionally clear insight into the interdependence of international, national and social issues ... Again and again he pleaded for international economic and social solidarity. It was only with this idea in mind that he wrote in his letter of resignation of the German nation’s right to existence and of its world mission to champion the idea of democracy.”
(Otto-Ernst Schüddekopf, 1969)

»...Die Charakterisierung Brockdorff-Rantzaus nannte treffend seinen Ehrgeiz, den Willen, unabhängig von Parteien seine Ziele zu verfolgen und »national« zu regieren, und den auffallenden Mangel an innenpolitischen Verständnis... die Noten... enthielten einen propagandistischen Effekt; sie sollten alle diejenigen zufriedenstellen und bestärken, die in erster Linie die nationale Größe und Ehre im Sinn hatten ... der Weg, auf den er sein Programm in die Wirklichkeit umsetzen wollte, fordert schärfste Kritik.«
(Peter Krüger, 1973)

Citaterne illustrerer, at Brockdorff-Rantzau er en omstridt skikkelse i tysk historiografi.

Som diplomat i den wilhelmske periode, senest som ambassadør i København 1912–18, som statssekretær og udenrigsminister i Weimarrepublikkens første år 1918–19, og som ambassadør i Moskva 1922–28 spillede Ulrich Graf Brockdorff-Rantzau (1869–1928, i det følgende kaldt Rantzau) en ikke uvæsentlig rolle i betydningsfulde faser i Tysklands udenrigspolitik i det 20. århundrede.

I kraft af sin placering forbinder han tysk politik fra perioden før og under 1. verdenskrig med mellemkrigstiden. Undersøgelser af hans po-

litik kan måske derfor bl. a. kaste lys over diskussionen omkring kontinuiteten i Tysklands udenrigspolitiske mål og strategi i dette århundrede.

Denne oversigt vil koncentrere interessen omkring Rantzau i hans tid som ansvarlig for udenrigspolitikken i 1919. Den rolle, han før og siden spillede i tyske initiativer under krigen og i Rapallo-politikken, vil kun i stærkt begrænset omfang blive inddraget som supplement.

Det er almindeligt antaget, at der var tale om en høj grad af identitet mellem den tyske udenrigspolitik i første halvdel af 1919 og Rantzau. Hans politik og rækkevidden af hans indflydelse vil være et hovedemne for den følgende diskussion. Kun i begrænset omfang vil denne politik blive set i en kronologisk og emnemæssig sammenhæng med andre aspekter af tysk politik.

Som antydning af de indledende citater har opfattelsen af Rantzau imidlertid ikke været entydig. Et andet hovedemne for oversigten vil derfor være et forsøg på at identificere hvori uenigheden består mellem de historikere, der har beskæftiget sig med Rantzau, og hvilke faktorer, der kan tænkes at have bestemt denne.

Gennemgangen er søgt struktureret omkring de 2 emner. Det har først været tanken at beskrive Rantzau og hans politik, ikke på grundlag af primært materiale, men udfra litteraturen om ham. Derved belyses samtidig emnerne for de dybtgående divergenser mellem forskerne, således at baggrunden skabes for analysen af historiografien. Oversigten er derfor disponeret således, at de vigtigste enkelte værker præsenteres først, dog efter en kort omtale af det til rådighed værende materiale. Dernæst følger gennemgangen af forskernes stillingtagen til en række enkeltproblemer i Rantzaus politik, ordnet efter hovedemnerne: beslutningssystem, personlighed, virkelighedsbillede, mål og strategi. Oversigtens anden hoveddel rummer tilløb til en analyse og forklaring på de temmelig divergerende opfattelser, de refererede forfattere har fremlagt. Den består dels i en gennemgang af de dominerende skoler i tysk samtidshistoriografi, dels i korte afsnit om historieskrivningens relationer til den samtidige politiske udvikling og tilgængeligheden af kildematerialet.

Medens dispositionen således skulle kunne begrundes logisk, lider den fremstillingsmæssigt af den svagheit, at det er umuligt at undgå en række gentagelser og overlapninger i de enkelte afsnit.

Der er også andre analytiske og fremstillingsmæssige problemer ved at gennemføre denne analyse med dens dobbelte sigte. I gennemgangen af de enkelte historiske problemer er det en oplagt risiko at overfortolke de anvendte værker, ved at stille spørgsmål til dem vedrørende Rantzaus politik, som forfatterne måske næppe har overvejet grundigt, fordi de har benyttet andre analytiske kategorier end de i oversigten anvendte. En anden vanskelighed er det i fremlæggelsen at holde egne synspunkter

på de historiske problemer ude fra den præsentation af den historiske ramme, der er nødvendig for at kunne placere forskernes synspunkter. Det har netop ikke været tanken her at tage stilling til det saglige indhold i forfatterens resultater, men det kan næppe helt undgås. I analysen af historiografien befinder oversigten sig på gyngende grund. Parallelle enkeltundersøgelser, der kan foreskrive metode og opvise resultater, er særdeles fåtallige, i hvert fald for samtidshistoriens vedkommende. Hertil kommer, at oversigterne over de bredere historiografiske strømninger sjældent giver præcise oplysninger om enkelte forfattere eller skolars synspunkter, arbejdsmetoder og ideologisk-politiske udgangspunkter. Tillige er det – desværre for historiograferne – således, at kun få forfattere angiver deres politiske, ideologiske og teoretisk-metodiske grundlag for den påvirkning, de har modtaget fra andre forskere. Sådanne bekendelser ville vel i øvrigt næppe umiddelbart kunne accepteres af historiografen. Det er følgelig med stor betænkelighed, oversigten forsøger at placere de analyserede forfattere, og risikoen for fejlfortolkninger er åbenbar.

Det må yderligere indledningsvis nævnes, at Rantzau og den tyske udenrigspolitik i 1919 vil blive anskuet ud fra især de senere års debat først og fremmest i den tyske forbundsrepublik. Denne debat kan næppe betegnes som en af de store meningsudvekslinger i nyere tysk historiografi, der som Fischer-debatten om de tyske udenrigspolitiske mål før og under 1. verdenskrig, tolkningen af Rapallo og af Stresemanns politik samt naturligvis ikke mindst diskussionen om perioden fra 1933 til 1945 har bragt talrige indlæg fra de betydeligste tyske samtidshistorikere og ofte har rejst metodiske og teoretiske problemer. Alligevel er den næppe uden interesse for så vidt som det er muligt at illustrere generelle synspunkter på tysk historieskrivning ved hjælp af en undersøgelse på dette begrænsede felt.

For en række af de værker, der i det følgende skal omtales, er det karakteristisk, at deres hovedsigte ikke er denne artikels emne.¹ Det er derfor naturligt, at deres analyse af den tyske udenrigspolitik og særlig Rantzaus rolle i den i 1919 har taget udgangspunkt i forskellige aspekter. Man har eksempelvis set dette emne i forhold til Rusland, i forhold til de allierede magter generelt, i enkeltpørgsmål som det økonomiske, eller man har lagt hovedvægten på forholdene i den tyske beslutningsproces.

Opfattelsen af Rantzau ud fra et sådant specifikt aspekt vil imidlertid oftest være ledsaget af et billede af hans personlighed såvel som af hans

¹) Debatten om den tyske politik i 1919 har været beskeden sammenlignet med de talrige publikationer om de allieredes politik på Versailleskonferencen. Der har været tendens til at beskæftige sig med Tyskland alene som objekt og altså tage samme synspunkt som de stater, hvis politik faktisk føres igennem.

og regeringens generelle politik. Man kan måske derfor benytte disse værker til en detaljeret beskrivelse af en række enkelte sider af Rantzaus politik samt til en karakteristik af den specifikke debat mellem forfatterne, der delvis kan opfattes som en diskussion af den myte, der dannedes omkring ham.

I

Kildegrundlaget for de foreliggende fremstillinger er gennem det sidste halve århundrede blevet stadig mere omfattende. Det samtidige materiale i form af offentlige taler, proklamationer, avisartikler og hastigt udkomne erindringer suppleredes af de tyske aktpublikationer, der indgik som et led i den tyske politik allerede fra sommeren 1919. De sidste er imidlertid af ringe værdi for analysen af de interne tyske overvejelser. Vigtigere er her de udgivne erindringer fra implicerede beslutningstagere, en kildegruppe af et noget blandet indhold, som er fortsat gennem de følgende 50 år, og som vel må siges efterhånden at bygge på en imponerende hukommelse.

De fremstillinger, der publiceredes i det første tiår, havde mange detaljer og analyser af den tyske politik og kampen omkring dens tilblivelse.² Først langt senere etableredes imidlertid et fast kildegrundlag herfor i form af interne ministerielle dokumenter. I 1941 offentliggjorde Alma Luckau³ en række dokumenter og breve fra den daværende ministerialdirektør Walter Simons arkiv, der var bragt ud af Tyskland i 1939.⁴ Herigennem skabtes en vis indsigt i de interne overvejelser i den tyske fredsdelegation i Versailles i maj og juni 1919, samt ved offentliggørelsen af nogle interne memoranda fra marts og april 1919 oplysning om de tyske forhåndsforventninger til fredsforhandlingerne. Endvidere kastedes bl. a. lys over det stærkt diskuterede spørgsmål om Rantzaus tale ved overrækkelsen af fredsforhandlingerne den 7. maj, idet 3 ret divergerende udkast aftryktes.

Allerede i 1929/30 havde Rantzaus broder Ernst Rantzau bemyndiget Erich Brandenburg til at skrive en egentlig biografi baseret på Rantzaus arkiv.⁵ Da Brandenburg i 1932 var færdig med sit værk, der nærmest havde karakter af en række dokumenter med forbindende tekst, indsendte han sit manuskript til Auswärtiges Amt, der nedlagde forbud mod offentliggørelse. I 1934 beslaglagdes Brandenburgs manuskript og

² Eksempelvis Karl Friedrich Nowak: Versailles. Berlin 1927.

³ Alma Luckau: The German Delegation at the Paris Peace Conference. New York 1941.

⁴ Luckau s. VI, X.

⁵ Herbert Helbig: Die Moskauer Mission des Grafen Brockdorff-Rantzau. Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. 1955, s. 286 ff.

Rantzaus papirer. Samme år blev det tilbagegivet forfatteren igen, men i 1941 beslaglagdes det påny på foranledning af udenrigsministeriet.

Ved krigens slutning i 1945 faldt arkivet sammen med hovedparten af de øvrige ministerielle arkivalier i de vestallieredes hænder og førtes til London og Washington. Her mikrofilmmedes de samlede tyske arkiver næsten in extenso, men materialet gjordes ikke fuldt tilgængeligt for forskningen. De omfattende arkiver blev først fra slutningen af 1950-erne benyttet af de vesttyske historikere.⁶

Allerede på et tidligere tidspunkt var imidlertid en del af materialet blevet anvendt. Brandenburg havde foretaget en række afskrifter af dokumenter fra Rantzaus arkiv, og disse havde undgået beslaglæggelsen. Da Herbert Helbig i 1946 efter Brandenburgs død gennemsøgte kælderen i dennes udbombede hus, fandt han dette materiale, som han derfor kunne benytte i en artikel fra 1955.⁷

I slutningen af 1950erne og begyndelsen af 1960erne er det samlede tyske aktmateriale blevet katalogiseret⁸ og kan nu erhverves på mikrofilm. Originaldokumenterne er siden blevet ført tilbage til Tyskland og placeret i udenrigsministeriets arkiv i Bonn.

De dokumenter, der ved 2. verdenskrigs slutning faldt i russiske hænder og nu er anbragt i arkiverne i Potsdam og Dresden, har kun været tilgængelige for den vesttyske forskning gennem referater og henvisninger i østtyske og russiske fremstillinger. Det drejer sig om mindre dele af arkivet for udenrigsministeriet, rigskancelliet, visse andre ministerier af betydning for udenrigspolitikken som finans- og handelsministerierne, samt de preussiske og saksiske landsarkiver og visse militære arkiver.⁹

II

I det følgende skal gives en oversigtsmæssig præsentation af en række værker med en kortfattet omtale af deres emne, materiale, metode og resultater.

For en umiddelbar betragtning forekommer den tyske historieskriv-

⁶ Herbert Helbig: *Die Träger der Rapallo Politik*. Göttingen 1958, s. 7. Fritz T. Epstein: *Zur Quellenkunde der neuesten Geschichte. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1954, s. 313–25.

⁷ Helbig: *Mission*, s. 287 f. En artikel af Fritz T. Epstein – *Zwischen Compiegne und Versailles i Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1955 – benyttede dele af materialet.

⁸ *Index of Microfilms and Records of the German Foreign Ministry and the Reich's Chancellery*, Washington 1958. *A Catalogue of Files and Microfilms of the German Foreign Ministry Archives 1867–1920*. Oxford 1959. *A Catalogue of Files and Microfilms of the German Foreign Ministry Archives 1920–45*, 1–3. Stanford 1962–66.

⁹ Rosenfeld: *Sowjetrussland und Deutschland 1917–22*. Berlin 1960, s. 401–02.

ning i dette århundrede præget af en stadig vekslen mellem dyb splittelse med stærke modsætningsforhold og de dominerende skoler, der trækker sig sejrende ud af de heftige debatter. Et forsøg på en kronologisk inddeling kan derfor dels tage sit udgangspunkt i de spørgsmål, historikerne har diskuteret, dels søge at identificere de opfattelser, der når fra monografierne til oversigtsværkerne og kommer til at stå som udtryk for deres tid.

Den tyske historiografi vedrørende den tyske politik under Versailleskonferencen kan på dette grundlag indeles kronologisk i 3 perioder hver med sin problemstilling og opfattelse:

1. I 1920'erne og 30'erne fremkom en række værker og artikler om Rantzaus politik og person såvel som om den tyske udenrigspolitik generelt. Grundlaget var dels personlige forbindelser med Rantzau, dels hans egen bog, der udkom i tre udgaver 1920–25.¹⁰

Med politisk udgangspunkt i en national statsopfattelse opfattede man Versailles-freden som et uretfærdigt diktat og den tyske politik, som den formuleredes af Rantzau, som det mest logiske svar herpå. Rantzaus afvisning af fredsbetingelserne blev accepteret og indgik i den tyske konservative historieskrivnings kritik af Weimarrepublikken og dens politikere. Mens der i offentligheden omkring tiden for underskrivelsen i 1919 havde været stærkt delte meninger om den tyske politik,¹¹ blev den konservativt prægede historiografi temmelig enig i sin bedømmelse. Også mere liberalt orienterede identificerede sig med Rantzaus politik. Blandt de talrige artikler og bøger fremtræder *Stern-Rubarths* som et typisk og velformuleret eksempel.¹²

Først med emigranten *Alma Luckaus* bog fra 1941 fremkommer imidlertid en egentlig videnskabelig analyse af den tyske politik op til og under fredskonferencen. På grundlag af adskilligt internt materiale, især hidrørende fra ministerialdirektor Simons, og med anvendelse af den diplomatiske histories traditionelle arbejdsmetode når hun frem til en opfattelse af den tyske politik, der i forhold til den hidtidige tyske historiografi er mere nuanceret, men ikke væsentlig anderledes. Hen-

¹⁰ Graf Brockdorff-Rantzau: *Dokumente und Gedanken um Versailles*. Berlin 1920, 1921, 1925.

¹¹ Jvf. f. ex. *Zentrumavisen »Germania«s* angreb på Rantzau citeret hos Fritz Max Cahén: *Der Weg nach Versailles*, Boppard 1963, p. 334–37.

¹² Edgar Stern-Rubarth: *Graf Brockdorff-Rantzau. Wanderer zwischen zwei Welten*. Berlin 1929. *Europäische Gespräche* 7, 1929, s. 1–47. (Gedenkreden af bl. a. Stresemann). E. Czech-Jochberg: *Die Politiker der Republik*. Leipzig 1933, s. 73–83. L. v. Kohl: *Berliner Monatshefte* 16, 1938, s. 1070–98. P. Laukhard: *Brockdorff-Rantzau contra Versailles*. Berlin 1935. V. Schiff: *So war es in Versailles*. Berlin 1929, s. 14–24. Th. Wolff: *Through Two Decades*. London 1936, s. 221–83.

des erklærede mål er blot at fremlægge sit materiale, men hendes sym-

pati synes klart at tilhøre de tyske forhandlere, som opfattes som forkæmper for en retfærdig og demokratisk fredsordning.

2. I perioden efter 1945, som interessen i det følgende vil være koncentreret om, gør 2 modsatrettede tendenser i opfattelsen af Rantzaу og den tyske politik sig gældende. På den ene side står i begyndelsen emigranten *Holborn*,¹³ der med sin rod i den liberale tyske skole i Weimarrepublikken nu går i rette med den tyske udenrigspolitik, som han ikke finder taktisk klog. En anden amerikaner med tyske rødder, Klaus *Epstein*, forholder sig også skeptisk til den Rantzauske linie i tysk politik.¹⁴

På den anden side står fortsætterne af den nationale tyske tradition, der som *Helbig*¹⁵ og *Euler*¹⁶ forsvarer forsøgene på en aktiv tysk udenrigspolitik på et juridisk-moralsk grundlag. Forsøg på en neutral holdning til denne uenighed repræsenteres af f.eks. *Zimmermann*.¹⁷

Holborns emne er den tyske udenrigspolitik og det apparat, ved hvilket den føres i perioden 1918–23. Han henviser alene til publiceret materiale, men må formodes at tolke det i lyset af sit førstehåndskendskab til en række af de implicerede personer. Bag hans essayistiske form skjuler sig en omhyggelig kildebehandling af dokumentmateriale og memoirer. Medens *Holborn* i et skrift fra 1932¹⁸ vendte sig mod de allieredes fortolkning af krigsskyldsspørgsmålet – uden at gå meget ind på den officielle tyske politik – og anlagde et juridisk-moralsk grundsynspunkt, er han i 1953 kritisk overfor den tyske målsætning og ikke mindst den strategi og taktik, Rantzaу anlagde.

Epsteins emne er en biografisk skildring af *Erzberger* og den samtidige tyske inden- og udenrigspolitik. Han arbejder med det biografiske og dokumentariske materiale, han har haft adgang til, efter en overvejende politisk-historisk metode. I spørgsmålet om den rantzauske udenrigspolitik og *Erzbergers* udfordring til den, er han tilbøjelig til at

¹³ Hajo Holborn: *Diplomats and Diplomacy in the Early Weimar Republic*, i Gordon A. Craig and Felix Gilbert: *The Diplomats 1919–39*. Princeton 1953, s. 123–71.

¹⁴ Klaus Epstein: *Matthias Erzberger and the Dilemma of German Democracy*. Princeton 1959.

¹⁵ Helbig: *Träger*. Helbig oplyser s. 103, at han forbereder en politisk biografi om Rantzaу.

¹⁶ Heinrich Euler: *Die Aussenpolitik der Weimarer Republik 1918–23*. Aschaffenburg 1957.

¹⁷ Ludwig Zimmermann: *Deutsche Aussenpolitik in der Ära der Weimarer Republik*. Göttingen 1958.

¹⁸ Hajo Holborn: *Kriegsschuld und Reparation auf der Pariser Friedenskonferenz von 1919*. Leipzig 1932. Han vender sig mod den franske og amerikanske forskning (især Renouvin og Binkley), som han mener har villet formindske krigsskyldspørgsmålet.

give Erzberger ret og støtte dennes kritik af den af udenrigsministeren afstukne kurs.

Helbig er i sine bøger først og fremmest interesseret i Rapallopolitikken, og kun i det indledende afsnit af bogen fra 1958 analyserer han Rantzau i 1919. Som materiale benytter han Rantzau-arkivet, medens han ikke har haft adgang til det fuldstændige ministerielle materiale. Hans fremgangsmåde er den traditionelle diplomatiske historikers med stærk vægt på beslutningstager analyse, herunder også dennes mere individual-psykologiske sider.

I lighed med andre tyske Rapallo-forskere er hans synspunkt et forsvær for den tyske aktive politik overfor den mistænkeliggørelse, han mener den udsat for fra udenlandske historikere.¹⁹ Vedrørende situationen i 1919 er det hans tese, at alene den af Rantzau fulgte kurs sikrede en stabil og fredelig udvikling, som gav Tyskland mulighed for en plads i Europa uden bindinger til hverken øst eller vest. *Helbig* viser sig som en udpræget beundrer af personen Rantzau, som han beskriver som den mest retlinede tyske patriot med næsten profetiske evner, en klar og rigtig målsætning og en taktik, som takket være store personlige ofre var uforlignelig. Han slutter sin bog med sætningen: Brockdorff-Rantzaus Bild schwankt nicht in der Geschichte.²⁰

Helbig viste sig mindre profetisk end sin helt. For en historiker som *Euler* havde denne opfattelse af Rantzau dog gyldighed. Han bygger sin bog om den tyske udenrigspolitik 1918–23 alene på offentliggjort materiale, fortrinsvis sekundære fremstillinger.²¹ I sin gennemgang af vort emne indtager han en overvejende normativ holdning i sine beskrivelser, der ofte er omskrevne referater af kilderne. Det er *Eulers* tese, at Rantzau i det væsentlige havde ret i sine mål og midler, og den tyske udenrigsminister kommer derfor til at passe naturligt ind som modstykke til skurkene Wilson og Clemenceau i denne stærkt personorienterede opfattelse af politik.

3. Debatten omkring Rantzau og hans politik får rigere mulighed for at udvikle sig på et fastere grundlag, efter at det officielle dokumentmateriale er blevet alment tilgængeligt omkring 1960. I samklang med de nye tendenser i tysk historieskrivning, der er knyttet dels til Schieders og Conzes strukturhistorie og vægt på økonomiske og sociale sammenhænge, dels til Fritz Fischer og opgøret med de tyske udenrigspolitiske mål fra Bismarck til Hitler, fremkommer en række kritiske analyser af den tyske politik.

¹⁹ *Helbig*: Träger s. 510.

²⁰ *Helbig*: Träger s. 210.

²¹ Således bygges debatten om den tyske politik 1918–19 hovedsagelig på Rantzaus, Noskes og Scheidemanns memoirer samt Stern-Rubarth og Friedensburg: Die Weimarer Republik. Berlin 1946.

Elbens emne er den regering af Volksbeauftragten, der danner overgangen fra den wilhelmske periode til Weimarrepublikken nov. 1918 – februar 1919.²² Hans problem er kontinuiteten i den tyske ledelse med hovedvægten på indenrigspolitikken. De aktører, han beskriver på grundlag af det ministerielle materiale, er politikere og ikke mindst statssekretærer og militære ledere. Elbens metode er traditionel og hans opfattelse bygger i betydelig grad på individualpsykologiske motiver og forklaringer. Det er Elbens hovedtese, at det lykkedes embedsmænd og politikere fra det wilhelmske styre at dirigere og kontrollere den nye republik temmelig uafhængigt af die Volksbeauftragten. Han kan altså ikke acceptere tanken om en egentlig revolution i nov. 1918 – på dette punkt er han i overensstemmelse med bl. a. den østtyske forskning – og han fremhæver, at ikke blot hærledelsen (som det hidtil har været kendt),²³ men også de civile embedsmænd optrådte på lige fod med landets officielle politiske ledelse, som hidtil har været anset som dominerende i ikke-militære spørgsmål.

Såvel Elben som *Linke*²⁴ indtager en forholdsvis neutral holdning til Rantzaus udenrigspolitiske mål og tilstræber en afvejet gengivelse af hans metoder. For Linke er formålet at optage den gamle diskussion om de tysk-russiske forbindelser frem til Rapallo-aftalen på grundlag af det nu fuldstændige tyske kildemateriale og at skildre spørgsmålet i dets militære, økonomiske og politiske aspekter. Gennemgangen af den tyske politik 1918–19 er derfor kun optakten til det egentlige emne. Linke skriver i en beslutningstagercentreret diplomatisk-politisk stil, som er nært knyttet til de enkelte aktstykker, og han tør kun drage ret begrænsede konklusioner af sine undersøgelser. Hans tysk-russiske aspekt får ham i nogen grad til at se bort fra andre sider af den tyske udenrigspolitik.

Overfor Elbens og Linkes neutrale formuleringer står forskere som *Schwabe* og *Krüger*, der arbejder med normative vurderinger på grundlag af omfattende kildestudier. På linie med den østtyske forskning vender de sig skarpt mod den traditionelle opfattelse, der med adgang til det samme materiale videreføres af *Schüddekopf* og iøvrigt træffes i oversigter og populære arbejder.²⁵

²² Wolfgang Elben: *Das Problem der Kontinuität in der Deutschen Revolution*. Düsseldorf 1965.

²³ Se f. ex. Gordon A. Craig: *The Politics of the Prussian Army 1640–1945*. Oxford 1955. Harold J. Gordon: *The Reichswehr and the German Republic 1919–26*. Princeton 1957. F. L. Carsten: *Reichswehr und Politik*. Köln 1964.

²⁴ Horst Günther Linke: *Deutsch-sowjetische Beziehungen bis Rapallo*. Köln 1970.

²⁵ Klaus Schwabe: *Deutsche Revolution und Wilson-Frieden. Die amerikanische und deutsche Friedensstrategie zwischen Ideologie und Machtpolitik 1918/19*. Düsseldorf 1971. Peter Krüger: *Deutschland und die Reparationen 1918/19*.

Schwabes emne er forholdet mellem USA og Tyskland i 1919. I hans omfangsrige fremstilling er hovedvægten lagt på den amerikanske opfattelse af Tyskland og den amerikanske politik. Han søger at vurdere tesen om Wilsons forræderi mod tyskerne, som er den generelle tyske opfattelse med mange amerikanske tilhængere,²⁶ og tesen om et komplot mellem Wilson og den tyske ledelse, der har været udbredt i øst-tysk historieskrivning, og som også en amerikansk historiker som Mayer har været inde på.²⁷ Schwabes resultat er en tese om Wilsons Tysklands-politik i 3 faser: en integrerende ved våbenstilstanden, en straffende i forbindelse med fredsslutningen, men med en langsigtet integrerende målsætning som tredje led. Hans opfattelse af den tyske politik er knapt så klar. Den går ud fra en tysk fejlvurdering af den amerikanske stilling og et efter Schwabes mening urimeligt udgangspunkt for de tyske mål og den tyske taktik. Schwabe, der er Ritter-elev og skriver i den tyske liberale tradition, søger i sin fremstilling, der lægger stor vægt på udviklingen indtil 1919, ikke blot at skrive diplomatisk historie, men tillige at inddrage ideologiske, idenrigspolitiske og økonomisk-politiske faktorer.²⁸ Hans bog er imidlertid først og fremmest holdt på beslutningstagerplan, og hans tilknytning til den tyske historiske tradition viser sig ikke blot derved, at han tager den gamle tyske Wilson-debat op påny, men også ved at han drøfter et moralsk spørgsmål, nemlig om Wilson fulgte sine udtalte principper.

Krügers problemstilling er tilbivelsen af den tyske reparationspolitik.

Stuttgart 1973. Otto-Ernst Schüddekopf: German Foreign Policy between Compiègne and Versailles, i *Journal of Contemporary History* 1969, s. 181–97. Som eksempel på almindelige fremstillinger kan nævnes Albert Schwarz: *Geschichte der Weimarer Republik* i *Just: Handbuch der deutschen Geschichte*. 1959. Karl Dietrich Erdmann (Herbert Grundmann udg.): *Handbuch der deutschen Geschichte Band IV*. Stuttgart 1959, 1963. Et eksempel på en nyere populær fremstilling med traditionelle standpunkter fremført i en noget journalistisk form er Richard M. Watt: *The Kings Depart. The Tragedy of Germany: Versailles and the German Revolution*. London 1968. Specialfremstillinger med traditionalistisk opfattelse er Helmuth Rössler: *Deutschland und Versailles i Ideologie und Machtpolitik 1919*. Göttingen 1966. G. F. Duckwitz: *Gedenkansprache. Gedenkfeier für Ulrich Graf Brockdorff-Rantzau*. Bonn 1968.

²⁶ Se herom Ernst Fraenkel: *Das deutsche Wilsonbild i Jahrbuch für Amerika-studien*, 1960, s. 66–120. Jvf. Inga Floto: *Nyere Synpunkter på Woodrow Wilsons Udenrigspolitik*. *Historisk Tidsskrift* 12. r. IV, 1969.

²⁷ Arno Mayer: *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles 1918–19*. New York 1967. Blandt de østtyske værker kan nævnes Fritz Klein: *Die Diplomatischen Beziehungen Deutschlands zur Sowjetunion 1917–32*. Berlin 1953. Karl Obermann: *Die Beziehungen des amerikanischen Imperialismus zum deutschen Imperialismus in der Zeit der Weimarer Republik 1918–25*. Berlin 1952. Günter Rosenfeld: *Sowjetrussland und Deutschland 1917–22*. Berlin 1960.

²⁸ Schwabe, s. 7, 13–14.

Denne kom til at præge tysk udenrigspolitik gennem hele Weimar-perioden og var i hvert fald mellem Versailles-freden og Rapallo omtrent det eneste udenrigspolitiske emne for tyskernes interesse. Det er Krügers opfattelse, at den tyske politik, der fastlagdes i foråret 1919, var katastrofal i sine mål og midler. Krüger har tidligere givet udtryk for, at Versailles-freden indeholdt en række skæbnesvangre selvmodsigelser.²⁹ I bogen vender han sig mod den tyske side. Det er hans hovedtese, at den tyske politik ikke formuleres af de socialdemokratiske ledede regeringer, men at disse presses til at føre den politik, som embedsmænd, højfinans og industriledere fastlagde. Denne politik skulle tjene disse gruppers egne økonomiske interesser mere end folkets som helhed. Krügers analyse bygger på hele det udenrigsministerielle materiale. Nogle af hans synspunkter er afledede af Elbens, men fremføres i mere provokerende og bestemt form. Krüger ønsker at skrive den udenrigspolitiske historie under hensyntagen til den indenrigspolitiske og økonomiske baggrund og således ikke traditionel diplomatisk historie.³⁰ Det er karakteristisk for hans bog, at den ligesom Elbens er stærkt personorienteret og netop ikke strukturalistisk.

Schüddekopf, der tidligere har beskæftiget sig med periodens indenrigspolitiske og ideologisk-politiske problemer,³¹ har skrevet en artikel om den tyske udenrigspolitik tilblivelse i foråret 1919. Antitetisk stiller han Rantzaus og generalstabschefen, Groeners mål og strategi op overfor hinanden. Han søger videre at inddrage de ideologiske aspekter af målene. Han arbejder med rent person-orienteret materiale, først og fremmest Rantzau-arkivet. Det er Schüddekopfs tese, at Rantzaus virkelighedsbillede var langt mere korrekt og hans mål mere realistiske end Groeners. Han udnævner på grundlag af offentlige udsagn fra Rantzau denne til en profetisk forløber for de på demokratisk grundlag byggede europæiske samlingsbestræbelser.

III

I det følgende vil en række problemer i den tyske udenrigspolitik i 1919 blive gennemgået ud fra de opfattelser, der er kommet til udtryk i debatten. En egentlig stillingtagen til analyserne af den historiske virkelighed vil ikke blive tilstræbt. Det drejer sig dels om spørgsmål vedrørende Rantzaus personlighed dels vedrørende hans optræden som uden-

²⁹ Karl Bosl: Versailles – St. Germain – Trianon. Umbruch in Europa vor Fünfzig Jahren. München 1971. Krüger deltager i diskussionen om indlæg fra Fritz Fellner s. 168–72, Georg E. Schmied s. 184–86 og Kurt Wessely s. 194–96.

³⁰ Krüger s. 7.

³¹ Karl Radek in Berlin i Archiv für Sozialgeschichte II, 1962, Deutschland zwischen Ost und West in Archiv für Sozialgeschichte III, 1963 og Linke Leute von Rechts, Stuttgart 1960.

rigsminister. Rantzaus virkelighedsbillede, udenrigspolitiske mål og strategi vil her blive behandlet, ligesom hans placering i den udenrigspolitiske beslutningsproces vil blive gjort til genstand for analyse. Derudover vil det søges belyst, hvilken opfattelse forfatterne selv måtte have af virkeligheden i 1919, af Tysklands nationale interesser og den mest rationelle strategi og taktik.

Det antages, at forudsætningerne for en identifikation af de faktorer, der har bestemt forfatternes divergerende opfattelser af Rantzau, må være en analyse af forfatternes billede af virkeligheden i 1919, den internationale situation og de andre staters politik, Tysklands nationale interesser og den mest rationelle strategi og taktik (det operationelle, objektive milieu). Det forudsættes nemlig, at forfatternes vurdering af Rantzau bygger på en konfrontation mellem denne deres egen opfattelse og deres billede af Rantzaus opfattelse af de samme elementer (det psykologiske, subjektive milieu). Der kan derfor være to fundamentalt forskellige årsager til den divergerende, konkluderende opfattelse af Rantzau. Enten kan den skyldes forskelligt billede af Rantzau og hans virkelighedsbillede, mål og strategi, eller den kan skyldes en forskellig opfattelse af en række faktorer, som også Rantzau måtte tage stilling til i omgivelserne. Ved undersøgelsen af årsagerne til forskernes forskellige opfattelser af Rantzau kan altså opereres med tre sæt spørgsmål:

1. Hvorfor analyserer man Rantzau og hans politik forskelligt?
2. Hvorfor analyserer man den omgivende virkelighed forskelligt?
3. Hvorfor har man divergerende meninger om Tysklands optimale politik i 1919?

Svaret på de to første spørgsmål kan hænge sammen med omfanget af det anvendte kildemateriale – som naturligvis er forskelligt for de to spørgsmåls vedkommende – og de analytiske metoder og evner, der er mobiliseret. Svaret på det sidste spørgsmål vil derimod snarere beskæftige sig med forskernes divergerende værdiforestillinger og opfattelser af rationelle sammenhænge mellem statens mål, strategi og taktik.³² Det kan måske formodes, at der er en sammenhæng mellem svarene på disse spørgsmål, som sjældent opfattes adskilt af forskerne selv.

A.

Før gennemgangen af Rantzaus personlighed og politik vil det være nødvendigt at placere ham i de politiske omgivelser, der angav rammerne for hans virke.

³² Denne fremstilling kan således siges at rumme tre lag: 1. Rantzaus virkelighedsbillede eller psykologiske milieu, 2. De analyserende forskeres psykologiske milieu, som de tolker Rantzau udefra og 3. mit eget virkelighedsbillede, som min vurdering af forskerne bygger på.

Der er ikke på dette punkt tale om enighed blandt historikerne. Det følgende afsnit vil derfor – på et grundlag af tilsyneladende givne fakta – belyse de forskellige tolkninger af Rantzaus problemer i formuleringen af den tyske udenrigspolitik koncentreret omkring kompetencestridighederne med personer i den tyske ledelse, der havde mere eller mindre divergerende opfattelser af tyske mål og midler og som søgte selvstændigt at gribe ind i udenrigspolitikens førelse.

For en fremstilling af Rantzau må det være et afgørende problem hvilken grad af identitet, der var mellem ministeren og den officielle og reelle tyske politik.

Som indehaver af udenrigsministerposten i foråret 1919 kunne Rantzau forventes at formulere udenrigspolitikken og udføre den i praxis. Rantzau optræder reelt i denne rolle og forsøger at hindre andre i at opnå selvstændig kompetence på dette område. Imidlertid forkastes hans politik med regeringen Scheidemanns tilbagetræden den 20. juni 1919 og dannelsen af regeringen Bauer, som undertegner freden den 28. juni. Der opstår derved en diskontinuitet i den tyske politik. Den linie, der sejrede efter 21. juni, har ikke været forberedt og har næppe officielt haft tilhængere i regeringen før dette tidspunkt. Indtil den 20. juni, da Rantzau indgiver sin afskedsbegæring, kan man identificere ham med den tyske politik. Ganske vist søger konkurrenter som Erzberger eller Groener at gennemføre egne initiativer overfor de allierede, men disse medfører ikke ændringer af den officielle politik, idet der ikke kan opvises resultater, som får regeringen til at ændre indstilling i hovedlinierne.

Hovedparten af de gennemgæede værker, hvadenten de forholder sig positivt eller negativt til Rantzau, lægger vægt på kompetencestridigheder, som efter deres opfattelse forringede den tyske udenrigspolitik effektivitet. Nogle fremhæver det for Rantzau utålelige i de stadige forsøg på ukvalificeret indblanding i hans ressort,³³ andre hælder snarere til den anskuelse, at landets interesser havde været bedre tjent med, at denne indblanding havde haft større held.³⁴ Elben skiller sig ud fra de øvrige ved det synspunkt, at Rantzau og Erzberger, Groener og embedsmændene i udenrigsministeriet stort set var enige om den udenrigspolitiske kurs. Han ser den socialdemokratisk ledede regering stå overfor en samlet front af borgerlige politikere, embedsmænd og officerer, der tvinger den til at følge sig.³⁵

For så vidt der var kompetencestridigheder på dette niveau måtte de

³³ Schüddekopf s. 187–89. Stern-Rubarth s. 90–92. Helbig s. 15. Euler s. 106. Luckau s. 104.

³⁴ Schwabe s. 661. Epstein s. 302. Graf Johann Heinrich Bernstorff, *Erinnerungen und Briefe*. Zürich 1936, s. 183, 186.

³⁵ Elben s. 120, 164–65, 167, 168.

naturligt skabe *koordinationsproblemer* for den tyske politik. I den grad det lykkedes konkurrerende beslutningstagere at etablere kontakt med de allierede, blev det vanskeligt at opretholde billedet af en modsigelsesfri og troværdig tysk udenrigspolitik. Man kan se ønsket om koordination som et af Rantzaus vigtigste mål. Det tilstræbtes imidlertid tilsyneladende ikke så meget ved en kompromislínie, der kunne samle de forskellige grupper bag ham, som ved et krav om, at man skulle overlade udenrigspolitikken ledelse til ham alene.

Det *udenrigsministerium*, Rantzaus formelt overtog 2. januar 1919, var gået gennem revolutionen praktisk taget uforandret. Forgængeren Solf havde videreført kontinuiteten fra kejserrigets tid, og de Volksbeauftragten, især Scheidemann og Haase, og andre af de nye politiske magthavere med interesse for udenrigspolitik som Kautsky, havde ikke foranlediget organisatoriske eller personelle ændringer.

Man opfattede fredsforhandlingerne som den centrale udenrigspolitiske opgave. Organisationen heraf var fordelt på Erzberger, der ved hjælp af et sekretariat førte de løbende våbenstilstandsforhandlinger samt tog del i fredsmålplanlægningen, og den tidligere ambassadør i USA, Bernstorff, hvis arbejdsgruppe i Auswärtiges Amt blev til *Geschäftsstelle für die Friedensverhandlungen*. Hertil kom den stedvise indblanding fra hæren, de øvrige ministerier og de enkelte tyske landes udenrigsministerier samt fra forskellige politikere.³⁶

I foråret 1919 vanskeliggjordes det udenrigsministerielle arbejde yderligere ved, at man måtte oprette en afdeling i Weimar, hvor nationalforsamling og ofte regering befandt sig, ved siden af hovedkvarteret i Berlin; hertil kom, at forhandlingsdelegationen bestående af Rantzaus og 4 andre delegerede samt en stor stab af eksperter og embedsmænd befandt sig i Versailles i perioden 29. april–16. juni. Under hele forløbet fungerede den tyske våbenstilstandskommission i Spa i Belgien.³⁷

I forbindelse med sin udnævnelse placerede Rantzaus sine egne folk på betroede poster i ministeriet. Det var folk, som i høj grad var tilhængere af hans »wilsonske« politik (jf. de følgende afsnit) med stærk vægt på økonomiske, ideologiske og sociale aspekter, og de opfattede alle opinionsmanipulationen som noget væsentligt.³⁸ Rantzaus forhold til de øvrige centralt placerede medarbejdere i AA var relativt godt, omend han havde en noget vekslende tillid til de ambassadører i de neutrale lande, som skulle forsyne ham med indberetninger om situationen dér og hos de allierede.³⁹

³⁶ Krüger s. 66–82.

³⁷ Schwabe s. 346–78, 521–651.

³⁸ Cahen s. 257–58, 262. Bernstorff s. 188. Walter Simons breve til sin hustru, offentliggjort af Luckau, placerer hans synspunkter meget nært Rantzaus. Se fx. Simons brev af 30. maj 1919, Luckau s. 126. Elben s. 118.

³⁹ F. Rosen: *Aus einem diplomatischen Wanderleben*. Wiesbaden 1959. Krüger s. 141–44, 174–76.

På et tidligt tidspunkt i 1919 opstod spørgsmålet om den *delegation*, der forventedes at skulle forhandle med de allierede, herunder især hvilke eksperter, man skulle hente uden for udenrigsministeriets rækker. Resultatet blev, at udpegningen i høj grad overlodes til de forskellige grupper, der skulle repræsenteres, idet de delegerede dog skulle godkendes i ministerium og regering.⁴⁰

Krüger mener, at Rantau vedrørende eksperterne på de ikke-militære områder helt lod sig dirigere af Hamburg-bankieren Warburg, hvis politiske synspunkter synes at have ligget hans egne nært. Allerede herved præjudiceredes ifølge Krüger den økonomiske linie, delegationen ville følge; en linie mere præget af bankierernes og de storindustrielles private interesser end af det tyske folks.⁴¹ Umiddelbart før delegationens afrejse søgte Erzberger at ændre dens sammensætning og nævnte bl. a. Edgar Haniel v. Haimhausen, der havde været knyttet til våbenstilstandsforhandlingerne, som den bedst egnede leder. Dette forsøg kom imidlertid ikke til at spille nogen rolle for delegationens sammensætning.⁴²

I den for Rantaus politiske succes så afgørende fase i maj og juni, hvor det var vigtigt at give udseende af total tysk enighed, stod delegationen stort set helhjertet bag ham.⁴³ De mindre divergenser, således med den ledende militære expert Hans v. Seeckt, blev undertrykt, og de medlemmer, der ikke var enige i Rantaus politik, fortav dette eller forlod delegationen uden overfor offentligheden at give deres utilfredshed til kende. Også i den senere omtalte ganske skarpe strid med regeringen i Weimar om indholdet af formuleringen af noterne til de allierede stod delegationen bag Rantau.⁴⁴ Alene Bernstorff i Berlin – og han tilsyneladende ret diskret og loyalt – satte spørgsmålstegn ved politikens effektivitet frem mod juni 1919.

Konkluderende kan man derfor betragte Rantaus stilling i ministerium og delegation – hvis 4 politiske medlemmer fulgte ham helt – som overordentlig stærk.

Den *regering*, der i begyndelsen af december 1918 anmodede Rantau om at overtage posten som Staatssekretär i AA, bestod af 3 medlemmer fra SPD og 3 fra USPD. Regeringen var under betegnelsen die Volksbeauftragten trådt til efter regeringen Max af Badens fald i forbindelse med revolutionen i november.⁴⁵ Den havde overtaget de fleste af sine statssekretærer (under det wilhelmske styre betegnelsen for fagministrene) fra sin forgænger. Således var Solf ansvarlig for udenrigs-

⁴⁰ Krüger s. 74–75.

⁴¹ Krüger s. 75.

⁴² Duckwitz s. 12.

⁴³ Luckau s. 90–91. Krüger s. 192.

⁴⁴ Luckau s. 104.

⁴⁵ Elben *passim*.

ministeriet og Erzberger statssekretær uden portefølje. Die Volksbeauftragten, der udgjorde regeringen indtil nationalforsamlingsvalget den 19. januar 1919, havde en vis intern ressortfordeling, saaledes at Haase især tog sig af udenrigske anliggender, men også Ebert og Scheidemann fulgte med på dette område.⁴⁶

Efter nationalforsamlingens indkaldelse valgtes Ebert til præsident, og Scheidemann dannede regering med repræsentanter for SPD, Zentrum og DDP, der tilsammen rådede over et solidt flertal i forsamlingen. Omkring årsskiftet var de 3 Volksbeauftragten fra USPD trådt tilbage i forbindelse med de revolutionære begivenheder og arbejder- og soldatterrådenes forskellige initiativer, samt uenigheden vedrørende tidspunktet for valg til en grundlovgivende nationalforsamling.⁴⁷

Regeringens valg af Rantzau som statssekretær fandt sted efter en periode med stærk stigende utilfredshed især i USPD med Solf.⁴⁸ Rantzau stillede en række betingelser for sin overtagelse af posten. Disse antages at være blevet accepteret af regeringen.⁴⁹ Han forlangte her den afgørende indflydelse på ledelsen af den tyske udenrigspolitik, herunder retten til at nægte at undertegne fredsvilkår, der efter hans opfattelse var uforenelige med Tysklands interesser. Han krævede tillige medindflydelse på de interne forhold, hvortil fri adgang til møderne blandt die Volksbeauftragten var nødvendig, og han betingede sig snarlig afholdelse af valg og stærk militær indsats mod de revolutionære bevægelser.⁵⁰

Krüger fremhæver, at det var absurd, at Rantzau stillede disse krav.⁵¹ Østtyske forskere tager deres accept som et af de vigtigste beviser for deres tese, at regeringen havde forrådt sine socialistiske mål.⁵² Også Elben nævner dette forhold som et eksempel på den villighed, socialdemokraterne viste til at give repræsentanter for det gamle styre afgørende indflydelse på politikken.⁵³ Rantzau-beundrere peger derimod på disse betingelser som en demonstration af Rantzaus idealistiske og ansvars-

⁴⁶ Elben s. 101–23.

⁴⁷ Elben s. 22–26.

⁴⁸ Elben s. 101–17, 168. Krüger s. 51–55, 72. De mener, at deres politik var forholdsvis ensartet. Schwabe mener s. 659, at Solf var væsentlig mere amerikansk orienteret end Rantzau.

⁴⁹ Elben s. 118, 107, 114. Krüger s. 73. Obermann s. 55. Gerhard Schulz: *Revolutionen und Friedensschlüsse 1917–20*. München 1967, s. 213. Stern-Rubarth s. 73. Når regeringen accepterede, kan det skyldes den tillid til Rantzaus person og evner, de socialdemokratiske ledere havde erhvervet under deres forhandlinger i København under krigen.

⁵⁰ Betingelserne aftrykt i Brockdorff-Rantzau s. 29–35.

⁵¹ Krüger s. 73.

⁵² Obermann s. 55. Rosenfeld s. 242–43. Klein s. 64–66.

⁵³ Elben s. 17. Elben mener, at det socialdemokratiske parti ikke havde noget egentlig udenrigspolitisk program, s. 167.

bevidste politik, som placerede ham over de snævre partiinteresser, alene med Tysklands interesser for øje.⁵⁴

I perioden fra januar til marts synes man stort set fra regeringens side at have overladt formuleringen af politikken såvel overfor de allierede som i forholdet til USSR til udenrigsministeren. De første sammenstød på kabinetsplan opstår ved Rantzaus trussel om tilbagetræden i forbindelse med Erzbergers afslutning af en fornyet våbentilstand 16. februar. Rantzau overtales imidlertid til at fortsætte, da han erfarer, at den øvrige regering ikke vil støtte ham.⁵⁵ De taler, han holder til nationalforsamlingen, hans offentligjorte interviews og hans indlæg i kabinettet synes at blive accepteret af den øvrige regering. Helt frem til afrejsen til Versailles løses alle problemer med regeringen, også vedrørende delegationens sammensætning, stort set efter hans ønsker.

Først efter ankomsten til *Versailles* begynder problemerne at melde sig. Efter overrækkelsen 7. maj af fredsbetingelserne, hvor Rantzau svarer med det mest uforsonlige af sine udkast, indleder delegationen udarbejdelsen og afsendelsen af en række noter om enkelte problemer. Især i forbindelse med krigsskyldsspørgsmålet opstår konflikt. Regeringen i Weimar er efter den oprindelige standpunkttagen til denne sag blevet bekendt med tyske dokumenter, som ikke synes at støtte den tyske påstand om uskyld i krigsudbruddet i 1914, og man ønsker derfor ikke overdreven vægt på denne del af argumentationen. Rantzau står imidlertid stejlt på sin taktik, og selv efter at man på et møde i Spa 18.–19. maj er nået til et kompromis vedrørende kabinettets godkendelse af noterne før deres afsendelse, fortsætter striden i forbindelse med det afsluttende samlede tyske modforslag. Rantzau tilkalder en ekspertgruppe med bl. a. Max Weber, som underskriver dokumentet, der hævder Tysklands uskyld. Dette initiativ beklages stærkt af regeringen og styrker Erzbergers kritik af udenrigsministeren.⁵⁶

Medens en forsker som Krüger fremhæver det groteske i, at Rantzau ikke lader regeringen afgøre den tyske taktik, fremhæver andre det konsekvente og fornuftige i den førte kurs.⁵⁷

Efter delegationens ankomst til Weimar den 17. juni udspilles dis-

⁵⁴ Stern-Rubarth s. 71–73. Hans Helbig: Brockdorff-Rantzau und die Demokratie, Festgabe für Hans Herzfeld. Berlin 1958, s. 589. Schüddekopf s. 190.

⁵⁵ Krüger s. 162. Epstein s. 291. Kritikerne har fremhævet, at Rantzau ofte som taktisk middel bruger truslen om tilbagetræden – og med ringe held. Således medio januar (Elben s. 106) og talrige gange i sin tid som Moskva-ambassadør såvel overfor den tyske som overfor den russiske regering. – Martin Walsdorff: Westorientering und Ostpolitik. Bremen 1971, s. 29–42.

⁵⁶ Luckau s. 81–84. Krüger s. 201–202. Fritz Dickmann: Die Kriegsschuldfrage auf der Friedenskonferenz von Paris 1919. München 1964, s. 83–89.

⁵⁷ Krüger s. 203. Krüger fremhæver s. 103, at også parlamentet havde ringe indflydelse på udenrigspolitikken. Dickmann s. 79, 81, 83.

kussionen om accept af de endelige, modificerede fredsbetingelser. Rantzau anbefaler afvisning, i begyndelsen med støtte fra regeringens flertal. Gradvis sker imidlertid en ændring af synspunkterne, og under indtryk af en besættelse af Tyskland som alternativ, bliver stillingen i regeringen lige mellem de to muligheder. Da der i parlamentsgrupperne er et flertal for accept af vilkårene – omend med reservationer – er udfaldet regeringen Scheidemanns og Rantzaus demission. Den nye regering Bauer-Erzberger undertegner derpå freden, og dette godkendes af et stort flertal i parlamentet.

Man kan opfatte Rantzau som den der forsøger at definere en ny *udenrigsministerrolle* i det 20. århundredes Tyskland. Statssekretærerne i den wilhelmske periode havde formelt, men også oftest reelt været embedsmænd, der udførte kanslerens eller kejserens og den militære ledelses politik. Ved at stille relativt vidtgående betingelser for sin overtagelse af posten søgte Rantzau at give sin stilling en stærk og autonom position. Ved at placere sine egne folk på centrale poster i AA søgte han samtidig indadtil at styrke ministerens stilling.

Set i et længere perspektiv fik Rantzaus opfattelse af udenrigsministerrollen en vis succes. I Weimarrepublikken var Rathenau og især Stresemann eksempler på de indflydelsesrige og relativt suveræne udenrigsministre. Indadtil i AA blev Rantzaus personalepolitik af mere begrænset rækkevidde. Hans egne folk mistede delvis deres indflydelse efter hans afgang, og det blev ikke tradition at foretage voldsomme udskiftninger af embedsmændene ved ministerskifter.⁵⁹

Efter ovenstående gennemgang af Rantzaus placering i sit ministerium og i reringen, ville det være rimeligt at vende sig mod de to personer, forskningen især har diskuteret hans politiske modsætningsforhold til.

Man har opfattet *Erzberger* som Rantzaus betydeligste modspiller i den tyske regering. Matthias Erzberger, der i årene før og under 1. verdenskrig havde hørt til de mest fremtrædende parlamentarikere og var leder af Zentrum, havde som statssekretær i Max v. Badens regering forhandlet våbenstilstanden i november 1918. Han var fortsat som statssekretær under die Volksbeauftragten og som minister u. p. i regeringen Scheidemann. Han forhandlede fornyelserne af våbenstilstanden i december, januar og februar, og han havde tillige på et tidligt tidspunkt været inddraget i forberedelsen af fredsforhandlingerne.⁶⁰

⁵⁸ Luckau s. 96–112. Scheidemann har ikke klart fulgt Rantzaus linje og udtalt sig forpligtende om acceptspørgsmålet.

⁵⁹ Varig betydning fik Rantzaus administrative reform (den schülerske reform) der ophævede skellet mellem den diplomatiske og konsulære karriere. Duckwitz s. 12–13, 100 Jahre Auswärtiges Amt 1870–1970, Bonn 1970, s. 26.

⁶⁰ Epstein passim, s. 230. Matthias Erzberger: *Erlebnisse im Weltkrieg*. Stuttgart 1920, s. 361. Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politi-

Den tyske historieskrivning har været enig i opfattelsen af, at der bestod et stærkt personligt modsætningsforhold mellem Rantzau og Erzberger, omend ansvaret herfor placeres forskelligt. Derimod har der været uenighed om deres politiske opfattelser. Erzberger, der i samtiden var en stærkt omstridt skikkelse, som han senere har været det i historiografien, undlod selv næsten demonstrativt at nævne striden med Rantzau i sin selvbiografi. Hans biograf, Klaus Epstein og bl. a. Holborn, Elben, Schulz, Schwabe og Krüger går derimod ind på emnet.

Medens udgangspunktet for Elben som tidligere nævnt er stort set sammenfaldende opfattelser af Tysklands situation, mål og strategi, lægger de øvrige forfattere vægt på fundamental uenighed. Elben beskæftiger sig alene med perioden fra december til februar, men allerede på dette tidspunkt finder de øvrige de første stridigheder vedrørende strategi og kompetance.

I begyndelsen af januar søger Erzberger at gennemføre udlevering af kommunisten Radek til de allierede, men forhindres heri af Rantzau.⁶¹ Da Erzberger afslutter fornyelsen af våbenstilstanden i februar, udtaler Rantzau, at der er givet alt for store indrømmelser, og han truer med at demissionere. Den 21. februar udarbejdes en aftale, der fastlægger grænserne for de to ministres udenrigspolitiske kompetence, men begge erklærer senere, at den anden part har brudt den.⁶² I marts er Rantzau utilfreds med den af Erzberger afsluttede Bruxelles-overenskomst vedrørende det økonomiske samarbejde med de allierede.⁶³

Til disse stridigheder kommer uenigheden om den mere generelle strategi overfor de allierede under de ventede fredsforhandlinger. Denne uenighed antydes i diskussionen på kabinetsmøderne i februar, marts og april og kommer op til overfladen, da Erzberger skarpt kritiserer forhandlingsdelegationens sammensætning og foreslår den ledet af Haniel i stedet for Rantzau,⁶⁴ og den bryder ud for alvor efter modtagelsen af de allieredes betingelser den 7. maj.

Erzberger har ligesom Rantzau og generalstabschef Groener ført fortløbende forhandlinger med amerikanske, engelske og franske udsendinge i Berlin og Weimar.⁶⁵ Hvor Rantzau efter 7. maj drager den konklusion,

schen Parteien 6/I-II. Die Regierung der Volksbeauftragten 1918-19. Düsseldorf 1969, s. 1. Elben s. 102. Holborn s. 130.

⁶¹ Erzberger ændrede i løbet af foråret holdning i det russiske spørgsmål og gik ind for anerkendelse af USSR og økonomiske forbindelser. I januar-februar havde han afvist enhver forbindelse med bolsjevikkerne. Epstein s. 290.

⁶² Epstein s. 291.

⁶³ Epstein s. 294.

⁶⁴ Erzberger har tidligere haft forbindelse med Haniel i våbenstilstandsforhandlingerne og i Radek-sagen.

⁶⁵ F. T. Epstein: Zwischen Compiegne und Versailles, passim. Schwabe s. 358-60. Krüger s. 153-54. K. Epstein s. 505-11.

at disse kontakter har været skinmanøvrer fra de allieredes side, og derfor afbryder dem, fortsætter Erzberger. Han når til det resultat, at de tilbudte betingelser kun kan ændres ved tysk imødekommenhed, og ikke ved at man som Rantzau fører en legalistisk og moralsk præget politisk som anslået især i krigsskyldsspørgsmålet.

Erzberger søger derfor regeringens tilslutning til at korrigere delegationens politik. Ved mødet i Spa den 10. maj bringes en aftale i stand, som indskrænker delegationens handlefrihed. Da Rantzau bryder denne aftale såvel som et nyt kompromis i Spa fra den 22. maj, forstærker Erzberger sin kritik i kabinettet, nu med større held. Ved Rantzaus ankomst til Weimar den 17. juni med de endelige fredsbetingelser har Erzberger allerede påvirket flere socialdemokratiske og Zentrums medlemmer af regeringen i retning af sin politik: accept.

Den strategi, Erzberger søger gennemført, arbejder med en anden tolkning af såvel de allieredes holdning som af Tysklands interne situation. Han går ud fra, at de allierede faktisk vil gennemføre en besættelse i tilfælde af tysk afvisning af vilkårene, og at denne udover voldsomme økonomiske og sociale følger tillige kan medføre en opsplitning af Tyskland efter de formodede franske planer. Tillige vil forholdet til de allierede være ødelagt for en årrække. Han mener, at Tyskland som stat og nation ikke kan overleve en sådan situation. Hans taktik er derfor i sidste instans at acceptere betingelserne – som han selv mente at have kunnet forbedre ved en mere smidig forhandlingstaktik og en understregning af de fælles interesser – for senere at søge dem mildnet, efter at Tyskland er kommet til kræfter, og den militære situation er normaliseret.⁶⁶

Epstein, der generelt indtager en positiv holdning til Erzberger, vurderer hans strategi i fredsspørgsmålet som acceptabel.⁶⁷ Schwabe anser den for i det mindste at være bedre end Rantzaus. Derimod opfatter Euler, Luckau og Cahén den som katastrofal, ikke blot fordi de anser Erzbergers politik for et dårligt svar på situationen, byggende på en fejlagtig analyse af de allieredes mål, men især fordi Erzbergers selvstændige forsøg på at føre udenrigspolitik efter andre linier end den officielle politik nødvendigvis måtte svække Rantzaus troværdighed og hele politik, hvis forudsætning var indre enighed.⁶⁸

Blandt mændene udenfor regering og udenrigsministerium opfattes *Groener* som en af de vigtigste beslutningstagere. Wilhelm Groener, der efterfulgte Ludendorff som generalkvartermester, spillede en aktiv rolle i tysk politik 1918–19. Han støttede Ebert i november 1918 og samarbejdede i foråret 1919 med forsvarsminister Noske under nedkæmpel-

⁶⁶ Erzbergers memorandum af 3. januar. Epstein s. 315–17.

⁶⁷ Epstein s. 312–13, 319.

⁶⁸ Schwabe s. 661. Euler s. 106–07. Luckau s. 103–06. Cahén s. 330–34.

sen af de revolutionære opstande. I juni leverede Groener et memorandum, som tillagdes vægt i overvejelserne omkring accepten af freds-betingelserne, hvori det erklæredes, at det ikke var muligt at forsvare Tyskland i tilfælde af allieret indmarch.⁶⁹

Den tyske *hærledelse* var ikke enig i sin opfattelse af de tyske mål og midler. På et møde den 20. december 1918 gik general Seeckt ind for en tysk-russisk alliance først vendt mod Polen siden mod vestmagterne. Major Schleicher fremførte imidlertid på samme møde en politik, der i modsætning til Seeckts traditionelle Primat der Aussenpolitik tog sit udgangspunkt i Tysklands interne opbygning efter krigen og revolutionen. Først når indre orden var sikret, kunne økonomien genopbygges, og først derpå kunne Tyskland begynde at optræde som stormagt udadtil.⁷⁰ Hvor Seeckt tænkte i de gamle kabinetspolitiske baner med hovedvægten lagt på at spille sine modstandere ud mod hinanden og søge alliancer, går Schleicher ind for den indre konsolidering som forudsætning for tysk Bundnisfähigkeit og aktivitet på det udenrigspolitiske felt.

Hverken Rantzau eller Groener, der senere anbefalede Seeckt som sin efterfølger, støttede dennes strategi. Rantzaus senere sammenstød med Seeckt i Versailles skyldtes dog ikke den generelle strategi, men mere deres personlige modsætningsforhold og Rantzaus positive indstilling – her var han enig med Erzberger – til at acceptere freds-betingelsernes nedskæring af den tyske hær til 100.000 mand.⁷¹

Groener bygger sin storpolitiske konception på forestillingen om amerikansk og evt. engelsk velvilje overfor Tyskland og et stærkt ønske hos de allierede om at undgå risikoen for bolshevikker i Centraleuropa og at gennemføre et magtskifte i Rusland. Han baserer bl. a. sit virkelighedsbillede på samtaler med den amerikanske efterretningsofficer, Conger.⁷²

Det var Groeners tanke, at man skulle forsøge at danne en fælles front med de allierede mod USSR for på denne måde dels at fjerne bolshevikfaren fra Tyskland, dels at sikre dette land en placering som en uundværlig ligeberettiget partner. Som betingelse for at deltage i et felttog mod øst, skulle man forlange en lempelig fred. Groener satte først og fremmest sin lid til USA i denne politik.

⁶⁹ D. Groener-Geyer: General Groener. Frankfurt 1955. W. Groener: Lebens-erinnerungen. Göttingen 1957.

⁷⁰ Andreas Hillgruber: Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aus-senpolitik von Bismarck bis Hitler. Düsseldorf 1969, s. 16. F. L. Carsten: Reichs-wehr und Politik. Köln 1964, s. 25.

⁷¹ Holborn s. 136. H. Meier-Welcher: Seeckt. Frankfurt 1967, s. 219–28. Mod-sætningsforholdet fik i 1922 Seeckt til at søge at forhindre udnævnelsen af Rant-zau til ambassadør i Moskva og skadede i øvrigt samarbejdet imellem dem i Ruslandspolitikken.

⁷² Schüddekopf s. 182–89. Groener-Geyer s. 131–56.

Efter en række forskeres opfattelse havde også Rantzaus som tidligere nævnt i sin Ruslandspolitik lagt vægt på afstand til den kommunistiske regering for ikke at ødelægge forholdet til de allierede. Tillige havde han i sin generelle udenrigspolitik tilstræbt et godt forhold til især USA som modvægt mod Frankrig og ud fra en forestilling om amerikanske økonomiske interesser i et velstående Tyskland.

Groeners og Rantzaus syn på udenrigspolitikken konfronteredes adskillige gange i foråret 1919, dels ved en række kabinetsmøder, hvori Groener deltog, dels ved et møde 4. april mellem de to mænd. Ved alle møder hævdede Rantzaus strengt sit embedes suverænitet i udformningen af politikken, og han havde held til at forhindre de hemmelige kontakter med amerikanere og englændere, som han selv havde deltaget ret aktivt i, i at udvikle sig efter sin egen afrejse til Versailles i slutningen af april. Groeners forsøg på at føre udenrigspolitik fik ikke regeringens støtte og løb ud i sandet.⁷³

Schüddekopf fremhæver i sin vurdering af Groeners og Rantzaus politik, at deres realitetssans og hele evne til udenrigspolitisk tænkning befandt sig på helt forskellige niveauer. Han finder Groener primitiv og naiv i sin overdrevne tillid til alliancen med USA, hvorimod Rantzaus karakteriseres som en overmåde klarsynet statsmand.⁷⁴

Groeners biografi har hævdet det synspunkt, at hans opfattelse af mulighederne for en tysk-amerikansk alliance var realistisk. Denne tanke falder i tråd med linier i Mayers værk, hvori han – på linie med østtysk forskning – ser den tyske og også den amerikanske politik i lyset af forsøget på at dæmme op for bolshevikerne i Centraleuropa ved hjælp af amerikansk støtte til den tyske regering i perioden december 1918 til april 1919. Derefter ændres situationen på grund af den svinende bolshevikfare. Medens Mayer kun kort omtaler Groener og hans politik, ser Rosenfeld ham som en af hovedmændene i de tyske forsøg på at sikre sig en alliance med de allierede. Rosenfeld mener, at disse initiativer kun møder afvisning fra amerikansk side.⁷⁵

B.

Efter gennemgangen af Rantzaus placering i det politiske system og nogle af de synspunkter på udenrigspolitikken, som dér er kommet til udtryk, vil oversigten vende sig mod Rantzaus egen personlighed og politik. Det er karakteristisk for hovedparten af de forfattere, der har beskæftiget sig mere indgående med Rantzaus politik, at de tillige har søgt at analysere hans *personlighed*. Man har set en snæver forbindelse

⁷³ Schwabe s. 347, 353.

⁷⁴ Schüddekopf s. 186–88. Helbig: Träger s. 14–15.

⁷⁵ Groener-Geyer s. 140. Mayer s. 230, 793. Rosenfeld s. 185, 201.

mellem hans karakter og hans opfattelse af omverdenen, de mål, han satte sig, og de midler han benyttede sig af. Hans personlighed analyseres ikke blot ud fra det synspunkt, at den kunne være afgørende for valget af netop ham til posten som udenrigsminister, men også som led i forklaringen af de resultater, han opnåede.⁷⁶ Grundlaget for beskrivelserne er dels erindringer fra mere eller mindre nærtstående samtidige, dels analyser byggende på hans politik, som den tegner sig i dokumentmaterialet.

En præsentation af hans families baggrund i nordeuropæisk historie indleder i en række fremstillinger omtalen af ham. Det forudsættes ofte, at Rantzau så sig selv som viderefører af slægtens traditioner, og det antydes, hvorledes hans sociale milieu kan formodes at have influeret hans synspunkter og optræden. I erindringerne står to billeder overfor hinanden. På den ene side en helteskikkelse, hvis demokratiske sindelag, retlinethed og intelligens giver ham en enestående placering i nyere tysk politik.⁷⁷ På den anden side en langt mere kritisk opfattelse, der understreger brister i Rantzaus personlighed, som fik afgørende følger for hans politik. Man understreger hans forfølgelsestanker, hans overvurdering af egne evner, ambitioner, hans identifikation af Tysklands interesser med sin egen person, hans personificering af ethvert politisk problem med medfølgende had til modstandere, hans begrænsede arbejds-evne og hans stærkt fortegnede virkelighedsbilleder, der kun tillod de informationer at passere, der passede med hans politik.⁷⁸

De stærkt divergerende personlige erindringer viser, at Rantzau gjorde et meget forskelligt indtryk på sine omgivelser. Også de analyser, der tager deres udgangspunkt i hans egne dokumenter, savner fællespræg. Mens Krüger og Elben og forskere som Walsdorff og Sjøqvist⁷⁹ under-

⁷⁶ Elben mener således s. 117 på linie med Miller og Potthoff i kommentaren til Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien 6/I-II. Die Regierung der Volksbeauftragten 1918-19, s. LXXXV, at Rantzau blev valgt til at erstatte Solf i december 1918 på grund af sine personlige egenskaber, medens han og Solf var enige om praktisk taget alle hovedlinierne i politikken.

⁷⁷ Nowak, især s. 220-249, Stern-Rubarth passim, Cahén s. 94 passim.

⁷⁸ Harry Graf Kessler: Tagebücher 1919-37. Frankfurt a. M. 1961, s. 85, 90, 105, 110, 120, 126, 127. Eugen Schiffer: Sturm über Deutschland. Berlin 1932. Schiffers utrykte dagbog er citeret hos Elben s. 115. Bernstorff s. 184-88. M. J. Bonn: So macht man Geschichte. München 1953, s. 223-28.

⁷⁹ Walsdorff s. 33-39. Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius I-II, København 1973. I s. 88-89, 167-68. Sjøqvists understregning af Rantzaus udprægede tendens til alene at opfatte den virkelighed, der passede med hans mål, synes udmærket at kunne henføres fra perioden 1912-18 til 1919 og stemmer ret nøje overens med Walsdorffs for perioden 1922-28. Walsdorff mener s. 33, at Rantzaus svagheder hidrører fra det chok, han var ude for i Versailles. Hvis der er tale om et chok, synes det altså at ligge længere tilbage i Rantzaus karriere.

streger det kritiske billede, arbejder f. ex. Helbig og Schüddekopf videre på det stærkt positive. Linke og Schulz nævner træk fra begge opfattelser.⁸⁰

C.

Rantzaus *virkelighedsbillede* kan bl. a. bedømmes ud fra de memoranda, han udarbejdede i begyndelsen af sin ministertid, fra hans senere notater, samt ved analyse af hans reaktioner på påvirkninger. Den opfattelse af sin egen stilling i regeringen og det tyske politiske system han gav udtryk for i sine betingelser for at overtage posten som statssekretær den 9. december 1918, er tidligere blevet nævnt.

Vurderingen af Rantzaus eget billede af sin placering i det *politiske system* har dels fremhævet hans demokratiske sindelag og ønsket om at styrke de demokratiske kræfter,⁸¹ dels, og med modsat tendens, understreget som noget ekstraordinært, at han som diplomat udnævnt til statssekretær med bestemte udenrigspolitiske opgaver krævede at få indflydelse på den interne politik.⁸² Kritikerne ser det som et udemokratisk element, at han ville hæve udenrigspolitikken førelse op over den partipolitiske kontrol (SPD og USPD) og lægge den i sine egne hænder uden egen baggrund i det tyske politiske liv.⁸³ En forfatter som Elben beskæftiger sig med Rantzaus forventninger om sin egen fremtid og hævder at Rantzau havde forestillinger om at opnå posten som rigskansler, og at han derfor ivrigt plejede omgang med folk fra alle partier, herunder USPD.⁸⁴

Kritikerne lægger ganske megen vægt på Rantzaus formodede meget ringe kendskab til den indenrigspolitiske situation i Tyskland.⁸⁵ Heroverfor fremhæver andre, at Rantzau nok stod hævet over partierne, men at han i denne mærkelige tid, da talrige forslag til forfatning og regeringer svirrede i luften, holdt hovedet koldt og havde forståelse for det tyske folks virkelige følelser og behov.⁸⁶

For flere af kritikerne, især Krüger, er Rantzaus fejltolkning af den indenrigspolitiske opinion et af de mest afgørende momenter i hans mis-

⁸⁰ Helbig: Träger s. 208–10. Schüddekopf passim. Linke s. 35–36. Schulz s. 213–14.

⁸¹ Stern-Rubarth s. 71–73. Helbig: Graf Brockdorff-Rantzau und die Demokratie. Euler s. 47.

⁸² Elben s. 117–19, 120. Krüger s. 73: »So beanspruchte er u. a. im Grunde ein Mitspracherecht in inneren Angelegenheiten und versuchte auf diese Weise, den »Primat der Aussenpolitik« zu etablieren«.

⁸³ Krüger s. 73, p. 213.

⁸⁴ Elben s. 115 bygger på Schiffers memoier. Krüger s. 74, 105.

⁸⁵ Krüger s. 74, 134. Zentrumavisen »Germania« citeret efter Cahén s. 335. Schiffer citeret efter Elben s. 115. Hajo Holborn: Deutsche Geschichte in der Neuzeit, Band 3, München 1971, s. 355–60, Epstein s. 302.

⁸⁶ Helbig: Demokratie. Stern-Rubarth s. 71, s.87–88. Schüddekopf s. 189–90.

lykkede politik. Forudsætningen for dennes succes var national enighed omkring hans program. Denne enighed viste sig hurtigt at være gået tabt, alene takket være USPD's holdning. Den afløstes endeligt af national splittelse, da højrepartierne på den ene side og Zentrum og SPD på den anden nåede til modsatte konklusioner i spørgsmålet om accept af fredsbetingelserne i juni 1919.

Med til Rantzaus virkelighedsbillede hører vel også hans tillid til sine egne muligheder for at påvirke andre. Kritikerne gør dels opmærksom på hans manglende evne,⁸⁷ trods talrige forsøg, til at påvirke den hjemlige opinion, dels nævnes i forbindelse med hans politik overfor de allierede, at Rantzau vel erkendte, at de allierede formentlig ville stille Tyskland overfor et for ham uacceptabelt diktat, men samtidig troede han tilsyneladende på, at hans egen argumentationsevne ville få de allierede til at ændre vilkårene radikalt.⁸⁸

Tolkningerne af Rantzaus *udenrigspolitiske* virkelighedsbillede må som nævnt bygge på forfatternes egen opfattelse af denne virkelighed. På dette punkt kan en vurdering imidlertid ikke bygges på tysk materiale alene, men i nok så høj grad på direkte kendskab til de allieredes og Ruslands politik. Da kun de færreste af de omtalte forfattere har erhvervet et førstehåndskendskab til materiale herom, kan det næppe undre, at meget forskellige opfattelser gør sig gældende.⁸⁹

Kritikerne opfatter Rantzau som ansvarlig for den fejlslagne tyske politik ikke mindst på grund af sit meget fortegnede billede af den verden, Tyskland var placeret i. Man forestiller sig, at han videreførte den wilhelminske opfattelse af Tyskland som den centralt placerede stat, der havde og burde have en afgørende indflydelse i Europa, og som var potentiel forbundsfælle for de øvrige stormagter. Medens Rantzau skulle opfatte Frankrigs stilling som modstander for given, var hans conception af USA, England og USSR præget af troen på mulige alliancer. Muligvis opfatter Rantzau Tyskland som potentiel hegemonialmagt i Europa.⁹⁰

⁸⁷ Forsøgene på manipulation beskrives bl. a. af Cahén s. 281–83 og s. 305–41. Holborn s. 145, kritik heraf Krüger s. 100, 146, 192. Elben s. 135. Simons brev i Luckau s. 126.

⁸⁸ Krüger s. 77: »Man war vom schlechten Willen den anderen (de allierede) mehr oder weniger überzeugt, ebenso aber auch von der Durchschlagskraft der eigenen Argumente«. S. 97, 132–33, 98.

⁸⁹ Undtagelser er Schwabe, Mayer og tildels Holborn og Linke.

⁹⁰ Krüger s. 97–98, s. 211: »... Deutschland habe als Grossmacht ein natürliches politisches und moralisches Recht auf bestimmte Dinge und auf eine bestimmte Behandlung«. Hermann Graml: Europa zwischen den Kriegen, München 1969. S. 76: »... Kontinuität der darwinistischen aussenpolitischen Theorie...«. S. 79: »... es musste der deutsche Aussenpolitik mehr noch darum gehen, die imperiale Position und die imperialen Möglichkeiten Deutschlands widerherzustellen«.

Heroverfor mener andre forskere, at Rantzaus billede af verden er det moderne, liberale wilsonianske. De ser ham som en statsmand, der ikke blot stræber mod de wilsonske idealer, men også som en politiker, der har erkendt, at det 20. århundrede tilhører folkene og ikke regeringerne. I denne sammenhæng tolkes Rantzaus forestillinger om verdensopinionens store betydning og hans tanker om mulighederne for et folkeforbund byggende på demokratiske principper.⁹¹

Også kritikerne erkender, at Rantzau lægger vægt på verdensopinionen. De opfatter blot dette som et udtryk for, at hans virkelighedsbillede ikke svarer til realiteterne. (M. a. o en kritik udfra en opfattelse svarende til den realistiske skoles.)⁹² Opfattelsen af den amerikanske præsident *Wilson* og hans politik er efter kritikernes mening et eksempel på Rantzaus manglende realitetssans. Ifølge Schwabe og Krüger går Rantzau ud fra, at Wilsons synspunkter og handlinger er moralsk bestemte, og at man kan spille på hans legalistiske konception. Dette søger Rantzau ikke blot i sine proklamationer i februar-marts, men også under forhandlingerne i maj 1919. De positive resultater heraf anses for stærkt begrænsede.⁹³

Tillige tager Rantzau tilsyneladende ikke hensyn til det skifte i USA og England, som valgene i nov.-dec. medfører, hvor de liberale kræfter, der støtter Wilson og Lloyd George, taber terræn til mere konservative opfattelser. Hele det omsving i opinionen og det politiske styrkeforhold, som er fremhævet af bl. a. Mayer og Schwabe,⁹⁴ får således efter Krügers opfattelse ikke større indflydelse på Rantzaus billede af virkeligheden. Schwabe mener dog her, at Rantzau (modsat forgængeren Solf) kendte Wilsons svaghed i foråret 1919.⁹⁵ Schwabe mener imidlertid, at Rantzau generelt overvurderede Tysklands position, og at han troede, at den lette våbenstilstand var et forvarsel om freden. Han mistolkede dermed det, der efter Schwabes mening var det generelle i Wilsons politik. Rantzaus tilhængere medgiver, at han nærede en tillid til den wilsonske retfærdighed, der viste sig overdreven, men forklarer dette ved tesen om Wilsons forræderi mod tyskerne.⁹⁶

Forholdet til *USSR* var bestemt dels af de tysk-russiske forbindelser siden Brest-Litovsk freden i 1918 og de tyske hærstyrkers fortsatte ope-

⁹¹ Helbig: *Demokratie*. Schüddekopf s. 50–52, 195–97. Stern-Rubarth s. 77–81. Hertil kommer erkendelsen af de økonomiske og sociale faktoreres store betydning, Euler s. 51.

⁹² Krüger s. 191. Holborn: *Deutsche Geschichte in der Neuzeit III*. München 1971 s. 355.

⁹³ Schwabe s. 346–52, 660–62. Krüger s. 132, 97.

⁹⁴ Mayer, VII, s. 13–30. Schwabe s. 657–58. Holborn s. 136. Holborn: *Deutsche Geschichte* s. 355–60.

⁹⁵ Schwabe s. 659. Mayer s. 233.

⁹⁶ Helbig: *Träger* s. 13, 15. Cahén s. 326, 362–64. Stern-Rubarth s. 85–86, 99.

rationer i Polen og Balticum i 1918–19, dels af de ideologisk-politiske forbindelser mellem de russiske bolshevikker og revolutionen i Tyskland fra november 1918. De overvejelser, den tyske regering gjorde sig, var derfor dels betinget af den interne politiske situation, dels af de store udenrigspolitiske perspektiver, der lå i forholdet til Rusland og vestmagterne; perspektiver, der havde gyldighed for de forestående og igangværende fredsforhandlinger såvel som for den europæiske situation på længere sigt.

Rantzaus opfattelse af Rusland har været undersøgt i særlig grad af Helbig og Linke. Begge erkender, at Rantzau lægger en vis vægt på det tysk-russiske forhold, men Linke understreger hans kølige indstilling til tanken om at bygge den tyske politik herpå og tillige den korte levetid, det bolshevikkiske regime efter Rantzaus mening ville have. Linke understreger – som Walsdorff for Rapallo-politikkens vedkommende⁹⁷ – at Rantzau i sin langsigtede politik er vestorienteret.⁹⁸ Rantzaus opfattelse af USSR forekommer alt i alt kritikerne mere realistisk end hans syn på de vestlige lande og deres opinioner.

Konkluderende kan det nok siges, at ingen vel har løst problemet omkring Rantzaus tolkning af virkeligheden frem til overrækkelsen af de foreløbige fredsbetingelser den 7. maj. Der er vidnesbyrd fra Rantzau og hans rådgiveres hånd om såvel en overdreven optimisme som en meget nøgtern vurdering.

D.

Uenigheden om tolkningen af Rantzaus virkelighedsbillede hænger sammen med forståelsen af hans *målsætning*. Rantzau beskæftiger sig med sine mål såvel i sine memoranda fra januar og februar og i interne møder, som i en række offentlige taler og pressemeddelelser.⁹⁹

De to hovedproblemer, Tyskland stod overfor i 1919, måtte optage udenrigsministeren stærkt. På den ene side den indenrigspolitiske situation, som efter sammenbruddet i november 1918 og revolutionen samt den vedvarende uro, endnu var uafklaret. På den anden side de ydre problemer, i første række at Tyskland efter våbenstilstanden måtte vente en fred, der kunne berøve det dets hidtidige stormagtsstatus og medføre territoriale og økonomiske tab.

Rantzaus *indenrigspolitiske* mål er af Krüger i overensstemmelse med

⁹⁷ Walsdorff s. 33.

⁹⁸ Linke s. 54–57.

⁹⁹ Dette materiale er delvis offentliggjort af Rantzau, Luckau, samt kildeudgaverne *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien*. 6/I–II: Die Regierung der Volksbeauftragten. Akten der Reichskanzlei: Das Kabinett Scheidemann. Boppard 1971.

den østtyske forskning¹⁰⁰ vurderet som typisk liberalt konservative.¹⁰¹ Han ønskede efter denne opfattelse at bevare det bestående samfund, idet han dog havde hilst indførelsen af republikken med glæde. Hans politik havde til hensigt at påvirke SPD til at bremse de mere yderliggående bevægelser, USPD og spartakisterne, og sikre det bestående sociale og økonomiske system. Rantzau optræder her som repræsentant for det bureaukrati, der på linie med bankiers og industridrivende søgte en *modus vivendi* med SPD, idet man dog som betingelse for sin støtte forlangte ethvert forsøg på indførelse af socialistiske ændringer taget af bordet eller udskudt.

Liberale historikere har en meget afvigende opfattelse. Helbig, der har gjort emnet til genstand for en særlig undersøgelse,¹⁰² når til den opfattelse, at nok kan man næppe betragte Rantzau som en »roter Graf«, men hans syn på sociale og økonomiske problemer fjerner ham dog langt fra den wilhelmske periode og peger mod en demokratisk og social forståelse.¹⁰³

Enkelte forfattere har særligt beskæftiget sig med Rantzaus personlige ambitioner. Disse har været fremhævet som forklaring på hans udenrigspolitiske kurs, som til sidst bragte ham i modsætning til flertallet i regering og parlament. Han skulle have tilstræbt en videre politisk karriere og derfor ønsket en folkelig basis opnået ved en stejl og populær politik.¹⁰⁴

Rantzaus mål for Tysklands placering i det *internationale system* er omstridt. Han ses af Krüger som fortsætteren af den tradition, der havde eksisteret i Tyskland i hvert fald siden Bismarcks afgang, og hvis centrale indhold skulle være ønsket om at opnå en dominerende stilling på det europæiske kontinent. Med nederlaget i 1918 kunne dette mål naturligvis ikke søges realiseret med de samme midler som under verdenskrigen. Rantzau ønskede imidlertid en genoptagelse af politikken fra førkrigstiden byggende på et diplomatisk spil mellem de øvrige magter, idet man kunne indgå alliancer med USA, England eller USSR og derved styrke sin egen position og svække øjeblikkelige og potentielle modstandere.¹⁰⁵ I denne politik lagde Rantzau relativt ringe vægt på territoriale udvidelser – et mål, der vel måtte forekomme ret langsig-

¹⁰⁰ Rosenfeld s. 242–44. Obermann s. 54–56.

¹⁰¹ Krüger s. 73. Elben s. 120, 168.

¹⁰² Helbig: *Demokratie* s.

¹⁰³ Stern-Rubarth s. 79–81. Cahén s. 345–51. Schüddekopf s. 191.

¹⁰⁴ Elben s. 115. Krüger s. 74. Rantzau søgte således bl. a. kontakt med USPD i marts 1919, jf. s. 105. Partipolitisk følte han sig knyttet til Deutsche Demokratische Partei, men han var ikke medlem i sin udenrigsministertid, og han syntes ikke herigennem at have søgt at øve indflydelse. Krüger s. 73, Cahén s. 282.

¹⁰⁵ Graml s. 68–72.

tet i 1919 – men til gengæld så meget mere vægt på at give Tyskland en økonomisk stærk stilling.¹⁰⁶

Overfor denne opfattelse fremfører Helbig og Schüddekopf, at Rantzaus mål var af en anden karakter end de wilhelmske regeringers, og at der således ikke er nogen kontinuitet i målene fra Ludendorff til Weimarrepublikkens første år. Tværtimod fremhæves det, at Rantzaus mål ikke var af den traditionelle territoriale og militærstrategiske type, men at han arbejdede ud fra princippet om selvbestemmelsesretten, ønsket om et reduceret militær og et stærkt og handlekraftigt folkeforbund, samt forestillingen om fred og stabilitet i Europa som det basale.¹⁰⁷ Medens den sidste opfattelse af de rantzauske mål i høj grad synes at støtte sig på hans officielle udtalelser, bygger kontinuitetstesen først og fremmest på interne memoranda.

En gennemgang af historikernes opfattelse af Rantzaus mål med hensyn til Tysklands relationer til enkelte lande frembyder et sammensat billede.

I *Ruslands-politikken* stod den socialdemokratisk ledede regering i et vanskeligt dilemma. Internt turde man ikke give revolutionen for meget vind i sejlene, men man kunne dog ikke slå for kraftigt til overfor de revolutionære i nov.-dec. 1918 af hensyn til regeringsfællesskabet med USPD, senere hen af hensyn til den forventede reaktion blandt de socialdemokratiske vælgere. Externt måtte man på den ene side tage hensyn til de allieredes forventet fjendtlige reaktion ledsaget af anklager for manglende troværdighed i tilfælde af snævre tyske kontakter med USSR, på den anden side ønskede man netop at true med sådanne kontakter for at sikre gunstige fredsvilkår.

Linke og Mayer mener, at Rantzau i dette dilemma valgte klart i perioden december 1918–marts 1919. Indadtil krævede han hård fremfærd mod bolsheviker og andre revolutionære, udadtil ønskede han at undgå enhver kontakt med USSR, der på mindste måde kunne opfattes som engagerende. Rantzau ønskede imidlertid ikke at afbryde muligheden for fremtidige forhandlinger med russerne, og hans forsigtige holdning i Radek-sagen kan ses i det lys.¹⁰⁸

Efter 7. maj og især i juni 1919 viser Rantzau en større interesse for de russiske muligheder, opfattet som et alternativ til samarbejde med vestmagterne. Dermed opfattes den russiske politik som et centralt element i et forsøg på at revidere den placering i isolation og afmagt, som

¹⁰⁶ Krüger s. 211–12.

¹⁰⁷ Helbig: Träger s. 12–17. Schüddekopf s. 189–91, 192–94.

¹⁰⁸ Linke s. 35–36. Mayer s. 232–34, 252.

fredsbedingungen menes at have anbragt Tyskland i.¹⁰⁹ Rantzaus spil på de russiske muligheder viser sig bl. a. i en udstrakt anvendelse af socialistiske paroler i hans officielle udtalelser, først og fremmest vendt mod de allierede.¹¹⁰

Kildematerialet til Rantzaus Ruslandspolitik er tvetydigt, idet han indadtil i udenrigsministerium og regering afviser enhver forhandling bl. a. under henvisning til de allieredes mulige reaktion, medens han i de hemmelige forhandlinger med allierede repræsentanter i febr.-april 1919 mere eller mindre åbenlyst truer med en alliance med russerne i tilfælde af uantagelige fredsbedingungen.

Medens Helbig på denne baggrund anskuer Rantzaus senere russiske politik ud fra forsøget på via en alliance at genoprette den imødesete uret ved freden, er Linke – på linie med en østtysk forsker som Rosenfeld¹¹¹ – tilhænger af den opfattelse, at Rantzau ikke ønskede at indlade sig på seriøse russiske kontakter i hele perioden dec. 1918–juni 1919, selvom tanken ikke var ham fremmed.¹¹²

Opfattelsen af Rantzaus amerikanske politik er præget af, at Rantzau og *Wilson* i den tyske historiografi er blevet knyttet sammen. Årsagen hertil kan findes i kildematerialet. Rantzau knytter sig – især i sine offentlige udtalelser – gang på gang til de wilsonske mål og strategier. Tanken om en kommende fredelig verden byggende på folkerettens principper, staternes absolutte ligeberettigelse, et stærkt Folkeforbund, og appellen til opinionen uden om staternes valgte ledere, især til de europæiske venstrekræfter.

Årsagen kan måske tillige søges i et behov i den tyske offentlighed i mellemkrigstiden for en »rigtig« *Wilson*. Som Fraenkel har vist det, blev de forskellige tyske grupper *Wilson*-billede alle præget af stærk modvilje.¹¹³ Heroverfor kunne de oprindelige tyske wilsonianere da sætte billedet af Rantzau som den sande og konsekvente forsvarer af de nye liberale idealer. Den idealistiske opfattelse af Rantzau har derfor haft mange lighedspunkter med den idealistiske opfattelse af *Wilson*,¹¹⁴ og man har i høj grad draget sammenligninger.¹¹⁵

Kritikerne af Rantzau, repræsenteret først og fremmest ved Krüger, har fremhævet de store forskelle mellem den amerikanske præsident og

¹⁰⁹ Jvf. hans udtalelse i juni: »Ich glaube, dass von Moskau aus der Unheil von Versailles korrigiert werden kann«. Stern-Rubarth s. 123.

¹¹⁰ Se f. eks. Rantzau s. 178–80 25. maj, 181–83 29. maj. Schulz s. 273.

¹¹¹ Rosenfeld s. 242–47, idet dog Rosenfeld sporer tegn til ændring af politikken i juni kort før Rantzaus fratreden.

¹¹² Linke s. 54–56. Helbig: Träger s. 13. Schüddekopf s. 194.

¹¹³ Fraenkel passim.

¹¹⁴ Se Inga Floto: Nyere synspunkter på Woodrow Wilsons udenrigspolitik.

¹¹⁵ F. eks. Euler s. 47, 99. Cahén 301–02. Stern-Rubarth s. 76–77, 85. Krüger s. 162. Schwabe s. 662.

den tyske udenrigsminister og den afgrund i tankeverden, der at dømme efter Rantzaus interne papirer fandtes mellem en social-liberal idealist og en traditionel magtpolitiker. For disse forskere er Rantzaui en manipulator, der overfladisk erkender nogle af de wilsonske virkemidler, men bruger dem i magtpolitikens tjeneste.¹¹⁶

Den tyske regerings mål med hensyn til USA er af den østtyske forskning blevet opfattet som et forsøg på via en alliance at sikre sin egen position indadtil over for de revolutionære kræfter, udadtil vendt mod Frankrig eller USSR. Mayer står ikke fremmed overfor denne tanke, og også Schwabe og Krüger lægger vægt på de tyske tilnærmelser til USA, omend i langt mindre grad og uden særlig begrundelse i de interne forhold.¹¹⁷

E.

Behandlerne af Rantzaus *strategi og taktik* har dels beskæftiget sig med hans initiativer i forhandlingerne med de allierede og USSR, dels og ikke mindst med hans *stil*. Man har drøftet dens betydning for hans resultater og har som tidligere anført taget stilling til, om andre i den tyske ledelse kunne have nået bedre resultater, såfremt de havde ledet forhandlingerne og fremsat offentlige udtalelser i en anden stil. En række forfattere er af den opfattelse, at Rantzaus måde at udtrykke sig på i forhandlinger, hans moralske og juridiske argumentation, og hans stive teknik, har været en betydningsfuld faktor bag hans resultater.¹¹⁸

Især de kritisk indstillede forfattere har hæftet sig ved Rantzaus *indenrigspolitiske* taktik og i forbindelse med hans fortegnede virkelighedsbillede fremhævet hans manglende parlamentariske dygtighed og hans svigtende evne til at manipulere den tyske opinion. Disse aspekter er blevet nærmere omtalt i forbindelse med beskrivelsen af den tyske udenrigspolitiske beslutningstagning. Her skal blot anføres, at det ikke lykkedes at opretholde en samlet front i Tyskland, i hvert fald ikke lænere end til maj 1919, hvorefter Rantzaus tilhængere tabte terræn indtil sammenbruddet i juni, der fulgtes af hans demission. Som fremhævet af Graml lykkedes Rantzaus forsøg på opinionsdannelse først på lænere sigt, for så vidt som det blev en myte i Weimar-republikken, at

¹¹⁶ Krüger s. 73: »Seine Aussenpolitik blieb, wenn auch unter dem Eindruck der vor allem von Wilson proklamierten neuen Maasstäbe in modernen Gewand erscheinend, an der Ehre, Macht und Grösse des Deutschen Reiches orientiert«. Jvf. Kessler s. 105. Graml p. 72.

¹¹⁷ Obermann s. 57–58, 61. Rosenfeld s. 243. Mayer s. 229, 234, 583. Schwabe s. 346–52. Krüger s. 191.

¹¹⁸ Bernstorff s. 187. Epstein s. 302. Schwabe s. 660–62. Holborn s. 137. Graml s. 71–72. Mayer s. 759–64, 768–69. Krüger s. 100, 143. Rantzaus tilpasningsdygtighed til nye situationer vurderes af Schüddekopf som fremragende (s. 189), medens Krüger s. 132–33 og Walsdorff s. 33 lægger vægt på hans besynderlige mangel på samme.

Versailles var en ubarmhjertig diktatfred, og at Tyskland havde den moralske og juridiske ret på sin side. Men på dette tidspunkt var Rantzau selv ude af politikens centrum.¹¹⁹

Overfor de *allierede* havde Rantzau mulighed for at spille på en række forskellige elementer for at opnå sine mål. Man kunne søge at formulere sin argumentation i moralske, juridiske eller realpolitiske termer; man kunne rette sig mod opinionen i de allierede og evt. tillige i de neutrale lande, eller den perciperede personlige moral og indstilling hos de allierede ledere, især Wilson; og man kunne fremføre faktorer som frykten for et bolshevikkisk, eller et potentielt stærkt og revan-chistisk Tyskland, mulighederne for de allierede i Tysklands økonomiske nytteværdi, eller udsigten til en alliance mellem vestmagterne og Tyskland vendt mod USSR overfor risikoen for en tysk-russisk alliance vendt mod de allierede.

Baggrunden for Rantzaus *juridiske argumentation* var forståelsen af Lagsingnoterne af okt.-nov. 1918 som det juridisk og folkeretligt bindende grundlag for såvel våbenstilstand som fred. Han mente følgelig, at Wilsons proklamationer, først og fremmest de 14 punkter fra jan. 1918, måtte være det grundlag, de allierede og tyskerne skulle argumentere udfra. Den tyske argumentation såvel i perioden før noteudvekslingen i maj 1919 som under denne officielle forhandling fulgte ikke den amerikanske endsige den allierede fortolkning, som tyskerne i en vis udstrækning var bekendt med allerede i oktober 1918. Tværtimod opfattede man de 14 punkter som et juridisk dokument, der kunne fortolkes frit, og man argumenterede derfor for de tyske interesser så langt som det var muligt indenfor dokumentets rammer. Men netop ved denne fortolkning, som lå langt fra Wilsons intentioner – i hvert fald i foråret 1919 – var den juridiske taktik efter de kritiske forskeres mening dømt til at mislykkes. Man kunne næppe forvente, at de allierede, ejheller Wilson selv, ville acceptere en efter deres mening stærkt tendentiøs udgave af Wilsons tanker som et folkeretligt grundlag.¹²⁰

Rantzaus kritikere har også opfattet hans forsøg på at manipulere *opinionen* efter Wilsons eksempel som delvis forfejlet. Det lykkedes ikke at påvirke opinionen i de allierede eller neutrale lande i en sådan grad, at det fik væsentlige konsekvenser for de allieredes politik i 1919.¹²¹ Heroverfor mener Schwabe, at Rantzau – ligesom Wilson og dennes liberale rådgivere – klart så hele den ideologisk-politiske situation, der var blevet skabt efter 1917.¹²² Han så betydningen af at appellere til de moderate og venstrekræfterne i den allierede og neutrale opinion. Der-

¹¹⁹ Graml s. 113. Krüger s. 100.

¹²⁰ Krüger s. 132, 100. Schulz s. 218–19. Holborn: *Deutsche Geschichte in der Neuzeit*, s. 355–57. Graml s. 72. Schwabe s. 661.

¹²¹ Krüger s. 100.

¹²² Schwabe s. 661, 663. Mayer s. 769.

for førtes den moralske og idealistiske linie frem. Når målet på lidt længere sigt opfattedes som en alliance med Wilsons USA og dermed en splittelse af de allierede, var det rimeligt at søge at lægge grunden her- til ved en appel til de tanker, der efter Rantzaus mening eksisterede i såvel den amerikanske opinion som ledelse.¹²³

Ved siden af den moralske og juridiske argumentation og bagved de politiske faktorer, man kunne spille ud mod de allierede, lå gennem foråret 1919 det afgørende element, *truslen* om ikke at ville undertegne en fredstraktat. Denne latente eller udtalte trussel havde ikke blot det formål at overbevise de allierede regeringer og befolkninger om alvoren i det tyske standpunkt, men også en funktion indadtil med det formål at samle den tyske opinion bag regeringens politik.¹²⁴ Blandt de i denne oversigt nævnte forfattere hersker der en vis enighed om, at en afgørende forudsætning for denne rantzauske taktik var enighed herom i Tyskland.¹²⁵ Denne betingelse var næppe tilstede i juni 1919 og allerede i kraftig opløsning i maj. Rantzaus kritikere mener, at den ikke på noget tidspunkt kan siges at have eksisteret.¹²⁶ Når Rantzau til trods herfor fortsatte sin kurs, tolkes det på forskellig måde. Epstein lægger vægt på hans ringe kendskab til den indenrigspolitiske situation.¹²⁷ Euler og Cahén lægger ansvaret for den svindende støtte i regering og parlament på Erzberger, som gives hovedskylden for resultatet.¹²⁸ De mener, at Rantzau gjorde et udmærket forsøg på at lede opinionen, men ikke havde mulighed for at overvinde politikernes forræderi.¹²⁹ Krüger er tilbøjelig til at mene, at Rantzau fortsatte sin politik ud fra æresbegreber og personlig forurettelse mere end ud fra rationelle over- vejelser.¹³⁰ Graml lægger større vægt på Rantzaus formodede ønske om at etablere en basis for enighed i Tyskland – omkring sin egen person – på længere sigt.¹³¹ Endelig mener Rantzau-tilhængere som f. ex. Duck- witz, at han valgte den kurs, der trods alt var den bedste taktiske mulighed, omstændighederne taget i betragtning.¹³²

Rantzaus *forhandlingsteknik* overfor de allierede efter delegationens ankomst til Versailles 29. april 1919 omtales i en række værker. Hans

¹²³ Schwabe s. 663. Mayer s. 234.

¹²⁴ Holborn s. 138.

¹²⁵ Duckwitz s. 12.

¹²⁶ Krüger s. 194. Holborn s. 138. Schulz s. 214, 220–22, 224.

¹²⁷ Epstein s. 302.

¹²⁸ Euler s. 106–07. Duckwitz s. 12. Cahén s. 298, 330–31.

¹²⁹ Stern-Rubarth s. 87–95. Rössler s. 233.

¹³⁰ Krüger s. 133, 192–94.

¹³¹ Graml s. 113. For en østtysk historiker som Obermann vender Rantzau sig mod undertegnelse af traktaten for at opnå »einen Vorteil für seine chauvinistische Propaganda . . . die er zur Vorbereitung eines zweiten Weltkrieges benötigte.« S. 61.

¹³² Duckwitz s. 11.

tale i forbindelse med overrækkelsen af fredsbetingelserne 7. maj, der kommenteres i de fleste fremstillinger, vurderes af de fleste som en urimeligt fornærmende provokation, der til en vis grad prejudicerede den følgende måneds forhandlinger, eller i hvert fald bestyrkede de allierede ledere i den mistillid, de måtte nære til oprigtigheden i den nye demokratiske linie i tysk politik.¹³³ Enkelte forsvarer Rantzau med, at talen var et konsekvent indlæg ud fra det moralske og juridiske grundlag, han havde anlagt.¹³⁴

De enkelte noter til de allierede, som tidligere er nævnt i forbindelse med uenigheden i regeringen, anses af flere for hver for sig velformulerede og taktisk velberegnedes.¹³⁵ Andre fremhæver, at den strategi, de var udtryk for, i sig selv var forfejlet. Den svaghed, der lå i grundlaget og den manglende forståelse af de allieredes opfattelse og hensigter, forstærkedes ved den vekslen mellem spidsfindige juridiske fortolkninger og formodet hykleriske moralske krav, der var indholdet i de tyske kommentarer og modforslag til fredsbetingelserne.¹³⁶

Hvad angår hovedlinierne i de tyske forsøg på at ændre de forelagte vilkår er Schwabe inde på, at Rantzau retter hovedskytset mod de territoriale og ikke de økonomiske bestemmelser.¹³⁷ Krüger derimod opfatter situationen således, at den tyske delegation lægger overordentlig stor vægt på de økonomiske sider, og at man først til sidst erkender, at man bedre kan tåle økonomiske indrømmelser på grund af deres midlertidige karakter.¹³⁸

IV

Ovenstående gennemgang af en række historikers opfattelser af problemerne i den tyske udenrigspolitik i foråret 1919 har afsløret vidtgående divergenser. At bidrage til en forklaring herpå er formålet med det følgende. Det sker dels ved en omtale af nogle linier i tysk samtidshistoriografi dels ved en gennemgang af den påvirkning, den aktuelle politiske udvikling og kildematerialets tilgængelighed kan tænkes at udøve på historieskrivningen. Vigtige sider af de i indledningen rejste spørgsmål vedrørende materiale, metode og værdiforestillinger skulle derved kunne belyses. Samtidig anlægges en vurdering af værkerne ud-

¹³³ Krüger s. 161. Holborn s. 137. Schulz s. 218. Erich Eyck: *Geschichte der Weimarer Republik I*. Zürich 1954, s. 129–31.

¹³⁴ Rössler s. 231, 233. Stern-Rubarth s. 13–18, 100. Duckwitz s. 11.

¹³⁵ Dickmann s. 77–83. Rössler s. 232. Martin Göhring: *Bismarcks Erben 1890–1945*. 1958.

¹³⁶ Krüger s. 162, 167, 177, 192. Schulz s. 224.

¹³⁷ Schwabe s. 663.

¹³⁸ Krüger s. 162: »Da Reichsregierung und Delegation die Reparationsfrage als die wichtigste ansahen...«. S. 193: erkendes, at det tyske standpunkt er at købe sig bedre territorial ordning via tilbud om større reparationsbetalinger.

fra de kriterier, deres forfattere selv anfører i forord o. lign. Forskernes bevidsthed om deres metode og deres evne til at opfylde egne krav kan derved antydes.

Ofte har der været tale om *to hovedsynspunkter* på Rantzau, en positiv og en negativ vurdering, omend mere nuancerede opfattelser har kompliceret billedet. Denne situation kan hænge sammen med *to generelle normativt orienterede opfattelser af Versaillesfreden*. Den ene betragter freden som *et urimeligt diktat* ud fra politiske, juridiske eller moralske anskuelser. Den anden anser den afsluttede fred for *en politisk nødvendighed*, magtforhold og interesser taget i betragtning, eller i overensstemmelse med liberale moralske principper og juridisk uangribelig.

Tilhængere af den første opfattelse vil typisk falde i to grupper i deres vurdering af Rantzau. I den ene findes de forskere, der er tilhængere af Rantzaus mål og samtidig accepterer hans strategi og taktik som den mest effektive eller juridisk og moralsk rigtigste. I denne gruppe finder man tyske nationalister og liberale. I den anden gruppe ser vi de forfattere, der nok accepterer tyske mål og kritiserer Versailles-diktatet, men som finder den tyske forhandlingspolitik uegnet eller direkte medansvarlig for fredens hårdhed. De vil derfor være kritikere af Rantzau, hvad angår hans metoder og evt. hans virkelighedsbillede. Denne gruppe består foruden af en række tyske historikere af en række især engelske og amerikanske forfattere fra 1930'erne til idag.

Naturligt vil tilhængere af den anden hovedopfattelse findes blandt Rantzaus kritikere. De betragter hans målsætning som angribelig, evt. som led i et generelt angreb mod tysk udenrigspolitisk konception indtil 1945. Samtidig vil de ofte finde hans strategi umoralsk, for så vidt den er med til at skabe et grundlag for revanchisme i Tyskland. Denne opfattelse var den officielle allierede fortolkning, men blev i USA og England efterhånden fortrængt af revisionister i mellemkrigstiden. Indtil de seneste år har den kun sporadisk været fremme blandt tyske radikale historikere.¹³⁹

En tredje opfattelse, som fordømmer både allieret og tysk målsætning, kan f. ex. gøre dette ud fra en marxistisk tradition, en generel afvisning af magtpolitik, eller en idé om, at det utilstrækkelige og selvmodsigende kompromis, som Versailles-freden udgjorde, ikke kan tilfredsstillende hverken moralske eller politiske krav til international stabilitet eller retfærdighed.

Man kan rejse det generelle historiografiske spørgsmål, om forbindelsen mellem den *politiske virkelighed*, der omgiver historikeren, og hans forskningsresultater og søge at belyse det på grundlag af opfattelserne af Rantzau og den tyske udenrigspolitik i 1919.

I 1920'ernes debat fik Rantzau ikke nogen helt central placering. Det

¹³⁹ F. eks. Graml s. 71–82.

kan hænge sammen med, at Versaillesproblemet i høj grad blev et spørgsmål om krigsskyld. De nationale tyske historikere – såvel som de fleste mere radikale – accepterede den problematik, der synes skabt af Versaillesfredens krigsskyldparagraf (§ 231). Man overtog derved den politik, som netop Rantzau havde stået for i 1919, hvis centrale juridiske punkter var krigsskyldsspørgsmålet og det juridiske grundlag for freden, der antoges skabt med Lansingnoterne af oktober-november 1918. Debatten om Versailles blev derfor en overvejende juridisk diskussion om de 14 punkter og Lansingnoternes forhold til fredstraktaten, især dennes reparationsafsnit, samt en diskussion af traktatens folkeretlige stilling som helhed. Hertil føjedes det historiske opgør om ansvaret for 1. verdenskrigs udbrud.

Men da netop Rantzaus udgangspunkt accepteredes og i løbet af 1920'erne blev næsten enerådende i Tyskland og efterhånden vandt frem i USA og England, var der mindre grund til at beskæftige sig med den tyske udenrigspolitik i 1919, der kunne opfattes alene som en nødvendig reaktion på de allieredes retsstridige adfærd, og slet ingen grund til at drage de rantzauske grundsynspunkter i tvivl. Når man i den juridiske og historiske debat – der samtidig var et indlæg i en storpolitisk debat – gik ud fra disse synspunkter, faldt det næppe naturligt og ville næppe have været taktisk klogt at sætte spørgsmålstejn ved deres rimelighed eller deres anvendelighed som redskaber i politikken i 1919.

Det bemærkelsesværdige ved Rantzaus placering i den tyske historiografi i mellemkrigstiden er, at han støttes af såvel de konservative historikere, som var modstandere af Weimarrepublikken, som af liberale tilhængere. Det kan hænge sammen med, at Rantzaus udenrigspolitiske program og især hans afvisning af freden er blevet stående som hans image i konservative øjne og har kunnet bruges i kampen mod republikken, medens de samtidige liberale har kunnet lægge vægt på hans wilsonske udenrigspolitiske proklamationer og hans erklærede sociale sindelag som udtryk for demokratiske grundsynspunkter.¹⁴⁰

Den forholdsvis ensartet positive tolkning af Rantzau i 1920'ernes offentlige debat og historieskrivning – når bortses fra den øjeblikkelige politiske uenighed i 1919 – hænger måske også sammen med den integrerende virkning, Versaillesfreden fik på tyskernes udenrigspolitiske opfattelser. Striden under 1. verdenskrig om målenes omfang, bliver afløst af et nogenlunde enstemmigt ønske om revision af fredstraktaten. De grupper, der måtte have videregående mål, udskyder disse indtil en revision er sikret, og de kommer derfor først frem i slutningen af 1930'erne, da Versaillesfreden stort set er ændret efter de tyske ønsker fra 1919.¹⁴¹

I 1930'ernes politiske situation gled Rantzau i baggrunden. Den na-

¹⁴⁰ En forfatter som Stern-Rubarth hører således til de liberale opfattelser.

¹⁴¹ Hillgruber s. 15. Striden om undertegnelsen forblev stort set en episode uden indvirken på enigheden om revisionsmålsætningen.

tionalsocialistiske opfattelse havde vanskeligere ved at acceptere Rantzau i den rolle som formidler af forståelsen med USSR, som han spillede i 1920'erne, omend man anerkendte hans optræden i Versailles. For nationalsocialisterne var det væsentligt at demonstrere, at det først og fremmest var takket være deres initiativer, at »Versailles-diktatet« blev ophævet.¹⁴²

Den vesttyske historieskrivning *efter 1945* er i en lang periode præget af opgøret omkring det 3. rige og årsagerne til 2. verdenskrig. Denne debat har et politisk aspekt, for så vidt dens mening er at frikende det tyske folk for en del af ansvaret for udviklingen og derved gøre Forbundsrepublikken mere acceptabel som politisk partner. Det bliver da naturligt at se Versailles som et betydningsfuldt element i nationalsocialismens udvikling, og Rantzaus argumenter fra 1919 genoptages.¹⁴³ Samtidig bliver den tyske politik i 1919 sammen med Rapallo- og Locarnopolitikken aktuel som eksempel på en aktiv tysk udenrigspolitik på demokratisk grundlag, der havde det formål, at bringe Tyskland ud af isolationen efter en tabt krig.

Men netop spørgsmålet om tysk udenrigspolitisk aktivitet tages op først af den østtyske forskning og siden i forbindelse med Fischer-debatten af den vesttyske. Den revision af forestillingerne om tysk udenrigspolitik, der fremkommer omkring 1960 og efter en til tider voldsom debat med traditionalistiske historikere bliver næsten dominerende i den nyeste forskning, opfatter ikke en aktiv tysk politik som noget efterlevelsesværdigt. Tværtimod fremhæver man de voldsomt expansionistiske mål som umoralske og ødelæggende for fred og stabilitet. Man hæfter et odium som imperialismen på denne linie.

Den *normative holdning*, som præger flere af de nyere tyske fremstillinger, kan måske tages som udtryk for en aktualisering af den historiske debat. Man opfatter den som betydningsfuld også for samtidens vesttyske politik. Medens det er karakteristisk for en række af de i denne oversigt nævnte forfattere, at de vurderer Rantzau og hans politik ud fra moralske normer, er direkte henvisninger til aktuel politik sjældnere. Dog lader eksempelvis Schüddekopf Rantzau være i samklang med og profetisk forløber for den tyske integrerende Europapolitik efter 2. verdenskrig.¹⁴⁴

¹⁴² F. Berber: *Das Diktat von Versailles 1–2*. Essen 1939.

¹⁴³ S. William Halperin: *Germany Tried Democracy 1918–23*. 1946. Gerhard A. Ritter: *Der Versailles Vertrag von 1919*. Gütersloh 1951. Martin Göhring: *Bismarcks Erben 1890–1945*. 1958. A. Schwarz: *Geschichte der Weimarer Republik, i Just: Handbuch der deutschen Geschichte*. 1958. R. Rössler: *Deutschland und Versailles i Ideologie und Machtpolitik 1919*. Göttingen 1966. Hans Rothfels: *Versailles nach 50 Jahren*, i *Der Monat* 1969, s. 53–62. Ludvig Dehio: *Versailles nach 35 Jahren*. *Der Monat* 1954, s. 345–52. Dehio har ene øjnene åbne for den ekspansionistiske tyske politik, hegemonialpolitik, og Versaillesfredens relative mildhed især sammenlignet med situationen i 1945.

¹⁴⁴ Schüddekopf s. 195, 197.

Tysk historieforskning har indtil de seneste år været domineret af en tradition, som med udgangspunkt i statsbegrebet, med metodisk grundlag i analyse af beslutningstager-orienteret materiale og med hovedvægten på den politiske og politisk-institutionelle historie, i talrige tilfælde har fortolket fortiden ud fra opfattelsen af den preussk-tyske stats formodede interesser. Den debat, der i Weimarrepublikkens tid fandt sted mellem en traditionel konservativ retning, de mere liberale historiker og de radikale historikere, berørte kun Rantzau og hans politik for så vidt de radikale historikers indenrigspolitiske primat måtte placere ham i baggrunden.

I billedet af Wilson stod konservative og radikale ikke langt fra hinanden i deres fordømmelse. Medens de konservative forkastede Wilsons ideer, byggede de radikales kritik på forestillingen om, at Wilson havde svigtet sine egne idealer, og at han ved at gå på kompromis med de allierede havde forrådt, bevidst eller ubevidst, de liberale og radikale tyskers sag. Heroverfor opstiller de moderate Rantzau som den sande og kompromisløse wilsonianer, medens de konservative accepterer ham som den, der udfra tyske æresbegreber afviser fredsdiktatet. Alene de få radikale stemmer kritiserer som allerede i 1919 hans politik for et hyklerisk program, som ikke afspejler Rantzaus egne faktiske mål, og opviser en række taktiske fejl.¹⁴⁵ Kvantitativt sejrede den traditionalistiske skole i 1920'erne med den virkning, at kritikken af Rantzau alene fandt sted indenfor rammerne af enighed om målene.

Med en række liberale og radikale historikers emigration i 1930'erne ophører uenigheden, og traditionalisterne i en tillæmpet nationalsocialistisk fortolkning bliver enerådende. De emigrerede liberale opretholder som Luckau den liberale Rantzau-mythe, medens mere radikale som Holborn fortsætter kritikken især af Rantzaus taktik.

Efter 1945 foregår en art fusion mellem den traditionelle konservative og den liberale historiske skole med navne som Ritter, Herzfeld og Rothfels som de ledende.¹⁴⁶ Det liberale grundlag og de demokratiske ideer accepteres nu generelt, og forskere som Helbig og Euler tager atter Rantzau frem som eksempel på den moderne indstillede demokratiske skikkelse, der skaber kontinuiteten i tysk historie mellem den wilhelminske epoke og Weimar-tiden. De angreb, der fra østtysk side rettes mod tysk politik efter 1. verdenskrig og især mod det socialdemokratiske forrædderi mod revolutionen, fører næppe i 1950'erne til nye fortolkninger i Vest-Tyskland.

Schüddekopf kan betragtes som en fortsætter af den positive interesse

¹⁴⁵ F. eks. Oscar Stillich: *Der Friedensvertrag von Versailles im Spiegel deutscher Kriegsziele*. Berlin 1921, 1922.

¹⁴⁶ Disse forfattere har imidlertid kun i småskrifter udtrykt sig om Rantzau og den tyske politik i 1919.

for en repræsentant for den aktive udenrigspolitik på ikke-autoritært grundlag, der er opnået enighed om i 1950'ernes Rantzau-forståelse. I 1960'erne er andre dele af tysk historieforskning imidlertid gået nye veje. Nogle af de store debatter om tysk udenrigspolitik i 1960'erne har drejet sig om dens mest aktive faser i perioden siden 1870.

Fischer giver en ny fortolkning af tysk målsætning før og under 1. verdenskrig, som fremmaner billedet af en expansionistisk politik af stor, måske verdensomspændende rækkevidde. Fischer ser ikke blot denne politik fra Ludendorffs side, som vedgået af traditionalistiske forskere som Ritter, men også hos tyske politikere som Bethmann Holweg, der hidtil er blevet betragtet som moderate.¹⁴⁷ Fischers revisionistiske opfattelse sætter en diskussion igang om kontinuitetslinierne i tysk udenrigspolitisk tænkning. I Rantzau-debatten kan ses en tendens til, at folk som Graml og Krüger på et normativt grundlag søger at dokumentere – den ene på bredt, den anden på snævert grundlag – en fortsættelse i 1919 af den målsætning, der var gældende under krigen. Alene taktikken skifter karakter.

Også den *strukturalistiske* tendens, der allerede i mellemkrigstiden sporede i dele af tysk historieskrivning, får i 1960'erne større styrke. De førende forskere som *Schieder* og *Conze* vender sig i deres mere programmatisk orienterede indlæg mod den traditionelle personorienterede forskning og lægger på linie med franske forbilleder større vægt på de sociale og økonomiske strukturer, på en gruppebeskrivelse. Materialet får et statistisk præg, og analysen af de politiske begivenheder træder tilbage til fordel for faktorer, der opfattes som grundlæggende årsager, og udviklinger af større rækkevidde for befolkninger og stater. Dette program er endnu kun i stærkt begrænset omfang blevet virkeliggjort. Ganske vist har man også i debatten omkring 1919 søgt at beskæftige sig med ideologier, partier og massebevægelser, og ganske vist har man lagt vægt på økonomiske og sociale faktorer, men der er en stærk tendens til at dette fortsat sker ud fra et person- og eliteorienteret grundlag.

Når Elben skal analysere forholdet mellem de regerende politiske partier og det bureaukratiske system, benytter han sig på traditionel vis først og fremmest af det ministerielle dokumentmateriale. Hans aktører er ikke klasser og grupper, men enkelte formodede beslutningstagere. Hans teser vedrørende Rantzau går netop på det personlige plan og ikke på ideologier eller forskelle i mål og strategier.

På tilsvarende måde benytter Krüger alene det ministerielle materiale i sin skildring af de økonomiske problemer og socialdemokraternes af-

¹⁴⁷ Se herom: Inga Floto: Tysk Debat om den første Verdenskrig. *Historisk Tidsskrift* 12. r. III, Kbhvn. 1968, s. 111–28.

hængighed af koalitionen af højfinans og embedsmænd. Derved overser han ikke blot den militære indflydelse, men ser måske også sine teser bekræftet, alene fordi det materiale, han benytter, indeholder vidnesbyrd om forsøg fra private erhvervsdrivendes side på at influere udenrigspolitikken, især i reparationsspørgsmålet. Ved ikke at inddrage egentligt sociologisk og økonomisk-statistisk materiale etablerer Krüger ikke nogen baggrund for de mulige faktiske virkninger af den foreslåede eller førte politik. Han ser blot virkeligheden fra de formodede beslutningstagers side. Hans vurderinger er derfor netop ikke af strukturel karakter, men derimod stærkt personorienterede. Hans bog bliver et moralsk opgør med Rantzau og bankierne som personer, der opstiller mål og vælger midler, vurderet ud fra Krügers egne normative forestillinger om rimelige mål og midler.

Flere af de tyske historikere med ideologisk, social og økonomisk orientering befinder sig altså fortsat i en personorienteret skole, og samtidig føres traditionen for normative vurderinger videre, nu ganske vist i de nye normer, som bl. a. Fischer opstiller.

Debatten omkring Rantzau kan betragtes som en del af de øvrige samtidshistoriske meningsudvekslinger, der har præget tysk historieskrivning. Det har allerede været nævnt, at den i nogen grad har stået i skyggen af debatterne om mere aktive perioder i tysk udenrigspolitik.¹⁴⁸ Det er tillige blevet berørt, hvorledes krigsskyldsdebatten og diskussionen om Wilson allerede på et tidligt tidspunkt vævedes sammen med den, samt at primat- og kontinuitetsdebatterne er indgået.

Den debat, der er opstået i forbindelse med *Arno Mayers* teser om, at de ideologiske og indenrigspolitiske faktorer var afgørende for staternes udenrigspolitik i 1919, har senest haft konsekvenser for opfattelsen af tysk udenrigspolitik. Mayers tese, der tidligere bl. a. har været fremført i østtysk historieskrivning, tager sit udgangspunkt i de ledende politikeres formodede frygt for politiske, økonomiske og sociale omvæltninger i deres egne lande og i Europa som helhed.¹⁴⁹ Mayers tanke, der var ny i de angelsaksiske lande, faldt udmærket i tråd med den betydelige interesse, der såvel i Øst- som Vest-Tyskland havde været for de revolutionære begivenheder i Tyskland 1918–19. På det europæiske kontinent var det den tyske revolution, som først og fremmest optog de

¹⁴⁸ Således debatten om Bismarck og Wilhelm II's udenrigspolitik, Rapallo, Locarno og den nationalsocialistiske udenrigspolitik. Man kan måske opfatte den positive interesse for Rantzau som et udslag af den traditionelle optagethed af en initiativrig politik.

¹⁴⁹ Mayer passim. Obermann f. eks. s. 61 passim. Klein passim. Om Mayer-debatten i USA se Inga Floto, *Historisk Tidsskrift* 12. r. III, p. 125 ff., 138. Jvf. også en nationalistisk tysk opfattelse som Andreas Hohlfeld: *Die besiegten Sieger*. Berlin 1943.

allierede statsmænd. Den inddæmningspolitik, Mayer ser dem føre, får en parallel i den tyske ledelses forsøg på at sikre sin position indadtil. Som det er tilfældet på allieret side, ser også de tyske ledere en sammenhæng mellem deres interne situation og de udenrigspolitiske resultater, de kan opnå.

Hvis man trækker forbindelsen mellem de allierede og tyske lederes således sammenfaldende interesser i at opnå stabilitet og dæmme op for den ideologiske drejning mod »forces of Movement«, kan man nå den tese, der ikke er ukendt i Øst-Tyskland, at der var en sammen sværgelse ikke blot mellem den socialdemokratisk ledede regering og hæren og det gamle bureaukrati, men også mellem den tyske og den allierede især amerikanske ledelse. De vesttyske forskere, der har taget denne problematik op, har enten som Schwabe afvist den, eller som Krüger i hvert fald ikke gennemført den fuldt ud, fordi man kun har foretaget studier på tysk materiale og alene på dele deraf.

På grundlag af debatten om Rantzau kan man forsøge at tage stilling til spørgsmålet om de samtidshistoriske forskningsresultaters afhængighed af *kildegrundlaget*. For så vidt argumenterne i diskussionen omkring de tyske mål og strategier er omtrent uforandrede gennem hele perioden, kunne man fremsætte den hypotese, at det forbedrede kildegrundlag i form af adgang til det interne og hemmelige materiale ikke har spillet nogen stor rolle. Det må imidlertid erindres, at medens kritikken af Rantzau og hans politik i samtiden blev overdøvet af den brede enighed om hans positive indsats, er de kritiske synspunkter efter åbningen af arkiverne blevet langt mere udbredte og er således begyndt at trænge frem i oversigtsværker. Når man kan arbejde med de interne dokumenter, er det ikke længere nødvendigt som udgangspunkt at tage det billede, som Rantzau søgte at skabe af sig selv overfor samtid og eftertid ved hjælp af sine offentlige udtalelser og offentliggjorte erindringer.

Det må imidlertid nævnes, at også efter udnyttelse af arkivmaterialet kan man som Schüddekopf og til dels Helbig nå frem til en opfattelse, som falder helt i tråd med den tradition fra 1920'erne som f. ex. Stern-Rubarth skrev i. Materialet synes altså ikke entydigt at styre opfattelserne. Det er afgørende, ud fra hvilken grundholdning og hvilke teser det læses. I den forbindelse forekommer det vigtigt, at de nye fortolkere af den tyske udenrigspolitik, som f. ex. Schwabe og Krüger giver, har hentet deres inspiration i nytolkninger af andre historiske problemer.

V

Oversigten har ved at beskæftige sig med Rantzau-debatten dels søgt at give et billede af Rantzaus person og politik og nogle af de proble-

mer, Tyskland stod over for i 1919, dels haft det formål at vurdere debatten i dens historiografiske sammenhæng. Det er fremgået af gennemgangen, at der næppe er etableret et entydigt grundlag for forståelsen af Rantzaus virkelighedsbillede, mål og strategi. Ej heller er der klarhed over, hvorledes Rantzau kunne opnå og fastholde sin centrale placering i den tyske udenrigspolitiske beslutningstagning på trods af de tilsyneladende katastrofale følger, hans politik indebar risiko for ifølge samtidige vurderinger.

Elementer til løsning af det første problem kunne måske fremdrages ved videregående studier af kontinuitetsproblemet i tysk udenrigspolitik. Analyse af den linie, der på trods af skiftende institutionelle og personelle rammer kan iagttages i den kronologiske udvikling, kan måske bidrage til forståelsen af den politiske tænkning i det miljø, der formulerede de tyske mål. Det andet spørgsmåls besvarelse forudsætter formentlig mere indtrængende analyser af sammenhængen mellem inden- og udenrigspolitik end de hidtil publicerede. Der kan her ligge en betydelig opgave, som dog formentlig vil vanskeliggøres som følge af de nye og krævende analyser og kombinationer af kildemateriale, der vil være nødvendige. For begge problemers vedkommende gælder det, at ideer og analyserammer fra politisk videnskab ikke hidtil er forsøgt benyttet. Man kunne forestille sig frugtbare resultater heraf, for så vidt de generaliserende samfundsvidenskabers begreber og modeller kunne tilpasses denne historiske situation.

Det er næppe muligt at løse de historiografiske problemer, der knytter sig til vurderingen af Rantzau-forskningen, uden bidrag fra andre punktvis eller oversigtsmæssige undersøgelser. Som følge af materialets specifikke karakter og begrænsede omfang kan der ikke med nogen sikkerhed drages slutninger vedrørende de generelle problemer, der er blevet berørt, som f. eks. forholdet mellem kildemateriale, metodisk og teoretisk udgangspunkt og samtidig politisk udvikling som grundlæggende faktorer bag historiske opfattelser og resultater.

NYERE FORSKNING OM TYSKLANDS UDENRIGSPOLITIK 1933–1945

AF

KARL CHRISTIAN LAMMERS

a. Indledning.

En oversigt over den historiske forskning mht. det nationalsocialistiske Tysklands udenrigspolitik er ikke nogen selvfølge; det skyldes dels omfanget af den faktiske forskning om emnet, dels de mere principielle og metodiske problemer, der er forbundet med at sondre udenrigspolitikken fra den nationalsocialistiske stats struktur. Faktisk har det III. Riges udenrigspolitik længe været eftertragtet som forskningsobjekt blandt samtidshistorikerne. Ikke alene fordi II. Verdenskrigs udfald mht. kildemateriale skabte en overmåde gunstig forskningssituation, men osse fordi der var en politisk og moralsk interesse i at gøre op med det III. Rige som sådan, herunder den i krigen førte udenrigspolitik. Tiden siden 1945 har derfor set et utal af historiske undersøgelser inden for emnet;¹ ikke alt fortjener prædikatet historisk forskning, meget var og er af apologetisk tendens og en stor del af denne litteratur var præget af efterkrigstidens specielle politiske og følelsesmæssige situation. Alligevel er der med tiden kommet en række udmærkede monografier over flere aspekter ved det III. Riges ydre politik; derimod har der – bortset fra mere almene fremstillinger inden for rammen af tysk historie og tidens internationale politik – været yderst få forsøg på at give en sammenhængende fremstilling af tysk udenrigspolitik 1933–1945² for slet ikke at tale om mere systematiske analyser, synteser eller analyser i en socialhistorisk sammenhæng som det f. eks. har været tilfældet med Bismarck-tiden.

De senere års forskning, der er emnet for denne oversigt, har i så henseende betydet et fremskridt. Selv om denne forskning osse er ret

¹ Jvf. Wolfgang Benz's bibliografi »Quellen zur Zeitgeschichte« i »Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg«, bind 3, Stuttgart Deutsche Verlagsanstalt 1973.

² Faktisk kan der kun nævnes to fremstillinger, nemlig Erich Kordt: »Wahn und Wirklichkeit. Die Aussenpolitik des Dritten Reiches«, Stuttgart, Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1947, og på marxistisk grundlag Albert Schreiner: »Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik 1871–1945«, I-II, Stuttgart, Verlag Das neue Wort, 1952.

omfattende og lidt uoverskuelig, er det dog muligt at forsøge en slags status.³ Ikke alene for at orientere om nogle af forskningens resultater, men osse for at vise, hvorledes denne forskning metodisk og dermed indholdsmæssigt er ved at skifte karakter. En yngre generation af tyske historikere er ved at foretage det metodiske og dermed indholdsmæssige opgør med den tyske historieforskningens tradition, som de »store« repræsentanter for tysk historisk forskning Gerhard Ritter, Hans Rothfels, Hans Herzfeld o. a. ikke var i stand til.⁴ Det har betydet et opgør med »Primat der Aussenpolitik«-opfattelsen; og det har betydet, at det III. Rige ikke længere betragtes som et »Betriebsunfall« i Tysklands historie, men at spørgsmålet om dets placering i forhold til tysk historie igen er kommet i fokus. Det har osse – i et noget videre perspektiv – medført en begyndende ændret holdning til udenrigspolitikken som forskningsgenstand, altså spørgsmålet om man kan tale om en autonomistisk udenrigspolitik, dvs. en udenrigspolitik funktionelt uafhængig af det III. Riges struktur, af det fascistiske systems struktur. Denne mere social-historisk prægede forskning og dennes problemstillinger kan siges at knytte forbindelsen til den indtil for nylig ignorerede og ghettoiserede østtyske forskning om emnet, der ud fra sin metodiske synsvinkel har sat specielle aspekter i forbindelse med tysk udenrigspolitik i fokus.

Denne uensartede forskningssituation skal analyseres i det følgende. Emnet er dog så omfattende, at det er uoverkommeligt på begrænset plads at foretage en egentlig problemorienteret analyse. Oversigten vil derfor primært koncentrere sig om de samlede fremstillinger, oversigter og synteser mht. den tyske udenrigspolitik, der er udkommet inden for de sidste år, hvorunder visse mere principielle problemer såsom Hitlers rolle, kontinuitet/brud vil blive taget op; i tilslutning hertil vil nogle nyere monografier blive omtalt.

b. Oversigter og samlede fremstillinger.

De få fremstillinger og analyser af det III. Riges udenrigspolitik i sin helhed, der er udkommet i de senere år, har ikke noget helhedspræg. Dette går ikke så meget på deres forskellige kronologiske rammer, deres

³ Et aspekt heraf er blevet analyseret i Ib Damgaard Petersens oversigt: »Nogle synspunkter på årsagsforløbet ved udbruddet af 2. Verdenskrig«, *Historisk Tidsskrift* 12. række, bind III, s. 129–154. Denne debat må dog nu siges at være afsluttet.

⁴ Ironisk nok har det bl. a. været den af Ritter og Rothfels i 1931 i skøn samdrægtighed nedgjorte unge tyske historiker Eckart Kehr, der har været metodisk inspirerende for dette opgør med traditionen. Kehrs eget opgør lykkedes det dem at kvæle. Jvf. H. U. Wehler i H.-U. Wehler (udg.): »Deutsche Historiker«, I, Kleine Vandenhoeck-Reihe 331–333, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1971, s. 100–113.

divergerende synspunkter, som på den måde udenrigspolitikken er behandlet på, altså deres metode i videste forstand. Den tyske udenrigspolitik analyseres og beskrives primært stadig ud fra en politisk-historisk synsvinkel, hvor udenrigspolitik opfattes som et autonomt område; men der er tendenser til andre synsmåder, f. eks. en socialhistorisk inspireret, hvor udenrigspolitik opfattes som funktionelt afhængig af og i dialektik med det tyske samfunds struktur. Disse forskellige synsmåder involverer, at vægten i fremstillingen lægges på forskellige faktorer.⁵

Selv om den første kategori er hovedemnet for denne analyse, er der dog inden for denne divergerende synspunkter og opfattelser, der kan karakteriseres som følger: spektret går fra G. L. Weinbergs snævert politisk-diplomathistoriske fremstilling af tysk udenrigspolitik i årene 1933–1936 over H. Gramls osse primært politiske, men dog perspektivrige fremstilling af tysk udenrigspolitik på baggrund af den internationale politik 1919–1939 til A. Hillgrubers syntese på baggrund af den preussisk-tyske stormagts historie. En særlig variant heraf er H.-A. Jacobsens til de politiske og partimæssige organer og perioden 1933–1938 begrænsede struktur-, personel- og institutionsanalyse. Endelig er K. Hildebrand osse præget af denne grundholdning, men han må i sin lille problemskitse om tysk udenrigspolitik 1933–1945 siges samtidig at være influeret af socialhistoriske problemstillinger.

I det følgende vil disse værker blive karakteriseret og vurderet som samlede fremstillinger; fordi de dog – ganske vist med forskellige kronologiske rammer – er helhedsfremstillinger, synes det berettiget osse at diskutere dem med henblik på nogle mere principielle spørgsmål, nemlig på den ene side spørgsmålet om faktoren Hitler, dvs. Hitler og hans »programs« rolle i denne udenrigspolitik; på den anden side og i forlængelse af det første spørgsmålet om Hitler/det III. Riges forhold til tysk historie, dvs. spørgsmålet om brud/kontinuitet.

Gerhard L. Weinberg regnes for en af de bedste kendere af det III. Riges udenrigspolitik. Hans fremstilling af Hitler-Tysklands udenrigspolitik op til II. Verdenskrig, hvoraf første bind nu foreligger,⁶ er derfor blevet imødeset med store forventninger. Disse kan ikke siges alle

⁵ Siden Schreiners i anm. 2 omtalte værk er der fra østtysk side ikke kommet nogen samlet fremstilling af emnet. Den bebudede 4 binds »Geschichte Deutschlands im Zweiten Weltkrieg«, der udarbejdedes af gruppen »Faschismus und Zweiter Weltkrieg« under ledelse af Wolfgang Schumann, forventes at begynde at udkomme i 1974. Udenrigspolitikken som sådan har ikke været forskningsobjekt, men er for det meste blevet inddraget som led i forberedelsen af II. Verdenskrig.

⁶ »The Foreign Policy of Hitler's Germany. Diplomatic Revolution in Europe 1933–1936«, Chicago, The University of Chicago Press, 1970. XI, 397 sider. \$ 12.75.

at være blevet opfyldt i dette bind. Det skyldes flere forhold, men primært dog Weinbergs snævre synsvinkel, dvs. hans diplomatihistoriske opfattelse af udenrigspolitik. Metodisk kan Weinberg siges at arbejde ud fra »Primat der Aussenpolitik«-opfattelsen. Udenrigspolitikken bliver derfor stort set isoleret i forhold til det tyske samfund; udenrigspolitikken er således primært Hitlers, men osse det tyske diplomatiske politik i forhold til andre stater, sådan som det fremgår af det overvejende diplomatiske kildemateriale. Bogen er centreret omkring Hitler og hans politik: »It is essential for an understanding of world history since 1933 that these ideas (Hitlers) be examined in some detail, for a great part of the impact of Hitler on Germany – and of Germany on the world– lies precisely in the fact that by exertion of his will and the response it elicited inside Germany, Hitler was to be able to impress his ideas on events rather than allow events and realities to reshape his ideas«. ⁷ Den foreliggende bog er i tråd med Weinbergs sigte en minutiøs, veldokumenteret og traditionelt anlagt diplomatisk-politisk studie over Hitler-Tysklands udenrigspolitik, en slags håndbog i det III. Riges diplomatiske historie. Bogens værdi som sådan skal absolut anerkendes; den bliver derved et fortrinligt hjælpemiddel ikke alene mht. fakta, men osse mht. kilder, litteratur og forskningsdiskussion. Men det gør fremstillingen uspændende og osse lidt perspektivløs, at forf. intet ser og akcepterer udover kilderne; kildematerialet kommer ofte til at lede fremstillingen, og undertiden er bogen ikke stort mere end en referering og kommentering af de mange kilder.

Analysen er første del af en studie mht. II. Verdenskrigs udbrud og Tysklands rolle derved: »Accordingly, the course of German foreign policy provides the obvious organizing principle for any account of the origins of the World War II... that a complex question is perhaps best studied by examining its core«, dvs. tysk udenrigspolitik. ⁸ Forf. har begrænset bindet til årene 1933–1936, det han noget uklart kalder »a diplomatic revolution in Europe«. Herved forstår Weinberg følgende: »From a barely accepted equal on the European stage Germany became the dominant power on the continent. With the remilitarization of the Rhineland, the stalemate in the Spanish civil war, the forming of the axis, and the signing of the Anti-Comintern Pact, this phase was completed. The diplomatic initiative in the world belonged to Germany and its partners«. ⁹ Synspunktet synes måske lidt diskutabelt, selv ud fra Weinbergs metode. Her skal blot peges på akseproblematikken. Men den politiske situation i Europa ændredes i disse 3 år og styrkede

⁷ Anf. sted. s. 1.

⁸ Anf. sted. s. X.

⁹ Anf. sted. s. X-XI.

Tysklands position. Weinberg ser tre årsager hertil: 1. Versaillestraktaten svækkede ikke Tyskland: »The historical importance of Adolf Hitler lies precisely in the fact that a country of such potential might took him as its leader and gave him its support«, hvilket godt kunne have været uddybet;¹⁰ 2. Hitlers udenrigspolitik, der sigtede mod krig; 3. de svage og uenige nationer, der var truet af Tyskland. For Weinberg bliver det således personen Hitler og hans udenrigspolitik, der under de givne forudsætninger revolutionerede den internationale politik. Hans magtovertagelse indleder dermed en ny fase i tysk udenrigspolitik, den betyder et brud med tysk udenrigspolitik. Weinberg tager dog ikke eksplicit stilling til dette spørgsmål.

Som følge af sin snævre diplomatisk-politiske synsvinkel lykkes det forf. at give en grundig og næsten altomfattende – undtagen f. eks. den tyske politik over for Skandinavien – og osse perspektivrig fremstilling f. eks. mht. forholdet til Sydøsteuropa, men på visse punkter er den måske allerede lidt forældet, f. eks. Abessinienkonfliktens betydning og dermed hele akseproblematikken, på andre punkter diskutabel f. eks. kolonispørgsmålets rolle, Hitlers »program«. Weinberg giver en fremragende redegørelse for rustningsproblematikken, Tysklands forskellige udenrigspolitiske skridt og de andre magters reaktion herpå. Selv om forf. hævder at arbejde med en sammenhæng mellem indenrigspolitik og udenrigspolitik, så bliver indenrigspolitikken dog kun behandlet ud fra »Primat der Aussenpolitik«-opfattelsen.

Weinbergs traditionelle synsvinkel giver bogen karakter af en solid og dermed vigtig opslagsbog, der inddrager de fleste aspekter ved det III. Riges udenrigspolitik. Men der savnes i høj grad perspektiver og dermed osse synspunkter på emnet; da han lissom ikke tør gå længere end kilderne, tager han ikke stilling til den spændende tyske debat om de videre perspektiver i det III. Riges udenrigspolitik. I ikke at tage stilling ligger selvfølgelig osse en stillingtagen. Trods sine meriter forekommer Weinbergs bog dog at være en skuffelse. Tiden er heldigvis ved at løbe fra de rent diplomatihistoriske fremstillinger. De er osse for kedelige.

Selv om *Hermann Gramls* bog »Europa zwischen den Kriegen«¹¹ emnemæssigt ligger i udkanten af denne oversigt, så regnes den dog pga. den rolle, Tyskland spiller heri, for en fremstilling af tysk udenrigspolitik i perioden 1919–1939.¹² Ikke alene af denne årsag, men

¹⁰ Anf. sted. s. 358.

¹¹ Bind 5 af *dtv-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1969.

¹² Gramls fremstilling er i uændret form blevet optaget i I. bind af »*Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg*«, Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1971, s. 213–498.

mere pga. Gramls synsvinkel og synspunkter hører han med i denne oversigt. På en måde ligger Graml på linie med Weinberg i metodisk henseende. Det er den politiske historie, der står i fokus. Men det er ikke Weinbergs diplomatihistoriske synsvinkel og akribi, der præger bogen; Graml analyserer Tysklands udenrigspolitik inden for rammen af den europæiske politik og ud fra en opfattelse af perioden som præget af konflikten mellem kollektiv sikkerhed og traditionel magtpolitik. Det er Tysklands rolle i denne konflikt – og det er ret afgørende – der gør bogen til et væsentligt bidrag mht. tysk udenrigspolitik. Dermed har Graml analyseret den tyske udenrigspolitik i et perspektiv, der er anderledes i forhold til andre fremstillinger. Hans hovedsynspunkt, der ikke er uden svagheder, skal dog ikke diskuteres nærmere her.

Centralt for Gramls fremstilling er vurderingen af Tysklands stilling i den europæiske situation 1919. I den forbindelse er det forfriskende at se Gramls nyvurdering af Versaillestraktaten, nemlig at den vel var en af de mest retfærdige fredsordninger Europa havde set i århundreder.¹³ Væsentligere for mellemkrigstidens politik var det dog, at Tyskland trods alt havde forbedret sin position.¹⁴ I den i perioden dominerende konflikt mellem kollektiv sikkerhed og traditionel magtpolitik kommer Tyskland som revisionsmagt til at spille en ret central rolle: »Nur unter einer Voraussetzung war ein allgemeiner und wirklich gefährlicher Angriff auf die neue Ordnung denkbar: wenn nämlich die potentiell stärkste revisionistische Macht Deutschland gleichsam die Führung der revisionistischen Bewegung übernahm«. Thi »eine Wendung Deutschlands zur Revisionspolitik hiess Rückkehr zum internationalen Faustrecht, und der Erfolg dieser Politik hiess Zerstörung des europäischen Gleichgewichts«. ¹⁵ Vendingen til revisionspolitikken ser Graml allerede i Rapallo-traktaten 1922.

På denne baggrund tager Graml stilling til, hvad etableringen af det III. Rige betød. Hans fremstilling af udenrigspolitikken er centreret omkring Hitlers person; det bliver dermed spørgsmålet om Hitlers forhold til Weimarrepublikkens udenrigspolitiske linie, brud eller kontinuitet. Hans opfattelse af magtovertagelsens betydning fremgår af følgende centrale citat:

»Dass jedes deutsche Kabinett die jetzt gegebenen Möglichkeiten noch ausgebaut und die dann erreichte Position zur Realisierung revisions- und restaurationspolitischer Ambitionen benutzt hätte, wird man guten Gewissens unterstellen können; aus den grundlegenden Fakten der europäischen Verhältnisse

¹³ Anf. sted s. 48–50.

¹⁴ Anf. sted s. 69.

¹⁵ Anf. sted s. 55–56 og 57. Graml har kaldt hele afsnittet: »Der Sonderfall Deutschlands: Kontinuität imperialistischen Denkens«, s. 55–82.

wie aus dem Ablauf der Ereignisse – von 1920 bis 1933 – lässt sich ferner der Schluss ziehen, dass ein solcher Kurs Deutschland einen grossen Machtzuwachs und manchen territorialen Gewinn eingebracht, Berlin die dominierende Stellung auf dem Kontinent verschafft und das europäische Gleichgewicht zerstört, andererseits aber das Reich gelegentlich – vorbei an den Trümmern der kollektiven Sicherheit – bis an den Rand eines neuen europäischen Krieges und vielleicht einmal über die Grenze zwischen Krieg und Frieden gesteuert hätte. Jedenfalls wird man sagen dürfen, dass die Aussenpolitik der europäischen Staaten . . . auch ohne Hitler noch mehr von der Reaktion auf die Aktionen Berlin diktiert worden wäre. Und doch hat Hitlers Einzug in die Reichskanzlei sowohl die aussenpolitische Zielsetzung wie die praktische Aussenpolitik Deutschland völlig verwandelt und Europa vor eine ganz neue Lage gestellt«.16

I et Europa, der fortvivlet søgte at eliminere krigen, »hatten bereits die bisherigen Leiter der Berliner Aussenpolitik mit grosser Selbstverständlichkeit an einem politischen Weltbild festgehalten, in dem der Krieg nach wie vor als natürliche Ultimo ratio erschien«; og i et Europa, der akcepterede fredsslutningen, »fühlten sie sich zu einen aussenpolitischen Program verpflichtet, dass die partielle oder totale Korrektur der Kriegsergebnisse forderte«.17 Dog holdt de sig til spillets regler; det gjorde Hitler ikke. For Graml var Hitler i program og stil den eneste uforfalskede socialdarwinist.

Graml opfatter Hitler som repræsentant for den del af den tyske restaurationsbevægelse, der ikke ville nøjes med en korrektur af det negative krigsudfald, men igen ville gribe efter de krigsgevinster, der aftegnede sig i foråret 1918.18 Hitlers magtovertagelse betød i udenrigspolitisk henseende således såvel brud som kontinuitet; det gælder såvel mht. mål som midler. Med dette udgangspunkt giver Graml en klar og overskuelig fremstilling af Hitlers udenrigspolitik frem til 1939. Det større perspektiv i hans analyse betyder flere synspunkter på Tysklands rolle i den internationale politik, og hans tolkninger af centrale begivenheder såsom Abessinien-konflikten og den spanske borgerkrigs betydning er meget klar. Andre af Gramls synspunkter, specielt med henblik på de andre stormagter er derimod lidt kontroversielle.

Andreas Hillgruber er en af de centrale skikkelser inden for tysk forskning mht. det III. Riges udenrigspolitik. Selv om han ikke har skrevet nogen større samlet fremstilling om emnet, så har han dog i et par skitser,¹⁹ monografier²⁰ og anmeldelser²¹ fremsat synspunkter på

¹⁶ Anf. sted s. 275.

¹⁷ Anf. sted s. 276.

¹⁸ Anf. sted s. 280.

¹⁹ »Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege«, Die deutsche Frage in der Welt, bind 7, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. »Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler«, Düsseldorf, Droste Verlag, 1969.

den tyske udenrigspolitik, der på sin vis har præget en del af forskningen og som senere skal diskuteres i denne oversigt, således at han hører med i denne sammenhæng. Det er så meget mere berettiget som han sammen med Fritz Fischer, men dog med karakteristiske forskelle har forsøgt at se tysk historie og dermed osse tysk udenrigspolitik i en større sammenhæng og dermed lagt de linier, yngre tyske historikere og specielt Klaus Hildebrand ikke alene har fulgt op, men osse udbygget til Hillgrubers irritation.²²

Metodisk står Hillgruber i den politiske histories synsvinkel, men dog langt perspektivrigere end Weinberg.²³ Dette er især kommet til udtryk i hans holdning til kontinuitet/brud-problematikken. Mens Hillgruber oprindeligt i opposition mod Fischers generelle these om en uafbrudt kontinuitet mht. imperialistiske mål og andre, f. eks. Ritters følelsesladede afvisning af en sådan kontinuitet, opstillede en tredje opfattelse: »Sie gründet auf der Einsicht, dass während des Ersten Weltkriegs eine tiefgreifende Veränderung in der Zielsetzung der deutschen Reichsleitung stattfand, und zwar eine Ablösung älterer Zielvorstellungen durch qualitativ andere, die wohl in manchen Aspekten noch mit jenen verbunden waren, inhaltlich aber in vielem näher an Hitlers späteres »Programm« heranzurücken sind, ohne doch bereits das entscheidende Signum der Hitlerschen Zielsetzung zu tragen«,²⁴ har han senere specielt i tiltrædelsesforelæsnngen om udenrigspolitikken fra Bismarck til Hitler understreget, hvad der ligger i tysk udenrigspolitisk tradition, og hvad der bryder, og han har dermed mht. de udenrigspolitiske mål og midler placeret Hitler i forhold til den preussisk/tyske stormagts historie: »Mochte in Hitlers »letzten« Zielen als Folge der rassenideologischen Zuspitzung seines »Programms« auch der deutschen Tradition völlig fremde Wesenselemente enthalten sein, so zeigt seine im engeren Sinne aussenpolitischen Zielsetzung doch erstaunlich viele Züge, die mit Einschätzungen und Wunschvorstellungen der Wilhelministischen Ära übereinstimmen, die insgesamt ja von allen Epochen der Geschichte der deutschen Grossmacht wegen ihrer Länge, der Breite und relativen Einheitlichkeit der Führungsschicht und der von ihr ausgehenden Bildungstradition die am stärksten prägende und am längsten nachwirkenden

²⁰ »Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941«, Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1965.

²¹ Her kan nævnes anmeldelsen af E. M. Robertson i Neue Politische Literatur 10, 1965, s. 465–466, af Weinberg i Historische Zeitschrift 214, 1972, s. 441–444. Jfr. osse anm. 22.

²² Jvf. hans forsvar for den politiske historie i artiklen: »Politische Geschichte in Moderner Sicht«, Historische Zeitschrift 216, 1973, s. 529–552.

²³ Hillgruber har udviklet sine metodiske overvejelser i den i anm. 22 nævnte artikel.

²⁴ »Deutschlands Rolle . . .« s. 58.

de Kraft entwickelt hat«. Det gælder f. eks. Englands-billedet og den af Hitler systematiserede to-fase-plan mod status som verdensmagt.²⁵ Hillgruber ser altså specielt Hitlers udenrigspolitiske forestillinger i en tysk tradition; derimod var der i deres realisering (det raceideologiske element) noget kvalitativt andet i forhold til traditionen: »So liegen Kontinuität und Diskontinuität gerade in der Aussenpolitik des »Dritten Reiches« doch näher beianander, als es in einer auf Hitlers »Letzte« Ziele und die Verbrechen des Nationalsozialismus konzentrierten Betrachtungsweise, aber auch bei einer Betonung seiner quasi-revolutionären Methoden, erscheint«.²⁶

Hillgrubers betydning ligger endvidere i hans vurdering af Hitler og opvurdering af »programmet«. I forlængelse af Trevor-Roper o. a. er det mere end nogen anden Hillgruber, der har understreget, at Hitler havde et konsistent udenrigspolitisk »program« og vist dets funktion i det III. Riges udenrigspolitik som den strategi, den røde tråd, der lå bag Hitlers udenrigspolitik, og som Hitler kun af taktiske årsager afveg fra.²⁷ Hillgruber har dermed foretaget, hvad der kunne kaldes en rationalisering af Hitlers udenrigspolitik, der måske er lidt diskutabel. For Hillgruber repræsenterer Hitler såvel kontinuitet i tysk historie som osse brud med denne. Dermed kan han siges at have manet den bekvemme forestilling om Hitler og det III. Rige som et »Betriebsunfall« i jorden. Hillgruber, eksponent for den politiske historie, finder brud/-kontinuitet i udenrigspolitikens mål og midler. Men han bliver stående her og følger f. eks. ikke Hildebrand.

Hans-Adolf Jacobsen har udførligt analyseret den nationalsocialistiske udenrigspolitik 1933–38.²⁸ Det omfangsrige værk er ikke i første række en analyse af den faktiske udenrigspolitik, der gennemgås kortfattet og traditionelt; hans mål er »die systematische Erforschung jener Erscheinungsformen, die für die nationalsozialistische Aussenpolitik in ihrer historischen Einmaligkeit symptomatisch sind«,²⁹ dvs. at analysere den struktur, de organer og personer samt beslutningsproces og ideologi, der bevirker, at man ved siden af Auswärtiges Amt kan tale om en nationalsocialistisk udenrigspolitik. Denne dybtgående analyse rækker derved udover udenrigspolitikken som sådan; Jacobsen vil levere »einen Beitrag

²⁵ »Kontinuität . . .« s. 25.

²⁶ Anf. sted s. 26.

²⁷ »Deutschlands Rolle . . .« s. 67 ff. redegør nærmere for dette. Jvf. osse Hillgrubers artikel: »Die »Endlösung« und das deutsche Ostimperium als Kernstück des rassenideologischen Programms des Nationalsozialismus«, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 20, 1972, s. 133–153, hvor han er inde på denne problematik.

²⁸ »Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938«, Frankfurt am Main, Alfred Metzner Verlag, 1968. XX og 944 sider. Bilag. DM 98.00.

²⁹ Anf. sted s. XIX.

zum Problem totalitärer Aussenpolitik«. ³⁰ Forf.s alligevel begrænsede analyse ³¹ bekræfter osse – i al fald i teorien – for udenrigspolitikken område og organisering det billede, den historiske forskning har givet af det III. Riges indre struktur, nemlig kompetencevirvar, organkaos in casu mellem udenrigsministeriet og partiorganerne og osse mellem de nationalsocialistiske organer selv. Jacobsens opfattelse er, at den nationalsocialistiske udenrigspolitik var et produkt af den nationalsocialistiske ideologi og det nationalsocialistiske regeringssystem. I fokus kommer dermed den såkaldte revolutionering af udenrigspolitikken.

Bogen bliver derved på et strukturelt plan en samlet fremstilling, hvilket berettiger, at den analyseres her. I bogens hoveddele undersøges de organer, som nationalsocialisterne udover udenrigsministeriet benyttede sig af, nemlig Aussenpolitisches Amt (APA), Auslandsorganisation (AO), Volkstumsführung og Dienststelle Ribbentrop, der hver især havde en opgave i udenrigspolitikken, først og fremmest i forbindelse med ideologien og ofte i indbyrdes konkurrence. Bortset fra Dienststelle Ribbentrop spillede de dog ikke nogen egentlig rolle i udenrigspolitikken; som helhed kunne de i perioden op til 1938 ikke erstatte det udenrigspolitiske bureaukrati, hvilket måske heller ikke var hensigten. Spørgsmålet bliver da, hvilken rolle og hvilken betydning disse partiorganer fik i og for udenrigspolitikken. Jacobsen mener, at de havde en dobbeltbetydning for den nationalsocialistiske udenrigspolitik: »... einmal für die Totalität des aussenpolitisches Denkens und Handelns und zum anderen für die Verwirklichung der revolutionären Zielsetzung ... Die genannten Dienststellen und Organisationen verstanden unter Aussenpolitik nicht allein die Durchsetzung der nationalen Interessen gegenüber anderen Staaten, sondern in erster Linie die Übertragung der von Hitler gefassten Entschlüsse und jeweils erteilten Richtlinien auf das gesellschaftliche und wirtschaftliche Leben der Nation; damit verbunden war eine entsprechende Erziehungsarbeit«. ³² De blev oprettet, fordi de før 1933 opstillede udenrigspolitiske krav med deres radikal-revolutionære målsætning ikke kunne opfyldes med det konservative udenrigsministerium: »Hitler suchte daher von Anfang an nach neuen Organisationsformen und bedingungslos gehorchenden Gefolgsmännern, mit deren Unterstützung er seinen Zielen schrittweise näherkommen und diese allen Widerständen zum Trotz verwirklichen konnte, während er gleichzeitig durch die Revisions- und Rüstungspolitik mit Hilfe des Auswärtigen Amtes, des Reichskriegs-

³⁰ Anf. sted s. XIX.

³¹ Jacobsen har kun beskæftiget sig med de politiske og visse af partiets organer. Organer uden for disse som f. eks. hæren, flåden og erhvervslivet og disses rolle bliver ikke inddraget i analysen.

³² Anf. sted s. 611.

Wirtschafts-, Finanz- und Reichsluftfahrtministeriums die wichtigsten machtpolitischen Voraussetzungen dafür schuf«. ³³

Det videreførende spørgsmål er, hvilke konsekvenser Jacobsens strukturanalyse får for studiet af det III. Riges faktiske udenrigspolitik i 1930'erne. Forf. mener, at konsekvensen må blive, »dass jede Analyse der NS-Aussenpolitik einseitig und vordergründig bleibt, die allein von den diplomatischen Entscheidungen ausgeht. Sie verkennt den doppelten Wesenszug im Charakter der NS-Aussenpolitik: Es ist von einem traditionell-konservativen (d. h. revisionistischen) und einem revolutionären Ziel und dementsprechend von einem traditionellen und revolutionären Instrumentarium der Aussenpolitik zu sprechen. Ersteres diente vor allem der Abschirmung nach aussen und dem Nachweis der »Friedenspolitik«, aber ebenso der Täuschung des eigenen Volkes. Im Rahmen des Letzteren liess Hitler mehrere Kräfte für sich arbeiten«. ³⁴ Dette betinger, at Jacobsen omfatter 1933 som brud, selv om der tilsyneladende osse frem til 1938 var kontinuitet mht. mål (revisionspolitik) og midler (udenrigsministeriet). Forf.s hovedsynspunkt, nemlig at det III. Riges udenrigspolitik er mere end de diplomatiske relationer og at følgelig andet end diplomatiske organer og materiale må analyseres, er næppe diskutabelt længere. Trods denne omfattende analyse forekommer dobbeltkarakteren dog lidt diskutabel, fordi de nationalsocialistiske organer i praksis – og det vil sige i den konkrete udenrigspolitik – kun spillede en underordnet rolle. Det var stadig primært de traditionelle organer, Hitler benyttede sig af. ³⁵

Jacobsens strukturanalyse siger ikke alene noget om det III. Riges struktur, men osse noget om de specielt nationalsocialistiske mål og midler i tysk udenrigspolitik 1933–1938. Men den udenrigspolitiske praksis så dog noget anderledes ud i den nævnte periode; trods flere konkurrerende organer dominerede den traditionelle udenrigspolitiske form. Først efter ændringen i udenrigsministeriets ledelse i 1938 skete der en ændring osse heri.

Den eneste egentlige oversigt over tysk udenrigspolitik under hele den nationalsocialistiske tid er givet af den unge tyske historiker *Klaus Hildebrand*. Hans komprimerede skitse over tysk udenrigspolitik 1933–1945, ³⁶ der ligger i forlængelse af nogle tidligere oversigter ³⁷ og af hans udfør-

³³ Anf. sted s. 612.

³⁴ Anf. sted s. 613–614.

³⁵ Jvf. Klaus Hildebrands (anm. 36) karakteristik: »... den in der Praxis nicht konstitutiven nationalsozialistischen Methoden der Aussenpolitik...«, s. 134.

³⁶ »Deutsche Aussenpolitik 1933–1945. Kalkül oder Dogma?«, Reihe Kohlhammer, Stuttgart Verlag W. Kohlhammer 1971, 186 sider. DM 16.80.

³⁷ »Der »Falk Hitler«, Neue Politische Literatur 14, 1969, s. 375–386. »Neue Dokumente zur Hitler-Forschung«, Neue Politische Literatur 16, 1971, s. 438–

lige behandling af kolonispørgsmålets rolle,³⁸ indeholder på få sider så mange og osse så kontroversielle synspunkter, at det synes umuligt på begrænset plads at yde bogen fuld retfærdighed. Den lille bog er følgelig ikke nogen detaljeret skildring af begivenhedsforløb, men et forsøg på – på basis af den hidtidige forskning og en kritisk diskussion af denne – at forklare, at tolke den tyske udenrigspolitik. Og forsøget er resulteret i mange spændende perspektiver. Hildebrands metodiske holdning til stoffet giver ham osse langt større muligheder end de ovenfor omtalte forfattere; det er politisk historie, men holdningen hertil er osse præget af socialhistoriske problemstillinger, således at Hildebrand – efter at have afvist »Primat der Aussenpolitik«-opfattelsen – kan opstille følgende sigte: »... wir dagegen heute wissen, wie funktional-abhängig, manchmal sogar direkt und beabsichtigt aussenpolitische Aktionen in den Dienst innerpolitischer Aufgaben gestellt wurden, erscheint ein Blick auf die Aussenpolitik des Dritten Reiches fruchtbar, um neben einem Fragen nach den »letzten Zielen« Hitlers, den Planungen seiner Partei und den Ideen der ihn – erst willig, dann zunehmend verdrossenen – unterstützenden Konservativen zu einer »Ortsbestimmung« des nationalsozialistischen Systems und seines »Führers« in der Geschichte des preussisch-deutschen Grossmachts vorzudringen.«³⁹ Det er stadig primært politisk historie; men perspektivet er blevet rigere, og de udenrigspolitiske planer, beslutninger og praksis bliver sat ind i en samfundsmæssig sammenhæng: »Auch auf aussenpolitischem Terrain muss die Vermittlung zwischen Hitler und jener Gesellschaft gestiftet werden, die ihn emportrug und an deren Spitze er aussenpolitische Entscheidungen fällte. Handelte er im Auftrag oder in Übereinstimmung mit sozialen Kräften im damaligen Deutschland? Oder begegnet er uns als diktatorischer Welt-eroberer ohne Mandat und Entsprechung in seiner Gesellschaft?«⁴⁰

På denne baggrund opstiller Hildebrand følgende fremgangsmåde for sin analyse: »Im folgenden kann also... weder eine von gesellschaftlichen Voraussetzungen abstrahierende Machtpolitik, noch Aussenpolitik... vordergründig personalisiert, noch brillant und ökonomisch aufgelöst werden... Vielmehr muss in unserem Falle neben der Motiven der Macht- und der Wirtschaftspolitik ein weiterer Faktor berücksichtigt werden, der beide Komponente vermittelnd überwölbt und als eine der Triebkräfte der Aussenpolitik des »Dritten Reiches« Aufmerksamkeit

441. »Le programme de Hitler et sa réalisation 1939–1942«, *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale* 21, hæfte 84, 1971, s. 7–36. Der er endelig bebudet en oversigt af Hildebrand: »Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates«, som Beiheft 3 til *Historische Zeitschrift* 1973.

³⁸ Jvf. analysen nedenfor s. 23 og anm. 71.

³⁹ »Deutsche Aussenpolitik...« s. 10.

⁴⁰ Anf. sted s. 17. Jvf. osse s. 20.

verdient, die aufs rassische Dogma fundierte »Ideologie«. Innerhalb des Dreiecks von Machtpolitik, Wirtschaft und Ideologie gilt es, die Aussenpolitik des Dritten Reiches vor dem Hintergrund der Geschichte der preussisch-deutschen Nation unter der Leitfrage nach Bruch und Kontinuität zu analysieren und dabei herauszufinden, was den Verlauf und das Scheitern deutscher Politik erklären kann.«⁴¹

Bogens instruktive og koncentrerede, men ikke let læste fremstilling af det III. Riges udenrigspolitik 1933–1945 er baseret på opfattelsen af det nationalsocialistiske Tyskland som værende i indenrigspolitisk og udenrigspolitisk henseende »a dual state«,⁴² dvs. at nye og gamle herskende klasser eksisterede ved siden af hinanden. Dette satte osse sit præg på udenrigspolitikken, hvor man ved siden af de i Hitlers »program« fremherskende ideer (»trinplanen« i form af østekspansion, oversøisk ekspansion og status som verdensmagt) havde de gamle klassers konservative wilhelminske og revisionistiske forestillinger. Disse forskellige mål fandtes side om side i den første fase af udenrigspolitikken, der derved får en slags dobbeltkarakter, idet de kan følges ad f. eks. mht. målene i den tidlige revisionspolitik. Hitler handler faktisk en stor del af vejen i overensstemmelse med de konservative grupper, selv om den af hensyn til »programmet« dikterede udenrigspolitiske linie skabte stigende spændinger f. eks. i spørgsmålet om forholdet til England, der jo var en central faktor i Hitlers »program«. Først med Ruslandskrigen i 1941 ødelægges »the dual state«. På baggrund af denne dualisme når Hildebrand til en besnærende diagnose af det III. Riges udenrigspolitik, der dog sikkert må underbygges yderligere.⁴³

Udover beskrivelsen og tolkningen af den tyske udenrigspolitik 1933–1945, der ikke skal undersøges nærmere her, er bogen osse et indlæg i brud/kontinuitet-problematikken. Hildebrands opfattelse udtrykkes i følgende paradoks: »Der Bruch des Jahres 1933 ergibt sich aus der Kontinuität der preussisch-deutschen Geschichte.«⁴⁴ Han ser såvel kontinuitet som brud med traditionen i udenrigspolitikken: »Versucht man nun beide Begriffe, den des Bruchs und den der Kontinuität, als Ergebnisse der preussisch-deutschen Geschichte zu ermitteln, so gelingt dies am ehesten durch ein Blick auf die Wechselbeziehung von Innen- und Aussenpolitik.«⁴⁵ Hildebrand mener, at udenrigspolitik og udenrigspolitiske målsætninger siden Bismarck osse havde indenrigspolitiske funktioner,

⁴¹ Anf. sted s. 17–18.

⁴² Udtrykket går tilbage til E. Fraenkel: »The Dual State«, London 1941, og det er nærmere blevet præciseret af Hillgruber: »Kontinuität« s. 24.

⁴³ Jvf. afsnittet »Der »Griff nach Prag«: Zu einer Diagnose der deutschen Aussenpolitik«, anf. sted s. 78–86.

⁴⁴ Anf. sted s. 134.

⁴⁵ Anf. sted s. 135.

nemlig at bevare den bestående sociale orden. Funktionen som »Integrationsklammer« radikaliseres med samfundets tiltagende sociale spændinger og med nationalsocialisternes raceideologiske antisemitisme nå kulminationen: »Das dabei ursprünglich anvisierte Ziel, die bestehende Sozialordnung zu bewahren, sollte aber gerade im Zuge der Übersteigerung der Integrationsmechanismen endlich verlorengehen und aus der Kontinuität preussisch-deutscher Geschichte der »Bruch« des Jahres 1933 entstehen. Die Integrationsklammern... waren... im Dienste der zu bewahrenden Sozialordnung so stark angezogen worden, dass eben diese bürgerlich-kapitalistische Ordnung bei einer Fortexistenz des Dritten Reiches im Prinzip zerbrochen wäre.«⁴⁶ Dermed har Hildebrand givet brud/kontinuitet-problematikken en ny og større dimension: det er ikke alene et spørgsmål om brud/kontinuitet mht. de udenrigspolitiske mål og midler, men osse spørgsmålet om brud/kontinuitet mht. midlerne til at bevare Tysklands sociale orden og dermed osse mht. Tysklands sociale orden i sig selv, uden at Hildebrand dog heraf drager den konsekvens som f. eks. den marxistiske forskning.

I tilknytning til dette står spørgsmålet om Hitlers udenrigspolitik vurderet i forhold til den preussisk-tyske stormagts historie. Forenklet kan det stilles således op, at den preussisk-tyske stormagts problem frem til 1945 var, hvorvidt den skulle nøjes med at være en »forhindret« verdensmagt. Med udgangspunkt i Hillgruber opstiller Hildebrand de faktiske og osse praktiserede muligheder, hvor Hitler står for en 4. og traditionel variant, nemlig østekspansionen. Englands holdning blev her afgørende. Og den tyske politik over for England og omvendt er et andet gennemgående træk i bogen. Hildebrand understreger, at trods nederlaget i krigen og Versaillesfreden havde Weimarrepublikken og det III. Rige større handlefrihed end kejserriget, fordi man i udenrigspolitisk henseende kunne operere med en principiel modsætning mellem England og Sovjet. Og for Hitler var England den centrale faktor med henblik på realiseringen af »trin-planen«s første fase, nemlig etableringen af den kontinentale basis (østekspansionen).

På basis af en fremstilling med »programmet« og forholdet til England som ledetråd karakteriserer Hildebrand tysk udenrigspolitik frem til 1941 som – trods flere afvigelser – værende rationel, indtil det i Hitlers »program« immanente dogmatiske og ideologiske element med Ruslandsfelttoget ødelægger den rationelle magtpolitik. Og i det allestedsnærværende og konstitutive racedogma ligger slutteligt Hitlers og det nationalsocialistiske systems særlige plads i Tysklands historie. Måske var Hitlers udenrigspolitik rationel i forhold til »programmet«; det var den ikke i forhold til virkeligheden: Hitler misforstod England. For Hildebrand

⁴⁶ Anf. sted s. 136.

søgte Hitler at nå til en dialektisk enhed af indenrigs- og udenrigspolitik: »Innenpolitisch, im Sinne der bestehenden Ordnung stabile Verhältnisse sollten als Voraussetzung dazu dienen, aussenpolitische Ziele realisieren zu können; und eben diese aussenpolitische Vorstellungen hatten die Funktion, die innenpolitische Ordnung zu festigen.«⁴⁷

Med denne spændende problemorienterede skitse har Hildebrand forsøgt en syntese mht. tysk udenrigspolitik 1933–1945, der går langt ud over den monografiske forskning om emnet. På baggrund af den anvendte metode har forf. analyseret emnet fra traditionelle og utraditionelle synsvinkler mundende ud i nogle interessante theser om emnet og den større problematik mht. det III. Rige, som den kommende forskning må tage stilling til. Hvis forskningen mht. det III. Riges udenrigspolitik skal være andet og mere end en minutøs, veldokumenteret beskrivelse af et begivenhedsforløb, så må Hildebrands oversigt anses for at være det væsentligste bidrag mht. tysk udenrigspolitik 1933–1945. Det betyder dog ikke, at bogen er helt uden svagheder og problemer. Fordi Hildebrand har villet forsøge at tyde, forklare denne udenrigspolitik, er bogen osse lidt af en konstruktion; det gælder f. eks. mht. rationaliseringen af Hitler og hans udenrigspolitik.⁴⁸

Senest har *William Carr* i en lille oversigt behandlet den tyske udenrigspolitik i årene 1933–1939.⁴⁹ Carr har her i en let læst og overskuelig form redegjort for denne fase af udenrigspolitikken, baseret primært på den angelsaksiske forskning, mens forf. ikke synes at kende den nyeste tyske forskning om emnet. Skildringen af den tyske udenrigspolitik op til 1939 følger stort set den traditionelle linie; mere kontroversielle spørgsmål så som Hitlers »program«, 4-års planen og Hossbach-notatet diskuteres kort i fremstillingen. Af speciel værdi er det, at Carr osse har givet en redegørelse for Tysklands økonomiske og militære situation i 1930'erne og vurderet disse faktoreres betydning for udenrigspolitikken. Bogen må som helhed siges at være en udmærket introduktion til emnet.

Forsøget på at systematisere disse på flere måder forskellige fremstillinger af det III. Riges udenrigspolitik og dermed forsøget på – under inddragelse af andre synspunkter – at diskutere mere generelle problemer

⁴⁷ Anf. sted s. 138–139.

⁴⁸ Selv om Hildebrand i sine theser om tysk udenrigspolitik godt kan siges at være ligeså provokerende som Fritz Fischer i sin tid, har bogen fået en meget god modtagelse, jvf. Günter Moltmann i *Historische Zeitschrift* 215, 1972, s. 703–705. Moltmann stiller sig dog skeptisk over for Hildebrands these mht. »... gesellschaftsstrukturelle Kontinuitäten von Bismarckreich bis zur heutigen Bundesrepublik«, s. 704.

⁴⁹ »Arms, Autarky and Aggression. A Study in German Foreign Policy, 1933–1939«, *Foundations of Modern History*, London, Edward Arnold, 1972. VI + 136 sider. £ 0.95.

er lidt vanskeligt, fordi de omtalte værker ikke har noget fællespræg. Det der i denne sammenhæng ikke vil interessere os her, er de uoverensstemmelser, der er mellem de nævnte forfattere mht. fremstillingen og tolkningen af enkeltaspekter i den konkrete udenrigspolitik; vi vil i stedet med udgangspunkt i deres fremgangsmåde diskutere to problemer, der kan siges at stå til debat i en primært tysk diskussion: for det første spørgsmålet om, hvorvidt studiet af det nationalsocialistiske Tysklands udenrigspolitik kan begrænses til Hitler, hans »program« og udenrigspolitikken som forsøget på at realisere dette, dvs. spørgsmålet om det er afgørende for forståelsen af det III. Riges udenrigspolitik, at Hitler havde et »program« og at hans udenrigspolitik kan opfattes som forsøget på at realisere »programmet«; for det andet spørgsmålet om, hvordan det III. Rige og dets udenrigspolitik fremstår på baggrund af den preussisk-tyske stormagts historie siden 1866/71, var 1933 udtryk for brud eller kontinuitet med denne?

Det er ikke noget tilfælde, at Hitlers person og dermed Hitlers rolle er kommet mere under diskussion i de senere år. Mens forskningen mht. det nationalsocialistiske Tysklands indre struktur har mindsket og modificeret Hitlers rolle i betydelig grad, så forholder det sig noget anderledes mht. forskningen om udenrigspolitikken, måske osse fordi denne jo af Hitler selv blev betragtet som hans »ureigenste Domäne«. Det er stadig nærmest aksiomatisk og i al fald den dominerende tendens i forskningslitteraturen om udenrigspolitikken, som det udtrykkes i disse citater, at »jede Darstellung der aussenpolitischen Aktivität des Dritten Reiches . . . sich auf die Pläne und Ideen Hitlers konzentrieren (muss) . . .«,⁵⁰ og at »es ist . . . zur unumstösslichen Gewissheit geworden, dass die von 1933 bis 1943 in Deutschland betriebene Aussenpolitik in optimaler Weise Hitlers Programm entsprach.«⁵¹ I sin yderste konsekvens fører denne på Hitlers person orienterede betragtningsmåde til udviklingen af en slags Hitlerologi, hvis mål bliver indsamling og tolkning af Hitler-citater ol., fordi dette er udgangspunkt for en forståelse af det III. Riges udenrigspolitik.⁵² Det relevante spørgsmål i forbindelse med studiet af udenrigspolitikken bliver da, om man i den grad kan koncentrere den tyske uden-

⁵⁰ Karl Dietrich Bracher: »Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus«, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1969, s. 348.

⁵¹ Axel Kuhn: »Das faschistische Herrschaftssystem und die moderne Gesellschaft«, Standpunkt, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1973, s. 57. Jvf. osse samme tendens hos Weinberg (anm. 6) s.1, Jacobsen (anm. 28) s. 16–17, Petersen (anm. 78) s. XX, Kuhn (anm. 63) s. 21 og Eberhard Jäckl: »Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft«, Tübingen, Rainer Wunderlich Verlag Herman Leins, 1969, passim.

⁵² Petersen (anm. 78) taler om faren for en Hitler-skolastik, s. XXI. Jvf. f. eks. Hildebrand: »... (dass) jeder Hitler-Äusserung für den Historiker besonderer Wert zukommt«, Neue Politische Literatur 16, 1971, s. 439.

rigspolitik omkring den store person Hitler og om man kan fremhæve Hitler og hans »program« på bekostning af andre faktorer og dermed isolere ham fra en større sammenhæng, kan man reducere forståelsen af det III. Riges udenrigspolitik til forståelsen af Hitler og hans »program«? Jeg er af den opfattelse, at studiet af det III. Riges udenrigspolitik i for høj grad har været koncentreret om den dominerende person Hitler, hvilket har forhindret en mere fundamental forståelse. Mens man udmærket har beskrevet hvad og hvordan i den tyske udenrigspolitik, har man på spørgsmålet om hvorfor givet det lette svar: Hitler og hans »program«. Hildebrand er den forfatter, der tydeligst har formuleret en mere nuanceret opfattelse: han mener, at Hitler var central i det III. Riges udenrigspolitik; han havde et »program«, som han søgte at realisere, men han var funktionelt afhængig af det tyske samfund: »... Dass aber Hitler sein »Programm« in Abhängigkeit von der bestehenden Gesellschaftsordnung, ja in gewissem Sinne, wenn auch subjektiv unbeabsichtigt, zu deren Diensten formulierte und verwirklichte...«, og »Hitlers »Programm« ist als die subjektiv gestaltete und organisierte Summe der in der deutschen Gesellschaft auftauchenden und artikulierten Wünschen zu begreifen...«⁵³ Dermed ses Hitler på baggrund af det tyske samfund; dets sociale struktur bliver dermed osse af betydning for forståelsen af udenrigspolitikken.

Det er dog først og fremmest øst- og vesttyske marxistiske historikere, der har reduceret Hitlers betydning ved at understrege mere afgørende faktorer. For østtyskerne er Hitler redskab for monopolkapitalismen: »Faschistische Führer, vor allem Hitler selbst, hatten in den zwanziger Jahren Expansionsprogramme entwickelt, die denen von Duisberg, Seeckt u.a. sehr ähnelten... Alle Linien der imperialistischen Aggressivität mündeten und kulminierten in der Herrschaft des deutschen Faschismus. Seine ideologischen Leitbilder – Antikommunismus und Rassismus – und sein Ziel-Eroberung von »Lebensraum« – waren dem aggressiven deutschen Monopolkapital seit langem immanent...«⁵⁴ For østtyske historikere er Hitler altså ikke afgørende. Med karakteristiske forskelle har vesttyske marxistiske historikere osse formuleret, at der ikke bør lægges afgørende vægt på Hitler og hans »program«; det er ikke væsentligt for forståelsen af den nationalsocialistiske udenrigspolitik; Reinhard Kühnl erkender, at Hitler havde en Weltanschauung: »Eine andere Frage ist freilich, welche Bedeutung diesem Beitrag für die wissenschaftliche Erkenntnis des Nationalsozialismus zuzusprechen ist. Die Antwort hängt offenbar davon ab, welchen Stellenwert der Faktor Hitler für das hi-

⁵³ »Deutsche Aussenpolitik...« s. 20 og s. 156, anm. 34. Jvf. ovenfor s. 11 ff.

⁵⁴ Dietrich Eichholz/Gerhart Hass: »Zu den Ursachen des zweiten Weltkrieges und den Kriegszielen des deutschen Imperialismus«, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 15, 1967, s. 1148–1170, citat s. 1153–1154.

storische Geschehen hatte. Jäckl⁵⁵ setzt stillschweigend voraus, dass dieser Faktor höchst beachtlich war. Es lassen sich aber gute Argumente für die These vorbringen, dass Hitler nur als Symptom, allenfalls als ein Faktor under vielen, nicht aber als wesentliche Ursache zu betrachten ist.« Med denne opfattelse formulerer Kühnl følgende centrale opgave: »Für weitere Forschungen ist es zweifellos wichtig zu wissen, wie Hitlers »Weltanschauung« im einzelnen beschaffen war. Bedeutend fruchtbarer aber ist die Frage, weshalb ein Mann mit dieser »Weltanschauung« so gewaltige Erfolge erzielen konnte«. ⁵⁶

Der er således divergerende opfattelser mht. Hitlers betydning, fordi der osse ligger forskellige historieopfattelser til grund. Men problemet Hitler, spørgsmålet om hans betydning for det III. Riges udenrigspolitik eksisterer stadig. Det er givet, at Hitler havde et udenrigspolitisk »program«, men spørgsmålet er, hvorvidt det er væsentligt for forståelsen af det III. Riges udenrigspolitik, er det »programmet«, der styrer udenrigspolitikken? Kan tysk udenrigspolitik skildres uden Hitler og hans »program«? Kan den forklares uden?⁵⁷ Dette måske vigtige problem skal blot antydes her.

Tendensen i den her omtalte litteratur er klart, at det var Hitler og hans »program«, der prægede det III. Riges udenrigspolitik. Men det forekommer, at man fra hvad og hvordan osse besvarer hvorfor. På den anden side er der dog osse mere nuancerede opfattelser. Jacobsens strukturanalyse kunne i udvidet form have ført frem til en sådan opfattelse; det er især Hildebrand, der har påpeget, at Hitler ikke kan isoleres fra en samfundsmæssig sammenhæng, og at selvfølgelig flere faktorer end Hitler og »programmet« er nødvendige for at forklare den tyske udenrigspolitik. Men historikerne kan ikke blive stående ved en isoleret betragtning af udenrigspolitikken og dermed ved konstateringen af, at Hitler og hans radikale »program« satte sit præg på tysk udenrigspolitik. De må osse spørge, hvorfor det forholdt sig således for at nå frem til en forklaring af tysk udenrigspolitik. De må – med Hildebrand og Kühnl – spørge, hvorfor en mand med bl. a. et sådant radikalt udenrigspolitisk »program« kunne komme til tops i Tyskland og planlægge en udenrigspolitik i overensstemmelse hermed. Dette spørgsmål stilles ikke af de øvrige, for dem er Hitler og »programmet« tilstrækkelig forklaring; de

⁵⁵ Jvf. anm. 51.

⁵⁶ »Der deutsche Faschismus. Nationalsozialismus und »Drittes Reich« in Einzeluntersuchungen und Gesamtdarstellungen«, Neue Politische Literatur 15, 1970, s. 13–43, citat s. 14. Jvf. af samme Kühnl: »Probleme der Interpretation des deutschen Faschismus«, Das Argument 58, 1970, s. 258–279.

⁵⁷ Det forekommer, at Hildebrand, der ser denne problematik, ikke diskuterer den helt igennem.

bliver derved apologetiske i den forstand, at de betragter Hitler som noget særligt i tysk historie. En mand med bl. a. et sådant udenrigspolitisk »program« kom til magten, fordi der var en samfundsmæssig basis derfor, dvs. at der i Tyskland var samfundsmæssig basis for en udenrigspolitik, der var en blanding af antibolchevisme, antisemitisme, øst- og verdens ekspansion, en udenrigspolitik, der mest konsekvent blev udtrykt af Hitler og hans »program«. Det er ikke det samme som at gøre Hitler til redskab for tysk monopolkapitalisme; Hitler og hans udenrigspolitik må bare forstås og forklares i en funktionel dialektik med det tyske samfund, han var et produkt af. Han og hans udenrigspolitik kan ikke sondres ud fra en samfundsmæssig sammenhæng.

Denne opfattelse fører videre til spørgsmålet om brud/kontinuitet. Da Fischer i 1961 antydede en kontinuitet mellem tysk udenrigspolitik under I. Verdenskrig og Hitlers udenrigspolitik, udløstes der en heftig debat om Tysklands historiske udvikling. Hillgruber og Hildebrands differentierede opfattelse af en kontinuitet i den preussisk-tyske stormagts historie 1871–1945 har ikke mødt samme kritik, hvilket antyder det metodiske opgør med fortiden.

I sig selv er spørgsmålet om brud/kontinuitet diffust, fordi det kan besvares på flere planer. Mht. udenrigspolitikken kan der sondres mellem to planer: a) på det rent udenrigspolitiske plan kan det være et spørgsmål om brud/kontinuitet i forhold til en udenrigspolitisk tradition, til udenrigspolitiske forestillinger i Tyskland siden 1866/71. I følge denne opfattelse står Hitler og det III. Rige i en kontinuitet, fordi han genoptager og radikaliserer udenrigspolitiske mål, som f. eks. OHL formulerede under I. Verdenskrig; brud fordi hans udenrigspolitik var noget kvalitativt andet; b) på et mere generelt plan, hvor udenrigspolitikken er funktionelt afhængig af Tysklands sociale struktur, er spørgsmålet om brud/kontinuitet afhængig af spørgsmålet om brud/kontinuitet i den tyske samfundsstruktur, dvs. det reelle spørgsmål er, hvorvidt den såkaldte nationalsocialistiske revolution var udtryk for revolutionering, ændring af det tyske samfunds sociale orden. I følge denne opfattelse er der tale om kontinuitet, fordi der er en kontinuitet i det tyske samfund; brud, fordi 1933 betyder en revolutionering af det tyske samfund.

Med udgangspunkt i sin generelle teori står den østtyske marxistiske historieskrivning klarest på kontinuitetsopfattelsen, der er kvalitativt anderledes end den vestlige: »Zweifelloos leitete die Errichtung der faschistischen Diktatur eine neue Herrschaftsform des deutschen Imperialismus, der gewaltsamen, terroristischen Machtausübung nach innen und der aggressiven, expansionistischen Politik nach aussen hin, ein . . . Die westdeutsche Historiker leugnen jedoch zumeist die in der Ent-

wicklung zum extrem reaktionären, expansionistischen und terroristischen faschistischen Regime beruhende Kontinuität der Klassenherrschaft in Deutschland...«⁵⁸ Tysklands klassemæssige, sociale kontinuitet betinger kontinuitet i udenrigspolitikken, det nationalsocialistiske system er blot et stadium heri.

Dette syn på det III. Riges udenrigspolitik og den udenrigspolitiske kontinuitet deles ikke af den vesttyske historieforskning, som ikke opererer med en generel teori. Hildebrand udgør dog pgr. af sin metodiske holdning til udenrigspolitikken en mellemting. For ham er der en dialektik mellem udenrigspolitik og indenrigspolitik, mellem udenrigspolitik og en stats sociale struktur, udenrigspolitikken er funktionel i forhold til den sociale struktur, selv om denne linie ikke er konsekvent gennemført hos Hildebrand. For Hildebrand synes der at være en samfundsmæssig kontinuitet i den preussisk-tyske stormagt, ja ud over 1945; hverken 1918 eller 1933 formåede at ændre de indenrigspolitiske magtforhold. Hildebrand afleder dog ikke konsekvent den udenrigspolitiske kontinuitet af dette faktum. Den udenrigspolitiske kontinuitet består for ham i kontinuiteten af udenrigspolitiske forestillinger, forsøgene på at realisere dem og udenrigspolitikken indenrigspolitiske funktion, hvori der dog osse ligger brud. Hitler står såvel i brud som kontinuitet, det III. Rige er såvel brud som kontinuitet. Der er således tale om en kvalitativt anden opfattelse af den udenrigspolitiske kontinuitet.

Hillgruber og Graml ser på samme måde Hitler og det III. Riges udenrigspolitik i lyset af en udenrigspolitisk kontinuitet. Men de følger ikke Hildebrand i opfattelsen af denne som værende osse samfundsmæssigt bestemt.⁵⁹ Den udenrigspolitiske kontinuitet giver sig af Tysklands stilling i det internationale system og de tyske beslutningstageres politik heroverfor, hvor Graml dog ikke går så vidt som Hillgruber. Mens Hitler og det nationalsocialistiske system for østtyske historikere er udtryk for et stadium i den samfundsmæssige kontinuitet, er det centralt for Hildebrand, Hillgruber og Graml at vurdere Hitler i forhold til kontinuiteten og påpege ligheder og forskelle. For dem gælder det, at Hitler står som eksponent for en speciel tradition i tysk udenrigspolitik, der kan spores tilbage til 1866/71, men som dog mest konsekvent er forsøgt realiseret af OHL 1917/18. Mens der er denne enighed mht. mål-

⁵⁸ Werner Berthold o. a.: »Kritik der bürgerlichen Geschichtsschreibung Handbuch«, Berlin, Akademie Verlag, 1970 (licensudgave hos Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1970) s. 206 og 208. Jvf. osse Schreiner 1, s. 5 ff. Jvf. kritikken af den tyske historieforskningens holdning til kontinuitetsproblematikken hos Alf Lüdtke: »Zur Kontinuitätsfrage. Schwierigkeiten mit Konzeption und Methode«, Das Argument 70, Sonderband: »Kritik der bürgerlichen Geschichtswissenschaft« I, s. 105–116.

⁵⁹ Jvf. dog Hillgrubers definition af »dual state«, »Kontinuität...« s. 24.

sætningskontinuiteten, er der forskelle mht. midlerne. Krigen var ultimo ratio i den dominerende magtpolitik; krigens slutteligt racemæssige og dermed revolutionære karakter i det nationalsocialistiske system er en ny kvalitet i forhold til kontinuiteten.

Graml er ikke helt så vidtgående mht. kontinuiteten som Hillgruber og Hildebrand. Weinberg og Jacobsen derimod – og andre med dem – betragter året 1933 som et brud i udenrigspolitisk henseende. Hos Weinberg er dette implicit, mens Jacobsen understreger, at 1933 bør betragtes »unter dem Aspekt eines revolutionären Umbruchs«, selv om man kan finde paralleller i det 19.–20. årh. Med F. Dickmann⁶⁰ siger Jacobsen, at »Hitlers Ziele im Wesenskern »Allen Traditionen der deutschen Aussenpolitik« widersprachen«. Og Jacobsen begrundet det revolutionære brud 1933 med den nationalsocialistiske udenrigspolitiks karakter, hvori ideologi og magtpolitik var uadskilleligt forbundet; udenrigspolitikens slutteligt racemæssige karakter betinger 1933 som brud.⁶¹ For en udenforstående synes denne tyske debat om kontinuitet/brud noget uklar, fordi der argumenteres på forskellige planer, og fordi der vel stadig stikker en hel del apologi i afvisningen af at sætte Hitler og det nationalsocialistiske system ind i en historisk kontinuitet. Disse divergerende opfattelser i spørgsmålet om brud/kontinuitet 1933 fører videre til forfatterens vurdering af det nationalsocialistiske Tysklands udenrigspolitiks karakter frem til 1937/38, hvor den egentlige ekspansion efter almindelig enighed kan siges at begynde. Der er visse nuancer i vurderingen af denne tidlige fase, som på en måde er karakteristisk og paradigmatisk for forfatterens forskellige opfattelser: Tyskland førte en aktiv revisionspolitik som forudsætning for ekspansionspolitikken. Men hvorfor? Hvor Jacobsen og Weinberg – idet de erkender revisionspolitikens nødvendighed – opfatter denne som en tilsløring, afledning, hvad den osse var, hvori udenrigsministeriet kun var facade, så synes Hildebrand at mene, at Hitler osse af indenrigspolitiske årsager var nødt til at føre en revisionspolitik, der havde de konservative magtgruppers tilslutning. Dette er i mine øjne en væsentlig forskel: Hildebrand opererer med forestillingen om, at Hitler et langt stykke ad vejen i sin udenrigspolitik og indenrigspolitik måtte tage hensyn til de herskende klassers interesser (»dual state«); Jacobsen og Weinberg synes at mene, at magtovertagelsen 1933 ret hurtigt fører til afmægtigelse af de herskende klasser, de fik af hensyn til udlandet lov til at fungere frem til 1937/38, da Tyskland var blevet stærkt.

⁶⁰ »Machtwille und Ideologie in Hitlers aussenpolitischen Zielsetzungen vor 1933«, i K. Reppen und S. Skalweit: »Spiegel der Geschichte. Festgabe für Max Braubach zum 10.4.1964«, Münster 1964, s. 915–941.

⁶¹ Anf. sted s. 618.

c. Monografier.

De monografier, der i det følgende skal omtales, behandler en række aspekter af udenrigspolitikken. Som omtalt i gennemgangen af de samlede fremstillinger hersker der bred enighed om, at Hitler ved magtovertagelsen 1933 havde nogle bestemte udenrigspolitiske mål, der godt kunne karakteriseres som et »program« for Tysklands opstigen til verdensmagt, og at realiseringen af punkterne i »programmet« var et, måske det gennemgående princip i den af Hitler ledede udenrigspolitik. »Programmet« og dets elementer såvel i teori som praksis er enten emnet eller berøres i flere af de monografier, der i det følgende skal omtales.⁶²

Axel Kuhn synes at tage kærnen i denne problematik op.⁶³ Men bogen holder ikke helt, hvad den lover, da kun en del af »programmet«, nemlig østeksponeringen analyseres. Hans analyse falder i to dele: først formuleringen af »programmet« op til 1928, dernæst forholdet til England 1933–1939 som den magt, hvis holdning var afgørende for første etape af »programmets« realisering, nemlig østeksponeringen. Kuhn viser, at selv om Hitler fra 1919 havde bestemte forestillinger om udenrigspolitik, så var det ikke det såkaldte »program«. Omkring 1923/24 nytænkte Hitler sine udenrigspolitiske mål, hvilket blev nedfældet i hans to bøger. Bestemmende herfor synes at have været Englands holdning under Ruhrbesættelsen. Frem til affattelsen af »Mein Kampf« var Hitler revisionspolitiker, dvs. hans udenrigspolitiske mål gik på en revision af Versaillestraktaten, hvorved Frankrig var hovedfjenden, herunder osse en tilbagelevering af kolonierne. Med i købet ville komme et modsætningsforhold til England. Derved kommer Hitler i denne fase til at stå for en altsk, wilhelminsk udenrigspolitik.

Det, der synes at have afstedkommet en nytænkning, var allianceproblemet, da Tyskland havde brug for allierede i revisionspolitikken. Oprindeligt synes Hitler sågar at have overvejet Rusland som allieret, men dets magtpolitiske svækkelse gjorde en nyorientering nødvendig. Ind i billedet kom Italien (opgivelse af Sydtyrol) og dermed den engelsk-franske modsætning England: »Hitler entschied sich 1923 für England, weil er auf diese Weise seinen gegen Frankreich gerichteten kriegerischen Revisionismus verwirklichen konnte.«⁶⁴ Dette skabte dog nye problemer,

⁶² Udover de her omtalte værker er dette aspekt undersøgt hos Jäckl (anm. 51), Dickmann (anm. 60), Günter Moltmann: »Weltherrschaftsideen Hitlers«, i O. Brunner – D. Gerhard (udg.): »Europa und Übersee. Festschrift für E. Zechlin«, Hamburg 1961, s. 197–240.

⁶³ »Hitlers aussenpolitisches Programm. Entstehung und Entwicklung 1919–1939«, Stuttgarter Beiträge zur Geschichte und Politik bind 5, Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1970. 286 sider. DM 34.

⁶⁴ Anf. sted s. 95.

nemlig hvor Tyskland skulle erhverve det ønskede »Land und Boden«: »Wenn es auch in Hitlers aussenpolitisches Programm folgerichtig war, sich England auf der Stufe der Revisionspolitik zu bedienen, so musste England doch automatisch wieder zum Gegner Deutschlands werden, wenn Hitler mit Kolonialforderungen in die Phase der Weltmacht-politik treiben würde«. ⁶⁵

Hvordan Hitler løste problemet, vises i det centrale kapitel: »Vom Revisionismus zum Lebensraumkrieg gegen Russland«, hvor Kuhn fastslår, at alliancetanken med England kom før planen om østeks-pansion. ⁶⁶ Dette forhold forklarer Hitlers vending fra kolonialpolitikken til østeks-pansionen; østeks-pansionen bliver dermed funktion af alliance-tanken: »Es war nichts weniger als die ideale Lösung für Hitler, als er die Widersprüche seines Konzepts, die durch die Neuorientierung seiner Einstellung zu England entstanden waren, die Realisierungschancen seiner Bündnispolitik und die Lebensraumsideologie mit der Antikom-munismus- und Rassenideologie zu einem in sich schlüssigen aussen-politischen Programm verbinden konnte«. ⁶⁷

I anden del beskæftiger Kuhn sig med »programmets« realisering frem til 1939, dvs. forsøget på at vinde England som allieret. Det er Kuhns these, at Englands rolle til 1939 blev det afgørende moment i Hitlers planer. Forf. følger detaljeret denne problematik, hvis højdepunkt var flådeaftalen i 1935. Mere problematisk er Kuhns opfattelse, at Abessinien-konflikten betød, at Tyskland kom i et modsætningsforhold til England. Den tyske neutralitet skulle jo bl. a. forstås som et ønske om ikke at udfordre England. I det hele taget har Kuhn undertiden andre opfattelser end Hildebrand, der osse opfatter det tysk-engelske forhold som centralt i Hitlers udenrigspolitik.

Kuhns bog er en udmærket analyse af et centralt aspekt i »program-met« og osse i det III. Riges udenrigspolitik. Mere problematisk er det dog, at Kuhn og hans lærer Jäckl så at sige er ved at etablere en disciplin, der kunne kaldes Hitlerologi, dvs. tolkning af Hitlers udtalelser etc. Er dette virkelig så afgørende for forståelsen af det III. Riges udenrigs-politik? Betød denne Hitler virkelig så meget? Og sidst, men ikke mindst, er det ikke en efterrationalisering at tillægge Hitler rationalitet mht. teori og praksis?

Osse inden for rammen af det tysk-engelske forhold ligger *Dietrich Aigners* interessante studie om den offentlige mening. ⁶⁸ Aigners anlig-

⁶⁵ Anf. sted s. 95.

⁶⁶ Anf. sted s. 96–123. Hildebrand (anm. 71) er af den opfattelse, at øst-eks-pansionstanken opstod før alliancetanken, s. 87.

⁶⁷ Anf. sted s. 140.

⁶⁸ »Das Ringen um England. Das deutsch-britische Verhältnis. Die öffentliche Meinung 1933–1939. Tragödie zweier Völker«, München, Bechtle Verlag, 1969. 444 sider + bilag. DM 32.

gende er ikke så meget at behandle den tyske politik over for England som snarere at analysere de opinionsstrømninger, der formede det gensidige virkelighedsbillede. Derfor spiller Hitlers »program« og hans faktiske udenrigspolitik en mindre rolle. Det er primært en studie i tysk og især engelsk offentlig mening og det syn på henholdsvis England og Tyskland, der kom til udtryk heri.

Aigner har dermed taget et aspekt op, der hører med i vurderingen af Hitlers Englandspolitik. Det understreges, at Hitler havde et ensidigt og virkelighedsfremmed billede af England, hvilket dannede udgangspunktet for hans alliancepolitik. Aigner viser, hvorledes det III. Rige politisk og propagandamæssigt kæmpede for at vinde England for en alliance. Det mislykkedes som bekendt, bl. a. fordi modstanderne af en forståelse med Tyskland i den indre engelske kamp var stærkere end tilhængerne. Årsagen hertil forklarer forf. på følgende måde: »Wirklich bedrohlich war der Nationalsozialismus weniger durch das, was er aussenpolitisch tat, als vielmehr durch das, was er schon immer war. Hier liegt die wahre Crux des deutsch-britischen Verhältnisses dieser verhängnisvollen Jahre, denn gescheitert ist Hitler an der Unmöglichkeit, Innen- und Aussenpolitik zu trennen. In England nämlich wurde er beurteilt nach dem was in Deutschland selbst geschehen war, und was die nationalsozialistische Weltanschauung für das eigene Volk postulierte...«⁶⁹ Dette kan naturligvis kun være en del af forklaringen; andre historiske undersøgelser af det tysk-engelske forhold, der enten er udkommet eller vil udkomme som dissertationer ved tyske universiteter, vil kunne bidrage til at give forklaringen.⁷⁰

I forbindelse med det tysk-engelske forhold står osse *Klaus Hildebrands* omfattende undersøgelse af NSDAP og kolonispørgsmålet.⁷¹ Forf. har heri taget fat på en væsentlig problematik, der hidtil kun utilfredsstillende er blevet behandlet i den historiske litteratur. Problemet har en vis betydning for Hitlers udenrigspolitiske strategi som sådan, og i bogen antydes da osse de synspunkter på tysk udenrigspolitik, som Hildebrand senere har systematiseret.

Den dybtgående analyse ligger på to planer: dels en historisk undersøgelse af NSDAP's og Hitlers konkrete holdning til kolonispørgsmålet, idet punkt 3 i det uforanderlige partiprogram jo osse kunne opfattes som kravet om kolonier, dels forsøget på »ihren (dvs. kolonispørgsmålets) Stellenwert in der deutschen Innen- und Aussenpolitik zu bestim-

⁶⁹ Anf. sted s. 361.

⁷⁰ Jvf. Hildebrands skitse (anm. 36), hvor der i noterne henvises til flere igangværende undersøgelser.

⁷¹ »Vom Reich zum Weltreich. Hitler, NSDAP und die koloniale Frage 1919–1945«, Veröffentlichungen des historischen Instituts der Universität Mannheim, bind 1, München, Wilhelm Fink Verlag, 1969. 955 sider. DM 96.

men«. ⁷² I den interessante historiske undersøgelse, hvori osse Deutsche Kolonialbewegung, den koloniale pressionsgruppe ⁷³ og dens tilnærmelse til NSDAP fra 1929 af behandles, viser Hildebrand, at der i NSDAP og senere osse i den nationalsocialistiske stat var flere meninger mht. kolonierne, og at ikke alle grupper forstod, hvad der viste sig at være Hitlers taktiske afkald på kolonier som led i realiseringen af »programmet«. Hildebrands hovedanliggende er dog det andet punkt, nemlig kolonispørgsmålets rolle i den tyske udenrigspolitik; det er osse det aspekt, der givetvis vil vække størst diskussion: »Hitlers programmatische und taktische Äusserungen zur Kolonialfrage bilden aus den zwanziger Jahren bis in den Krieg hinein einen entscheidenden Faktor seiner Doktrin und Politik. Vor allem daraus ergibt sich, dass die Kolonialfrage in den Dreissiger Jahren eine bisher fast unbeachtete Bedeutung erlangt«. ⁷⁴ Kravet om kolonier, »Land und Boden«, var til stede hos den tidlige Hitler; ønsket om en magtpolitisk motiveret alliance med England skubbede det dog i baggrunden, og det var årsagen til den tilsyneladende desinteresse i kolonier frem til 1928. Men som Hildebrand og andre med ham har vist, var kolonikravet ikke opgivet. Det er antydnet på andet trin i »programmet: ». . . welch entscheidende Rolle Hitler der Kolonialfrage in seinem aus der Doktrin entwickelten »Programm«, dem trotz allen taktischen Manöver unverändert beibehaltenen »Grundplan« seiner Politik, beimass«. ⁷⁵ Det var hensynet til »programmet«, der betingede afkaldet: »Der Verzicht auf koloniale und maritime Politik sollte Grossbritannien zum Bündnis mit Deutschland bewegen und dem Reich die Hegemonie über Europa vom Atlantik bis in weitem Russland hinein garantieren. Die Absage an koloniale Politik würde dazu dienen, den Kern der von Hitler entworfenen »Weltmachtstellung« schaffen zu helfen«. ⁷⁶

Kolonispørgsmålets dobbeltkarakter som politisk middel og strategisk mål konkretiseret i afkald og krav undersøges grundigt i bogen. Denne udenrigspolitiske side havde dog osse en indenrigspolitisk side. Specielt i de første år voldte denne politik visse problemer, fordi de revisionistiske kredse i erhvervsliv og bureaukrati ikke ville affinde sig med et afkald, og Hitler måtte tage hensyn til disse grupper. Hildebrand er måske den historiker, der mest konsekvent har videreudarbejdet forestillingen om Hitlers »program«. I dette værk findes derfor allerede antydningen

⁷² Anf. sted s. 14.

⁷³ Hildebrand viser, at det var andre økonomiske grupper og interesser, der stod bag kolonikravet, i forhold til dem, der f. eks. bakkede østekspansionen op, anf. sted s. 100–108.

⁷⁴ Anf. sted s. 13–14.

⁷⁵ Anf. sted s. 767.

⁷⁶ Anf. sted s. 767–768.

af den rationalitet, forf. tillægger Hitler. Kolonispørgsmålet synes velegnet til efterprøvelse af ikke alene denne gennemgående opfattelse hos forf., men osse af sammenhængen mellem indenrigs- og udenrigspolitik og mellem Hitler og de økonomiske interesser. Og bogen kan derfor siges at illustrere mere principielle sider ved den tyske udenrigspolitik.

England var den vigtigste brik for realiseringen af Hitlers »program«. Det kom dog ikke til nogen alliance mellem Tyskland og England. Til gengæld fik det III. Rige andre allierede, blandt disse Italien, der osse ret tidligt havde spillet en rolle i Hitlers udenrigspolitiske forestillinger. Sammen med Japan kom de tre lande til at udgøre kernen i den senere akse. Denne akse, dens opståen og rolle er påny ved at blive et centralt og omdebatteret emne for den historiske forskning. Manfred Funke, hvis bog tidligere er blevet omtalt,⁷⁷ og Jens Petersen, hvis bog vil blive anmeldt,⁷⁸ har dog begge begrænset sig til årene op til 1936, dvs. de år, hvor aksen ikke var nogen realitet; derved er de på visse punkter nået til afvigende opfattelser i detaljer som i helhed: mens Petersen ser aksens som »fast zwangsläufig«, mener Funke, at det tysk-italienske forhold 1933–36 ikke nødvendigvis skulle føre til aksens.⁷⁹ De kan dog ikke siges at have fået løst akseproblematikken. I det hele taget må det håbes, at denne problematik vil blive genstand for en helhedsforskning.

Det tysk-sovjetrussiske forhold er hidtil kun blevet undersøgt på enkelte områder. *F. A. Krummacker* og *H. Lange* har nu behandlet de tysk-sovjetiske relationer i deres helhed mellem de to krige 1917–1941.⁸⁰ De kildemæssige forhold gør dog, at bogen primært er en spændende skildring af den skiftende tyske Ruslandspolitik i perioden; herved er der osse blevet udfyldt et hul i behandlingen af det III. Riges udenrigspolitik. Væsentligt for denne oversigt er forfatterernes påvisning af, at det efter 1933 var Hitler, der afbrød/kølnede forbindelsen til Sovjetunionen og dermed lod Rapallo dø. De ideologiske momenter og dvs. fjendskabet overvejede til 1939, hvor taktiske forhold betingede en ny tilnærmelse.

I den spændende og velskrevne bog er det lykkedes de to forf. på basis af den ajourførte forskning og uden kold-krigs-tonen at skildre for-

⁷⁷ »Sanktionen und Kanonen. Hitler, Mussolini und der internationale Abessinienkonflikt«, *Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte* bind 2, Düsseldorf, Droste Verlag, 1970. Jvf. *Historisk Tidsskrift* 12. r. VI, 1–2, 1972, s. 371–373.

⁷⁸ »Hitler–Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin–Rom 1933–1936«. *Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom* bind XLIII, Tübingen Max Niemayer Verlag, 1973.

⁷⁹ Petersen s. 493, Funke s. 177.

⁸⁰ »Krieg und Frieden. Geschichte der Deutsch-Sowjetischen Beziehungen. Von Brest-Litowsk zum Unternehmen Barbarossa«, München, Bechtle, 1970. 565 sider. DM 48.

holdet mellem kontinentets to store magter i en afgørende fase. Bogen er primært rettet til den bredere offentlighed i Vesttyskland for at uddyde de mange misforståelser mht. det tysk-sovjetiske forhold, der har levet videre fra nazitiden som følge af den tyske situation efter 1945; og det skal uforbeholdent anerkendes, at den er et eksempel på, hvor godt populær historieskrivning kan laves! Da bogen ikke prætenderer at være videnskab, ville det være lidt urimeligt at udsætte den for videnskabelig kritik; for faghistorikerne ligger dens værdi først og fremmest i, at der nu er skrevet en samlet, måske ikke helt problemløs fremstilling af dette vigtige aspekt i det 20. århundredes historie. Forlængelsen og dermed afbrydelsen af det tysk-sovjetiske forhold under det III. Rige var den store krig mellem de to stater 1941–1945. Det tyske overfald på Sovjetunionen og den deraf følgende krig er blevet udførligt skildret af den engelske militærhistoriker *Albert Seaton*, hvis bog nu foreligger i en lidt forkortet tysk udgave.⁸¹ Det er først og fremmest krigshistorie, Seaton har givet. Og bogens værdi ligger i den grundige og fremragende redegørelse for det militære opgør på østfronten, for den militære planlægning og strategi på de to sider. Resultatet er blevet en spændende gennemgang af krigens forløb, understøttet af mange kort over krigens operationer og slag. Derimod er Seaton ikke sluppet så heldigt fra behandlingen af krigens politiske aspekter; det gælder dels mht. krigens forhistorie, hvor forf.s synspunkter er lovligt firkantede f. eks. mht. Stalins udenrigspolitik, dels mht. Ruslandskrigens plads i det nationalsocialistiske Tysklands og Hitlers udenrigspolitik, hvor Seaton synes at gå for let henover krigens ideologiske og racemæssige indhold, der fra starten gav denne krig en helt anden kvalitet end de krige, man hidtil havde set. Det var andet og mere end en magtpolitisk sejr over Sovjetunionen, Hitler tilsigtede. Fredsproblemet får heller ikke mere end sporadisk omtale.

Hans-Jürgen Schröder har undersøgt det tysk-amerikanske forhold i en periode, hvor de to stater tilsyneladende ikke havde ret meget med hinanden at gøre.⁸² Schröders anliggende er først og fremmest ud fra en udover det politisk-diplomatiske rækkende opfattelse at vise, at den amerikanske isolationisme var en myte. Dette aspekt skal ikke diskuteres nærmere her; ved imidlertid at illustrere det på det tysk-amerikanske forhold kommer han osse til at behandle en side af den tyske udenrigspolitik.

⁸¹ »Der russisch-deutsche Krieg 1941–1945«, oversat af Hans Jürgen Baron von Koskull. Udgivet af Andreas Hillgruber. Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1973. 478 sider. 29 kortskitser. DM 60.

⁸² »Deutschland und die Vereinigten Staaten 1933–1939. Wirtschaft und Politik in der Entwicklung des deutsch-amerikanischen Gegensatzes«, Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz bind 59, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH, 1970. V og 338 sider. DM 44.

Schröder tilbageviser den opfattelse, at USA skulle være en quantité négligeable for det nationalsocialistiske Tyskland. USA spillede ganske vist en rolle som fjende i Hitlers program på lang sigt, men det var ikke det afgørende i årene 1933–1938, der er emnet for Schröder. Det tysk-amerikanske forhold blev bestemt af, at Tyskland og USA kom i et betydeligt modsætningsforhold på det økonomiske område, nemlig som følge af begge staters ekspansive udenrigshandelspolitik. Schröder mener, at den deraf følgende handelsmæssige rivalitet var afgørende for forholdet mellem de to stater. Fra tysk side var det den af råstofbehovet betingede import og den dertil nødvendige eksport og Schachts Neue Plan, der førte til rivalitet og interessekonflikter, især i Latinamerika, men osse i Sydøsteuropa. Schröder har dermed behandlet en komplementær side af den tyske udenrigspolitik, en side, der var præget af samme selvbevidsthed som den »politiske« udenrigspolitik. Forf.s forsøg på at tolke det tysk-amerikanske forhold med udgangspunkt i en kombination af økonomi og politik må siges at være faldet godt ud; han har dermed betrådt nyt land, der godt kunne følges op på andre områder. Indtil videre må man osse afvente den annoncerede samlede fremstilling af det III. Riges udenrigshandel ved A. Schweitzer.

Den østtyske marxistiske historieforskning falder på en måde meto- disk og indholdsmæssigt uden for rammen af denne oversigt, fordi den ikke arbejder med udenrigspolitik som selvstændigt forskningsobjekt, således som det er tilfældet i de analyserede værker. De hidtil omtalte fremstillinger af aspekter ved den tyske udenrigspolitik har desuden, bortset fra Schröders og Hildebrands bredere synsvinkel, behandlet udenrigspolitikken ud fra en »politiske« synsvinkel, dvs. som resultat af »politiske« personers (Hitler oa.), »politiske« organers (udenrigsministeriet, partiorganerne) overvejelser og handlinger. Det er disse som handlende, aktive i formulering og realisering af udenrigspolitikken, der er objekt for forskningen. Østtyske historikere arbejder heroverfor med en helhedsopfattelse af det III. Rige som et fascistisk system; udenrigspolitik er en funktion af dette systems klassestruktur. I fokus står derfor studiet af den tyske imperialisme.⁸³ Her skal to nyere værker kort omtales, nemlig *Dietrich Eichholz'* første bind af det store og vigtige værk om den tyske krigsøkonomi⁸⁴ og den af ham og *Wolfgang Schumann* udgivne samling af dokumenter til belysning af monopolkapitalens rolle i forbindelse med II. Verdenskrig.⁸⁵ Her rettes syns-

⁸³ Jvf. den i anm. 54 omtalte artikel.

⁸⁴ »Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. Band I: 1939–1941«, Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte bind 1, Berlin, Akademie-Verlag, 1971.

⁸⁵ »Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges«, Berlin, V.E.B. Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1969.

vinklen mod faktorer, der almindeligvis ikke bliver inddraget i analysen af tysk udenrigspolitik, nemlig monopolkapitalen inden for industri og bankverden, og disses økonomiske og politiske interesser og rolle analyseres. Eichholz og de udgivne dokumenter viser de store koncerners ekspansive krigsmål, og de får derved tildelt en central rolle ved udløsningen af II. Verdenskrig.

d. Afslutning

Som fremstillet i det foregående har de senere års forskning mht. den tyske udenrigspolitik 1933–1945 resulteret i en omfattende og trods visse kritisable sider osse god litteratur om emnet; denne forsknings forskelligartede metode og indhold har dog skabt en noget uensartet forskningssituation, idet de talrige monografier ikke er blevet fulgt op af den helhedsfremstilling om emnet, der – til trods for Hildebrands spændende problemskitse – kunne kombinere en relevant og detaljeret fremstilling af det nationalsocialistiske Tysklands historie med et samlet og større synspunkt på emnet. Forudsat naturligvis at et sådant helhedsværk er muligt og ønskeligt.

Trods de mange enkeltundersøgelser og større fremstillinger er der dog stadig aspekter af det III. Riges udenrigspolitik, der skal udforskes, inden emnet som sådant er udtømmende behandlet. Men det centrale og væsentlige problem må dog siges at ligge på det metodiske plan, såvel i relation til emnet som sådant som i relation til udenrigspolitik som forskningsobjekt. Selv om »Primat der Aussenpolitik« – opfattelsen i det store hele er opgivet, behandles emnet dog stadig overvejende traditionelt, dvs. at udenrigspolitikken bliver isoleret som forskningsobjekt, og at forskningen derfor beskæftiger sig med udenrigspolitikken forskellige sider og dens aktører. Derfor har den analyserede forskning koncentreret sig om at skildre emner som Tysklands diplomatiske forbindelser med andre lande, Tysklands rolle i den internationale politik og Hitler og hans »program«. Specielt Hildebrand har dog antydnet en anden metodisk holdning, der sætter udenrigspolitikken ind i en større sammenhæng og prøver at forklare den ud fra denne.

På længere sigt er dog spørgsmålet om udenrigspolitik i sig selv som forskningsobjekt sikkert det interessanteste aspekt. Opfattelsen af udenrigspolitik som autonomt område i forhold til en stats sociale struktur er kommet under kraftig kritik ikke alene fra østlig og vestlig marxistisk side, men osse fra socialhistorisk side. Dette synes at gøre en metodisk refleksion over udenrigspolitik som forskningsobjekt ønskelig og nødvendig.⁸⁶

⁸⁶ Jvf. osse Hillgrubers forsvar for den politiske historie (anm. 22).

NYERE TENDENSER I AMERIKANSK
HISTORIOGRAFI:
DEBATTEN OM »KONFLIKT« OG »KONSENSUS«

AF

NIELS THORSEN

I sin nyligt udkomne bog "Toward the Scientific Study of History" sender professor Lee Benson følgende hilsen til sine fagfæller: "As the historiographic system now functions, among other defects, it permits scholars to impose their ideological convictions on the past, unconstrained either by scientific methodology or by the sanction of effective penalties if exposed as ideological masquerading in academic garb".¹ Det er vel et åbent spørgsmål, om det er korrekt, som Benson senere udvikler, at organiseringen af det amerikanske universitetssystem må bære en væsentlig del af skylden for ideologiseringen af den amerikanske historie. Derimod er der ingen tvivl om, at den amerikanske historieskrivning i løbet af det 20. årh. har været præget af gentagne omfortolkninger, der umiddelbart kan tage sig ud som en række cirkelformede revisionistiske bevægelser. Specielt i det sidste årti har det været umuligt at opretholde den komfortable tro på historie som en »videnskabelig« disciplin – på historieforskningen som en progressiv revision af tidligere resultater og som en akkumulation af empiriske data.

Hertil kommer, at historiografiske undersøgelser, som bl. a. kunne bringe nogen systematik og sammenhæng i det foreliggende kaos af modstridende resultater, først i de senere år har vundet indpas som en ligeberettiget gren af de historiske hjælpediscipliner.² I det følgende vil nogle resultater af dette arbejde blive refereret i forbindelse med en diskussion om placeringen af repræsentanter for en af de nyeste revisionistiske tendenser, den såkaldte "New Left"-historie, indenfor hovedlinjerne af den historiografiske udvikling i dette århundrede.³

¹ Toward the Scientific Study of History. Selected Essays, New York 1972, s. 287.

² Om tendensen til at betragte historiografi som "the occupational narcissism of the historiographer", se Gene Wise: American Historical Explanations. A Strategy for Grounded Inquiry, Dorsey Press, Illinois 1973, s. XIV.

³ En udførlig anmeldelse af en række "New Left" arbejder er givet af Olav Riste i Norsk Historisk Tidsskrift bd. 48, hefte I, s. 75–87.

I 1967 gennemgik Irwin Unger fra New Yorks Universitet en række af disse radikale værker.⁴ Han fandt her en forbindelse mellem den nye tendens i historieskrivningen og ungdomsoprørets aktivisme, som kom til udtryk på universiteter over hele USA ned gennem 1960'erne. Forbindelsen mellem New Left historie og "the common climate of opinion" viste sig bl. a. i tilbøjeligheden til at forveksle "intellectual disagreement" med "the battle of generations". Skønt han forudså en frugtbar dialog med de unge historikere, beklagede Unger den nye forsknings "exaggerated presentmindedness", "predictable Leftist dualism" og forkærligheden for at måle reformer og bevægelser i fortiden med sin egen skala. Idet han understregede New Left historikernes indbyrdes uenighed, fandt Unger et fællestræk i deres krav om en "usable past", hvor historien kunne udnyttes – ikke som en humaniserende videnskab – men som et slagkraftigt politisk argument. "To the young Leftist the most obvious use of history is to domesticate radicalism in America". Det var således karakteristisk, at den nye historie skarpt fordømte den foregående generations forsøg på at minimere konflikt og fremhæve konsensus som det grundlæggende træk i den amerikanske samfundsudvikling. Ved sin reaktion mod konsensushistorien betegnede New Left en tendens til at vende tilbage til det dualistiske konfliktmønster, som havde domineret den amerikanske historieskrivning før 2. Verdenskrig under betegnelsen Den progressive historie.

Det voldte tydeligvis Unger besvær at indplacere professor William Appleman Williams i denne karakteristik. Som grundlæggeren – eller om man vil – videreføreren af den såkaldte Wisconsin-school står Williams som den kritiske histories ubestridte nestor. Med en vis ret er det således for nyligt hævdet, at megen revisionistisk historie "... amounts to little more than extended foot-notes on the interpretations Williams first put forward".⁵ Desuden er det vanskeligt at overse Williams' insisteren på kontinuiteten i den amerikanske historie, ligesom Williams ligger langt fra en aktivistisk opfattelse af, hvad historikeren kan bruge sine resultater til.

Vanskeligheden med at skabe en entydig New Left gruppe på baggrund af en gennemgang og karakteristik af vurderinger og resultater er således helt reel. Perspektivet i dette problem rækker helt ned til de fundamentale spørgsmål: Hvad er overhovedet en historiografisk »skole«? På hvilket niveau er det muligt at tale om fællestræk i histo-

⁴ The "New Left" and American History: Some Recent Trends in the United States Historiography, *American Historical Review* Vol. 72, No. 2, July 1967, s. 1237–1263.

⁵ Robert James Maddox: *The New Left and the Origins of the Cold War*, Princeton 1973, s. 13.

riske fremstillinger? Hvori består den enighed eller indforståethed, som berettiger til at slå nogle historikere i hartkorn og tale om en fælles holdning eller "approach"? Med rette konstaterer en kender af revisionismen, at "... the search for a New Left "line" is an exercise in futility".⁶ Citationstegnene om "line" er værd at mærke sig. Hvad betyder "line" i denne sammenhæng? På hvilket plan? Taktisk politik? Ideologisk? Eller m. h. t. resultater?

Professor Gene Wise forsøger i sin nye bog "American Historical Explanations" at tackle nogle af disse komplicerede problemer.⁷ Wise har naturligvis ikke noget svar på rede hånd, men han anviser en retning, som givetvis vil blive udforsket nærmere i de kommende år. Bemærkelsesværdig er især hans anvendelse af andre discipliner, som ikke almindeligvis drages ind i historiografiske overvejelser, f.eks. kognitiv dissonanstheori fra social-psykologien, kundskabssociologi, og ikke mindst de videnskabssociologiske teorier, som Thomas S. Kuhn har fremført.⁸ Hertil kommer inspiration fra den litterære retning "New Criticism", som Wise anvender i Kenneth Burke's udformning. Den grundlæggende antagelse bag Wise's arbejde er "... that a historical explanation is distinguished not so much by its content as by its form".⁹ Fra dette udgangspunkt skitserer Wise en historiografisk strategi, som tjener til at fokusere på den historiske undersøgelsesproces, på den historiske rekonstruktionsproces, snarere end på det færdige resultat. Den historiske undersøgelse består ikke i en opsummering af enkelte data; den består i et drama, hvor historikeren må slås for ikke at drukne i sit materiales kaotiske mangfoldighed. Den færdige fremstilling i bog-formen er ikke en renskrift og ordning af noter. Bogen er et vidnesbyrd om den særlige slagplan, som historikeren har anlagt for at komme helskindet ud af mødet med den historiske virkelighed, således som den foreligger i kilderne.

Blandt Wise's mange spændende begreber foranlediger hans tilpasning af Kuhn's "paradigme" til nærmere overvejelse, når det gælder en bestemmelse og forståelse af den videnskabelige skoledannelse.¹⁰ Paradigmet har to sider, en intellektuel og en sociologisk. På den intellektuelle er der tale om et mønster af normative udsagn, et mønster af sti-

⁶ Ronald Steel, *New York Review of Books* Vol. XI, No. 16, Oct. 18, 1973, s. 69.

⁷ Wise, *anf. arb.*

⁸ Thomas S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*, Second Edition, Enlarged, Chicago 1970. Se også David A. Hollinger: *T. S. Kuhn's Theory of Science and Its Implications for History*, *American Historical Review* Vol. 72, No. 2, April 1973, s. 370-384.

⁹ Wise, *anf. arb.*, s. VIII.

¹⁰ *Sst.*, s. 123-134.

puleringer, som på et førvidenskabeligt eller metateoretisk niveau giver videnskabsmanden mulighed for at identificere de enheder, han ønsker at undersøge. De enkelte stipuleringer er således ikke i sig selv mere eller mindre videnskabelige i betydningen: testbare. Deres brugbarhed kan alene vurderes ud fra deres heuristiske frugtbarhed, ud fra deres anvendelighed til at opstille nye spørgsmål. Forskning er således ikke noget statisk, det er ikke en foreteelse, som hører op med etableringen af et resultat. Tværtimod er det en dynamisk proces, som består i den stadige konfrontation mellem virkeligheden og den videnskabelige forklaring.

Paradigmet, som Wise kalder en »explanation-form«, tjener til på den ene side at arrangere en del af virkeligheden sådan, at den lader sig forklare ud fra det begrebsapparat, som forskeren identificerer sig med. Ikke mindre væsentligt er det imidlertid, at paradigmet samtidig tjener til at holde den ikke-forklarlige del af virkeligheden ude af synsvinkelen. Videre skaber paradigmet et fællesskab, et samfund af forskere, en sociologisk enhed, som den enkelte forsker indgår i. "A paradigm expresses that community's consensus on some part of nature. Beyond its describing and explaining functions – telling what nature is and how – the paradigm offers identity and group solidarity to a community of scientists, plus a common language".¹¹ Indforståetheden indenfor fællesskabet tjener til at adskille konkurrerende grupper fra hinanden, undertiden endog indenfor den samme forklaringsform. Den tjener samtidig til at sætte grænser mellem dominerende strømninger i den offentlige meningsdannelse og det enkelte fællesskab. I det følgende vil det blive forsøgt at komme på lidt nærmere hold af nogle sådanne forklaringsmønstre indenfor dette århundredes amerikanske historieskrivning.

På synteseniveau har den amerikanske historieskrivning naturligt nok ofte indtaget en komparativ holdning. Den mere eller mindre udtalte sammenligning med Vesteuropa har givet en målestok og et perspektiv, som satte den amerikanske samfundsudvikling i relief. Dette gjaldt både for forfattere, som var tilbøjelige til at lægge vægten på fælles-træk, og for dem, som hæftede sig ved amerikansk "uniqueness": ved den nye verdens geografiske, sociale og politiske særpræg. Det er muligt at se en god del af den amerikanske historieskrivning som en løbende kommentar til dette problem.

Den »progressive« historie, som dominerede fra begyndelsen til midten af dette århundrede, tog for givet, at der eksisterede en fundamental parallel mellem amerikansk og europæisk samfundsudvikling. Histo-

¹¹ Sst., s. 124.

rien blev her opfattet som noget dynamisk, som en stadig evolutionsproces imod "the kingdom of freedom", mod en bedre, mere menneskelig og mere demokratisk fremtid. Historien var en march, som vel kunne sinkes, eventuelt lide tilbageslag, men som havde en retning og et endemål i den menneskelige frigørelse. Historiens gang kunne så at sige afbildes som en ujævn men opadstræbende graf i et koordinations-system med tid på den ene og fremskridt på den anden akse. Den sociale reform, d. v. s. den bevidste viljesakt, som drev udviklingen mod målet, udgjorde kraften og essensen i den samfundsmæssige progression.¹² Imod social reform kæmpede reaktionen, de privilegerede og etablerede interesser: "the refusal to cooperate with the vital principle of betterment", som en progressiv historiker udtrykte det i 1913. Han fortsatte: "History would seem, in short, to condemn the principle of conservatism as a hopeless and wicked anachronism".¹³

De progressive historikere ønskede derfor at foretage en nærmere bestemmelse af de ideer, bevægelser og personer, som de iagttog i historiens drama, i forhold til fremskridt og reaktion. Et ordnende princip var f. eks. ejendomsretten, som delte befolkningen i dem, som havde, og dem, som ikke havde. Andre samsvarende skillelinier gik mellem kapitalister og folket eller mellem "business" og "common man". De store progressive historikere, Charles Austin Beard, Carl Becker og Louis Vernon Parrington, udbyggede den dualistiske konflikt til en sofistikeret skildring af kampen mellem "Jeffersonians" og "Hamiltonians", som omfattede hele den nationale historie. Jeffersons tanker om social reform projiceredes således ned igennem hele det 19. årh. over det Jacksonske demokrati til kampen for ophævelse af slaveriet, til den populistiske reformbevægelse omkring århundredskiftet og til den progressive bevægelse omkring Theodore Roosevelt og senator Robert La Follette videre til Franklin Roosevelts New Deal. I en konklusion til en undersøgelse af Thomas Jefferson's politiske filosofi slog Carl Becker fast, at demokratisk reformisme havde en indre sammenhæng i det historiske forløb: "Democracy is for us, as it was for him, primarily a set of values, a way of regarding man and the life of man. It is for us, as it was for him, also a set of concrete institutions through which these values may be realized. We now realize, as he did, but rather better than he did, that the institutional forms are bound for change . . . They will

¹² Richard Hofstadter: *The Progressive Historians: Turner, Beard, Parrington*, New York 1970, passim. Robert Allen Skotheim: *American Intellectual Histories and Historians*, Princeton 1966, s. 66–123.

¹³ James Harvey Robinson: *The New History. Essays Illustrating the Modern Historical Outlook*, New York 1912, s. 265, her gengivet efter Wise, anf. arb., s. 88.

change still further in time to come. But we believe, as Jefferson did, that the values themselves are enduring".¹⁴

Traditionelt dateres reaktionen på den progressive historie til slutningen af 1940'erne, begyndelsen af 1950'erne, hvor den amerikanske udvikling kom til at stå i et mere favorabelt lys på baggrund af det europæiske venstres fallit efter depressionen, efter udrensningerne i Sovjet og efter 2. Verdenskrig. Nyere studier har imidlertid peget på, at der allerede tidligt i 1930'erne kan spores et opgør indenfor venstresiden af det intellektuelle samfund, hvor liberale, radikale og socialistiske kræfter var indgået i en »Popular Front« koalition. Som beskrevet af Christopher Lasch, var den kritiske holdning, som oprindeligt havde ligget bag den progressive fortolkning, ved at give efter for en kulturel popularisering, "... a resurgence of American cultural chauvinism, a tiresome celebration of the American past – its indigenous traditions of popular culture ...". Glorificeringen af fortidens radikalisme fandt et markant udtryk i forestillingen om "the usable past", forstået ikke som en akkumulation af erfaring, men som et politisk nærkampsvåben. Historien blev til en vulgariseret "lesson of the past", hvor det faldt i historikerens lod at uddrage værdier og holdninger, som kunne vise vejen for samtidig reform.¹⁵

Kritikken af "usable past"-holdningen kom i særlig grad til udtryk i en kreds af intellektuelle af marxistisk observans omkring tidsskriftet "The Partisan Review" og omkring Columbia University. Den omfattede navne som Lionel Trilling, Alfred Kazin og C. Wright Mills. Richard Hofstadter reflekterede i 1948 denne kritik i sin bog "The American Political Tradition", hvor han angreb "... the national nostalgia ... intensified in the last decade". Hofstadter hævdede, at den progressive historie havde udviklet sig til en flugt fra "... the age of concentration, bigness, and corporate monopoly". Den var derfor ude af stand til nå til en dybere forståelse af disse fænomener – en forståelse, som kunne give sig udslag i politisk handling. Samtidig anklagede Hofstadter den amerikanske politiske tradition for bestandigt at vige udenom den trussel, som centraliseringen og monopoldannelsen udgjorde mod de værdier, som forfatningen var bygget på. Ved at vise, at de traditionelle progressive heroer konsekvent var vejet udenom at forsøge at opbygge "... a more inclusive and systematic conception of what is happening in the world", kritiserede Hofstadter den progressive

¹⁴ Carl Becker: What Is Still Living in the Political Philosophy of Thomas Jefferson, *American Historical Review* Vol. 48, No. 4, July 1943, s. 705–706.

¹⁵ On Richard Hofstadter, *New York Review of Books* Vol. 20, No. 3, March 3, 1973, s. 7–13.

historie for at have lagt sin samfundskritik på hylden og i stedet have hengivet sig til en passiv rolle, således at "... the vision of national life, in its fondness for the panoramic backward gaze, has been that of the observations-car platform".¹⁶

Med sin bog ønskede Hofstadter at vise, at den progressive historie, så langt fra at kunne bidrage til en kritisk forståelse af nutiden, selv var blevet en del af problemet. I en paragraf, som senere kom til at stå som den klassiske mod-progressive programerklæring, slog han fast, at specialstudier havde afsløret en række konflikter mellem "special interests – between landed capital and financial or industrial capital, between old and new enterprises, large and small property". Der havde derimod ikke vist sig mange tegn på et opgør mellem besiddende og besiddelsesløse, i det mindste ikke før sent i den amerikanske historie. Disse resultater måtte uundgåeligt få konsekvenser for bedømmelsen af den politiske udvikling. "The fierceness of the political struggles has often been misleading, for the range of vision embraced by the primary contestants in the major parties has always been bounded by the horizons of property and enterprise". Hofstadter benægtede således ingeniunde, at der ned gennem den amerikanske historie havde eksisteret et proletariat. Hvad han benægtede var, at den progressive historie havde været i stand til at inddrage dette proletariat i fremstillingen af den politiske tradition. I stedet havde man forvekslet konflikten mellem forskellige former for besiddelse med klassekamp. "Even when some property right has been challenged – as it was in the name of the rights of man or the rights of the community, the challenge, when translated into practical policy, has actually been urged on behalf of some other kind of property". Det amerikanske samfunds stolte tradition viste sig at være "... a democracy in cupidity rather than a democracy of fraternity".¹⁷

Mens Hofstadter påpegede, at den politiske tradition havde spillet fallit overfor de problemer, som var fulgt med urbaniseringen og industrialiseringen, angreb Louis Hartz i 1955 den amerikanske politiske teori med en elegant og vittig udlevering af hulheden bag den officielle retorik. Hartz' kunstgreb bestod deri, at han tog den progressive fortolkning på ordet og fulgte dens parallellisering af bevægelser i amerikansk og europæisk politik til dørs. Ved at presse sammenligningen ud i sin yderste konsekvens fik han antagelsen til at bryde sammen under byrden af sin egen meningsløshed. Ligesom Hofstadter havde Hartz flyttet sin kritiske position fra venstresiden til en placering udenfor det politiske spektrum. Den nye synsvinkel var noget mere end et optisk bedrag. I det mindste på kortere sigt gav den tøjrsrag til at gøre op

¹⁶ The American Political Tradition and the Men Who Made It, New York 1948, her citeret efter Vintage udgaven, s. V-IX, 352.

¹⁷ Sst., s. VIII.

med den konventionelle liberalisme, som gav amerikansk historieskrivning politisk vision til at klare dagen og vejen. Hartz konstaterede: "The truth is, the American historian at practically every stage has functioned quite inside the nation: he has tended to be an erudite reflection of the limited social perspectives of the average American himself".¹⁸

I løbet af 1950'erne udviklede angrebet på den progressive dualistiske konfliktmodel sig både i bredden og i dybden. I bredden slog en række forfattere fast, at den amerikanske samfundsudvikling – modsat den europæiske – havde været karakteriseret af en fundamental enighed om de grundlæggende spørgsmål om ejendomsret og politisk demokrati med bred valgtret. Den amerikanske historie havde først og fremmest været præget af materiel overflod, hvor knaphed havde været afgørende i Europa. Tilstedeværelsen af tilsyneladende udtømmelige ressourcer havde gjort den almindelige holdning pragmatisk snarere end ideologisk orienteret. Det havde i USA altid været lettere at samle stemmer på løfter om at gøre kagen større end på løfter om at fordele den bedre. Historien om den amerikanske udvikling tog sig ikke længere ud som en march. Den antog i stedet karakter af et paradoks: en konservativ revolution; en liberal politisk retorik klasket ovenpå en konservativ praksis; en politisk debat, som både højre og venstre førte på argumenter, der var hentet hos Stuart Mill; et imperium uden imperialism; et uhyre militært kompleks uden militarisme; et proletariat med bil og TV.¹⁹

I en vigtig artikel med det sigende navn "The Cult of the American Consensus: Homogenizing Our History" hævdede John Higham i 1959 at opgøret med progressivismen havde forledt til en mekanisk venden Beard og Parrington på hovedet: "The really massive conservatism of American businessmen, politicians, and even most intellectuals, as we were discovering, spoke in the common language of the Enlightenment". Det var ikke længere muligt at skelne liberal fra konservativ, hævdede Higham. Samtidigt med at den ideologiske kløft var udjævnet under Den kolde Krig, og føjeligheden havde grebet om sig, syntes der ikke længere at være noget behov for at bekæmpe den konservative intellektuelle tradition. Fordi den liberale ideologi havde mistet sin gennemslagskraft, var den konservative ophørt med at forsvare sig. Denne tendens læstes tilbage i historien, hvorfra det lykkedes at uddrive enhver dybtgående uenighed. Den politiske konflikt var blevet forvist fra samfundsudviklingen og i stedet presset ind i menneskesindets mest røg-

¹⁸ *The Liberal Tradition in America*, New York 1955, s. 29.

¹⁹ En bekvem oversigt findes i J. Rogers Hollingworth: *Consensus and Continuity in Recent American Historical Writing*, *South Atlantic Quarterly* Vol. 61, Winther 1962, s. 40–50.

fyldte baglokaler. Politisk uenighed og sociale spændinger blev »psykologiseret«²⁰ bort.

Imidlertid var konflikt- og konsensus historien næppe så kongruente, som Higham her implicerede. I dybden udviklede de mod-progressive historikere i en række tilfælde snarere en pluralistisk samfundsmodel end en monolitisk konsensus. Argumentet var således ikke alene en understregning af, at samfundet til enhver tid holdes sammen af visse værdier og institutioner, der er alment accepterede og som begge parter vil forsøge at tage til indtægt i en konfliktsituation. I en række tilfælde viste den nye forskning først og fremmest, at det progressive matrix havde klare reduktionistiske tilbøjeligheder. I et svar til Higham konstaterede Hofstadter senere, at der ikke var nogen indre nødvendighed i ideen bag konsensus, som udelukkede at begrebet konflikt kunne indtage en central placering: “[T]he idea of consensus is not intrinsically linked to ideological conservatism. In its origins I believe it owed almost as much to Marx as to Tocqueville, and I find it hard to believe that any realistic Marxist historian could fail to be struck at many points by the pervasively liberal-bourgeois character of American society”.²¹

I det pluralistiske synspunkt understregedes det, at konflikt i USA historisk havde en bredere og mere diffus karakter, hvor etniske, religiøse og regionale spændinger gik på tværs af og tilslørede sociale og politiske spændinger. Samtidigt fik brydningen mellem land og by nye dimensioner udover de økonomiske. Resultatet blev, at konflikt-begrebet antog en anden karakter ved at blive omplantet til et kulturelt niveau. Hertil kom en understregning af betydningen af skiftende interessekoalitioner og et mere uigennemsigtigt syn på forholdet mellem ideer og materielt underlag. Ideer var ikke længere en direkte og utvetydig refleks af materielle interesser, men måtte analyseres i sammenhæng med den situation og det miljø, de var opstået i. Fremfor alt blev det vanskeligt for historikeren at afgive et skråsikkert udsagn, om hvad der var frem, og hvad der var tilbageskridt. Det blev ham umuligt at iden-

²⁰ Commentary, Vol. 27, Feb. 1959, s. 93–100. “Konsensus” er i sig selv et interessant eksempel på, hvorledes begreber bevæger sig fra et højt abstraktionsniveau til at indgå i den samtidige politiske debat. Highams artikel spillede på, at der var en vis parallellitet mellem den løbende diskussion om Talcott Parsons’ sociologiske teori (hvor konsensus betød værdifællesskab) og den historiografiske udvikling. Bemærkelsesværdigt er det derfor, at den eneste gang ordet forekommer i artiklen, benyttes det i sin almindelige betydning: enighed. Konsensus er vel mest forståeligt som betegnelsen for kulturel homogenitet overfor polariseret konflikt. Det synes at dække den almindelige historiografiske anvendelse.

²¹ Progressive Historians . . . , s. 451. På dette tidspunkt havde Higham imidlertid ændret opfattelse: “Distinctions . . . were not nearly as sharp as I had believed. In fact, I discovered that the trend . . . stemmed from a crisis within the progressive thought, not from an assault from outside the pale”. (Writing American History, Indiana University Press 1970, s. 159–160).

tificere sig med sociale kræfter på den regelrette måde, som megen progressiv historie havde praktiseret. Komplexiteten gav i sig selv et anderledes *indtryk* af "detachment" og "objectivity".²² I en vis forstand vendte det mod-progressive syn sig imod historie som syntese. Den nationale historie blev omskabt fra argument til fortælling.²³

Alene det forhold, at Daniel Boorstin, igennem mange år tilknyttet University of Chicago, vovede sig frem med en bredt argumenterende genfortolkning, adskiller ham fra hovedlinien i den mod-progressive historie. Boorstin er således ikke repræsentativ i nogen »gennemsnits«-forstand. Han er repræsentativ kun i den forstand, at han har fulgt en række af de mod-progressive problemstillinger igennem til deres egen konklusion, fordi han har gjort formløsheden i amerikansk politik til en selvstændig form, og fordi han har gjort mangelen på klare socio-økonomiske skillelinier til et fundamentalt princip i den amerikanske samfundsudvikling.²⁴ Boorstins synspunkter synes derfor særligt velegnede til at sætte Williams' i relief. Men i stedet for at spørge efter Boorstins og Williams' resultater vil vi i det følgende forsøge at nærme os den måde, de stiller deres spørgsmål på. Som eksempel synes det hensigtsmæssigt at tage deres kommentarer til et centralt dokument i den politiske historie.

James Madison, Alexander Hamilton og John Jay publicerede en række indlæg i en New York avis under debatten om ratifikation af den foreslåede forfatning i 1787. Disse artikler udgaves senere under titlen "The Federalist". I den mest kendte, nr. X, agiterede Madison for en "well-constructed" føderal union. Han hævdede, at den farligste trussel mod en "popular government" bestod i borgernes tendens til at danne fraktioner, især sådanne partier, som skrev sig fra den ulige fordeling af ejendomsretten. Fordi denne tilbøjelighed havde rod i den menneskelige natur, kunne dens egentlige årsag ikke fjernes, derimod kunne dens effekt kontrolleres gennem en føderal-republikansk styreform. Der ville da befinde sig en række politiske mellem-instanser, som kunne sikre kontinuitet og besindig fornuft imod den menneskelige naturs omskiftelighed. Ydermere ville et stort landområde og et stort antal af borgere sikre tilstedeværelse af en pluralitet af interesser og derved hindre to-

²² En holdning som kort opsummeres af Hartz: "The Liberal society analyst . . . tends to criticize and then shrug his shoulders, which is no way to become popular, especially in an age like our own". (Liberal Tradition . . ., s. 32).

²³ F. eks. Samuel Eliot Morison: *The Oxford History of the American People*, New York 1965.

²⁴ Boorstins hovedværk er trilogien "The Americans", hvoraf to bind er udkommet: *The Americans. The Colonial Experience*, New York 1958, og *The Americans. The National Experience*, New York 1965. Hovedtesen fremsattes første gang i: *The Genius of American Politics*, Chicago 1953.

sidet fraktionsdannelse. Jo mindre en stat, desto større mulighederne for, at en majoritet ville finde sammen i bestræbelser på at undertrykke minoriteten af besiddende. "Extend the sphere, and you take in a greater variety of parties and interests; you make it less probable that a majority of the whole will have a common motive to invade the rights of other citizens, or if such a common motive exists, it will be more difficult for all who feel it to discover their own strength, and to act in unison with each other".²⁵

Problemet er nu: Hvad *betyder* Federalist X? På hvilken måde afspejler dokumentet essensen af amerikansk politisk tankegang? Federalist X var en hovedhjørnesten i den progressive fortolkning. Det sås som et vidnesbyrd om, at konstitutionen og den politiske situation i øvrigt drejede sig om, hvorvidt de besiddendes privilegier skulle fastholdes. Madison viste her samfundet, præcis som det var: en kamp om fordeling af materielle goder.²⁶

Boorstin anlægger en helt anden synsvinkel. Han læser i stedet dokumentet som et eksempel på brydningen mellem europæisk politisk teori og de særlige geografiske og historiske forhold, som var afgørende i det nye kontinent. På den ene side fastholder Boorstin den importerede europæiske tankegang: samfundet bestod af grupper, som kæmpede om magten og produktionen; på den anden side hævdede Madison, at der gjaldt andre regler for det amerikanske samfund: landets størrelse og ubeboeth tenderede mod at ophæve fraktionsdannelse på økonomisk grundlag. Det afgørende for Boorstin er her, at Madison i virkeligheden vendte den europæiske teori på hovedet. Mens det var god latin i Europa, at en republik kun kunne fungere indenfor et snævert landområde, så sagde Madison præcis det modsatte: den nye føderation kunne kun forblive demokratisk, hvis den ekspanderede. Dannelsen af den amerikanske føderation afveg således fundamentalt fra europæisk statsdannelse, fordi man selv skabte og tilpassede nye enheder, mens europæisk statsamling bestod i inkorporering af gamle enheder.²⁷

Boorstin går imidlertid adskilligt længere. Der var ikke blot tale om, at en europæisk statsteori blev tilpasset efter amerikanske forhold. Det væsentligste var, at teorien faldt helt bort og erstattedes med en form for politik, som var radikalt anderledes. Madison fremsatte ikke nogen teori, siger Boorstin. Han afledte ikke sin politik fra universelle prin-

²⁵ Her gengivet efter Class, Status, and Power. Social Stratification in Comparative Perspective, eds. Reinhard Bendix and Seymour Martin Lipset, London 1967, p. 2–5.

²⁶ Progressive Historians . . . , s. 208.

²⁷ National Experience . . . , s. 391, 393, 400–406, 415–416. Se også Genius . . . , s. 73, 96–98, 101.

cipper om retfærdighed, og udtalte sig ikke om, hvorledes republikansk statsdannelse som sådan burde foregå. Madison talte specifikt om, hvilke muligheder, der var for hånden i Amerika. I virkeligheden gjorde han sig til talsmand for, at man skulle fortsætte praksis fra kolonitiden, hvor nye territorier skulle gennemløbe en udvikling fra koloni til selvstyrende enhed, når området var tilstrækkeligt befolket. Der lå i Federalist X en opsummering af de amerikanske koloniers egen udvikling indenfor det britiske imperium. Madison foreslog, at denne praksis blev bibeholdt, når nye enheder skulle indlemmes i den føderale republik. Ligesom partidannelsen fik sit særpræg fra landskabet, fik den kontinentale ekspansion sit særpræg fra landskabets karakter og tidligere praksis. Ekspansionen kan ikke forstås som handling på grundlag af en bestemt teori, den må forstås som en bestemt måde at organisere sig på: "Like the New England system of manufacture, . . . in this case summarized in the notion of Organic (Government-Organizing) Law". Ekspansionen var et spørgsmål om en bestemt teknik, om en "Add-a-State"-plan.²⁸ Det giver ingen mening at spørge om årsag eller formål. Problemet er *hvorledes*, ikke *hvorfor*. "As in many other departments of American life . . . ideology was displaced by organization. Sharp distinction of thought and purpose were overshadowed by the need to get together on nearly selfdefining common purposes".²⁹

Hos de progressive forfattere antog konflikten naturligvis farve efter det sociale og geografiske miljø, den udspilledes i; men infrastrukturen ændrede sig ikke. Boorstin gør radikalt op med denne ide. Det amerikanske kontinents særlige betingelser ophævede kampen om besiddelse. Kernen i den amerikanske politik blev således fundamentalt forskellig fra den europæiske. De teoretiske utopier, som kolonister og emigranter transportererede over Atlanten, anskuede samfundet på en måde, som var irrelevant i et andet geografisk miljø. For at overleve var det nødvendigt at frigøre sig fra den europæiske ballast og antage de værdier, som gemtes i det amerikanske miljø.³⁰ Hermed opfordrer Boorstin til at anlægge en ny målestok for vurderingen af den amerikanske fortid – en målestok, som er *funktionel*, fordi den beskæftiger sig med, hvad der tjente til at bevare og styrke samfundet som en helhed, som et system. I virkeligheden var det også denne målestok, som den amerikanske natur transmitterede til sine indvandrere, mener Boorstin.³¹

²⁸ National Experience . . . , s. 421, 427.

²⁹ Sst., s. 430.

³⁰ Genius . . . , s. 8–35, Chap. I: "How Belief in the Existence of an American Theory Has Made a Theory Superfluous". Se også Colonial Experience . . . , s. 5–9, 29–32.

³¹ Genius . . . , s. 22–29. Se også Colonial Experience . . . , s. 159–163.

Måske klarest udtrykte Boorstin denne idé, som forekommer at stå i centrum af hans forfatterskab, i et interview i 1972:³²

“[W]hat I find most interesting in Western history is not the contrast between the “good guys” and the “bad guys” but the uncertainty as to who was really the “good guy”. In the days of the old West, there was almost not a single desperado, who didn’t spend a good deal of his life wearing a sheriff’s badge. There was almost not a single law-enforcing sheriff who didn’t use his gun first and investigate afterward. That was partly because they couldn’t do otherwise – they were living in a fluid and uncertain situation.”

Boorstin’s argument er ikke blot det mere åbenlyse, at historikeren ikke bør tage parti for den ene eller den anden part. Det afgørende er for Boorstin, at skellet mellem ond og god blev ophævet af situationen, og at hverken forbryder eller sherif identificerede sig med »det gode« eller »det onde«, men med noget helt tredje, noget unikt amerikansk. Miljøet ophævede de moralske og etiske principper, som var betydningsfulde faktorer i europæisk politik. I Europa skelnede idealister og reformatorer mellem det, som *er* og det, som *bør være*. De udklækkede utopier og tusindårs-riger. I USA faldt en sådan teoretisk, menneskekonstrueret tænkemåde væk. Den erstattedes af kontinentets “givenness”, d. v. s. af de værdier, som lå i landskabet og i USA’s historie. “[The immigrant] is not required to learn a philosophy so much as to rid his lungs of the air of Europe”.

Den flydende situation bevirkede, at konflikter antog en helt anden karakter end i Europa. Konflikter var ikke noget, som alene adskilte de to parter fra hinanden. Konflikter polariseredes ikke, de fik ingen teoretiske eller ideologisk overbygning. Uoverensstemmelser mellem sherif og forbryder udviklede sig ikke til en kamp mellem etablerede interesser versus ikke-etablerede eller mellem godt imod ondt. Konflikter truede ikke samfundsordenen så meget som de tilpassede samfundet til landskabet. Begge parter accepterede hinandens roller så fuldt ud, at det ofte var dem selv uklart, hvem der var hvem. Boorstin bryder i dette synspunkt med den ældre geografiske determinisme, som forbindes med Frederick Turner. Turner mente, at det amerikanske demokrati var en følge af konflikten mellem ideer fra den Europa-orienterede, formalistiske Øst-kyst og de ideer, som opstod på grænsen mellem civi-

³² Interview, U.S. News and World Report Vol. 72, May 29, 1972, s. 18–20.

³³ Se f. eks. Genius . . ., s. 99–132, Chap IV, som bærer den markante titel: “The Civil War and the Spirit of Compromise”. Boorstin argumenterer her bl. a., at borgerkrigen må forstås som en konflikt mellem Nord og Syd indenfor “a well-established working federal scheme”. Syden fortsatte således “the secessionist tradition”, hvor et foreløbigt højdepunkt havde været løsrivelsen fra England. Boorstin foreslår at omdøbe “Civil War” til “The Second War of Independence”.

³⁴ National Experience . . ., s. 402.

lisation og ødemark. Boorstin opløser først ideernes rolle overhovedet. Derefter opløser han den polariserende konflikt. Hos Turner bestod det unikke i civilisationens spydspids, "the frontier". Hos Boorstin er det kontinentet og nationen, som er unik.

Her, er det blevet indvendt, ligger der ikke nogle politiske principper gemt bag den tilsyneladende afvisning af teori som udgangspunkt for skabelsen af den nye nation. Medgivet at amerikanerne var uinteresserede i teorier, som ikke havde rod i deres egen situation, medgivet at medbragte utopier ikke lod sig realisere i de nye omgivelser og medgivet, at amerikanerne lagde mere vægt på resultater end på dogmatik, så ligger der vel stadig en pragmatisk teori gemt i den amerikanske politiske tradition. Når formløsheden ophøjes til generelt princip, betyder det selvfølgelig, at USA havde unikke træk i sin politiske tradition. Det betyder imidlertid ikke nødvendigvis, at enhver teoretisk forestilling eller ideologi var uden indflydelse i den amerikanske historie. Hvis det er rigtigt, som Boorstin siger, at empiri erstattede metafysik i Amerika, så bør det vel ikke overses, at empiri i hænderne på politikere, forretningsfolk og intellektuelle har en tendens til at udvikle sin egen metafysiske ladning. Et andet problem i Boorstins argument er blevet kaldt hans "fallacy of appositive proof" d. v. s. bevisførelse på grundlag af en kontrast mellem USA og Europa, hvor sammenligningen hviler på en misforståelse eller misrepræsentation af det europæiske særpræg.³⁵ Det gælder under alle omstændigheder, at tesen "We have not been much interested in the grammar of politics. We have been more interested in the way it works than in the theory behind it",³⁶ forudsætter en indviklet begrebsmæssig afklaring, for at tesen ikke skal løbe ud mellem fingrene.

Boorstins udlægning af den amerikanske historie må imidlertid ligesom al anden videnskab forstås i sammenhæng med det samfund, han er en del af. Boorstins forklaringsmønster må forstås som en strategisk imødegåelse af stimuli udefra, både fra de akademiske omgivelser og fra samfundet som helhed. Der spørges i denne forbindelse ikke om ar-

³⁵ David Hachett Fischer: *Historian Fallacies. Toward a Logic of Historical Thought*, New York 1970, s. 56–57. Hofstadter siger herom i sin karakteristiske stil: "It is always a delicate question how much emphasis to put on American uniqueness. "The Colonies", Boorstin writes, "were a disproving ground for utopias". This seems to me incontestable, but I would have thought the same could be said about most human history". (*Progressive Historians . . .*, s. 450 note 6).

³⁶ *Genius . . .*, s. 2. Den bedste diskussion af Boorstin er foretaget af John P. Diggins: *Consciousness and Ideology in American History: The Burden of Daniel J. Boorstin*, *American Historical Review* Vol. 76, No. 1, Feb. 1971, s. 99–118; med efterfølgende debat sst. Vol. 76, No. 4, Oct. 1971, s. 1245–1254; og samme: *The Perils of Naturalism: Some Reflections on Daniel J. Boorstin's Approach to American History*, *American Quarterly* Vol. 23, No. 2, May 1971, s. 153–180.

gumentets holdbarhed, men om dets »byrde«. Det spørgsmål kan da rejses, om hvorfor det forekommer Boorstin så afgørende at påvise og retfærdiggøre fraværet af ideologisk uenighed i den amerikanske historie. Svaret har naturligvis mange sider. Der skal her blot peges på et par enkelte punkter. For det første medfører Boorstins argument, at det er meningsløst at eksportere USA's eget politiske system. USA's demokratiske institutioner ligger begravet i kontinentets geografi og historie, de kan ikke generaliseres og påtvinges nogen anden nation.³⁷ For det andet må Boorstin's argument forstås som et indlæg i diskussionen om "social planning" og "social engineering" eller i bredere forstand som et opgør med antagelser, som ligger til grund for den liberale velfærdsstat. Når Boorstin retter sine kanoner mod "[t]he tendency to abstract the principles of political life . . . [which] provides statesmen or a people with a blueprint for their society", så er det tilsyneladende nazisme, fascisme og kommunisme han skyder efter.³⁸ Men ved at binde den amerikanske samfundsorden til naturgivne værdier, er det den liberale velfærdsstat, han har på sigtekornet.

Også Williams' problemstilling reflekterer den situation, som det amerikanske samfund befinder sig i. Han angriber imidlertid præmisserne bag den etablerede orden fra en ganske anden synsvinkel. Hvor Boorstin forsøger at ødelægge illusionen om samfundets evne til at omskabe sig selv og verden ved hjælp af politisk og social teori,³⁹ hævder Williams, at ligeså vel som amerikanerne selv skabte deres samfund, ligeså vel er de i stand til at omskabe det. Williams' mest kendte og debatterede synspunkt indeholdes i hans diskussion af årsagerne til opbygningen af det amerikanske imperium. Tesen er den, at ekspansionen må forstås som en dialektik mellem amerikansk inden- og udenrigspolitik, snarere end som en interaktion mellem USA og andre stater.

Williams' teori blev udarbejdet i slutningen af 1950'erne og fremsattes i en syntese over den amerikanske udvikling i værket "The Tragedy of American Diplomacy", hvis første udgave kom i 1959.⁴⁰ I en senere bog har Williams kommenteret det miljø på University of Wisconsin, hvor teorien blev udarbejdet. Det er samtidigt en god illustration af »det videnskabelige samfunds« særlige funktioner: "I realize now that I was writing, at least unconsciously, for and to a group of people that formed a vital part of my intellectual life as the data and the ideas were integrated into analyses and interpretations. They were, in effect though not in intent, the primary audience . . ." Blandt sine kolleger

³⁷ Genius . . . , s. 34.

³⁸ Sst., s. 3.

³⁹ Daniel J. Boorstin: Den Syntetiske Verden, København 1968, s. 14–15.

⁴⁰ Her citeres efter Delta udgaven 1961.

nævner Williams: George Mosse, Merrill Jensen og Merle Curti. Blandt sine studenter nævner han Lloyd Gardner og Walter LaFeber.⁴¹

I sin behandling af Federalist X understreger Williams, at Madison udtrykte en teori, som må tages i betragtning, om man skal forstå den kontinentale ekspansions retning og karakter. Med udgangspunkt i David Hume og merkantilistisk politisk økonomi bekræftede Madison, ifølge Williams, at ekspansionen var en nøgle til at forebygge fraktionsdannelser og forhindre økonomiske interesser i at splitte samfundet ad. Institutionelle "checks and balances" var ikke nok i sig selv. Ekspansionen var essentiel, fordi der måtte skabes et imperium, som kunne mildne de grundlæggende modsætninger i produktionsmåden. "Madison thus proposed, *as a guide to policy and action in his own time*, . . . an argument which explained America's democracy and prosperity as a result of such expansion . . . [T]he essence of the interpretation [was] that expansion was the principle of our institutions"⁴²

Den imperialistiske teori reflekterede modsætninger i samfundets opbygning. Samfundets opbygning skabte visse specifikke behov, som måtte opfyldes, for at det liberalistiske demokrati kunne overleve. Det er hermed klart, at Williams opfatter samfundets behov på en anden måde end Boorstin. Mens Boorstin antog, at visse værdier var funktionelt nødvendige, siger Williams, at værdierne er institutioner, som må forstås i forbindelse med en bestemt produktions- og fordelingsmåde. Ekspansionen var nødvendig, for at den bestående sociale og økonomiske struktur kunne opretholdes, men den var ikke nødvendig, for at nationen som sådan skulle overleve.⁴³

Williams' hovedanliggende er at udforske de kræfter, som stod bag den stadige udvidelse af USA's territorium, ved kolonialisme, ved okkupation eller ved hjælp af økonomisk kontrol. Forklaringen finder han i udviklingen af en ekspansionistisk »Weltanschauung«, som indflettede økonomiske, politiske og humanitære argumenter i hinanden.⁴⁴ Resultatet blev en integreret og dynamisk imperie-teori, som på en gang definerede omverdenen og forklarede, hvorledes den fungerede. Den eks-

⁴¹ The Roots of the Modern American Empire. A Study of the Growth and Shaping of Social Consciousness in a Marketplace Society, New York 1969, s. XVI. Lloyd C. Gardner's kendteste værk er: Architects of Illusion: Men and Ideas in American Foreign Policy, 1941–1949, Chicago 1970. Walter LaFeber's produktion omfatter: The New Empire: An Interpretation of American Expansion, 1860–1898, Chicago 1963, og America, Russia and the Cold War, 1945–1966, New York 1968, som er den bedste sammenfattende fremstilling af USA's uden- og indenrigspolitiske udvikling efter 2. Verdenskrig, skrevet fra en revisionistisk synsvinkel.

⁴² Tragedy . . . , s. 20–21; se også Roots . . . , s. 50–51.

⁴³ Sst., s. 296–309.

⁴⁴ The Contours of American History, Cleveland 1961, s. 20–21.

pansive udenrigspolitik var således ikke i første række betinget af udviklingen i produktivkræfterne. Williams kan næppe betegnes som økonomisk determinist.⁴⁵ Hans forklaring koncentrerer sig om de mekanismer, der fik det til at *tage sig ud*, som om USA's demokratiske institutioner og økonomiske stabilitet alene afhang af stadig ekspansion.

Den vigtigste af disse mekanismer er eksternalisering.⁴⁶ Groft taget betyder det, at man giver sin nabo skylden for sine egne vanskeligheder. Williams bruger eksternaliseringen til at betegne den indre logik i ekspansionistisk tankegang, hvorved man forklarer og løser sine indre problemer ved at gribe ind i andre staters anliggender. I stedet for at beskæftige sig med de indre årsager til konjunktursvingninger, som fulgte med den liberalistiske økonomi, forsøgte det at udvide markeder og investeringsmuligheder i det uendelige. Udenrigspolitikken fungerede som en sikkerhedsventil i perioder med stigende konjunkturer og som et middel til at stimulere efterspørgslen, når konjunkturerne var faldende.

Fandtes der nogen alternativer til den imperialistiske verdensanskuelse? Williams fremhæver, at amerikansk reformisme traditionelt bekræftede troen på, at en international markedsøkonomi ville løse samfundets problemer. Dette gjaldt f. eks. den agrare populistiske reformbevægelse om ved århundredskiftet. Ikke mindre gjaldt det præsident Wilson og Franklin D. Roosevelt. Overhovedet var udenrigspolitikken lige siden 1776 præget af enighed om nødvendigheden af en ekspansiv løsning, selv om der kunne være debat om hvilke midler, der var mest hensigtsmæssige. Den eneste virkelige udfordring finder Williams i den merkantilistiske politiske økonomi, som overlevede i Sydstaterne indtil 1865.⁴⁷

Med sin understregning af kontinuiteten og den indre konsekvens i den diplomatiske historie vender Williams sig skarpt imod den tendens, som den mere konventionelle historie havde til at vurdere udenrigspolitikken som en reaktion (undertiden over-reaktion) til skiftende udfordringer til USA's militære sikkerhed. Diskussionen løber gennem hele den nationale periode, men har været særlig heftig for tiden efter 1945. Her står problemet om motiverne bag den amerikanske politik i centrum. Det synspunkt, som Williams polemiserer imod, er blevet opsummeret således af Robert W. Tucker: "The failure of American foreign policy is a failure compounded of sentimentality and intellectual er-

⁴⁵ William's forhold til Marxismen er omdiskuteret. Vel uden større held forsøgte Williams selv at afklare problemet i: *The Great Evasion. An Essay on the Contemporary Relevance of Karl Marx and on the Wisdom of Admitting the Heretic into the Dialogue about America's Future*, Chicago 1964. Se også Eugene D. Genovese: *Williams Appleman Williams on Marx and America, Studies on the Left Vol. 6, No. 1, Jan. 1966, s. 70–87.*

⁴⁶ *Tragedy . . .*, s. 34 ff.

⁴⁷ *Sst.*, passim; *Roots . . .*, s. 432–445.

ror”. “If we have misused our power, it is not through desire to exploit others”.⁴⁸ Den succes, som USA kunne notere sig i den tidlige fase af Den kolde Krig, vendte sig til katastrofe efter 1963, fordi Johnson-administrationen lod sig forblinde af sin anti-kommunisme og stædigt forfulgte interesser, som USA ikke længere havde kapacitet til at honorere. Krigen i Vietnam udviklede sig til et bundløst hul, en “quagmire”, hvor USA blev hængende, fordi det insisterede på at inddæmme Kina på samme måde som Sovjet var blevet inddæmmet med Truman Doktrinen og Marshall planen i 1947. Man forstod ikke, at den kommunistiske mod-pol i mellemtiden var splittet op i indbyrdes konkurrerende dele. Arthur Schlesinger, Jr., en fremtrædende talsmand for dette synspunkt, kunne således konkludere: “[O]ne must now recognize the measure of the tragedy we got into in Vietnam, a tragedy that is all the more poignant because of its conceptual roots . . . expressed some of the best moments in American foreign policy”.⁴⁹ Imperiet efter 1945 blev til som følge af USA’s misforståelse af sin egen magt til at optræde som verdens politibetjent; men selv om udnævnelsen havde været selvbestaltet, var stillingen ulønnet.

Williams vender sig imod den bagved liggende forestilling, at den diplomatiske udvikling kan beskrives og forklares som et spørgsmål om ekspertise og udenrigspolitisk fleksibilitet. Udenrigspolitikken var et spørgsmål, hævder han, ikke om enkelte beslutninger, men om de rammer og institutioner, som definerede, hvad der var den nationale interesse. Williams hævder, at disse rammer i første række må forklares på baggrund af den indenrigspolitiske udvikling. Inden- og udenrigspolitikken var kædet ind i hinanden på talrige måder. De store industrielle korporationer, de skiftende administrationer og vidtstrakte økonomiske pressionsgrupper havde således sammenfaldende interesser, når det gjaldt at sikre en stabil økonomisk vækst, som kunne cementere den indenrigspolitiske ro og orden.⁵⁰ Det afgørende var, at alle dele af det amerikanske magthierarki havde antaget den ekspansionistiske ideologi, som på ét niveau gjorde eksperten til systemets mest trofaste talsmand, på et andet niveau formidlede den sociale og økonomiske strukturs materielle behov over i en udenrigspolitisk praksis.⁵¹

Sammenkædningen mellem uden- og indenrigspolitik får bl. a. til

⁴⁸ Robert W. Tucker: *The Radical Left and American Foreign Policy*. London 1971, s. 28.

⁴⁹ Arthur Schlesinger, Jr. i Richard M. Pfeffer, ed.: *No More Vietnams? The War and the Future of American Foreign Policy*. Adlai Stevenson Institute of International Affairs, Evanston 1968, s. 9. Se også Arthur Schlesinger, Jr.: *Eyeless in Indochina*, *New York Review of Books* Vol. 17, No. 6, Oct. 21, s. 23–32.

⁵⁰ *The Large Corporation and American Foreign Policy in Corporations and the Cold War*, ed. David Horowitz, London 1969, s. 71–104.

⁵¹ *Some Presidents. From Wilson to Nixon*, New York 1972, s. 61–82.

følge, at Den kolde Krig indsættes i et nyt perspektiv. Idet Williams kæder den ekspansionistiske Weltanschauung sammen med den korporative kapitalismes produktionsmåde, fremstår duellen mellem USA og den kommunistiske blok som en kortere fase af en større historisk sammenhæng: "... the cold war ... as an ongoing confrontation between modern Western capitalism and its domestic and international critics." Vietnam-krigen, følger det heraf, kan ikke forstås som et isoleret fænomen eller som en perversion af inddæmningspolitikken. Den må forstås som den logiske konsekvens, ikke bare af den strategi, som præsident Truman indledte i 1947, men af det amerikanske samfundssystems materielle og ideologiske behov.⁵²

Det gennemgående tema hos Williams er hans stadige undersøgelse af de fundamentale relationer i den amerikanske samfundsudvikling. Disse relationer beskrives og forklares som imperiale, idet de bestod i skabelsen og opretholdelsen af et imperium bestående af dels et økonomisk og politisk magtapparat, dels en række nationale, etniske eller økonomiske enheder, som kredsede omkring magtcentret og kontrolleredes af det. Det imperiale system fungerede både i forholdet til minoriteter og økonomisk marginale grupper indenfor USA's grænser, og i forholdet til klientstater udenfor den nationale sfære. Dette system blev holdt i balance ved hjælp af talrige former for økonomisk, social eller militær kontrol. Afstanden til det progressive dualistiske grundsyn markeres af Williams' insisteren på, at imperiets rødder må søges i den agrare sektor af produktionen og i den liberale internationalisme. Afstanden til den pluralistiske opfattelse understreges af Williams' påvisning af, at de økonomiske interesser og den ekspansionistiske Weltanschauung deltes af alle etablerede sektorer i den kapitalistiske markedsøkonomi.

Også hvad angår forholdet mellem historie og politik synes Williams at skille sig ud fra den progressive opfattelse. I en vigtig artikel fra 1964 diskuterede Warren I. Susman, hvorledes "the usable past"-begrebet havde udviklet sig igennem den amerikanske historieskrivning. Susman, der tilhørte kredsen omkring Williams, konstaterede her, at den progressive historie indeholdt en erkendelse af, at vurderingen af fortiden fungerede på en bestemt måde i samtiden. "It was not simply that the

⁵² Sst., s. 22–23. Litteraturen om Den kolde Krig er allerede uhyre. En række centrale indlæg og en bibliografi findes i: *Problems in American Civilization. The Origins of the Cold War*, ed. Thomas G. Paterson, D. C. Heath and Co. 1970. Det revisionistiske argument underkastes en nøje og oplysende kritik i Robert W. Tucker, anf. arb. Se også Inga Floto: *Nyere Synspunkter på Woodrow Wilsons Udenrigspolitik*, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. 4, hf. 1–2, s. 107–137, hvor Williams' indflydelse spores og vurderes indenfor Wilson-forskningen.

past 'determined' the present in some rather simple casual order of things, but that the way one viewed the past had significant consequences on the way one acted in the present." Fortolkningen af "the nature of the past" blev af de progressive anset for et brændende kulturelt spørgsmål, fordi det stod i forbindelse med grundlaget for den dominerende ideologi. Susman mente, at tiden efter 1940 var præget af en enestående "anti-historical spirit" i den forstand, at fortidens problemer blev anset som værende uden forbindelse med samtidens. Fortiden blev betragtet som et ritual, som en myte, der bekræftede den bestående samfundsorden. "Here ideology is specifically rejected. Here we find a history which offers a reinforcement of current moral values and no effective challenge to the decision-makers within the social order who *do* most frequently operate in terms of some view of history, some ideology."⁵³

Med sin idé om at møde fortiden "head-on", med sin idé om, at forsøg på at ændre USA's udenrigspolitik uden at forstå dens oprindelse og udspring blot vil genskabe problemet i en anden form, tilslutter Williams sig tydeligvis det progressive syn. Men han afviser den progressive idé om, at "[t]he trouble is that something's gone wrong... That's what we've got to find out – where we've gone off the road."⁵⁴ Williams' syn på den amerikanske fortid er langt mindre komfortabelt end det progressive. Der er ingen slagord at finde i fortiden, der er ingen progressive heroer, som kan støves af og bruges igen. Det er derimod nyttigt at beskæftige sig kritisk med fortiden. Historie er "a way of learning", den er ikke et færdigt resultat, som nødvendigvis peger i den ene eller den anden retning. "History offers no answers per se, it only offers a way of encouraging men to use their minds to make their own history."⁵⁵

Det gælder vel for Williams, som det gælder meget af den ny revisionisme, at der kun i ringe grad har fulgt metode-fornyelse med deres arbejde. Som følge af genoptagelsen af diskussionen om de grundlæggende antagelser fik den argumenterende monografi en ny renaissance, efter en periode, hvor enten den faktuelle, kronologiske eller den litterære fortællende fremstilling havde stået i forgrunden. Men som hel-

⁵³ History and the American Intellectual: Uses of a Usable Past, American Quarterly Vol. 16, Summer 1964, s. 243–263.

⁵⁴ Roots . . . , s. IX.

⁵⁵ Contours . . . , s. 479 ff. Om Williams' forhold til den progressive historie og til Beard i særdeleshed, se hans: Charles Austin Beard: The Intellectual as Tory-Radical i American Radical. Some Problems and Personalities, ed., Harvey Goldberg, New York 1957, s. 295–308. Programmerklæringer for den "aktivistiske" del af revisionismen findes i Howard Zinn: The Politics of History, Boston 1970, s. 35–55, og Staughton Lynd: The Historian as Participant i Robert Allen Skotheim, ed., The Historian and the Climate of Opinion, London 1969, s. 105–118.

hed synes nyfortolkningen klædt i et mere konservativt klædebon, hvad angår spørgsmålet om motivation og om årsager og skyld. Til gengæld gravedes der med fornyet inspiration i en række allerede kendte kilder, og især kombineredes der på en ny måde mellem forskellige kilder, især når det gjaldt diplomatisk historie. Det, som skete på topmøderne, kunne ikke længere læsrives fra det, som blev sagt i subcommittee-høringerne, og fra hvad, der skete i National Association of Manufacturers. Pentagon og State Department memoranda fik nye dimensioner, når de læstes i sammenhæng med rapporter fra Department of Commerce. Udenrigspolitikken kunne ikke læsrives fra samfundets øvrige institutioner. Sikkerhedsinteresser kunne ikke læsrives fra politisk økonomi.

Det er vel i den *kritiske* undersøgelse af amerikansk udenrigspolitik, at ny-bruddet i den historiografiske udvikling hidtil har slået stærkest igennem. Walter LaFeber, som er inspireret af Williams, konstaterede i 1968, at "American diplomatic historians have been reluctant to acknowledge the inter-relationship over a long period of time between their history and national policies. When debates on the subject did begin, they too often terminated with the Liberals invoking 'scientific' history and 'scientific' research. It is past time . . . for the admission that for American historians history begins and ends with ideology." LaFeber afviste den traditionelle skelnen mellem kritisk holdning og faglig ambition og hævdede, at "the issue of 'scientific' history is no longer interesting. It is simply irrelevant." Det fulgte per implication, at den så ofte påberåbte videnskabelighed skrev sig fra enighed i den førte politiks fundamentale præmisser, og at kritik, i det omfang den var forekommet, lå på et overfladisk plan, som bekræftede den grundlæggende målsætning.⁵⁶

1970'erne indledte, som det synes, en periode i den amerikanske venstrebevægelse, der er præget af "reconsideration" og "articulation of tactics, principles, and goals."⁵⁷ Noget tilsvarende forekommer at være tilfældet indenfor den radikale revisionisme. I foråret 1973 hævdede Christopher Lasch således, at konsensus-ideen, selv i den udformning den havde fået hos Boorstin og hos sociologen Daniel Bell, indeholdt

⁵⁶ The Impact of Revisionism i Paterson, anf. arb., s. 118–121. Maddox, anf. arb., s. 5, drager den polemiske konklusion heraf: "The historian's job, therefore is to create a version of the past which can be used to help the goals his ideological preferences dictate". Denne mislæsning sættes i relief af Maddox' ærinde med sin bog, som består af en undersøgelse af et dusin fodnoter i hver af syv revisionistiske værker. Det er ikke svært at finde disharmoniske undertoner i Maddox' konklusion (s. 159 ff.), der er en jeremiade svingende mellem beskyldninger for misbrug af kilder til antydningen af venstreorienteret sammensværgelse i den nyere diplomatisk historie.

⁵⁷ Gabriel Kolko: The Roots of American Foreign Policy, Boston 1969, s. 138.

“... insights that remain to be absorbed and put to full use – insights, indeed, which in many cases still remain even to be understood.” I en bemærkelsesværdig kontrast til den sikkerhed, hvormed man i 1967 havde proklameret begyndelsen til en “New Left” historie med bl. a. Williams som springbræt,⁵⁸ kritiserede Lasch den bekvemme tendens til at slå konservativ og konsensus i hartkorn. Den unge generation af historikere, hvortil han selv hører, havde ingen grund til at bryste sig: “As activists, we have achieved far less than we hoped; as scholars, our record is undistinguished on the whole.”⁵⁹

Der er således tegn på, at opdelingen i konsensus- og konflikt-orienteret litteratur er ved at være på retur. Der er i det foregående peget på nogle begrænsninger i denne terminologi. Dels synes den svært reduktionistisk, når det gælder udviklingen i 1950'erne, dels er den ret meningsløs overfor den revisionisme, som er inspireret af Williams. Overhovedet gælder det vel om disse som om tilsvarende etiketter, at de har en tendens til at få eget liv. De har en tendens til at klæbe sig fast og give en forestilling om entydighed og konsistens, som hurtigt tilslører mere end den oplyser. Det synes at ligge i begreberne, at forskellen blot er et spørgsmål om synsvinkel eller politiske præferencer. Her forekommer Wise's nye analyse-strategi at kunne hjælpe til en bedre forståelse af de indviklede processer, som formidler bevægelser i samfundsstrukturen og i den offentlige debat ned i den historiske fremstilling.

⁵⁸ Barton J. Bernstein, ed.: *Towards a New Past. Dissenting Essays in American History*, New York 1967, s. IX–XIII. Se også sst. Christopher Lasch: *The Cultural Cold War: A Short History of the Congress for Cultural Freedom*, s. 322–358.

⁵⁹ On Richard Hofstadter, *New York Review of Books* Vol. 20, March 8, No. 3, s. 13.

Anmeldelser

Niels Skyum-Nielsen og Per Nørgart: Film og kildekritik. København, Universitetsforlaget, 1972. I kommission hos Munksgaard. 186 s. Ill. 37,95 kr.

Problemerne omkring brugen af audiovisuelt materiale i forbindelse med historieforskningen og -undervisningen har i en årrække været undersøgt her i Danmark. Dette arbejde foregår dels ved Historisk Institut, Københavns Universitet under ledelse af professor, dr.phil. Niels Skyum-Nielsen og dels ved Institut for Historie og Samfundskundskab, Danmarks Lærerhøjskole under ledelse af afdelingsleder, dr.phil. Finn Løkkegaard. I 1970 publicerede Skyum-Nielsen sammen med adjunkt, cand. mag. Hans-Christian Eisen og stud. mag. Kaare Rübner Jørgensen *Filmen De fem År. Skoleudgaven. Billed- og lydside. En kritisk gennemgang*, der sikkert må betegnes som den første betydningsfulde resultat af danske historikers arbejde med audiovisuelt materiale.¹

Siden da har Skyum-Nielsen sammen med stud. mag. Per Nørgart i efteråret 1972 udgivet antologien *Film og kildekritik*, der ifølge bogens bagside indeholder næsten alt, hvad der er udkommet på dansk om dette emne. Bortset fra to bidrag har de øvrige været trykt tidligere. Det er de to redaktører, der står for de nye bidrag, nemlig Skyum-Nielsens »Film og lyd som historiske kilder«, der som det eneste af bogens bidrag har afhandlingens karakter, og Nørgarts »Theresienstadt-filmen, en kommentar«. Bogen indeholder desuden fem artikler, der alle kan karakteriseres som værende af introduktionsmæssig art, nemlig Skyum-Nielsens »Filmen som historisk kilde« og »Filmen og historikeren«, Løkkegaards »Visuel historiefremstilling og filmkilder til samtidshistorie« og »Historikeren og filmen«, og lektor, cand. mag. Karsten Fledelius' »AV-medierne og historikeren«. Desuden er præsentationen af den førnævnte bog *Filmen De fem År* og fire anmeldelser heraf blevet genoptrykt. Det samme gælder to forskellige polemikker, nemlig den i dagbladet *Politiken* førte polemik mellem Skyum-Nielsen og lektor, cand. mag. Hans Kirchhoff i anledning af sidstnævntes anmeldelse af *Filmen De fem År*, og den i tidsskriftet *Kosmorama* førte polemik mel-

¹ Jf. Aage Trommer anm. *Historisk Tidsskrift* 12. rk. VI, 1972, s. 386-7.

lem adjunkt, mag. art. Søren Kjørerup på den ene side og Fledelius, Nørgart og Skyum-Nielsen på den anden, i anledning af Kjørerups kritik af det ideologiske grundsyn, der efter hans mening kommer til udtryk i den førnævnte bog. Kun to af bogens bidrag er egentlige analyser af film, nemlig Fledelius' »De danske besættelsesfilm – et forsøg på en holdningsanalyse« og den førnævnte artikel af Nørgart om Theresienstadtfilmen.

Det er en vanskelig opgave at give en mere detaljeret beskrivelse og vurdering af *Film og kildekritik*, dels fordi dens bidrag behandler tre forskellige problemkredse, og dels fordi den er meget heterogen med hensyn til både kvaliteten og kvantiteten af de forskellige bidrag. Som en konsekvens heraf har jeg valgt først at give en meget kort beskrivelse og vurdering af bogen som en helhed, og derefter give en mere uddybet behandling af nogle af de metodiske problemer, der opstår i forbindelse med brugen af audiovisuelt materiale i historieforskningen. En sådan fremgangsmåde har også den fordel, at hovedvægten i denne anmeldelse derved kommer til at ligge på bogens største bidrag, nemlig Skyum-Nielsens systematiske og principielle afhandling »Film og lyd som historiske kilder – Politiske optagelser fra Tyskland og Danmark 1908–1968«, der formentlig vil komme til at danne grundlag for meget af det fremtidige videnskabelige arbejde med audiovisuelt materiale.

Bogen beskæftiger sig med tre væsentlige problemkredse, nemlig en metodisk, en pædagogisk og en mediekritisk. Bag de fleste bidrag gør den overbevisning sig gældende, at audiovisuelt materiale skal anerkendes og udnyttes som historisk kildemateriale, og at der følgelig er behov for en videnskabelig bearbejdelse af dette, hvilket i bogen stort set gøres identisk med en kildekritisk behandling. Flere bidragydere er også enige om, at audiovisuelt materiale er et vigtigt pædagogisk hjælpemiddel i historieundervisningen, men at dette kun skal bruges, når det har været underkastet en videnskabelig behandling. Med hensyn til den mediekritiske problemstilling er det centrale synspunkt, at man inden for massemedierne har brug for en kildekritisk analyse, for derigennem at klarlægge de forskellige former for manipulation, der har fundet og kan finde sted i massemedierne. Det, der skulle gøre bogen til en helhed og dermed begrunde dens titel, er den overbevisning, at både den pædagogiske udnyttelse og den mediekritiske analyse af audiovisuelt materiale i en vis udstrækning bør være baseret på en kildekritisk analyse.

Det står ikke klart for mig, hvem bogen egentlig henvender sig til, men adskillige bidrag vil kunne udnyttes i både historie- og metodeundervisningen. Som tidligere nævnt indeholder den fem bidrag af introduktionsmæssig art og en række anmeldelser af bogen *Filmen De fem År*. Selvom disse bidrag måske nok hver især er læseværdige, bli-

ver resultatet af en sådan sammenstilling, at der fremkommer utroligt mange gentagelser af de samme ideer og synspunkter. Nogle af disse bidrag kunne derfor udmærket have været undværet. Derved ville man have skabt mulighed for at inddrage andre bidrag om brugen af audiovisuelt materiale i historieforskningen. Det ville f. eks. have været en fordel, hvis man havde inkluderet en artikel som Nørgarts »Filmsemiologi og politisk film«, der ikke primært betragter film ud fra en kildekritisk synsvinkel, men som ved hjælp af semiologien søger midler til at behandle filmen som et medium, der med mange forskelligartede virkemidler søger at påvirke tilskueren.² Bogen ville sikkert også have vundet i værdi, hvis redaktørerne havde fået oversat nogle udenlandske bidrag, således at der var fremkommet en større spredning i opfattelserne. En væsentlig mangel ved bogen er, at den ikke indeholder en almindelig bibliografi over udenlandsk litteratur eller – hvad der ville være at foretrække – en kommenteret bibliografi af hensyn til de læsere, der måtte være interesseret i at uddybe de forskellige problemstillinger.

Det er historikerens lod, at der som en konsekvens af den teknologiske udvikling fremstår nye typer af kildemateriale, der påtvinger ham den opgave dels at erkende og klarlægge de specielle problemer, der knytter sig til en videnskabelig anvendelse af dette materiale, og dels at undersøge muligheden af at overføre den almindelige metode og dens begreber på det nye materiale. Et velkendt eksempel på dette problem er aviserne, og et første forsøg herhjemme på at løse disse problemer er H. P. Clausens *Aviser som historisk kilde* (2. udg., 1964). Et tilsvarende problem gør sig gældende ved det audiovisuelle materiale. I 1958 skrev den tyske historiker Wilhelm Treue:

Das Filmdokument ist eine neue und eine andere Geschichtsquelle als alle bisherigen Quellen des Historikers. Es hat manche Berührungspunkte mit dem »Bild als Geschichtsquelle«, ist aber mit diesem keineswegs gleichzusetzen. Das bedeutet, dass wir vor der Aufgabe stehen, für das Filmdokument eine eigene Quellenkunde und eine besondere, dem Gegenstand angepasste Quellenkritik entwickeln zu müssen. Sie hat sich mit Problemen zu beschäftigen, die zum grössten Teil von keiner anderen traditionellen historischen Quelle gestellt werden.³

»Film og lyd som historiske kilder« af Skyum-Nielsen karakteriseres måske bedst som et forsøg på at løse den af Treue påpegede opgave. Skyum-Nielsen beskriver selv målet for sin afhandling på følgende måde: »Erslev har blot konstateret, at film- og lydoptagelser blev hi-

² Kosmorama nr. 104, 1971, s. 312–5.

³ W. Treue, *Das Filmdokument als Geschichtsquelle*, *Historische Zeitschrift* bd. 186, 1958, s. 311.

historiske kilder i ny form. Han nævner dem ikke andetsteds og har undladt at tage stilling til deres højst varierende kildeværdi. Det følgende er et forsøg på at udfylde denne mangel« (s. 11). I den første af afhandlingens fem dele, der som overskrift har »Kildekritiske grundbetragtninger«, introduceres to sæt af grundlæggende distinktioner. Den første er den kendte distinktion mellem levning og beretning, og det nævnes, at dette skel ikke er at finde i kilderne, men i historikerens brug af disse (sst.). Den anden distinktion er mellem den ubrudte enkeltoptagelse ('skud', 'klip') og samlinger af disse. Ifølge Skyum-Nielsen adskiller disse samlinger sig fra den ubrudte enkeltoptagelse ved, at årsagsforklaringer fremkommer ved sammenklipningen, medens der ikke findes årsagsforklaringer i enkeltoptagelserne, der blot gengiver et hændelsesforløb i kronologisk orden (s. 12–13). Den første del af afhandlingen indeholder også to centrale teser. Den første af disse er, at »de audiovisuelle optagelsers største værdi er knyttet til de ubrudte enkeltoptagelser« (s. 12; jf. s. 91, 167). Den anden tese er, at den ubrudte enkeltoptagelse af film og lyd ikke kan betragtes som værende en beretning i den klassiske kildekritiks forstand (s. 13), og den klassificeres andetsteds som levning (jf. s. 91, 110, 167). Når disse ubrudte enkeltoptagelser redigeres, d.v.s. sammenklippes og bearbejdes, så fremkommer der ifølge Skyum-Nielsen elementer af berettende art.⁴

»Klassifikation af film- og lydoptagelser« er den næste problemkreds, som Skyum-Nielsen tager op, og dette kan betragtes som et bidrag til den »Quellenkunde«, som Treue efterlyste. Forfatteren peger i denne sammenhæng på, at »de kilder, der kaldes for levninger, har været *pars eventus*, 'en del af begivenheden', og de studeres af historikeren *post eventum*, 'efter begivenheden'. Med de audiovisuelle optagelser er vi rykket ind *sub eventum*, 'under begivenheden'. Vi genoplever den – for at tale teologisk – 'i, med og under' dens forløb« (s. 15). Som et kriterium for at klassificere filmoptagelser benytter han antallet af fiktive momenter i en given film. Resultatet af denne fremgangsmåde er følgende klassifikationskategorier: »skuespiloptagelser«, hvor alle momenter er fiktive; »fiktive optagelser«, hvor nogle, men ikke alle momenter er fiktive; »halvdokumentariske optagelser«, der kun indeholder ét fiktivt moment; og til sidst »helt dokumentariske optagelser«, der er uden fiktive momenter. Sidstnævnte kalder Skyum-Nielsen for film- og lyddokumenter (s. 16–17).

Den næste problemkreds, Skyum-Nielsen behandler, er manglerne og

⁴ Film og kildekritik, s. 13–4. Et andet sted fremhæves det, at der er stor lighed mellem helheden af sammenklippede enkeltoptagelser og beretningen. Jf. N. Skyum-Nielsen og Jakob Pasternak, Råd og vink til løsningen af metodeopgaver i historie, 1. del, 4. rev. udg., Historisk Institut, Københavns Universitet, 1972, (dupl.), s. 5–6.

fortrinene ved det audiovisuelle materiale. Han fremhæver her bl. a. det overfladiske ved disse kildetyper (jf. s. 22, 64). Under behandlingen af fortrinene fremhæves det, at »det største fortrin ved film- og lydoptagelser er, at de sikrer historikeren *konfrontation* med historiske begivenheder og steder« (s. 23). Det fremhæves ligeledes, at film- og lydoptagelser er førstehandsvidner og primærkilder (s. 26), og som sådanne kan de f. eks. give oplysninger om den tale, der faktisk blev holdt, om de oratoriske evner og virkemidler og om reaktionen på talen. Afhandlingens fjerde del behandler den klassiske kildekritiks regler anvendt på film og lyd. Skyum-Nielsen giver her indledningsvis en kort sammenfatning af sin opfattelse af kildekritikken:

Det kan hævdes, at kildekritikken lader sig sammenfatte under otte problemkredse. Først kommer TEKST-, OVERSÆTTELSE-, ÆGTHEDS- og FORTOLKNINGS-problemerne. Deres betydning giver sig omtrent af sig selv. Dernæst følger AFHÆNGIGHEDS-, TENDENS-, KONTRADIKTIONS- og KOMBINATIONSPROBLEMERNE: Kilderne sammenlignes. Deres følelsesladthed bestemmes. Indbyrdes modsigelser konstateres og søges hævet eller fastholdt. Endelig samles delresultaterne i en syntese (s. 31).

Forfatteren gennemgår herefter hver af disse otte problemkredse således som de gør sig gældende, når kildematerialet er audiovisuelt. Afhandlingens sidste del behandler »Specielle kildekritiske regler for film og lyd«. Her gennemgås bl. a. forskellige filmtricks og de måder, på hvilke man kan manipulere med lyd. Skyum-Nielsen formulerer også tommelfingerregler, f. eks. at dårligt lys ofte er tegn på en god kilde, medens godt lys ofte er tegn på en dårlig kilde (s. 76). Mange konkrete eksempler på de behandlede problemer bliver fremdraget fra danske og tyske optagelser, og dertil kommer, at bogen indeholder mange illustrationer, således at læseren får et godt indblik i denne specielle type kildemateriale.

Det er en meget væsentlig opgave, som Skyum-Nielsen har forsøgt at løse i »Film og lyd som historiske kilder«. Det må samtidig have været en vanskelig opgave, dels fordi den må have været meget tidskrævende, og dels fordi den har fordret en tilegnelse af en stor mængde teknisk viden om audiovisuelle optagelser. En sådan teknisk viden er meget vigtig, da den udgør én central forudsætning for en kritisk behandling og vurdering af et materiale, der tillader utroligt mange kombinations- og manipulationsmuligheder. Det er dog vanskeligt at vurdere den måde, på hvilken forfatteren har løst denne opgave, da det ikke kun implicerer en vurdering af hans analyses anvendelighed for de historiske problemstillinger, hvor audiovisuelt materiale må anses for at være relevant, men også en vis vurdering af dels hans metodiske

grundsynspunkt, og den måde, han anvender centrale begreber i kildekritikken, og dels hans opfattelse af det audiovisuelle materiale. Vurderingen kompliceres yderligere af det forhold, at der i afhandlingen og hans øvrige bidrag er adskilligt, der forekommer mig upræcist.

Hvis man sammenligner Skyum-Nielsens »Film og lyd som historiske kilder« med Erslevs *Historisk Teknik* (2. udg., 1926) – en sammenligning som læseren næsten bliver opfordret til, da afhandlingen på bogens bagside præsenteres som »Film-Erslev« – så er der med det samme et par punkter, man lægger mærke til. Der er ikke hos Skyum-Nielsen et forsøg på at kontrastere sine egne metodiske synspunkter med andre metodikeres, således som Erslev gjorde det, da han skulle gøre rede for sine ideer. Jeg vil derfor i det følgende bl. a. forsøge at sammenligne Skyum-Nielsens ideer med andre metodikeres. Ved en sammenligning med Erslev lægger man også mærke til, at termen kildekritik ikke bruges på nøjagtig samme måde som hos Erslev, thi hos Skyum-Nielsen inkluderer kildekritikken, hvad Erslev kaldte »slutning til virkelighed« (jf. s. 31), og her benytter – så vidt jeg kan forstå – Skyum-Nielsen termen »kombinationsproblemet«. Den måde på hvilken han benytter termen kildekritik er mere i overensstemmelse med den brug, Erslev tidligere havde benyttet, nemlig i *Grundsætninger for historisk Kildekritik* (1892).⁵ En anden iøjnefaldende forskel er, at medens Erslev i *Historisk Teknik* gav en ret detaljeret behandling af det centrale og vanskelige problemkompleks, han kaldte slutning til virkelighed, så behandles dette problem (»kombinationsproblemet«) meget kortfattet hos Skyum-Nielsen. Jeg vil senere komme ind på den forskel, der efter min mening er mellem Erslevs »slutning til virkelighed« og Skyum-Nielsens »kombinationsproblem«.

Det er en udfordring i sig selv, hvis man i den metodiske behandling af audiovisuelt materiale vil bruge begreberne levning og beretning, thi man står i den vanskelige situation, at man skal overføre disse begreber til en type kildemateriale, for hvilket de oprindeligt ikke var skabt. Det er blevet nævnt tidligere, at Skyum-Nielsen hævder, at den ubrudte enkeltoptagelse af lyd og film ikke er en beretning i den klassiske kildekritiks forstand, medens der ved sammenklipningen af sådanne optagelser fremkommer momenter af berettende art. Dette betragter jeg som en af afhandlingens centrale teser, da meget af den metodiske behandling af det audiovisuelle materiale er baseret på denne antagelse (jf. s. 31). Denne tese vil efter min mening skabe diskussion, da andre metodikere ikke er kommet frem til det samme resultat. F. eks. mener den norske historiker Sivert Langholm, at lyd og film (herunder dokumentarfilm) er »talende« kilder, og at de kan udnyttes både som

⁵ Jf. Kr. Erslev, *Historisk Teknik*, 2. udg., 1926, s. 8–9.

levninger og som beretninger.⁶ Finn Løkkegaard, der mere indgående end Langholm har behandlet spørgsmålet om brugen af disse begreber ved audiovisuelt materiale, er kommet frem til følgende opfattelse:

Som alle andre fortællende kilder f. eks. skrevne beretninger eller billeder vil også film kunne anvendes som kilder på to forskellige måder: dels til deres egen ophavssituation dvs. som levn, og dels til det, de fortæller om, dvs. som beretning. Betraget som levn vil enhver film indirekte gennem den måde, den er lavet på, og den måde den behandler sit emne på, sige noget om de mennesker, som har lavet den, både som personer og som eksponenter for det miljø, de hører til. Således vil enhver film principielt have interesse for historikere. Selv den tarveligste spillefilm siger noget om sin ophavsmand og hans omgivelers samfundsopfattelse, f.eks. synet på kønsrollemønsteret eller borgernes forhold til offentlige myndigheder. . . . Men historikeren, som ikke blot interesserer sig for generelle samfundsfænomener, må gå videre i sin interesse for kildematerialet, han må interessere sig for det som beretning. Han må prøve at danne sig et indtryk af beretningens pålidelighed. . . . Skal man danne sig en forestilling om en filmberetnings pålidelighed er det imidlertid også nødvendigt at gøre sig mediets tekniske begrænsninger og muligheder klart. . . . For historikeren og historielæreren, der interesserer sig for film som berettende kilde, er langt fra alle film af interesse. I almindelighed kan man sige, at en kilde for at have værdi som beretning skal være primær og førstehånds. Det vil med hensyn til film sige, at alle ikke-autentiske optagelser falder væk, alle film som gengiver situationer, der er sat i scene for at illudere noget, som det faktisk ikke er, må siges at være andenhåndsberetninger og uden synderlig interesse. . . . I almindelighed kan vi sige, at de film, der har interesse som berettende historiske kilder, er de oprindelige versioner af film, som består af autentiske optagelser, der her vises for første gang.⁷

Det er tydeligt, at man i forhold til Skyum-Nielsen finder den modsatte opfattelse hos Løkkegaard, thi når han udskiller de ubrudte enkeltoptagelser, der er autentiske, så er det for at udnytte disse som beretninger. Hermed rejses det gamle og meget debatterede spørgsmål om begreberne levning og beretning, et spørgsmål, som stadig er aktuelt, både fordi historikere stadig bruger disse begreber i deres metodiske overvejelser, og fordi der ikke findes nogen éntydig tradition med hensyn til brugen af dem. F. eks. har Povl Bagge efter min mening korrekt påpeget, at Ottar Dahl og H. P. Clausen ikke anvender disse begreber på samme måde som Erslev gjorde det i *Historisk Teknik*.⁸ Der er idag

⁶ Jf. S. Langholm, *Historisk rekonstruktion og begrundelse*, 2. udg., 1971, s. 21-6.

⁷ F. Løkkegaard, *Film og historieundervisning*, Danmarks Lærerhøjskole, 1972, (dupl.), s. 5-6.

⁸ Jf. P. Bagge, anm. af H. P. Clausen: *Hvad er historie*, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. II, 1966, s. 149-54.

et stort behov for en fundamental afklaring på dette område, da det kun kan medføre misforståelser og forvirring – således som det vil fremgå af det følgende – hvis der ikke bliver skabt en éntydig brug af begreberne levning og beretning, eller at historikere i det mindste klart erkender behovet for *altid* eksplicit at definere disse begreber, når de benyttes.

En central vanskelighed ved vurderingen af Skyum-Nielsens brug af begreberne levning og beretning er, at der ikke gives nogen eksplicit definition af dem i afhandlingen eller i hans øvrige bidrag til bogen. Når han introducerer disse begreber sker det i en kontekst, i hvilken der er adskillige henvisninger til Erslev, og når han senere benytter udtrykket »den klassiske kildekritik« (s. 13), så vil dette formentlig udmiddelbart blive tolket som primært refererende til Erslev. Det er derfor meget nærliggende at tro, at han bruger disse begreber på samme måde som denne. Der er dog i min vurdering ingen tvivl om, at Skyum-Nielsen ikke bruger disse begreber på nøjagtig samme måde som Erslev gjorde det i *Historisk Teknik*, og dette vil formentlig afstedkomme mange misforståelser af hans ideer.

Hos Erslev defineres både levning og beretning funktionelt, d. v. s. efter den måde historikeren udnytter en given kilde, thi man kan enten benytte kilden som grundlag for en levningsslutning eller som grundlag for en beretningsslutning.⁹ Dette betyder, at det er den type slutning, historikeren vil benytte ved løsningen af en konkret problemstilling, der afgør om kilden udnyttes som levning eller som beretning. Erslev havde hermed forladt sit tidligere mere materielle kildebegreb og havde for så vidt erkendt, at det er problemstillingen, der afgør, hvad der kan betragtes som kilder i en konkret forskningssituation.¹⁰ Han fremhævede endvidere, at alle »meddelende« kilder kan udnyttes både som levning og som beretning, og han betoner, at der er *intet* metodisk skel mellem f. eks. et potteskår, på hvilket der er et firmanavn, og et historieværk.¹¹ Når Erslev også anvender ordet beretning ikke funk-

⁹ Jf. Erslev, *Historisk Teknik*, s. 5–6 og 71–3. »Ved den her opstillede skarpe Skelnen mellem to forskellige Sluttemaader synes det mig, at man faar Klarhed over den Modsætning, som de tyske Methodikere gør til en Sondring mellem Kilderne selv«, sst. s. 73.

¹⁰ Der er en afgørende forskel mellem Erslevs opfattelse af levning og beretning i *Historisk Teknik* og i *Grundsætninger for Historisk Kildekritik*, 1892. I sidstnævnte skrift opstillede han et absolut skel mellem disse (jf. s. 7), og kunne tale om, at »Levninger og Beretninger staar skarpt adskilte som Historiens objektive og subjektive Kilder« (s. 5). Det var netop ophævelsen af dette absolutte skel, d. v. s. indførelsen af de funktionelle definitioner, i *Historisk Teknik*, der chokerede mange og førte til opposition. Jf. f. eks. K. Fabricius, *Studiet af Danmarks Historie før og nu, Fortid og Nutid* bd. 12, 1937–38, s. 151 ff.

¹¹ Jf. Erslev, *Historisk Teknik*, s. 7. Nogle steder identificerer Erslev meddelende kilder med det han kaldte »talende« kilder, jf. sst. s. 7, medens han andre

tionelt, men substantielt, så betyder dette i min tolkning, at kilden (substansen) indeholder en eller flere meddelelser. Der er følgelig den *mulighed* til stede for historikeren, at han i en konkret sammenhæng kan udnytte kilden som grundlag for en beretningsslutning. Brugt substantielt er beretning metodisk set det samme som meddelelse,¹² og Erslev skelner inden for denne kategori mellem forskellige slags beretninger, f. eks. egentlige historiske beretninger, førstehåndsberetninger og samtidige beretninger.¹³ Principielt er det tilstedeværelsen af muligheden af en beretningsslutning, der berettiger Erslev til at bruge ordet beretning substantielt, selvom begrebet beretning defineres funktionelt. Det samme gælder den substantielle brug af ordet levning.

Når Skyum-Nielsen skriver: »Ubrudte optagelser af film og lyd er . . . ikke beretninger i den klassiske kildekritiks forstand« (s. 13), så kan det ikke være den erslevske brug af begrebet beretning, der her gør sig gældende, thi dette ville forudsætte, at de ubrudte enkeltoptagelser aldrig indeholdt nogen meddelelse, og dette er i hvert fald altid tilfældet. Jeg vil senere vende tilbage til spørgsmålet, om det er rimeligt at betragte en ubrudt enkeltoptagelse som værende en meddelelse i sig selv. Min primære interesse i øjeblikket vedrører de fortolkningsproblemer, der opstår ved læsningen af Skyum-Nielsens bidrag, fordi han har undladt at give eksplicite definitioner af nogle af de mest fundamentale begreber i sin argumentation, nemlig levning og beretning. Et tilsvarende problem gør sig gældende, når man ser på hans brug af termen dokument, der også indtager en central plads i hans kildekritiske analyse, da han netop interesserer sig for de optagelser, der har dokumentarisk karakter (jfr. s. 167). I hans klassifikation af filmoptagelser kaldes de optagelser, der ikke indeholder noget fiktivt element, for »film- og lyd-dokumenter (i disses historiekritiske forstand)« (s. 17). Den eneste egentlige uddybelse af dette synspunkt er følgende:

Filmoptagelser hæver sig over andre kilder ved at præsentere iagttagelige, ofte også hørbare fortidsforløb. Dele deraf er udvalgt af kameramanden og lydreporteren, men optaget mekanisk/maskinelt, uden noget omformende menneskeligt mellemlid. Sådanne oprindelige film- og lydoptagelser er levninger (*Überreste*) i en særlig forstand. Da den vigtigste type levninger iøvrigt er

steder opfatter »talende« kilder lidt bredere således at det kun er de fleste af disse, der indeholder meddelelser, jf. sst. s. 30. En vanskelighed hos Erslev er, at han ikke opstiller nogen éntydig definition af begrebet meddelelse, men dette er karakteristisk for megen metodisk litteratur, der blot benytter sig af 'commonsense' opfattelser af de centrale begreber. F. eks. benytter H. P. Clausen distinktionen mellem symbolske og ikke-symboliske kilder, uden at eksplicere en definition af begrebet symbol.

¹² Jf. Erslev, *Historisk Teknik*, s. 7 og register. Meddelelser omfatter både sproglige og billedlige meddelelser.

¹³ Sst s. 96, 85, 68.

dokumenterne, er det nærliggende at slå bro til de nævnte optagelser ved at betegne dem dokumentariske. For at et klip skal kunne være dokumentarisk i videnskabelig henseende, må det ikke indeholde fiktive momenter med hensyn til tid, sted, personer, intension og lydside. – Når hele film her betegnes som dokumentarfilm, både hvis de har dokumentariske klip fra A til Z – og hvis de tillige indeholder fiktive klip – er der samme bredde i begrebet som i ordet dokument. Det bruges om kildetypen som sådan, skønt næsten hvert eneste dokument indeholder ikke-dokumentariske elementer af berettende karakter (s. 110).

Selvom man her får en éntydig definition af et dokumentarisk klip, så står man stadig over for problemet om hvad Skyum-Nielsen mener med termen dokument og med, at dokumenter er den vigtigste type levninger. Den almindelige tradition med hensyn til termen dokument kan sikkert kort sammenfattes således: skriftlige kilder, der er udstyret med underskrifter, segl, o. s. v. med henblik på at garantere gyldighed og autenticitet.¹⁴ Det er i hvert fald ikke den almindelige brug af termen dokument, der gør sig gældende hos Skyum-Nielsen. Man lægger også mærke til, at han modstiller et dokumentarisk element med et berettende element. Dog er det næppe muligt éntydigt at extrapolere hans definitioner af begreberne levning, beretning og dokument på grundlag af hans bidrag i *Film og kildekritik*, og dette er en væsentlig mangel, da det sikkert vil føre til mange misforståelser.

Hvis man vil forstå den præcise mening af Skyum-Nielsens brug af de nævnte begreber, er man tvunget til at gå til andre skrifter, i hvilke han behandler disse mere eksplicit. Det er her tydeligt, at en distinktion mellem dokument og beretning er helt fundamental, og det er denne distinktion, der er central i hans forsøg på at opstille kriterier for en klassifikation af historiske kilder.¹⁵ Det er formentlig denne distinktion, der forklarer, hvorledes Skyum-Nielsen i *Film og kildekritik* på en gang kan argumentere for, at ubrudte optagelser af lyd og film ikke er beretninger og samtidig kalde dem film- og lyddokumenter. Beretninger defineres af Skyum-Nielsen som påstande om hændelsesforløb eller tilstande, der tidsmæssigt ligger forud for nedskrivningstidspunktet.¹⁶ Jeg skal senere vende tilbage til problemet omkring identifikationen af beretningsbegrebet med påstande om noget fortidigt, men inden da skal forfatterens brug af dette begreb beskrives nærmere. Han bruger det *både* om de enkelte elementer i en tekst, hvorved der fremkommer en

¹⁴ Jf. sst. s. 74–5, og f. eks. Langholm, anf. værk, s. 103.

¹⁵ Jf. Skyum-Nielsen og Pasternak, Råd og vink, s. 4–5, og N. Skyum-Nielsen, Mordet på Kennedy – og andre opgaver i historisk kildekritik med oversættelser, 1973, s. 5 og passim. Hos Skyum-Nielsen er et aktstykke en undergruppe under dokumenter og betegner dokumenter, der er led i en forretningsgang.

¹⁶ Jf. Skyum-Nielsen og Pasternak, Råd og vink, s. 2.

distinktion mellem berettende og ikke-berettende dele, hvor sidstnævnte anvendes som kilder til ophavssituationen, og om tekster betragtet som helheder, hvorved der fremkommer distinktionen mellem dokument og beretning.¹⁷ Et dokument er en kilde, der er led i et hændelsesforløb, og som har en mere bestemt funktion (eks.: beseglede kilder, notitser til forslag, retsprotokoller, regninger, breve), medens en beretning har en mere ubestemt funktion (eks.: dagbøger, memoirer, historiske fremstillinger).¹⁸ For Skyum-Nielsen er det ikke således, at en beretning (= helheden) er en kilde, i hvilke der findes berettende dele, thi dokumenter kan også indeholde sådanne. Efter min mening skaber dette en forvirring.

Hvor forvirrende det kan blive, ses tydeligt, når Skyum-Nielsen bruger disse begreber i praksis: »filmen [»Gestern und Heute«, 1938] er sammensat af levn (filmklippene i sig selv. De er simultankilder, uanset at de tilhører forskellige genrer). De er klippet sammen med henblik på at give årsagsforklaringer, d. v. s. beretninger. Avisforsiderne i klip 168 og 182 kan læses som beretninger. Speakerteksten er berettende«. ¹⁹ Når man fra »Film og lyd som historiske kilder« ved, at forfatterens tese er, at ubrudte enkeltoptagelser (= klip) ikke er beretninger, og når man her får at vide, at disse klip kan læses, d. v. s. udnyttes som beretninger, så kunne man godt få det indtryk, at Skyum-Nielsen her modsiger sig selv. Det gør han dog ikke nødvendigvis, thi man kan tolke ham på følgende måde. Når han i »Film og lyd som historiske kilder« argumenterer imod, at ubrudte enkeltoptagelser kan betragtes som beretninger, så bruger han formentlig begrebet beretning om helheden og dermed i modsætning til begrebet dokument. Omvendt når han i det ovenfor citerede taler om, at visse klip kan læses som beretninger, så bruger han formentlig beretning om de enkelte dele, og nu refererer det ikke til den ubrudte enkeltoptagelse som en helhed. Et andet eksempel ville eventuelt være en lydoptagelse af en Hitlertale, i hvilken der var påstande om noget fortidigt, og denne ville formentlig af Skyum-Nielsen blive kaldt et lyddokument, i hvilket der fandtes berettende dele. Kun på denne måde kan man efter min mening løse den tilsyneladende selvmodsigelse hos Skyum-Nielsen, men det er unægteligt forvirrende for læseren.

Forfatterens brug af begreberne beretning og dokument er ikke kun forvirrende på det begrebsmæssige plan, men også med hensyn til hans argumentation. Når han argumenterer imod, at den ubrudte enkeltoptagelse kan betragtes som beretning, så er denne argumentation baseret på to præmisser – dels at beretninger ved deres tilblivelse passerer gennem et menneskeligt mellemed, dels at beretninger indeholder årsags-

¹⁷ Jf. sst., s. 2–5.

¹⁸ Jf. sst., s. 4.

¹⁹ Skyum-Nielsen, Mordet på Kennedy, s. 86.

forklaringer (jf. s. 13). Bortset fra selve beretningsopfattelsen, der er impliceret i denne argumentation, er det forvirrende, at man efter min mening kunne bruge nøjagtig den samme argumentation imod, at den ubrudte enkeltoptagelse kan kaldes et dokument, thi dokumenter (både i den almindelige snævre og i Skyum-Nielsens udvidede forstand) passerer gennem et menneskeligt medium ved deres tilblivelse, og de kan også indeholde årsagsforklaringer, især hvis man under årsagsforklaringer inkluderer motivforklaringer.

Skyum-Nielsens distinktion mellem berettende og ikke-berettende dele og hans identifikation af en berettende del med påstande om noget fortidigt har meget til fælles med de synspunkter, som man finder hos Dahl, Clausen og Langholm. Når jeg ikke kan acceptere Skyum-Nielsens opfattelse af en berettende del, så hænger det sammen med, at jeg mener, at en tradition, der går tilbage til Dahl, har uheldige metodiske konsekvenser. Disse er fremkommet på grund af Dahls distinktion mellem kognitive og normative elementer og denne distinktions kombination med udsagns tidsorientering.²⁰ Det har bl. a. medført, at mange metodikere nu hævder, at en levningsslutning er en slutning til ophavsmanden eller -situationen, og samtidig hævder, at det kun er de fortidsrettede kognitive elementer, der kan udnyttes som beretninger. Man har hermed indskrænket Erslevs substantielle brug af ordet beretning på en signifikant måde, thi nu er en beretning metodisk set ikke længere identisk med en meddelelse, men kun identisk med Erslevs historiske beretninger.

Den nævnte indskrænkning har efter min mening meget uheldige metodiske konsekvenser. Den betyder nemlig, at hvis man f. eks. i en dagbog har følgende udsagn: »Igår fortalte X mig, at han inderligt håbede, at krigen snart ville få en ende«, så kan dette udsagn udnyttes som beretning, medens hvis der i dagbogen også havde stået følgende: »Jeg vil i den kommende tid arbejde for, at krigen får en værdig afslutning«, så kan dette udsagn ikke udnyttes som beretning, fordi det er et programmatisk udsagn, og et sådant kan ikke udnyttes som beretning, men kun som levning. Ud fra definitionerne er dette aldeles konsistent, men ved at definere beretnings- og levningsslutningen på denne måde har man efter min mening skabt et uheldigt skel mellem behandlingen af f. eks. to forskellige meddelelser i en og samme kilde. Samtidig har man forflygtiget noget væsentligt for Erslev, nemlig det han kaldte »Slutning fra Frembringelse og Beretning i Forening«²¹ – nogle slutninger, der ifølge ham kunne forenes ved udnyttelsen af en og samme kilde ved en

²⁰ Jf. O. Dahl, *Innföring i historieforskningens metodelære*, 1964, s. 19–20, og O. Dahl, *Terminologi og systematik i kildeteorien, Historie, Jyske Samlinger VII*, 1, 1966, s. 5–6.

²¹ Erslev, *Historisk Teknik*, s. 83–4.

og samme problemstilling.²² Så vidt jeg kan se, er det ikke muligt på grundlag af den anden opfattelse af levnings- og beretnings slutninger at forene disse ved en og samme problemstilling.

Det har dog større principiel interesse, at hvis man generelt definerer en levningsslutning som en slutning til ophavssituationen, så har man fjernet sig fra eller overset den principielle distinktion hos Erslev mellem definitionerne af levnings- og beretnings slutningen, der danner grundlag for hans definitioner af levning og beretning. Der kan måske være grund til at præcisere min opfattelse af denne forskel, da flere af de nævnte metodikere synes at mene, at deres distinktioner er de samme som Erslevs.²³ Dette gøres måske bedst ved at indføre nogle begreber: erkendelsens objekt = det om hvilket der i forskningen fældes en dom; erkendelsens grundlag (*evidence*) = det bevismateriale på grundlag af hvilket dommen fældes; erkendelsens sikkerhed = den sikkerhed med hvilken dommen fældes. Det afgørende er her, at forskellen mellem en levnings- og en beretnings slutning er en forskel i erkendelsesgrundlaget, medens erkendelsens objekt *kan* være det samme, nemlig når man har meddelelser, der refererer til ophavssituationen. Efter min opfattelse er forskellen i erkendelsesgrundlaget følgende. Ved en levningsslutning slutter man fra et produkt (frembringelsen) til den producerende handling.²⁴ Nogle af disse slutninger kan med rimelighed kaldes performative slutninger.²⁵ De er baseret på en række årsagsantagelser, som historikeren anvender i den givne situation, og denne slutnings sikkerhed er *alene* afhængig af historikerens erkendelse eller opfattelse af produktets karakter og hans viden om hvilke produktive årsager, der kan forklare den *givne* eksistens af produktet, der her er erkendelsens grundlag. Beretnings slutningen har derimod et andet grundlag, thi det er en slutning baseret på en historisk persons meddelelse om en given situation – og dette *kan* være ophavssituationen (inkl. ønsker, forventninger), og det kan være situationer, der går forud for ophavssituationen. Erkendelsens objekt er i dette tilfælde ikke Y's meddelelse om X, men X, og erkendelsens sikkerhed er principielt set afhængig af *muligheden* af en kritisk vurdering af holdbarheden af Y's meddelelse om X, der her er erkendelsens grundlag, og derfor bliver graden af *troværdighed* (inkl. vidneværdi) det centrale, når man skal afgøre erkendelsens sikkerhed. Erslev karakteriserede også sidstnævnte erkendelses måde som »den midtelebare iagttagelse«, og han ville formentlig sige, at man ved en lev-

²² Jf. sst., s. 84–5.

²³ Jf. Dahl, *Innföring*, s. 18; Dahl, *Terminologi*, s. 6; Skyum-Nielsen og Pasternak, *Råd og vink*, s. 5.

²⁴ Jf. Erslev, *Historisk Teknik*, s. 72. En anden variant er slutningen fra del til helhed.

²⁵ Jf. Langholm, *anf. værk*, s. 23 og 107. Jf. også Dahl, *Innföring*, s. 51.

ningsslutning er nærmere ved en umiddelbar iagttagelse.²⁶ Det er denne principielle forskel i erkendelsesgrundlaget, der bliver forflygtiget, når mange metodikere idag definerer en levningsslutning som enhver slutning til ophavssituationen, fordi selvom det er rigtigt, at erkendelsens objekt ved alle levningsslutninger i den erslevske forstand vil være ophavssituationen, så er det ikke rigtigt, at alle slutninger til ophavssituationen vil være levningsslutninger.

Skyum-Nielsen omskriver tilsyneladende Erslevs »slutning til virkelighed« til kombinationsproblemet og karakteriserer dette problem som »slutning til virkelighed ud fra samtlige accepterede kilder« (s. 26, jf. 31, 64). Enten er termen uheldigt valgt, eller også refererer den ikke til de slutninger til virkelighed, som er levningsslutninger hos Erslev, thi ved levningsslutningen er der ikke tale om at kombinere forskellige kilder, men at udnytte nogle årsagsantagelser, d. v. s. at foretage nogle tilbageslutninger. Når Skyum-Nielsen et andet sted beskriver kombinationsproblemet på følgende måde: »Det gælder om at kombinere uensartede kildedele, som er fundet kildekritisk acceptable hver for sig. Der skal opnås en logisk sammenhængende rekonstruktion, om dette er muligt«,²⁷ så synes dette efter min mening at ligne det, Collingwood kaldte »scissors-and-paste history«. ²⁸

Selvom jeg har benyttet Erslevs ideer som udgangspunkt for en sammenligning, betyder dette ikke, at jeg mener, at *Historisk Teknik* på en tilfredsstillende måde løser de metodiske problemer, som historikeren står over for ved analysen og brugen af kildematerialet. Der er efter min mening behov for en fundamental afklaring på dette område.²⁹ For mig at se er hele Erslevs distinktion mellem kildekritik og slutning til virkelighed meget problematisk. F. eks. må enhver tolkning og enhver vidne vurdering – såfremt resultatet anses for at være holdbart – være at betragte som en slutning til virkelighed. Det samme gælder en ægthedsbestemmelse. Dertil kommer, at ægthedsproblemet ved meddelende kilder, d. v. s. spørgsmålet om kilden er, hvad den giver sig ud for at være, metodisk set kan betragtes som et troværdighedsproblem, altså en parallel til det problem, som man møder, når man vil foretage beretningsslutninger. Hvis dette er korrekt, så har det metodisk set den konsekvens, at muligheden for visse levningsslutninger vil være afhængig af, om man med sikkerhed har kunnet foretage en beretningsslutning.³⁰

²⁶ Jf. Erslev, *Historisk Teknik*, s. 95 og 72–4.

²⁷ Skyum-Nielsen, *Mordet på Kennedy*, s. 5.

²⁸ Jf. R. G. Collingwood, *The Idea of History*, 1946, s. 257 ff.

²⁹ H. P. Clausen, anm. af R. Torstendahl: *Introduktion till historieforskningen*, *Historisk tidsskrift* 12. r. III, 1968, s. 193–4.

³⁰ Langholm peger også på samspillet mellem slutningsmåderne. Jf. *anf.værk*, s. 28.

En principiel og fuldstændig ophævelse af skellet mellem kildekritik og slutning til virkelighed betyder efter min mening et fuldstændigt brud med enhver form for kildepositivisme. Herefter vil *alle* forsøg på at nå frem til historisk erkendelse være at betragte som teoridannelse, og de centrale metodiske problemer bliver herefter (1) hvorledes er det muligt at formulere historiske teorier, hvor fikseringen er på historikerens viden og evne til at formulere problemstillinger, og (2) hvorledes er det muligt at begrunde historiske teorier, hvor fikseringen er på begrundelsesproblemerne og deres videnskæssige forudsætninger.

En vurdering af Skyum-Nielsens ideer implicerer som tidligere nævnt også en vurdering af hans opfattelse af de autentiske ubrødte optagelser af lyd og film. Kernen i denne opfattelse er, at disse optagelser ved afspilningen giver historikeren en reproduktion af virkeligheden eller en mere eller mindre umiddelbar virkelighedsgengivelse (jf. s. 12, 167). Disse optagelser placerer historikeren i øre- og/eller øjenvidnets sted og sikrer en konfrontation med de historiske begivenheder (jf. s. 12, 23, 97). Når Skyum-Nielsen karakteriserer de autentiske optagelser som virkelighedsgengivelse, så rejser dette med det samme spørgsmålet om hans virkelighedsopfattelse og dermed en række fundamentalt relevante erkendelsesteoretiske og perceptionspsykologiske problemer. Det vil dog føre for vidt at forsøge på at behandle sådanne problemer her, og jeg vil blot bemærke, at efter min opfattelse er det erkendelsesteoretisk rimeligere at karakterisere audiovisuelle optagelser som sæt af stimuli end som reproduktioner af virkeligheden.

Når Skyum-Nielsen betragter de nævnte optagelser som virkelighedsgengivelse, så hænger dette sammen med, at han betoner, at optagelserne er blevet optaget mekanisk, d. v. s. uden noget omformende menneskeligt mellemlid (jf. s. 13, 110). Han fremhæver, at optagelsesudstyret påtvinger det optagne »en teknisk subjektivitet«, og at der f. eks. i optagerens udvælgelse kan være en subjektivitet, men betoner alligevel, at den mekaniske optagelse giver en afgørende og principiel forskel (jf. s. 13). Over for denne opfattelse kan man stille Fritz Terveens:

Es ist gewiss, dass das Auge der Filmkamera keineswegs den Anspruch erheben kann, besonders »objektiv« zu sein. . . . Die historische Treue des Filmbildes ist standortgebunden und menschlich-subjektiv vorherbestimmt, ja, ist besonders gefährdet, da in der Regel ein von ganz anderen als wissenschaftlichen Zielsetzungen erfüllter Operateur hinter der Kamera steht. Was so die Kamera dem Historiker im allgemeinen bietet, sind nicht »erste Quellen« in Sinne der Droysenschen Forderung, sondern eher die »Masse der hin und her flutenden Gerüchte, Meinungen, Auffassungen.«³¹

³¹ F. Terveen, *Der Film als historisches Dokument*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte bd. 3, 1955, s. 65. Citaterne er fra Droysens Historik.

Den metodiske behandling af audiovisuelt materiale bliver selvfølgelig forskellig alt eftersom man betragter det som virkelighedsgengivelse eller som noget parallelt til rygter, meninger, opfattelser. En sådan konflikt i opfattelsen af det audiovisuelle materiale er også delvis indeholdt i *Film og kildekritik*. Kjørup karakteriserer et sted en filmoptagelse som en billedlig tolkning (s. 160), og Fledelius bemærker, at man bearbejder virkeligheden ved en filmoptagelse, og at et faststående, passivt registrerende kamera ingen særlig objektivitet garanterer (s. 138). Jeg fremhæver denne konflikt dels for at betone, at man er nødt til at afklare ens principielle opfattelse af audiovisuelt materiale, hvis man vil bruge det som kildemateriale, og dels for at pege på de metodiske konsekvenser, som de forskellige opfattelser har.

Der er flere grunde til, at jeg ikke kan gå ind for Skyum-Nielsens opfattelse. Jeg finder det ikke rimeligt, at han uden at nævne noget som helst om optagelsernes indhold hævder, at de ubrudte optagelser ikke kan betragtes, d. v. s. udnyttes som beretninger. Efter min mening må man i det mindste inddele de autentiske optagelser i dem, der indeholder meddelelser, og dem, der ikke gør det, for så at behandle disse to grupper forskelligt i metodisk henseende. Mit næste problem er, om det ikke er mere rimeligt at betragte enhver ubrudt optagelse som en meddelelse i sig selv, d. v. s. som en meddelelse fra den, der producerede optagelsen. Metodisk set betyder dette, at historikeren skal vurdere optagerens vidneværdi. Spørgsmålet er her om det bør være et metodisk krav ved brugen af autentisk audiovisuelt materiale, at historikeren altid søger at vurdere optageren som vidne. Bør historikeren behandle optageren som førstehåndsvidne, hvilket med Erslevs formulering medfører:

Værdsættelsen beror paa Vidnets indre Forudsætninger, hans Evne og Vilje til at opfatte og gengive, hvad han har set, derunder hvor vidt Hildethed af en eller andet Art har præget hans Gengivelse og maaske allerede hans Iagttagelse. Udfyldende kommer dog dertil, om hans ydre Stilling til det, han iagttager, har været heldig eller uheldig . . .³²

Hvis man som Terveen betragter optagelser som en parallel til rygter, meninger, opfattelser, så er det klart, at man må vurdere den, der har produceret dem, nemlig optageren. Hos Skyum-Nielsen stiller sagen sig noget anderledes. Hos ham er det optagelserne, og ikke optageren, der kaldes førstehåndsvidner (jf. s. 12, 26). Hos ham er det ikke således, at når optagelserne afspilles, så bliver historikeren præsenteret for optagerens meddelelse om det optagne, men historikeren bliver så at sige selv øjen- og/eller ørevidne. Så vidt jeg kan forstå, er det netop det forhold,

³² Erslev, *Historisk Teknik*, s. 53.

at optagelserne sker mekanisk og simultant, som gør, at Skyum-Nielsen mener, at det er berettiget at opstille et principielt skel mellem producenten (optageren) og produktet (optagelsen).

Jeg kan ikke tilslutte mig Skyum-Nielsens opfattelse. For mig at se er film- og lydoptagelser dels iagttagelsesinstrumenter, dels opbevaringsmidler og dels meddelelsesmidler. For alle optagelser gælder det, at de er et produkt af en menneskelig hensigt og følgelig er præget heraf. Når man vil bruge sådanne optagelser er det efter min mening metodisk set relevant at undersøge den hensigt og den holdning, der gjorde sig gældende hos optageren, førend man vil udnytte dem. For de fleste optagelser gælder det sikkert, at hensigten har været at bruge dem som meddelelsesmidler, d. v. s. kilder med en ekspresiv funktion for at bruge en dahlsk formulering. Jeg mener derfor, at det er rimeligere at betragte dem som optagerens meddelelser, og den metodiske konsekvens er følgelig, at 'meddeleren' skal vurderes som vidne. En sådan vidnevurdering vil måske ofte være ukompliceret, men den bør efter min mening principielt set altid foretages. Hvis optagelsen indeholder en meddelelse (f. eks. en tale), så indtræder den dobbelte vidnevurdering.³³ Konsekvensen er følgelig, at hvis man vil benytte de erslevske distinktioner, så ville jeg finde det rimeligt at betragte enhver udnyttelse af den ubrudte enkeltoptagelse med hensyn til det optagne som en beretnings slutning.

Det sidste spørgsmål, der skal behandles i denne anmeldelse, er Skyum-Nielsens analyses anvendelighed for de historiske problemstillinger, hvor audiovisuelt materiale må anses for at være relevant. Vi er hermed kommet til en anden tese hos ham, nemlig: »For historikerens øje at se er den største værdi knyttet til originalsekvenserne. De udviser, omend i yderst korte glimt, et hændelsesforløb i kronologisk orden« (s. 91, jf. s. 12, 167). Jeg kan ikke følge ham i et sådant synspunkt, dels fordi jeg finder det problematisk at tale om kilders værdi uafhængigt af en specifik type af problemstillinger, og dels fordi der er typer af problemstillinger, hvor det ikke er rigtigt, at den største værdi knytter sig til de ubrudte enkeltoptagelser. Det er mit generelle indtryk, at Skyum-Nielsen ikke anser problemstillingen for at være det overordnede element ved kildebehandlingen. Den nævnte tese viser også i min vurdering hans analyses styrke og tydelige begrænsning. Når han behandler audiovisuelt materiale, så er dette med henblik på hvad der kan kaldes den snævre begivenhedshistorie. Dette fremgår af hele analysen og især af hans opfattelse af optagelserne som primære kilder (jf. s. 26 ff.). Indenfor denne begrænsning er dele af hans analyse både relevant og skarp-sindig.

Den vigtigste begrænsning ved analysen er efter min mening, at han ikke interesserer sig for de audiovisuelle optagelser som meddelelsesmidler, d. v. s. som massekommunikation, som kilder til opinionsdannelse

³³ Jf. sst., s. 83-4.

og opinionskontrol, herunder propaganda, altså en parallel til den måde, på hvilken man også kan udnytte aviser. Hvis man behandler de audio-visuelle optagelser i forhold til opinionsdannelsesproblemer, så er det ikke de ubrudte enkeltoptagelser, der er de centrale kilder, men f. eks. ugerevyerne som helheder. Selv den mest tendentiøse og forfalskede ugerevu er 'primær' i forhold til sådanne problemstillinger, thi nu interesserer historikeren sig ikke for begivenhederne, men den opfattelse af begivenhederne og den informationsmængde, som forskellige grupper har kommunikeret til andre i en given historisk situation. Jeg kan derfor ikke følge Skyum-Nielsen, når han helt generelt karakteriserer den sammenklippede helhed på følgende måde: »En sådan sekundær kilde har først og fremmest interesse for historikeren ved sin *bearbejderværdi*« (s. 14), thi ved en sådan analyse er erkendelsens objekt ikke de optagne begivenheder, men det er selve bearbejdelsen, der interesserer historikeren, og ud fra denne problemstilling kan kilden ikke karakteriseres som sekundær. Betragtet som massekommunikation kan skuespiloptagelser også være relevante. Dette gælder ikke kun kultur- og kunsthistoriske problemstillinger, men også politiske. Hvis man interesserer sig for audiovisuelle optagelser som massekommunikation, så betyder dette metodisk, at man ikke længere kan nøjes med en kildekritisk metode, men er tvunget til at anvende samfundsvidenskabelige metoder og teorier, herunder den systematiske indholdsanalyse.³⁴ Noget sådant er selvfølgelig en stor udfordring for mange historikere, da de normalt ikke får uddannelse i sådanne teorier og metoder. Dog er det efter min mening bedre at lære de metoder, der på videnskabelig vis kan løse de problemstillinger, der anses for at være væsentlige i den historiske forskning, end udelukkende at tilpasse ens problemstillinger til den metode, historikere traditionelt lærer. Dette betyder selvfølgelig ikke, at den kildekritiske analyse er uden blivende værdi, men det betyder, at den egentlige metodiske udfordring ved audiovisuelt materiale fremkommer, når historikere vil udnytte det som kilde til massekommunikationen i fortiden.

Bernard Eric Jensen

Festskrift til Povel Bagge på halvfjerdsårsdagen 30. november 1972. Fra en kreds af elever. Den danske historiske Forening. København 1972. 400 s. 95 kr.

En af professor Povel Bagges studerende fra 1950'erne skriver i et kort forord: »Studentens møde med Bagge var tankevækkende«, og gent-

³⁴ Jf. G. Albrecht, *Sozialwissenschaftliche Ziele und Methoden der systematischen Inhaltsanalyse von Filmen*, og W. B. Lerg, *Über die Aussageanalyse audiovisueller Zeugnisse*, begge i G. Moltmann & K. F. Reimers, (Hrsg.), *Zeitschichte im Film- und Tondokument*, 1970.

ger det til afslutning med tilføjelsen: »I en hel del tilfælde blev det bestemmende for deres studiers retning«. Dette kan forhåbentlig siges om mange universitetslærere, men ganske udmærket er den mellemliggende snart spørgende, snart konstaterende illustration af studenternes ikke helt selvfølgerlige kontakt med Povl Bagge. I længden måtte »det faglige og menneskelige engagement« i hans mundtlige og skriftlige fremstilling virke fængslende og inciterende. Om dette engagement vidner ikke mindst Bagges egne større eller mindre afhandlinger, der indgår i Niels Finn Christiansens fyldige oversigt (s. 385–400).

I festskriftet møder vi 17 af Povl Bagges tidligere elever. Enkelte behandler emner fra områder udenfor de perioder, hvis historie Bagge og hans nærmeste medarbejdere har gennemgået. Men læser man *Torben Damsholts* store afhandling (s. 1–32) om »De gode kejsere og den oplyste enevælde«, står det straks klart, at det er 1700-tallets danske filosofiske historikere, hvis opfattelse af Roms historie vi her møder: refereret, ofte citeret og omhyggeligt vurderet. Ludvig Holberg anså den regeringsform for bedst og den stat for lykkeligst, hvor »en retsindig og dydig øvrighed« mere virkede ved sit eksempel end gennem lovgivningen. For Holberg var politisk frihed ikke i sig selv en fordel; det var derimod – som Damsholt udtrykker det – »lighed uden standsprivilegier og national samdrægtighed om et fælles mål« (romernes »entusiasme«). Marcus Aurelius' liv og gerning opfattede Holberg som »et Modele for alle Regentere at efterfølge«, et forbillede for den oplyste monark. Holbergs oversættelse af »Herodiani Historie« var tilegnet Frederik V kort efter tronbestigelsen 1746, og i anledning af salvingsfesten 1747 udsendte Fr. Chr. Eilschow en Seneca-oversættelse, hvor fortalen indeholder en filosofisk vejledning m. h. t. en regents pligter. Også J. S. Sneedorff fremhævede det romerske forbillede fra de gode kejseres tid (hans »Jubel-Tale« ved enevoldsregeringens 100-årsjubilæum 1760), og som Sorø-professor udgav Ove Guldberg i 1764 »Plinii Lovtale til Trajanum« med en lang fortale. Hans vurdering af det ideale romerske kejserdømme synes påvirket af Sneedorff: rigtige monarkier burde supplere sig med rådgivende organer (konseil og kollegier). Den flittige klassiker-oversætter Jacob Baden afholdt sig fra politisk vejledende kommentarer, men blev i 1799 af P. A. Heiberg barskt belært om, at Tacitus' værk (af Baden oversat i 3 dele) mere end nogen anden bog var egnet til at vække afsky for monarkisk regering. Baden ville i sit forsvar hævde, at uindskrænket monarki i gode regenters hånd var det frieste og mest demokratiske styre, idet der fuldt ud blev taget hensyn til den borgerlige frihed, især ytringsfrihed. I 1790erne lød dog nye toner. Filologen Jens Bloch fastslog, at de få gode fyrster, der brugte deres enevældige magt »som værdige Folke-Fædre«, ikke evnede at helbrede det syge romerske statslegeme; Bloch afmalede samfundstilstan-

dene med grelle farver. Skæbnesvangre begivenheder i Grækenlands og Roms ældre historie måtte i revolutions- og Napoleonstiden påvirke vurderingerne, og Ove Guldberg gav som gammel indirekte udtryk for en ny holdning, når han i en fortale til sin søn Peder Høegh Guldbergs oversættelse af »Appiani Historie om Roms Borgerkrige« fandt det nærliggende at sammenligne »vore slebne og oplarte, skuffede og skuffende Tider« med en fjern fortid, der kunne karakteriseres med de samme ord.

Det er fristende fra Damsholt at gå over til en anden velskrevet og tankevækkende afhandling, *Johnny Leisners* »Zeitgeist. Nogle idéhistoriske betragtninger« (s. 203–214). Begge afhandlinger illustrerer, hvorledes forskellige tidsaldres »ånd« bliver bestemmende for opfattelsen af historiske skikkelsers indsats, hvad enten det drejer sig om fyrster eller – som hos Leisner – om digtere og filosoffer. I hvilken grad stilles man i visse forfatterskaber overfor idé- og tankemæssige gennembrud, og i hvilken udstrækning møder man kun en tidstypisk forestillingsverden? spørger Leisner. Den hollandske historiker Deric Regin forsøgte 1965 i »Freedom and Dignity« en idéhistorisk analyse af Schillers forudsætninger, navnlig hans læsning. Leisner bliver ikke stående ved denne »tankearkæologiske metode«, men påpeger, at der også er tale om »en næsten automatisk virkende tilbagesmitning« fra kendskab til yngre og større filosoffer som Hegel og Marx, mens Schillers eget tankeunivers ikke opfattes i dets helhed; i virkeligheden mistede S. troen på, at samtiden repræsenterede fremskridtet. Traditionelt betragtes »sammenhængen mellem den enkelte og hele den samtidige og eftertidige tænke-måde og forestillingsverden« (Zeitgeist-problematikken) som idéhistorikerens egentlige virkefelt. Hvor sammensat denne problematik er, illustreres udmærket ved forholdet mellem Rousseau og den franske revolution. Hans »Contrat Social« (1762) blev først for alvor læst i 1791 og dens tendens da opfattet, som den efter læsernes indstilling burde være. Rousseaus betydning må forklares ud fra den revolutionære ideologi. Fremskridtstroen blev gjort forenelig med R.s tanker; man overså hans kulturpessimisme til fordel for hans stærke betoning af menneskelig lighed og opfattede ham som tilhænger af et totalt demokrati. »Idéhistorikeren . . . må konstatere, at en undersøgelse af Rousseaus politiske system ud fra dets egne forudsætninger ikke siger meget relevant om dets betydning for revolutionen og dens forløb«. Ud fra *Zeitgeistperspektivet* finder man derimod »nøglen til Rousseau«, navnlig i tolkningen af de ideologiske holdninger hos de politiske beslutningstagere og hos masserne. Men R.s indflydelse rakte videre. Hans person blev ikke blot et bindeled mellem »rationalismens politiske arv og den irrationelle, emotionelt opladede revolutionsstemning«, også i det politiske højre har han efter revolutionen haft tilhængere. Eksempler som Schiller og Rousseau viser »nødvendig-

heden af at fortolke artikulerede ideologiske strukturer ud fra et tidsåndsperspektiv», konkluderer Leisner.

I *Kai Hørby's* afhandling »Skibbykrønikens politiske tendens« (s. 109–128) møder man noget hermed beslægtet: påvisningen af, at krønikens forfatter har skrevet under indflydelse af den store humanist Erasmus af Rotterdam, hvis »*Institutio principis christiani*« Helgesen oversatte, sandsynligvis før 1522, idet fortalen er dateret 22. januar d. å. og indeholder et skjult Erasmus-citat. En række enkeltheder i Skibbykrønikens karakteristik af kongerne Christian I, Hans, Christian II og Frederik I viser åndeligt slægtskab med Erasmus-skriftet, der var dediceret til den senere kejser Karl V som en vejledning for dennes lærere. Helgesens oversættelse blev først trykt i 1534 og da med en ændret fortale dateret 9. august og stilet til det danske rigsråd på foranledning af roskildebispen Joachim Rønnow (der her omtales væsentlig anderledes end i Skibbykrøniken med den hårde angreb og domme). Fortalen var skrevet i tiden efter Frederik I.s død april 1533, under Grevens Fejde, hvor situationen omkring kongevalget var uafklaret. Helgesen siger udtrykkeligt, at Danmark er et frit kåre-rige (valgrige), og bruger her ord, som anvendes i flere håndfæstninger og f. eks. også i propositionen til herredagen i 1533. Mens Christian I og stort set også Hans skildres som gode fyrster, står Skibbykrøniken i vurderingen af Christian II oprørerne nær, men også opfattelsen af Frederik I.s »fordærvelige« regeringsførelse med tilsidesættelse af ubestikkelige rigsråder synes i god overensstemmelse med Erasmus' skelnen mellem konger og tyranner (»et samlebegreb for al fordærvelig regering«). At Erasmus' begreber om den ideale fyrste indgik i den forestillingsverden, Skibbykrønikens forfatter levede i, har Hørby klart og detaljeret påvist, men han sandsynliggør samtidig med en vis forsigtighed, at Povl Helgesen også kunne indrette sit politiske syn efter opfattelser, der næredes i rigsrådet, og som *han* muligvis kunne støtte og styrke.

Jens Engberg har valgt et blandt danske historikere omstridt problem, »Kongebrevet hos Slange af 26. september 1660« (s. 33–48). Afhandlingens indhold er lykkeligvis langt bedre dansk end titlen, og man må vist give Engberg ret i hans slutbetragtning: at »historiens store stridsspørgsmål« ofte er af ringe interesse. Her drejer det sig reelt om, hvorvidt Frederik III tog aktiv del i statsomvæltningen nogle dage før eller senere. Men naturligvis vil historikere gerne se endeligt fastslået, hvorvidt kongens brev til biskop Hans Svane og borgmester Hans Nansen er ægte, eller Niels Pedersen Slange selv har konstrueret det. Det 19. århundredes historikere regnede med dets ægthed, men den norsk-amerikanske historiker John O. Evjen argumenterede i 1903 stærkt herimod, og selv om C. O. Bøggild-Andersen i sin disputats 1936 afviste Evjens påstande om formelle mangler, var han dog enig med denne i, at brevet utvivlsomt

var uægte. I 1960 gjorde Bøggild-Andersen rede for en metode til sprogstatistisk og ordhistorisk undersøgelse af brevet, som Engberg på flere punkter angriber, ligesom han navnlig ikke gan godtage B.-A.s formodede hovedmotiv til Slanges dokumentforfalskning: at S. i 1720'erne skulle ønske at opnå fordele ved at minde Frederik IV om, hvad det enevældige kongedømme skyldte hans far og ham selv. Tværtimod løb Slange en vis risiko, hævder Engberg, ved at afvige fra den hidtil officielt fastholdte opfattelse: at arveregeringen var givet Frederik III »utvunget og uden nogen Hans kongelige Majestæts tilskyndelse«, for i stedet at fremhæve kongens uforsagte mod, standhaftighed og klogskab, altså hans aktive medvirken ved regeringsforandringen. Men kildematerialet er så begrænset, at der »i det uendelige [kunne] opstilles stadig vildere spekulationer om kongebrevet« (s. 48).

Afstanden er stor fra en ældre tids ukritiske historieskrivere til 1800- og 1900-tallets samvittighedsfulde forskere. En af disse møder vi i *Hans Kargaard Thomsens* »En karakteristik af historikeren Edvard Holm« (s. 331–348). Man kan undres over, at den, der har skrevet det mest bindstærke værk til belysning af en længere periode i Danmark (og Norges) historie, endnu ikke har fået en tilfredsstillende biografi. En del af forklaringen finder man (indirekte) i denne karakteristik. Med rette fremhæves Holms »nationale engagement«, hans anklage mod enevoldskonger og statsmænd for udansk væsen og holdning, hans uvilje mod et antiskandinavisk historiesyn (specielt i vore nordiske nabolande) og fremfor alt hans redelige kildeforskning, der i reglen udelukkede ensidig vurdering af personer og begivenheder. Edv. Holms alsidige skildring af dobbeltmonarkiets historie 1660–1814 (ikke helt fuldført) kan med velvilje karakteriseres som »en fascinerende blanding af gammelt og nyt«. Men det imponerende opbud af viden blev ikke suppleret med fast optrukne hovedlinier, hans synspunkter virker netop mindre »fascinerende«, end de kunne fortjene. Således har Holm ret upåagtet omtalt bondebeskyttelsen som et væsentligt led i landboreformpolitikken, længe før Hans Jensen i »Dansk Jordpolitik I« (1936) stærkt fremhævede dette element, iøvrigt uden indsigtfuld erkendelse af lovbeskyttelsens begrænsede resultater. Holms bog om de store landboreformer blev vel hans mest populære værk, skønt det her og der viser svigtende sans for præcis karakteristik: Chr. Colbjørnsens polemiske styrke forherliges, uden at det demagogiske islæt i hans indlæg fordømmes, og C. D. Reventlows taktiske udspil overfor baron Lehn synes Holm end ikke at have opfattet. Dette kun som eksempler. Kargaard Thomsen vedgår ærligt, at en mere indgående Edv. Holm-karakteristik bl. a. måtte søge at belyse hans forskning på baggrund af samtidig uden- og indenlandsk historieforskning. Nuvel, *det* ville sprænge en festskrift-afhandlings rammer. Derimod må det beklages, at Holms indsats som universitetslærer kun antydes, ikke vurderes.

Modsætningerne mødes. Edv. Holm var en »nationalliberal«, men politisk passiv forsker, Johan Ottosen en radikal natur, men tillige en nationalt aktiv folkeoplyser, politiker og historieskriver. I titlen »Johan Ottosen – skolemand og politiker« (s. 275–299) har *Vagn Skovgaard-Petersen* ikke historikeren med, men det glæder den, der som 10-årig næsten slugte trebindsværket »Vor Historie« (Frem-udgaven 1899–1904), at se denne fyldige Nordens historie omtalt som J. O.s hovedværk. Afhandlingens udgangspunkt er skolereformen af 1903 (loven om højere almen-skoler m. m.). Ottosen var en af hovedmændene ved dens tilblivelse, en rigt udrustet personlighed, der gennem det meste af sin korte levetid (1859–1904) var stærkt engageret i sin tids demokratiske, nationale og pædagogiske spørgsmål. J. O. var af bondeslægt og søn af en landsbylærer, selv en akademiker med folkeligt udsyn – naturlige forudsætninger for hans omfattende virke, der så overbevisende vidner om, at systemskiftet 1901 afgjort også havde sin *kulturelle* berettigelse. Som aktiv indenfor Studentersamfundet blev Ottosen medstifter af dets sønderjyske samfund (»4 S«), der samarbejdede med førende sønderjyske personligheder. 1890 skrev han »Det haver så nyligen regnet«, og 1898 karakteriserede han sin indstilling som »fra først af stærkt national, derud fra demokratisk«. Også »Nordens enhedssag« gik han tidligt ind for og formulerede 1899 sit grundsyn: »Vil vi til Norden, må vi gå til venstre. Vejen til højre fører til Preussen«. Skovgaard-Petersens meget interessante fremstilling viser dog J. O. som »først og fremmest skolemand« (citater fra brev til Kr. Erslev maj 1898), en folkeoplyser, der ikke blot skrev »Vor Historie« og en række lærebøger, men også gennem sin historieundervisning brød nye baner: mere samfunds- og nyere tids-skildring, med frugtbar anvendelse af lærestof, som kom eleverne menneskeligt ved. Som skolepolitiker ville J. O. give »vor tids liv og vor tids viden« fortrinset også i den højere skole; reformens mål skulle være en »samfundsskole« til styrkelse af det sociale og nationale sammenhold. Skovgaard-Petersen konstaterer, at set i et større perspektiv fandt Venstre her et længe savnet lødigt alternativ til den »sorte skole«, takket være hvad Ottosen i folketinget havde kaldt et helt nyt, revolutionerende syn på den højere skole.

Når *Inga Floto* kalder sin afhandling »Historie – bekendelse – politik. Gerhard Ritters forfatterskab« (s. 49–70) er hermed allerede sagt, at hun ikke blot vil beskæftige sig med en fremragende tysk historiker, men med »et dybt engageret menneske«. Ritter var stillet overfor store problemer: Tysklands omskiftelige nyere historie, historikerens rolle i det moderne samfund, historien set i forhold til andre videnskaber. For Ritter var det at være tysker (med rod i Wilhelm II.s tid) og lutheraner næsten eet og det samme og bestemmende for hele hans politiske syn: »... das Ideal der Staatsmannschaft, das mir vorschwebt, ist ein zwar kampfbereiter, aber von der sittlichen Vernunft gelenkter Machtgebrauch«, hvilket han

nærmere definerer. Ritter følte sig forpligtet til at deltage i tidens politiske debat, gik i Hitlertiden ind i tysk modstandsbevægelse og sad fængslet i vinteren 1944–45. Efter krigen manede han på særpræget vis til »Neubesinnung«. Allerede i 1920'erne havde R. rejst spørgsmålet: om en sammenhængende tysk nation var mulig uden monarkiet, og 1940 udgav han »Machtstaat und Utopi«, et tema, der – skriver Floto – »i bogstaveligste forstand er liv og død for forfatteren«. Her søger han at forklare den særlige tyske udvikling af stats- og magtbegrebet, for ham en optakt til »et rent personligt opgør med tysk idealistisk filosofi og historieskrivning«. Et konservativt grundsyn i forening med en dyb nationalfølelse og lutherske ansvars- og pligtideal kendetegner Ritters forfatterskab. Hans hovedværk, »Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des »Militarismus« in Deutschland« I–IV (1954–68), var med sit oprindelige sigte et våben i kampen mod Hitler. »Ritter plæderer et subjektivt-objektivt forståelsessynspunkt, en på een gang engageret og dog distanceret historieskrivning« (s. 65), og hans tankegang kan synes paradoksal. Men Inga Floto tør mene, at R. ville have mødt den tysk-angelsaksiske kritik, som ikke mindst efter hans død (1967) er rettet mod hans indsats som efterkrigshistoriker, med et for ham karakteristisk luthersk-betonet »Dennoch«.

En kort omtale af *Lorenz Rerup*: »Omkring historikernes databegreb« (s. 237–246) kan vel placeres før overgangen til en række afhandlinger om højst forskellige emner fra det 18. til ind i det 20. årh. – Rerup beskæftiger sig med historikerens problemer ved rekonstruktion af fortiden ud fra et som oftest utilstrækkeligt eller flertydigt kildemateriale. Med H. P. Clausen fastslår han: »Data må altid opfattes som historikerens beskrivelse af sine iagttagelser af kilden«, der for ham er et manifest foreliggende system af [latente] data; fra dette i relation til andre data-systemer kan historikeren isolere og begrunde de til empirisk dokumentation egnede data. Der er herhjemme siden Erslev sket en forfinelse af begrebsapparatet. Clausens ret enkle skematiske fremstilling af forskningsprocessen anføres, men det er værdifuldt, at Rerup hertil føjer *eksempler* på data. Det første angår, hvad Erslev kaldte »slutning til ydre virkelighed« (den unge A. D. Jørgensens afhandling om strandfriserens foregivne selvstændighed i middelalderen), det andet et så nytidshistorisk problem som tolkningen af storadmiral Dönitz' svar på den radiotelegrafiske meddelelse 30. april 1945, hvorefter Hitler havde indsat *ham* til sin efterfølger i stedet for Göring. Problemet kompliceres ved, at D. ikke havde kendskab til Hitlers død kort forinden og muligvis umiddelbart efter skulle møde Himmler, der vel anså sig selv for Hitlers sandsynlige efterfølger. Svenskeren Sjøstedt så derfor (1964) i Dönitz' bekræftelsestelegram et udtryk for anskuelser, der *kunne* blive D.s sidste politiske udtalelse og derfor skulle overbevise førerhovedkvarteret om, at han

ikke var nogen forræder. Efter den tyske historiker Reimer Hansens opfattelse (1966) måtte D. derimod som (endnu kun) designeret efterfølger have følt sig bundet af sin troskabsed til føreren, men havde samtidig – med den vordende statsmands diplomatiske snilde – givet sit svar en flertydig formulering. Rerup fremhæver, med støtte i filosofen Jørgen Døørs ræsonnementer, det væsentlige forhold, at de nævnte forskere var udsat for samtidsbestemte og afgjort ikke værdineutrale påvirkninger.

Sv. E. Green-Pedersens afhandling »Teologi og neger-slaveri« (s. 71–87) har den orienterende og afgrænsende undertitel: »Erik Pontoppidans fortale til L. F. Rømer: Tilforladelig Efterretning om Kysten Guinea, 1760«. Tidligere har Green-Pedersen (i Arkiv, bd. 3, 1969, s. 19–36) gjort rede for 1792-forordningen om Danmarks ophævelse af neger-slavehandelen, der nærmest kom »som et lyn fra en klar himmel«. Pontoppidan motive-rede i sin lange fortale til sukkerraffinadør Rømers bog sit forsvar for neger-slaveriet dels med, at negrenes tilstand i regelen ikke blev ringere ved overførslen til Vestindien, dels med at de dér blev »Christi Frigiorte, skjønt Menniskens Tienere«. Også hos ældre forfattere var foragten for negrenes oprindelige religion fremtrædende, og slavesystemets moralske berettigelse blev næppe nok diskuteret før i tiden efter 1761, da det bl. a. skete indenfor brødremenigheden i Dansk-Vestindien. Men endnu o. 1790 kunne Hans West i en St. Croix-beretning udtale, at han havde anset slaveriet for uværdigt for kristendommen, indtil erfaringen overbeviste ham om det modsatte. – Der er meget interessant i Green-Pedersens dokumentation, men det kan overraske, at han havde ventet en (i nutidens øjne) mere human opfattelse, skønt datidens sociale menneske-vurdering dog er ham bekendt (jfr. henvisningen til Povl Bagges afhandling om emnet i Hist. Tidsskrift 11. rk., 3. bd., s. 649–91). Den, der i sin egen levetid har erfaret adskilligt m. h. t. sociale omvurderinger, er mindre forbavset over ændringer i race- og standsopfattelser siden 1700-tallet.

Den sociale menneske-vurdering i 1700-tallet er også et centralt problem i *Erik Stig Jørgensens* afhandling, »Den lærde stand i Jens Schelderup Sneedorffs forfatterskab« (s. 157–179). Samtidig er emnet højaktuelt, mens dette skrives (debatten i januar 1974 om vor tids akademikere som »herskende klasse«!). Da Sneedorff 1761–63 udgav Den patriotiske Tilskuer, faldt det ham naturligt i Spectatorstil at præsentere et diskutere-nde »selskab«, der afspejlede det traditionelle danske standsskema: adelsmand, præst, købmand og bonde. Men Stig Jørgensen påpeger, at S. utvivlsomt snarere regnede med et trestandsskema: adel, middelstand og bonde. Middelstanden opfattede han dog som delt. Hans syn på købmandsstanden var merkantilistisk præget, men han havde personlig tilknytning til en anden klasse af middelstanden, videnskabens dyrkere. »Fusionen af de næringsdrivende borgere og de lærde til en middelstand er en af de vigtigste socialhistoriske foreteelser i vor nyere historie«,

fremhæver Stig Jørgensen, idet han – også med henvisning til Povl Bagges ovennævnte afhandling – sporer begrebet middelstand tilbage til o. 1700, men »i fuldt flor« finder han det hos Sneedorff. Hos denne løber den merkantilistiske forestilling om, at kapitaldannelsen sker i handelen, sammen med oplysningstidens værdsættelse af videnskaberne betydning for økonomisk vækst og for fremskridt i almindelighed. »Tilsammen danner de et begreb om middelstanden som samfundets egentlige kraftcentrum« (s. 163). Sneedorffs syn på videnskaberne og de lærdes funktion præges af »harmonisk oplysningstankegang«. Idet S. måler videnskabens værdi efter dens samfundsmæssige nytte, må han mene, at sognepræsterne bedst forstod at formidle oplysning med hensyntagen til hver samfundsgruppes specielle behov. Iøvrigt opfattede S. statsvidenskaberne som sin tids vigtigste bidrag til den menneskelige erkendelse, han lagde især vægt på det praktiske, havde planer om en reform af universitetet (»en art moralsk-samfundsvidenskabelig enhedsuddannelse for gejstlige og jurister«), således at man fik videnskabeligt skolede embedsmænd. Interessant er redegørelsen for Sneedorffs ihærdige, men vanskelige forsøg på at forlige sin »hierarkiske samfundsopfattelse« (bl. a. adelens eneret til de højere embeder) med, at han jo var »intellektuel og emotionelt stærkt optaget af de forandringer i den sociale menneskevurdering, som den nye opfattelse af videnskaberne betydning efter hans mening måtte medføre« (s. 177). – S. døde 40 år gl. i 1764. Havde han som en mand i treserne kunnet opleve den store reformtid, ville hans syn på den lærde stand som placeret »neden for samfundets top og udelukket fra dets ledende poster« trods alt have fået nye perspektiver.

Et specielt økonomisk problem fra enevældetidens slutning er skarp-sindigt vurderet i *Niels Petersens* »Statslån i dølgsmål« (s. 215–236). Danmark optog mellem 1825 og 1849 ikke noget udenlandsk statslån, idet en kontrakt i febr. 1835 med bankierhuset N. M. Rothschild i London om et betydeligt lån aldrig blev effektueret og kontrakten i 1838 annulleret. De strengt hemmelige forhandlinger har i mere end 100 år været ukendt for historikerne. Først 1943 og 1963 er der til Rigsarkivet afleveret materiale, hvoraf det bl. a. fremgår, at låneaftalen af 1835 var led i en langsigtet stabiliseringsplan, der tog sigte på i ca. 20 år at skaffe dækning for et årligt kasseunderskud på ca. 1 mill. rigsbankdaler (finansminister A. W. Moltkes forestilling af 31. decbr. 1833). Statsgældsdirektionen havde tillid til huset Rothschild som »låneentreprenør«, mens man havde haft skuffelser med et lån af 1825 hos det konkurrerende hus Wilson. Grosserer, hofråd Josef Hambro blev den, der ledede forhandlingerne med brødrene Rothschild i London og Paris; hans rapporter til København afslører, at J. H. til dels optrådte som stråmand for regeringen. Lånebetingelserne var tilfredsstillende, navnlig da et forskud ville sikre mod likviditetskrise. Men forudset blev der i de første stænderfor-

samlinger (Roskilde og Itzehoe fra 1. okt. 1835) rettet kritik mod regeringens finanspolitik og rejst krav om en redegørelse for dens dispositioner m. h. t. statsgælden siden 1814. Lånekontrakten blev under disse forhold et pinligt problem; sagen kom ind i en ny fase, som ikke klart kan belyses. En ny lånekontrakt blev ratificeret 27. juli 1837 og forhandlinger indledt om en konvertering af det Wilson'ske lån fra 1825. Statsgældsdirektør Nic. Holten synes at have været en meget selvstændig embedsmand og utvivlsomt den, der målbevidst satte igennem, at det nye udenlandske statslån blev annulleret – en politisk nødvendighed, skønt den finansielle udvikling ingenlunde havde gjort lånet overflødigt.

I »Danske neutralitetsplaner 1853 – form og omfang« (s. 247–273) påpeger *Jørgen Schoubye* indledningsvis, at dansk udenrigspolitik i 1700-tallet er relativt uudforsket, ligesom der også m. h. t. det følgende århundrede er betydelige lakuner i vor viden. Langt fra afklaret er således optakten til de nordiske neutralitetsforhandlinger kort før krigen mellem Rusland og Tyrkiet 1853. Den danske og den svensk-norske regering var stort set enige om at føre »en streng neutralitetspolitik«. Men under danske statsrådsforhandlinger i juni 1853 regnede udenrigsminister C. A. Bluhme og krigsminister C. F. Hansen med den mulighed, at Sjælland i tilfælde af en stormagtskonflikt kunne blive besat, snarest vel af England, og især Preussens stilling (evt. besættelse af Jylland) måtte i så fald indgå i betragtningen. Regeringen ville derfor i Berlin og Wien søge støtte til en foreløbig dansk proklameret af en streng neutralitetspolitik. Magtbalancen i Østersøen og de tyske magters stilling under en europæisk krig kunne blive afgørende for den danske regerings valg mellem neutralitets- og alliancepolitik (men hvilken?). Statsrådet erkendte Danmarks militære svaghed. Ved krigens udbrud i juli søgte regeringen gennem sin Stockholm-gesandt nærmere information om den svensk-norske neutralitetspolitik og følte sig samtidig for m. h. t. mulighederne for at skabe et fælles nordisk-preussisk-østrigsk neutralitetssystem. Den svensk-norske regering ønskede derimod en koordineret nordisk optræden og hemmeligholdelse af neutralitetsplanerne. Først efter at de danske sonderinger i Berlin og Wien havde vist sig resultatløse, kunne forhandlinger om de nordiske staters neutralitetsprincipper genoptages. Den svensk-norske regering ønskede at få disse anerkendt ved specielle konventioner med de krigsførende magter, men det danske statsråd forkastede dette forslag. Væsentligt ud fra engelsk diplomatisk kildemateriale mener *Schoubye* at kunne sandsynliggøre, at *Pluhme* ønskede at føre en uvæbnet neutralitetspolitik, der i hævdelser af Danmarks neutrale status åbent proklamerede egen magtesløshed, en realistisk politik med linjer, der peger frem mod vort århundrede.

Folkevalgte parlamenter verden over har med »en vis forlegenhed« måttet lovgive om medlemmernes eget vederlag. *Kristian Hvidt* belyser

problemet for Danmarks vedkommende, men indleder afhandlingen »Vederlag til politikerne før og nu« (s. 89–107) med en kort og klar oversigt over de principper, der gennem tiderne er lagt til grund for fastsættelsen af betaling for politisk arbejde i folkestyrede stater. For en historisk betragtning er det et væsentligt spørgsmål, om vederlagene blev fastsat så lavt, at de dannede en social barriere i det politiske liv; godsejere og embedsmænd var jo i forrige århundrede forholdsvis stærkt repræsenteret i rigsdagen og langt flere gårdmænd end husmænd og arbejdere blev indvalgt. Indenrigsministeriet kunne i 1881 oplyse, at danske rigsdagsmænd fik meget små diæter, også sammenlignet med kolleger i Norge og Sverige (i den tyske rigsdag og det engelske palament ydedes intet vederlag!). En beskeden forhøjelse gennemførtes først i 1903, en større i 1918 »på grund af dyrtiden«, og endelig vedtoges i 1920 – efter at de politiske storme havde lagt sig – et helt nyt aflønningssystem, der senere i hovedtrækkene er fastholdt: vederlaget fastlagdes på et bestemt ministerielt tjenestemandsniveau, men blev noget højere for rigsdagsmedlemmer boende mindst 20 km fra København. Debatten om vederlaget har været livlig i de senere år, i sammenhæng med spørgsmålet om en tillidskrise mellem folketinget og vælgerne; efter kommunalreformen i 1970 meldte sig et nyt problem: Burde ikke blot borgmestre og amtsborgmestre, men også menige medlemmer af kommunalbestyrelser og amtsråd have tjenestemandslignende vederlag? – Sikkert med rette fremhæver Hvidt, at det ikke skyldes vederlaget, men særlige erhvervsforhold, når detailhandlere og funktionærer i privat erhverv er underrepræsenteret i folketinget; han nævner tillige husmænd, men kunne utvivlsomt i dag medregne det flertal af gårdmænd, der ikke har fast medhjælp.

Ole Lange har i afhandlingen »Mysterious mr. Dunn« (s. 181–201), som undertitlen oplyser, fremlagt »En kildekritisk undersøgelse af C. F. Tietgen som international foretager 1869«. Udgangspunktet er et brev april 1882 fra en mr. J. G. Dunn til Hongkong-administratoren W. H. Marsh indeholdende et resumé af C. F. Tietgens ansøgning 1869 til den russiske regering om koncessionen på anlæg af en telegraflinie mellem Kina, Japan og Europa via den næsten fuldførte transsibiriske telegraflinie og søkabler fra den russiske stillehavskyst. Tietgen fik koncessionen og opbyggede på denne basis Store Nordiske Telegraf-Selskabs virksomhed i Det fjerne Østen. – Her skal ikke forsøges et rids af de problemer, som indholdet af denne den eneste kendte kilde til Tietgens ansøgning giver et indblik i. Lange fastslår, at næsten alle konkrete oplysninger i resumeet kan kontrolleres og er korrekte. Men hvem *var* denne mystiske John George Dunn, og hvorfra havde han sin forbavsende sikre viden? Begge dele er ufuldstændigt oplyst. Kun med mellemrum kan han spores i perioden 1863–89, snart i Fjernøsten, snart i London eller St. Petersborg. Det var Dunn, der bragte nyheden om Store Nordiskes overens-

komst med Li Hung-chang i juni 1881 til den britiske minister i Peking og dermed startede selskabets årelange strid med Eastern Extension. Sandsynligvis har J. G. Dunn meddelt de britiske myndigheder oplysningerne om Tietgens ansøgning i 1869 for at diskvalificere det danske selskab; hans karakteristik af danske i Store Nordiskes tjeneste var intet mindre end skrap. 1881 stod den britiske konkurrent overfor et nyt fjernøstligt initiativ fra Tietgens side. Men uanset motiverne var mr. Dunn øjensynligt en pålidelig informationskilde, "a man of undoubted intelligence" og særdeles virkelysten, som den britiske minister i Peking i januar 1882 fremhævede i en indberetning til Foreign Office. »Trods mystikken må man forlade sig på ham« er Ole Langes afsluttende vurdering.

Birgit Nüchel Thomsen behandler »Andelsbevægelsen og kapitalisterne. Planen om et baconkartel 1890–91« (s. 301–330). Hun indleder med at konstatere, at litteraturen om andelsbevægelsen »har overvejende været en ideologisk engageret litteratur«, forankret i den folkelige og sociale rejssning, men ret uinteresseret i modgående strømninger og faktorer i samtiden. Noget er der om det, og det begivenhedsforløb, som afhandlingen så detaljeret skildrer, har i høj grad interesseret anmelderen, der for mange år siden i en radioudsendelse søgte at give et indtryk af delte meninger også blandt andelsfolk, da der i 1890–91 skulle tages stilling til de Tietgen-Heymanske planer om et landsomfattende aktieselskab, »et storstilet forsøg på at sammensmelte de stridende andels- og privatinteresser.« Grosserer Ph. W. Heyman var storaktionær i Tuborg og i mange år direktør; han ejede en del slagterier og havde aktier i andre. Gennem hans og Tietgens arkiver er det muligt at følge de forskellige faser i forsøget på at realisere de to mænds planer. Heyman havde ideen til en landsorganisation endnu før der fandtes andelsslagterier; hans forslag er forøvrigt publiceret. På »Børsmødet« i juli 1890, hvor både landboforeninger og andelsslagterier var repræsenteret, forfægtede forstander Peter Bojsen, Gedved, andelsprincippet (»vi stemmer efter personer og ikke efter kapital«) og kunne ikke anerkende Heymans »effektfuldt« fremførte synspunkt: at privatslagterierne gav producenterne højere priser end andelsslagterierne. Tietgen fremkom ved mødets slutning med et mindre vidtgående forslag, et udvalg blev nedsat, og Heyman udformede et revideret sammenslutningsforslag, der i august blev drøftet i et underudvalg. Bojsen og andelsfolkene stod dog fast på deres selvstyrekrav, og forhandlingerne gik i stå for først at blive genoptaget under en kritisk økonomisk situation. 11. maj 1918 lykkedes det Tietgen at gennemføre en overenskomst om »De danske Svineslagterier«, med vidtgående indrømmelser til andelsslagterierne. Der rejste sig dog en kraftig modstand, og Tietgen skitserede ved det 2. Børsmøde 25. juni et nyt forhandlingsgrundlag. Landboforeningernes og de frie producenters repræsentanter

havde formentlig gerne set det endelige forslag realiseret, men andelslagterierne afviste det, og da landboforeningerne var »opblandede med andelsfolk«, brast også Tietgens sidste samlingsforsøg (november 1891). – I »Konklusion« hælder Nüchel Thomsen til den anskuelse, at sammenlutningsplanens forlis – »i hvert fald på kort sigt og set fra en økonomisk synsvinkel« – betød et tab for danske svineproducenter og dansk landbrug.

Niels Thomsens »Venstremænd i vildrede« med undertitlen »Vælgerreaktioner ved folkeafstemningen 1916« (s. 349–383) er et særdeles grundigt forsøg på en udredning af årsagerne til, at venstrevælgerne delte sig så stærkt og geografisk set uensartet ved den første folkeafstemning i Danmark (om salget af de dansk-vestindiske øer). I en rigsdagskommission stod venstremændene sammen med radikale og socialdemokrater som salgstillhængere, mens 7 af 8 konservative gik imod, men ved afstemningen var deltagelsen ret ringe, og halvdelen af de jyske sogne gav et nejflertal. Den politiske situation er skildret i hovedtræk, men navnlig klarlægges de forskellige tendenser indenfor venstrepressen: 7 venstreblade var afgjort *imod* øsalget, mens 8 blade med et næsten dobbelt så stort oplag var klart *for*, 11 andre med et noget større oplag anbefalede ligeledes, men debatten i disse blade var mindre ensidig; 6 venstreblade sagde forbeholdent ja, 13 stillede sig neutralt, men 6–7 af dem »kombinerede den officielle neutralitet med nejfarvet reportage og aggressiv polemik mod regeringens fremfærd i denne sag«. Der anføres statistiske beregninger over afstemningen i København, på øerne og i Jylland sammenholdt med 1918-folketingsvalget, sandsynlige andele nejstemmer fra venstrevælgere i folketingskredse og bladkredse, Indre Missions indflydelse målt efter stemmeandele ved landstingsvalg 1918 eller kommunalvalg 1917 (subsidiært 1909, 1913 eller 1921!), ja, selv den udbredte »agrariske harme«, specielt over maksimalprisordningen for rug, indføres i den yderst komplicerede og ret usikre analyse.

Poul Jensens muntre titel, »Parlamentarismen er en letbenet dame« (et tillempet citat), har den nøgterne undertitel: »Skitse til fortolkning af finanslovsafstemningen i folketinget 21. marts 1929« (s. 129–155). Det drejer sig om den betydningsfulde politiske episode, der indtraf, da de konservative og ligeledes de radikale nævnte dato afholdt sig fra at stemme for finansloven, som derefter nedstemtes af 52 socialdemokrater mod Venstres 45 stemmer. Statsminister Th. Madsen-Mygdal fik folketinget opløst, og ved aprilvalget skabtes det flertal, der blev grundlag for 11 års socialdemokratisk-radikalt styre. Den populære opfattelse af det, der skete hin martsdag, har været den Jul. Schovelin'ske: at »piccoloen [Christmas Møller] tabte suppeterrinen«, men en nyere, indgående fortolkning (Erik Rasmussen) regner snarest med, at den konservative folketingsgruppe – »enten i ufornuftig trods eller ud fra en langsigtet be-

regning« – bevidst valgte den vej, der sandsynligvis ville fjerne grunden under Madsen-Mygdal. Uenighed om forsvarsordningen blev anledning til den skelsættende afstemning og nyvalget. Nu fremhæver imidlertid Poul Jensen en anden mulighed: at den konservative folketingsgruppe ved at undlade at stemme for finansloven *ikke* tilsigtede et brud med regeringen, men fuldførte en finanspolitik (efter forbillede fra en finanslovsafstemning i marts 1925, som Christmas Møller under valgkampen i 1929 kunne henvise til), der – hvis den var lykkedes – ville have skaffet de konservative indflydelse på finanslovs-krisens afvikling og dermed muligvis på forsvarssagens skæbne. Eftertiden har anset Madsen-Mygdals beslutning den 22. marts om folketingsopløsning og nyvalg for en selvfølgelig og nødvendig konsekvens af finanslovens forkastelse, men Poul Jensen argumenterer i hovedsagen for den opfattelse, at den konservative folketingsgruppe optrådte »som aktør med en fælles politik«, selv om gruppens enkelte medlemmer iøvrigt kunne have forskellig opfattelse af fællesbeslutningens indhold og hensigt.

Litteraturhistorikeren Vilhelm Andersen holdt af at karakterisere digtere ved deres »livord« (Grundtvig »ånd«, Ingemann »sjæl«, etc.). Forfatterne til de 17 interessante afhandlinger anvender så ofte ordet »engageret«, at det må blive stående som et anerkendende fællesadjektiv til karakteristik af festskriftets kuld af historikere. De er virkelig gået stærkt op i arbejdet.

I oversigten over Povl Bagges forfatterskab kan man finde frem til »Studier over D. G. Monrads Statstanker« (disputats, 1936), J. N. Madvig-afhandlingen (1955) og de meget store udgiver-arbejder, men man konstaterer lidt overrasket, at halvdelen af de mange numre er artikler i Dansk Biografisk Leksikon, deraf langt de fleste om personer fra 1400- og 1500-tallet. Til Bagges mest værdifulde produktion hører de talrige anmeldelser i Historisk Tidsskrift gennem 40 år (heriblandt ikke få veloplagede oppositioner) samt en række nekrologer. Nu og da møder man Povl Bagge i dagspressedebat (nr. 62, 89 og 95), også dér som saglighedens ansvarsbevidste defensor. Centralt i hans forfatterskab står behandlingen af historien som videnskab og dens forhold til andre videnskaber.

Fridlev Skrubbeltang

Hans Kuhn: Das alte Island. Düsseldorf-Köln, Eugen Diederichs Verlag, 1971. 287 s. 1 kort. DM 32.

Den højt fortjente professor i nordisk filologi ved Kiels universitet, Hans Kuhn, har udarbejdet en håndbog over islandske antikviteter til brug for dem der uden forkundskaber læser de islandske sagaer i samlingen Thule

som Dietrichs forlag har genudgivet. Allerede ved samlingens grundlæggelse for 50 år siden følte der behov for en oversigt over den nødvendige baggrundsviden, og den blev besørget af værkets redaktør, den tyske nordist Felix Niedner, under titlen *Islands Kultur zur Wikingerzeit*. Når man har fundet tiden inde for en ny bearbejdelse, skyldes det ifølge forordet at den islandske forskning i mellemtiden er nået til erkendelse af at det ikke er nok at kende den tid sagaerne foregår i, man må udvide synsfeltet til hele perioden frem til den endelige fiksering af alle de relevante skrifter, det vil sige til underkastelsen under Norge i 1262-64. – Tidsrammen viser en for emnet karakteristisk sammenblanding af politisk og litterær historie: adskillige af de såkaldte *Islændersagaer* må være forfattet efter fristatens undergang. – Den anden grund til at erstatte Niedners værk med et nyt angives at være at man ikke mere anser det sagaerne beretter som ren historie.

Når Hans Kuhn derefter fortæller om familie og samfundsforhold, om bosættelsen, hus- og gårdbygninger, om politiske og sociale institutioner, om etik, religion, sprog, kunst og litteratur, behandler han tiden fra ca. 900 til 1300 som en enhed, selv om han af og til markerer at et og andet forhold nok kun hører den senere del af perioden til. Specielt når det gælder religiøse forhold kommer man jo ikke uden om at skelne mellem hedenskabets og kristendommens epoke. Men når der, måske af hensyn til at fremstillingen skal være let tilgængelig, afstås fra dokumentation, og kilderne kun bruges tilfældigt som illustration, bliver udsagnetenes gyldighed usikker. Det er ikke nok at sige at *Landnamabok* er blevet til over en lang periode, når man derefter refererer dens fremstilling af bosættelsen på Island uden kommentar. Heller ikke at skrive et udmærket afsnit om sagaerne med tilslutning til moderne islandske forskeres opfattelse af dem som skrevne af mere eller mindre identificerbare forfattere i det 13. årh., hvis ikke det indses at en række af de emner der her tages op kun kan belyses i fristatstidens sidste århundrede.

Problemet er om vi overhovedet har mulighed for at studere det Island som landnamsmændene og deres børn levede i. Da det har så store perspektiver for Nordens historie iøvrigt, ja for alle germaners, fordi man så ofte har henvist til islandske forhold når man beskæftigede sig med tilstanden før påvirkningen fra den romersk-kristne kultur satte ind, vil jeg tillade mig at gå ud over Kuhns bog og pege på nogle tendenser i den aktuelle forskning.

Den islandsk-fødte universitetslektor i Bergen Magnus Stefansson har i nogle forelæsninger, der senere skal publiceres,¹ stærkt fremhævet at den fulde konsekvens af erkendelsen af islændersagaens tilblivelsestid ikke er draget i samme grad som det er sket for kongesagaernes ved-

¹ Det følgende gengives med M. S.'s venlige samtykke (red.).

kommende. Og selv om der er gjort store fremskridt i forståelsen af Landnamabok, er dens værdi som kilde knap nok gjort op. Are Frodes Islendingabok er stort set endnu den uanfægtede autoritet til de første 250 år af Islands historie: man har diskuteret enkeltheder, men ikke anfægtet helhedsopfattelsen, at det gamle islandske samfund var båret af uafhængige høvdinges respekt for loven, de fælles beslutninger på altinget og for hverandres rettigheder. Det hænger ikke blot sammen med de store kildekritiske vanskeligheder, at der ikke findes skriftlige kilder ældre end Ares tid, men også med hvad man har kaldt »den islandske myte«: at uafhængigheden af fremmed magt, lighed mellem borgerne og den enkeltes forpligtelse over for fællesskabet ikke alene var idealer, men at det også blev praktiseret i sagatiden. Man underkender ikke de mørke sider, at der eksisterede trældom, at kvindernes retslige stilling var ringere end mændenes, og at det kun var en begrænset del af de frie mænd der kunne udnytte deres politiske rettigheder, men de anses for tidstræk, og fristatens aristokratiske karakter hidledes fra den påståede dominans blandt indvandrerne af høvdinge fra det norske vestland der ikke ville underkaste sig Harald Hårfagers enestyre. Selv en erklæret marxistisk fortolkning af Islands historie, Einar Olgeirssons Fra ættesamfund til klassestat (norsk oversættelse 1969) opererer med fristatstiden som en guldalder: ættesamfundet uden tyranniske konger og undertrykte bønder fik så lang en levetid på Island takket være landnamsmændenes klogskab og retssans, medens det andetsteds hurtigt blev opløst i klasser af udbyttere og undertrykte. Først med underkastelsen under Norge holdt den feudale produktionsmåde sit indtog på Island.

I den meget fascinerende studie i nogle islændingesagaers livsbillede som den danske litteraturforsker Thomas Bredsdorff udsendte i 1971, *Kaos og kærlighed*, vises det at denne islandske myte også findes i sagaerne. Over for en idealtilstand i landets ældste historie sættes en kriseperiode hvor virkeligheden er ude af takt med idealet som det er nedlagt i love og konventioner, for så i nogle af de berømteste som Njals saga at tone over i et tredje studium, et fremtidigt lykkelige hvor freden opretholdes, ikke af love, men i kristen barmhjertighed mellem menneskene. Sagaerne udspilles altid i mellemfasen »mellem erindring og håb«. Når de er henlagt til trosskiftets tid, er det fordi to religioners brydning skabte den baggrund af usikkerhed om normerne som er deres atmosfære. Men det er det 13. årh.s fejdetid, Sturlungetiden, forfatterne hører hjemme i, det er den samtid der har udfordret dem: »Den islandske myte var svaret på et psykisk behov i deres selvforståelseskamp«. Det er Bredsdorffs særlige fortjeneste at have påvist et hidtil ganske upåagtet mønster i sagaerne: erotisk udfoldelse mod samfundets konventioner er begyndelsen til konflikter flere generationer frem i tiden: »Kærligheden er ikke bare en sag der angår to parter; den er et samfundsanliggende og hvor den

ikke kanaliseres ind i de rammer samfundet har fastlagt, er selve dets orden truet.« Her er, ved siden af præstationsdriften, det der skaber uroen blandt mennesker og forhindrer at den gamle idealtilstand da aftaler blev overholdt og slægten var øverste myndighed kan genoprettes før en ny højere autoritet, kristenkærligheden, har fået magten i menneskenes hjerter.

Det er det »livsbillede« Bredsdorffs fortolkning af sagaens samlede ud-sagn tegner, idet han vender sig mod den hidtidige stykkevis udnyttelse af teksterne. Jeg finder den overbevisende, undtagen hvor han forsøger at opstille sagaerne i tidsfølge alt efter hvor helstøbt dette mønster er blevet: før den klassiske fase falder de individuelle og de samfundsmæssige konflikter fra hinanden, efter den er samfundsordenen så etableret at konflikterne foregår i dens grænseområde mellem fredløse eller andre der står uden for det anerkendte samfund, for så tilsidst i det 14. årh. fornaldersager at træde helt uden for virkeligheden og behandle ridderens kamp med dragen i skoven! Det sidste stadium er velunderbygget, de andre forskelle kan vel bero forfatterens forskellige interesser og temperamenter?

Den islandske myte må tages med i betragtning når fristadstidens historie skal skrives. Men gør man det og gennemfører man den kildekritiske analyse af de mange berettende kilder, kan denne historie blive rigere end noget andet lands i højmiddelalderen. For at få udviklingen frem, forskellen mellem tidligt og sent, må man først og fremmest inddrage levningsmaterialet, de arkæologiske fund og diplomerne. De er begge sparsomme, og dokumenterne belyser kun tiden efter 1000. Magnus Stefansson har i de nævnte forelæsninger fremdraget træk der tyder på at landnamstidens samfund var forholdsvis egalitært med mange ikke særlig mægtige høvdinge. Gode-institutionen i dens tidlige form da den skyldes bøndernes personlige og frivillige tilslutning til en gode der forestod forskellige fælles funktioner var næppe »blitt til i et samfund hvor makten var samlet på få hender.« Men fra begyndelsen af 1000 tallet udvikler der sig en stærk høvdingemagt, flere godedømmer bliver slået sammen, på altinget kan enkelte få deres vilje gennemført ved hjælp af deres store følge og øvrige personlige magtressourcer, væbnede opgør mellem de førende slægter bliver almindelige med stadig større muligheder for infiltration af norske interesser – det er Sturlungetidens og sagadigtningens miljø der nu opstår. Tildels er magtkoncentrationen og den voksende sociale differentiering en følge af at landet er fuldt udbygget: der er ikke længere brugbar, ubesat jord til nye kræfter, man måtte slå om den gamle. Kirkens udvikling i 12. og 13. årh. som anmelderen har studeret (Scandia 1960) afspejler de voksende forskelle i samfundet: både de økonomiske ressourcer og lægmændenes dispositionsret over dem er yderst forskelligt fordelt, og i fastlæggelsen af tiendedistrikter kom bis-

perne til at opbygge et helt hieraki af kirkerne, sandsynligvis bestemt af kirkeejernes respektive sociale status.

Derved kom virkeligheden ud af trit med loven og dens idegrundlag. Men sagamændene kunne ikke overse denne overpersonlige udvikling og søgte årsagen til den krise de fandt i deres land i de enkelte menneskers driftudfoldelse på tværs af samfundets konventioner og interesser. Det gamle Island som urnordisk »Idealtypus« i Kuhns skildring har aldrig eksisteret: de sociale, økonomiske og politiske forhold han beskriver har højest gyldighed fra fristattidens sidste århundrede, ideologien kan findes hos de frode mænd i 1100-tallets første halvdel – og til den dag i dag!

Inge Skovgaard-Petersen

N. Skyum-Nielsen: Kvinde og slave. Danmarkshistorie uden retouche, 3. Scandinavian University Books, København, Munksgaard 1971. Ill. Indb. 97,75 kr.

Det er vist et af vore nationale kendetegn, at vi er så overbeviste om vore forfædres fortræffelighed og vore forgængeres utilstrækkelighed; derfor føles der mindst en gang i hver generation behov for at tage fortiden op til revision. Det gælder så hver gang om at finde en ny indfaldsvinkel, hvorfra historien kan anskues til glæde og gavn for lydhøre elever.

Det er i og for sig ganske naturligt, at det blandt min generation af historikere måtte blive den skarpsindigste af alle, den mest iderige og myreflottige Niels Skyum-Nielsen, som uforfærdet tog udfordringen op. Hans plan – som desværre kun de læsere, der har været så heldige at få en reklametryksag om *Kvinde og Slave* fra deres boghandler, er blevet indviet i – går ud på at skildre den ældre Danmarkshistorie i 5 bind. Skyum-Nielsen regner med at nå frem til 1550, mens Arup gik trekvart århundrede længere frem, før han lod solen gå ned over Kirstine Munk og hendes smukke børn. Logisk og konsekvent deles de 5 bind i tidsrummet fra en uendelig fjern fortid til år 800, dernæst en periode på 185 år, en på 165 år og de to sidste på hver 150 år. Overalt klare, runde årstal. Sidste bind skal slutte 1550, ikke med kongerne Christian 3.s og Christian 2.s død 1559 eller de uden- og indenrigspolitiske vigtige år 1544/45; 4. bd. skal gå til 1400 – ikke 1412 el. rimeligere 1397; det udkomne 3. bd. går fra 1085 (Knuds gavebrev) til 1250; endelig skal 2. bd. meget passende begynde år 800, da Godfreds virke starter nogenlunde samtidigt med Karl den Stores kejserkroning.

Skyum-Nielsen har valgt at starte i midten og vil så fortsætte med først to skridt frem og siden to skridt tilbage. Bindtitlerne består af to led forbundet med et og, bortset fra nr. 2, der ret traditionelt skal hedde »Vikingen« – man kunne have ventet »Hærfolk og husfolk« eller »Søens og landets plovmænd«. Korte titler må altid indeholde en grov generali-

sering, men mens »Vikingen« 800–1085, »Fattigfolk og høvdinge« 1250–1400 og »Adel og prædikanter« 1400–1550 dog indeholder væsentlige elementer i tiden, kan man vel gå ud fra, at »Kannibal og flintsmed« har udspillet deres rolle meget længe, før vi når frem til år 800. På samme måde virker titlen på det foreliggende bind søgt. Begreberne »kvinde« og »slave« kan hverken opfattes som identiske eller sideordnede, selv om Skyum-Nielsen ser begge begreber som udtryk for de undertrykte i samfundet, og dette med en vis ret. Men parallellen halter. Det kan være rimeligt at regne slaverne blandt de dårligst stillede i samfundet – juridisk, socialt og økonomisk, og da samtidig deres rolle som samfundsklasse er udspillet i løbet af dette tidsrum, kan det forsvares at opfatte »slave« som et karakteristikum for perioden. Kvinde(n) udgør derimod som biologisk væsen til alle tider og i alle samfund ca. halvdelen af menneskeheden; også som samfundsvæsen må hendes stilling relateres til *manden* – evt. familien, men ikke til en eller anden særlig gruppe, hvis eksistens er betinget af samfundets økonomiske opbygning, og som består af begge køn. Ganske vist vil der være en nøje sammenhæng mellem samfundsmodellen og kvindens stilling, men denne behøver dels ikke væsentligt at influeres af, at et samfund ophører med at benytte slaver, dels ikke at være ens i alle samfund med slaver. Endelig er der næppe grund til at tro – endsige noget bevis for, at kvindens stilling i det danske samfund 1085–1250 var meget anderledes end i de omgivende perioder, selv om kvinderne synes at være svagere repræsenteret i de skriftlige kilder fra ældre middelalder end fra vikingetid og den senere middelalder. Blader man i runeværket, får man det indtryk, at ikke så få sten er rejst enten til ære for *kvinder* – naturligvis ikke ganske almindelige kvinder, men »herskerinder« for at anvende det Wimmer'ske udtryk, eller *af kvinder*, der altså havde myndighed til sligt, for såvidt som de havde *økonomisk* evne dertil. Går vi frem i tiden umiddelbart efter »Kvinde og slave«, finder vi, at 4 udaf vore 5 ældste originale testamenter skyldes velbyrdige fruer. Det må ikke tages til indtægt for, at kvinder hyppigere havde anledning til at gøre testamente end mænd, men hænger sammen med, at disse testamenter fra 1250'erne og 1260'erne er bevaret gennem St. Clara klostres arkiv. Skyum-Nielsen nævner, at ca. 1/4 af de 350 givere, der mindes i Necrologium Lundense, er kvinder (s. 77); i den lidt yngre gavebog fra Roskilde er næsten 1/3 af de nævnte verdslige personer kvinder, og for kongelige personer står det lige: 3 dronninger og 3 konger. I Helms' liste over 140 tidsfæstede personer i Næstved-nekrologiet er der:

5 kvinder af 21 personer før 1300	eller 1/4
8 kvinder af 65 personer 1307–87	eller 1/8
10 kvinder af 59 personer 1420–1500	eller 1/6
1 kvinde af 5 personer efter 1500	eller 1/5

Af ialt 458 nævnte personer hører de 294 hjemme i klostret, af de resterende 164 personer uden for klostret er 61 eller noget over 1/3 kvinder. Disse eksempler er nævnt for at vise, at kildefrekvensen næppe tillader at drage videre slutninger, hverken i positiv eller negativ retning.

Jeg har brugt nogle ord på den samlede plan, fordi jeg synes, at forlaget (og forfatteren) har ladet sine »kunder« i stikken ved ikke at ofre blot en enkelt side herpå i det foreliggende bind. Erfaringen lærer os jo at selv de bedst forberedte værker ofte kan være længe undervejs, og så er det fra et forbrugersynspunkt for dårligt, at man skal være henvist til en tilfældig reklametryksag for at lære planen at kende. Forfatteren har dog afbødet denne mangel noget ved at lade forordet i det udkomne 3. bind have et bredere sigte. Han begynder således: »Mange har villet skrive det danske folks historie i den ældre tid. Det er ofte endt ved en håndfuld konger, bisper og stormænd. Det fortiede flertal – de utrolig mange fattige, syge, gamle og svage – er forbigået.« Skyum-Nielsen mener, at kilderne skabt af nogle få, oftest højt placerede mænd, giver et bedragerisk genskin af fortiden, hvor kvinderne knapt nok er nævnt, og fortsætter, at senere tiders historikere har accepteret, at mændene var næsten ene om at skabe historie. Metodeprofessoren burde her have gjort opmærksom på, at han anvender ordet »kilder« i den snævre betydning: *skriftlige* kilder. Hvis billeder og arkæologiske fund inddrages, får vi en lidt jævnere fordeling mellem kønnene. Man kan heller ikke lade være med at studse over udtrykket »at skabe historie«; konteksten indebærer, at historien opfattes ikke som det passerede, det der skete i fortiden, men som vor viden derom. Da denne viden er ensidig – eller i bedste fald præget af dominanter, kan vi kun opfatte visse sider af historien.

» – uden retouce« forklares i forordet som en understregning af, at det at betragte fortiden fra mandens stade eller samfundspyramidens top er forældet. Lad gå med det. Derimod er den følgende sætning, »Danmark var i tiden 1085–1250 præget af de dårligt stillede mennesker, særligt af slaverne«, i høj grad et postulat. Der tages også straks efter de nødvendige forbehold, at fremstillingen ikke alene er baseret på »det fortiede flertals historie«, men forfatteren har draget nytte af andre forskeres »indgående syslen med aristokraterne«.

Meget prisværdigt har Skyum-Nielsen sat sig som mål at være ajour med forskningens nyeste resultater, et løfte han tilfulde indfrier. Der findes henvisninger til langt over 25 inden- og udenlandske bøger og artikler trykt inden for de allerseneste år – flere så sent som 1970, og i et vist omfang stillingtagen til de deri fremsatte teser. På grund af noternes meget knappe form kan det undertiden være svært at se, om Skyum-Nielsen refererer en forfatters mening, eller om han fremsætter en egen mening i mere eller mindre opposition til den forfatter, der henvises til. Selv de nyeste arkæologiske landvindinger er stort set taget i betragtning, takket

være de mere populære præsentationer af dem i Arbejdsmarken, Skalk og Ale.

Mens Skyum-Nielsen fuldt ud tilgodeser den nye forskning, hvadenten den er med ham eller mod ham, er hans holdning til »aristokraterne« knap så beundringsværdig. Hvorfor skal stormændene kun betragtes *lidt anderledes* (min kursiv) for at undgå, at svage sider og skønhedsfejl re-toucheres væk? Er der da kun tale om *skønhedsfejl* i de tidligere fremstillinger? Man begynder at ane, at en helgardering har været nødvendig.

Hvordan forholder det sig egentlig med denne nye vægtfordeling af stoffet? Der findes ialt 33 kapitler opdelt i 146 afsnit. Måske er det farligt – og usagligt – at lægge for meget i titler, men man får unægteligt bange anelser, når man efter en gennemlæsning af indholdsfortegnelsen må konstatere:

- 1) At et kvindeligt element kun forekommer i een af de 33 kapitloverskrifter (nr. 4 Konge og *dronning*); i underafsnittene sker det dog 4 gange (20, 47, 85 og 104).
- 2) At hvad »slaver« angår, må de omskrives til samfundets nederste lag under en eller anden form for overhovedet at blive repræsenteret i kapitloverskrifterne, f. ex. nr. 5 »Kirker, fyrster og *fattige*«, nr. 10 »Høje og *lave*«, nr. 11 »Land, folk, plov og *hytte*«, og i underoverskrifterne optræder de højst 5 à 6 gange (2, 52, 85 – bogens titel i omvendt orden – evt. 91, 114 og 115).
- 3) At samfundspyramidens top derimod er repræsenteret med kapitlerne 4, 5, 9, 10, 17, 19, 21, 22, 23 og 30 altså næsten en trediedel af af kapitloverskrifterne, og dertil kommer talrige undertitler – ialt 55.

Her er set bort fra de mange almene og politiske afsnit; alligevel indeholder ca. 50 undertitler navne på personer og institutioner i pyramidens top, eller lige under den, så ret beset er stoffordelingen nok ikke så meget anderledes end den plejer at være.

Fremmedord er på mode, men den overdrevne brug af dem kan nok virke afskrækkende på den interesserede læser og irriterende både på studenten, der skal benytte bogen som grundbog, og fagfællen, der jævnlig tager sin tilflugt til bogen som håndbog og som opslagsværk. Et lille udpluk fra den første halve snes sider viser arten: diskriminering (er en af yndlingsgloserne), eksploiterende, eksploiteringsmaksime (s. 1), anakronistiske kuldegyssninger (s. 2), anti-klerikal, kapitalkoncentration, malabarisk, leoninske vers, metrisk præstation, nepotisme, par excellence, de gode public relations, sakraliseringen etc. Irritationsmomentet bliver ikke mindre af, at der ved siden af strømmen af fremmedord anvendes en række ord og vendinger, som næppe kan findes i den store danske ordbog, jeg skal igen begrænse mig til nogle få eksempler fra de første sider:

... *drev* Erik på med helgenkåringen, gammelsindede, kongskirke, nybrudsjord, nyprivilegerede, opnævner, falske sprogmønter, topcirkel.

Men trods unoder og visse hasarderede påstande har professor Skyum-Nielsen sørget for at skaffe sig syndsforladelse i rigeligt mål. På nogle afgørende punkter er hans bog et virkeligt pionerarbejde. De talrige noter og henvisninger, undertiden op imod en snes stykker pr. side, er et verifikationsapparat uden sidestykke. Dertil kommer en litteraturliste på 22 sider; det er vel set før, men tekstens klummeinddeling er opretholdt, og i »notedelen« findes som noget helt nyt en forfatterliste med henvisninger til de sider i »Kvinde og slave«, hvor deres arbejder omtales. Et smukt eksempel til efterfølgelse, men hvem orker det? Det har vel ikke kostet blod, sved og tårer, men uendelig mange timers tålmodigt præcisionsarbejde, som næppe havde kunnet gennemføres uden hengivne og veluddannede »slaver«.

Iøvrigt har jeg et hjertesuk med hensyn til noteapparatet. Det er helt i sin orden, at der gøres udstrakt brug af forkortelser – også en del uraditionelle, da de er skabt med enestående konsekvens, men derved bliver flertallet af noterne meget korte, ofte kun bestående af nogle bogstaver og tal. Da satsen er omløbende uden nogen adskillelse, og notens nr. kun markeres ved hævet petit, så bliver afsnit med mange noter vanskelige at overskue. Det ville hjælpe meget, hvis hver note fik lov at begynde på ny linie, og det ville ikke få væsentlige konsekvenser for den gode typografi. I det foreliggende bind ville det kun på 2 el. 3 sider have skabt pladsproblemer, som nok var til at klare, hvis man fra starten var indstillet på en sådan løsning; må vi bede om det i de kommende bind.

I almindelighed er de knappe noter fyldestgørende, men undertiden kan det være svært at se, om et synspunkt er Skyum-Nielsens eget eller skyldes den forfatter, han henviser til, og det samme gælder i nogen grad formuleringerne. Når den svenske prinsesse Ingrid (s. 38) omtales som »sexet« og karakteriseres som »en man-eater fra den mørke middelalder«, er ingen i tvivl om, at formuleringen er Skyum-Nielsens og ikke skyldes Jørgen Olrik i Dansk biografisk Leksikon. Derimod er det i kapitlet om de ældste klostre (s. 120–121) ikke helt klart, om Skyum-Nielsen polemiserer både mod Jarl Gallen og Sv. E. Green-Pedersen, og det kan jo ikke slås efter, da Green-Pedersens specialeafhandling er utrykt.

Med forordets programerklæring in mente kan det ikke overraske, at der vendes op og ned på hævdvundne opfattelser. Knud den Hellige tages til nåde igen – med skarpt udfald mod de moderne historikere, der har set hans modstand mod bønderne som gældende folket. Spørgsmålet er, om det ikke er fuldt så legitimt at foretage en sådan identifikation som at identificere folket med »de fattige og sultende menneskehebe«.

Det er rimeligt og naturligt at skildre det danske samfund ved slutningen af 1000-tallet ud fra Knuds gavebrev til Lundekirken, da dette vort

ældste diplom giver os fast grund under fødderne m. h. t. en lang række begreber. Det er skelsættende i vor *viden* – og vel også for forholdet mellem kongemagt og gejstlighed – men behøver ikke at være det i historiens almindelige forløb, da dets privilegiebestemmelser lige så godt kan være et vidnesbyrd om, at overgangen fra kastesamfund til privilegiesamfund *har fundet sted*. Det er straks mere betænkeligt at lade dokumentet genspejle hele samfundsstrukturen; man tænke sig det danske samfund ved 1800-tallets slutning skildret på grundlag af Carlsbergfondets fundats og f. ex. vedtægterne for et andelssvineslagteri. Det ville have været ultraditionelt, men i pagt med bogens tendenser at følge gennemgangen af det ældste kongebrev op med en nærmere omtale af det ældste dronningebrev. Dronning Edels 5 år yngre gavebrev (Dipl. Dan. 1. rk. II nr. 23) er ganske vist udstedt i Flandern, og gaven gælder et abbedi ved Reims; Edel titulerer sig »de danskes dronning«, hun anvender 1. person singularis, ikke pluralis majestatis.

Skyum-Nielsen kan ikke acceptere Weibulls, Nørlunds og Hal Kochs portræt af ærkebiskop Eskil som den store, ædle og gavmilde kirkefyrste, så han detroniseres og kastes ud i mørket, men ellers kommer forfatterens anti- og sympatier sjældent så tydeligt frem over for enkeltpersoner. Det er uundgåeligt, at al historieskrivning må være subjektiv i større eller mindre grad; professor Skyum-Nielsen er derfor i sin fulde ret til at fortolke kilderne i overensstemmelse med sin samvittighed og ud fra sit sociale engagement, selv om vi andre må finde visse fortolkninger som en foredrøjelse af kildernes vidnesbyrd.

Forsøgene på at trække kvinderne frem i lyset fører ikke til mange positive resultater. Som en parallel til Bodilslægten omdøbes Trugotslægten til Trundslægten efter stammoderen. Men ellers er fremhævelsen af kvinden ofte i negativ retning. De billedmæssige fremstillinger af mandkvinde må ikke opfattes som udtryk for harmoni eller kærlighed, men skal gælde vellyst (omslagsbilledet og s. 97); den gotlandske døbefont, der viser kvinden på lige fod med andre bygningshåndværkere, fortolkes som eksempel på, at kun i det hårde arbejde kunne kvinden opnå ligestilling, hvilket må siges at være en overfortolkning. Iøvrigt synes den gotlandske stenmester ikke at have fulgt det traditionelle mønster for fordelingen af mands- og kvindearbejde. I afsnittet om »Kvindens stilling« siges det (s. 96), at kvindesysler ofte foregik »under udbrud af mandlig foragt« med henvisning til Anne Holtesmarks artikel om kvindearbejde i Kulturhistorisk Leksikon. Læser man artiklen, får man et lidt andet indtryk; foragten gælder ikke kvindesyslerne som sådanne, men at *mænd* udfører dem. Holtmark gennemgår de forskellige former for kvindearbejde og påpeger husets tærskel som skillelinie mellem kvinde- og mandsarbejde, og at dette skel nøje blev overholdt, »det var hån å beskyldte en mann for å ha gjort kvinnearbeid«. Det var altså nedværdigende at be-

fatte sig med det andet køns arbejde, men det indebærer ikke uden videre en nedvurdering af kvindearbejde som sådant. Kun i et af de anførte eksempler er der tale om foragt for selve arbejdets art.

Det gør ikke så meget at visse tolkninger er diskutabile, da læseren hele tiden ved hjælp af det omhyggelige noteapparat er i stand til at danne sig sin egen mening. Det er forbløffende så få trykfejl, der har sneget sig ind i henvisningerne, ligesom teksten er praktisk talt fejlfri. Som den undtagelse, der bekræfter reglen, skal nævnes, at det årvågne blik et enkelt sted har svigtet. Under omtale af den voksende Maria-kult (s. 123) siges, at Marie blev det almindeligste pigenavn i dansk middelalder. Det er jo ikke rigtigt – tværtimod kendes der kun et par enkelte eksempler fra katolsk tid. Skyum-Nielsen har her videregivet Bastholms fejlagtige udsagn uden at kontrollere det hos Hald eller i Danmarks gamle personnavne. Det er et meget stort plus for værdien som håndbog, at man i almindelighed kan stole på oplysningernes korrekthed, man må blot ikke lade sig indfange af tendenserne.

På plussiden tæller også det store og alsidige billedmateriale. Der er forbløffende få gengangere fra Arups og Politikens Danmarkshistorier; til gengæld har det været nødvendigt at inddrage ikke-nordisk materiale. Af stor kulturhistorisk interesse er de mange gengivelser fra den franske »abbediseernes bog«. Billedkvaliteten er noget varierende; stregklichéeerne er gennemgående fine, men det kniber med skarpheden i en del af de fotografiske klichéer. De mange segl- og møntgengivelser passer godt ind i det typografiske helhedsbillede, men det er et minus, at der intet oplyses om størrelsesforholdene. Den lille bitte Scfie-Valdemar mønt fra Jylland (s. 183) ser i den stærkt forstørrede gengivelse ud som en pavelig blybulle, men det er måske ikke noget helt tilfælde, da der synes at være overensstemmelse i billedkompositionen.

Man savner Arups umiddelbare fortællerglæde. For Arup var det væsentligt ikke blot at pille det gamle ned for at rejse en ny bygning, men også at fortælle en god historie. Alligevel blev Arups Danmarkshistorie vel aldrig folkelæsning, sådan som han selv havde ønsket det, dertil var hans fremstilling for ufolkelig. Men selv hans argeste modstandere måtte anerkende hans overlegne sprogbeherskelse, og lige som tidligere generationer stiftede bekendtskab med historiens helteskikkelser gennem udvalgte stykker fra Saxo frem til A. D. Jørgensen, således har enkelte kapitler af Arups Danmarkshistorie fundet vej til folkeskolens læsebøger. Den ære vil næppe blive Skyum-Nielsens Danmarkshistorie til del.

Arups værk er gennemsyret af liberalismens optimistiske livssyn og tyvernes genvundne tro på guldet. Skyum-Nielsen Danmarkshistorie genspejler også tidens strømninger, det viser sig bl. a. i de mange rappe og rammende rubrikoverskrifter – headlines – for at anvende Skyum-Nielsens sprogbug. Men en negativ påvirkning fra massemedierne gør sig

desværre også gældende både i sprogets uegalitet og i den meget flimrende fremstilling. Selv efter adskillige gennemlæsninger af bogen sidder man tilbage med en kaleidoskopisk fornemmelse, man husker nogle markante bemærkninger, men i alt for ringe grad de mange gode synspunkter (foruden alle de dårlige) og fine iagttagelser, der ofte drukner i strømmen af besynderlige gloser. Det er som om bogen mangler linie og fast komposition.

Af hensyn til værkets plan er det næppe hensigtsmæssigt at bede om en bredere fremstilling; man kunne dog nok ønske, om forfatteren i de kommende bind ville være knap så kortfattet – ikke mindst når der refereres til utrykte arbejder. Til gengæld kunne der så spares på de klichéagtige og ofte noget påklistrede gentagelser om små og store i samfundet – slaver, kvinder og potentater. Skyum-Nielsen har meget fortjenstfuldt villet drage en lanse for de underkuede i samfundet, men det sker på en sådan måde, at det uvilkårligt fører til opposition; slaverne kan jo af gode grunde ikke protestere, men mon ikke de fleste kvinder føler sig en smule ilde berørt ved at se vore »formødre« blive slået i hartkorn med slaver. Det er rimeligvis ikke tilsigtet, men titlens sideordnen af de to begreber medfører en nedvurdering af kvindens stilling ud fra en noget ensidig vurdering af det sparsomme kildemateriale.

Thelma Jexlev

Anne K. G. Kristensen, Danmarks ældste annalistik. Studier over lundensisk Annalskrivning i 12. og 13. århundrede. Skrifter udg. af det Historiske Institut ved Københavns Universitet III, København 1969. 161 s. 28.00 kr.

Den äldre medeltidens historia är på en gång både förmedlad och fördärvad av de första nordiska historieskrivarna. Problemet är detsamma för oss som för de flesta andra kulturer, där en fornhistoria utvecklats till en myt. Metodiskt finns det ingenting annat att göra än att klarlägga fornmyternas tillkomsthistoria och vandringar genom de äldsta historieverken. Det är en sida av den vetenskapliga historieforskningens uppgifter. En annan är att få kontakt med urkundsmaterialet och andra primärkällor, så att korrektiv till annalernas tidiga bearbetning av verkligheten uppnås. Vi idag uppnår därmed visserligen ofta kanske ingenting annat än en ny, modern mytbildning kring de gamla händelseförloppen. Men det avhänger i sista hand av den nu levande historikers redskapskänedom – metod – och om han är tillräckligt moraliskt sober till att hålla sig till verkligheten och avvisa gamla och nya myter.

Anne K. G. Kristensens bok om de äldsta danska annalerna är epokgörande. Den ingår i en magistral diskussion som är ovanligt långsam i

andetagen – inläggen kommer cirka en gång per generation. I en mönstergillt noggrann och klar framställning ges bevis till stöd för tesen, att de äldsta danska annalerna producerats som lärda kompilationer i Lund, och att Danmark intill senare delen av 1200-talet inte haft andra centra för annalskrivning; men att denna i gengäld kan antas ha fortsatt med obruten tradition i Lund ända från ärkebiskop Assers tid (död 1137).

En annal kan jämföras med ett myntfynd, där yngsta myntets datering avgör när myntskatten tidigast kan ha lagts ned i jorden – och att nedläggandet inte rimligen kan ha skett alltför långt efter yngsta myntets datering. Ett annalverk, som kan bevisas vare en enhet, måste antas ha tillkommit vid tidpunkten för den yngsta notisen – om man inte ansluter sig til teorin, att notiserna fortlöpande införts samtidigt med eller kort efter händelserna, som de berättar om. Det är sistnämnda teori och tolkningsprincip, som Sture Bolin väl definitivt rjöt upp med (*Om Nordens äldsta historieforskning. Lunds Universitets årsskrift N. F. Avd. 1 Bd 27. Nr. 3, 1931*). Kristensen betraktar sitt arbete som en fullständig bekräftelse på Bolins slutsatser (s. 117). Ett annalverk skal rullas upp bakifrån, från slutet, från tidpunkten för dess tillkomst. Dess notiser skall inte jämföras med notiser för samma år ur andra annaler med huvudsakligt intresse riktat på den händelse som omtalas. Det leder forskaren in i de labrynter, som historikerna hade så svårt att komma ur, så länge man uppfattade annalerna som fortlöpande anteckningar av ögonvittnen. Notiserna skall i stället betraktas i slutårets perspektiv som uttryck för hur en kompilator kunde formulera dem i båkatablickande tidsperspektiv. Detta hans blickfält kan historikern i dag repetera – och det ger nyckeln till förklaring av en rad fel och underligheter, som man tidigare stod oförstående inför.

Den nybearbetade annalen 1074–1255, som endast finns bevarad i senmedeltida dansk översättning, är naturligtvis Kristensens första resultat. Annalens danska form i den förlorade handskriften F 42 kallas DD, dess förlorade latinska urform DL. DL visas i flera notiser inte kunna härledas ur någon nu känd annal, utan måste återgå på en okänd källa, ett (i jämförelse med Waitz' postulat) »smalt« annalverk från Lund, med element av en anglo-normannisk årbok. Traditionens ankomst till Lund sätts till 1130-talet, kompilationen kan tidfästas till att omfatta material där det som hämtats ur den s.k. Kolbazhandskriften kan avgränsas. Därmed kommer årtalet 1177 in i diskussionen. Kristensen anser att Kolbazhandskriften kommit med Eskil från Roskilde til Lund tillsammans med Roskildekrönikan 1137 och utrangerats från användning i Lund 1177 vid Eskils avgång. Dess vidare öden föreställer sig Kristensen skall ha gått via premonstratensernas Trinitatiskloster i Lund till grundingen av Belbuck i Pommern ca. 1178–80, inte som Weibull antog först til Bosarp; därefter, då Belbuck måste uppgivas, 1182 til Kolbaz i Pommern (s. 43).

Beviset är dock svagt: den av endast en forskare lästa, numera totalt utplånade notis under 1177, som skulle ange Asser, domprovsten i Lund, som Eskils efterträdare – vilket han ju inte blev, när Absalon i stället tillträdde – är enda belägget på att Kolbazhandskriften använts i domkapitlet intill Absalons tillträde (s. 42). Men saken ter sig onekligen betydligt rimligare än hittills framförda lösningar, om man ser det ur klosterhistorisk synpunkt. Premonstratenserna stod Eskill nära, och det är väl inget tvivel om att om Absalon kom att lägga en ny linje i domkapitlet, så skulle premonstratenserna trofast kunnat hålla sig till traditionen från Eskil, överta det gamla nekrologiet och låta det följa med pionjärerna till deras nya klostergrundning i Pommern. Man kan nämna, att en sen, kanske oduglig tradition inom denna orden hävdar, att Eskil tillknöt ett reglerat premonstratenserdomkapitel till sin domkyrka i Lund (*Monasticon praemonstratense* av N. Backlund, I, 1949, s. 269). Notisen kan spegla en faktisk nära anknytning mellan Eskil och detta lundensiska kloster och så bestyrka Kristensens tes om Kolbazhandskriftens väg.

Också *Ældre Næstvedårbog* får en klarare värdering. Bevisen för dess placering som kompilationsverk tillkommet i Lund omkring 1206 och senare flyttat till Næstved är goda och ingår i bevisföringen, att den jämte *Valdemarannalerna* och *Dominikanerårboken* till 1254 första hand (senare förd till Sverige: »*Dansk-svensk årbog til 1263*«, s. 11 not 15) återgår på det förlorade lundensiska annalverket L I 1130–1206, »der hviler Colbazårbogen, og senere selv har ligget til grund for de tre nævnte annaler« (s. 59). Bevisföringen för årtalet 1206 som tillkomsttid (s. 56) är av den typ som kan liknas med det yngsta myntet i myntfundet. Det är nästan Kolumbi ägg.

Hur kontinuerlig lundaannalistiken varit mellan 1206 och 1255 (kap. V) är oklart. Kristensen erkänner att beviset för ett annalver L II är svagare (s. 82), men hon tror dock så på det, att den följande annalen, som hon menar sig med visshet kunna rekonstruera, får namnet L III. Hennes huvudtes är, att annalskrivningen ännu under första hälften av 1200-talet uteslutande är knuten till Lund och ej spritt sig till de danska klostren; och att den i Lund blir mer och mer sofisticerad, så att inte bara den nyundersökta DL är del av detta arbete, men nytt ljus kastas framför allt på de yngsta företrädarna för denne tradition, det kompilatoriska arbetet i de verkligen eklektiska *Annales Lundenses* (s. 95 och kap. VI). Här spelar årtalet 1255 en roll som yngsta mynt i myntfyndet: ärkebiskop Jakob Erlandsson skall vid sitt tillträde 1254 som en av sina första handlingar ha beordrat författandet av ett nytt, förbättrat annalverk, som skulle harmonisera alla dittills föreliggande till en enhet, DL (s. 75 f.). Med omvärderingen av källförhållandena till *Annales Lundenses* intill 1265 föreligger så undersökningens mest handgripliga resultat. Tesen att detta verk bygger på självständig annalistik i dominikanerklostren (s. 67–77)

och i Sorø (s. 107–16) avvisas. Högst flagrant anser Kristensen det vara, att Sorøannalerna daterar det egna klostrets stiftelse till 1161 i stället för abbotslistans årtal 1162, som måste vara det riktiga (s. 113). Men en rad andra argument för att Sorøannalerna är avhängiga av annalskrivningen i Lund är minst lika vägande.

Det vore synd at framställa Kristensens resultat som något man nu bara har att »läsa av«, som den accepterade och fr. o. m. nu gällande synen på dansk annalskrivning. Tvärtom. Kristensens bok är verkligen en arbetsbok. Just därigenom att det så klart slår huvudet på spiken i så många enskilda punkter, öppnar den på nästan varje sida nya perspektiv och framställer den medeltida historieskrivningens mödor i all dess metodiska otillräcklighet. Men framför allt kännetecknas detta arbete av två egenskaper: 1) dess utsagor och teser präglas av utmärkt verklighetsförståelse och utomordentlig realism, 2) i diskussionen av hela massan av material till belysning av 150 års historia på 1100- och 1200-talen står förf. *över* sitt ämne. Labyrinten betraktas uppifrån, resp. inifrån ur dens aspekt, som en gång gick vilse i den; men förf. hör inte til de sentida historiker, som också själv gått vilse. Med arbeten av denna klarhet skulle det inte längre vara nödvändigt at förirra sig i labyrinten.

Tore Nyberg

Erik Gunnes: Kongens ære. Kongemagt og kirke i »En tale mot biskopene«. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1971. 396 sider.

I 1970 publicerede Erik Gunnes to mindre, men meget vægtige afhandlinger om centrale emner i norsk middelalderhistorie, »Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153–1277« (N.H.T. 49, s. 121–158), og »Erkebiskop Øystein som lovgiver« (Lumen 39, s. 127–149). Allerede det følgende år forelå hans omfattende analyse af det politiske stridsskrift »En tale mod bisperne« fra kong Sverres tid. Denne konge »... er et av de middelaldermennesker som fremdeles er i stand til å kalle på normenns fantasi...«. Talen findes i et anonymt, udateret håndskrift (AM 114 a, 4°), som må henføres til første trediedel af 1300-tallet, hvor talens problemstillinger påny havde fået aktuel politisk interesse. I Arne Magnussons samling, hvori det blev indlemmet ca. 1720, blev bindet forsynet med påtegningen »dissertio quedam confusa...«. Werlauff udgav talen i 1815, senere udgaver blev besørget af P. A. Munch (1848) og Storm (1885). Anne Holtmarks mønstergyldige udgave (1931) danner grundlag for Gunnes' arbejde. Norsk historieforskning har siden Keyser og Munch været stærkt optaget af Sverres kongetid. Ikke mindst Paasche gjorde talen til genstand for undersøgelse, men først med det foreligger-

de arbejde er den blevet gennemanalyseret og sat ind i en almen europæisk sammenhæng. Forf. søger at finde frem til skriftets forudsætninger, dets begrebsverden og dets plads i den politiske udvikling i 1190-erne, hvor den norske kongemagt befandt sig i en konfliktsituation i forholdet til kirken. Talen må karakteriseres som en polemisk pamflet, skrevet på et tidspunkt hvor libelli de lite forekommer stadig sjældnere i Vesteuropa; den er en »ræda«, der har skullet oplæses for folket som led i den kgl. propaganda, og dette har præget dens form og indhold. I en række meget velskrevne kapitler (»Det sakrale kongedømme«, »De to samfundsmagter«, »Kirkens frihed« og »Talens føydale krav«) viser Gunnes, hvorledes Sverres strid med kirken skal ses som et led i den internationale konflikt mellem regnum og sacerdotium; på forbilliglig måde udredes de ofte meget spegede tråde i de vesteuropæiske idéudviklinger. Disse afsnit er præget af forf.'s dybe fortrolighed med det internationale kildemateriale og omfattende kendskab til litteraturen; ofte anlægges nye, meget frugtbare synsvinkler. Gunnes kan med rette fremhæve, at talens opfattelse af forholdet mellem stat og kirke, hvor kongens ret har forrang for alt andet, givet som den er af Gud og umistelig, ligger på linie med regalisterne; set i international sammenhæng må den med sine teologiske begrundelser virke mærkelig gammeldags. Talen skulle være en afvisning af den politiske nyordning, som den norske kirke så stærkt havde bidraget til i tiden efter 1153. Sverres monarki byggede på den opfattelse, at tronfølgeordenen aldrig havde været gyldig; han ville ikke kunne aflægge en kroningsed som Magnus' og heller ikke bekræfte dennes privilegier. I denne situation skærpedes kirkens holdning, kravet om libertas ecclesiae tolkedes som løsrivelse. Den kgl. ideologiske position befæstedes og kravet om gejstlighedens fidelitas øgedes. Gunnes fremhæver, hvorledes den magtcentraliseringsproces, som gjorde sig gældende ude i Europa, genfindes i Norge, hvor store økonomiske interesser stod på spil for kongemagten. Talens forf. synes at have haft en forestilling om en overpersonlig statsmagt, hvis rettigheder ikke kunne afhændes. Kongedømmet er kongens honor, »hans embedsmæssige besiddelse«. Talens »tign ok sæmd« svarer til honor-dignitas-begreberne; den nærmere definition heraf måtte skabe en diskussion om afgrænsningen i forholdet til kirkens honor. Hovedanklagen i talen er, at bisperne på uretmæssig måde havde søgt at gøre indgreb i »konungdomrenn«. Gunnes påviser, hvorledes talen afspejler en aktuel kampsituation, hvor opfyldelsen af bispens krav ville få grundlaget for Sverres kongemagt til at smuldre væk, ». . . de ville tage kongens dignitas over til sig og lade ham blive stående tilbage uden sin honor«. Med stor skarpsindighed har Gunnes indkredset problemet om talens latinske forlæg. Det har været afgørende for talens forf. at understrege, at den banlyste konge stod som den retfærdige i Guds øjne,

banlysningen var en uretfærdig og ukristelig handling. De hovedskyl-dige var det norske præsteskab, der havde vildledt paven. Bogen rummer en detaljeret gennemgang af hele banlysnings- og interdiktproblematikken. Sverre talte ikke »Roma midt imod«, men skånede i videst muligt omfang paven i sin propaganda. Gunnes redegør for, hvilket internationalt materiale talens forf. kan have haft kendskab til, da det latinske forlæg udarbejdedes. Storm m. fl. har villet datere talen til 1196/97; Gunnes er tilbøjelig til at følge Holtmarks sene datering (tidligst 1199), men vil dog ikke afvise muligheden af et tidligere udfærdigelsestidspunkt. Forf.'s anonymitet lader sig ikke hæve; flere mænd i Sverres omgangskreds kan have skrevet det latinske forlæg (f. eks. Richard Svartemester eller Martin af Bergen), dens endelige version kan være skabt af Einar Præst eller måske snarere Ivar Bodde. Mændene bag talen må have været bibelstærke, juridisk indsigtfulde og velbevandrede i international litteratur, »... Talen er skapt av folk, hvis intellektuelle bakgrund var et miljø med tilknytning til Henry II's og Fredrik Barbarossas hoff...«. Fra Bologna, via Tyskland og England, var nye statstanker bragt til Norge, hvis »... kongedømme er kommet inn i det europæiske kraftfelt...«. Bogen har udmærkede registre, resumé på fransk og 15 sider bibliografi. Jeg kan ikke tilbageholde undren over, at så væsentlige arbejder som Friedrich Heer: *Aufgang Europas* (Wien-Zürich 1949) og *Die Tragödie des heiligen Reiches* (Stuttgart 1952) ikke er benyttet. Gunnes' arbejde er inciterende læsning; med dets rigdom af iagttagelser, hvoraf mange helt sikkert vil fremkalde debat, og formulering af nye undersøgelsesmaal, vil det komme til at præge ikke blot norsk middelalderforskning.

Jørgen Qvistgaard Hansen

Eva Österberg: Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget. Bibliotheca Historica Lundensis XXVI. (With an English summary.) [Akad. avh. Lunds univ.] C. W. K. Gleerup/Lund 1971. 298 s. Ill. Sv. kr. 35,30.

Fil. lic. Eva Österbergs doktorafhandling forsvarede 20. november 1971 i Lund med docent Sverker Oredsson som 1. og undertegnede som 2. opponenter.

I bogens afdeling I redegøres for krigssituationen og området (Mark og Kind herreder i Västergötland, Västbo og Sunnerbo herreder i Småland), samt kildemateriale og metodik (ialt ca. 60 sider). Afdeling II (ca. 140 sider) rummer en især statistisk undersøgelse af ødegårdsprocessen i området i perioden 1560–84, gennem skatteafkortninger o. a. ka-

meralt materiale belyst såvel fra kronens synsvinkel som i lokalt perspektiv; klimaks nås på lidt forskellige tidspunkter indtil 1570, og 1584 var ødegårdstallet atter dalet til nogle få procent. I afdeling III (ca. 50 sider) behandles problemet virkeligheden bag skatteafkortningerne, og afdeling IV (6 sider) er bogens konklusion.

Det materiale, som står til rådighed for statistiske undersøgelser af svenske bebyggelsesforhold under den nordiske Syvårskrig 1563–70 er langt rigere end det samtidige fra dansk område. Fra det daværende Danmark har man de såkaldte landebøger, af hvilke den lundensiske er den bedste, og dermed beslægtet materiale, herunder tiendelister, og de ofte meget spredte og springende verdslige specialregnskaber og jordebøger, foruden rentemesterregnskaberne. I den foreliggende afhandlingsundersøgelsesområde, som ikke i denne henseende adskiller sig væsentligt fra andre dele af Sverige, findes der derimod næsten sammenhængende rækker af årlige lensregnskaber (landskapshandlinger) med jordebøger, ekstraskattemandtal, tiendemandtal og tiendelister, afkortningslister og meget andet, foruden den helt exceptionelle kilde Älvsborgs lösen 1571. Kildematerialet er godt – fra dansk synspunkt usandsynligt godt – i alle de fire grænseherreder; men der er vel næppe tvivl om, at det er særlig komplet i det sydligste herred Sunnerbo beliggende i hjørnet mellem Sönderhalland og Göinge herred i Skåne.

Når jeg et par år efter Eva Österbergs forsvar af sin doktorafhandling vender tilbage til bogen for at anmelde den til dansk Historisk Tidsskrift, falder det mig af flere grunde naturligt at tage mit udgangspunkt i Jørn Sandnes' anmeldelse i norsk Historisk Tidsskrift 51 (1972), idet min norske kollega her som så ofte rammer plet med nogle karske ord (s. 217) om forfatterens studium af de behandlede grænseherreders situation og reaktion under trykket, et emne, som hun lægger stor vægt på: »*Meg* [o: J. S.] ville den[ne målsetting] likevel ført i en annen retning enn forfatteren har gått, ikke til en teoretisk analysemodell for studiet af interrelasjonene stat–bondesamfunn (s. 54), som jeg ikke syntes det er kommet så mye ut av, men til et virkelig intenst nærstudium av noen utvalgte sokn, med gårdene som individer. I stedet for, eller i tillegg til det store undersøkelsesområdet, måtte da vært valgt ut noen mindre punkter til nærstudium«. Som bebyggelseshistoriker må jeg her give Sandnes ret (jfr. Axel Steensberg i *The Scandinavian Economic History Review* XX, 1 (1972), s. 104 f.). Men er en sådan bedømmelse helt retfærdig over for forfatteren? At Eva Österberg mangler sans eller interesse for »individplanet«, vil man dog nødig tro. Hvad har hun selv stilet efter?

Gränsbygd under krig er hidtil uden for Sverige blevet vurderet på et agrar- og især bebyggelseshistorisk grundlag, hvilket ligger nær som følge af forfatterens medarbejderskab ved Det nordiske ødegårdspro-

jekt og bogens emnemæssige slægtskab med den næsten samtidige Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640 (Bibliotheca Historica Lundensis XXVII) af Lars-Olof Larsson, Eva Österbergs forgænger som projektets arbejdsleder i Sverige. Bogens oplæg er da også af forfatteren selv kaldt »agrardemografisk« (licentiat-afhandlingen hedder Det nordiska sjuårskriget och den agrardemografiska utvecklingen i sydvästra Sverige). (Af demografisk karakter er forfatterens undersøgelse af demografisk ødelægning ctr. den kamerale. Ellers må bogens statistiske indhold vel nærmest betegnes som bebyggelseshistorisk). Titlen peger stort set i samme retning og indholdets anlæg ligeledes, indtil man nærmer sig slutningen. Det viser sig da, at det grundigste, mest dybtgående og i det hele værdifuldeste kapitel (III, 19), som er placeret umiddelbart før konklusionen, er helliget skatteadministrationen, det foregående (III, 18) det vigtige spørgsmål om kameral og demografisk ødelægning. Disse emner er imidlertid under beskrivelsen af forholdene i de enkelte herreder (II) blevet underkastet en forberedende behandling på det lokale plan (afsnittene om jordebogsafkortningen). Omend den bebyggelseshistoriske indsats i bogen ikke skal undervurderes, er nærværende anmelder derfor tilbøjelig til først og fremmest at betragte Eva Österbergs afhandling som en fortsættelse af Birgitta Odéns finanshistoriske studier (se især Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet. Bibliotheca Historica Lundensis I (1955)), omend den fra først af synes planlagt som en parallel til Lars-Olof Larssons ovennævnte undersøgelse. En sådan tolkning bringer adskillige brikker på plads, og Eva Österbergs afhandling fremtræder som et langt mere betydeligt værk. Blot kunne man have ønsket, at forfatteren havde taget skridtet fuldt ud og bl. a. indrømmet ordet »administrativa« en lidt mindre beskeden placering i titlen.

Sverker Oredsson skriver i sin anmeldelse (Svensk Historisk Tidskrift 1972, s. 424), at forfatterens anvendelse af moderne samfundsvidenskabelig teori og begrebsapparat ikke alene har gjort problemstilling og fremstilling klarere og mere almengyldig, men også formindsket risikoen »för författaren och läsaren att förlora någon frågeställning eller förklaringsvariabel«. Nærværende anmelder kan attestere, at forfatteren med glans har overvundet den sidste vanskelighed. Der er for mig at se næppe mere end nogle ganske få mulige årsagssammenhænge, som lades uomtalt af forfatteren. Noget andet er, at forfatteren viser de anførte momenter en højst forskellig grad af interesse, og de bebyggelseshistoriske hører ikke i så henseende til de mest tilgodesete; men er forfatterens bebyggelseshistoriske motiv under bogens udarbejdelse blevet en smule forflygtiget, må man nok acceptere, at de herhenhørende emner behandles med noget lettere hånd.

Det bedste kapitel er som ovenfor omtalt kap. 19, jfr. tidligere 4.2,

omhandlende lokal og central indflydelse på nedsættelsen af bøndernes afgifter; forfatteren har her i særlig grad udnyttet nyere international samfundsteoretisk litteratur. Disse afsnits høje kvalitet gør, at jeg trods alt har vanskeligt ved at tilslutte mig Jørn Sandnes' vurdering (se ovenfor), at der ikke er kommet så meget ud af anvendelsen af den teoretiske analysemodel (man kan om ønsket tilføje: »i bebyggelsehistorisk henseende«). Det kan naturligvis hævdes, at forfatteren gennem sin kildekritiske analyse af forskellene på diverse typer af kameralt materiale selv burde være nået lige så langt; men resultatet er i hvert fald udmærket. Eva Österberg har gennemført denne undersøgelse sejt og stringent og kan endog skænke et væsentligt nyt empirisk træk til fremtidige teoretikere, idet de hidtidige ikke har taget tilstrækkeligt hensyn til de lokale kræfter (s. 223 n. 8). Forfatteren placerer på overbevisende måde ikke alene kronens fogeder, men også præster, »länsmän« og herredsting i beslutningsprocessen og kan derved foretage en kærkommen uddybning af Birgitta Odéns udforskning af skatteorganisationen, som mest beskæftiger sig med den centrale finansforvaltning (s. 222). Konstateringen af herredstingenes betydning i sammenhængen har værdi også for det kildefattigere skånske område, idet man bl. a. i Helsingborg lens regnskaber 1579–80 sporadisk kan se tingsvidner bragt i anvendelse, når ydelserne skulle lempes for bestemte ejendommers vedkommende. Overhovedet kan læseren af kap. 19 bl. a. glæde sig over dets perspektivrigdom.

I bogens øvrige afsnit har Eva Österberg i henseende til emnemæssig dækning kunnet støtte sig til en garant af usædvanlig valør, nemlig Hans Forssell, hvis forfatterskab (se især Sveriges inre historia från Gustaf den förste, udkommet 1869 og 1875, samt Sverige 1571, udkommet 1872 og 1883) ganske vist er ca. 100 år gammelt; men hvis dets resultater kan betragtes som »halvt bortglömda« (Sverker Oredsson i svensk Historisk Tidskrift 1972, s. 423), bør de sandelig friskes op, ikke mindst i denne sammenhæng. Lars-Olof Larsson vedgår da også i sin Kolonisation och befolkningsutveckling, s. 11, arv og gæld efter Forssell med et motto hentet fra Sverige 1571, s. 1 f. Man må i dag beundre Forssell, hvis forskning har været så grundig og vidtskuende, at Eva Österberg nøjes med at fastslå som sit eget forskningsresultat, »att vissa synpunkter, som tidigare allmänt förts fram rörande delar av det kamerala materialet från 1500-talet, kunnet bekräftas, kompletteras eller ifrågasättes genom denne djupdykning i ett lokalt material« (s. 250). Ifølge sagens natur er såvel Eva Österberg som Lars-Olof Larsson ved deres gennemløjning af alt relevant materiale fra deres undersøgelsesområder og med anvendelse af moderne statistisk metode (for Eva Österbergs vedkommende bl. a. med benyttelse af B. Schiller og B. Odéns Statistik för historiker (1970)), nået til mere præcise og sikre data end Forssell; men

den gamle forfatter kan stadig læses med udbytte, inden og uden for Sveriges grænser.

Et specielt, men vigtigt punkt, som Eva Österberg har taget op, er definitionen af ordet »öde« på Syvårskrigens tid (især afsnit 18.1). Dette terminologiske indslag har relevans for såvel finans- som bebyggelseshistorien. Nyere svensk, finsk og norsk forskning har, når bortses fra enkelte forfattere, vendt sig mod den tidligere opfattelse, at »öde«-termen i 1500-, 1600- og 1700-tallet uden videre betegner demografisk ødelægning, altså at gårde, som karakteriseres som »öde« i kilderne, var ubeboede. Man antager derimod, at der meget vel kan være tale om en kameral betegnelse, som ikke angiver ødelægning i prægnant forstand, men snarere gårdenes slette økonomiske tilstand eller deres ringe størrelse (jfr. på dansk grund Henrik Pedersens og Fridlev Skrubbeltrangs forsøg på en udtømmning af de forhåndenværende muligheder (Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. Nasjonale forskningsoversikter (1972), s. 29); selve udtrykket »kameral ødelægning« kendes dog vistnok ikke i Danmark). For svensk middelalders vedkommende betragtes ordet »öde« af Lars-Arne Norborg og Lars-Olof Larsson fortsat som anvendt i betydningen »ubeboet«, især i Vadstena klostres jordebøger, og Lars-Olof Larsson tilføjer, at det samme må være tilfældet, hvor der i 1500-tals materialet meddeles ødeoplysninger i jordebøger og tilsvarende kilder, for så vidt som disse oplysninger gives i selve hovedteksten; derimod tilkendegives kameral ødelægning ved marginalantegnelser (Svensk Historisk Tidskrift 1970, s. 26, jfr. Eva Österberg, s. 206). Det viser sig nu, at marginalantegnelser om ødelægning er meget fåtallige i tiden før Syvårskrigen – ikke alene i de af Eva Österberg undersøgte herreder i Västergöt land og Småland, men også i andre dele af disse to landskaber, samt i Östergötland og Uppland (Gränsbygd under krig, s. 207, med henvisning til oplysninger fra Lars-Olof Larsson og Göran Dahlbäck). Antages det da, at begrebet »öde« i alt fald tildels har skiftet indhold, rejser det spørgsmål sig, hvornår dette er sket.

Allerede Hans Forssell har (Sverige 1571, s. 72, 118) hævdet, at betegnelsen »öde« ca. 1570 ikke nødvendigvis betød, at de pågældende ejendomme var ubrugte eller ubeboede; den kunne også angive, at beboerne ikke kunne give normal skat eller landgilde. Selv af »helt öde« gårde kan der efter Forssells mening uden tvivl have været mange, som vel fortsat havde deres brugere, men som midlertidigt var fritaget for skat.

Eva Österberg har taget ødegårdsterminologien på Syvårskrigens tid op til indtrængende behandling, idet hun også til dette formål har benyttet afvigelser i de bevarede typer af kameral kilder; specielt belyser hun jordebøgernes ødelægning ved hjælp af takseringen i Älvsborgs lösen 1571. Forfatterens konklusion ligger tæt op ad Forssells og de fleste

senere forskeres, idet den går ud på, at ødelægning i jordebøgerne ca. 1570 ikke uden videre betyder demografisk ødelægning, men er en kameral term, der kan angive forskellige grader af ødelægning, også blot økonomisk. Bevisførelsen herfor foregår i to dimensioner, nemlig ved konstatering af 1) øde gårde med bondenavne og eventuelt skatteansættelse for kreaturbestand og løsøre, og 2) partiel ødelægning, der medfører en nedsættelse af skatten på det enkelte hemman til en bestemt brøkdel af førkrigsskatten.

Eva Österberg har lagt et stort arbejde i denne analyse, som vel fra først af er afhandlingens kerne; men kilderne er så fremragende, formentlig mere oplysende end noget andet nordisk bebyggelsehistorisk materiale fra datiden, at endnu større klarhed må have været målet og fortsat må være det. Det er meget vigtigt at kunne fastslå, hvor stor en del af ødegårdene der har været fuldstændig (forf.: demografisk) øde; men hvordan skal man fortolke den større del, som ikke var det? Det er nok her vigtigt at gøre sig klart, at det der konstituerede retten til landgildens (avradens) hovedpersiller jo ikke alene var den omstændighed, at gården var besat, men naturligvis også, at jorden var opdyrket (jfr. Forssell, Sverige 1571, s. 118). Man tør vel endda tro, at det først og fremmest har kommet an på opdyrkningen. Dette, at en ødegårds jord var helt eller delvis uopdyrket (utilsået og/eller ikke høstet) eller høsten eventuelt var gået tabt, er det naturlige modstykke til de brændte eller plyndrede («rövade») gårde, der var ramt på bygninger, indbo og besætning. Var gården kun partielt øde, er den fortolkning nærliggende, at jorden kun har givet en del af sit normale udbytte. Spørgsmålet bliver så, hvad kilderne kan oplyse herom.

Takket være stor imødekommenhed fra Eva Österbergs side har det været muligt for mig at foretage visse strejftog i det utrykte materiale (mikrofilm i Historiska institutionen i Lund). Min problemstilling blev hurtigt den for en dansk agrarhistoriker naturlige, om partiel ødelægning kan stå i forbindelse med den i undersøgelsesområdet meget udbredte gårddeling, en mulighed, som Eva Österberg lader stå åben for de fåtallige ødemarkeringer lige i begyndelsen af krigen, da »øde« i jordebøgerne efter hendes opfattelse endnu betød, at gårdene virkelig var forladt (s. 209); men som hun iøvrigt ikke regner med. Det begrundes ikke i afhandlingen, hvorfor gårdelingen lades ude af betragtning i denne forbindelse. Måske ligger forklaringen i en bemærkning hos Lars-Olof Larsson: »Det närliggande antagendet, att termen *allt öde* eller liknande skulle innebära fullständig ödeläggelse, medan 1/4 öde etc. endast skulle markera ett partiellt ödetillstånd, visar sig i flera fall ohållbart« (Kolonisation och befolkningsutveckling, s. 109). For en finanshistoriker er det naturligvis mindre væsentligt, hvordan den partielle ødelægning skal fortolkes. For nordisk agrarhistorisk forskning er der

derimod tale om et helt fundamentalt spørgsmål, som man meget må ønske at få undersøgt og besvaret. For dansk og norsk område har man først fra en senere tid fyldestgørende materiale til at gøre dette; men de svenske kilder fra ca. 1570 synes gode nok dertil. Ud fra den betragtning, at kombinationen gårddeling/partiel ødelægning har nøje sammenhæng med det middelalderlige ødebegreb (»demografisk« ødelægning) skal jeg henvise til et indlæg af Ola Christensson, hvoraf det fremgår, at skriveren af en jordebog for Kind herred endnu 1567 har »använt ödebeteckningen för att utmärka ett obeboet och övergivet hemman«, hvilket senere er bekræftet af Eva Österberg (Ödegårdar i Kind 1567. Av Ola Christensson. Med kommentar af Eva Österberg. Svensk Historisk Tidskrift 1972, s. 457, 459. – Nærværende anmelder benytter lejligheden til at præcisere, at det af mig under afhandlingens forsvar fremdragne udtryk »som har ligget øde« (Landskapshandlingar. Småland. Sunnerbo h. 1572) som fremført af respondenten ikke har relevans i denne sammenhæng, da det henviser til fogedens for nogen tid siden afgivne vurdering).

Fra et agrarhistorisk synspunkt kunne man nok have ønsket, at ikke alene spørgsmålet om gårddivisionen, men også andre strukturelle forhold i området var blevet underkastet en mere indgående behandling, bl. a. fordi de på forskellig vis indgår i ødegårdsprocessens årsagssammenhænge.

Mindst har vel agrarstrukturen gjort sig gældende i krigsårene, hvis virkninger af Jørn Sandnes rubriceres således: »Hva er »krigen« som årsaksfaktor i den økonomiske historien? Hvilke konkrete forhold dreier det seg om? Er det at hus og bygninger blir brent? Er det at kyr blir slaktet, hester blir beslaglagt? Er det at såkornet for neste år blir for-tært? Er det at arbeidshjelpen på gården blir skrevet op til krigstjeneste?« (Norsk Historisk Tidsskrift 51, s. 217). Undertegnede mener med Sandnes, at kildematerialet på disse punkter næppe er fuldt tilstrækkeligt (dette gælder også det vigtige problem om epidemiernes udbredelse og styrke); men det giver dog noget, og især i een henseende tror jeg, at fremtidig forskning må kunne nå længere end Eva Österberg, nemlig ved en kortlægning af krigshandlingerne i relation til følgende afkortninger (jfr. Sverker Oredsson i svensk Historisk Tidskrift 1972, s. 422). Kategorierne »brända« og »rövade« forekommer vejledende i denne forbindelse (jfr. ovenfor). Sammenligning med landskaber i det indre Sverige (bag frontlinien) har Eva Österberg givet afkald på, hvilket må beklages, fordi en sådan kunne have givet mulighed for afvejning af krigens direkte og indirekte følger, eventuelt også for bedømmelse af virkningens af andre faktorer. Savnet afhjælpes dog væsentligt ved fremkomsten af Lars-Olof Larssons omtalte bog.

Langt større betydning får strukturforholdene ved betragtning af det andet store årsagskompleks: Spørgsmålet om »återhämtningen«:

Eva Österberg undersøger ødelægningens langvarighed på ejendomme af forskellig størrelsesorden (hele og halve hemman, samt torp) og berører også problemet om udviklingen i henholdsvis landsbyer og på enkeltgårde, men forsøger ikke nogen helhelsvurdering af spørgsmålet om genopbygningens tempo i henholdsvis samlet og spredt bebyggelse. En analyse af godsstrukturernes eventuelle indflydelse savnes, omend f. eks. en nært beliggende hovedgård nok kan have haft betydning. Derimod fastslår forfatteren, at førkrigsstatus hurtigere opnås på adelsgods og selvejendomme end på krone- og kirkegods. Geografiske faktorer bringes ligeledes på bane; men Axel Steensberg har naturligvis ret i, at en kortlægning af jordbundsforholdene havde været meget ønskelig (*The Scandinavian Economic History Review* XX, 1, s. 104), ligesom også de kommunikationsmæssige forhold i disse grænseegne kunne være gjort til genstand for videregående undersøgelse (jfr. Lars Linge: *Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid. Bibliotheca Historica Lundensis* XXIII (1969)). Meget værdifuldt finder jeg Eva Österbergs bidrag til belysning af kronens indsats for at fremskynde genopdyrkningen.

Eva Österberg er i vigtige henseender velrustet til løsningen af den opgave, hun har stillet sig. Hun har gennem udnyttelse af ældre og moderne litteratur, men især takket være sit eget store og veludviklede talent kunnet præstere en ypperlig systematisk gennemtænkning af sin problematik. Hun er derfor explicit eller implicit opmærksom på så godt som alle relevante årsagsvariabler og har haft enhver forudsætning for at kunne bidrage væsentligt til deres belysning. Når hun desuagtet har ladet en række herhenhørende undersøgelser ligge, skyldes det i nogle tilfælde »arbetstekniska skäl« (s. 21), i andre frygt for at sprænge rammerne for afhandlingen (s. 16). Omend forfatteren har favoriseret emner, der har relation til kronen (herunder dennes skatteinteresser og skattelægning), og dermed beredt agrarhistorikerne visse skuffelser, må det understreges, at det foreliggende værk selvsagt er en gevinst også for bebyggelsehistorien. Forfatteren har med perfekt statistisk metode leveret en lydefri case study af en bebyggelseskrise med akut årsag, betydeligt omfang og kort varighed, dette sidste antagelig som følge af en relativt gunstig demografisk situation (s. 252). Den model, der her er tilvejebragt, vil ikke mindst kunne tjene som erfaringsgrundlag for Det nordiske Ødegårdsprojekt, som bl. a. beskæftiger sig med virkningerne af akutte årsager, men efter alt at dømme på en anden demografisk og økonomisk grund.

Svend Gissel

Lars-Olof Larsson: Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640. Bibliotheca Historica Lundensis XXVII. 1972. 200 s. Pris 39 sv.kr.

Befolkningsudviklingen i ældre tid er et interessant, men vanskeligt forskningsemne. Den svenske historiker Lars-Olof Larsson omtaler til indledning den stærke aktivitet på dette område i de seneste årtier såvel i U.S.A., England og Frankrig som i flere østeuropæiske lande. For Tysklands vedkommende fremhæver han det store antal lokalt begrænsede undersøgelser. Noget tilsvarende har Norge præsteret m.h.t. bebyggelses- og befolkningsudvikling, mens Danmark står svagere, hvad angår tiden før 1645, startåret for Aksel Lassens »Fald og fremgang«, med undertitlen »Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960«. I Sverige har nogle forskere været tilbøjelige til at godtage Hans Hildebrands beregnede tal for folkemængden 1320–1560, uanset hans egne forbehold (»Sveriges Medeltid«, 1884), mens Erik Lönnroth i 1940 afviste alle forhåbninger om at kunne beregne landets indbyggerantal i middelalderen. Allerede i 1935 havde Eli Heckscher i »Sveriges ekonomiska historia« I konkluderet, at »längre än till mycket ungefärliga slutsatser lär det . . . aldrig bli möjlighet att komma«. Efter E. H.s mening tydede alle tegn på, at skatteansættelser i ældre tid så godt som aldrig tog hele befolkningen med; forvaltningen var ude af stand til at overvinde den passive eller aktive modstand fra undersåtternes side, navnlig ved indførelsen af nye skatter.

En undersøgelse som den foreliggende støder på store metodiske vanskeligheder, men opmuntret af fremtrædende fagfæller har Lars-Olof Larsson søgt at finde frem til en metode, der kunne gøre det muligt for historikeren at kaste nyt lys over bebyggelse og sociale forhold. Her findes der ikke – som når det gælder »Vasatidens expansive svenska statsbildning« – et meget omfattende og brugbart kildemateriale. Hvad arkæologer, stednavneforskere og kulturgeografer havde fremlagt, kunne i bedste fald supplere de skriftlige kilder. Flere forskere har interesseret sig stærkt for den finske kolonisation i Sverige i 1500- og 1600-tallet, men Heckscher formodede, at den svenske befolknings egen »nybygnadsverksamhet« var af langt større betydning end finnekolonisationen. Den antagelse, at der i det øvre Norrland i perioden 1413–1543 skete en 6-dobling af bebyggelsen, er svagt underbygget, og efter 1560 stagnerede udviklingen. Men for det sydlige Sverige og Norrland regnede Heckscher med en befolkningstilvækst på henvend 50 % fra 1571 til 1720.

Det materiale, Lars-Olof Larsson bygger *sin* fremstilling på, skyldes for størstedelen kronens skatteoppebørsel, men det er ikke homogent. Jordebogsaftgifterne og ekstraskatterne i forbindelse med »Ålfsborgs lösen« 1571 har således ikke de samme skatteobjekter, og for visse landsdele

findes der særligt kildemateriale. Da undersøgelserne omfatter 3 afgrænsede regioner (8 herreder), vedrører de lokale iagttagelser kun disse. Af kronens jordebogsregnskaber er der fra o. 1540 bevaret store dele, efterhånden i ret uafbrudte rækker. Men viser de beskattede *jordebogsenheder* hele den faktiske bebyggelse eller findes der bebyggelser, som ikke indgår i jordebogsmaterialet? Sker der undertiden ændringer i jordebøgerne svarende til forandringer i de faktiske bosættelsesforhold, og ses alle væsentlige træk i den stedfindende udvikling i jordebøgerne? spørger L.-O. Larsson. En del af disse spørgsmål kan besvares, mener han.

Forskeren gør rede for de fleste jordebogsenheder under benævnelser som bönder (gårdar), torpare (torp), nybyggare (nybyggen). *Gård* er mangetydigt, men anvendes her om »jordeboksgården« synonymt med *hemman*, mens den »verkliga gården«, gårdsdelen, der blev beboet af en som bonde eller husmand karakteriseret person, benævnes *gåndsbruk* eller *hemmansdel*. Der fandtes o. 1550 flere »gåndsbruk« end de i jordebogen omtalte gårde, og gårddeling (*hemmansklyvning*) var i 1571 ret almindelig i visse egne, uden at det havde sat sig spor i jordebøgerne. Det vides, at nybyggeren i almindelighed fik tilkendt et antal frihedsår, oftest 6 à 7, før han skulle svare årlige afgifter og blev indført i jordebogen (der findes dog talrige eksempler på, at dette skete allerede ved frihedsterminens begyndelse). I fogders bevarede fortegnelse over fæstepenge (städselören) omtales nu og da nærmere omstændigheder ved nyanlæg, og mere kan retsprotokoller oplyse, adskillige også om forholdene før 1600. Præstegårde blev i den omhandlede periode ikke nævnt i jordebogen. *Mantal* kan for 1500-tallet defineres som »antalet skattskyldige personer eller andra enheter«; dette gælder såvel fortegnelser over tiendeydelser som over jordebogsafgifter og ekstraskatter. Jordeboksmantal anvendes af forf. om antallet af beskattede enheder (*gårdetal* foretrækkes her); allerede jordebøger fra o. 1540 taler om hele og halve gårde (bönder) og om torp (torpare). At tiendefortegnelserne indeholder navne, der ikke findes i jordebøgerne, er som regel en følge af gårddelinger. Blandt ekstraskatterne omfattede »Älfsborg lösen« (der skulle udredes til indløsning af det ved danskerkrigen tabte Ä.) i 1571 10 % af såvel ædelmetal som penge og kvæg, og den blev erlagt af alle hemmansbrugere, også karle med en del af gården i brug. Ekstraskatterne 1601 og 1620 gjaldt kun kvæg og udsæd. Visse befolkningsgrupper var fritaget, således »krigsfolket«, hvilket også bidrager til usikre antagelser hvad angår folkemængden.

Det anvendte kildemateriale er med rette blevet kritiseret. Det giver sandsynligvis for lave tal og derved et alt for upålideligt grundlag for beregninger over landbefolkningens størrelse. (Hvor mange medlemmer havde forøvrigt en »normal« husholdning?). Tallene fra 1571 og 1613 kan ikke sammenlignes og er helt uegnede til brug for en befolkningssta-

tistik, havde E. Heckscher skarpt fremhævet. Fogderiernes højst forskellige praksis, og det at uformuende var fritaget for at betale skat, gør mange antagelser meget skønsmæssige. Larsson anser dog E. H.s metodiske standpunkt for ensidigt, generelt set, og synes at mene, at så godt som alle ejere af kreaturer (*boskapsägande*) blev opført i kvægskattemandtallene 1620–41. Det stemmer dårligt med iagttagelser over tilsvarende mandtal i Danmark sidst i 1600-tallet, og anmelderen kan ikke godtage det argument, at »det har varit svårt för en boskapsägande person att förneka, at han ägde någon boskap«. Det er et spørgsmål om effektiv kontrol. Hvorfor skulle der ikke i Sverige som i Danmark kunne forekomme »omfattande skatteskol«? Det kan naturligvis diskuteres, hvorvidt et »jordbruksproletariat« varierede stærkt som følge af gode tider vekslende med dårlige. Mine undersøgelser vedrørende en række sjællandske godser i 1700-tallet tyder dog på, at forøgelsen af husmænds samlede kreaturbestand langt fra holdt skridt med befolkningstilvæksten i denne landboklasse (»Husmand og Inderste«, s. 217 ff.).

Kildematerialets karakter og værdi måtte blive bestemmende for historikerens valg af undersøgelsesområder. Udvalget skulle være repræsentativt for større områder, i det mindste for hele herreder. Mangler ved materialet fra en række landskaber, især i Svealand, og den forholdsvis sene og særprægede kolonisationsperiode i Norrland, Dalarna og egne ind mod Norge begrænsede udvalget til 8 herreder i Götalandskaberne: en småländsk region (U I) med de 3 herreder Konga, Uppvidinge og Södra Møre nær den daværende danske rigsgrænse, en vestgötsk-värmländsk region (U II), Visnum og Vadsbo herreder, samt en østgötsk region (U III) omfattende herrederne Lysing, Göstring og Kinda. Alle disse herreders jordbundsforhold karakteriseres; det anføres (tabel 4), at antallet af herregårde indenfor områderne i perioden 1571–1641 voksede fra 21 til 46, ligesom administrative forhold og navnlig skattelægningens praksis belyses, med talrige henvisninger til trykt litteratur. Hvad jordebogsmaterialet angår, opstiller og besvarer Larsson en række væsentlige spørgsmål, navnlig hvorvidt jordebogshederne viser *hele* den faktiske bebyggelse, hvorvidt kvantitative forandringer i jordebøgerne svarede til forandringer i bosættelsen, og om de belyser *alle* væsentlige ændringer? Redegørelsen for Konga-forholdene er særlig udførlig, da kildematerialet fra dette herred er meget omfattende. – Mens »bönder« kan inddeles efter ydelser, og »torparen« svarer mindre skat end »halv bonde«, kan man ikke fra »nybygge« drage slutninger om kolonisation. Ofte er »nybyggare« tidligere benævnt »torpare«. I 1500-tallet kan *torp* formentlig bedst defineres som »mindre eller relativt nyupptagna och (ofta) under utveckling varande självständiga jordbruk«, i denne undersøgelse erstattes det med *jordbruk*.

I afsnittet »Husmän och inhyses« (s. 175–79) noterer Larsson, at hus-

mandsbefolkningen i højere grad har interesseret forskningen i Danmark og Norge end i Sverige. »Inhysesfolket« rangerede socialt og økonomisk lavere end »torpare- og backstuguklassarna«. Omkring 1540 omtales, at den »som äger ko, so eller något annat till boskap« skal »taga hemman«; det er husmænd forbudt at »sitta inne med andra«. Det var et led i Gustav Vasas kolonisationspolitik at hindre en folkeophobning indenfor de gamle skatteenheders ramme. Derfor pålagdes der også husmænd, håndværkere o.a. ekstraskat, m.h.t. kopskat oftest $\frac{1}{2}$ eller $\frac{1}{4}$ af gårdbrugernes skattebyrde. Sad der mere end én bonde på et jordbrugs-hemman, kunne de øvrige benævnes »inhysesmän« (i Danmark i tilsvarende fald undertiden »inderste«). Enkelte husmænd havde foruden ko og småkreaturer en stud og/eller hest samt nogle tdr. land udsæd. L.-O. Larsson anser det for sandsynligt, at mange husmænd beboede eget hus tilsluttet gårdbebyggelsen eller på udmarker; han er delvis enig med N. Wohlin i den opfattelse, at en stor del af den mindre bemidlede husmandsbefolkning sad til huse hos jordbesidderne. (I Danmark skelnes der i 1600-tallet i en del sogneberetninger klart mellem gadehuse og huse på bonde- eller præstegårdsjord).

Hovedafsnittene i L.-O. Larssons bog (V-VII, s. 65-148) omhandler bebyggelsesudviklingen indenfor de 8 herreder, belyst ved jordebøgerne eller på grundlag af andre kilder. Han opstiller mere end 50 tabeller, som kommenteres. De problemer, der søges klarlagt, vedrører gårdantal, beskattede brugsenheder, (omtrentlige) tidspunkter for »nybyggen« (hvornår oprettet, hvornår beskattet?), den faktiske kolonisation (gårdtilvækst), gårdstørrelser, endvidere *utjorder* og andre ubebyggede enheder, ødebrug m.v. »Utjord« nævnes oftere end ødegård eller -torp. »Øde« havde flere betydninger, hvad allerede H. Forssell var klar over; *bränt* og *öde* var dog udtryk for »mere permanent skatteförmåga«. Efter 1600 nævnes ofte *husarme*, *husfattiga* og *utfattiga* beboere, og selv »allt öde« betegnede næppe fuldstændig »ødelæggelse«. V. Elgeskog har ment, at »helt öde« i 1500-tallets Sverige markerede, at gården var ubeboet. (I danske jordebøger efter 1660 kan »øde« have mindst 8 forskellige betydninger!). Formindsket afgift (»ødeavkortning«) var mest almindelig indenfor alle de undersøgte områder kort efter 1600, men sidst i 1620'erne forekom atter stigning i ødeafkortningerne, flest i Konga og Uppvidinge herreder.

Ved siden af jordebogsmaterialet har da materialet fra formuebeskatningerne 1571-1641 været det vigtigste ved disse undersøgelser over befolkningsudviklingen. Det fremhæves, at beskatningen af nye gårde overvejende faldt indenfor *skovbygder* (dog ret ujævnt fordelt), men f. eks. ikke på Östgötaslätten, i Vadsbo herreds bygder eller ved Kalmar-sund. »Kronologiskt kan en påtaglig avmattning av skattläggningsfrevkvensen påvisas från tiden efter 1610 (diagram 4), trots en alltjämt på-

gående bebyggelseexpansion«. Denne foregik i 1600-tallets første decenier og i slettebygderne gennem hele perioden ved gårddeling. Da undersøgelsen alene omfatter tre regioner, har resultaterne kun fuld gyldighed for disse, d.v.s. godt 15 % af gårdantallet i Götalandskaberne; her fandtes henved halvdelen af samtlige gårde i Sverige, og L.-O. Larsson regner med, at de var repræsentative m.h.t. en række sociale, økonomiske og geografiske forhold. Han anser det for fastslået, at den finske kolonisation (der praktisk talt ligger helt udenfor de undersøgte områder) ikke var et isoleret fænomen, selv om det må karakteriseres som »en marginal företeelse«. Udviklingen i Sverige synes stort set at ligge på linie med den, der tidligere er påvist for flere andre europæiske landes vedkommende. Samtidig indrømmer Larsson dog, at en virkelig meningsfyldt diskussion vedrørende de antydede problemstillinger gør det ønskeligt at søge udvidet kendskab til den faktiske bebyggelses- og befolkningsudvikling i flere regioner.

Udviklingen i perioden 1571–1641 medførte en betydelig forøgelse af kronens beskatningsgrundlag, og L.-O. Larssons undersøgelse belyser indgående den befolknings- og bebyggelsesekspansion, der muliggjorde beskatning af mindst 1291 nye »jordeboksgårde« i de tre regioner, heraf godt to trediedele i 1500-tallet. Det var adskilligt mere, end kronen opnåede ved inddragelse af kirkegods, men der fandtes på dette forholdsvis mange store gårde, mens de nybeskattede enheder for en meget væsentlig del var halv- eller fjerdingsgårde, et mindretal af dem fæstegods. Betydningsfuldt var det, at kronen i sin skattepolitik ved siden af grundskattesystemet indførte ekstraskatter efter personskatteprincippet. L.-O. Larsson berører i et afsluttende kapitel (IX) problemet, idet han påpeger, at mulighederne for nyopdyrkning var langt mindre i udprægede landbrugsbygder med relativt små udmarker end i typiske skovbygder, hvor der til enkeltgårde eller landsbyer hørte vidtstrakte udmarker og desuden ofte fra gammel tid landskabs-, herreds- eller sognealmindinger. Her var der helt andre forudsætninger for opdyrkning og oprettelse af nye brug, af hvilke størstedelen fik status som krongårde, hvis andel i det samlede gårdantal i perioden 1540–1650 voksede fra 12 til 52 % i de tre regioner. Men efterhånden som forholdene i de nye bebyggelser fik større lighed med slettebygdernes situation i begyndelsen af 1500-tallet og kronens skattekrav blev mere tyngende, mindskedes mulighederne for en sådan nybeskatning kendeligt (navnlig efter 1610), skønt bebyggelsesekspansionen fortsatte og de fleste steder forstærkedes.

Jævnside Vasatidens erobringer udadtil skete der – mener Lars-Olof Larsson at kunne fastslå som et væsentligt resultat af sin undersøgelse – »en storslagen erövring i den fredliga odlingens tjänst«. – Den interessante fremstilling ledsages af en udførlig kilde- og litteraturoversigt, fortegnelse over tabeller, diagrammer og kort m.v. Engelsk resumé.

Fridlev Skrubbeltrang

Kersten Krüger: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte. Marburg, N. G. Elwert Verlag 1970. – 329 s.

Jens Engberg: Dansk finanshistorie i 1640'erne. Skrifter udg. af Jysk selskab for historie 28, Århus 1971. – 365 s.; 48,30 kr.

Finanspolitiske emner har forholdsvis sjældent beskæftiget danske historikere, næppe blot på grund af de kritisk-metodiske komplikationer eller de tidsrøvende beregningsarbejder, der er forbundet med arbejdet med det kamerale kildemateriale; dr. Kersten Krüger påpeger, at en anden grund kan være det »nedslående ekko, som (Johan) Grundtvigs finanshistoriske arbejder for knapt hundrede år siden efterlod sig« (s. 10). Vist er det, at Grundtvigs pennefejde med Troels-Lund om Peder Oxes finansstyrelse – ligesom den omtrent samtidige 'jordebogsfejde' – blev udkæmpet med unødigt bitterhed, men om stridens udfald kan der ikke gerne herske tvivl. Alligevel – og det er nok diskussionens mest nedslående effekt – har senere forskere trods alle reservationer citeret Grundtvigs værk flittigt.

Overfor Johan Grundtvigs stædige påstand om, at 1500-tallets rentemesterregnskaber (suppleret af øresundstoldregnskaberne) gav et udtømmende billede af Danmarks samlede 'statshusholdning' under Frederik II påpegede Troels-Lund, at de efter alt at dømme kun var kasseregnskaber, der registrerede de beløb fra de lokale kasser, som passerede rentekammeret; centralt dirigerede assignationer i lokale oppebørsler af len og toldsteder findes ikke, ligeså lidt som kronens naturalieforbrug til militære formål eller hoffets forbrug. Sundtoldindtægterne angik som kongeligt regale derimod ikke 'rigens' finanser; hvad der herfra – dvs. fra det kongelige kammer – blev anvist rentekammeret eller andre skete *ad hoc* efter kongelige ordrer. Man kan yde Grundtvig den retfærdighed, at Troels-Lund endnu ikke var i stand til at føre absolut bindende bevis; først Astrid Friis har dokumenteret, at rentemesterregnskaberne kun var kasseregnskaber. Derimod har Troels-Lund og Astrid Friis næppe så ubetinget ret i at betone, at øresundstolden kun angik det kongelige kammer; den havde nok karakter af regale, men samtiden håndhævede ikke selv denne sondring rigoristisk.

Både dr. Krüger og dr. Engberg har taget deres udgangspunkt i denne strid om landet 'statshusholdning' og kildematerialets vidneværdi. Dilemmaets kerne ligger på flere planer. For det første volder det åbenbart fortsat problemer at etablere en rimelig definition og afgrænsning af selve grundbegrebet, 'statshusholdning', eller om man vil: 'den offentlige sektor'. For det andet rejser kildematerialets begrænsninger og de flydende skel mellem de statsfinansielle organers ressort, kompetence og regnskabsførsel principielle, metodiske og saglige vanskeligheder. For at opnå et overblik må rentemesterregnskaberne enten suppleres af andet materiale,

der udfylder deres mangler, eller også må forskningen tage sit udgangspunkt i andre kilder, der principielt udtømmer 'den offentlige sektors' omsætning. De to metoder udelukker naturligvis ikke hinanden, da de trods alt leverer udveje for gensidig kontrol; men trods deres statiske karakter foreligger et tilsyneladende velegnet, alternativt helhedsmateriale i den serie af »overslag over rigens indtægt og udgift«, som er bevaret fra første halvdel af 1600-tallet; overslagene, der er udarbejdet af rentekammeret, opgør, hvilke beløb regeringen kunne disponere over til 'rigens formål', når de lokale driftsomkostninger var fratrukket; de repræsenterer altså ideelt netto-kasseregnskaber over de disponible ressourcer.¹ I disse overslag indgår iøvrigt også øresundstoldintraderne konsekvent.

For dr. Krügers vedkommende har problemerne i forbindelse med afgrænsningen ført frem til, at han definerer sin opgave som bestemmelse af de indtægter og udgifter, rentemestrene havde kompetence til at forvalte, den centrale finansforvaltnings 'virkelige' indtægter og udgifter (s. 9–14). Udover rentekammerets kontante provenu omfatter undersøgelsen altså ideelt de beløb, der ved assignation over lokale regnskaber forvaltedes herfra, samt de beløb, der efter politiske eller administrative afgørelser indgik fra det kongelige kammer, respektive de udgifter, rentemestrene ligeledes efter aftaler afholdt, skønt de strengt taget faldt udenfor deres ressort. Dr. Engbergs principielle afgrænsning falder i praksis næppe langt fra Krügers; han har villet beregne nettoindtægterne, »størrelsen af de indkomster, som blev til rådighed for den centrale finansforvaltning i form af rede penge, beløb til assignation eller naturalier, efter at udgifterne var afholdt på det lokale plan« (s. 13; jf. s. 254 og 253–66 sammenholdt med tabelbilagene); udskillelsen af de ikke relevante beløb støttes til dr. Fussings sondring i lensforvaltningen mellem beløbsposter til rigsformål og lokale formål (s. 173 f.).²

Hvad angår dette hovedpunkt, 'den offentlige sektors' afgrænsning og funktionsområde, rejser det principielle problemer for begge værkers vedkommende. Dr. Krüger affærdiger (s. 11 f.) den grundtvigske etikette 'statshusholdning' som en anakronistisk konstruktion af moderne tysk ophav; statsmagts opgaver var andre og i hvert fald mere begrænsede end i nutiden, hedder det. Fuldt korrekt; men selvom det nok lod sig gøre at formulere rimelige og synkrone rammer for 'den offentlige sektor', medfører også emneafgrænsningen til de centrale instansers finansforvaltning på forhånd vilkårligheder. Når målet er at vurdere 'statshusholdningens' samlede størrelsesorden er det næppe rimeligt at udelukke omkostninger-

¹ Således også Sv. Ellehøj, Christian IV.s tidsalder, Politikens danmarkshistorie 7, 2. udg. Kbh. 1970, s. 71.

² H. H. Fussing, Stiernholm len 1603–1661. Studier i krongodsets forvaltning, Skrifter udg. af Det kgl. da. Vidensk. Selsk., Hist.-filos. skr. III.1, Kbh. 1951, s. 91 f., 157 f.

ne ved driften af den lokale forvaltning, len, toldsteder, offentlige arbejder osv., så sandt som disse stadig – med L. V. Bircks udtryk – må være en del af 'rigens offentlige formål'. Aflønningen af administrationens embedsmænd og understøttelser til akademiske, kulturelle eller sociale formål foregik jo endnu i stor udstrækning over lokale regnskaber (len og præbender); men først og fremmest kan det – i betragtning af, at landet endnu helt overvejende var en domænestat – ikke være rigtigt at eliminere omkostningerne ved lokalforvaltningens drift. Sondringen mellem udgifter til lokale og centrale formål har naturligvis – som i dr. Fussings sammenhæng – en administrationshistorisk berettigelse, men når undersøgelsen gælder 'statshusholdningens' omfang medfører udskillelsen af lokalforvaltningens omkostninger (drift, lensmændenes løn osv.), at man må se helt bort fra meget nært halvdelen af lenenes bruttoafkastning. Begrænsningen til statens centrale nettoindkomster og -forbrug er trods definitionerne vilkårlig; talmaterialet må derfor allerede af denne grund tages med kvantitative og kvalitative forbehold, men for begge forfatteres vedkommende kunde en klarere diskussion og mere hensigtsmæssig definition af 'den offentlige sektors' omfang og funktioner formentlig have været ønskelig.

Det er derimod – som begge forfattere er enige om – naturligvis rigtigt, at der ikke lader sig opstille nogen konsekvent adskillelse i organisation (eller brist på samme), ressort eller kompetence mellem kongens kammer og 'rigens' finansforvaltning. Både dr. Krüger og dr. Engberg har valgt at anskue deres emner under organisatoriske og strukturelle synsvinkler. Hos Krüger bestemmes indfaldsvinklerne, næppe ubetinget til fordel for helheden, i meget høj grad af materialet selv; hans kommentarer følger ganske slavisk de enkelte indtægts- og udgiftsposter. Hos dr. Engberg har interessen for finansforvaltningens organisation og nettoindkomsternes størrelsesorden i 1640'erne med overlæg været afgørende; han afstår derimod udtrykkeligt fra at behandle finanspolitikken i disse år. Den dynamiske analyse har med andre ord bevidst måttet vige for den statiske beskrivelse.

Hvad angår kildematerialets vidneværdi kan også dette give anledning til diskussion. Anvendelsen af 'overslagene over rigens indtægt og udgift' forudsætter naturligvis tekniske undersøgelser af deres tilblivelse og funktion og en kritisk vurdering af deres vidneværdi, men det er dog næppe helt retfærdigt, når dr. Krüger (s. 63 f.) beskylder danske historikere for at have accepteret dem aldeles ukritisk efter deres pålydende værdi. Dr. Krügers skepsis overfor disse overslag beror bl. a. på, at deres talstørrelser efter hans skøn ligger langt over den margin, der kan forklares gennem leverancer og assignationer.³ Han har derfor i princippet foretruk-

³ En anden væsentlig grund til dr. Krügers skepsis ligger åbenbart i konstateringen af de omtrent samtidige, svenske overslags (1574 og 1582) vildledende

ket at supplere rentemesterregnskabernes efterretninger, og samtidig har han ved detaljerede undersøgelser forsøgt at eliminere andre fejlkilder, især den dobbelte bogførsel, der hyppigt optræder (f. eks. ved ind- og udbetalinger til og fra mønten).⁴ Men til syvende og sidst standser Dr. Krüger alligevel op ved en statistisk bearbejdelse af rentemesterregnskabernes talmateriale, rensat for dobbelte posteringer, korrigeret for mønttyper og opstillet i overskuelige tabeller over rentekammerets 'virkelige' indtægter og udgifter, som regel endda forsynet med udregninger af femårsgennemsnit af de enkelte poster og ledsaget af saglige kommentarer i teksten og noterne. Trods den indledende afstandtagen fra Grundtvigs principper sker der således en umærkelig glidning tilbage til Grundtvig. Krügers tabeller og de ledsagende kommentarer er ikke værdiløse; de leverer kun det samme begrænsede udsnit – nemlig de rene kassebevægelser – som Grundtvigs værk, og deres værdi afhænger helt af, om dr. Krüger er i stand til at dokumentere en bevidst politisk linie i rentekammerets kontante kassedispositioner; han har da også foretaget spredte forsøg på at fastlægge sådanne retningslinier, men tråden er blot spinkel, og den bryder helt på det almene plan.⁵

I modsætning til dr. Krüger har dr. Engberg principielt taget sit udgangspunkt i overslagene over rigens indtægt og udgift og har underkastet dem en vis forvaltningsteknisk vurdering, der munder ud i, at de med visse begrænsninger af teknisk art – bl. a. i kraft af anvendelse af standardiserede, men utidssvarende renteritakster – giver et langt mere udtømmende billede af 'rigens' nettohusholdning end Krüger antog; og utvivlsomt med rette.⁶ Derimod har Engberg næppe gjort sig overslagenes normative funktioner klart, forsåvidt som i hvert fald de tidligste overslag synes at afspejle bevidste bestræbelser for indtægtsmaksimering og ud-

karakter; jf. Birgitta Odén, Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet, Bibliotheca historica Lundensis I, Lund 1955.

⁴ Jf. hertil H. Bender i *The Scandinavian Economic History Review* XIX, Kbh. 1971, s. 201 f.

⁵ Dette gælder eksempelvis kassedispositionerne i forbindelse med Kalmarkrigen. Dr. Krügers redegørelse er utilstrækkelig til belysning af krigsfinansieringen, bl. a. fordi den ikke optager samtlige lån og det kongelige kammers dispositioner i fuld udstrækning. Man kan savne de kongelige Kieleromslagsregnskabers vidnesbyrd, og en kongelig udbetaling til kansler Christian Friis fra »det lidet kammer ved rådstuen på Københavns slot« 1611 3. april – utvivlsomt til brug for den umiddelbart forestående krig – af 230.794 dr. figurerer intetsteds; RA. D. kanc. B. 215. VIII. 2. – I det hele taget ville en udtømmende undersøgelse af dansk krigsfinansiering i 1600-tallet være højest påkrævet, ikke mindst på baggrund af og i relation til de senere års svenske studier; jf. især Hans Landberg, Lars Ekholm, Roland Nordlund og Sven A. Nilsson, *Det kontinentale krigets økonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormagtstid*, *Studia historica Upsaliensia* XXXVI, Upps. 1971.

⁶ Jf. hertil Krügers og Engbergs meningsudveksling i *Historie IX*, Århus 1970 –72, s. 619–21, og *X*, 1972, s. 84–90.

giftsreduktioner; han har til gengæld vist (s. 121 f.), at overslaget 1630 – specielt hvad angår udgiftsposterne – har et andet, men tendentiøst sigte; det var udarbejdet på kongens initiativ, og det havde i hans øjne én gang for alle »demonstreret indtægten ikke at være bastant den daglige udgift at modstå«. Alligevel har dr. Engberg i praksis måttet vende tilbage til en art suppleringsmetode, opsummering af alle kendte statsindtægter og -udgifter (med korrektion for assignationer, leverancer og for usikre størrelser) for at opnå et ideelt udtømmende billede af Danmarks 'statshusholdning' i 1640'erne. Hans opgørelser over 'rigets samlede indtægter' (s. 253–66 og tabelbilagene) er formentlig langt mere udtømmende og realistiske end Krügers. Deres begrænsninger ligger ikke så meget i beregningernes mulige, praktiske utilstrækkelighed, men navnlig i den vilkårlige afgrænsning af 'den offentlige sektor', i at analysen af finansorganisationens struktur og karakter er utilstrækkelig, og i at finanspolitik og udgiftsbehov udskilles.

De strukturelle og organisatoriske hovedsynspunkter er naturligvis både metodisk og sagligt fuldt legitime, og for dr. Engbergs vedkommende kan det tilføjes, at hans indgående studier har leveret mange særdeles værdifulde bidrag til belysning af finansforvaltningens organisation og de enkelte departementers funktioner i første halvdel af 1600-tallet; bogens væsentligste fortjeneste ligger utvivlsomt på dette område, hvor forfatteren har kunnet bygge på bred fortrolighed med det overleverede regnskabsmateriale og de trykte kilder, hvorimod Krügers fremstilling er langt mere nødtørftig.

Begge forfattere (Krüger, s. 55–63, 210–17, 301–06; Engberg, s. 266–74) har – iøvrigt undtagelsesvis samstemmende – leveret værdifulde bidrag til karakteristik af det kongelige kammers funktioner under Christian IV, selvom en dynamisk analyse måske dog kunde have uddybet karakteristiken væsentligt. Engberg har med rette defineret kongens kammer som en funktionel enhed, afhængig alene af kongen, hans opholdssted og politiske dispositioner, men uden nogen form for organisation og uden andre regnskaber end de notater, kongen bogførte i sine kalendarer. De første eftermiddelalderlige tilløb til egentlige kammerregnskaber hører 1650'erne til, selvom afgrænsningen af kammerets ressort og funktioner nok er af lidt ældre dato. Det er derfor næppe heller fuldt berettiget entydigt at henføre øresundstolden, den norske told og Elbtolden, hvis karakter af regale og kongeligt reservatanliggende Christian IV i sine senere år var mere end tilbøjelig til at fremhæve, hertugdømmernes indtægter osv. til rigens indkomster (s. 251 ff., 253 note 18, 263, 266).⁷ Den uklare ressortfordeling mellem de finansielle organer,

⁷ Betoningen af Øresundstoldens regale karakter fremhæves specielt overfor rådet fra slutningen af 1630'erne (f. eks. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie II, s. 513 f.), men samtidig skærpes

specielt mellem rentekammeret og kongens kammer, som dr. Engberg selv flere gange pointerer, kan vi vanskeligt se bort fra eller eliminere; helt afgørende bliver det, om de ressourcer, kongen kunde skaffe sig rådighed over, også har gjort det muligt for ham at omsætte sin sondring mellem kongens og rigens midler til politiske realiteter og har sat ham i stand til at benytte kammeret som finansielt instrument til at forfølge politiske mål på egen hånd.

Langt mere tvivlsom – eller endda vildledende – er dr. Krügers unuancerede påstand om, at den danske forvaltnings opspaltning (Zweigleisigkeit) af kancellier og kasser i en dansk og en udenrigs afdeling repræsenterer »eine Variante des von (Gerhard) Oestreich für die deutsche Territorialstaaten entdeckten Prinzips des Persönlichen Regiments« (s. 47 f.).⁸ Ingen kan bestride, at de tyske territoriers finansforvaltning har øvet en afgørende indflydelse på dansk forvaltningsorganisation, eller at det vil være nærliggende at søge tyske forbilleder for det kongelige kammer voksende betydning; men de to kancelliafdelinger havde ingen ret til selvstændige kassedispositioner. Mere korrekt formuleret ligger problemet i, om kongen med de midler, kammeret kunde råde over, har kunnet disponere egenrådigt gennem sit kammer og tyske kancelli, og i hvilket omfang han har sigtet mod en »von ständischer Macht unabhängige Regierung des Fürsten in Reservatsachen: Aussenpolitik und Finanzen«. I sin sammenhæng er dr. Krügers karakteristik utilstrækkelig, bl. a. fordi hovedsynspunktet ikke forfølges videre. Tendenserne til fyrsteabsolutisme i 'reservatanliggenderne' tegner sig i den aktuelle forskningssituation først klarere i Christian IV.s senere år, og dr. Krüger skylder unægtelig stadig sin læser en bindende dokumentation for sit synspunkt, dvs. udførlige analyser af, om eller i hvilken udstrækning Christian IV forud for kejserkrigen har kunnet og virkelig har forsøgt at benytte det kongelige kammer som politisk og finansielt instrument.

Dr. Engberg har modsætningsvis foretaget ganske indgående sammen- også tendensen til at betragte den som kongeligt reservatanliggende. Under forhandlinger om toldsatsene med nederlænderne f. eks. 1631 og 1639 fremhæves begge elementer (L. van Aitzema, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh in ende omtrent de vereenigde Nederlanden III:1*, Haag 1658, s. 483–85; *Kurze Relation welcher massen Kön: Maytt: zu Denemarcken . . . die von den Herrn General Statden abgeschickte Gesandten . . . angebrachte Werbungen und Bescheide versehen lassen*, Kbh. 1640, bl. B iij v ff.). I begge tilfælde rådførte kongen sig med rådet, men med stigende tilbøjelighed til at reservere sig afgørelsen (jf. J. A. Fridericia, *Danmarks ydrepolitiske historie . . . 1635–1645*, Kjøbh. 1881, s. 212 ff.); 1646 skriver kongen udtrykkeligt, »at tractere med dy holdender de modo soluendi thelonium y Øresund eller y Norge, ded gaar menige riigens raad inted an«; Christian IV.s egenhændige breve II nr. 178 1646 29/4. – Kuriøst nok karakteriserer et svensk krigsmanifest 1644 sarkastisk sundtolden som kongens »spillepenge«; *Vederläggning och wälgrundat swar på thet danska manifest*, Sthlm. 1644, bl. B iv.

ligninger med udenlandsk finansforvaltning, fransk, engelsk, svensk og enkelte tyske territoriers; synsfeltet indskrænkes her overvejende til de organisatoriske rammer og finansforvaltningens funktionsduelighed, men med skyldig hensyntagen til de politiske systemer. Allerede Astrid Friis har – med støtte i Elisabeth Bambergers solide oversigt – betonet, at reorganisationen af finansforvaltningen under Christian III, etableringen af et fastere organiseret rentekammer og tilløbene til udskillelse af det særlige, kongelige kammer, bragte den danske finansforvaltning på højde med samtidens tyske territorier, på enkelte punkter også med England,⁸ selvom analogierne til den tyske, territorielle finansforvaltning nok bør have fortrinet. Engbergs hovedsynspunkt – som i sig selv ikke er overraskende – er, at det danske forvaltningssystem egentlig allerede ved reorganisationen i Christian III.s tid repræsenterer et traditionelt skema, at det ved midten af 1600-tallet var håbløst forældet – men blev bevaret i kraft af konservative rådsinteresser – og at forvaltningsmaskineriet fungerede tungt og usmidigt i sammenligning med det franske departementale arrangement og det nært beslægtede, svenske kollegialsystem. Med det engelske finanssystem havde det danske det træk tilfælles, at ekstraordinær skattebevilling indgik i det konstitutionelle system, men hvor kongemagtens egenrådighed i England udløste bitre konflikter med parlamentet, gav øresundstolden indtil 1640'erne den danske konge en bred dispositionsmargin.

Der kan nok rettes indvendinger mod denne typologi og de konsekvenser, dr. Engberg drager; specielt er det vel lidt tvivlsomt, om en sammenligning med det franske finanssystem, der overvejende var baseret på direkte og indirekte skatteindtægter, er absolut frugtbar, for så vidt som Danmark endnu helt overvejende var en domænestat; de finansielle vanskeligheder i Christian IV.s senere år beror jo ikke mindst på, at domæneindtægterne ikke længere var tilstrækkelige og slet ikke tilstrækkeligt elastiske til at imødekomme den ekspanderende statsmagts krav.¹⁰ Men samspillet, som begge forfattere hæfter sig ved, mellem på den ene side ordinært og ekstraordinært budget (respektive i meget grove træk domæneindkomster og direkte skatter) og på den anden side magtrelatio-

⁸ G.Oestreich, *Das persönliche Regiment der deutschen Fürsten am Beginn der Neuzeit, Geist und Gestalt des frühmodernen Staats*, Bln. 1969, s. 201–34. – Det er vel iøvrigt lidt for prætentøst at ville tillægge Gerhard Oestreich »opdagelsen« af dette princip; jf. også K. Krüger i *Historie X*, s. 84 f.

⁹ Astrid Friis, *Rigsrådet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid*, *Hist. tidsskr.* 10. r. VI, Kbh. 1942–44, s. 2 ff.; jf. E. Bamberger, *Die Finanzverwaltung in den deutschen Territorien des Mittelalters*, *Zeitschrift f. d. gesamte Staatswissenschaft LXXVII*, 1923, s. 168–255, spec. s. 183 ff., 198, 203 ff., 209 ff. og 252 ff.

¹⁰ Jf. E. Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat. Syntese og fortolkning*, *Skr. fra Inst. for historie og samfundsvidenskab, Odense universitet, Odense 1974*, s. 17 ff.

nerne mellem rigsrådet og kongemagten i det danske forfatningssystem er naturligvis både væsentligt og karakteristisk. For dr. Krügers vedkommende befinder han sig i en finansielt ekspansiv periode, der automatisk rejser krav på analyse af den politiske og finansielle beslutningsproces i denne periodes indenrigs- og udenrigspolitik; han kommer som anført blot skævt ind på dette problem og fyldestgør slet ikke de nødvendige analysekrav. Det absolutte og principielle modsætningsforhold mellem konge og råd hører imidlertid snarere dr. Engbergs periode til, da den aldrende konge under pres af de tunge udgiftsbyrder, hans udenrigspolitik og prestigebetonede hofholdning krævede, forsøgte at trække skellene mellem ordinært og ekstraordinært budget hårdt op og forsøgte at bevare sin finansielle dispositionsfrihed gennem det kongelige kammer og ved tvivlsomme, finansielle manøvrer.

Trods sin udtrykkelige hensigt (s. 14) har dr. Engberg flere steder meget indgående beskæftiget sig med 1640'ernes komplicerede finanspolitik, omend overvejende på basis af det trykte kildemateriale. Han har således leveret en ganske udførlig diskussion af Corfitz Ulfelds finansstyre, af korruptionsanklagerne (på international baggrund) (s. 129–51) og af kongens desperate forsøg på lensreformer 1646–47 (s. 161–71). Mest vellykket er nok den ganske indgående redegørelse for konflikterne omkring rådets, landekommissariatets og krigskommissariatets finansielle beføjelser, der meget klart belyser ikke blot modstanden mod kongens finansielle krav, men også de spirende politiske og økonomiske problemer, der var forbundet med balancen mellem civile og militære instansers kompetence (s. 200 ff., 222 ff. og 242 ff.). Svagheden ligger i, at disse bidrag til finanspolitikens historie, som principielt skilles ud fra bogens rammer, alligevel ikke koordineres til en samlet vurdering; den forholdsvis korte afslutning kan ikke kompensere for den bristende sammenhæng.

Begge værker – men mest udpræget dr. Engbergs – er således overvejende anlagt efter strukturelle og organisatoriske retningslinier. Der kan rettes væsentlige, metodiske og saglige indvendinger mod dem begge, og dr. Krügers arbejde er endda fra alle synspunkter ufyldstgørende eller vildledende. På den anden side bevæger begge forfattere sig i en finansiell og politisk brydningsperiode, der næsten uundgåeligt opfordrer til forsøg på at trække problemer og hovedlinier op på alment plan. For dr. Krügers vedkommende fører de nærliggende analogier til den tyske fyrsteabsolutismes vækst beklageligvis ingen vegne; i dr. Engbergs bog savnes den koordination, hans egne finanspolitiske undersøgelser lægger op til.

E. Ladewig Petersen

Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–1660. Odense University Studies in History and Social Sciences 11, Odense University Press 1973. – Disputats, 698 s., ill.; 100 kr. + moms.

Ved at afgrænse sin undersøgelse regionalt til Fyn, følger dr. Blomberg en lang og værdifuld tradition for fyenske studier. Traditionen indledes allerede i 1813 af L. S. Vedel Simonsens bog om »Fyens Vilkaar i den saakaldte Grevens Feide«, og til den hører også delvis dr. H. H. Fussings landbohistoriske studier og helt dr. Svend Larsens »Studier over det fyenske rådsaristokrati i det 17de århundrede« (1965).¹ Vægtige, praktiske grunde kan ligeledes tale for rimeligheden af regional afgrænsning, uden at der heri principielt ligger nogen kvalitativ begrænsning. For det første udgør Fyen en naturligt afgrænset og geografisk entydig del af rigshelheden; i hvor høj grad Fyen også er repræsentativ for rigshelheden er et andet problem, som vi senere kan vende tilbage til. Koncentrationen har derimod den indlysende fordel, at den gør det praktisk muligt at gennemføre intensivforskning, som det er arbejdsmæssigt uoverkommeligt at foretage på rigsplan; selv denne bog repræsenterer sikkert en maksimal grænse for den individuelle forskningsindsats, selv på regionalt plan.

Den titel, dr. Blomberg har valgt, ligger iøjnefaldende nært op ad Vedel Simonsens, men meget længere rækker lighederne heller ikke. Selv bortset fra de to værkers vidt forskellige omfang (henholdsvis ca. 0.2 og 2.5 mill. typeenheder) lægges der nemlig et helt afvigende og ikke længere blot militærhistorisk betydningsindhold i etiketten »vilkår«. En egentlig problemstilling for sin undersøgelse har forfatteren dog først formuleret i det engelske résumé (s. 564), hvor det hedder, at »bogens formål er at beskrive vilkårene på øen Fyen indenfor politisk-historiske rammer under krigen mod Sverige 1657–60, den nærmest kaotiske situation på øen forud for og under krigen og samfundssituationen, da freden vendte tilbage« (kursiveringerne mine). Både titelvalget og den noget sene problemformulering rummer en understregning af, at værkets mål for det første er deskriptivt og for det andet at redegøre for en dansk regions betingelser under alle aspekter, materielle som kulturelle i nøje tilknytning til eller endda som effekt af det politiske og militære begivenhedsforløb under en kritisk fase af det 17. århundredes danske historie.

Da disse to elementer sammenfatter væsentlige træk i dr. Blombergs forskerfysiognomi, vilde det naturligvis være urimeligt at bebrejde ham, at han har valgt at give sin bog et deskriptivt og ikke et – måske mere

¹ Anmeldelsen gengiver med de nødvendige ændringer det andet oppositionsindlæg *ex officio* ved det mundtlige disputatsforsvar ved Odense Universitet 1973 31. august.

tidssvarende – analytisk anlæg; ikke desto mindre er det en hovedindvending, at forf. i høj grad har isoleret sin undersøgelse kronologisk og geografisk, og at hans deskriptive metode i en vis udstrækning afskærer ham fra at vurdere krigens virkninger kvantitativt i forhold til situationen forud for krigen. Det betyder ikke, at bogens hovedresultat, beskrivelsen af Fyens totale ødelæggelse under svenskekrigene og genopbygningens forsinkelse lader sig underkende, men nok, at det stadig ikke kan udelukkes, at ødelæggelserne bør kvantificeres for at kunne lade sig placere i den lange økonomiske, beskatningsmæssige, demografiske og politiske ødelæggelsesproces, som indledes i 1640'erne.

Men også den politiske problematik indeholder stof til diskussion. Det er åbenbart et bevidst træk i forf.s grundopfattelse og metode, at den ganske detaljerede gennemgang af den almenhistoriske sammenhæng skal tjene som ramme for placeringen af begivenhedsforløbet regionale virkninger, en art bevidst veksel-effekt. Denne dualisme i værkets opbygning er gennemført konsekvent, og disse rammeafsnit hviler på et meget bredt kendskab til den foreliggende litteratur, i en vis udstrækning også på førstehåndsstudier;² rammerne er endelig også nødvendige for at forf. i sit egentlige undersøgelsesfelt kan distancere sig fra forældede synspunkter og vurderinger. Der kan rettes kritiske og saglige indvendinger mod disse afsnit;³ hovedsummen er dog, at dr. Blomberg er tilbøjelig til i tilslutning til specielt Halvdan Koht at anskue krigen i højere grad som selvforsvar for monarkiets selvstændighed end som hovedløs revanchekrig.⁴

I hvert fald havde Karl Gustav truffet sit valg allerede inden den danske trompeter Christian Wiborg 5. juni overbragte fejdebrevet i

² Til hovedtrækkene i fremstillingen hører også betoningen af, at krigens udfald ikke blev afgjort på slagmarken, men i de internationale, diplomatiske labyrinter, specielt af vestmagternes kommercielle interesser i Østersøområdet, et træk, som også den seneste tyske behandling af emnet har lagt stor vægt på; E. Opitz, *Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg 1655–1660*. Militärgesch. Studien, herg. v. Militärhist. Forschungsamt 10, Boppard am Rhein 1969, s. 179 ff., 208 ff.; jf. også K. E. Frandsens anm. i *Hist. tidsskr.* 12. r. VI, 1972–73, s. 347 f. – Når forf. (s. 429) synes at dele Karl Gustavs forundring over, at den danske regering og hærledelsen ikke udnyttede sin afgørende og iøvrigt internationalt opsigtsvækkende sejr ved Nyborg i nov. 1659 til at forcere landets generobring, kan det på tilsvarende måde antages, at ikke blot materiemangel og provianteringsvanskeligheder har spillet en rolle (s. 397 ff.), men trods alle forhåbninger i København også, at man ikke længere kunde påregne nederlandsk flådedækning, eller at man har indset, at selv flere triumfer ikke ville kunne bringe politiske fordele (jf. s. 429 f.).

³ Jf. min afhandling, *Omkring stændermødet i Odense i februar 1657*, Fynske årbøger 1974, Odense 1974.

⁴ H. Koht, *Inn i einveldet 1657–1661*, Oslo 1960, s. 64 ff.; jf. dr. Blombergs konklusion, *anf. arb.*, s. 542 ff.

Halmstad (s. 55 og 62–64). De danske krigsforberedelser var meget langtfra fuldført (jf. s. 56 ff.), men det fører os direkte ind i et af værkets centrale anliggender, de militære organisationsproblemer og kontributionskrav og det fyenske samfunds ødelæggelse. Krigsførelsen under det 17. århundredes internationale krige havde en anden karakter end f. eks. den nordiske syvårskrig og endnu Kalmarkrigen, der i stor udstrækning havde været ført som ødelæggelse af de dansk-svenske grænseegne under hastige *razzia*'er. Takket være de seneste års svenske undersøgelser – i denne sammenhæng specielt docent Torstendahls⁵ – kender vi nu langt bedre i principperne i de svenske krigsfinansierings- og kontributionssystemer under trediveårskrigen og Karl Gustavs krige. Udskrivningen blev ikke blot tilrettelagt således, at krigen skulde kunne »føde sig selv«, men fra trediveårskrigen senere faser tillige under hensyntagen til, om de besatte områder indgik i Sveriges erobningsprogram eller strategiske planer eller ikke. En af bogens fortjenester er netop, at den for første gang i større omfang præsenterer et materiale til belysning af dansk krigsorganisation og af den svenske besættelses virkninger.

Det er sandsynligt, at den svenske okkupation af Danmark 1657–60 – ligeså lidt som åbenbart Torstenssonfejden⁶ – har kunnet »føde sig selv«; de jyske og delvis de fyenske militære regnskaber ved den første besættelses formelle ophør 1. maj 1658 er teknisk mangelfulde, men de røbede dog for den svenske hærledelse, at udgifterne oversteg oppebørslerne.⁷ Allerede ved åbningen af den anden krig i sensommeren 1658 forudså den svenske hærledelse provianterings- og finansieringsvanskeligheder i de allerede krigshærgede områder, og dertil kom senere misvæksten i 1659. Vanskelighederne udløste modsætninger mellem de lokale, svenske krigsfinansieringsmyndigheder og den øverste hærledelse, der efterhånden som kontributionerne og provianteringen svigtede centraliserede beslutningsmyndigheden med det resultat, at kravene ikke blot foreskrevs fra ledelsen, men også blev vilkårlige og urimelige.⁸ Det er derfor også værdifuldt, at dr. Blomberg har undersøgt det svenske udskrivningsvæsens funktioner på grundlag af det righoldige danske materiale og på lokalt plan; hans undersøgelser supplerer på udmærket måde Torstendahls redegørelse for retningslinierne i den svenske organisation, selvom de to hovedetaper og deres forskelle i nogen grad for-

⁵ Rolf Torstendahl, *Svensk krigsförsörjning och underhållstjänst i Danmark 1657–1660, Carl X Gustaf och Danmark, Carl X Gustaf-studier*, utg. av Militärhist. avdeln. vid Kungl. Militärhögskolan, red. A. Stade, bd. I, Kristianstad 1965, s. 399–441.

⁶ K.-R. Böhme, Lennart Torstensson und Helmut Wrangel in Schleswig-Holstein und Jütland 1643–1645, *Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holst. Gesch.* 90, Neumünster 1965, s. 46, 53 ff., 78 ff., spec. konklusionen s. 81 f.

⁷ Torstendahl, *anf. arb.*, s. 422 ff.

⁸ *Sst.*, s. 430 ff., 438 ff.

toner sig. Tilbage bliver dog enkelte vigtige detailspørgsmål, som stadig står lidt uafklaret i begge fremstillinger.

For det første kan der være grund til at hæfte sig ved de meget klare og åbenbart meget effektivt fungerende »gutheimske« brandskatte- og kontributionsregnskaber, som var blevet anlagt allerede under Fyens første besættelse, og som overkrigskommissær Jacob Gutheim overtog under den anden krig (aftrykt som bilag s. 549–61). Der forelå på forhånd retningslinier for udskrivningen af brandskat, frikøbelsen én gang for alle fra plyndring og for kontributionerne, der var beregnet til provianteringsformål og aflønning af de svenske tropper, og det fremgår ligeledes klart af aktmaterialet, at selvom beløbene fastsattes ved dekretter fra den svenske hærledelse, foregik den aktuelle påligning efter aftale med lokalkendte danske myndigheder.⁹ For Fyens vedkommende er det påfaldende, at kontributionsgrundlaget bag de gutheimske regnskaber var så vel gennemarbejdet, selvom de må være blevet udarbejdet meget hastigt. Brandskatten og kontributionerne pålignes som et nøje specificeret antal »reuterdienste nach den alten Tonnen« (jf. s. 238 ff. og 288 ff.), hvor Torstendahl sandsynligvis har ret overfor dr. Fussing i, at der sigtes til rostjenestens hartkornsberegning;¹⁰ den konsekvent gennemførte, topografiske opbygning kan lade formode, at de gutheimske opstillinger bygger på systematiske hartkornsjordebøger. Såvidt det ved konfrontation med andet materiale kan konstateres, synes en »ryttertjeneste« gennemgående at være beregnet af 16–18 td. htk., både for brandskatten og kontributionerne en overordentlig byrdefuld takst.¹¹ Endelig kunde man også minde om, at landkommissær Henning Pogwisch i juli 1660 antyder, at der fra dansk side var blevet stillet systematisk jordebogsmateriale til rådighed for besættelsesmagten, og at der åbenbart har været anvendt satser, der stod i relation til den normale hartkornstaksation (jf. s. 523 og 525 f.).

⁹ Sst., s. 407 f., 414 f.

¹⁰ Sst., s. 414 med note 60 og 64; jf. H. H. Fussing, *Svenskernes udskrivninger på Fyn 1658*, Fynske årbøger II,1, Odense 1940, s. 96–99, hvor Fussing ved sammenligning med rostjenestejordebøgerne 1625 betvivler en korrelation med hartkornstaksationen, og hvor han antager, at »ryttertjenesten« »ofte er en blot og bar regningsenhed«. Sammenstillingen med situationen 1625 er dog næppe holdbar.

¹¹ Jf. f. eks. Vedel Simonsen, *Bidrag til ... Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse*, Odense 1845, s. 131 f., hvor det nævnes, at der fra 1658 foreligger »en fuldstændig ... af svenske autoriteter optagen Liste over Landets Herregaarde og deres Hartkorn«, hvorefter Hagenskov len ansættes til 98½ »ryttertjeneste« og 1512 td. htk., Lundsgård, Fjellebro, Skovsgård, Hvedholm og Østrupgård til 107 »ryttertjenester« og 1657 td. htk. og Brahesborg og Barløsegård til 58½ »ryttertjenester« og 906 td. htk.; de to første komplekser genfindes med samme ryttertjeneste i Gutheims regnskab (s. 550 og 553), hvorimod de sidste to gårde savnes. Vedel Simonsen har således næppe benyttet disse regnskaber direkte, men har haft et andet forlæg, som det blot ikke har været mig muligt at identificere.

Det havde været ønskeligt, at forf. havde underkastet de gutheimske regnskaber en kritisk analyse, både af de her anførte grunde og fordi disse regnskaber i positivt fald – og selvom de ikke er helt udtømmende – kunde bidrage til at kaste lys over fordelingen af det adelige gods på Fyen umiddelbart før svenskekrigene. Men sagen har også videre perspektiver; disse ræsonnementer leder nemlig automatisk over i spørgsmålet om den tilsyneladende meget improviserede opbygning af det danske forsvarsberedskab på Fyen i løbet af 1659, hvortil vi nu har fået et omfattende materiale. Egentlig er det vel også et af bogens væsentlige resultater, at de adelige, der blev involveret i arbejdet, på mange måder rehabiliteres overfor tidligere tiders anklager for uformuenhed og standsegoisme. Det gælder måske mindre rigsmark Anders Bille, hvis loyalitet og kompetence synes at stå fast, end dygtige og energiske skikkelser som rigsråd Otte Krag, lensmanden på Odensegård, Sigvard Urne og landkommissærerne Henning Pogwisch og Erik Kaas. Derimod kan man stadig savne dels lidt fastere linieføring og dels analyser af, hvilke påligningsprincipper, det danske forsvarsberedskab anlagde, i provianterings- og indkvarteringsmaskineriet og for de på Odensemødet bevilgede kontributioner; endelig kunde de stadigt tilbagevendende skel mellem civile og militære instansers, rigsrådets, landkommissærers, krigskommissærers og officerers indbyrdes kompetence måske have været trukket fastere op.

Dr. Blomberg betoner (s. 105 ff.) med rette kompetencekonflikterne mellem officerer og landkommissærer, især oberst Sten Bille til Kjærsgård og Henrik Podebusk til Kørup i foråret og sommeren 1657. Kontroverserne resulterede i en ordre fra det københavnske rigsrådskabinet om en mere ligelig fordeling af indkvarteringsbyrderne i samråd med de lokale myndigheder, og en forordning af 21. september, som forf. tilskriver Otte Krag, foreskriver – omend stadig forgæves – koordinering af troppe-ruller og kvarterregistre (s. 112 f. og 109). Men efter fornyede klager fra et adelsmøde i Odense 4. november påbyder en kongelig forordning påligning af byrderne efter hartkorn på såvel kronens som adelens og gejstlighedens godser, et arrangement som generalkrigskommissær Christoffer Körbitz – dvs. den højeste militære organisationsmyndighed – skulde forestå (s. 143 f.). Forordningen ledsages 18. november af instrukser for Körbitz, men den udløser tillige øjeblikkeligt protester fra »rigens råd i Fyen« til øverstesekretær Erik Krag mod, at den og instrukserne overskrider Körbitz' kompetence som officer (dvs. krænker de civile instansers myndighed); rådet fordrede ret til selv at foretage påligningen af indkvarteringsbyrderne. Svaret indløb fire dage senere i form af en kongelig ordre til landkommissærerne, lensmændene og Körbitz, en ordre der fastholder matrikuleringsgrundlaget, fastsætter provianteringsregler og mobiliseringsordrer (s. 146 f.).

Det er dog lidt vanskeligt at indse, at denne ordre skulde være »i overensstemmelse med rådets ønsker« (s. 147), netop fordi den helt forbigår rådernes krav om selv at forestå påligningen af indkvarteringen; den fastholder Körbitz' kompetence. Tværtimod kan der formentlig være grund til principielt at understrege disse modsætninger, i sidste instans utvivlsomt de adelige godsejeres frygt for militær vilkårlighed. Endnu ved årets udgang udtrykker hærledelsen uro på grund af den kritiske, militære situation, men rigsrådet trøster den med, at tingene vil falde i lave, når den nye indkvarteringsordning er færdig; den er blot et tidsrøvende arbejde, fordi hele landets »gods skal omregnes« (s. 148), en fattig trøst, men organisatorisk interessant.

Dr. Blomberg fremhæver i denne forbindelse formentlig med rette Otte Krag's store indsats; selv havde Krag allerede i efterårsmånederne i et brev til Erik Krag beklaget den hidtidige principløshed; havde man på forhånd grebet planlægningen systematisk an, kunde megen 'disordre' være undgået (s. 144). Pointen er netop, at man indtil arrangementerne i november 1657 har improviseret sig frem med hensyn til kvarterinddeling og proviantering. Konturerne til matrikuleringsprincippet finder vi allerede under stændermødet i Odense i februar,¹² men planlægningen af dette vigtige og indlysende nødvendige arrangement blev først sat i system i november, da officererne kan have ret i, at chancerne for et positivt resultat var forpasset. Det er sandsynligt, at den mangel på kapital og ressourcer, som forf. fastslår allerede i efterårsmånederne 1657 (som baggrund for administrationens sammenbrud og militærets opløsning) bl. a. kan bero på, at den nødvendige planlægning blev sat ind alt for sent og på et tidspunkt, da de provisoriske foranstaltninger – som Otte Krag udtrykkeligt hævder – allerede havde bidraget til at ødelægge de ressourcer, hæren skulde opretholdes ved, specielt bøndernes. Der står altså stadig uløste spørgsmål tilbage: hvilke regler påbydes der for hartkornsindkvarteringen; er der bevaret rester af dette matrikuleringsarbejde, og var det disse forarbejder fra efterårsmånederne 1657, som senere blev spillet de svenske besættelsesmyndigheder ihænde?

Bogens centrale og samtidig mest givtige afsnit er utvivlsomt redegørelsen for krigsødelæggelserne på Fyen. Der ligger en respektindgydende arbejdsindsats bag indsamlingen af de mange lokale data, der er bogens hovedstamme, og fremstillingen er tillige holdt i en stilfærdig og nøgtern stil, som bringer os krigens hverdag og dramatik nært ind på livet. Men bogen har også et næsten overvældende omfang. Detailrigdommen kan have sin berettigelse, fordi de mange enkeltheder netop ofte virker stærkt og livsnært; men detaljerne har dog undertiden taget magten fra forfatteren, og fremstillingen udarter stundom til et kinesisk æskesystem af digressioner. Kildeudnyttelsen synes derimod at være fuldt loyal; der kan

¹² Jf. Fynske årbøger 1974, anf. afhandl.

lejlighedsvis savnes blik for, at normative kilder ikke lader sig anvende til rekonstruktion af historisk virkelighed, når kilderne udnyttes under informative synspunkter, men den metodiske hovedvægt ligger overvejende i kombinationen af – ofte vidt spredte – enkeltfetteretninger til en mosaikpræget, meget detaljeret, men også usædvanligt virkelighedsnær helhed. Undertiden kan man dog have en vis usikkerhedsfornemmelse, fordi kildefetteretningerne trods deres tilsyneladende slående vidnesbyrd ikke siger så meget, når de ikke lader sig sætte i relation til andre vidnesbyrd.

Dr. Blomberg leverer (s. 568–72) en fyldig redegørelse for sit kilde-materiale, præget af sobert omdømme og mange års erfaringer. Udover regnskabsmaterialet, som allerede er drøftet på et enkelt punkt, kan der være grund til at knytte nogle bemærkninger til behandlingen af tingbogs-materialet og synsforretningerne. Rolf Torstendahl har nemlig antydningvis påpeget, at dansk forskning i for høj grad har fæstet ukritisk lid til dette materiales beskrivelser;¹³ hans ræsonnement synes at være, at der her er tale om et informativt kildemateriale, som dels er relativt sent, og som dels tjener normative funktioner, at gøre indtryk på myndighederne; endelig synes Torstendahl at mene, at det for den lokale befolkning ikke har været muligt at sondre mellem lovlige kontributioner og rekvisitioner og illegale plyndringer. Begge argumenter har indlysende kritisk vægt, og dr. Blomberg fremfører da også slående eksempler både på tendens i tingbogs-materiale og synsforretninger, når de skadelidte har forventet erstatning (s. 570 f. eks. Odenses regnskabsopgørelser og synsforretningerne 1666) og på konstruktion efter sædvanenormer af formentlige tab (Skobvy-bøndernes tab af kvæg, der svarer til den normale sommerbesætning, s. 570 f.).

På den anden side sandsynliggør dr. Blomberg også både her og i teksten, at det nok kan være vanskeligt for befolkningen at skelne kontributioner og rekvisitioner fra vilkårlige plyndringer, men at den også i mange tilfælde har været sig sin ret og sin skyldighed klart bevidst. Om den også har kunnet skelne, når de svenske eller andre tropper har taget sig selv til rette, hvis den lovlige løn og forplejning udeblev, er et andet spørgsmål.¹⁴ Under alle omstændigheder beror den kritiske vurdering her på ikke blot almene synspunkter, men også på en detaljafvejning i hvert enkelt tilfælde. Derimod kan man i den kritiske redegørelse savne en vurdering af mulighederne for kontrol af kildernes oplysninger

¹³ R. Torstendahl, *anf. arb.*, s. 399 og 400 note 6, 418 med note 60.

¹⁴ *Jf. sst.*, s. 425. – På den anden side fremgår det af Torstendahls redegørelse ikke helt klart, om de svenske hærmyndigheder ligesom under tredivårskrigen har modregnet overskridelse af udskrivninger og den ulovlige selvtægt, de fik kendskab til, i troppernes løn og underhold på senere tidspunkter; *jf. K.-R. Böhme, anf. arb.*, s. 76 f.; samme i *Scandia* 33, Lund 1967, s. 92 ff.

ved konfrontationsmetoder eller på anden vis, selvom problemet strejfes; og undertiden synes endelig forfatterens analyse af kildematerialets ophavssituation at være ufyldstgørende; det gælder som nævnt specielt grundlaget for de guthaimske skatteregnskaber.

Bogen efterlader et overbevisende og rystende indtryk af de rædsler, som krig og besættelse nedkaldte over befolkningen, og af den armod, krigen bragte med sig. Ikke mindre chokerende er dens skildring af den unge enevældes mangel på forståelse for befolkningens trængsler. Forf.'s deskriptive metode kommer her til sin fulde ret, uden noget spor af gøngenhøvdinge-romantik. Fremstillingen gør derfor også krav på en mere indgående diskussion af bogens to hovedteser, for det første krigens alt-ødelæggende virkninger og for det andet genopbygningens unødige forsinkelse, fordi det enevældige styres fjerne regeringskontorer ikke havde fantasi til at sætte sig ind i befolkningens nød, men blot stillede nye krav. Det kan dog i sig selv være lidt vanskeligt at vurdere tesernes proportioner; det er muligt, at dr. Blomberg har ret i, at »intet sted i Danmark havde så hårde livsvilkår som på Fyn i vinteren 1659/60 og foråret 1660« (s. 420); Fyen befandt sig i krigsbegivenhedernes centrum og måtte permanent fungere som gennemgangslejr for alle troppebevægelser. På den anden side er det endnu vanskeligt på geografisk plan at vurdere ødelæggelserne på Fyen i forhold til andre landsdele, f. eks. Sydvestjylland, hvis demografiske nedbrydelse i »Skæbneåret 1659« Aksel Lassen har dokumenteret; i hvert fald burde repræsentativitetsspørgsmålet nok være rejst, selvom det muligvis endnu ikke lader sig besvare tilfredsstillende.

Langt mere afgørende er det, at ødelæggelsernes omfang og styrkegrad også vanskeligt lader sig vurdere i bredere perspektiv; de kronologiske og komparative dimensioner står forholdsvis svagt. Det kan dog anføres, at andre forskere har gjort andre synspunkter gældende: På den ene side står Knud Fabricius, der nok lægger afgørende vægt på krigsødelæggelserne, men som dog samtidig mener, at ødelæggelserne ramte værst langs med landets hovedfærdssåarer, og som fremhæver, at krigen ikke kunde ødelægge landets hovedproduktionsmiddel, jorden varigt. Fabricius har endelig givet en ganske velvillig vurdering af enevældens »indsats for samfundet.«¹⁵ På den anden side har Erik Arup hævdet, at »der er gode grunde til at mene, at når Danmark i 1660 befandt sig i en så økonomisk ulykkelig stilling, var grunden hertil ikke så meget svenskekrigene som den forfærdelige pest 1654–55, der landet over havde lagt så mange gårde øde.«¹⁶ Arup har måske nok i nogen grad undervurderet pestepidemierne 1659–60, men egentlig har Aksel Lassens undersøgelser senere vel godtgjort, at epidemierne 1654–55 starter et demografisk skred, som det

¹⁵ K. Fabritius, *Enevældens dæmring*, Schultz' danmarkshistorie III, Kbh. 1941–43, s. 336–40, 368–73; jf dog også ndfr. s. 440 med note 20.

¹⁶ E. Arup, *Danmarks historie III*, Kbh. 1965, s. 58.

ikke blot tog generationer at overvinde, men som også medførte dybtgående befolkningsmæssige forskydninger af væsentlig økonomisk og social rækkevidde.¹⁷ Forskydningerne har dr. Blomberg ligeledes kunnet iagttage på Fyen, bl. a. form af vandring fra by til land, og hans fremstilling har vel også træk tilfælles med Aksel Lassens betoning af, at uforstående regeringsmyndigheder efter krigene – den nordiske syvårskrig, kejserkrigen og Torstenssonsfejden – af statsfinansielle grunde snarere hindrede end befordrede genopbygningen ved skattepålæg og økonomiske restriktioner; ingen tænkte på en systematisk demografisk og økonomisk planlægning af genopbygningsarbejdet.¹⁸ Endelig kan det vel også anføres, at en række forskere har karakteriseret det 17. århundrede som en sammenhængende kriseperiode, hvis komponenter, økonomiske, demografiske, beskatningsmæssige, politiske og militære hver især må afvejes mod hinanden.

Dr. Blomberg har selv flere gange i sin fremstilling været inde på, at ødelæggelsesprocessen starter forud for svenskekrigene (f. eks. s. 220 ff., 445, 475 og 481); han påpeger med rette den økonomiske og sociale effekt af skattestatens eksplosive gennembrud i Christian IV.s senere år; han betoner ligeledes, at den stærke godskoncentration i den adelige jordbesiddelse havde højst uheldige virkninger, og at økonomiske konjunkturer i hvert fald fra midten af 1600-tallet bragte både producenter og vareomsætning, dvs. adelen, kronen og købmandsaristokratiet ud i økonomiske vanskeligheder. Fremstillingen kan blot virke lidt for traditionel og unuanceret, og den gør det i hvert fald for Fyens vedkommende vanskeligt med sikkerhed at vurdere hovedtesen: krigens altødelæggende effekt. En af grundene til, at de enkelte komponenters vægt i nogen grad fortøner sig, kan være, at kildeefterretninger og resultater undertiden trods deres tilsyneladende indlysende slagkraft vanskeligt lader sig vurdere, fordi deres størrelsesorden ikke sættes i relation til andre vidnesbyrd, og dette gælder såvel detaljer som bogens helhed.¹⁹ Uden at ville

¹⁷ Aksel Lassen, *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960*, Skr. udg. af Jysk selskab for historie, sprog og litteratur 13, Århus 1965, s. 71–97, 244–46.

¹⁸ Samme i »Berlingske Tidende« 1966 11/3; jf. *Fald og fremgang*, s. 52 ff.

¹⁹ Nogle tilfældigt valgte eksempler kan tjene til belysning: s. 49 anføres det, at havreskatten af Odensegårds len 1657 blev uredt af 1.008 helgårde, 31 bolsmænd og 2 møller; for øde og forarmet gods samt for adelens ugedagstjenere blev der afkortet 36 td. havre. Tallene er umiddelbart inkommensurable og giver ikke den oplysning om tabene, man gerne ville have. Går man ud fra skattesatsen 2 skp. havre pr. helgård og fra, at der anvendes åbomål, andrager afkortningen 12–15 %, et relativt lille tal. For Tranekjær, Hindsgavl, Rugård og Hagenskov len nævnes tilsvarende nogle uformidlede talstørrelser.

S. 224 hedder det, at ridefogeden på Tranekjær efter fredsafslutningen 1658 tinglyser restancelister for skatter og landgilde, og der anføres en række imponerende, men atter uformidlede talstørrelser, der ikke sammenlignes med de sam-

underkende dr. Blombergs enkeltresultater må det være rimeligt at anføre, at den samlede vurdering af katastrofens omfang forudsætter systematisk konfrontation med landets tilstand forud for krigen; genopbygningsarbejdets effektivitet måtte på tilsvarende vis kunne måles ved sammenstilling med senere materiale.²⁰

Disse sammenligninger savnes blot ofte. Forf. har således anstillet beregninger over øde og forarmet gods (s. 469 ff.), beregninger, som både er væsentlige og mere nuancerede end dem, vi hidtil har haft, og han har ligeledes flere steder leveret bidrag til diskussionen om ødegårdsbegrebets indhold (s. 471 og 571). På 66 adelige godser (der dækker 60 % af det samlede fyensk-langelandske adelsgoods, jf. s. 487) beregner forf. ødegårdsprocenten til 28,6, halvt øde til 1,1 og forarmede gårde til 6,9 %. Tallene demonstrerer udover enhver tvivl situationens håbløshed ikke blot for bøndergodset, men også for selve produktionsapparatet, der har været langt mere kompliceret og følsomt end Fabricius antog. Den fulde rækkevidde af samfundets og produktionsapparatets ødelæggelse kan vi dog først fastslå ved konfrontationen med f. eks. lens- og godsregnskaberne restance- og afkortningslister forud for krigen og med tilstanden, som den f. eks. afspejles i matrikelarbejderne. Dr. Blomberg har anstillet en sådan sammenligning for Tranekjær lens vedkommende (s. 474), men den burde nok gennemføres konsekvent. Her kan det blot anføres, at Henrik Pedersen (omend med lidt afvigende begrebsapparat) beregner ødegårdstallet til 714 (dvs. ca. 9,3 %) i 1662 og til 3,4 % endnu i 1682, men han fremhæver samtidig, at situationen i visse egne af landet (Nordvestsjælland, Falster og Langeland) var langt værre end på Fyen og genopbygningsarbejdet mere sendrægtigt end her.²¹

Til belysning af krigseffekterne for fæstegodsets vedkommende og for de store godsers produktivitet og for at nuancere problemstillingen lidt kan vi standse op ved regnskaberne fra Kaj Lykkes godser, som dr. Blom-

lede landgilde- og skattebyrder. En sammenregning efter den gældende renteritakst giver restancer til en værdi af 1280 rdr., skønsvist ved at sammenholde med lenets hartkorn og skattebyrder tab af 15–22½ %.

S. 239 ff. redegøres på grundlag af Gutheims regnskaber for brandskatningen af Fyen i vintermånederne 1658, og den karakteriseres blot som ubarmhertigt hård. Brandskatten synes at skulle udredes med 50 rd. af 16–18 td. htk. (jf. ovfr. s. 434 med note 11); sættes hartkornsværdien og godsets afkastning til henholdsvis 50 rd. og 4 %, andrager den skønsvist 5–7 % af jordens værdi og ca. halvandet års afkastning. Den reduceres siden til 30 rd. pr. »ryttertjeneste«, men det er stadig påfaldende, at påligningen, der påhvilede godsejeren, på Kaj Lykkes godser sættes til 30 rd. pr. helgård, senere dog 20 rd., en uforholdsmæssig hård belastning på fæstegodset (s. 241); at det virkelig er tilfældet, fremgår til overflod af regnskaberne fra Kaj Lykkes godser.

²⁰ Jf. også K. Fabricius, *anf. arb.*, s. 336 f.

²¹ H. Pedersen, *Ødegaarde i 1680'erne*, *Hist. tidsskr.* 8. r. IV tillægshefte, Kbh. 1913, s. 197 og 203 f.

berg naturligvis også flere gange beskæftiger sig med; det drejer sig her om godser med ca. 5.300 td. htk., fordelt på Hevringholm og Estruplund i Jylland, Rantzausholm med under liggende godser, Hverringe og Harrikslevgård på Fyen samt Gisselsfeld på Sjælland.²² Regnskaberne afslører ikke blot Kaj Lykke som en nidkær godsejer, men også en godsdrift af mere grandseigneur-format end vi kender fra andre herregårde (f. eks. et større folkehold) og tillige, at der tilsyneladende har fundet en bevidst koordination sted af driften på hans godser. Forud for krigen afkastede Hevringholm og Estruplund, der overvejende var baseret på øksneopdræt og iøvrigt modtog tilskud af stude fra Fyen, 4,5–5,8 %, Rantzausholm, som overvejende beskæftigede sig med kornproduktion (byg), derimod kun 3,9 % i 1656/57, og Gisselsfeld, der havde specialiseret sig i eksklusivt hesteopdræt, formentlig endnu mindre.²³ Forrentningsprocenterne kan altså i betragtning af den koordination, der fandt sted, næppe isoleres, hvorimod de bortset fra øksneproduktionen illustrerer de ustabile forhold forud for krigen, selv på mønstergodser som Kaj Lykkes. Endnu 1657/58 indbragte de jydsk øksnegårde 0,7 %, det følgende år et tab på 0,6 %, men i 1660 et overskud på 2,0 % på grund af overstaldning af stude under besættelsen. Rantzausholm nåede 1657/58 ned på 1,1 % afkastning og endnu i 1661/62 indbragte godset bare 0,6 %.²⁴ Til belysning af krigsødelæggelsernes perspektiver (jf. s. 482) kan det tilføjes, at afkortningerne af fæsternes landgilde 1656/57 androg ca. 8 %, og at den krisepregede situation iøvrigt ytrer sig ved oplagring på Rantzausholm af 1.860 td. rug og byg, som ikke lod sig sælge tilstrækkeligt profitabelt. 1661/62 indgik derimod kun 14,5 % af den samlede landgilde; af landgilderugen indkom knapt 20 %, af mel slet intet, af byg, der var hoved-

²² Materialet foreligger i konfiskationsboets regnskaber i RA. Rtk. B 216.302–08, regnskabet for Rantzausholm 1661/62 dog også på det Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 409 c, fol.

²³ Jf. O. F. C. Rasmussen, Optegnelser om Gisselsfeld, Nestved 1868, s. 103 f. – Hevringholm og Estruplund havde dog også en ganske omfattende og givtig kornproduktion; jf. også G. Olsen i Hist. tidsskr. 10. r. VI, 1940–42, s. 441, 445 og 449.

²⁴ Regnskaberne fra Rantzausholm belastes i flere tilfælde af udgifter, som ikke direkte angår godsets drift, specielt Kaj Lykkes eget forbrug under hans ophold her; også hans galante eventyr har sat sig spor; jf. iøv. N. Rasmussen-Søkilde i Hist. tidsskr. 5. r. II, 1880–81, s. 235 ff.; Chr. Bruun, Kai Lykke til Gisselsfeld, Kjbh. 1886, s. 17–23. – Det kan tilføjes, at stedsmålsindtægterne, som Kaj Lykke tillagde stor betydning, normalt indbragte ganske store beløb, på Rantzausholm 1656/57 eksempelvis 295 rd. I regnsk. 1661/62 bl. 22–25 bogføres hele 280½ rd. på grund af de mange nybesættelser af gårde efter krigen, men gennemgående til lavere beløb end forud. Der bortfæstes 11 fæstegårde, hvoraf de bedste åbenbart stadig kan betinge 60–90 sl. dr., de øde 4½–10 sl. dr.; af 7 gadehuse bortfæstes fire til 6–7 sl. dr., de øvrige til 1½–4½ sl. dr. 4 boliger bortfæstes for 2½–10 sl. dr. (degneboligen dog for 10 rd.), Rantzausholms mølle for 10 sl. rd., men Gelskovs mølle for 60 sl. rd.

posten, og havre mindre end 2 %, af smør mærkeligt nok 25 %, af småkvæg, fodernøds hold og fjerkræ mindre end 10 %.²⁵ – Til sammenligning kan det endelig tilføjes, at 34 % af landgildepengene blev afkortet på Hevringholm og Estruplund allerede 1655/56, de følgende to år derimod henholdsvis 90 % og 80 %.

Dr. Blomberg anfører fuldt korrekt (s. 534; jf. s. 538), at Kaj Lykke efter krigen måtte pantsætte Hverringe for 10.400 rd. (iøvrigt ganske ufordelagtige vilkår), og skønner, at også han er blevet ruineret af krigen (bl. a. af sine hvervninger). På den anden side tegner konfiskationskommissionens opgørelser af boet dog et mindre dystert (omend næppe helt realistisk) billede af hans økonomiske situation; aktiverne opgøres i sept. 1661 til 534.000 rd., passiverne til 308.000 rd., således at der opstår et overskud på 226.000 rd. Kaj Lykkes jordegods vurderes til ca. 380.000 rd. og hans udestående fordringer hos kronen, standsfæller og købmænd til 110.–120.000 rd. Under alle omstændigheder kan der naturligvis ikke være tvivl om, at krigens virkninger visselig har været katastrofale, men regnskabsmaterialet røber dog samtidig væsentlige krisesyntomer allerede forud for krigen, og det giver – her kun belyst ved et enkelttilfælde – muligheder for statistisk nuancering og for en sikrere kvantitativ vurdering.

Hvad angår dr. Blombergs anden hovedtese, retarderingen af genopbygningsarbejdet efter krigen, er resultaterne veldokumenterede og væsentlige, selvom den unge enevældes ansvar nok lader sig motivere lidt mere nuanceret, end forf. har gjort. Det er videre fuldt korrekt, at forf. i overensstemmelse med moderne forskning betoner, at statsomvæltningen var et overklasseopgør, der gav købstædernes og specielt Københavns aristokrati andel i adelens politiske og materielle forrettigheder. Den medførte omstrukturering af ejendomsbesiddelsen og også forskydninger i sammensætningen af købstædernes overklasse, selvom man skal nok være lidt varsom med at overvurdere rækkevidden af denne omstrukturingsproces. At den jævne befolkning efter krigens trængsler og under efterkrigstidens skatteplyndring har stillet sig ganske apatisk til enevældens gennemførelse er sandsynligt (s. 546); uroen i Odense 1665 er – ligesom uroen i købstæderne efter kejserkrigen – mærkeligt nok det eneste spor af social revolte (s. 459–69); den menige befolkning har utvivlsomt haft ret i, at skattebyrdernes fordeling var ulige, men episoderne i Odense illustrerer samtidig også den politiske utryghed under den tidlige enevælde.

Hvad angår den sociale omstrukturering af ejendomsbesiddelse på Fyen

²⁵ Rgsk. 1661/62, bl. 5–19, sammenholdt med jdb. sammesteds. Tallene er regnet ud ved anvendelse af de gældende renteritakster; Arent Berntsen, Danmarkis oc Norgis fructbar Herlighed, Kjbh. 1650–56, 4. bog, s. 645–49; Hans Knudsen, Renteritakster, Aarb. f. Hist. Samf. for Odense og Assens Amter XV, Odense 1927, s. 214–19.

har dr. Blomberg ligeledes kunnet dokumentere det opbrud af den gamle orden, som fandt sted, adelens opbud af gods, krongodsudlæggene og – hvad han lægger vægt på – den nye godsejergruppes rekruttering fra købstædernes aristokrati, både fra Fyen, men navnlig fra København (s. 533 ff. og 539 ff.). Derimod lægger forf. formentlig for lidt vægt på de økonomiske vilkår for dette opbrud. Dr. Blomberg kunne nemlig nok med fordel have udnyttet det store materiale, der foreligger i de fynske skøde- og panteprotokoller (aftr. som bilag s. 562 f.) til belysning af vilkårene for salg eller pantsættelse af fast ejendom. Under alle omstændigheder lader det tilsvarende sjællandske materiale formode, at der efter 1660 fandt et voldsomt prisfald på jord sted; mod en normalpris af 50–55 rd. forud for 1660 ved salg og indførsler faldt priserne i 1660'erne til gennemsnitligt ca. 47 rd. og i 1670'erne til ca. 42 rd.²⁶ En forordning 1664 fastsatte da også – efter en debat i statskollegiet – minimalpriser af henholdsvis 40 rd. og 25 rd. for besat og øde eller forarmet fæstegods.²⁷ Prisfaldet for jord andrager således 20–30 %, men det indebærer først og fremmest en tilsvarende værdiforringelse af hele det danske produktionsapparat under vægten af slette landbrugskonjunkturer og skattebyrderne og en væsentligt forøgelse af adelens og andre godsejeres gældsbyrde, når de måtte sælge.

Under disse omstændigheder er det snarest forunderligt, at den sociale omvæltning af ejendomsbesiddelsen ikke blev voldsommere end tilfældet var, selvom vi stadig ikke er i stand til at måle omstruktureringen statistisk. Af Fridericias tal fremgår det, at adelen på Fyn ved 1660 har sidet inde med 60 % af øens hartkorn, kronen med 35 % og gejstligheden med 5 %, ²⁸ og både det store adelige jordebogsmateriale 1661–62 og de gutheimske regnskaber giver gode muligheder for at måle adelens indbyrdes godsfordeling forud for 1660; i den udstrækning de gutheimske

²⁶ E. Ladewig Petersen, *The Crisis of the Danish Nobility, 1580–1660*, Odense 1967, s. 35 med tabel IV.

²⁷ H. Giøde, *Forordninger 1643–1664*, Kbh. 1664, s. 154 ff., jf. Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660–1676, udg. ved J. Lindbæk, I, Kbh. 1903–04, s. 182 f. – S. 537 nævnes det, at borgmester Thomas Brodersen Riisbrigh i sept. 1660 låner generaløjtnant Hans Ahlefeld 5000 rd. mod pant i Bjørnemosegård m. m., ialt 771 td. htk., hvilket giver 6.5 rd. pr. td. htk.; s. 534 omtales Kaj Lykkes pantsættelse af Hverringe, der ifølge kommissionsopgørelsen 1661 havde ca. 700 td. htk., for 10.400 rd., dvs. knapt 15 rd. pr. td. htk., og s. 538 meddeles det, at Albrecht Itzen endnu i 1663 låner Henrik Lindenow 2.250 rd. mod pant i 92 td. htk., hvilket giver 24.5 rd. pr. td. htk. Det sidste eksempel nærmer sig den normale situation, således som den var i hvert fald på Sjælland forud for krigen, da en tønne hartkorn betingede 25–30 rd. i gennemsnit ved pantsættelse, medens de første tilfælde formentlig afspejler den akutte krise umiddelbart efter krigen.

²⁸ J. A. Fridericia i *Hist. tidsskr.* 6. r. II, 1889–90, s. 517 f. – De gutheimske regnskaber viser (trods deres mangler) samme procentvise fordeling (2.351 ryttertjenester af i alt 3.411.5 (dvs. 61 %) på adelige hænder).

regnskaber er repræsentative røber de stadig en ganske høj godskoncentration til fordel for det store hartkorn, omend næppe så radikal som i 1625; knapt 14 % af godsejerne sidder inde med 45 % af det privilegerede hartkorn, 37 % af ejerne med blot 8 %.²⁹

Trods den forskellige hartkornsberegning (især boniteringen og 'patronats'-hartkornets udeladelse) viser matriklen 1688, at de 'gamle' adelslægter endnu sidder inde med 45 % af Fyens hartkorn, andre adelige grupper med 16 % og borgerlige proprietærer med ca. 16 %; kronen har derimod endnu blot 15 % tilbage.³⁰ Den fynske adels tab synes at være mindre end landsgennemsnittet og kronens omvendt langt større (på landsbasis henholdsvis 30 % og 24 %), selvom overlapningen mellem de adelige besiddergrupper gør en umiddelbar vurdering af adelens tab vanskelig; men i betragtning af de barske, ydre vilkår er det snarest påfaldende, at 'den gamle adels' tab ikke er større (på Fyen maksimalt 25 %, på landsbasis ca. 33 %), og at de borgerlige proprietærer trods de omfattende krongodsudlæg og en del nobiliteringer ikke nåede højere end 15-16 % på Fyen og for landet som helhed.

Krongodsudlæggene indgik i regeringens finanspolitik; det er naturligvis som forf. bemærker (s. 481) meningsløst at forrente en statsgæld på 4 1/4 mill. rd. med 6 % årligt, når krongodset højst afkastede 3 %;³¹ i

²⁹ Efter de gutheimske regnskaber (s. 549 ff.), som ikke er helt udtømmende, fordeles »ryttertjenesterne« sig således:

<i>ryttertj.</i>	<i>antal personer</i>	<i>ryttertj. i alt</i>
120-	4 = 5.5 %	638 = 27.7 %
60-120	6 = 8.2 %	421 = 18.0 %
30- 60	19 = 26.0 %	712 = 30.2 %
15- 30	17 = 23.0 %	381.5 = 16.2 %
- 15	27 = 37.0 %	198.5 = 8.4 %

Det er som forf. påpeger (s. 220 f.) rigtigt, at rostjenestetaksationerne afslører en meget høj godskoncentration til fordel for de store godsejere, men næppe – som jeg oprindeligt antog – at den blev skærpet frem mod 1660; taksationerne 1638, 1646 og 1652 tyder, ligesom de gutheimske regnskaber, på en vis udjævning; jf. E. Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 7 f.

³⁰ På grundlag af matriklen 1688 (Henr. Pedersen, *De danske landbrug...* 1688, Kbh. 1928, s. 356, 360) kan godsfordelingen procentvis beregnes således:

	<i>hele landet</i>	<i>Fyen-Langel.</i>
kronen	24.2 %	14.7 %
universitet, kirke	10.2 %	7.4 %
kgl. personer	0.7 %	0.0 %
gammel adel	29.7 %	45.2 %
ny adel	7.9 %	3.1 %
grever, friherrer	8.3 %	13.2 %
borgerlige	16.7 %	15.7 %
jordegne bønder	1.7 %	0.6 %

³¹ Jf. C. O. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested, *En dansk statsmand II*, Århus 1970, s. 89 f. – Værdien af landets samlede godsressourcer, som forf. har

løbet af en meget kort årrække overførtes vældige værdier fra 'den offentlige sektor' til private hænder, inden 1664 allerede for 4 mill. rd., indtil 1681 i alt knapt 6 mill. rd. eller en fjerdedel af landets faste værdier.³² Denne overførsel har naturligvis – som det jo også fremgår af forf.'s undersøgelse – i sig selv meget stor økonomisk og social rækkevidde, men regeringens politik indeholder også den urimelighed, at den fastholdt en tvangstakst af 50 rd. pr. td. htk. indtil 1680'erne, trods jordværdifaldet, slette landbrugskonjunkturer, og selvom Poul Klingenberg havde anbefalet at følge det faktiske prisniveau, vekslende fra landsdel til landsdel, men gennemgående 35–45 rd. pr. td. htk.³³ Hvis man – som skatmester Hannibal Sehested udtrykte sig – har forestillet sig, at krongodsudlæggene ville drage »rige og erfarne« danske og navnlig udenlandske købmænd til at investere i landbrugsproduktionen, har man i nogen grad forregnet sig. I hvert fald kan regeringens betingelser være en del af forklaringen på, at den sociale omvæltning i godsbesiddelsen trods alt blev forholdsvis begrænset, og at godsmarkedet fik så stor en ustabilitet i generationen efter 1660, som tilfældet blev.³⁴

Var regeringens politik i denne henseende økonomisk urealistisk, var dens skattepolitik det, som dr. Blomberg overbevisende har dokumenteret, i endnu højere grad. Men om det skyldes, at regeringskontorerne i København befandt sig fjernt fra den brutale virkelighed, eller, at regeringen endog i vinteren 1660/61 savnede fantasi til at sætte sig ind i omfanget af landets nød (s. 498), kan nok diskuteres. Dens håndfaste og uforstående finanspolitik og erhvervs politik skal nok – som navnlig Bøggild-Andersen har fremhævet – tolkes som udslag af mere almene doktriner af merkantilistisk støbning, men samtidig vedblev det helt absurde misforhold mellem hoffets og militærets krav og landets finansielle ressourcer at være det altoverskyggende statsfinansielle problem. At den direkte beskatning, der bl. a. skulle kompensere kronens frasolgte domæneindtægter, overvejende ville komme til at hvile på landbefolkningen, kan man ikke have været uvidende om. Men Sehested, der selv har billiget og været delagtig i beslutningen om krongodsudlæggene, og som havde gjort sig til talsmand for en forenkling af beskatningssystemet, indså det uholdbare i bøndernes skattebyrde og angreb specielt militær-

hentet hos Carl S. Christiansen, giver naturligvis et indtryk af gældens størrelse, men det er nok rimeligere for ræsonnementet, at kronens samlede godsværdier på ca. 11 mill. rd. med en afkastning af 3–4 % p. a. ville indbringe 0.33–0.44 mill. rd., hvorfra må drages driftsomkostningerne for lensforvaltningen; renterne af gælden andrager med 6 % p. a. 0.25 mill. rd.

³² Carl S. Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de første Enevoldskonger I, Kbh. 1908, s. 441 ff.; Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger, Kbh. 1941, s. 90 og 390 ff.

³³ Carl S. Christiansen, Statshusholdning I, s. 446.

³⁴ Jf. Sv. Aa. Hansen, Adelsvældens grundlag, Kbh. 1964, s. 165 ff.

udgifterne; men han fik her magtfulde modstandere i Hans Schack og generalkrigskommissær Otto Pogwisch, veteraner fra krigen på Fyen og nært knyttet til hoffet;³⁵ sammen repræsenterer disse to herrer, hvad Bøggild-Andersen har karakteriseret som en militaristisk fløj overfor Sehesteds civile linie,³⁶ men navnlig opnåede de i finansiel henseende en højst uheldig selvstændighed i forhold til skatkammeret.

Dr. Blombergs fremstilling giver – lidt indirekte – et livligt billede af modsætningerne mellem de fyenske godsejere, der i egen interesse også måtte varetage bøndernes tarv (mest effektivt, som forf. fremhæver (s. 483), formentlig på de større godser), og den militære forvaltning med Henning Pogwisch til Hollufgård, generalkrigskommissærens broder, og oberst Sten Bille til Kjærsgård i spidsen i vinteren 1659/60; som landekommissærer forvaltede de nemlig i højere grad end tidligere såvel oppebørsler som dispositioner over udbetalingerne. Det fremgår til overflod, at Otto Pogwisch ikke bar sit sværd forgæves. Han forvaltede først hærens indkvartering og proviantering, senere oppebørslen af kopskatten 1660 og de efterfølgende kontributioner med meget lidt forståelse for civilbefolkningens trængsler (f. eks. s. 399, 401 og 440 f.). Hans fremfærd synes at have været så håndfast, at selv regeringen efter lokale klager i oktober 1660 måtte indskærpe ham at fordele indkvarteringsbyrden i Odense ligeligere (s. 440 f.), og påny i oktober 1662 pålægge ham at regulere fordelingen af købstadsskatterne; ved samme lejlighed fik han iøvrigt bemyndigelse til at foretage militær eksekution i Nyborg og Korsør.³⁷

Otto Pogwisch og de to landekommissærer tørnede hurtigt sammen med den fyenske adel; det traditionelle fyenske adelsmøde i januar 1660 blev som forf. nævner (s. 411) benyttet til drøftelse af »landets og militiens konservering«, hvor allerede ordvalget røber de modstridende civile og militære interesser, men hvor »intet kategorisk blev besluttet og formedelst, hvad én gang blev resolveret anden dagen blev contradiceret«. Det er muligt, at dr. Blomberg her har ret i at udpege den konservative Henrik Gyldenstjerne som adelsoppositionens leder mod officererne. Blandt de mange adelige klager (s. 522) er hans nok den mest markante. Men bortset fra en enkelt urimelighed påviser denne klage det indlysende uholdbare i kontributionerne, så ødelagt landet var; klagen rettede blot samtidig et personligt angreb mod Henning Pogwisch.³⁸ Landekommissærens skarpe svar 25. juli (s. 525 f.) går da heller ikke ind på kernen i problemet, uholdbarheden af de militære byrder, men henviser blot til, at påligningsgrundlaget var udarbejdet på dansk initiativ forud for kri-

³⁵ Jf. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested II, s. 112 ff.

³⁶ Samme i DBL² XVIII, Kbh. 1940, s. 445 f.

³⁷ Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested II, s. 531.

³⁸ At Henning Pogwisch vitterligt havde forsøgt at tilgodese egne interesser – omend allerede 1658 – fremgår af hans henvendelse til Ulfeld (s. 291).

gen, og insinuerer, at Henrik Gyldenstjerne selv havde et medansvar for, at kontributions- og indkvarteringslisterne blev spillet svenskerne i hænde. Afgørelsen faldt blot ligesom i efteråret 1657 ud til de militære instansers fordel.

Kopskatten, der fulgte umiddelbart efter i november 1660, blev, som dr. Blomberg dokumenterer (s. 494 ff.), en fiasko; alligevel blev den fulgt af nye byrder, udførselsafgifter, stempelafgifter, konsumptionsafgift osv. Derimod forbigår forf. ejendommeligt nok hartkornsskatterne 1662, som nok skulle afløse de tidligere skatter og afgifter, men som også blev en ulidelig byrde for landbruget.³⁹ De skulde stadig tjene »militiens konservering«; for sammenhængen har det dog størst interesse, at hartkornsskatterne mod skatkammerets og Sehesteds advarsler, men efter generalkrigskommissær Otto Pogwisch's udtrykkelige ønske, skulde opkræves uden hensyntagen til øde og forarmet gods og om fornødent med militær eksekution, en forholdsregel, der med rette har nedkaldt en samstemmende fordømmelse over ham.⁴⁰ Det er da naturligvis, som dr. Blomberg påpeger (f. eks. s. 498), rigtigt, at den nye regering lagde meget lidt forståelse for dagen for landbrugets vilkår og for den jævne befolknings trængsler, at den ved sin holdning røbede meget lidt social forståelse, og at den i praksis retarderede landets genopbygning, blot burde skatteproblemerne – på finansielt og militært plan – nok i højere grad have været anskuet på baggrund af den nyetablerede enevældes statsræson og finanspolitik. Og endelig bør man måske heller ikke overse betydningen af, at den samfundsgruppe, den gamle adel, der af egen interesse kunde og vilde varetage fæstebøndernes og storlandbrugets tarv, ikke længere kunde gøre sig politisk gældende.

Sammenfattende kan det siges, at værkets hovedstyrke netop ligger i det detaillerede, men også virkelighedsnære og indsigtfulde billede, det tegner af en enkelt provins' vilkår under de katastrofale krigsforhold og af den armod, der prægede efterkrigsårene. Bogen præsenterer et overmåde omfattende, hidtil ofte uudnyttet og undertiden vanskeligt tilgængeligt materiale, og den vidner om forf.s udprægede sans for detaljens betydning for helheden. Dens hovedvægt og problemstilling ligger helt overvejende på deskriptivt plan; men ved helt at afstå fra analytiske problemformuleringer og metoder har forf. i nogen udstrækning afskåret sig selv fra at kunne måle rækkevidden af sine teser i bredere, kronologiske og geografiske sammenhæng, og der kan ligeledes savnes fastere konturer i linieføringen. På den anden side indeholder værket så meget nyt stof og en så grundig og rystende belysning af en dansk regions vilkår under og efter svenskekrigene, at det derved i sig selv opnår betydelig

³⁹ Carl S. Christiansen, Statshusholdning I, s. 290 ff.

⁴⁰ Sst. I, s. 293 f.; Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested II, s. 114 f.

værdi på rigshistorisk plan. Bogen kan i denne henseende sidestilles med dr. Svend Larsens fortjenstfulde værk om det fynske købstadsaristokrati i 1600-tallet og dr. Fussings landbohistoriske studier.

E. Ladewig Petersen

Poul Thestrup: The standard of living in Copenhagen 1730–1800. Some methods of measurement. Københavns Universitet, Institut for Økonomisk Historie, publikation nr. 5, København, G. E. C. Gads Forlag, 1971. 304 s. 34,50 kr.

Ved vurderingen af Poul Thestrups bog bør man holde sig dens tilblivelse for øje. Som det fremgår af forordet, er den en på visse punkter bearbejdet udgivelse af forf.s. besvarelse af Københavns Universitets prisopgave i historie for 1968, for hvilken han – højst fortjent – modtog guldmedalje.

Den stillede opgaves titel var ikke identisk med bogens, men lød: »Der ønskes en kritisk redegørelse for kilderne (eller et udvalg af kilder) til belysning af problemet om befolkningens levestandard i Danmark i det 18. århundrede, med særligt henblik på spørgsmålet om forbrugets sammensætning og i forbindelse hermed en drøftelse af mulighederne for opstilling af et eller flere budgetter til brug ved indeksberegninger af bl. a. reallønnen.«

Det fremgår heraf klarere end af bogens titel, at hovedsigtet er en metodisk undersøgelse, og vurderet ud fra den synsvinkel er der tale om et særdeles dygtigt og spændende pionerarbejde, der afgjort fortjener at blive taget som udgangspunkt for den diskussion om de anvendte metoder, som forf. efterlyser. Møder man derimod med store forventninger om konkret og verbalt formuleret oplysning om levevilkårene i det 18. århundrede, kan man godt blive lidt skuffet, da det ret beset er noget begrænset, hvad bogen giver i denne henseende. Tilmed må læseren nok i noget højere grad, end han er indstillet på det, selv samle oplysningerne sammen af de talrige tabeller, der fylder nær ved 2/3 af bogen. Dette hænger igen formodentlig sammen med, at der er tale om et arbejde, som skulle afsluttes til en given og i forhold til dets omfang alt for stram termin. At det overhovedet har været muligt for forf. at tilvejebringe og metodisk formfuldendt at bearbejde et så overvældende materiale, som der faktisk er tale om, er i sig selv særdeles beundringsværdigt.

Det første problem, forf. må tage stilling til, er indholdet af selve begrebet levestandard, der ikke er nær så éntydigt, som man umiddelbart kunne tro. En ekspertkomité nedsat af FN i 1953 pegede i sin rapport på 12 forskellige aspekter som væsentlige. Forf. har valgt at indskrænke sig til de tre: ernæring, realløn og sundhedstilstand.

Hans fremgangsmåde er herefter at søge disse aspekter belyst hver for sig uafhængigt af hinanden og ved anvendelse af forskellige sæt kilde-materiale, således at de tre metoder ikke på noget punkt griber ind i hinanden eller påvirkes af samme mulige fejl i kildegrundlaget. Et andet afgørende element i undersøgelsen er, at der for alle tre metoder foretages beregninger eller skøn over deres fejlmargen. Det er umiddelbart indlysende, at i den udstrækning dette metodiske program virkelig er gennemførligt giver det en meget høj grad af sikkerhed. Men det er også klart, at fremgangsmåden stiller store krav til metodisk stringens og til arbejdsindsats, og mulighederne for under disse skrappe betingelser at nå frem til konklusioner kan indskrænkes, man fristes næsten til at sige ud over det rimelige, idet f. eks. alene mangel på adækvat kildemateriale på et af områderne blokerer muligheden for at opnå den krævede tredobbelte sikkerhed. Det svarer næsten til at kræve flyvesikkerhed i trafikken på landjorden.

Ernæringsproblemet angriber forf. dels ved at undersøge spisetaksterne i offentlige institutioner, dels ved især på grundlag af konsumtionsregnskaberne at beregne de samlede levnedsmiddeltilførsler til København og år for år at sætte dem i forhold til byens indbyggertal.

Reallønnen søges belyst ved at sammenstille et prisindeks for fødevarer og brændsel med løntabeller for udvalgte håndværker- og arbejderkategorier, for hvilke der kan etableres nogenlunde sammenhængende lønserier.

Sundhedstilstanden forsøger forf. med kirkebøger og indberetninger om dødsfald som kildegrundlag at måle ved hjælp af den såkaldte p-indicator (proportional mortality indicator), udviklet af en anden FN-komité som et måleinstrument for sundhedstilstanden i samfund på forskellige udviklingstrin. Metoden går i al sin enkelthed ud på at undersøge, hvor stor en procentdel af samtlige dødsfald i en given befolkning, der udgøres af personer, som er døde i en alder af 50 år eller derover. Filosofien heri er naturligvis, at jo bedre sundhedstilstanden er, jo højere vil den gennemsnitlige levealder og dermed p-indicatorens blive.

Ligeså enkelt dette program kan se ud i princippet, og det er i sig selv et vidnesbyrd om betydeligt overblik at have kunnet opstille det, ligeså vanskeligt er det i praksis af 1700-tallets kildemateriale at uddrage og strukturere det fornødne statistiske grundlag. Det kan næppe heller siges, at dette i alle tilfælde er lykkedes på helt overbevisende måde.

Det første store problem har været at etablere den befolkningsstatistik for København, som jo er en absolut forudsætning for at kunne fastslå den disponible ernæring pro persona. De eneste nogenlunde faste holdpunkter er tællingen i 1728 efter den store ildebrand, de almindelige folketællinger 1769, 1787 og 1801 samt de årlige tællinger, som Københavns magistrat lod foretage siden 1784. Efter at disse tællinger er søgt

justeret for fejl, har forf. beregnet forholdet mellem befolkningstallet og fødselsraten i perioder omkring de almindelige folketællinger. På grundlag af de årlige fødselstal, som er publiceret i samtidens statistiske litteratur, har han derpå beregnet befolkningstallet år for år, idet det er forudsat, at det udfundne gennemsnitsforhold mellem fødselsrate og indbyggertal har været konstant for hele perioden (appendix 1.02). Det er klart, at de tal, som herved er fremkommet, er behæftet med usikkerhed. Forf. mener, at deres fejlmargen ligger inden for $\pm 10\%$. Spørgsmålet er så, om dette ret beset er tilstrækkelig stor sikkerhed i dette tilfælde.

Tager man tallene efter deres pålydende, er Københavns indbyggertal fra 1730 til 1800 steget med godt 50 % fra 65.403 til 98.465. De største ujævnheder på kurven er et større fald fra 85.598 i 1755 til 76.856 i 1761 og mindre fald fra 83.261 i 1768 til 80.520 i 1774 og fra 95.263 i 1792 til 93.243 i 1796. Disse nedgange hører til de mange forhold, hvortil man gerne havde hørt en kommentar fra forfatteren. Kan f. eks. det største fald have forbindelse med krigene (7-årskrigen og kolonikrigene) og i givet fald hvordan? Kan de på en eller anden måde have påvirket fødselstallene (jfr. »de store årgange« under 2. verdenskrig) og dette igen have forrykket forf.s beregningsgrundlag, så tilbagegangen i virkeligheden er fiktiv? Eller hvilke andre grunde kunne tænkes til en nedgang på ca. 9000 eller over 10 %. Det er jo ganske interessant at bemærke, at netop i de samme år er f. eks. rugtilførslerne til København større end i de tilstødende år (appendix 2.1111), og noget tilsvarende gælder tilførslerne af okser (appendix 2.311). Som følge heraf har forf. just i disse år særligt høje værdier for den københavnske befolknings kalorie- og proteinforbrug (se kurverne fig. 3 og 4 side 54 og 56). Selv om de øgede tilførsler kan være udtryk for gunstige konjunkturer som følge af krigene, mon der så ikke alligevel på den anførte baggrund måtte kræves ekstra gode beviser for, at befolkningsnedgangen er reel? Umiddelbart ville man vel snarere end en nedgang vente, at de gode tider lokkede tilflyttere til byen. Kan disse problemer ikke være et varsel om, at selv de mest raffinerede metoder på en måde kommer til at svæve i luften eller ligefrem kan lede på vildspor, hvis de ikke løbende justeres på den almindelige begivenhedshistorie?

Et andet eksempel kan pege i samme retning. Forf. kommer i reallønsundersøgelsen til det resultat, at der for bygningshåndværkerne (tømmer- og murersvende) sker en stærk reallønsforringelse i periodens løb, mens det samme ikke eller i hvert fald i langt mindre grad gælder øvrige arbejdere. Forf. konkluderer, lidt intetsigende forekommer det mig, at det formentlig skyldes, at bygningshåndværkerne var relativt vellønnede ved periodens begyndelse. Men hvorfor var de det? Hvorfor overvejer eller diskuterer forf. ikke som en mulig årsag hertil, at netop Københavns brand i 1728, som han i anden sammenhæng omtaler, og slotsbyggeriet

både i 1720'erne og 30'erne sandsynligvis har presset lønnen for bygningshåndværkerne i vejret. Så meget mere nærliggende er denne tanke, som forf. selv anfører (s. 99), at bygningshåndværkerne netop i det sidste 5-år af 1790erne genvandt en del af deres reallønstab – altså efter brandene i 1794 og 1795!

Et sidste eksempel. De kaloriemængder, forf. udregner for den københavnske befolkning, må man naturligvis, for at kunne vurdere dem, se i forhold til andre kalorieforbrug i samtid og eftertid. I forbindelse med omtalen af kalorierationerne i den danske flåde, der lå på over 5000 pr. dag, nævner forf. (s. 34) dels, at 3200 kalorier i nutiden regnes for passende til en voksen arbejder, og dels at rationen i den engelske flåde, som i 1745 var 5500, i 1811 kun var på 2900. Her kunne gerne være anført, at det sidste tal afspejler tilstanden mod slutningen af en langvarig krig, hvorunder Napoleon ved hjælp af fastlandsspærringen prøvede at udsulte England. Det giver dette tal lidt mere perspektiv.

Som bogens tyngdepunkt må man utvivlsomt betragte ernæringsundersøgelsen. Behandlingen heraf lægger beslag på kapitlerne 3 til 6 samt hovedparten af tabellerne, ligesom befolkningsanalysen jo er at anse for et redskab i denne undersøgelse.

I kapitel 3 diskuteres selve konsumtionsmønstrer, og det påpeges, at prisudviklingen på håndværks- og industriprodukter har et langt roligere forløb end de voldsomt svingende fødevarerpriser, der påvirkedes stærkt af naturforholdene. At heller ikke håndværksprodukter altid var helt upåvirkede af naturforholdene kan dog måske prisfaldet på støvler fra 384 til 320 sk. i årene 1745–51 tyde på. Mon det ikke har noget at gøre med billigere huder under kvæggpesten?

I kapitel 4 undersøger forf. spisetaksterne for de offentlige institutioner: flåden, Frederiks hospital og Frederiks plejehjem. Flåden havde en søspisetakt og en landspisetakt. Skarpsindigt peger forf. på, at den første er det bedste udtryk for, hvad der ansås for en passende ration. Landspisetaksternes rationer kunne jo bl. a. deles med familien. Bortset fra, at der gennem disse spisetakster konstateres meget høje kalorietal, søspisetaksten varierer fra 5640 kalorier i 1736 til ca. 5000 i 1802, og at de viser, at man anså fra 36,5 til 40 % af rationerne som en passende kvota for animalske bestanddele, så er det dog ikke ad denne vej, problemerne kan løses, for disse takster siger intet om, hvad den øvrige befolkning havde til rådighed. Men man kan nok synes, at forf. går lidt let hen over disse efter nutidsforhold høje værdier af både kalorier og proteiner, for set i forhold til dem er de gennemsnitsværdier, han i det følgende kommer frem til for den københavnske befolkning jo ret lave. Var det da utidigt flothed, når man gav matroser over 5000 kalorier om dagen, eller var deres job så hårdt, at de var nødvendige?

I de følgende kapitler foretages en minutøs gennemgang af de køben-

havnske konsumtionsregnskaber og andet materiale, som registrerer alle tilførsler af afgiftspligtige varer til hovedstaden. I kapitel 5 redegøres for dette materiale og de metodiske problemer, det rejser, og i kapitel 6 fremlægges resultaterne af den talmæssige bearbejdelse, udtrykt i en række kurver med kommentarer.

Der skal ikke her gøres nærmere rede for disse beregninger, men kun nævnes, at resultaterne tyder på, at den københavnske befolkning ikke havde de meget store kaloriemængder til rådighed, som flådens spisetakter opererede med, men dog efter en nutidig vurdering af kaloriebehovet i alt væsentligt skulle være rimeligt forsynet, nemlig med en kaloriemængde, der svingede mellem 2600 og 3300 pro persona pr. dag i gennemsnit for alle indbyggere uanset alder og køn. Også proteinbehovet synes ret rigeligt dækket. Forf. konkluderer, at der formentlig kun i årene 1746–54 *kan* have været tale om en vis underforsyning, og at det i visse år har været nødvendigt at ombytte de animalske kalorier med de kun ca. halvt så dyre vegetabiliske. Det er nok værd at understrege, at mens indbyggertallene kan være noget problematiske, forekommer fødemængdetallene for så vidt angår de samlede tilførsler at være væsentligt mere sikre, vel at mærke som minimumstal, da ingen kan have været interesseret i at svare told eller konsumtion af ikke eksisterende varer, men måske nok i at snige varer ind i byen uden om konsumtionen. I hvilken udstrækning det måtte have været muligt, er det af gode grunde umuligt at skønne om. Fejl og mangler i det anvendte kildemateriale vil altså kun virke i retning af for lave tal for den københavnske befolknings ernæringsbasis. Man kan naturligvis ikke vide, hvordan forbruget har fordelt sig mellem befolkningsgrupperne, men som forf. bemærker, måtte de rige have haft et meget stort overforbrug, hvis den øvrige befolkning skulle have levet på sultegrænsen.

Reallønsproblemerne behandles i kapitelerne 7 til 9 med tilhørende tabeller. Prismaterialet til de her opstillede indekser er for den overvejende del det af Institut for Økonomisk Historie indsamlede. Uden rådighed over dette og over institutets faciliteter i øvrigt, havde arbejdet ikke kunnet gennemføres, som forf. selv fremhæver i forordet. Både priser og lønninger stiger gennem perioden, men ujævnt og ikke altid parallelt. Hvordan reallønnen udvikler sig forskelligt for bygningshåndværkere og øvrige arbejdere, er allerede omtalt. Det er nok et spørgsmål, om grundlaget for lønstatistikken er helt tilstrækkeligt. Skal man tro ubetinget på de årslønninger ved begyndelsen af 1790erne, som forf. anfører s. 102, og sammenholder man dem med det fødevareprisindeks, som bringes s. 101, og tager man yderligere i betragtning, at også husleje (denne er ikke undersøgt, men der antydes s. 101 beløb på 10–30 rdl. årligt), brændsel og klæder som helt uomgængelige livsfornødenheder har krævet deres, er det svært at se, hvordan lønningerne har kunnet slå til til en families nødtørftigste underhold.

Dette kan næsten ikke undgå at kalde tvivlen frem. Da det er godtgjort, at ernæringsforholdene alt i alt synes at have været tilfredsstillende med både kalorier og proteiner i passende mængder, så kan det jo knap være troværdigt, at der ikke var penge nok til at købe denne faktisk konsumerede næringsmængde. Den ringest aflagte af de undersøgte kategorier, arbejderne under magistraten, skal ifølge opgørelsen s. 102 have tjent 50–55 rdl. i årsløn. Samtidig skal 7.200 kalorier (til mand, kone og ét hjemmевærende barn) have kostet 34–48 rdl. under forudsætning af, at overhovedet ingen af kalorierne var af animalsk oprindelse. Med 27,5 % animalske kalorier skulle prisen være 76–99, altså 50–100 % over lønnen. Af de undersøgte grupper har kun skibstørmere af 1. klasse med en årsløn på 114 rdl. kunnet klare denne udgift. Ser man på fordelings Tabellen mellem vegetabiliske og animalske produkter (appendix 2.91), er der intet, der tyder på, at forbruget af de animalske fødevarer skulle være mindre her i første del af 1790erne end til andre tider, snarest tværtimod. Københavns samlede forbrug af kornprodukter (\div øl) udgjorde 1785–89 259.171 mill. kcal., men 1790–94 kun 234.046 mill. kcal., mens omvendt forbruget af animalske produkter i 1785–89 udgjorde 183.008 mill. kcal., men 1790–94 193.171 mill. kcal., hvilket i øvrigt i begge 5-år giver væsentlig større andel for de animalske bestanddele end de anførte 27,5 %. Her *må* vist være noget, der ikke stemmer.

Undersøgelsen i kapitel 10 af sundhedstilstanden ved hjælp af p-indicatorene er et interessant forsøg på at måle forholdene i u-landet Danmark i 1700-tallet. Det er dog et spørgsmål, om der ikke knytter sig for mange usikkerhedsmomenter til denne måling til, at den er rigtig anvendelig i dette tilfælde. Forf. anfører samvittighedsfuldt en del af dem, og konkluderer, at p-indicatorene er afhængig ikke blot af forholdene på målingstidspunktet, men også af foregående forhold. Tænker man sig f. eks., at en epidemi i særlig grad har tyndet ud i yngre årgange, vil der i en følgende periode allerede af den grund blive procentvis særlig mange dødsfald i de ældre årgange, og man vil få en høj p-indication, som i dette tilfælde tvært imod at vidne om sundhed taler om en svaghed og en utilfredsstillende aldersfordeling. Det er min fornemmelse, men mere er der heller ikke tale om, at p-indicatorene er et egnet, pragmatisk instrument til det formål, hvortil den er skabt, nemlig til at måle forskelle i det store mellem forskellige slags samfund til samme tid, men at den i hvert fald i sin simple form, næppe er tilstrækkelig differentieret til at måle tilstanden kontinuerligt i en relativ kort periode i samme, ret lille samfund, som et københavnsk kirkesogn er. Her kræver dens resultater specialanalyser, før de kan bruges til noget. Det er betegnende, at forf. for at forklare p-indicatorens udsving, navnlig en kraftig stigning fra 1770–74 til 1780–84, bl. a. har tilvejebragt det diagram (fig. 27, s. 114), som detaljeret viser dødsfaldene i periodens enkelte 10-år, fordelt på aldersgrupperne 0, 1–4, 5–9, 10–19, 20–29 osv. Det er jo i virkeligheden langt

mere oplysende end de kurver, der er tegnet ved hjælp af p-indicatorene. På den baggrund kunne man næsten blive så kættersk, at man sammenlignede p-indicatorene med Storm P.s sindrige maskine til af det (dyrere) huggede sukker at fremstille stødt melis. Men det er under alle omstændigheder fortjenstfuldt, at metoden er introduceret og afprøvet. Den kan måske siden raffineres, så dens resultater bliver mere differentierede. Man savner forf.s egen vurdering af dens brugbarhed.

Hvis det fornemmes, at anmelderen har rusket lidt kraftigt i trådene, er det ikke udtryk for utilfredshed med det foreliggende arbejde, men mere for en anerkendelse af, at her virkelig er vist nye og spændende veje til viden om det 18. århundrede, der i så udpræget grad dannede optakt til det danske samfunds »take-off«, for nu at bruge et udtryk fra u-landsterminologien. Men skal disse veje føre til virkeligt holdbare resultater, må deres bæreevne efterprøves grundigt og udbedres, hvor det er nødvendigt og muligt. For anmelderen er hovedindtrykket blevet, at der kan være grund til at advare lidt imod at operere så håndfast med økonomiske og statistiske modeller, at man i for høj grad ser bort fra selve det historiske begivenhedsforløbs store og små, mere eller mindre individuelle fænomener.

Til slut bør det fremhæves, at Poul Thestrups bog foruden ved sine store metodiske fortjenester udmærker sig ved at være velartikuleret, præcis og overskuelig, og at der i den fremlægges et omfattende talmateriale, der vil placere den som et værdifuldt supplement til Friis og Glamann: *A History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800*, I. Af tabeller, der i særlig grad kan illustrere den stille vækst i Danmark mellem krisen i 1730'erne og reformtiden, kan foruden den københavnske befolkningstabel nævnes følgende: appendix 2.1111, som viser en forøgelse af rugtilførslen til København fra 24.124 tdr. i 1730 til 92.186 tdr. i 1800, appendix 2.1121, som viser en forøgelse af hvedetilførslen fra 23.052 til 35.496 tdr., appendix 2.311, som viser en stigning i tilførslen af levende okser og køer fra 6440 til 9374 stk. og appendix 2.34, som viser en stigning for frisk og røget oksekød fra 30.073 til ikke mindre end 237.607 lispund. Mange andre kunne anføres, men de nævnte tilfælde må være tilstrækkelige som en antydning af, hvad der var de store landboreformers baggrund. Og i denne sammenhæng er det nok rimeligt at pege på, at der kan være økonomisk vækst i et samfund som helhed, uden at den nødvendigvis følges af en ganske tilsvarende vækst for de enkelte individer eller for alle sociale grupper. Poul Thestrups formål har været at belyse det sidstnævnte aspekt, men det materiale, han har fremlagt, tjener også til belysning af det førstnævnte.

Jens Holmgaard

Kristian Hvidt: Flugten til Amerika eller Drivræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Nr. 22. Universitetsforlaget i Aarhus, 1972. 557 s. 97,00 kr.

Med Kristian Hvidts bog, på grundlag af hvilken han i 1972 erhvervede den filosofiske doktorgrad, er et centralt emne i nyere dansk socialhistorie endelig blevet taget op til kyndig behandling. Det har nemlig været bemærkelsesværdigt, at den stærkt øgede interesse i udlandet for den store europæiske udvandring har sat sig så få spor herhjemme. Takket være denne baggrund og bogens kvaliteter, vil dette værk utvivlsomt i lang tid komme til at indtage pladsen som grundbogen i dansk udvandringshistorie. Bogen er opdelt i tre hoveddele.

Første del rummer en kort redegørelse for udvandringens internationale aspekter, hvor den europæiske masseudvandringens udvikling og forløb omhandles, ligesom forfatteren også i denne del omtaler masseudvandringen og den offentlige mening og ridser nogle hovedlinier op inden for migrationslitteraturen.

I bogens anden del, som omfatter knapt 300 sider, foretages en talmæssig beskrivelse og analyse af den oversøiske udvandring. Her belyses forhold som f. eks. udvandringens totale omfang, fordelingen på amter, by og land, udvandrerens aldersfordeling, fordeling på mænd og kvinder, udvandrerens erhverv, problemerne i forbindelse med enkelt- og familieudvandring og udvandrerens fordeling i udvandringsstederne, først og fremmest U.S.A. Det anvendte talmateriale udgøres dels af trykte værker fra den officielle statistiske litteratur, som f. eks. »Statistiske Sammendrag«, »Statistisk Årbog« og »Statistisk Tabelværk«, dels af utrykt materiale, først og fremmest det Københavnske Politis Udvandringsprotokoller, hvis oplysninger for perioden 1868–1899 er gjort til genstand for elektronisk databehandling.

I bogens tredje del behandles på 150 sider, hvad forfatteren selv kalder »Pull-virkningen i den oversøiske udvandring«, dvs. de eksterne påvirkninger, der gjorde sig gældende og fik 300.000 danskere til at forlade hjemlandet i perioden 1868–1914 og slå sig ned i andre verdensdele, først og fremmest U.S.A. Blandt de faktorer, der i denne forbindelse peges på som betydningsfulde, er den personlige kontakt over Atlanten, statslig og erhvervmæssig propaganda særlig fra transportselskabernes side gennem deres udvandringsagenter.

I nærværende anmeldelse skal jeg næsten udelukkende beskæftige mig med bogens statistisk-demografiske del, dvs. værkets anden del.

Denne del af bogen er så mættet med talopstillinger og hypoteser, at det vil være ugørligt at kommentere dem i sin helhed. Jeg har derfor valgt at beskæftige mig lidt grundigere med de afsnit, som henholdsvis

omhandler den samlede udvandring, udvandringen fordelt på amter og udvandringen fordelt på by og land. Med udgangspunkt i disse afsnit vil jeg først og fremmest behandle metodeproblemerne i forbindelse med talbehandlingen. Jeg vil forsøge at påvise, at det ved beskedne forbedringer af metoderne er muligt at trænge dybere ned i problemerne og tilføre afsnittene lidt større overskuelighed. Denne fremgangsmåde indebærer naturligvis en uretfærdighed mod bogens anden del, fordi mange interessante og væsentlige emneområder må lades uomtalt.

I afsnittet om udvandringens omfang prøver forfatteren at forestille sig, hvorledes den danske befolkningsudvikling ville være forløbet, hvis landet havde været et »lukket« område, f. eks. ved at der pr. 1. januar 1868 var blevet udstedt forbud mod udvandring. Spørgsmålet er interessant og særdeles relevant. Vil man nemlig vurdere virkningen af vandringerne, må man forsøge at forestille sig, hvordan situationen ville have været uden vandringer. Som støtte for sine videre betragtninger har forfatteren foretaget en beregning af den danske befolknings størrelse i 1914, i 1930'erne og i 1970 ved kun at indregne dødelighed og fertilitet. Ved den anvendte metode deles befolkningen ikke op efter køn og alder, og der forudsættes hele tiden samme fertilitets- og dødelighedsniveau som i 1901, på trods af de meget stærke ændringer i disse komponenter gennem de sidste 100 år.

Man kan imidlertid også gennemføre en befolkningsfremskrivning, begyndende i 1870, således at man hvert 5. år beregner befolkningens størrelse og fordeling efter køn og alder på 5-års aldersklasser.¹ Denne teknik vil gøre det muligt at basere fremskrivningen på det observerede fertilitets- og dødelighedsniveau i de enkelte 5-års perioder; man vil også blive i stand til at studere aldersfordelingerne og det talmæssige forhold mellem mænd og kvinder. Nu er det rigtigt – som forfatteren i øvrigt anfører – at dødeligheds-, og fertilitetsniveauet givetvis havde været anderledes i Danmark, hvis der ingen oversøisk udvandring havde fundet sted. Man kunne f. eks. tænke sig en højere dødelighed på grund af større arbejdsløshed og lavere levestandard – en sammenhæng som var væsentlig i det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede, hvor lægevidenskabens formåen endnu var ret begrænset. Med hensyn til sammenhængen mellem fertilitet og vandringer, har nogle demografer – f. eks. Kingsley Davis² – opfattet de to demografiske komponenter som alternative midler til regulering af befolkningstilvæksten. Ud fra denne opfattelse må den oversøiske danske udvandring antages at have udskudt og svækket fertilitetsfaldet i slutningen af forrige århundrede.

¹ Vedrørende metoden henvises til min bog om »Teoretisk Demografi«. København 1970.

² »The Theory of Change and Response in Modern Demographic History«. Population Index, XXIX, No. 4, 1963.

Da fertilitets- og dødelighedsforudsætningerne let kan ændres ved den anførte fremskrivningsmetode, er der således mulighed for at anstille numerisk underbyggede betragtninger vedrørende sammenspillet mellem vandringer, fertilitet og dødelighed og efterspore virkningen på befolkningens størrelse, struktur og vækst.

Datagrundlaget for afsnittet om udvandringen fordelt på amter er i første række de Københavnske Politiprotokoller, der for hver enkelt emigrant giver oplysning om køn, alder, bopæl, erhverv, bestemmelsessted m. v. I politiprotokollerne er registreret 154.000 personer fra det kongerigske Danmark i perioden 1868–1899, hvortil kommer et materiale om mormonudvandring omfattende ca. 7000 personer, og endelig findes i Vejle byfogedarkiv overleveret et register på ca. 4000 personer fra perioden 1879–1885. Alt i alt omfatter den registrerede udvandring fra det kongerigske Danmark ca. 165.000 personer. Fra de nordslesvigske amter er registreret 6–7.000 udvandrere.

Man havde selvfølgelig gerne set, at databehandlingen var blevet ført frem til 1914. År 1900 danner næppe noget naturligt skel i den oversøiske udvandringens historie. Desuden er den gennemsnitlige årlige udvandring betydelig større i perioden 1900–1914 end fra 1868–1899, nemlig henholdsvis 7700 og 5400 personer. Forfatteren er opmærksom på problemet og anfører, at protokollerne efter 1900 er dårligere ført. Det ville være ønskeligt, om forskere fremover prøvede at uddrage mest muligt af protokollerne efter 1900 for at komplettere det billede, der tegnes i bogen.

Dette afsnit – ligesom det følgende om udvandringens fordeling på land og by – kunne nok være skåret noget ned, og på denne måde have vundet i overskuelighed. Hele talmaterialet kan samles i en tabel, som for hvert amt giver oplysning om antal udvandrere, antal indbyggere og »udvandringensintensiteten«, dvs. forholdet mellem udvandrer- og indbyggertallet. Herved ville det også komme helt klart frem, at det absolutte antal udvandrere fra et bestemt amt er bestemt af udvandringensintensiteten og indbyggertallet.

En opdeling af materialet på tidsperioder havde været hensigtsmæssig. Udvandringens fordeling på amter behandles for hele perioden 1868–1899 under ét. Ved opdeling f. eks. på 10-års perioder, var der måske fremkommet nogle interessante forskydninger med hensyn til udvandringens geografiske fordeling gennem tiden.

Ved fordelingen af udvandringen på amter har forfatteren stødt på et vanskeligt problem, idet der er registreret 11.000 udvandrere uden oplysning om udvandringensamt. Hovedparten af denne udvandring har fundet sted 1886–92. Det fremgår af bogen, at en væsentlig del af de 11.000 udvandrere er rekrutteret af to aktive Vejleagenter, hvis 4.000 klienter i perioden 1879–1885 er registreret i Vejle byfogedarkiv (og hvor der er påført oplysning om udvandringensamt). Hvis disse 11.000

personer fordelte sig på amter, som hele den øvrige udvandring, ville det ikke influere på det talmæssige forhold mellem amterne, hvis man undlod at tage dem med i beregningerne. Naturligvis ville størrelsen af udvandringsintensiteterne blive undervurderet. Forfatteren vælger at udskyde dem – de er således ikke medregnet i tallene i fig. 4 på side 100. Herved bliver udvandringen i Jylland undervurderet i forhold til Øerne. At de 11.000 udvandrere spiller en vis rolle, fremgår af, at hvis de medtages og fordeles på grundlag af amtsfordelingen blandt de 4000 udvandrere fra registret i Vejle byfogedarkiv 1879–1885, sker der en ændring af udvandringen pr. 100.000 indbyggere i Vejle amt fra 99 til 139 og fra 114 til 124 i Hjørring amt. Nu er det rigtigt, som forfatteren anfører, at en anvendelse af fordelingsmønstret fra 1879–1885 – som viser en meget stor andel fra Vejle amt – ikke er helt realistisk. Man kunne næppe blive ved med at rekruttere lige mange udvandrere fra Vejle amt.

Ved at foretage en opdeling på amter i hvert af årene 1879–1885 af de 4000 udvandrere, er det muligt at følge udviklingen i den geografiske fordeling i nævnte periode. Gennem extrapolation ud over perioden 1879–1885 kunne man få et skøn over den geografiske fordeling for perioden 1886–1892 og anvende dette til en geografisk opdeling af de 11.000. I øvrigt vil det gælde, at hvis man foretog en periodeopdeling af hele materialet, ville der fremkomme perioder, hvor man har kendskab til amtsoplysningerne for samtlige udvandrere.

Der vil nok være en del læsere, som vil føle, at forfatteren har medtaget for få bilagstabeller. På grundlag af et datamateriale omfattende 172.000 personer, hvor hver enkelt person er registreret med en lang række kendetegn, er det for lidt med blot to bilagstabeller på i alt tre sider. Nu bør det retfærdigvis nævnes, at forfatteren – i øvrigt meget prisværdigt – i forordet nævner, at hele materialet er arkiveret på magnetbånd og vil være tilgængeligt for andre forskere. Men det er vel kun et fåtal, der har mulighed for at udnytte et elektronisk arkiv. Udgivelse af flere bilagstabeller vil dog ret let kunne foretages på grundlag af det foreliggende datamateriale.

Denne vurdering af nogle enkelte afsnit med hensyn til det statistisk-metodiske giver et skævt billede af værkets kvaliteter som helhed, fordi det har været min opgave at hæfte mig ved områder, hvor forfatteren ikke er fagmand.

Inden for samfundsforskningen vil det i stigende grad blive situationen, at der må anvendes resultater og metoder fra discipliner, hvor den enkelte forsker ikke selv besidder nogen ekspertise. At dette problem kan løses, er Dr. Hvidts arbejde et smukt eksempel på. Fremtidens samfundsforskning vil forudsætte øget åbenhed og mere intensivt samarbejde over faggrænserne.

Jeg vil som udgangspunkt for nogle enkelte bemærkninger om relationen mellem historie og statistik citere følgende fra bogens forord: »Dette møde med den historiske statistik og den økonomiske historie har for mig åbnet en ny og inspirerende verden. De mere avancerede statistiske metoder har jeg dog afholdt mig fra, og det er da givet, at udvandringsundersøgelsens datamængde ikke er udnyttet fuldtud med den foreliggende afhandling«. Jeg tror forfatteren har gjort klogt i ikke at anvende de såkaldt mere avancerede statistiske metoder. Selvfølgelig er datamaterialet i den foreliggende bog ikke udnyttet fuldt ud – det ville jo være en umulig opgave for et enkelt menneske. Men en yderligere udnyttelse af dette datamateriale vil et meget langt stykke vej frem kunne ske uden anvendelse af den såkaldte avancerede statistik. I det hele taget tror jeg, at der inden for dansk vandringshistorie – og dansk socialhistorie i almindelighed – skal udføres meget omfattende arbejder med hensyn til dataindsamling, databehandling, hypoteseopstilling og numerisk analyse, før det bliver aktuelt at anvende de gængse metoder fra den matematiske statistik til testning af hypoteser på sandsynlighedsteoretisk grundlag.

Tænker man f. eks. hvorledes en statistikundervisning skulle udformes blandt historikere, er jeg overbevist om, at der først og fremmest ville være brug for en indføring i dataindsamlings- og databehandlingsprincipper samt talbehandlingsmetoder og principper i analyseøjemed – men på et deterministisk grundlag, dvs. uden at inddrage sandsynlighedsteoretiske synspunkter. I en undervisning af denne art bør det endvidere være et ufravigeligt princip, at talbehandlingen baseres på historikere-ns (samfundsforskerens) egne hypoteser. Hans problemstilling bør bestemme metoderne og talbehandlingen, ikke omvendt. Det vil være afgørende, at undervisningen bibringer en klar forståelse af, at vel findes der en række almene statistiske betragtningsmåder og talbehandlingsprincipper, men der eksisterer ikke en kollektion af statistiske metoder, som uden videre løser samfundsforskerens problem. Her kan specielt ukritisk benyttelse af videregående matematisk statistik være farlig. For det første, fordi samfundsforskeren normalt ikke til bunds forstår baggrunden for disse metoders anvendelighed – eller mangel på samme – inden for samfundsvidenskabernes, hvorfor han er afskåret fra en kritisk vurdering af deres rækkevidde. Et statistikkursus for historikere må nødvendigvis blive af begrænset varighed og omfang. For det andet – og i øvrigt sammenhængende med det første punkt – fordi mange af den teoretiske statistiks metoder er udviklet på grundlag af erfaringer fra andre områder, f. eks. landbrugsforsøg. De behøver derfor ikke være umiddelbart anvendelige inden for samfundsvidenskab. Naturligvis vil man i en række tilfælde ved et nært samarbejde mellem f. eks. en historiker og en matematisk statistiker, kunne opnå betydelige videnskabe-

lige landvindinger, forudsat at historikeren ikke opgiver sin faglige identitet. Derfor bør en undervisning i statistik indeholde en redegørelse for de principper, som danner grundlag for opbygningen af en matematisk-statistisk model.

Jeg tror, man kan sammenligne forholdet mellem statistikken og socialhistorien med forholdet mellem ilden og mennesket. Den er en god tjener, men en farlig herre. Men ligesom menneskelivet ville være fattigt og primitivt uden ilden, gælder det samme socialhistorien uden anvendelse af statistikken.

Forfatteren har med sit arbejde åbnet et nyt spændende kapitel af socialhistorien. Der er ingen tvivl om, at bogen vil blive en stærk inspirationskilde for den videre forskning i dansk vandringshistorie. Som demograf har jeg følt mig meget beriget ved at læse bogen, hvor masseudvandringen fra Danmark 1868–1914 ansues fra et historisk synspunkt. Jeg kan fuldt ud tilslutte mig den opfattelse, som forfatteren giver udtryk for på side 54: »Når man ind imellem arbejdet med de mange tal får aktstykker fra tiden i hænde, der belyser den enkelte udvandrer, hans tanker og lidelser før, under og efter den store rejse, hvor enkle og naive disse tanker end er udtrykt, så må man sande, at masseudvandringen foruden af demografer og nationaløkonomer også må behandles af historikere, der kan bevare forståelsen for, at det kollektive fænomen trods alt er dannet af enkelttilfælde med hver sin historie«. Jeg kunne ønske, at historikerne også ville tage andre emner op, som normalt behandles inden for demografien, f. eks. fertilitet. Der udfoldes i disse år store bestræbelser på en detaljeret kortlægning af fødselsniveaet og -strukturen i europæiske lande før og efter fertilitetsfaldet i slutningen af det 19. århundrede. Kildematerialet består først og fremmest af folketællingsskemaerne og kirkebøgerne. I vid udstrækning anvendes den såkaldte »family reconstitution« teknik, hvor man foretager en statistisk kortlægning af de enkelte familiers og husstandes levnedsløb i henseende til social og økonomisk status, fertilitet, vandringer, vielser og dødelighed m. v. Denne type af studier er en vigtig del af den sociale historie, og historikeren skulle med sin kildekritiske træning have særlige gode forudsætninger for at udføre disse undersøgelser. Der er i de skandinaviske lande ganske enestående forskningsmuligheder på dette område takket være de righoldige og pålidelige kilde-materialer. Også mindre numerisk prægede studier kunne med fordel tages op af historikerne. Det gælder f. eks. undersøgelser af hele realisationsmekanismen i forbindelse med fertilitetsfaldet, dvs. spørgsmål f. eks. vedrørende befolkningens kendskab til svangerskabsforebyggende metoder, kilderne til denne viden, anvendelsen af metoderne, holdningen – eller mangel på samme – til familieplanlægning i politiske og reli-

giøse bevægelser, blandt læger osv. Disse få eksempler er forhåbentlig tilstrækkelige til at vise, at der findes betydelige saglige incitamenter til nærmere samarbejde mellem historikere og demografer.

P. C. Matthiessen

Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880–1910. Institut for dansk skolehistorie 1973. Produceret af forlaget Becktegn. 367 s. Summary in English, ill., kort og tabeller. 78,50 kr.¹

Bogen er blevet til inden for rammerne af det skolehistoriske institut på Danmarks Lærerhøjskole, og er den første afhandling for Lærerhøjskolens nyindstiftede pædagogiske doktorgrad. Der er grund til at lykønske Lærerhøjskolen med at rækken af dens pædagogiske disputatser indledes af et så dygtigt arbejde. Det hævder sig smukt ved en sammenligning med universiteternes historiske doktorafhandlinger.

Undersøgelsen er klart disponeret og stramt gennemført, uden overflødig snak, sproget er levende og naturligt. Af formelle svagheder er der kun få. Tidnød på grund af storstrejken har medført nogle typografiske pudsigheder og skønhedspletter. Det er værre at registre mangler. Der er ikke engang en fortegnelse over de mange tabeller, kort og billeder.

Forf. vil først og fremmest belyse befolkningens holdning til den offentlige skole på landet. Vi har hidtil vidst meget lidt om hvordan de regler for skolens liv som blev givet ovenfra blev overholdt i landkommunerne, og i det hele om hvordan landbefolkningens adfærd over for skolen var. Det er fortjenstfuldt at forf. har påtaget sig at undersøge det, og at hun har gjort det grundigt, selv om man kunde ønske at hun havde givet os lidt mere om hvordan de højere skolemyndigheders love, cirkulærer og andre direktiver blev til. Men emnet er altså godt og nyt. Det er tillige fornuftigt afgrænset. Inden for den behandlede periode falder bl. a. provisorietiden med dens stærke politiske modsætninger og den vigtige skolelov 1899 og dens første virkninger. Det er dog årene indtil 1901 der er fyldigst behandlet. De få geografiske områder som en dyberegående undersøgelse nødvendigvis måtte indskrænkes til er forstandigt valgt: fire provstier (skoledirektionsområder henholdsvis på Sjæl-

¹ Anmeldelsen er en let tillempet gengivelse af anmelderens indlæg som første officielle opponent ved afhandlingens forsvar 28. maj 1973. Det bemærkes, at anmelderen savner skolehistorisk indsigt og derfor ikke kan vurdere visse partier af bogen efter fortjeneste. Den anden officielle opponent, professor Roar Skovmands indlæg er trykt i Årbog for dansk skolehistorie 1973. En længere anmeldelse af amanuensis Claus Bjørn kommer i Fortid og Nutid 1974.

land (Merløse-Tuse), Fyn (Bjerge-Aasum), i Midt- og Vestjylland (Mideldsom-Sønderlyng og Hind, Bølling og Nr. Horne). De rummer gode eksempler på variationer i skoleforholdene og deres baggrund. Vi får bl. a. den vestjyske vinterskoleordning og den stærke fynske friskolebevægelse med i billedet. Det sjællandske provsti er et af bondevennebevægelsens centre og viser i provisorietiden iflg. forf. usædvanlig stærk politisk aktivitet. Dette spiller en stor rolle i hendes fremstilling.

For at komme virkeligheden så nær som muligt har forf. i detaljer undersøgt sin egen fødestedskommune Sdr. Jernløse-Søstrup i Merløse-Tuse provsti. Det har givet meget, bl. a. til belysning af, hvor store forskelle der kunne være på skolerne og befolkningens forhold til skolen inden for en enkelt kommune. Her får vi også nogle levende karakteristikker af de enkelte lærere. Forf. siger med rette, at disse lærere ikke var »små grå mænd«, selv om de arbejdede under beskedne ydre forhold og med fattige pædagogiske hjælpemidler (s. 86). Denne *case study* fylder bogens første trediedel, men benyttes flittigt også i resten af afhandlingen, som mere generelt behandler skoleforholdene i de fire provstier: privatundervisningen, skolegangsordningerne, udskrivning fra skolen af 13-årige børn på et passende kundskabstrin i henhold til lov af 2. maj 1855 § 3, og især børnenes mange »lovlige« og ulovlige forsømmelser. Også i denne del af bogen er Holbækegnens forhold bedst belyst. Der er meget værdifuldt nyt i disse afsnit, gode iagttagelser og træffende bemærkninger, også flere ideer og anvisninger til yderligere forskning, bl. a. i områder med store kirkelige konflikter. Forf.s forsøg på at forstå bøndernes tankegang og handlemåde lettes åbenbart af hendes opvækst i et landbomilieu og virker på mange punkter overbevisende. Det dokumenteres, at gårdmændene som regel har den dominerende indflydelse i sogneråd og skolekommissioner, og bogen handler først og fremmest om spillet mellem bøndernes erhvervsinteresser og skolens og de overordnede myndigheders ønsker og krav; men også sociale, politiske og undertiden religiøse modsætninger (eller positive relationer) mellem parterne får deres plads i behandlingen. Det er en af bogens hovedteser, at »i mange grundlæggende forhold omkring skolens udvikling har lærerfaktoren været af helt underordnet betydning«. Iøvrigt lægger forf. naturligvis megen vægt på hvad en dygtig lærer betød for børnene (s. 343).

Af det omfattende utrykte kildegrundlag for undersøgelsen bør foruden indberetninger til kulturministeriet fremhæves skoledirektions- og kommunalarkiverne. I de sidste findes de vigtigste af de benyttede skolearkiver, hvoraf forf. navnlig har analyseret og udnyttet forsømmelseslisterne på ofte beundringsværdig måde. I det store og hele er kilderne behandlet med forstandig kritik og godt iudicium. Forf. bemærker s. 83 at »hvor befolkningens grundlæggende forhold til læreren har været

godt, gennemsyrrer det hele kildegrundlaget og har en tendens til at afspejle et til tider nærmest forklaret billede af skolelivet på stedet. Det siger et og andet om hvor betydningsfuld en person læreren var. Den menige befolkning har haft let til at overvældes af taknemlighed, hvis han har brugt sin stilling på en måde, de glædede sig over . . .«. Den kildekritiske bemærkning gælder ikke mindst de erindringer om skoletiden som forf. har fra nulevende personer hun har interviewet. Det bør dog vel understreges at sådanne erindringer godt kan sige noget væsentligt om barnets generelle subjektive oplevelse af skolen. I *Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede* (II, 199) citerer Tage Kaarsted en vestjysk bondedreng der om sommeren kun havde en halv ugentlig skoledag, »men denne halve dag var en hel festdag for mig, og jeg vilde ikke undvære den for meget; thi der fik jeg sans for at verden var stor og at der var passeret meget«. Med en pædagogisk begavet lærer kunde skolen åbenbart for nogle elever være et befriende åndehul i en slidsom hverdag, ligesom folkehøjskolen kunne blive det for adskillige unge.

Forf. har megen sans for nuancer. Hun understreger flere steder at der kan være store afvigelser fra gennemsnittet blandt de mange enkeltfænomener som hun bygger sine generelle slutninger på. Det gælder også hendes statistikker, hvor hun bl. a. viser, at en gennemsnitsprocent af forsømte dage i en skole kan dække over enkelte elevers usædvanlig store forsømmelser (s. 306). I sine årsags- og motivforklaringer prøver hun at følge hvad Lucien Febvre et sted (i anden forbindelse) kalder den gode skik at gøre det alt for enkle mere kompliceret. Hun undersøger som regel en række fortolkningsmuligheder inden hun eventuelt vælger imellem dem. For det meste argumenterer hun godt for sine konklusioner. Hendes følelsesmæssige engagement i emnets sociale og politiske aspekter svækker e.m.m. undertiden hendes dømmekraft, men bidrager rigtignok også til at gøre fremstillingen fængslende.

De politiske modsætninger mellem Højre og Venstre indgår i adskillige af forf.s forsøg på at forklare hvad der skete i forholdet mellem befolkningen og skolen. Det gælder især men ikke alene om provisorietiden og om Merløse-Tuse provsti, hvor der fra tidligere tid var en levende politisk bevidsthed og en stærk venstrebevægelse. Af forf.s bemærkninger under forsvarshandlingen måtte man forstå at landbosamfundet i hvert fald under forfatningskampen og i politisk levende egne efter hendes opfattelse var i den grad gennemsyret af politik, at praktisk talt enhver modsætning eller uenighed mellem befolkningen og myndighederne eller deres repræsentanter havde politisk oprindelse eller farve og skærpedes deraf (jfr. s. 341, 343 og den forsigtigere formulering s. 49). Jeg gætter på at forf. er påvirket af den aktuelle tilbøjelighed til

at gøre alt muligt, også videnskab, til politik. Når denne opfattelse indgår i historiske forklaringer er den e.m.m. uden forklaringsværdi. Hvad der skal forklare alt forklarer ingenting, gør intet mere forståeligt. Det er som en kritiker har sagt om en af Toynbees forklaringer en nøgle der skal forklare alt forklarer ingenting, gør intet mere forståeligt. Det forf.s tankegang ikke så firkantet som visse af hendes samtidiges. Men flere steder presser hun kilderne for at fremhæve det politiske moment eller undlader at tage alternative forklaringsmuligheder i betragtning. Det fører undertiden til uklare og ikke sjældent til påstande som efter min mening er lidet plausible. Nogle eksempler skulde kunne vise det.

S. 41 ff. gennemgår forf. omhyggeligt de forskellige motiver der kan have ligget bag oprettelsen af Søstrup friskole 1884 – utilfredshed med den offentlige skoles undervisning og lærer Jørgensens person, grundtvigske ideer og specielt sympati for de grundtvigsk-koldske friskoletanker, en partipolitisk modsætning til læreren som var højremand m.m. S. 44 finder vi den formentlig som hypotese plausible formulering, at politik var »ganske vist medbestemmende, men ikke eneafgørende« for friskoledannelsen. Men s. 49, jfr. s. 140, »kunde det se ud« som om de skarpe partipolitiske modsætninger var »afgørende for at friskolen overhovedet blev dannet«. S. 56 lægges derimod megen vægt på lærer Jørgensens personlige egenskaber: »Uden tilstedeværelsen af bestemte personlige karaktertræk hos læreren var striden ikke opstået, endelige fortsat så langt«. Det er forf. nødt til at skrive, dels fordi uvillien mod denne lærer varede langt på den anden side forfatningskampen, nemlig til hans afgang 1920, dels fordi der i kommunen i provisorietiden var en anden lærer, Witt i Krøjerup, som var mere demonstrativ højremand end Jørgensen, og som havde det bedste forhold til befolkningen (s. 81). Mon der ikke har været flere skoledistrikter hvor højrelam blandt lærerne og venstreløver blandt forældrene har græsset fredeligt ved siden af hinanden også i provisorietiden?

Hvis forf. overvurderer det politiske moment, undervurderer hun efter min opfattelse grundtvigianernes og grundtvigske ideers betydning for stiftelsen af og tilslutningen til friskolen i Søstrup. Det er karakteristisk at hun s. 41 mener at det vil undre nogle læsere »der nok ved hvad en grundtvigsk-koldsk friskole er«, at mejeriforpagter Burchardi og ikke en grundtvigsk præst var hovedtaler ved skolens indvielse. Hun er åbenbart ikke klar over at grundtvigianeren Burchardi var en kendt friskoletilhænger og havde skrevet om denne skoleform. Hendes undersøgelse af den stedlige foredragsforening viser »en grundtvigsk og venstrepolitisk kurs hos kommunens gårdmandsklasse«, og det var fra denne klasse friskolens elever fortrinsvis kom (s. 30, 41, 142). Men s. 40, jfr. s. 51, reduceres tallet på forældrekredsens grundtvigske medlemmer (der ikke som forf. mener alle behøver at have været sognebåndsløser)

til et minimum, og s. 49 ff. »ser det ud som om« politiske modsætninger ikke blot var afgørende for at friskolen blev dannet, men også var »bestemmende for hvordan friskolen blev«. At friskolen 1891 fik den betydelige grundtvigske præst Carl Koch (fra 1888 medhjælper for valgmenighedspræsten i Ubberup) som tilsynsførende ved religionsundervisningen var iflg. forf., der her udtaler sig særdeles kategorisk, en følge af den lokale sognepræsts negative holdning til friskolen bl. a i tilskuds-sager. Modsætningen til sognepræsten »var altså udtryk for et sammenstød mellem embedsmanden og befolkningens »bestemmer selv« og »kan selv«. Da embedsmanden var præsten, blev det for befolkningen medvirkende til at man klargjorde sig et kirkeligt tilhørsforhold for friskolen«. Ideen til den sidste forklaring har forf. nok fra visse skrifter om de første gudelige vækkelser. Hvorfor må det ikke være de grundtvigske forældre der af religiøse grunde foretrak en grundtvigsk tilsynsførende når han kunde fås? Og betød det ikke noget for forældrenes opfattelse af friskolens kirkelige præg at læreren i hvert fald til 1893 var medlem af Ubberup valgmenighed? Det der s. 46 ff. oplyses om lærerne og undervisningen i friskolen udelukker efter min opfattelse heller ikke at der blandt forældrene var mange grundtvigianere med sympati for grundtvigsk-koldske skoleideer, om end måske i moderat form, og at det var ønsket om en sådan »barnevenlig« undervisning der for flertallet af stifterne var afgørende. At friskolebørnene fik reel viden og kunde salmevers udenad (hvad der kan skyldes at de ofte sang salmer) kan ikke som forf. synes at mene bevise noget andet. Christen Kold selv havde ikke noget imod at børnene fik »virkelige kundskaber« eller at de blev overhørt i fag som regning, læsning og geografi, der ikke var »hjerter-sager«, og han kunde i praxis og af økonomiske hensyn strække sig langt for at imødekomme myndighedernes krav om tilsyn, kundskaber, overhøring og undervisningsplaner. At friskolens forældrekrede indbød skolekommissionens formand sognepræsten til at tale ved indvielsen og i begyndelsen havde ham som tilsynsførende ved religionsundervisningen kunde jo skyldes lignende hensyn. Forf. måler friskolen i Søstrup og forældrene med et friskoleideal og en ideel grundtvigianer.

Det er klart at der var politiske interesser med i spillet ved friskolens indvielse, som fandt sted kort før valget 1884. Men jeg ville være mere forsigtig end dr. Gunhild Nissen med at udtale mig om hvilke motiver der var *afgørende* for at Søstrup fik en friskole. At en politisk modsætning gav stødet til at forældrene blev klar over hvor friskolen kirkeligt hørte hjemme forekommer mig lidet troligt. Søstrup friskole blev ligesom tre andre friskoler i provstiet nedlagt ved kommunalt lærerskifte (s. 139), men det skete i Søstrup så sent som 1920, da mange forhold i den offentlige skole var ændret, og kan vanskeligt sige noget om motiverne bag oprettelsen.

Jeg er heller ikke overbevist om at andre friskoleoprettelser i provstiet kun kan forklares når man følger den politiske situation til den notoriske uvillie mod den lokale kommunelærer (s. 153) – iflg. forf. var han tilsyneladende kun i Søstrup højremand (s. 139). Til støtte for sin forklaring anfører forf. at statistikken for hele provstiet viser »stærkt stigende friskoleaktivitet i provisorieårene«, men det betyder altså e.m.m. ikke nødvendigvis at aktiviteten har politisk baggrund. Og den »dalende aktivitet i årene under den politiske afspænding omkring det store forlig« behøver ikke at skyldes afspændingen. Den falder i tid sammen med de hårde år for landbruget i 1890erne, hvor der i tre af provstierne var stagnation eller fald i privatundervisningen (s. 129). Men endnu en forklaring er mulig. Forf. nævner ikke årstal for oprettelse og nedlæggelse af de omtalte andre friskoler, men af s. 276 fremgår at der omkring 1894 blev nedlagt »flere større friskoler« i provstiet. Hvis det er de tre der foruden Søstrup iflg. s. 139 blev nedlagt ved lærerskifte i den kommunale skole, er en politisk forklaring næppe nødvendig.

Når forf. i sin skildring af baggrunden for friskoledannelsen i Søstrup fremhæver det politiske moment på bekostning af grundtvigske pædagogiske og religiøse ideer, overvurderer hun formentlig til gengæld grundtvigianismens betydning, når hun om bondestanden sidst i århundredet skriver (s. 345), at bøndernes stigende selvsikkerhed »forenet med den øgede politiske bevidsthed og overbevisningen om den folkelige kulturs selvstændige og overordnede værdi gjorde dem til en fremstormende magt«. Var det ikke en særlig grundtvigsk tanke at den folkelige kultur var overordnet, og hvor udbredt var den opfattelse?

Der er andre faktorer som forf. undlader at tage i betragtning hvor hun skal forklare nogle forhold vedrørende den udskrivning fra skolen af 13-årige børn, som loven 1855 § 3 tillod under visse forudsætninger, skønt undervisningspligten normalt gjaldt til 14-årsalderen. De foreliggende tal for udskrivninger har ret store mangler, hvad hun gør udmærket rede for, men de tillader tilsyneladende disse slutninger: dels at der 1875–92 var mange gange flere udskrivninger i det sjællandske provsti end i de andre provstier – hvorved dog vel må bemærkes at i det vestjyske provsti med dets vinterskoleordning havde disse udskrivninger ikke stor praktisk betydning; dels at der 1884 var særlig mange udskrivninger i Merløse-Tuse provsti, nemlig (stadig iflg. de ikke helt pålidelige tal) 79 (fra 21 skoler, hvoraf to tegner sig for 20)² mod 43 i

² Den ene var Soderup skole med 12 udskrevne. Læreren havde tidligere været Venstrefolketingsmand, men opstillede 1884 for Højre i Lejrekredsen. Forf. skriver s. 331, at det må have bragt skolen »helt ind i centrum af dette års voldsomme politiske meningsudfoldelser« og finder åbenbart deri forklaringen på de mange udskrivninger. Da det tilsyneladende ikke kan oplyses, hvor mange af de 12 der

det foregående og 41 i det følgende år, hvad forf. tilskriver provstiets særlige politiske klima. Hun vil ikke påstå, at enhver udskrivning forudsætter en politisk konfliktsituation. »Men indtil det modsatte er bevist, må man vel tillade sig at formulere det hovedindtryk af 1884-tallene, at de var betydeligt influeret af den politiske stemning« (s. 332). Der skal tildels være tale om en politisk demonstration.

Forf. søger på grundlag af tallene at sandsynliggøre, at kommuner, hvor Venstre var stærkest, havde de fleste udskrivninger (s. 331 f). Det er en håbløs opgave, alene fordi et 0 i skolens beretning for antal udskrevne efter § 3 iflg. forf. ikke behøver at betyde andet, end at »man tog meget gelinde på udskrivninger« (s. 324). Men hvis man holder sig til tallene, og hvis den politiske spænding øvede betydelig indflydelse på dem ud over enkelte skoler, hvorfor er tallene så højere i 1884 end i provisorietiden, hvor de to år med flest udskrivninger, 1886 og 1887 (fra 19 og 17 skoler) kun har en halv snes flere udskrevne end 1871 (som har 48 fra 12 skoler), mens kun eet af de øvrige undersøgte provisorieår når så højt som 1871? Tallene for samtlige undersøgte år (1868–92) s. 326 tyder på, at der var gammel tradition i provstiet for at udnytte loven 1855. Ni af årene 1871–83 har udskrivningstal mellem 42 og 49.

Forf. ved naturligtvis, at bønderne ved udskrivningen fik mere billig eller gratis arbejdskraft. Derfor havde der været grund til at drøfte, om ikke afvandringen fra landdistrikterne, som var stærk på Sjælland navnlig i 1880'erne, eller ændringer i driftens arbejdsbehov, eller landbrugskonjunkturerne, der var dårlige i den første del af provisorietiden, kan have spillet en rolle.³ Forf. nævner ikke disse muligheder i sit forsøg på at forklare udskrivningerne; først i bogens konklusion strejfer hun i forbindelse med forsømmelserne de to første (s. 338). Lige så lidt diskuterer hun den mulighed, at store udskrivningstal kan skyldes arbejder- eller husmandsbørn, der skulle ud at tjene, eller om forskellig social struktur kunne betyde noget for forskellen mellem provstierne. Hun lægger megen vægt på, at de udskrevne børn måtte betale med en afkortet skolegang. Men hendes forkærlighed for politiske forklaringer

blev udskrevet allerede ved forårsexamen (s. 322 f.), er det tvivlsomt, for hvor mange udskrivninger lærerens opstilling til valget 25. juni kan have spillet en rolle. Iøvrigt havde skolen høje udskrivningstal i tidligere år, 1871 6, 1873 8, 1877 10. Skyldtes de også politiske modsætninger? Skolen med det største samlede udskrivningstal i perioden (Gislinge) angiver 2 i 1884, men 11 eller 12 i 1871, 1873, 1875 og 1879. Tallenes upålidelighed og ringe størrelse taget i betragtning bør man nok være forsigtig med at slutte for meget af bevægelsen i de samlede årlige tal for provstiet.

³ I en opposition ex auditorio anbefalede lektor Vagn Wählin at studere en længere periode end den af forf. undersøgte for at sammenligne variationer i udskrivningstallene med ændringer i landbrugsdriften.

får hende til at begynde sin slutvurdering af udskrivningstallene således: »Her i Holbæks omegn løftede bønderne hovedet og trodsede autoriteternes moralske pres, udnyttede de rettigheder, de havde, kæmpede for deres demokratiske rettigheder og demonstrerede deres samfundsmæssige selvhævdelse« (s. 333). Dette er vist at løfte udskrivningerne op i et plan, hvor de ikke hører hjemme. Det kan ikke have krævet større »kamp« at bruge en dispensation som loven tillod eller som en af gårdmænd behersket skolekommission fik ud af loven, og at bønderne udnyttede rettigheder, der rummede så indlysende økonomiske fordele for dem, kan ikke i mine øjne kaste et skær af idealisme over dem.

Jeg tvivler også på forf.s forklaring på faldet i skoleforsømmelser i Merløse-Tuse provsti i 1901–02. Dette provsti er det eneste, hvor der er fyldige oplysninger om forsømmelserne fra disse år. Forf. nævner de bedre økonomiske forhold, den nye skolelov af 1899 og hverandendags-skolegangen, men mener, at det politiske systemskifte sommeren 1901 »har øget beboernes *villighed* til at undgå skoleforsømmelser ... måske ... mest, fordi en statsskole nu kun i udpræget grundtvigsk-koldske kredse var en fjendtlig institution. For utallige andre politisk bevidste måtte statsskolen efter systemskiftet være folkeskolen« (s. 339). Det forekommer mig at måtte have været for fjernt og abstrakt et synspunkt for de fleste forældre. Jeg tror mere på virkningen af det nære, den nye skolelov der var trådt i kraft 1901 og det tilhørende Sthyr-Sørensenske cirkulære af april 1900 om undervisningen i folkeskolen. Dem kunne forf. godt have fortalt lidt mere om.⁴

Det er lærerigt, hvad forf. oplyser om skolelovgivningen gennem det 19. århundrede, om dens hensyntagen til landbrugets tarv, og om skolegangsordningerne og deres udvikling gennem perioden i retning af mere undervisning og en mere regelmæssig skolegang – en bevægelse der undertiden foregik med tilslutning eller endog efter ønske fra befolkningen, men som oftest måtte fremskyndes af myndighederne (s. 201). Den meget arbejdskrævende undersøgelse af forsømmelserne har givet interes-

⁴ I sin opposition ex auditorio gjorde lektor Vagn Skovgaard-Petersen opmærksom på, at lærerens stilling ændredes væsentlig mere gennem perioden, end afhandlingen giver indtryk af.

⁵ S. 207 opfattes 1889-cirkulærene om skoleforsømmelser som et udslag af den »ringe tillid som provisorietiden skabte mellem regeringen og landbefolkningens store stemmeberettigede flertal«. Det er muligt, at forf. har ret, og at det er ministeren, Scavenius, der har taget initiativet. Men det er overvejelse værd, om det ikke er den nye meget dygtige departementschef i kultusministeriet Asmussen (fra marts 1888), som er ophavsmanden, fordi han vilde have en ende på den uorden og de ulovligheder, som den underordnede lokale administration flere steder havde ansvar for. Det er et naturligt sagligt motiv for en dygtig administrator. Og det var ikke urimeligt, at de kommunale myndigheder derfor til en vis grad blev sat ud af spillet i »forsømmelsessager«.

sante resultater, og her har forf. opgivet at veje eventuelle økonomisk-sociale og eventuelle politiske faktorer bag forsømmelsernes omfang mod hinanden (s. 320). Hun er dog overbevist om, at for de dårligst stillede børn, tjenestedrengene, var økonomiske forhold »mest afgørende for, hvor meget de kom i skole«. For de bedrestillede, mener hun, var der større mulighed for, at »de andre faktorer« kunne få indflydelse af betydning (s. 312). Forf. bebrejder gårdmændene, at de af erhvervsinteresse ofte særlig lod deres tjenestedreng forsømme skolen. Hun understreger, at myndighedernes kamp mod forsømmelserne, der ikke mindst takket være de ministerielle cirkulærer 1889⁵ bragte gode resultater, kom de fattigste børn til gode (s. 341). Men mon ikke også gårdmandsbørnenes ulovlige forsømmelser mest skyldtes økonomiske hensyn? Jeg har svært ved at forestille mig en gårdmand, der holdt sin søn hjemme i roerne fordi kultusministeren hed Scavenius, men sendte ham i skole fordi ministeren hed Christensen. Om forsømmelserne altid var strengt nødvendige for gårdmandens økonomi er en anden sag, og forf. har antagelig ret i, at bøndernes vanetænkning her har spillet en rolle (s. 338).

Et enkelt punkt i forsømmelsesstatistikken fortjener en supplerende bemærkning. Af tabellen s. 303 over forsømmelser i Krøjerup distrikt i to femår fremgår, at tjenestebørn hos gårdmænd forsømte mere end gårdmændenes egne børn og specielt havde flere ulovlige forsømmelser (s. 306). For at vurdere tallene rigtigt måtte man nok have mere at vide, især hvor mange husbønder, drenge og piger der svarer til de enkelte forsømmelsestal. Men om eet tal, 143 ulovlige forsømmelser i femåret 1895–1900 for tjenestebørn hos gårdmænd, har forf. s. 306 den interessante oplysning, at 89 af de forsømte dage kan henføres til to af de ialt 13 husbønder. Hun fremhæver at den ene af de to gårdmænd afholdt en tjenestedreng fra henved halvdelen af de 112 skoledage, han havde pligt til at give ham, og at han for dette højst kunne idømmes en multt på en snes kr. Jeg vilde tilføje, at de 11 andre gårdmænd hver i gennemsnit havde ansvaret for 5 ulovligt forsømte skoledage i løbet af 5 år, altså een dag om året. Det vidner om en meget ringe diskriminering af tjenestedrengene, hvis der overhovedet er tale om forskelsbehandling, for også gårdmændenes børn forsømte ulovligt. C. V. Bramsnæs, citeret s. 311, påstår at det, da han tjente som hyrdedreng på Holbækegnen 1889–92, ikke var almindeligt at hyrdedrenge gik i skole om sommeren; gårdmændene betalte hellere »de par øre i skolemultt« som det kostede at holde drengene hjemme til arbejdet. Påstanden er i hvert fald meget langt fra at være rigtig for Krøjerup 1895–1900.

Man vil have set, at nogle af mine indvendinger skyldes, at jeg finder visse af forf.s vurderinger og forklaringer psykologisk urimelige, og om det vil der naturligvis altid være forskellige meninger. Der er andre punkter, hvor jeg synes at dr. Gunhild Nissens metode har mangler. Men

meget af bogen har jeg glædet mig over. At den ægger til modsigelse er en fordel også for andre end en opponent og anmelder. *Poul Bagge*

Harald Jørgensen: Genforeningens statspolitiske baggrund. Tilblivelsen af Versailles-traktatens slesvigske bestemmelser. Skr. udg. af Samf. f. Sønderjylland bd. 39. 1970. 417 s.

Sven Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933–1939. Lund University Studies in International History vol. 1, Lund, Scand. University Books. 1970. 206 s.

Bjarne W. Frederiksen: Danmarks Sydslesvigpolitik efter det tyske sammenbrud i 1945. En analyse af de faktorer, der var bestemmende for dens udformning. Dansk udenrigspolitisk Instituts skr., bd. 3, Kbh., E. Munksgaard. 1971. 210 s.

Generelt for de tre værker, som her skal omtales og kommenteres, gælder det, at de hver især beskæftiger sig med væsentlige hændelsesforløb og perioder i det slesvigske spørgsmåls historie i dette århundrede. Bortset fra de tre forfatters valg af emne inden for Sønderjyllands nyeste historie, er der imidlertid ikke tale om mange fælles træk, hverken hvad angår udgangspunkt, approach eller karakter.

Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920 er unægtelig en af de centrale begivenheder i moderne dansk historie. Det må derfor betegnes som glædeligt, at landsarkivar Harald Jørgensen har benyttet lejligheden i forbindelse med 50-året for denne begivenhed til at fremlægge nogle af sine resultater af, hvad han selv oplyser i forordet, 20 års indsamling og bearbejdning af materiale om dette emne. Afhandlingen om genforeningens statspolitiske baggrund er således kun et intermezzo i et større anlagt forskningsarbejde. HJ har valgt at koncentrere sig om et af hovedemnerne i denne forbindelse, tilblivelse af Versailles-traktatens slesvigske bestemmelser. Dette er historisk set langt fra noget uopdyrket felt, og det er vel også begrænset med hvor meget nyt, selv HJ's 400 siders fremstilling kan bidrage. På flere punkter er det dog lykkedes, bl. a. takket være anvendelsen af forskellige privatarkiver og Auswärtiges Amts arkiv, som ikke hidtil har været udnyttet i denne forbindelse.

HJ fremlægger en velskrevet og gennemdokumenteret afhandling, som, ihvorvel der endnu er sammenhænge, der ikke er fuldt ud klarlagte, og punkter, der kan kritiseres, dog i hvert fald indtil videre må betegnes som »bogen« om dette emne. Forfatteren karakteriserer selv sin fremstilling som en redegørelse for tilblivelsen af Versailles-traktatens bestemmelser om Sønderjylland, idet han dog opfatter sit emne forholdsvis

bredt. Udover et indledende afsnit om udviklingen under verdenskrigen, tilføjet af hensyn til sammenhængen, gøres i forordet opmærksom på, at det har været genstand for nogen overvejelse, hvor vidt fremstillingen også skulle »berøre samspillet mellem de i begivenhedsforløbet direkte optrædende, altså diplomater og politikere, og de forskellige strømninger, som opstod, da grænsespørgsmålet blev aktuelt.«

Det kan kun glæde HJ's læsere, at han fandt det nødvendigt også at medtage en omfattende behandling af de folkelige bevægelser, der rejste sig omkring grænsespørgsmålet, uanset at deres indflydelse på dettes løsning i sidste ende viste sig at være begrænset. Såvel Flensborg- som Dannevirkebevægelsen kom jo i høj grad til at påvirke afstemningskampens form og den politiske debat, hvorved de bidrog til at klargøre de nationalpolitiske skillelinier mellem de danske rigsdagspartier. Det er ligeledes glædeligt, at HJ klart får markeret forskellen mellem disse to bevægelers holdning til den nationale selvbestemmelsesret på dette stadium. Netop fordi dette spørgsmål var så centralt placeret i den samtidige politiske diskussion, er det ærgerligt, at HJ ikke tager det op til en mere principiel drøftelse. Det samme gælder, når det oplyses, at Dannevirkebevægelsens argumentation var historisk i sin substans, og der redegøres for dens vigtigste synspunkter.

Fremstillingen er spændende læsning, men vel detaljeret og i udstrakt grad refererende. Læseren får en klar og omfattende redegørelse for begivenhedsforløbet, men værkets opbygning og den brede og uspecificerede problemformulering kombineret med den næsten fuldstændige mangel på konkluderende eller sammenfattende afsnit betyder, at der kræves en omhyggelig nærlæsning for at konstatere, hvor de egentlige resultater af forfatterens indsats er at finde, og gør det overordentlig pladskrævende blot at referere indholdet rimeligt dækkende. Dette vil derfor ikke blive forsøgt her, i stedet skal fremlægges nogle punkter, hvor kritiske eller supplerende bemærkninger forekommer relevante.

Det til grund for afhandlingen liggende materiale er meget omfattende. Det utrykte materiale stammer dels fra officielle kilder, dels fra private arkiver. Vigtigst er her det danske udenrigsministeriums og Auswärtiges Amts arkiver, som begge har stået til HJ's disposition. Fredskonferencens arkiv synes desværre at være gået til grunde, og det franske udenrigsministerium, hvis arkiv må antages at rumme meget væsentligt stof, har afslået anmodning om benyttelsestilladelse. Heldigvis foreligger en del af fredskonferencens akter i trykt form i André Tardieu's og Franz v. Jessens »Slesvig på fredskonferencen«, som på grund af sin udprægede tendens dog kun delvis kan erstatte det savnede originale materiale. Af litteratur- og kilderedegørelsen fremgår ikke, om britisk materiale har været søgt inddraget. Det kan tilføjes, at Kielerhistorikeren Alexander Scharff i »Zeitschrift der Gesellschaft für schles-

wig-holsteinische Geschichte» fra 1973 har gjort opmærksom på et par kildeudgaver, som kunne bidrage med yderligere materiale fra fredskonferencen.¹

Væsentligt for HJ har det været, at han har kunnet benytte et antal vigtige privatarkiver, herunder H. P. Hanssens, H. V. Clausens, M. Mackeprangs, N. Neergaards m. fl. Det trykte materiale synes dog at have haft et sådant omfang, at disses funktion hovedsagelig har været supplerende og uddybende. Kildeudgaver og kommenterende aktsamlinger forefindes i anseligt omfang, vigtigst er her vel (udover Tardieu og v. Jessen) Franz v. Jessens »Haandbog i det slesvigske spørgsmaals historie«, Karl Alnors »Handbuch zur schleswigschen Frage« samt den af det danske udenrigsministerium udgivne »Det slesvigske spørgsmaals diplomatiske historie 1914–20« ved Fr. le Sage de Fontenay. For disse tre værker gælder det ganske vist, at der foreligger visse tendensproblemer, men generelt må det anvendte kildegrundlag siges at være så alsidigt, at problemerne herved må formodes at have været til at overse.

HJ har også benyttet H. P. Hanssens dagbøger fra krigsårene, som udgør en vigtig kilde til belysning af bl. a. det nordslesvigske spørgsmåls rejning i efteråret 1918. Et problem består imidlertid i, at disse dagbøger foreligger såvel i original som i trykt udgave.² HJ bemærker på side 386, at der findes mange mindre uoverensstemmelser, som »dog ikke synes at have større betydning«, men på side 383 hedder det, at da H. P. Hanssen tilrettelagde den trykte udgave, »tillod han sig mange litterære friheder, og han føjede navnlig meget til.« Da der i noterne til afsnit 2, som det her drejer sig om, udelukkende henvises til den trykte udgave, er det ikke muligt for læseren at konstatere, hvor vidt f. ex. gengivne citater er senere redigerede eller eventuelt er fuldstændigt i overensstemmelse med den originale dagbog. Da det sidste må forventes at være tilfældet, er det naturligvis en petitesse, men da det nævnte afsnit i vid udstrækning netop bygger på H. P. Hanssens optegnelser, er det ikke uden interesse m. h. t. en bedømmelse af kildeværdien. Specielt ikke, når der af HJ's vurderende bemærkninger og ordvalget i øvrigt synes at kunne udledes en klar sympati for H. P. Hanssenfløjen og dens synspunkter.

I denne forbindelse kan det nævnes, at HJ tilsyneladende tillægger de økonomiske forhold i Sønderjylland en meget ringe vægt i national sammenhæng og nærmest bebrejder de dansksindede Flensborgere og

¹ D. H. Miller: *My diary at the conference of Paris 1919*, 21 bd. New York 1924/26 (kun 40 expl.). P. Mantoux: *Les délibérations du Conseil du Quatre*. 2 bd. 1955. Desuden den britiske sekretær for det øverste råd Maurice Hankey's protokol, offentliggjort i *Papers relating to the foreign relations of the United States: The Paris Peace Conference 1919*. 13 bd. 1942/47.

² Trykt udgave: *Fra Krigstiden*. 2 bd. København 1924.

Flensborg Avis, at dette prosaiske moment blev bragt ind i debatten og anvendt i agitationen. HJ anser tilsyneladende, nogen principiel tilkendegivelse foreligger ikke, nationalitet for et statisk og stabilt moment, som kun forbigående lader sig påvirke af økonomiske eller sociale forhold. Men hvad determinerer i så fald det nationale tilhørsforhold i et grænseområde? Afstemningsprincippet hviler per definition på sindelagsprincippet; følgelig er det vanskeligt at se, hvorpå en stillingtagen til motiverne bag stemmeafgivningen skulle hvile. Disse spørgsmål er ikke uden relevans i forbindelse med socialdemokraternes holdning. Dette skal imidlertid ikke forstås som en kritik af HJ's vurdering af den sikkerhedspolitiske risiko for Danmark ved et af materielle årsager motiveret pludseligt sindelagsskifte i øvrigt.

Der er flere punkter, hvor det er muligt at supplere HJ's fremstilling. På side 41–42 omtales H. P. Hanssens kontakt med den tyske understatssekretær, dr. David om Nordslesvig og den tyske minister i København Brockdorff-Rantzau's indberetning af 9. oktober 1918, i følge hvilken udenrigsminister Scavenius havde meddelt, at det nordslesvigske spørgsmål nu måtte forventes at blive diskuteret i den danske presse. HJ har benyttet daværende forsvarsminister P. Munch's erindringer, men synes ikke at have bemærket, at der i dette værk omtales en række samtaler mellem Scavenius og Brockdorff-Rantzau, hvorunder sidstnævnte skulle have nævnt, at han var klar over, at spørgsmålet om en overdragelse af Nordslesvig til Danmark ville melde sig, hvorfor han ville foreslå en dansk henvendelse til Tyskland herom for således at få dette problem løst inden den fredskonference, som måtte komme. Scavenius afviste dette og foreslog, at den tyske regering selv tog et initiativ i denne retning. Hvis Tyskland af egen drift meddelte, at man var villig til at lade en afstemning finde sted i Nordslesvig, kunne så bagefter dansk-tyske forhandlinger om selve afståelsen finde sted. Brockdorff-Rantzau skulle have tilkendegivet, at han ville arbejde for en sådan løsning, og at han var optimistisk med hensyn til chancerne for at nå et positivt resultat.³ Det viste sig, at Brockdorff-Rantzau virkelig havde tænkt sig at gøre noget ved sagen (se herom HJ s. 42–43). Et af ham udarbejdet forslag behandledes ikke alene i Auswärtiges Amt, som HJ oplyser, men forelagdes også det samlede krigskabinet den 23. oktober 1918, hvor det blev gennemdrøftet.⁴

Som nævnt ovenfor, er der i HJ's forstudier ikke indgået britisk udenrigsministerielt materiale. Viggo Sjøqvists kapitel om Sønderjylland og Genforeningen i Scavenius-biografien (som ikke har stået til rådig-

³ P. Munch, *Erindringer 4, 1918–24*, København 1963, s. 16–17.

⁴ Krigskabinetets protokol offentliggjort i: E. Matthias og R. Morsey (udg.), *Die Regierung des Prinzen Max v. Baden. Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Erste Reihe*, bd. 2. Düsseldorf 1962. Nr. 84.

hed for HJ) viser klart, at der også blandt Foreign Offices' akter er materiale af relevans for HJ's emne. Som eksempel kan fremdrages spørgsmålet om ophavet til de i oktober 1918 verserende rygter om dansk-tyske forhandlinger om Nordslesvig og udenrigsminister Scavenius' vurdering heraf. Spørgsmålet om kildegrundlaget for en bedømmelse af spillet mellem de udenlandske regeringer forekommer væsentligt i en undersøgelse af genforeningens *statspolitiske* baggrund. HJ har grundigt behandlet såvel den danske som den tyske regerings holdning til emnet Nordslesvig og kommer også ind på Entente-magternes engagementer i det slesvigske problem, men en baggrundsanalyse af disse magters politik før og under fredskonferencen, som bortset fra den franske nu kan skildres, ville have bidraget til et klarere billede af det dansk-tyske grænsespørgsmåls problematik.

Hos Sjøqvist omtales også (bd. 1, s. 280) Staunings brev til den tyske socialdemokrat og senere præsident Friedrich Ebert af 18. oktober 1918, i hvilket Stauning ligesom tidligere Scavenius foreslog tyskerne selv at tage et initiativ vedrørende Nordslesvig.⁵ Brevet blev så vidt vides aldrig besvaret, men som påvist af HJ på side 109–110 var tidspunktet for en sådan løsning allerede forpasset. En analyse af det tyske socialdemokratis udvikling i begyndelsen af dette århundrede ligger ganske vist uden for, hvad man med rimelighed kan forlange af HJ, men ville ikke desto mindre have bidraget til en forståelse af de tyske og ikke mindst de slesvig-holstenske socialdemokraters holdning til det nationale problem i Sønderjylland. Desværre har HJ ikke kunnet nå at anvende Gerd Callesens »Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924«, som bl. a. detaljeret følger udviklingen inden for SPD i Slesvig-Holsten, hvor internationalismen og bekendelsen til folkenes selvbestemmelsesret havde visse vanskeligheder ved at stå sig imod de stigende nationalistiske stemninger.

I sit afsnit om den tysksindede slesvigske befolknings stillingtagen til rigsregeringens grænsepolitik bygger HJ hovedsagelig på Alnor (se ovf.) suppleret med materiale fra Auswärtiges Amt, og han har næppe kunnet nå at udnytte Hans Dietrich Lehmanns »Der deutsche Ausschuss« fra 1969, som er væsentlig mere veldokumenteret, omend i sin behandling af den danske agitation heller ikke uden tendens og fejl. Lehmann bygger i vid udstrækning på utrykt materiale fra Stadtarchiv Flensburgs såkaldte »Abstimmungsarchiv«, materiale, som kunne have bidraget med yderligere interessant stof til belysning af de slesvig-holstenske bestræbelser på at hindre Nordslesvigs afståelse.

Mest skuffende ved HJ's værk er afslutningen. Fremstillingen stand-

⁵ Trykt i: A. Blänsdorf: Friedrich Ebert und die Internationale, Archiv für Sozialgeschichte, 9, 1969, s. 413–415.

ser brat med Versaillestraktatens underskrivelse og en bemærkning om, at »de store forventninger nu stod foran deres indfrielse«. Den munder ikke ud i nogen form for konklusion på undersøgelsen, endsige en præcisering af resultaterne. Årsagen hertil ligger vel dels i manglen på en klar problemformulering, dels i værkets egenskab af et uddrag af et større forskningsarbejde. Ingen læser bør dog lade sig afskrække heraf; bogen er i høj grad læseværdig og en fortsættelse om gennemførelsen af Versaillestraktatens slesvigske bestemmelser ville ikke være af vejen.

Sven Tägils bog om Tyskland og det tyske mindretal i Nordslesvig i 30'erne er af en noget anden karakter. Afhandlingen, som bygger næsten udelukkende på utrykt materiale, rummer en kontant, klar og forholdsvis kort (157 sider) fremstilling udarbejdet på grundlag af en præcis problemstilling. Trykt litteratur har kun stået til rådighed i begrænset omfang, hvilket til dels hænger sammen med, at man hverken fra dansk eller tysk side hidtil har været interesseret i at tage et emne op, som stadig rummer visse mængder politisk konfliktstof, og som man kunne forestille sig ville medføre en fornyet skærpelse af forholdet mellem de to folkedele i Nordslesvig.

Tägil argumenterer i forordet til sin fremstilling imod dette synspunkt, idet han gør opmærksom på, at man ikke blot kan springe denne periode over. Det juridiske opgør med det tyske mindretal efter besættelsens ophør fandt sted på et grundlag, som idag ikke kan anses for tilstrækkeligt for en videnskabelig behandling af mindretallets adfærd under krigen. Opgaven må idag bestå i at forklare og begrunde denne adfærd, hvilket efter Tägils mening netop fordrer en undersøgelse af mindretallets politik og dets forbindelser til Tyskland i 30'erne, som det dengang af flere grunde ikke var muligt at foretage.

Tägils målsætning er dobbelt. Han vil undersøge betingelserne for den politiske udvikling inden for mindretallet og i forlængelse heraf moderlandets mulighed for at øve indflydelse på denne udvikling. Den centrale problemstilling er følgelig, om mindretallets politiske linie var afhængig (vagt udtryk!) af kræfter uden for herbergsstaten eller fulgte af en selvstændig udvikling. Tägil fokuserer derfor på udviklingen inden for folkegruppen i Nordslesvig på den ene side og den tyske grænsepolitik og dennes mål og midler på den anden, bl. a. med det formål at påvise indflydelsesveje og styrken af den rigstyske indflydelse. Når han har valgt at begrænse sig til perioden 1933–39, begrundes det med den naturlige afgrænsning, som udgøres af henholdsvis den nazistiske magtovertagelse og verdenskrigens udbrud. Selve fremstillingen er disponeret således, at kapitlerne 2, 5 og 6 lægger hovedvægten på det egentligt grænsepolitiske aspekt, mens kapitlerne 3 og 4 først og fremmest beskæftiger sig med den interne udvikling i Nordslesvig. Bortset herfra er behandlingen kronologisk.

Indledningsvis redegøres for den tyske Slesvig-politik fra 1920 til 1933, og Tägil konstaterer her, at grænsepolitikken i Weimartiden betragtedes som en opgave, der tilfaldt såvel statsligt som privat initiativ. Det betragtedes som helt legitimt, at staten understøttede mindretalenes kulturelle arbejde, mens der udvistes større forsigtighed på områder, hvor tyske myndigheders aktivitet kunne opfattes som indblanding i andre staters indre anliggender. Her trådte i vid udstrækning private eller halvofficielle organisationer til. Målsætningen for denne indsats finder Tägil deri, at en styrkelse af de tyske mindretals stilling på længere sigt ville betyde øgede muligheder for en senere rejsning af det samlede tyske grænseproblemkompleks. I Stresemanns arbejde for genskabelse af Tysklands stormagtsstilling indgik de tyske folkegrupper uden for rigets grænser som en integreret del af den tyske udenrigspolitik, idet de dannede vigtige støttepunkter for en fremtidig tysk ekspansion.

Dernæst behandles den nazistiske magtovertagelse og dennes betydning for den tyske grænsepolitik. Tägil opregner her tre punkter, hvor han finder, at nazismens sejr medførte en afgørende påvirkning, nemlig ved at grænsepolitikken hermed fik en særlig idémæssig motivering via udviklingen af en speciel »Volkstumsideologie«, ved at systemskiftet medførte en generel strukturændring af hele det grænsepolitiske apparat, og ved at der i den praktiske udformning af grænsepolitikken anvendtes nye metoder. Efter nazistisk opfattelse kunne nationalt tilhørsforhold ikke afgøres af den enkeltes egen opfattelse eller sindelag, men bestemtes af afstamningen. Følgelig måtte man principielt tage afstand fra enhver forestilling om germanisering af fremmede folkeslag. Undtaget dog folk, som var nært racemæssigt beslægtet med tyskheden, og som bekendte sig hertil. Dette var af stor betydning for det tyske mindretals arbejde i Nordslesvig, idet det muliggjorde forsøg på hvervning af proselytter blandt de nationalt indifferente. Ligeledes viste det sig, at de nazistiske ideer om den nordiske races særlige værdi på forskellig måde fik indflydelse på udformningen af grænsepolitikken og forholdet til Danmark på en måde, som ikke vakte større tilslutning blandt Nordslesvigs tyskere. I 1933 var det imidlertid det nazistiske krav om revision af Versailles, som var aktuelt, og om hvis appel til hjemmetyskerne der ikke kunne herske tvivl.

Tägil gennemgår omstruktureringen af det grænsepolitiske apparat og konstaterer, at nazificerings- og ensretningsprocessen på ingen måde fulgte et fast skema. Visse organisationer fik lov at bestå med ganske få ændringer i den personelle ledelse, mens andre helt nyskabtes. Resultatet blev dog i alle tilfælde på længere sigt total nazistisk kontrol med alle væsentlige kanaler fra Tyskland til mindretallet i Nordslesvig. I denne sammenhæng er det interessant at sammenligne med Martin Broszats fremstilling af den samlede ensretningsproces i Tyskland efter

1933, som parallelt demonstrerer den nazistiske pragmatisme og smidighed i nazificeringsbestræbelserne.⁶

Den grænsepolitiske udvikling behandles på tre forskellige niveauer, de centrale myndigheder i Berlin, den lokale grænsepolitiske ledelse i Slesvig-Holsten og mindretalsledelsen i Nordslesvig. Tägil konkluderer her, at den nazistiske magtovertagelse medførte en ændring af den »volkstumspolitische« målsætning på det centrale plan, idet den nazistiske ideologi med dens betoning af samhørigheden mellem moderfolket og de folketyske mindretal erstattede Weimar-tidens revisionspolitik. I praksis var der dog ikke tale om noget skarpt brud med den hidtidige grænsepolitik. Klarest var kontinuiteten i Auswärtiges Amt og de hertil knyttede organisationer, mens tilpasningen til den ny ideologiske linie var tydeligere i halvofficielle organer som Verein für das Deutschtum im Ausland, VDA o. l. Denne konstatering kan i og for sig ikke undre, eftersom netop sådanne sammenslutninger i langt højere grad end statens udenrigspolitiske apparat også hidtil havde været ideologisk prægede. Når Tägil finder den rene form for nazistisk Volkstumsideologie hos Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi, som i slutningen af 30'erne gradvist overtog den samlede ledelse af Volkstums-politiske og grænsepolitiske spørgsmål, savnes en nærmere redegørelse for sammenhængen mellem dette kontors teori og praksis. Det kan i hvert fald diskuteres, hvor meget det ideologiske udgangspunkt egentlig betød for VoMi's praktiske administration af forbindelseslinierne til Nordslesvig. Tägil konstaterer selv, at den grænsepolitiske indsats stort set koncentrerer sig om de samme felter som i Weimartiden, blot tilpasset nazistisk tankegang. Generelt gælder det, at man ikke får noget klart indtryk af, i hvor høj grad den nazistiske Volkstumsideologie adskiller sig fra tidligere tiders ideologiske overbygninger på tysk ekspansionstrang. Ejheller kommer Tägil ind på disse tankers rent manipulativt-praktiske funktion, af Broszat karakteriseret som tildeling af kollektiv »folkelig« status til erstatning for enkeltes forventning om øget social status.⁷ Dette ligger vel til dels uden for Tägils problemstilling, men en stillingtagen hertil kunne øge mulighederne for en forståelse af den udvikling, som Tägil beskriver, og som han ønsker at forklare.

Tägil mener ikke, at Berlins direktiver til mindretalsledelsen generelt lod sig karakterisere som partipolitiske. Den nazificering af f. ex. det tyske skolevæsen, som fandt sted i løbet af 30'erne, var i lige så høj grad en følge af mindretallets egen udvikling som af direktiver fra de økonomisk støttende organer i Berlin. Først med VoMi's voksende indflydelse i slutningen af 30'erne krævedes folkegruppen helt og holdent

⁶ Martin Broszat: *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. München 1969.

⁷ Samme værk, s. 428.

indordnet under den rigstyske politik. I Slesvig-Holsten var situationen noget anderledes, idet magtovertagelsen her medførte stærke strukturelle og personelle ændringer i det grænsepolitiske apparat. Forfatteren gør opmærksom på, at trods nazismens overvældende tilslutning i netop dette område og placeringen af nazister i praktisk talt alle betydningsfulde positioner, var der en tydelig konflikt mellem ældre slesvig-holstenske tankegange og den ny ideologi. For slesvig-holstenerne, og dette gjaldt også mange af de lokale nazister, var det væsentligste programpunkt kravet om en revision af den dansk-tyske grænse. Den nazistiske racemystik og specielt den såkaldte »nordische Gedanke« kunne ikke undgå at kolliderede hermed.⁸ Når Tägil understreger, at der i spørgsmålet om grænserevision var en klar forskel mellem opfattelserne i Berlin og Kiel, er det interessant, netop fordi det klart demonstrerer en af konsekvenserne af det pluralistiske nazistiske program. Disse meningsforskelle manifesterede sig især i forbindelse med den såkaldte »Påskeblæst« i 1933, som det påvises var et lokalt dirigeret foretagende, der bremsedes med nogen vanskelighed ved indgriben fra centrale myndigheder. Her rejser sig et spørgsmål, som Tägil ikke kommer nærmere ind på, nemlig hvor vidt problemerne omkring magt- og kompetancefordelingen i Det tredje Rige i årene op til 1937–38 spillede en måske ikke ubetydelig rolle, også hvad angår Nordslesvig.

En anselig del af den rigstyske støtte til mindretallet formidledes via Slesvig-Holsten, ligesom der bestod mange personlige kontakter på tværs af grænsen. På grund af de parlamentariske lederes holdning til nazismen før 1933, ønskede de slesvig-holstenske nazister efter magtovertagelsen ikke at samarbejde med disse. I stedet skulle skabes en ny ledelse udgået af nazistiske organisationer opstået ved direkte støtte fra Slesvig-Holsten. Angrebene mod grænsen i 1933, synes Tägil at mene, anvendtes bevidst til at aktivisere den nordslesvigske tyskhed. Dette gav ganske vist det resultat, at en række nazistiske organisationer blev dannet og fik en vis tilslutning, men den ældre ledergeneration ønskede ikke at opgive sin magt, hvorved resultatet i stedet blev en voldsom indre splittelse. Først via indgreb fra Berlin, og efter visse personændringer også i Slesvig-Holsten, lykkedes det gradvist at få genskabt en tysk enhedsfront i Nordslesvig under nazistisk ledelse. Omkring 1938 var denne ensrettningsproces stort set afsluttet og hovedparten af mindretallet stod nu bag det nordslesvigske naziparti NSDAP-N og dets fører Jens Møller. Efter anmelderens mening vil det være mere korrekt at tale om en første fase af en ensrettningsproces, som blev genoptaget i 1941 og egentlig først afsluttedes med kapitulationen.

Det fremgår af Tägils fremstilling, selv om det ikke explicit nævnes

⁸ Se herom Hans-Jürgen Lutzhöft: *Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920–1940*. Kieler historische Studien, bd. 14, Stuttgart 1971.

i konklusionen, at den afgørende betingelse for en politisk grupperings mulighed for at opnå og bevare kontrollen med mindretallets politiske aktivitet udover tilslutning i folkegruppen var støtte fra Tyskland, men denne havde sin pris. I de første år efter 1933 greb rigstyske myndigheder direkte ind i for folkegruppen vitale spørgsmål, hvilket vakte en temmelig stærk opposition i Nordslesvig og øgede splittelsen yderligere. Senere udvist større forsigtighed, og man afholdt sig fra indblanding, som kunne opfattes som forsøg på at dirigere mindretalsledelsens politik også i detaljer. Jens Møller opnåede en vis handlefrihed inden for rammerne af den af Auswärtiges Amt og partiet i Tyskland fastlagte politik i forholdet til Danmark. Spørgsmålet om en grænserevision måtte til gengæld skubbes i baggrunden af hensyn til det dansk-tyske forhold i almindelighed. De udenrigspolitiske begivenheder i 1933–39 gjorde det dog stadigt vanskeligere at styre folkegruppens højspændte forventninger om en snarlig tilbagevenden til Det tyske Rige og nødvendiggjorde hyppigere indgriben over for partiledelsen.

Først i foråret 1939 mener Tägil, at Hitler tog en endelig beslutning om ikke at rejse det nordslesvigske spørgsmål. Som sandsynlige årsager hertil anføres 1939-folketingsvalgets udfald, som betød stagnerende tysk tilslutning omkring de 15 % i Nordslesvig, og måske fremfor alt, at spørgsmålet simpelthen var for ubetydeligt til at motivere en aktion, som ville have ødelagt det tyske forhold til Danmark og de øvrige skandinaviske stater og derved have vanskeliggjort mulighederne for opnåelsen af det langsigtede mål, et Nordosteuropa-bund eller Det storgermanske Rige under tysk førerskab. Det er ubestrideligt, at man fra dansk side sørgede for at understrege grænsens egenskab af ikke blot dansk-tysk grænse, men også Nordens sydgrænse. Hvor stor betydning dette kan tillægges og blev tillagt i Tyskland er dog nok diskutabelt, og efter besættelsen af Danmark og Norge i 1940 kan det næppe have haft nogen vægt.

Der er flere spørgsmål, som man kunne have ønsket at Tägil havde taget op. Således problematikken omkring det tyske mindretals øgede tilslutning ved valgene i 1935 og 1939. Tägil fortolker dette som resultatet af indhug i de blakkede rækker, og det er da også en mulig forklaring. Andre årsager kunne dog også tænkes. Begrebet blakket er vanskeligt anvendeligt, eftersom det retteligt kun kan dække egentligt nationalt indifferente personer, men ikke vælgere, som ved et eller flere valg af politiske, sociale eller økonomiske grunde foretrækker ikke at stemme efter de nationale skillelinier.

Beskrivelsen af de interne stridigheder inden for folkegruppen i årene 1934–37 er detaljeret og klar, men man savner en egentlig analyse af de dybere årsager hertil. Netop Tägils anvendelse af et omfattende dokumentarisk materiale betyder, at hans fremstilling kommer til at

bevæge sig omkring den rent politiske udformningsproces, altså begrænser sig til en undersøgelse af den politiske overflade, mens den nordslesvigske tyskheds øvrige tilværelse, som trods alt udgør grundlaget for den politiske udvikling, fortøner sig i mørket.

Væsentligt for Tägils muligheder for at føre sin undersøgelse til bunds har det tydeligvis været, at han har haft adgang til et antal ellers utilgængelige arkiver, først og fremmest Deutsche Stiftungs arkiv, som beror i Deutsches Zentralarchiv i Potsdam, og chefredaktøren og grænsepolitikeren Ernst Schröders arkiv, hvilket bidrager til at udfylde de alvorlige huller, som den næsten fuldstændige tilintetgørelse af VoMi's og mindretallets eget arkiv har skabt. Skal man indvende noget mod Tägils afhandling i dens helhed, må det være, at detailrigdommen og den udramatiske, næsten uengagerede fremstillingsform kan forlede læsere til at tro, at der er tale om tørt og kedeligt stof, hvilket faktisk ikke er tilfældet.

Under afstemningskampen forud for genforeningen i 1920 lå grænsekampens geografiske tyngdepunkt i Mellemslesvig og specielt omkring Flensborg. Med Tysklands genopstigen til stormagt kunne den nordslesvigske tyskhed i 30'erne gå i offensiven og føre kampen ind på dansk territorium. Det stortyske Riges fuldstændige undergang i 1945 betød midlertidigt en ophævelse af tysk suverænitet overhovedet og dermed en helt ny situation såvel for befolkningen i det hidtil næsten helt tysksindede Sydslesvig som for Danmark og den danske befolkning. I 20-erne og 30'erne havde den nationale indsats været koncentreret om at dæmme op for hjemmetyskheden, og Sydslesvig-politikken, hvis man overhovedet kan tale om en sådan, var iagttagende og rent defensiv. Den tyske kapitulation og den påfølgende nationale udvikling i Sydslesvig ændrede fuldstændigt dette billede, og flyttede atter grænsekampens tyngdepunkt syd for statsgrænsen.

I »Danmarks Sydslesvigpolitik efter det tyske sammenbrud i 1945« har Bjarne W. Frederiksen forsøgt at foretage en systematisk undersøgelse af den danske Sydslesvigpolitik på grundlag af en analyse af de faktorer, der var bestemmende for dens udformning. I betragtning af Sydslesvigsspørgsmålets centrale placering i det danske politiske univers i de første efterkrigsår er det værdifuldt, at der nu endelig foreligger en fremstilling, som uanset dens begrænsninger i sigte, omfang og materialegrundlag ikke desto mindre udgør et væsentligt bidrag til belysning af et af efterkrigsårenes centrale politiske spørgsmål. Afhandlingen er med enkelte ændringer identisk med en specialeafhandling i samfundsfag, og det skal derfor ikke bebrejdes forfatteren, at der næsten udelukkende bygges på trykt materiale. Specielt ikke da dette materiale takket være omfattende aktudgivelser er særdeles omfattende, og BWF selv gør opmærksom på, at visse af undersøgelsens resultater

kan have en foreløbig karakter. Den i øvrigt foreliggende litteratur om emnet udgøres hovedsagelig af politiske debatindlæg og/eller bredere oversigter.

Hvad der især karakteriserer BWF's arbejde, er den forholdsvist snævre, men præcise problemstilling og den systematiske fremgangsmåde i analysen. Hovedformålet med afhandlingen har været at »undersøge generelle problemstillinger, hypoteser og teorier om udenrigspolitikens udformning på det foreliggende emne, Sydslesvigpolitikken 1945–46,« på grundlag af et analyseskema, »hvis enkelte elementer er udvalgt i henhold til teorier og hypoteser om deres funktion i udformningen af udenrigspolitikken i almindelighed.« Dette skema består dels af en analyse af de ydre konjunkturer dels af den udenrigspolitiske tilblivelsesproces i den indre konjunktur. Metodisk set bliver fremgangsmåden følgelig, at analyseskemaet fungerer som udgangspunkt og rettesnor for indsamlingen og bearbejdningen af data, hvorfor spørgsmålet om dettes kvalitet er overordentlig centralt. BWF gør gældende, at de væsentligste determinanter for udformningen af Sydslesvig-politikken må findes »dels i de for Danmark relevante komponenter i den ydre konjunktur og de valgmuligheder, disse gav, dels i strukturerne og relationerne mellem elementerne i den indre konjunktur, det danske politiske system.« De faktorer i den ydre konjunktur, som analyseres, er den ændrede internationale holdning til nationale mindretal, stormagtsinteresser i Kielerkanalen, stormagtsholdningerne i Tysklandsspørgsmålet og den engelske besættelsespolitik og den nationale udvikling i Sydslesvig. Problemet er her, om disse ydre faktorer indgik i de samtidige beslutningstageres overvejelser, hvilket forfatteren er opmærksom på er afgørende for deres relevans. Relevansen af de af BWF udvalgte faktorer skal ikke betvivles, men det er lidt skuffende at konstatere, at disse spørgsmål, som skulle være udvalgt »i henhold til teorier og hypoteser om deres funktion i udformningen af udenrigspolitikken i almindelighed«, simpelthen viser sig at have deres udvælgelse begrundet i at alle optræder i folketingsdebatterne om Sydslesvig. Netop på grund af analyseskemaets betydning for såvel materialets behandling som for bogens disposition havde en udførligere begrundelse været ønskelig. Til sin analyse af den indre konjunktur har BWF udvalgt følgende faktorer: folkestemningen, interesseorganisationer, presse, partier, folketing og regering. Dette udvalgs relevans skal heller ikke betvivles, men nogen begrundelse foreligger ikke. Fremstillingen dokumenterer imidlertid analyseskemaets anvendelighed og BWF kan fremlægge adskillige interessante resultater.

Forfatteren finder, at det brud med den hidtidige danske holdning til grænse- og mindretalsspørgsmålet, som fandt sted i årene 1945–46, var

et svar på ændringer i omverdenen, primært Tysklands forsvinden som dominerende faktor ved udformningen af dansk udenrigspolitik. Dette medførte, at man fra dansk side betragtede en lang række muligheder som åbne, bortset fra de mest optimistiske, dog med den begrænsning, at disse måtte vurderes ud fra det synspunkt, at Tyskland måtte antages igen at udvikle sig til en stormagt. Det vil sige, at de danske valgmuligheder var begrænsede, og at et arbejde for en ændring af Sydslesvigs statspolitiske status for flertallet af de danske politikere måtte anses for udelukket. BWF konstaterer, at når man altså fra dansk side ønskede at sikre mindretallets interesser helt anderledes effektivt, end det var sket efter 1. verdenskrig, under hensyntagen til de danske sikkerhedspolitiske behov, var det eneste alternativ en international kontrol- og garantiordning, og indtil en sådan kunne opnås, måtte man forsøge at støtte mindretallets ønsker via den engelske besættelsesmagt. Denne alternative løsning viste sig imidlertid efterhånden at være vanskeligt gennemførlig på grund af stormagternes uvilje mod sådanne mindretalsordninger. BWF mener, at hovedårsagen til de vanskeligheder, som gjorde sig gældende ved udformningen af den danske Sydslesvigpolitik, var at de danske beslutningstagere kun langsomt erkendte deres begrænsede handlemuligheder. Politikernes og befolkningens viden om de allieredes holdning til mindretalsspørgsmål var i begyndelsen begrænset, og efterhånden som informationer herom kom frem, negligeredes de til en vis grad af politikerne på grund af hensynet til den offentlige menings krav om resultater. BWF argumenterer overbevisende herfor og konkluderer, at indenrigspolitiske hensyn således havde en tungtvejende indflydelse ved Sydslesvigpolitikens udformning.

Den aktive og nationalistisk indstillede opinions indflydelse på selve Sydslesvigpolitikens målsætning begrænsede sig imidlertid på grund af den parlamentariske situation til at sætte visse grænser for politikernes valgmuligheder. Holdningen hos de politiske partier og disses indbyrdes relationer var afgørende for udformningen af målsætningen for det danske engagement.

Den væsentligste indvending man kan rette mod BWF's fremstilling vedrører, hvad han selv (s. 15) betegner som afhandlingens hovedformål, nemlig »at undersøge generelle problemstillinger, hypoteser og teorier om udenrigspolitikens udformning på det foreliggende emne«. Denne problemformulering virker i nogen grad påklistret, og det er da også karakteristisk, at der kun ganske få steder fremsættes konkluderende påstande om generelle sammenhænge.

En anden indvending må gå på BWF's behandling af den faktor i den ydre konjunktur, som udgjordes af det danske mindretal. Den engelske besættelsespolitik og den nationale udvikling i Sydslesvig behandles under ét og kun på s. 60 og s. 72 fremsættes nogle få bemærkninger

om de dansksindede sydslesvigeres forsøg på at påvirke de danske beslutningstagere og den danske opinion. BWF har ikke taget spørgsmålet om mindretallets muligheder for direkte påvirkning af de danske partier og politikere op, men synes at betragte den sydslesvigske synsvinkel som dækket ind via omtalen af Sydslesvigsk Udvalg m. v. Dette skyldes muligvis en vis skævhed i materialet, eftersom det trykte materiale kun i begrænset omfang rummer akter af sydslesvigsk proveniens. Her ville bl. a. Sydslesvigsk Forenings og Dansk Generalsekretariat Flensborgs arkiver givetvis kunne bidrage med interessant stof, ligesom disse arkiver også rummer en del materiale om den britiske politik i mindretals-spørgsmålet bl. a. af britisk oprindelse.

Efter som BWF først og fremmest interesserer sig for udformningen af den danske Sydslesvigpolitik, forekommer det naturligt, at afhandlingen kronologisk er afgrænset til perioden mellem den tyske kapitulation og den danske såkaldte oktober-note af 19. okt. 1946. I dette dokument sammenfattedes resultaterne af de danske overvejelser m. h. t. mindretals- og grænsepolitik. Nye, som de siden skulle vise sig urealistiske målsætninger var formuleret, som trods opinionens pres og visse politikeres følsomhed herfor skulle vise sig at udgøre et fast grundlag for den danske Sydslesvigpolitik i de følgende år, indtil situationen med den voksende øst-vest modsætning og forbundsrepublikken Tysklands oprettelse nødvendiggjorde fornyet stillingtagen til en mindretalspolitik, som på alle væsentlige principielle punkter måtte konstateres at være forfjetlet.

Carsten Mogensen

Wilhelm M. Carlgren: Svensk utrikespolitik 1939–1945. Allmänna Förlaget. Stockholm 1973. 612 s.

I Sverige kom man lidt senere end i Danmark i gang med videnskabelige undersøgelser og fremstillinger af den indre og ydre politik under den anden verdenskrig. Til gengæld har udgivelsestempoet i de sidste år været betydelig hurtigere end i Danmark. Projektet SUAV (Sverige under andra världskriget, knyttet til Stockholms universitets historiske institut), der nærmest svarer til vort DNH (Udgiverselskab for Danmarks nyeste historie), har ikke mindre end 25 forskningsprojekter igang, hvoraf der indtil nu (jan. 1974) er udsendt 12 værker. De spænder fra Hans Lindberg: »Svensk flyktningpolitik under international tryck 1936–1941«, Alf Johanssons: »Finlands sak« over Leif Björkmanns bog »Sverige inför Operation Barbarossa« og bøger om det militære beredskab til Ulf Thorells disputats »Hjälp till Danmark. Militära och politiska förbindelser 1943–1945«.

I en brochure om disse værker hedder det, at forskerne har haft adgang »till *viktiga delar* (her fremh.) av det ännu hemliga militära och diplomatiska källmaterialet från andra världskrigets år«. De har altså ikke haft uindskrænket adgang til dette vigtige materiale, og det er ingen hemmelighed, at dette forhold har skabt visse problemer for gennemførelsen af SUAVs projekter. Den svenske regering har ikke ønsket at slippe historikerne løs på egen hånd i bl. a. Utrikesdepartementets (UD) arkiver, jvf. Svensk Historisk Tidskrift 1970 s. 303 f. og 311.

I stedet har den valgt en anden løsning nemlig at lade udarbejde en officiel fremstilling af Sveriges udenrigspolitik under den anden verdenskrig. Denne store opgave blev i februar 1968 overdraget chefen for UD.s arkiv, kansliråd, fil. dr. Wilhelm Carlgren, der bl. a. gennem to fortræffelige værker om Sverige under den første verdenskrig: »Neutralität oder Allianz« (1962) og »Ministären Hammarskjöld« (1967) har slået sit navn fast som en af Sveriges fremstående historikere. Som chef for arkivet har han yderligere den styrke, at han kender materialet til bunds, således at intet er blevet udeladt på grund af uagtksomhed eller ukendskab til akterne. Resultatet af hans arbejde foreligger nu i et imponerende værk på 612 sider i stort format med titlen: »Svensk utrikespolitik 1939–1945«.

I forordet siger Carlgren: »Mitt arbete grundar sig i övervägande utsträckning på handlingar i utrikesdepartementets arkiv. Därutöver har jag främst anlitet olika statsråds anteckningar«. Fremstillingen bygger da i første række på det svenske udenrigsministeriums egne akter, og der er på dette grundlag givet en generel fremstilling af Sveriges udenrigspolitik under den anden verdenskrig, der supplerer SUAVs mange specialundersøgelser på en ganske udmærket måde. Hvorvidt visse akter ikke er blevet benyttet eller om enkelte specielle problemer er forblevet uomtalt, er det ikke muligt for en udenforstående at afgøre. En gennemgang af værket giver dog ikke umiddelbart indtryk af, at materiale af virkelig betydning fra UD skulle være blevet tilbageholdt.

Den første store udenrigspolitiske krise, der ramte Sverige, kom i efteråret 1939, da Finland under indtrykket af Sovjetunionens fremstød i det baltiske område og de forestående finsk-sovjetiske forhandlinger spurgte den svenske regering, om den ville sende tropper til Ålandsøerne. Udenrigsminister Sandler var fra begyndelsen velvillig stemt over for tanken, men regeringens flertal med statsminister Per Albin Hansson i spidsen var en bestemt modstander af enhver direkte indblanding i et nabolands anliggender. Regeringen var parat til at yde hjælp af forskellig art fra humanitær bistand til levering af krigsmateriel. Men en egentlig intervention ville man ikke gå med til, og denne linie fastholdt den svenske regering – også efter at den i december 1939 var blevet til en samlingsregering – med stor konsekvens hele krigen igennem.

Det var en politik, der krævede en regering præget af beslutsomhed, enighed og stærke nerver. Det gælder ikke mindst omkring nytåret 1940, da en voldsom folkelig stemningsbølge søgte at tvinge regeringen til at bøje sig og bringe Sverige ind i krigen på Finlands side. Carlgrens fremstilling giver et interessant billede af Hansson som den faste klippe under denne alvorlige krise. Enigheden i regeringen var truet, fordi Sandler tilhørte interventionslinien. Men han blev tvunget til at gå af og lade sig afløse af karrierediplomaten Christian Günther, der var en ubetinget tilhænger af ikke-interventionspolitikken. Som forholdene lå, var det utvivlsomt den klogeste holdning, Sverige kunne indtage. I det lange løb gavnede Sverige både sig selv og sine naboer bedst ved at ligge som en fredens fæstning, et tilflugtssted og et arsenal for nabolandene. Fra tysk side blev der i foråret 1940 og i juni 1941 til den svenske regering stillet krav, der kunne have truet Sveriges stilling som ikke-krigsførende magt. Dr. Carlgrens redegørelser for disse begivenheder er særdeles indgående, og hans vurdering af dem har en ganske særlig interesse for os danske, fordi der gennem omtalen af den svenske neutralitetspolitik kan trækkes en interessant parallel til Danmarks neutralitetspolitik under den første verdenskrig. De to episoder i 1940/41 skal derfor omtales lidt nærmere.

Den 16. maj 1940, endnu før kampene i Norge var afgjort, krævede den tyske regering ret til at sende krigsmateriel til de tyske styrker i Nordnorge via Sverige samt til at evakuere tyske marinesoldater fra Narvikområdet. Et afslag kunne få »de yderste konsekvenser«, hed det truende i den tyske henvendelse. I første omgang klarede den svenske regering situationen ved at sige nej til våbentransporterne, men ja til evakuering af marinesoldaterne. Da krigen i Nordnorge var slut den 8. juni, syntes det, som om faren var drevet over. Ribbentrop kom imidlertid tilbage til sagen den 16. juni, idet han nu krævede ret til transport gennem Sverige af levnedsmidler og forskelligt materiel inclusive våben samt gennemrejse for personer tilhørende værnemagten, den såkaldte permittenttrafik. Efter kortvarige overvejelser besluttede regeringen at efterkomme de tyske ønsker dog med visse modifikationer. Fra svensk side var man ikke i tvivl om, at Sverige holdning ikke var i overensstemmelse med kravet om en streng neutralitet. P. A. Hansson noterede den 18. juni i sine optegnelser: »Så bröts vår kära och strikt hållna neutralitetslinje av insikten om det orimliga i nuvarande läge att taga risken av ett krig«.

I erkendelse af at Sverige i denne sag, hvor ingen svensk livsinteresse stod på spil, ikke kunne lægge sig ud med kontinentets stærkeste militærmagt, så regeringen ingen anden udvej end at bøje sig. Carlgrens kommentarer er interessante. Efter først at have konstateret, at »en liten europeisk randstat kunde den sista majveckan 1940 i övervägan-

den om sin politik omöjlig undgå att ta hänsyn til de tyska arméernas våldiga segrar i väster och utsikterna för en tysk slutseger«, drager han lidit senere den konklusion, at krigsmateriel- og permittenttrafikken betød »ett avsteg från tidigare svensk politik. På samma gång bör den ses som en anpassning till verkligheten«.

Dette synspunkt, at de teoretiske neutralitetsregler, der var blevet udformet i løbet af det 19. århundrede, måtte vige for realiteterne i den verden, man nu levede i, blev endnu tydeligere året efter. Om morgenen den 22. juni 1941, få timer efter at Tyskland havde åbnet angrebet på Sovjetunionen, mødte den tyske gesandt op i UD og krævede tilladelse til at transportere en fuldt krigsudrustet division (Engelbrecht) gennem Sverige fra Sydnorge til Finland.

Kravet kastede regeringen ud i den hidtil alvorligste krise. Meningerne såvel inden for ministeriet som i de politiske partier var stærkt delte, omend der begge steder lige fra begyndelsen synes at have været et flertal for at sige ja. Udenrigsminister Günther, justitsminister Westman samt Højres og Bondeforbundets ministre gik klart ind for transiteringen. Flere af de socialdemokratiske ministre ville derimod afvise, medens P. A. Hansson til at begynde med søgte at holde sig neutral. Han endte dog med salomonisk at resolve, at eftersom der ikke kunne opnås enighed mellem regeringen og partierne om at sige nej, så vurderede han stillingen således, at det tyske krav måtte imødekommes. Dog kun som en engangsforanstaltning.

Såvel i 1940 som i 1941 havde justitsminister Westman været en af de kraftigste fortalere for en indrømmelsespolitik over for Tyskland. I bogens slutkapitel: »Neutralitet och praktisk politik« har dr. Carlgren gengivet Westmans udførlige argumentation i ministermødet den 18. juni 1940. Westman sagde bl. a., »att regeringen visserligen uttalat sig för neutraliteten, men denne skulle inte upprätthållas som en abstrakt idé utan som en praktisk politik i syfte at hålla oss utanför kriget«. Han hävdade endvidere, »att det svenska folket säkert skulle bli obehagligt överraskat om regeringen förklarade för det, at Sverige nu gick med på det tyska kravet och att detta betydde ett övergivande av neutralitetspolitiken, ty man fattade allmänt och populärt, att neutralitetspolitik vore inget annat än att hålla sig utanför kriget. En förklaring att regeringen ämnade överge denna politik skulle anses betyda, att regeringen ville, att Sverige skulle taga kriget«.

Westmans argumentation fra juni 1940 er næsten ord til andet den samme som udenrigsminister Erik Scavenius benyttede i instruktionen af den 25. august 1914 til den danske gesandt i Berlin, greve Carl Moltke. Han forklarede heri, hvorfor den danske regering var gået med til at spærre Store Bælt med miner. Westmann kan umuligt have kendt denne instruktion, der først blev offentliggjort i 1973.

Episoden viser, at to fremstående nordiske statsmænd (og hovedparten af deres kolleger) reagerede på samme måde i to ensartede situationer. Parallelliteten kan endda trækkes endnu videre, fordi det i begge tilfælde var tvivlsomt, om Tyskland var parat til at sætte militær magt bag sine krav. Men dette var ikke afgørende. Det afgørende derimod var, at den danske regering den 5. august 1914 og den svenske den 18. juni 1940 og den 22. juni 1941 *folte* at de havde kniven på struben, og at de da reagerede ens.

Det er interessant at læse, at dr. Carlgren, der ellers med kølig objektivitet har gennemført denne officielle skildring af Sveriges udenrigspolitik mellem 1939 og 1945, ikke viger tilbage fra at fremsætte sin egen vurdering netop på dette punkt. Det hedder i det afsluttende kapitel: »I stormakternas handlingsmønster vægde altså . . . respekt för aktuell maktbalans og aktuella maktinteressen vida över respekt för neutralitet och neutralitetsregler. Ett litet land, som ville med bevarad frihet och självständighet överleva ett världskrig, måste i förekommande fall tillämpa motsvarande värderingar«. Gennem læsningen af bogen får man også en tydelig fornemmelse af dr. Carlgrens beundring for de to realpolitikere Christian Günther og K. G. Westman og en tilsvarende despekt for den mere stemningsbetonede Richard Sandler.

Da krigen for alvor begyndte at gå Tyskland imod, kunne Sverige med sin elastiske politik begynde at tage nogle af de indrømmelser tilbage, det havde måttet give tyskerne, da de stod på deres magts højde. I august 1943 blev permittenttrafikken standset uden at regeringen i Berlin formåede at gøre noget ved det.

Det er en ypperlig fremstilling, dr. Carlgren har givet os i dette store værk om svensk udenrigspolitik under den anden verdenskrig. Den er omfattende i sin fremlægning af materialet, indgående i sine analyser af de afgørende episoder, og den er skrevet i en behagelig klar og nøgtern stil. Med dette værk er en væsentlig brik i vor viden om Nordens skæbne under krigen faldet på plads. Det er muligt, at fremtiden vil bringe enkeltstudier, der kan meddele nye detaljer om den svenske regerings udenrigspolitik, men hovedlinierne skulle nu ligge klart trukket op.

Viggo Sjøqvist

Aage Trommer: Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse. Odense University Press. Odense 1971. 323 s. Kr. 60:– ÷ moms.

Från hösten 1942 och fram till det andra världskrigets slut – med en kulminering under den sista krigsvintern – spelade sabotaget mot tyska järnvägstransporter en central och uppmärksammas roll i den danska mot-

stånds rörelsens aktivitet. Det har framhållits som en betydelsefull insats i kampen mot tyskarna. I sin avhandling driver emellertid Aage Trommer tesen att järnvägssabotaget i Danmark starkt övervärderats till sin militära betydelse. Attacken på en tidigare uppfattning kombineras med en granskning och utsovring av material som denna uppfattning bygger på. Avhandlingens betydelse ligger således på två plan och består dels i en kritik av grundvalarna för en tidigare uppfattning, dels i ett försök att etablera en ny uppfattning. I den livliga diskussion som följt på Trommers avhandling är det den sistnämnda aspekten som stått i centrum för uppmärksamheten.¹ Även i det första avseendet aktualiserar emellertid avhandlingen en viktig problematik som inte bör tappas bort.

Trommer hävdar (s. 186–188) att grunden till en övervärdering av sabotagets betydelse bl a i Danmark delvis lagts av den brittiska organisationen Special Operations Executive (SOE). I maj 1940 bildades denna i syfte att bli en fjärde försvarsgren med uppgift att centralt understödja och leda underjordisk verksamhet i de av tyskarna ockuperade länderna. SOE framhävde vissa enstaka lyckade danska sabotageaktioner och lät dessa bli typiska för verksamheten. Trommer förklarar detta med att SOE hade behov av att försvara sitt existensberättigande och hävda sig i en hård konkurrens om anslag och resurstilldelningar. Det gällde därför att visa att sabotageverksamheten var effektiv. Kollektiva minnen från motstånds rörelserna i de olika länderna, också inriktade på att framhålla och generalisera betydelsen av sabotaget utifrån enstaka höjdpunkter, fick i historieskrivningen stödja och komplettera denna bild.

Det andra världskriget och de omvälvningar som följde i krigets spår skapade självfallet ett djupt känslomässigt engagemang hos den generation, som oplevde kriget och hos många grupper ett starkt behov av att framhäva, försvara eller överskylda den egna insatsen i kriget. Rec. har haft anledning uppmärksamma problemet särskilt när det gäller historieskrivningen hos den förlorande sidan. Trommers synpunkt gäller den vinnande sidan. Det hade varit värdefullt om han närmare hade kunnat rekonstruera hur bilden av sabotaget byggts upp och vilka faktorer som påverkat den. Den ansats han gör är emellertid förtjänt av uppmärksamhet. Ytterst gäller frågan vetenskapens självständighet och objektivitet. Detta är ett mycket angeläget och viktigt problem – även om den debatt som spirat under senare år har avslöjat starka hämningar inom historieämnet och en svårighet att överhuvud erkänna problemets relevans.

¹ Trommers avhandling är utförligt recenserad av opponenterna Tage Kaarstedt och Jörgen Weibull i resp. *Historie*, 9, 1970–72, s. 472–84, och *Scandia*, 37, 1971, s. 466–84. Bland övriga recensioner se t ex Aage Deleuran i *Dagbladet* 7.10.1971, Paul Holt i *Kristeligt Dagblad* 29.10.1971, Alfred Jensen i *Land og Folk* 11.11.1971, Hans Kirchhoff i *Politiken* 25.10.1971 och Børge Outze i *Information* 29.10.1971.

I detta sammanhang förtjänar också Trommers iakttagelser på en annan punkt att observeras. Han granskar i en utredning – tyvärr placerad perifert i en not (not 91 s 262) – ett uppmärksammat östtyskt arbete om guerillakrigföringen under det andra världskriget, nämligen Heinz Kühnrich, *Der Partisanenkrieg in Europa 1939–1945*. Trommer visar hur på flera punkter detta arbete anger grovt felaktiga uppgifter beträffande omfattningen av järnvägssabotaget i Danmark och demonstrerar hur detta har sin bakgrund i att uppgifter kritiklöst övertagits, missförståts, och vandrat vidare från arbete till arbete. C. M. Woodhouse har i en kritisk granskning av guerillakrigföringen i Grekland under det andra världskriget anfört ett liknande fall, där överdrivna uppgifter från en guerillaaktion under ytterligare påspädning vandrat över i den officiella engelska krigshistorien. Exempelen kan mångfaldigas från rec:s egen forskningserfarenhet. De visar hur det ligger mycket sanning i den sentens varmed Woodhouse kommenterar sitt exempel: »Historien uppberar sig. Historieskrivare uppbera varandra.»²

Trommer försöker skapa en fast grund för en ny och annorlunda bedömning av järnvägssabotagets effekt genom att bygga på ett exakt siffermaterial. Detta får han fram med hjälp av de danska järnvägarnas (DSB:s) bevarade arkivalier i form av tidtabeller, körplaner, etc. Resultatet har som ovan antytts redan kommenterats livligt. Några synpunkter kan emellertid fogas till debatten. I centrum för sin undersökning ställer Trommer s.k. »Bewegungen«, större transportvågor i allmänhet omfattande 20–30 tåg, vilka överförde samlade tyska enheter. Under sommaren och hösten 1944 – dvs efter invasionen i väster och den tyska reträtten på Nordkalotten – fram t o m januari 1945 utfördes 17 sydgående Bewegungen, i allmänhet omfattande en division eller mera, varigenom förband överfördes från Norge och Danmark till östfronten eller till den nya fronten i väster. De kan i allmänhet kombineras med kritiska faser i frontutvecklingen. Vare sig de utgick från Norge eller Danmark passerade transporterorna Jylland och gränsstationerna Padborg eller Tönder. Trommer söker mäta sabotagets effekt genom att undersöka hur mycket dessa sydgående Bewegungen försenades på sin väg genom Danmark. Detta gör han genom att jämföra tågens ankomsttid till Padborg eller Tönder med i deras körplan angiven ankomsttid. Skillnaden blir för perioden 1944 – januari 1945 i flertalet fall mycket obetydlig och utgör endast i tre fall mer än några få timmar.

Under tiden februari 1945 till krigsslutet utfördes ytterligare ungefär lika många sydgående Bewegungen om än mot periodens slut av min-

² C. M. Woodhouse: »Zur Geschichte der Resistance in Griechenland«, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 6, 1958, s. 138–50.

skande storleksordning. De två första av dessa råkade ut för betydande förseningar (på ett till tre dygn) men för övrigt är tidsskillnaderna även för denna period obetydliga trots en stor ökning i antalet sabotage. Trommer drar härav slutsatsen att järnvägssabotagets militära effekt var ringa.

Gentemot hans metod har kritiken anmärkt att Trommer genomfört en alltför långtgående fragmentering av problemet om det danska järnvägssabotaget genom att koncentrera sig på *Bewegungen* och man har ifrågasatt räckvidden av de slutsatser som kan dras på grundval av deras förseningar. Jörgen Weibull har därvid påpekat, att betydande tidsmarginaler var inkalkylerade i körplanerna. Mycket god tid var beräknad för ilastningar etc och tågens genomsnittshastighet var således mycket låg. Enligt Weibull kan därmed förseningar ha diskonterats och dolts i körplanerna.³ Trommer har genmält, att tågen hade karaktären av godståg och att de framfördes med godstågs (normala) fart. Han bygger därvid på en instruktion («særtogsanmeldelse») gällande från den 1 februari 1945, vilken han i sitt genmäle jämför med en tidtabell för godståg av år 1935. Denna jämförelse visar nära överensstämmelse.⁴

I detta sammanhang kan det vara av intresse att anföra en mycket uppmärksam handbok för civilmotstånd vid ockupation som utarbetats av den schweiziska majoren Hans von Dach på grundval av ett systematisk utnyttjande av tidigare erfarenheter bl a från andra världskriget. Dach skriver:

“As a counter measure against railroad sabotage, the enemy will reduce speed limits for trains. Consequently, normally only the engine and the first three or four cars will be derailed; this reduces damage to the railway bed and to the rolling stock. – But don't be too depressed. By virtue of the reduced speed limit you will still obtain the following results, even though results are not immediately visible: longer use of lines by increased travel of trains; a reduction in line efficiency when adding up these individual delays”.⁵

Dachs uppgift ger en antydning om att existensen eller frånvaron av hastighetsbegränsningar kan vara en viktig målstock för att mäta sabotagets effekt resp. brist på effekt. Här erbjuder sig således eventuellt en kompletterande möjlighet att genom en jämförelse mellan körplaner från flera olika tidpunkter under kriget indirekta avläsa sabotagets verkan.

³ Scandia, 37, 1971, s. 473 f.

⁴ Scandia, 38, 1972, s. 242–43.

⁵ Hans von Dach, *Total Resistance: Swiss Army Guide to Guerilla Warfare and Underground Operations*, Boulder 1965, s. 55. Detta är en översättning efter det schweiziska originalet som bär titeln *Der totale Widerstand; Kleinkriegsanleitung für jedermann* och som hittills utkommit i tre olika upplagor (1957, 1958 och 1966).

De tyska och danska myndigheternas dispositioner och säkerhetsåtgärder framträder emellertid ganska otydligt i Trommers undersökning. Han ser varaktigheten av ett linjeavbrott uteslutande som »en funktion af effekten af den eller de sabotageaktioner, der havde fremkaldt den« (s. 45). En utförlig beräkning (s. 46 ff) av sprängningseffekten åskådliggör hur rälsprängningar i september-oktober 1944, dvs när sabotaget kom i gång på allvar, genomsnittligt resulterade i trafikavbrott på 5 timmar, ökande till 9 timmar i mars-april 1945. Motsvarande effekt av urspårningsaktioner uppgick sommaren 1944 till 2–4 timmar för att stiga till 12 timmar våren 1945 (de gav alltså i allmänhet större effekt, under de sista månaderna angiven till 30 % högre än aktioner mot räls och växlar). Trommer nämner därvid att variationerna var mycket stora och att de också visade en starkt stigande tendens. Han förklarar dem (s. 48 f) med att det fanns stora skillnader mellan olika sabotagegruppers erfarenhet och effektivitet, särskilt mot slutet av kriget.

Även i detta sammanhang ger Dach en intressant uppgift. Han förklarar: »A simple break in the track will, on the average, result in interruption of traffic: five to six hours for main lines (normally repaired at once by the enemy); six to eight hours for secondary lines (longer interruption since not repaired at once by enemy); twelve to thirteen hours by train derailments on main and secondary lines.«⁶ Avbrottets längd kan således också vara en funktion av den betydelse motparten tillmätt resp. järnvägslinje samt av de resurser han för tillfället förfogat över. Trommer nämner (s. 20) att tågen bestod av tyska vagnar och lok samt (s. 37 ff) att tyskarna i ökande grad övertog bevakningen av de danska järnvägslinjerna. Han ger också upplysningen (s. 40) att det som regel var danska järnvägsmyndigheter och dansk personal som svarade för reparationerna. Sabotaget behövde således ej, i varje fall inte direkt, belasta tyskarnas reparationsresurser. Man får vidare veta (s. 20) att gången vanligen var den att en speciellt inrättad tysk instans (»der Bahnvollmächtigter«) framförde begäran om överförandet av en Bewegung till DSB:s 2. distrikt i Århus. Därefter var det en uppgift för distriktets tågkontor att inpassa tågen i den övriga trafiken. Vi får emellertid intet närmare veta om de krav och förhandlingar som föregick transportererna. I vilken utsträckning kunde man omedelbart tillmötesgå en tysk begäran och hur ansträngdes de danska järnvägarnas reparationsresurser genom sabotaget? Det finns här en rad av faktorer att ta hänsyn till. Frågan om sabotagets effekter såväl som om de orsaker som betingade dessa synes med andra ord beröra ett stort och komplext område.

Detta aktualiserar en annan synpunkt i kritiken av Trommers avhandling, nämligen att materialgenomgången varit väl snäv och att det vore

⁶ Ibid., s. 54.

angeläget att dra in mera utländskt material i undersökningen.⁷ Trommer har förtjänsten att ha tillfört forskningen ett stort och viktigt material genom sin bearbetning av DSB:s arkivalier. Han har också utnyttjat tio privata arkiv från den danska motståndsrörelsen. Vidare har Trommer använt sig av kopior av tyska dokument som Rigsarkivet förvärvat, närmare bestämt dess samlinger av militära dokument. Däremot har han inte åberopat material från Auswärtiges Amt, trots att detta var starkt inkopplat på utvecklingen i Danmark. Samma år som Trommers bok utkom posthumt Erich Thomsens avhandling *Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940–1945*.⁸ Till skillnad från Trommers undersökning utnyttjar den i rikt mått material från Auswärtiges Amt, både dessa eget arkiv och kopiorna i Rigsarkivet. Bland dem som åberopas lägger man särskilt märke till ett aktband med titeln »Sabotage in Dänemark 1944« och ett annat med titeln »Sabotagebekämpfung in Dänemark 1942–43« (det innehåller trots titeln också material från 1944).⁹ En genomgång som rec. gjort av dessa båda aktband gav inget mera sensationellt resultat.¹⁰ I det förra aktbandet återfinns emellertid en rapport angående sprängningen av en sabotageorganisation i Jylland som vi strax skall återkomma till. Av tyska aktutgåvor anför Trommer krigsdagboken från Oberkommando der Wehrmacht (OKW), delarna III och IV, som belyser perioden 1943–45.¹¹ Med hjälp av utdrag fogade till dagboksutgåvan citerar Trommer flera gånger (i noterna 64–65, s. 260) konferenser mellan Hitler och den tyske marinchefen år 1945. Utdragen är hämtade från marinchefens konferensredogörelser. Dessa föreligger utgivna i sin helhet.¹²

⁷ Kaarsted efterlyser ett utnyttjande av tyska divisionsarkiv och ger exempel på relevant nutidshistorisk och krigsvetenskaplig litteratur som Trommer missat. Kirchhoff pekar allmänt på avsaknaden av internt engelskt och tyskt aktmaterial för belysning av avhandlingens problematik.

⁸ Utgiven som Nr 4 i serien *Studien zur modernen Geschichte*, Düsseldorf 1971.

⁹ Rigsarkivet, Köbenhavn: AA 223, 229.

¹⁰ Rec. har därvid använt sig av de ovan citerade kopiorna i Rigsarkivets tyska kopiesamling.

¹¹ I en kritisk kommentar framhåller Trommer (s. 243) beträffande dagboken att användningen av den »vaskeliggøres av det forhold att dele av den først er blevet udarbejdet efter krigen.« Han åsyftar uppenbarligen att vissa supplerande översikter till krigsdagboken, vilka medtagits i utgåvan, utarbetades av dess författare och utgivare, Percy-Ernst Schramm, först efter krigsslutet. I noterna 69 och 70 (s. 261) åberopar Trommer emellertid efter varandra ickesamtida resp. samtida delar av krigsdagboken utan att detta klargöres för läsaren. Se *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab)*, Bd. IV:2, ed. Percy-Ernst Schramm, Frankfurt am Main 1961, s. 1286 f–1339. Jfr även Trommers avhandling, not 305 (s. 281).

¹² En amerikansk utgåva bär titeln *Fuehrer Conferences on Matters Dealing with the German Navy*, Office of Naval Intelligence, Navy Dep., Washington 1947. En engelsk utgåva publicerades följande år i *Brassey's Naval Annual* under titeln *Fuehrer Conferences on Naval Affairs 1939–1945*. (Numera föreligger också en

Redan en hastig genomgång visar att de liksom andra tyska aktutgåvor erbjuder åtskilligt av relevans för Trommers framställning. Detta kan vi exemplifiera.

Till grund för sin studie lägger Trommer uppfattningen att endast sydgående Bewegung var lönande mål för sabotaget. Han låter undersökningen utmytna i en kritik mot inriktningen av det danska järnvägs-sabotaget. I en »taktisk evaluering af jernbanesabotagen« framhåller Trommer (s. 169 ff) att denna kritik inte utgör någon »nedvärdering af sabotagegrupperne eller nogen dom over deres indsats.« Han hävdar emellertid att sabotageverksamheten utmärktes av brist på militär sakkunskap, att den var dåligt koordinerad och att den borde ha varit mera koncentrerad till den östjydska järnvägslinjen och till där framförda, sydgående Bewegung för att uppnå effekt.

Sommaren och hösten 1944 utfördes också tre nordgående Bewegung i riktning från Tyskland till Danmark. Syftet med dessa var att ge en viss ersättning för trupper som drogs bort från Jylland. I detta sammanhang nämner Trommer (s. 32) att man från tysk sida inte vågade se bort från risken för en allierad invasion i Danmark förrän under krigets sista månad. Han framhåller emellertid (s. 24) – närmare bestämt i samband med omnämmandet av en nordgående Bewegung i mars 1944 – att Danmark »både før og siden kun var strategisk bagland, og det derfor var ligegyldigt, om tropper til indsættelse her blev sinket eller ej.« Uppgiften om den tyska oron för en invasion i Danmark bygger enligt hänvisningar (not 69) på en odetaljerad, summarisk översikt, vilken i efterhand fogats till OKW:s krigsdagbok.¹³ Det är emellertid möjligt att få fram mera exakta angivelser.

Den norra flanken – dvs Danmark, Norge samt Finland – och dess roll i den tyska strategin har gjorts till föremål för en ingående undersökning av Earl Ziemke, vilken man förgäves efterlyser i Trommers litteraturförteckning. Ziemke framhåller allmänt Hitlers höga värdering av Norges strategiska betydelse, vilken fick honom att hysa en kronisk fruktan för en allierad invasion där. Mera konkret nämns oron för en invasion i början av åren 1942 och 1943 samt vid årsskiftet 1943–44.¹⁴ Närmare upplysningar om tyskarnas syn på Danmark och Norge kan hämtas ur marinchefens ovannämnda konferensredogörelser. Således uttryckte Hitler den 7 februari 1942 till marinchefen sin uppfattning om Norges avgörande strategiska betydelse. Vid en konferens den 9–11 augusti 1943

tysk, utförligt kommenterad, utgåva. Lagevorträge des Oberbefehlshabers der Kriegsmarine vor Hitler 1939–1945, ed. Gerhard Wagner, München 1972.)

¹³ Jfr ovan not 11.

¹⁴ Earl F. Ziemke, *The German Northern Theater of Operations 1940–1945*, Department of the Army Pamphlet No 20–271, Washington 1959, s. 214 f, 252, 267.

framhöll marinchefen å sin sida Norge som ett möjligt mål för en allierad invasion. En notis från den 15 februari 1945 talar om att Hitler frågat marinchefen hur denne bedömde risken för en invasion i Norge eller Danmark men att marinchefen svarat att han för tillfället betraktade en sådan risk som liten. Trommer nämner (s. 25) att det under år 1943 pumpades in tyska trupper i Danmark så att antalet divisioner ökades från tre till sex. Denna förstärkning upprätthölls någorlunda konstant under det första halvåret 1944 samtidigt som stora kustbefästningsarbeten utfördes både i Danmark och Norge. Från den 3 november 1943 föreligger ett direktiv från Hitler beträffande faran för en invasion i väster. Däri anges Danmark som mål vid ett större allierat invasionsförsök. Detta motiveras med att de politiska och operativa verkningarna av ett lyckat invasionsföretag skulle vara störst där. Direktivet är tryckt som bilaga till den av Trommer använda del IV av OKW:s krigsdagbok.¹⁵ Enligt denna yttrade Hitler den 12 april 1944 bekymmer beträffande försvaret av Danmark. I samband med invasionen i Normandie väntade tyskarna en framstöt också mot Öresund och företog en koncentration av sjöstridskrafter till västra delen av Östersjön som preventivåtgärd. Den 30 augusti 1944 framhöll marinchefen i ett memorandum att man inte fick förlora möjligheten av invasion i Danmark ur sikte. Som tänkbart mål angav han området Skagen-Frederikshavn.¹⁶

Det finns således i aktutgåvor och bearbetningar åtskilliga hållpunkter för att man på tysk sida tillmätte Danmark och Norge mycket stor strategisk betydelse och in i det sista hyste oro för en allierad invasion där.

Woodhouse menar i sin ovan citerade uppsats rörande motståndsrörelsen i Grekland att den enda aktion av grekiska motståndsmän som hade större betydelse för det andra världskrigets operationer inträffade sommaren 1943. Den utgjorde då ett led i en avlänkings- och kamouflageaktion för att förbereda den allierade invasionen på Sicilien och i Italien. Ett omfattande angrepp på de grekiska huvudkommunikationslinjerna hade till syfte att lura tyskarna att tro att invasionen skulle äga rum i Grekland. Den uppnådde att invasionsförsvaret stärktes där och att trupper på så vis drogs undan från Italien.¹⁷ Det kan nu vara dags att gå till det tidigare nämnda dokumentet av år 1944 från Rigsarkivets tyska kopiesamlingar. Detta innehåller en rapport från Tysklands »Reichsbewollmächtigter«, Dr. Best, till Auswärtiges Amt den 23.6.1944 angående

¹⁵ Det återfinnes i denna på s. 1530 ff. Direktivet ingår även i en samlad utgåva av Hitlers direktiv till krigsmakten. Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945: Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht, ed. Walther Hubatsch, Frankfurt am Main 1962, s. 233 ff.

¹⁶ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Bd. IV:1, ed. Percy-Ernst Schramm, Frankfurt am Main 1961, s. 923 f. Jfr. även Ziemke, s. 267 och Thomsen, s. 212 ff.

¹⁷ Woodhouse, s. 145.

upprullandet av en sabotagegrupp på södra Jylland den 26 maj 1944. Den gav besked om att den danska gruppen i förbindelse med engelska organisationer förberedde en omedelbar aktion vid en allierad invasion i Danmark. Aktionen skulle rikta sig mot telekommunikationsnätet och särskilt mot järnvägslinjerna för att hindra eller störa tyskarnas trupp-förflyttningar och underhållstjänst.

Medvetet eller omedvetet kan den danska sabotageaktiviteten ha bidragit till att underbygga den tyska oron för invasion i Skandinavien och därigenom till att binda trupper på den norra flanken. För att få upplysning om hur tyskarna såg på det danska järnvägssabotaget och vilka konsekvenser det fick vore det angeläget att tränga djupare ner i det tyska materialet. Även om Rigsarkivets samlingar av tyskt material är mycket omfattande är det dock fråga om ett urval. Skall man behandla en så speciell fråga som järnvägssabotaget är det viktigt att gå till själva de tyska arkiven. Därvid bör man inte bara vända sig till de mest uppmärksammade arkiven, således de från militären och Auswärtiges Amt. Av uppenbart intresse för Trommers tema vore en granskning av arkivet från det tyska transportministeriet, Reichsverkehrsministerium. Detta finnes tillgängligt i Deutsches Zentralarchiv, Potsdam (DDR) och är mycket omfattande. Kanske kunde man där få veta tex när tågen från Danmark anlände till fronten, i vilken utsträckning förseningar kunde köras in på de tyska sträckorna, överhuvud vilka åtgärder tyskarna vidtog för att hålla transporterna i gång.¹⁸

När Trommer lägger tonvikten vid sydgående Bewegung och kriticerar det danska järnvägssabotaget för dess spridning så hänger detta också samman med hans militärteoretiska föreställningsram. Trommer definierar inledningsvis (s. 11) järnvägssabotage så att »ligesom andre former for sabotage må den (järnvägssabotaget) principielt ligestilles med luftkrigsførelsen som taktisk kampmiddel.« Han förklarar vidare (s. 11): »De taktiske muligheder og begrænsninger, der gør sig gældende ved anvendelse af fly, kort sagt hele luftkrigens taktiske problematik, kan, hvad virkningen på fjenden angår, umiddelbart overføres på sabotagen.« Under och efter det andra världskriget har det pågått en lidelsefull diskussion om den allierade flygkrigföringen mot Tyskland, bl a bombningen

¹⁸ Hitler yttrade vid en militär toppkonferens den 9 januari 1945 att han beaktade ett upprätthållande av järnvägstrafiken som livsviktigt ur militär synvinkel, utan vilket det inte gick att i längden föra krig. Han framhöll järnvägarna som förstarangens militära mål och betonade vikten av att tyskarna hittills förmått klara av svåra slag mot järnvägarna bl a tack vare överlägsen organisation och effektiv reparationstjänst. Detta ger en antydan om betydelsen av tyska motåtgärder. Hitlers Lagebesprechungen: Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942–1945, ed. Helmut Heiber (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, 10), Stuttgart 1962, s. 781–88.

av kommunikationslederna. Stridsfrågan har där varit om bombningarna skulle utföras enligt attritionsprincipen, dvs sikta till en långsam nedslitning av kommunikationsledningens kapacitet, eller följa interceptionsprincipen, dvs inriktas på ett snabbt slag mot i ett givet ögonblick rullande transporter. I sig är detta intet annat än den urgamla frågan om utmattnings- eller förintelsekrig. Trommer anammar den häftiga kritik som i flygkrigslitteraturen framförts mot attritionsprincipen. Han förklarar (s. 52 ff) att de allierades erfarenhet visade att attritionsbombardemang ej uppnådde eftersträvd taktisk effekt och konstaterar därefter: (s. 55) »Hvis man overfører disse erfaringer fra luftkrigen til dens pendant på landjorden, jernbanesabotagen, må konklusionen blive, at sabotageaktioner efter attrition-synspunktet er af meget tvivlsom værdi, mens alene interception-aktioner vil have mulighed for at opnå resultater af betydning.« Detta konstaterande skärps ytterligare längre fram i undersökningen. I en hopsummering, kallad »taktiske resultater« (s. 189 ff) slår Trommer fast beträffande attritionsprincipen att »det er sikkert, at anvendelse af princippet i sabotage er som at skyde elefanter med haglbøsser. Kun interceptionsabotage, der søger at ramme sit objekt præcist med hensyn til tid og sted, vil have reelle muligheder for at realisere sin hensigt.« Trommer bortser härvid ifrån att det finns en myckenhet samlad teori och erfarenhet beträffande den form av krig, vilken omväxlande går under beteckningen underjordisk verksamhet, irreguljärt krig, motståndsrörelse, krig utan fronter, partisanerkrig, guerillakrig osv och till vilken det danska järnvägssabotaget brukar föras.¹⁹ Ur den rika internationella litteraturen på området anför Trommer endast några få arbeten, övervägande av deskriptiv natur.²⁰ Detta är antagligen orsaken till att han söker teoretisk anknytning främst inom flygkrigsvetenskaplig litteratur.²¹

Trommer kritiserar den danska motståndsrörelsen för att den inte för-

¹⁹ För en utförlig bibliografi se t ex Werner Hahlweg, *Guerilla: Krig utan fronter*, Stockholm 1971 (originalets titel: *Guerilla: Krieg ohne Fronten*, Stuttgart 1968); Friedrich August Freiherr von der Heydte, *Der moderne Kleinkrieg als wehrpolitisches und militärisches Phänomen* (Würzburger wissenschaftliche Abhandlungen, Schriftenreihe des Instituts für Wehrrecht der Universität Würzburg, 3), Würzburg 1972; Hellmuth Rentsch, *Partisanenkampf: Erfahrungen und Lehren*, Frankfurt am Main 1961.

²⁰ Förutom Kühnricks ovan citerade arbete anför Trommer större undersökningar av bl a Waldis Redelis, Hans Luther och Paul Durand samt ett antal uppsatser av bl a Louis de Jong och R. B. Liddell Hart.

²¹ Som ett resultat av sin undersökning framhåller Trommer bl a nödvändigheten av att sabotage genomföres i nära koordinering med det reguljära kriget. Han hänvisar därvid (s. 191 f) till att Kühnricks och Liddell Hart framfört samma synpunkt. Att samverka med en reguljär stridskraft i ryggen är en viktig – om än inte oundgänglig – förutsättning för ett effektivt guerillakrig är en allmängiltig erfarenhet som betonats redan av en 1800-tals-teoretiker som Engels. Se Jehuda L. Wallach, *Kriegstheorien: Ihre Entwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1972, s. 265, 297. Jfr även Hahlweg, s. 229 f.

stätt att uppnå en snabb interceptionsverkan genom att koncentrera och koordinera sabotage i ett stort slag mot tyskarnas sydgående Bewegungen. Flertalet teoretiker och praktiker på guerillakrigets område har emellertid betonat, att det till sin natur är och måste vara ett långvarigt utnöttningskrig. Enstaka blixaktioner kan vara motiverade men tillhör undantagen.²² De framhåller också att guerillakrig är ett politiskt-militärt krig där de militära målen måste samordnas med de politiska.²³ Det är således en central uppgift att skapa och vidmakthålla en bred folklig motståndsvilja. Bl a för den skull är det önskvärt att sprida sabotage.²⁴ Trommer betonar (s. 171) beträffande de danska sabotörerna att de »først skulle begå en række fejltagelser, før de oparbejdede en fond af erfaring«. Han fastslår att »militært var de amatører«. Det är riktigt att de saknade erfarenhet i fråga om vanlig reguljär krigföring. Däremot var sabotörerna kanske inte utan föreställningar beträffande hur sabotage kan anläggas och uppnå framgång. Lawrence of Arabia visade genom sin insats under första världskriget på svagheterna för en ockupationsmakt som hade att behärska ett vidsträckt område, på sabotageets betydelse som ett politiskt-militärt vapen och på den speciella betydelsen av järnvägssabotage mot fiendens förbindelseleder.²⁵ Lawrences böcker spreds under mellankrigstiden i ett flertal upplagor och översattes till många olika språk. »Seven Pillars of Wisdom« blev en populär lektyr för den generation som växte upp i slutet av 1930-talet och som bl a därigenom fick inpräntat i sig vissa idéer om en långvarig »tip and run« kamp, riktad särskilt mot järnvägslinjerna, i deras fulla längd. Dessa idéer utgjorde en viktig grund för sabotageets utveckling under det andra världskriget.²⁶ Detta kan tillsammans med färskas erfarenheter från spanska

²² Se t ex Mao Tse-tung, *Vom Kriege: Die kriegswissenschaftlichen Schriften*, Berlin 1969, s. 45 ff; Vo Nguyen Giap, *Volkskrieg, Volksarmee*, München 1968, s. 22; Georgios Grivas-Dighenis, *Partisanenkrieg heute: Lehren aus dem Freiheitskampf Zyperns*, Frankfurt am Main 1964. Jfr även Heydte, s. 16 ff; 52, 103 ff; Chalmers Johnson, *Revolutionary Change*, London 1968, s. 164; Hahlweg, s. 149, 156 ff, 168, 177; André Beaufre, *Introduction à la Stratégie*, Paris 1963; dens., *Dissuasion et Stratégie*, Paris 1964; Erich Hesse, *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941–1944 (Studien und Dokumente zur Geschichte des zweiten Weltkrieges, 9)*, Göttingen 1969, s. 9, 255 f.

²³ Hahlweg, s. 18 ff; Rentsch, s. 58 ff.

²⁴ Heydte framhåller att »mehr als die Hälfte der Kleinkriegführung (guerillakrig) ist psychologische Kriegsführung, sowohl psychologischer Angriff, als auch psychologische Abwehr und psychologische Rüstung«, Heydte, s. 53. Jfr även *ibid.* s. 104.

²⁵ Jfr Hahlweg, s. 102 ff.

²⁶ Jfr Hahlweg, som framhållit lärdomarna från de ryska revolutionerna 1905 och 1917 jämte skrifterna av Lenin och Lawrence som viktiga orsaker till att man under det andra världskriget både i öst och väst började tillämpa guerillakrig i större sammanhang. *Ibid.*, s. 112. I detta sammanhang förtjänar det noteras att ledaren för SOE, generalmajor Sir Colin Gubbins, kämpat under Lawrence i

inbördeskriget och från den pågående motståndskampen i andra ockuperade länder hjälpa oss att förstå det danske järnvägssabotaget och dess inriktning. Kanske var denna inte så improviserad och oreflekterad som Trommer menar – och sedd från sina premisser inte heller så helt felaktig.

Teori och erfarenhet kan ej utan vidare överföras från en art av krig till en annan. Det har t ex visat sig när partisanbekämpning tagit sitt mönster från vanlig krigföring. Guerillakrig, eller hur vi nu väljer att beteckna detta slag av krig, har sina speciella kännetecken, möjligheter och begränsningar, vilka man måste väl beakta. Men just därför erbjuder också det danska järnvägssabotaget ett betydande intresse, vilket sträcker sig längre än bara till Danmarks eller motståndsrörelsernas historia under det andra världskriget. Det är inte endast i Schweiz som guerillakrig utgör ett viktigt alternativ för försvarsplaneringen. I Sverige står det f n också i blickpunkten för intresset genom ett aktuellt förslag av general Nils Sköld. Detta är symptomatiskt för den ständigt ökande betydelse man allt sedan dess stora genombrott under och efter det andra världskriget tillmäter guerillakriget. Dess framgångar ger de små och svaga en förhoppning om att kunna hävda sig även inför det moderna militärmaskineriets perfektion.

Detta gör att det finns viktiga och angelägna uppgifter för historikern när det gäller att lägga en grund för sakliga värderingar och bedömningar på detta område och röja upp bland överdrifter och mytbildningar. Insatt i ett sådant sammanhang utgör Trommers avhandling ett mycket viktigt initiativ.

Carl-Axel Gemzell

Arabien. M. R. D. Foot, *SOE in France*, London 1968, s. 2 ff; dens., »The IRA and the Origin of SOE«, i *War and Society: Historical essays in honour and memory of J. R. Western 1928–1971*, ed. M. R. D. Foot, London 1973. s. 68. Lawrences huvudverk *Seven Pillars of Wisdom* utgavs i en privat utgåva år 1962 och i en första offentlig utgåva år 1935. Han uppehåller sig här utförligt vid guerillakrigföringens speciella förutsättningar och uppgifter som skilda från den reguljära krigföringens och vid dess strategiska och taktiska problem. T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: a triumph*, London 1935, kap. XXXII (s. 188–96) och kap. LIX (s. 333–49).

Nyt fra historisk videnskab

MØDER

Nordisk Samarbejdskomité for Latinamerikaforskning (NOSALF) (ed.): The Study of Latin American History and Society in Scandinavia. Scandinavian Studies on Latin America no 1. Stockholm, 1973. 96 s.

På initiativ af Professor Juhani Paasivirta, Institut for Politisk Historie ved Universitetet i Åbo, blev der i dagene 3.–4. sept. 1970 afholdt en nordisk konference med Latinamerika som emne. Af ialt 40 deltagere var to danske: 1 historiker, 1 scient. pol. Af konferencen, der var den første af sin art i Norden, fremstod NOSALF, hvis første publikation hermed foreligger. Det er i det store og hele et optryk af de indlæg, der fremkom på konferencen. Hovedvægten ligger på den historiske forskning i Norden og forskningsmulighederne i de respektive lande.

I forordet siges det meget betegnende, at interessen for studiet af Latinamerika "only recently [has] become widespread in Scandinavia"; hvilket ikke mindst gælder for Danmark, der i sin lange historiografiske tradition ikke kan opvise en eneste ægte latinamerikanist. Dette hænger vel sammen med, at danske historikere, i modsætning til deres nordiske (især svenske)¹ kolleger har defineret deres arbejdsområde forholdsvis snævert. Resultatet bliver at der ikke er meget at sige om den historiske forskning i Danmark på dette felt. Bogen (heftet) skulle derfor bl. a. tjene det formål at stimulere interessen.

B. Morillas

Commission internationale pour l'histoire des villes (CIHV), der er en kommission under den internationale historikerkongres, afholdt sit årsmøde 1974 i dagene 4.–7. april i Skofja Loka ca. 20 km nordvest for Ljubljana. Aarrangementet gjorde værten, professor S. Vilfan fra Ljubljana, megen ære, og hertil kom den for et internationalt møde gunstige atmosfære, som selve egnen havde: Skofja Loka, der er en lille by af østrigsk type, tilhørte oprindeligt bisperne af Freising, og man kunne konstatere træk af både østrigsk, italiensk og slavisk kultur. En sådan fredelig samexistens viste sig også i diskussionerne, hvor østlige og vestlige forskere stort set undgik at anvende værdiladede udtryk som feudalisme og kapitalisme på områder, hvor der ikke var enighed om deres betydning.

¹ Se f. ex. Benito, m. fl.: Latinamerika i svensk bibliografi 1959–69. Stockholm 1971. Af ialt 1075 titler tegner historie sig for 8 monografier og 24 artikler.

Mødet indledtes med en serie korte foredrag af jugoslaviske historikere om landets byer, hvorefter man drøftede administrative anliggender. Af særlig interesse var her, at Danmark i 1976 skal være værtsland for Kommissionen, og at det besluttedes at udvide denne med repræsentanter for Irland og Rumænien; CIHV vil således for fremtiden have medlemmer fra USA og samtlige lande i Europa med undtagelse af Albanien, Grækenland, Island, Luxembourg og Tyrkiet.

Den første hele arbejdsdag var, afbrudt af en byvandring i Skofja Loka, helliget diskussionen af den rapport, som CIHV skal forelægge på historikerkongressen i San Francisco i 1975 om »Structures sociales et morphologies urbaines dans le développement historique des villes (XIIe–XVIIIe siècles)«. Man ønsker herved belyst blandt andet hvorledes ændringerne i befolkningens sociale sammensætning kommer til udtryk i byens topografi, og der var til dette formål udsendt et spørgeskema til Kommissionens medlemmer som vejledning ved udarbejdelsen af de nationale redegørelser. Af forskellige grunde viste det sig dog kun muligt at drøfte en sammenlignende studie (ved professor G. Székely, Budapest) af de europæiske byer i 15.–16. århundrede og et résumé (ved CIHV's præsident Ph. Wolff, Toulouse) af en amerikansk rapport om de islamiske byer. Til trods herfor blev diskussionen meget givende, navnlig i metodisk henseende.

Den følgende dag var beregnet på forelæggelse og drøftelse af dels de af CIHV anbefalede arbejder, dels af andre projekter samt på præsentation af de nationale byhistoriske årsbibliografier. Det vigtigste punkt må her siges at være redegørelserne for de byhistoriske kortværker: Englands bind 2 vil blive udsendt i år, Vesttysklands 1. bind blev udførligt omtalt af udgiveren Heinz Stob (Münster), medens Charles Higounet (Bordeaux) og undertegnede gav korte meddelelser om arbejdet med det franske og det nordiske atlas. Det vides, at også Holland forbereder et kortværk; men begge dette lands medlemmer af CIHV var fraværende.

Det afsluttende møde blev holdt i Ljubljana, hvor professor Vilfan viste deltagerne rundt på en byvandring, medens den sidste dag var helliget en hel-dagsekskursion til Istrien. Man besøgte her forskellige byer, blandt andet Motovun med bymur fra 13.–14. århundrede bygget af Venezianerne, der var byens herrer siden 1278, og Porec (det antikke Parentium) med et interessant tidlig-kristent kirkekompleks og med velbevarede elementer af Oldtidens byplan.

Til sidst bør det nævnes, at mødet udover at give direkte videnskabelige resultater muliggjorde den personlige kontakt mellem forskere fra forskellige lande – 18 europæiske og Japan, der var repræsenteret ved en observatør – dels på det faglige, dels på det selskabelige plan, hvilket er værd at erindre, når status for årsmødet 1974 gøres op.

Thomas Riis

HJÆLPEMIDLER

A. Giry: Manuel de Diplomatie. Burt Franklin: Bibliography and Reference Series 85. New York u.å.

Diplomatikken har siden 1894, da Girys håndbog udkom første gang, udviklet sig til en mere historisk orienteret videnskab med et bredere arbejdsfelt og en videre horisont, især gennem den diplomforskning, der er foregået ved Institut für Österreichische Geschichtsforschung. På den snævrere, beskrivende diplomatiks område er Girys bog, som nu er udsendt i fotografisk genoptryk, stadig standardværket med sin detaljerede og dog overskuelige fremstilling.

Nanna Damsholt

Veli Kolari, Jarmo Suonsyrjä (Aut.-sost.): Poliitičeskaja istorija skandinavskih stran i Finljandii v XIX i XX vekach. Ukazatel' literatury na rus-skom jazyke. Institut poliitičeskoj istorii, Universitet v Turku. B: 3.

Veli Kolori, Jarmo Suonsyrjä (Comp.): Political History of the Scandinavian Countries and Finland in the 19th and 20th Centuries. A Bibliography of Literature in Russian Language. Institute of Political History, University of Turku. B: 3. Tampere, Kirjapaino Sanan Tie, 1973. 238 s.

Bibliografien indgår i en serie, der er under udgivelse af Institut for politisk historie i Turku. Tidligere er udsendt bibliografier om engelsk, fransk, tysk og svensk litteratur om Finlands politiske historie i det 19. og 20. årh. Det nu udsendte bind i serien afviger således fra de foregående derved, at det også dækker Sveriges, Norges, Danmarks og Islands politiske historie.

Ved udarbejdelsen af bibliografien har forfatterne støttet sig til de righoldige samlinger af russisk litteratur i Universitetsbiblioteket i Helsingfors, der besidder en praktisk taget fuldstændig samling af russisk litteratur om Finland for perioden 1809–1917 (på grund af pligtaflevering fra de russiske bogtrykkere til biblioteket). For perioden efter Finlands selvstændighed, hvor Universitetsbiblioteket ikke er så velforsynet, har man benyttet de store sovjetiske bibliotekers samlinger. En tredje kilde (den mest givtige) har været russiske og sovjetiske bibliografier.

Titlen angiver allerede en del af bibliografiens begrænsning: kun litteratur om den politiske historie er medtaget. På den anden side har man dog defineret dette begreb ret bredt og således medtaget generelle historiske fremstillinger, selv om disse måske ikke omhandler egentlig politisk historie. En anden begrænsning fremkommer ved, at man ikke har medtaget avisartikler. Litteratur, udkommet efter 1970, er ikke fortegnet.

For historikere med interesse for Skandinaviens nyere og nyeste historie, eller med interesse for russisk/sovjetisk historiografi er bibliografien en yderst velkommen hjælp. Mange titler præsenteres her, som enten ville være forblevet ukendte eller kun med megen møje gravet frem af de enkelte forskere. På den anden side må man erindre sig udgiverens bemærkninger i forordet om, at bibliografien ikke gør krav på at være fuldstændig, heller ikke inden

for de definerede rammer. Man kan i øvrigt iagttage en del inkonsekvenser m.h.t., hvad der er medtaget og udeladt. Afhandlinger om den kooperative bevægelse medtages i nogle tilfælde (se nr. 2071 og 2970), mens de i andre tilfælde er udeladt uden indlysende begrundelse. En fremstilling af det islandske politiske system er medtaget (nr. 3172), mens en tilsvarende bog om Danmarks politiske system er udeladt (Morgunov og Malin, Gosudarstvennyj stroj Danii. Moskva 1962). Fra et samleværk om nutidige udenrigspolitiske problemer er medtaget en forskningsoversigt vedr. skandinavisk historieskrivning om Sovjetunionens udenrigspolitik under Den II verdenskrig (nr. 7), mens en historiografisk afhandling om historieskrivningen i Skandinavien i nyere tid (dvs. op til 1917) fra et historiografisk samleværk er udeladt (Istoriografija novogo vremeni stran Evropy i Ameriki. Red. B. G. Veber, I. S. Galkin m.fl. Moskva 1967. Heri findes en afhandling af A. S. Kan).

Til gengæld fortegner bibliografien f. eks. kapitler fra memoirer, hvis disse omhandler Skandinaviens eller Finlands historie. Værket er forsynet med et nyttigt indeks, der fortegner både afhandlingernes forfattere og de personer, der måtte figurere i titlerne.

Bent Jensen

ALMINDELIG HISTORIE

Thomas S. Kuhn: Videnskabens Revolutioner. Pa dansk ved Knud Haakonsen.

Førord af oversætteren. Fremads Samfundsvidenskabelige serie. København, 1973. 288 s. 39,75 kr.

I sin bog, hvis første udgave kom i 1962 under titlen »The Structure of Scientific Revolutions« fremsætter Thomas Kuhn, professor i videnskabshistorie ved Princeton University, sit allerede klassiske bidrag til forståelse af naturvidenskabernes natur og historie. Den foreliggende bog er en oversættelse af 1969-udgaven, i hvilken Kuhn tilføjede et efterskrift, som indeholder vigtige definitoriske stramninger og en kort diskussion af indvendinger, som hans teori havde foranlediget. Den danske oversættelse indeholder desuden en klar og nyttig indledning af Knud Haakonsen, der placerer Kuhn i et videnskabsfilosofisk perspektiv.

Efter Aristoteles betragtede videnskaben en sten, der svingede i en snor, som et legeme, der var ved at foretage et fald under modstand. Galilei »opdagede«, at der i stedet var tale om et svingende legeme, som gentog næsten den samme bevægelse i det uendelige: et pendul. Var der her blot tale om en ny fortolkning af en foretelse, som var givet en gang for alle? Kuhn's point er det, at Galilei så et helt nyt fænomen, som ikke havde eksisteret før. Aristotelikeren og Galelei fik ganske vist den samme visuelle stimulus. Det videnskabelige fremskridt består imidlertid ikke så meget i nye fortolkninger af stimuli, som det består i en ændring af den baggrund, hvorpå fænomenet er aftegnet og hvorfor det ansues. En fortolkning foregår ikke i det tomme rum eller i et rent sprogligt system, men sker i forhold til teoretiske sammenhænge, tidligere erfaringer og tidligere praksis, som kendetegner den videnskabelige gruppe, som

den enkelte forsker arbejder indenfor. Mellem den svingende sten og pendulet ligger der en videnskabelig revolution: en radikal omvæltning af opfattelsen af virkeligheden. Kuhn argumenterer her imod den empirisk-positivistiske forestilling, at videnskabelige fremskridt primært sker gennem en linear akkumulation og forfinelse af fakta. Kuhn anskuer videnskaben – ikke som en samling af kendsgerninger – men som mønstre af teori og praksis, som strukturerer den videnskabelige aktivitet. Sådanne mønstre sætter ikke alene videnskabsmanden i stand til at give fakta en bestemt mening, men sætter ham overhovedet i stand til at opfatte et fænomen som liggende indenfor det arbejdsområde, han og hans kolleger beskæftiger sig med.

Kuhn's videnskabshistorie er en undersøgelse af tradition og forandring i naturvidenskaberne. Den videnskabelige revolution betegner her overgangen fra et paradigme til et andet. Paradigmet betegner en samling af ideer, teknikker og værdier, som er indforståede for en gruppe af forskere: et videnskabeligt samfund. Samtidig refererer paradigmet til en form for indlæring, hvor begreber og læresætninger går sammen med konkrete eksempler, således at man tilegner sig en bestemt teori med indlæring af en bestemt praksis. Kuhn bruger paradigmet dels til at forklare videnskabens natur, dels til at beskrive nogle af de mekanismer, som optræder, når et sådant tankesæt er truet af sine egne indbyggede begrænsninger eller af konkurrerende tænkemåder.

Understregningen af at videnskaben må opfattes som en gruppeaktivitet og ikke som et rationelt system af sproglige udsagn, har placeret Kuhn centralt i diskussionen om den videnskabelige erkendelse. Denne position forklarer imidlertid ikke umiddelbart Kuhn's enestående indflydelse i næsten alle grene af amerikansk samfundsvidenskab og intellektuel historie, hvor bogen selv er blevet et eksempel på en videnskabelig revolution. En ikke uvæsentlig del af årsagen hertil – i god overensstemmelse med en af bogens teser – ligger i fremstillingens litterære kvalitet: Velskrevet og letlæselig, med slagkraftige og ofte underholdende eksempler, enkel i sin opbygning og pædagogisk repeterende sine hovedsynspunkter – vidtrækkende i sit perspektiv.

Niels Thorsen

The Dimensions of Quantitative Research in History, edited by *William O. Aydelotte, Allan G. Bogue and Robert W. Fogel*. Quantitative Studies in History. Princeton University Press, 1972. 435 s.

Den stigende anvendelse af matematik, statistik og databehandling inden for samfundsvidenskaberne medførte så tidligt som i 1964, at der på tværvideenskabelig basis i USA og med nær tilknytning til det betydningsfulde Princeton Center for Advanced Studies nedsattes et "Mathematical Social Science Board" med repræsentanter for bl. a. psykologi, geografi, antropologi, sociologi, lingvistik, økonomi og statskundskab. Rådet har til formål at fremme forskningen vedrørende anvendelse af matematiske metoder inden for adfærdsvideenskaberne. Efterhånden som flere videnskaber er blevet berørt af de samme metoder som de nævnte samfundsvidenskaber, er disses specielle problemer også blevet taget op af rådet, som har nedsat en række undergrupper for disse

specialdiscipliner, herunder en "History Advisory Committee", og det er resultatet af dennes arbejde, der præsenteres i den foreliggende artikelsamling, der bedes at være den første i en længere serie.

Bogen har til formål gennem eksempler at vise, på hvilke felter de matematiske metoder har vundet indpas, mens der ikke gås ind på en mere metodisk diskussion af anvendelsen, og da udvalget er sket ud fra aktuel forskning, er det hovedsagelig inden for politisk, social og økonomisk historie, at eksemplerne er hentet med en geografisk og kronologisk spredning, der dækker USA, England og Frankrig med emner fra engelsk adelshistorie fra det 16. til det 19. århundrede over den franske revolution til amerikanske kongresvalg i det 20. århundrede.

De enkelte artikler viser betydelig forskel i, hvor avanceret en teknik, det anses for velegnet til at anvende på det historiske materiale, idet der både er medtaget eksempler, hvor procentberegninger og anvendelse af stikprøveusikkerhed er hovedingredienserne, og andre, der arbejder med en stærkt udbygget matematisk model, som et kvantitativt materiale bliver afprøvet på. Som eksempler på de anvendte metoder skal gennemgås to af artiklerne.

I en artikel med titlen "Social Mobility and Political Radicalism" af Gilbert Shapiro og Philip Dawson forsøges undersøgt om der er en sammenhæng mellem forskellige samfundsklassers politiske attituder til den franske revolution og deres muligheder for at avancere socialt i det eksisterende politiske system under l'ancien régime. Efter en diskussion af tidligere forfatteres opfattelse af dette spørgsmål og en grundig analyse af mulighederne for at måle såvel de politiske attituder som graden af social mobilitet og forventningerne hertil, opstilles som et egnet mål for det sidste antallet af højere embeder, der kunne købes i forskellige områder, og som et mål for de politiske attituder indholdet af områdernes »cahiers« for så vidt angår antallet af klager, krav om større lighed, ændringer i det politiske system m.v. Artiklen er et typisk eksempel på den kvantificering af politiske forhold, som har været fremtrædende i de senere år. På grundlag af det således indsamlede materiale bruges som statistisk redskab kun beregning af den simple korrelationskoefficient, hvorved man finder en – dog relativt svag – positiv korrelation mellem målene for tredje stand og en negativ for adelens vedkommende. Tager man imidlertid yderligere hensyn til, om borgerlige havde en reel mulighed for at kunne erhverve de pågældende embeder, fås ikke en signifikant korrelation, og dette tages som et udtryk for, at mulighederne for social mobilitet kun har været relativt svage kræfter i revolutionsprocessen i modsætning til, hvad flere tidligere forfattere, der også har bygget på cahiers, har ment.

Som det andet eksempel skal fremdrages Gerald H. Kramers og Susan J. Leppers artikel om "Congressional Elections", der undersøger de amerikanske kongresvalg i perioden 1896 til 1964. Her opstilles en egentlig adfærdsmodel, hvor det undersøgte partis andel af stemmerne opstilles som den afhængige variabel i en lineær regressionsligning, hvis vigtigste uafhængige variable er, om partiet har regeringsmagten, et udtryk for, hvor kraftigt det økonomiske fremskridt i den forudgående valgperiode har været, og en opdeling af vælgerne på forskellige samfundsgrupper (racer, erhverv, by/land). Som data bruges valgresultaterne for forskellige regioner i USA, og modellen testes der-

efter med normale økonometriske metoder. Der opnås gode resultater for sammenhængen mellem velstandsfremgang og fremgang for det regerende parti og mellem langtidstilbagegang for det republikanske parti og en aftagende landbrugsbefolkning, hvorimod modellen viser sig mindre velegnet, når det drejer sig om at påvise stemmeafgivningen i små lokale områder, hvor tilfældige personlige forhold kan gøre sig gældende. Den anvendte teknik i denne artikel kræver betydeligt bedre statistiske forudsætninger hos forskeren end i det førstnævnte tilfælde, men selve beregningsarbejdet er med datamaskinerens standardprogrammer relativt enkelt, og man vil uden tvivl i fremtiden se et stigende antal resultater præsenteret i denne form.

Alle samlingens artikler har forud for trykningen været underkastet diskussioner på seminarer, som den tidligere nævnte "Advisory Committee" har afholdt. Til stede her har været såvel matematisk skolede statistikere, som kvantitativt og traditionelt arbejdende historikere. I indledningen til samlingen peges der på, at der mellem hver af de tre grupper hurtigt viste sig at være en bred kommunikationskløft. Mellem statistikere og kvantitative historikere bestod denne i, at statistikerne pegede på metoder, som på grund af kildematerialets særlige karakter ikke måtte forekomme en historiker anvendelige, og mellem de to grupper af historikere synes vanskelighederne at bestå i manglende kendskab hos de traditionelt arbejdende historikere til grundlaget for stokastiske processer og den teknik, der er opbygget til at behandle dem. Skal der komme en frugtbar metodediskussion frem med hensyn til kvantitativ historieforsknings muligheder og begrænsninger, vil det derfor være nødvendigt, at der bygges bro over disse kommunikationskløfter.

Hans Chr. Johansen

Roderick Floud: An Introduction to Quantitative Methods for Historians. London. Methuen & Co., Ltd., 1973. 220 s.

De senere års stigende anvendelse af kvantitative metoder inden for historieforskningen i en række lande har gjort det nødvendigt at supplere den traditionelle undervisning i historisk metode med kurser i den statistiske teori, der anvendes i disse analyser. Ved tilrettelæggelsen af sådanne kurser står man imidlertid over for to hovedproblemer, nemlig dels hvilket niveau en sådan undervisning skal lægges på, dels hvilket undervisningsmateriale, man skal lægge til grund for undervisningen.

Med hensyn til niveauet har praksis efterhånden aftegnet tre forskellige muligheder. Det laveste niveau, der svarer til den undervisning, der nu gives til alle historiestuderende ved de danske universiteter, indskrænker sig stort set til at give den studerende en vis øvelse i at opstille tabeller og overskue grundlæggende statistisk materiale samt til at foretage meget elementære beregninger såsom indekssværdier og gennemsnit. Adskillige steder i udlandet, herunder også ved flere svenske universiteter, er man gået et skridt videre og har fastlagt et niveau, der nogenlunde svarer til, hvad danske samfundsfagstuderende får kendskab til, d.v.s. at kurset udvides med en indføring i hypotesetests, samt med tidsserie- og regressionsanalyse og teoretisk demografi.

Selv studerende, der har gennemgået dette pensum, vil imidlertid ikke med forståelse kunne læse de seneste års forskningsresultater, der anvender kvantitative metoder, således som de f. eks. findes publiceret i *The Journal of Interdisciplinary History*, *Explorations in Economic History*, *Economic History Review* og *The Journal of Economic History*. En nødvendig forudsætning for at få udbytte af sådanne artikler er, at de studerende tillige har kendskab til de vigtigste emner inden for den økonometriske teknik, navnlig i forbindelse med multipel regressionsanalyse og udbygningerne af denne gennem undersøgelser for autokorrelation, multicollinearitet o. l. Dette tredje niveau er efterhånden blevet et obligatorisk led i studieplanen for økonomisk historie ved amerikanske universiteter.

Når man har lagt sig fast på det niveau, der skal nås ved undervisningen, kan man stille sig det spørgsmål, om man nødvendigvis behøver en speciel lærebog i kvantitative metoder for historiestuderende, idet der findes talrige – udmærkede og pædagogisk veltilrettede – lærebøger inden for alle tre niveauer til anvendelse ved undervisningen inden for samfundsvidenskaberne og de eksakte videnskaber.

Ud fra hensynet til den anvendte teknik synes der ikke at være noget specielt incitament til at udarbejde specielle lærebøger, og når det alligevel er sket i de senere år, må årsagen formentlig være den rent pædagogiske, at det er lettere at få historiestuderende gjort interesserede i emnet, såfremt det eksempelvis er, der indgår i en sådan lærebog, beskæftiger sig med forhold, der har den studerendes interesse, hvilket normalt kun i mindre omfang vil være tilfældet ved de grundbøger udarbejdet til brug for samfundsvidenskaberne, som det ellers vil være mest nærliggende at anvende.

Den foreliggende bog, der er et engelsk eksempel på en sådan metodebog for historiestuderende, dækker i forhold til det, der er nævnt ovenfor, nærmest niveau 2, og den minder derfor i sit indhold meget om Bernt Schiller og Birgitta Odén: *Statistik för historiker*, 1970 (s. 15–188), idet den dog gør noget mere ud af lineær regression med en uafhængig variabel end den svenske lærebog, hvilket ubetinget er en fordel. I øvrigt er bogen særdeles traditionelt opbygget. Eksempelvalget er udelukkende sket fra britisk historie, men dækker her til gengæld meget bredt, både kronologisk – fra det 11. til det 20. århundrede – og tematisk – landbrug, udenrigshandel, skibsfart, stemmeafgivning i parlamentet, prisserier, vielsesalder m.m. En sammenligning med Schillers og Odéns bog viser i øvrigt ikke store forskelle, og eksempelvalget kan derfor være det afgørende for, om man vil vælge den ene eller den anden ved undervisning i Danmark, såfremt man skulle ønske at give historiestuderende en undervisning, der svarer til det niveau, der er angivet med de to bøger.

Hans Chr. Johansen

Jean Lhomme: *Economie et histoire. Travaux de droit, d'économie, de sociologie et des sciences politiques*, no. 55. Genève 1967. 200 s.

Forholdet mellem historievitenskaben og samfundsvidenskaberne er efterhånden et emne, der har været gjort til genstand for en omfattende diskussion,

hvis resultater i høj grad har været præget af grundindstillingen hos de forskellige skoler – især inden for historievidenskaben – der har deltaget i diskussionen. I de senere år har denne debat især fået ny næring fra USA, hvor såvel historikere som samfundsvidenskabsmænd – især økonomer – har deltaget, og deres analyser er blevet suppleret med en række væsentlige bidrag fra teoretikere, der har deres udgangspunkt i en filosofisk skoling.

Målt med dybden i denne amerikanske diskussion er det kun lidt, der kan hentes fra den foreliggende bog, der i det væsentlige er en samling af tidligere publicerede artikler, hvoraf flere i tid ligger forud for den ovennævnte amerikanske diskussion. Hertil kommer, at når forfatteren vil undersøge forholdet mellem historie og samfundsvidenskab, hopper han i så godt som alle tilfælde over, hvor gærdet er lavest, idet han adskillige steder betoner, at han sætter det som sin opgave at undersøge relationerne set ud fra økonomens synspunkt – altså hvad nytte kan økonomien have af historien? – hvor dette forhold i den internationale diskussion har været det mindst problematiske. Dette hænger sammen med, at økonomien – som andre samfundsvidenskaber – har brug for fortidens erfaringer til at formulere generelle teorier, der kan anvendes til at forudsige konsekvenserne af alternative fremtidige hændelsesforløb, og historien bliver derved som hjælpevidenskab til økonomien den eksempelvis, som økonomien kan øse af. Forfatteren peger derfor også på – efter at han har beskrevet denne traditionelle opfattelse – at økonomien vil være mest interesseret i, at historikeren beskæftiger sig med komparative studier og makroundersøgelser for derved at fremdrage materiale, der muliggør mere generelle konklusioner.

Ser man imidlertid på det omvendte forhold – hvad nytte kan historikeren have af samfundsvidenskaben, in casu økonomien? – er der langt flere problemer i dette, navnlig med hensyn til generaliteten i de økonomiske teorier, d.v.s. i hvilket omfang teorier bygget over et bestemt institutionelt system har så generel karakter, at de kan tages i anvendelse af historikere ved undersøgelse af ældre tiders samfund, hvor bl. a. de institutionelle rammer var anderledes og de agerende personer andre. Her viger forfatteren som sagt udenom, selv om de senere års teoretiske diskussion blandt økonomer netop om dette forhold, inspireret af u-lands-problematikken, kunne have givet et passende udgangspunkt for en analyse. Han nøjes i stedet med at fremhæve fire forhold, som han finder er karakteristiske for samfundsvidenskabernes arbejdsmetode og som med fordel i højere grad skulle kunne overføres til historieforskningen, nemlig en eksplicit klargøring af de studerede fænomeners repræsentativitet, homogenitet (at det virkelig er ensartede problemer, der sammenlignes) og kontinuitet (fænomenernes indbyrdes sammenhæng) samt arbejde med lange tidsserier. Hertil er imidlertid at sige, at lige så rigtigt dette kan være for mange historiske problemstillinger, lige så klart må det være, at nytten af at inddrage sådanne overvejelser i høj grad må være afhængig af, hvilke typer af historiske undersøgelser man står overfor.

De nævnte problemstillinger udgør hovedparten af bogen. Den indeholder desuden tre kapitler, der behandler enkeltproblemer inden for fransk økonomisk historie, nemlig kriser i det 19. og 20. århundrede, lønudviklingen 1815–1914 og koncentrationstendenser i fransk erhvervsliv under det

andet kejserdømme. Der gives en lang række faktiske oplysninger om forholdene, men analysen af de enkelte fænomener, der domineres af et ønske om at karakterisere de sociale kræfter, der ligger bag de skildrede begivenheder, kan ikke siges at frembringe væsentlige nye resultater til vurdering af udviklingslinierne.

Hans Chr. Johansen

Istoriceskie zapiski 90. Akademija NAUK SSSR, Institut istorii SSSR. Moskva, izdatel'stvo »NAUKA«, 1972, 379 s. 1.80 rubler. (Historiske optegnelser 90. Sovjetunionens Videnskabernes akademi. Moskva, forlaget »NAUKA«, 1972).

Det 90. bind af *Istoriceskie zapiski* er præget af bidrag til Ruslands historie efter 1917, idet næsten halvdelen af bogens sidetal optages af afhandlinger om denne periode. I øvrigt er der som vanligt tale om en ret stor spredning hvad angår behandlede emner og perioder inden for Ruslands/Sovjetunionens historie. Der er således i det foreliggende bind bidrag til Ruslands historie i både det 17., 18., 19. og begyndende 20. årh., og emnerne spænder fra egentlig politisk historie over økonomisk historie til idéhistorie og historieskrivningens historie.

Det er indlysende, at der ikke kan blive tale om en anmeldelse i egentlig forstand af et så broget indhold. Jeg skal derfor indskrænke mig til kort at angive, hvad de enkelte bidrag omhandler, så evt. interesserede selv kan orientere sig nærmere.

M. I. Kulicenko har skrevet om »Broderfolkenes samarbejde ved opbygningen af den sovjetiske flernationale stat«, en artikel der synes inspireret af det sovjetiske kommunistpartis centralkomités forordning »Om forberedelsen af 50-årsdagen for oprettelsen af SSSR«. Forf. vil i øvrigt snarest offentliggøre en monografi om dette emne, dvs. om relationerne mellem de forskellige nationer i Sovjetunionen og tendenserne i disse relationers udvikling. *T. D. Jonkina* har skrevet om »Den VI alrussiske sovjetkongres« (november 1918) og har villet påvise, at denne kongres var udtryk for befæstelsen af sovjetmagten i Rusland og for de arbejdende massers anerkendelse af bolsjevikpartiet som det eneste parti, der var i stand til at lede staten. *N. G. Dumova* har behandlet det såkaldte Kadet-parti (efter forbogstaverne i konstitutionelle demokrater), et borgeligt-liberalt parti, og dets politik i Den provisoriske regerings periode fra marts til november 1917. Denne afhandling er endnu et vidnesbyrd om den voksende interesse blandt sovjetiske historikere for den russiske revolutions tabere. *E. L. Rudnickaja* har skrevet om en etape af den socialistiske tanks historie i Rusland ved at analysere den russiske biolog og sociologiske teoretiker *N. D. Nozins* filosofi. *P. A. Ostrouchov* har skrevet om det vigtige marked i Nizegorod i årene omkring de russiske landboreformer i 1861. *M. V. Neckina* har i sin afhandling om historikeren *V. O. Kljucevskijs* magisterafhandling fra 1871 (om oldrussiske helgenlegender som kilde til Ruslands kolonisation) ydet et bidrag til såvel den russiske historiografis historie som til russisk lærdomshistorie. *N. B. Golikova* har analyseret livegne bønders handel i begyndelsen

af det 18. årh. *N.F. Demidova* har analyseret den sociale sammensætning og rekruttering af embedsmændene i centraladministrationen i det 17. årh. Endelig har *K. N. Tarnovskij* skrevet en nekrolog, der samtidig er en art forskningsoversigt, over historikeren *L. M. Ivanov*, der især er kendt for sine studier over det russiske proletariat i perioden op til Oktoberrevolutionen.

Bogen indeholder en indholdsfortegnelse over *Istoriceskie Zapiskis* afhandlinger i bindene 81 og 90, der viser, hvor mange vægtige bidrag til Ruslands/Sovjetunionens historie, der offentliggøres i dette skrift med den så uprætentiøse betegnelse.

Bent Jensen

Skandinavskij sbornik XVIII. Tartuskij gosudarstvennyj universitet. Tallin, izdatel'stvo »Éesti raamat«, 1973. 284 s. 1.60 rubler. (Skrifter om Skandinavien XVIII. Det statslige universitet i Tartu. Tallin, forlaget »Eesti raamat«, 1973).

Regelmæssigt siden 1956 er der hvert år udkommet et bind af Skandinavskij sbornik, et skrift der vistnok ikke er meget kendt i Skandinavien. Årbogen offentliggør afhandlinger af såvel sovjetiske som ikke-sovjetiske forfattere (blandt de sidstnævnte synes der dog overvejende at være tale om personer med et stærkt tilhørsforhold til den kommunistiske bevægelse) inden for emnerne historie, økonomi, sprogvidenskab, litteraturvidenskab, etnografi, arkæologi m.v. Der er i virkeligheden tale om en ganske imponerende præstation, der vidner om stor interesse for skandinavisk historie og samfundsforhold blandt sovjetiske forskere. I de forløbne år har der også været adskillige bidrag af stor interesse for danske historikere, selv om det klart fremgår af antallet af offentliggjorte afhandlinger, at Sverige står i centrum for den sovjetiske skandinavistiske interesse.

Det foreliggende bind er at betragte som en art festskrift til dr. *M.I. Steblin-Kamenskij*, der er indehaver af en lærestol i skandinavisk filologi ved Leningrads universitet. Årbogen er derfor naturligt nok i overvejende grad præget af afhandlinger inden for sprog- og litteraturvidenskab, og bidrag af interesse for historikere er derfor kun få. Der findes imidlertid en oversigt af *A. S. Kan* om svenske godsarkiver og deres materiale til belysning af svenske storgodsers økonomi m.v. i det 18.-19. årh., et referat af det tredje finsk-sovjetiske symposium i Helsingfors (november 1971), samt endelig et referat af den anden videnskabelige konference vedrørende feudalismens og kapitalismens udviklingsproblemer i Østersølandene, som fandt sted i Tartu i marts 1972.

Bind XVIII er dog ikke karakteristisk for Skandinavskij sborniks indhold; normalt er der en langt mere ligelig fordeling mellem de forskellige discipliners bidrag til årbogen. Interesserede, der ønsker en oversigt over, hvad Skandinavskij sbornik indeholdt i de første 13 år af årbogens eksistens (1956-1968), kan få oplysninger herom i Erkki Kuujos artikel »Skandinavskij sbornik. Band 1-13«, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 18 (1970), pp. 135-148.

Bent Jensen

Ragnar Simonsson: Frankrikes författningar. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala genom C. A. Hessler, nr. 55, Uppsala, Almqvist & Wiksell, 1971. 617 s., kr. 55.

De franske forfatninger er et stort, varieret og vanskeligt emne for en historiker – også selv om han som Ragnar Simonsson begrænser sig til »författningsfrågan i Frankrike från tredje republikens tillkomst 1870 till och med general de Gaulles avgång 1969 och valet av ny president«. Der er altid en forfatningsdiskussion i gang i Frankrig. Forskningen redegør ustandselig for forfatningshistorien, forresten ofte paa en maade der supplerer og forlænger den aktuelle, løbende debat. Der er altid en forfatningsreform paa trapperne, og hvis der ikke er det, kan man altid diskutere om det er lovens bogstav eller dens aand der skal veje mest eller hvorfor ingen af delene respekteres. Hele spørgsmaalet er nu, om det er franskmændene i almindelighed, der er så forfatningsinteresserede (Frankrig har haft 16 forskellige siden 1791) eller om det er »den politiske klasse« der gang paa gang begraver samfundsreformerne under et tykt lag af paragraffer og smukke hensigter, saa at sige putter blaar i øjnene paa befolkningen. Min hovedindvending mod Ragnar Simonssons bog er, at han *ikke* stiller den slags spørgsmaal. Han giver en detailleret gennemgang af »författningsfrågan«, der virker en kende stuelærd og fjernt fra visse politiske – herunder økonomiske – realiteter, og det er ganske logisk at hans bog slutter med nogle stærkt moraliserende betragtninger, hvor franskmændene faar at vide, hvordan de burde bære sig ad for at demokratiet kan blomstre friere, »för att staten förblir en självstyrelsestat«.

Forklaringen kan være, at R. S. til en vis grad har ladet sig smitte af den franske forsknings rationaliserende og teoretiserende tendenser. Men det afgørende er forfatterens grundholdning til »det politiske«. Han fastslaar side 533, at »Politiken är i grunden en strid mellan livsåskådningar«, altsaa hvad han paa den følgende side kalder »idéstriden«. Det er et synspunkt, for ikke at sige en filosofi, der naturligvis lader sig forsvare – selv om man nok kunne foretrække at R. S. straks i begyndelsen af bogen havde lagt sin historieopfattelse paa bordet, ja maaske endda havde diskuteret den en smule over for andre mulige! Netop fordi forfatteren ikke har præsenteret sin »skole« kommer det til at virke mere naivt, ja komisk, paa mig i hvert fald, naar han (side 533) i et noget forslidt militært billedprog skriver følgende: »Men i det moderna västerländska samhället är friheten den starkaste idén, icke auktoriteten; därför segrar friheten överallt och på nytt. Men icke helt, icke definitivt; från en bakre linje, från tillbakaskjutna positioner fortsätter auktoriteten striden; friheten kämpar vidare för mer frihet; ingendera riktingen kan segra fullständigt, det vet båda, men båda förblir lika stridsberedda: intressena kan kompromissa, idéerna gör det aldrig«. Det er sandsynligvis ubevidst, at R. S. her ligefrem personligger ideerne (»det vet båda«), men som analyse virker dette skyggespil ikke særlig tilfredsstillende.

Jacques Berg

Festschrift für Hermann Heimpel. Zum 70. Geburtstag am 19. September 1971.

Herausgegeben von den Mitarbeitern des Max-Planck-Instituts für Geschichte. I-III. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte Bd. 36/I-III; Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1971-72. 759 s. + 6 pl., 1148 s. + 13 pl. og 740 s. + 59 pl. DM 98, 148, 98.

Denne store tre-bindts festschrift i anledning af den tyske middelalderforsker og mangeårige leder af Max-Planck-institutet for historie i Göttingen, professor Hermann Heimpels 70-års fødselsdag, omfatter ca. 2650 sider, vejer godt 4 kg og indeholder over 100 afhandlinger af ligeså mange bidragydere. Dertil kommer, at afhandlingernes emner tidsmæssigt spænder fra oldtid til vore dage, ligesom emnevalget er meget bredt: fra en analyse af optionen for den vesttyske stat i 1948 til en undersøgelse af Mozarts kompositionsteknik. Den eneste linie redaktørerne har lagt synes at være den kronologiske, således at forstå, at bind I har de yngre perioder, medens bind 2 og 3 er tildelt middelalder og oldtid foruden ikke-rettidigt afleverede manuskripter (?) og varia såsom P. E. Schramms sidste arbejde: *Der Schirm, Herrschafts-, Würde- und Rangzeichen in drei Erdteilen.*

I denne »tunge« ende findes en artikel af K. Hauck, der især henvender sig til forhistorikere i Skandinavien: *Zur Ikonologie der Goldbrakteaten, I: Neue Windgott-Amulette.* Det er en særdeles vigtig analyse af en fundgruppe, som er blevet yderligere øget ved nye vigtige fund i Danmark og Sverige i de seneste år, – man må blot håbe, at afhandlingen finder frem til sit rette publikum.

En dækkende omtale – endsige en egentlig anmeldelse af dette enorme værk udelukker sig selv; enkelte afhandlinger af særlig interesse bør dog fremhæves.

Theodor Schieder har bidraget med en modificeret version af et foredrag holdt på den XIII internationale historikerkongres i Moskva 1970, hvori han søger at udrede forskellighederne mellem historisk og samfundsvidenskabelig metode. Der er tale om et kompetent indlæg i den løbende debat om emnet; men argumentationen mister noget i klarhed ved, at der ikke konsekvent tages hensyn til det dobbelte betydningsindhold i ordet historie. Hans Rothfels behandler i et essayagtigt indlæg: *Die Zeit, die dem Historiker zu nahe liegt, samtidshistorikerens videnskabetiske og metodiske problemer*, ligesom man finder afhandlinger med relation til F. Meinecke af Hans Herzfeld og Ranke af Heinrich Lutz. Endelig giver Justus Lipsius-kenderen, Gerhard Oestreichs fine analyse af Lipsius' lille bog fra 1584, *De Constantia libri duo qui alloquium praecipue continent in publicis malis*, os ny erkendelse af Lipsius' aktuelt-politiske hensigt med dette værk.

Otto Schottenlohers *Zur humanitas legum bei Erasmus* bidrager til forståelsen af et aspekt af Erasmus' begrebsverden. Blandt de øvrige talrige bidrag om reformationen, bemærker man Walter Nissens på indgående arkivstudier byggede undersøgelse af, hvilken rolle klædemagerne i Göttingen spillede ved gennemførelsen af reformationen i byen. Han konstaterer, at denne begivenhed faldt sammen med en demokratiseringsbevægelse i klædemagerlavet og konkluderer, at »... die allgemeine bekannte Erscheinung, dass die Reformation das

Ergebnis einer demokratischen Bewegung aus den Zünften ist, findet sich auch für Göttingen bestätigt,« anvendeligheden af denne »reformations-model« kræver dog nok yderligere overvejelse.

Et ikke særligt dyrket tema bringer Hartmut Boockmann: Die Rechtsstudenten des Deutschen Ordens. Studium, Studienförderung und gelehrter Beruf im späteren Mittelalter, der fremlægger et stort kildemateriale. Den tyske Orden tages også op af Hans Koeppen i Die englische Rente für den Deutschen Orden.

Nikolaus von Kues-forskningen, som drager mange til sig i disse år, varetages af Erich Meuthen med Nikolaus von Kues auf dem Regensburger Reichstag 1454. Et aldrig færdigdebatteret emne berører Sabine Krüger i Krise der Zeit als Ursache der Pest? Der Traktat der mortalitate in Alamannia des Konrad von Meigenberg. En sag, der optog middelalderens mennesker overmåde meget belyses af H. M. Schaller i Endzeit-Erwartung und Anti-Christ-Vorstellungen in der Politik des 13. Jahrhunderts.

Bind 3 indledes af W. Schlesinger med Erbfølge og Wahl bei der Königs-erhebung Heinrichs II. 1002. Udgangspunktet er Henriks gavebrev til stiftkirken i Strassburg 1003. Dette diplom har ofte været endevendt – Schlesinger når efter en særdeles omhyggelig gennemgang til det resultat, at Henrik II udover at begunstige kirken også benytter lejligheden til en programklæring til retfærdiggørelse af sin tronbestigelse – hans stilling i 1003 var alt andet end sikker – derfor var det ham magtpåliggende at understrege, at nok var han ottoner som sine forgængere, men han var *valgt* til embedet og valget var tronfølgens konstituerende element.

Peter Classen belyser også tronfølgeproblemer i Karl der Grosse und die Thronfolge im Frankenreich, der er forbilledligt udstyret med instruktive kort. Opmærksomheden samles om den sekundære og ofte oversete begivenhed, der fandt sted juledag år 800, nemlig pavens kroning og salving af yndlings sønnen Karl – frankerne nye konge. I 806 uarbejdede Karl d. Store sit »testamente«, der delte hans store rige mellem Karl, Ludwig og Pippin, men allerede i 811 døde Karl barnløs, og testamentets bestemmelser faldt bort – rigets deling skete efter helt andre retningslinier, der blev årsag til de opslidende stridigheder gennem det 9. århundrede. W. Lammers inddrager i Ein karolingisches Bildprogramm in der Aula regia von Ingelheim b. a. de nye arkæologiske fund i Ingelheim, og samtidig søger han at besvare et spørgsmål, Hermann Heimpel rejste i 1964 på Berliner Historiker Tag: Was besagt die Pfalz als Herrschaftszeichen? Det er en inspirerende studie baseret på ikke-skriftlige og skriftlige kilder – især Ermoldus Nigellus' hyldestdigt til Ludvig den Fromme. Endelig skal H. Jankuhns Die Bezeichnungen für die Handelsplätze der karolingischen Zeit im Ostseegebiet, omtales, selv om det er et sammendrag af en større afhandling fra 1971,¹ idet han bl. a. behandler dansk og svensk materiale. På baggrund af de arkæologiske resultater fra bl. a. Birka, Hamburg og Hedeby og ved en lidt overfladisk anvendelse af Ansgars Vita forkastes W. Vogels tese fra

¹ H. Jankuhn: Typen und Funktionen vor- und frühwikingzeitlichen Handelsplätze im Ostseegebiet. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, 273. Band 5. Abhandlung. Wien 1971.

1931 med henblik på disse pladsers opståen og udvikling. Desværre bringer Jankuhn ingen udtømmende analyse af de anvendte termer, vicus, emporium, urbs, civitas, locus og portus – måtte den snart komme.

Festskriftet afsluttes med en bibliografi over Hermann Heimpels produktion – fra dissertationen i 1924 om erhvervslivet i Regensburg i middelalderen til nekrologen over P. E. Schramm i Historische Zeitschrift 1972.

For et værk som dette, hvortil over 100 forskere fra Vesttyskland, Canada, Tjekkoslaviet o. a. med vidt forskellige interesseområder og forudsætninger har ydet bidrag, er det af særlig vanskelighed at finde en formel, der kan give et dækkende udtryk for en samlet vurdering. Skriftet indeholder mange læseværdige og kompetente bidrag, og det indgyder alene ved sit omfang ærefrygt for den bagvedliggende forskningsindsats, der i sandhed er imponerende. Der var imidlertid endnu et adjektiv, der trængte sig frem i vor bevidsthed med stor styrke under gennemlæsningen, nemlig ordet kalejdoskopisk. Festskriftet virker uroligt, mangefarvet og uden fast struktur – vi skal derfor stærkt anbefale, at man nyder dette mammut-værk i småportioner.

Henrik M. Jansen

Knud J. V. Jespersen

OLDTID OG MIDDELALDER

Rudi Thomsen: The Origin of Ostracism. Gyldendal, 1972. 158 s. 70 kr.

Litteraturen om ostrakismen i Athen er vokset til det uoverskuelige. Derfor er der hårdt brug for en bog som den foreliggende, hvis ene mål er at gøre status i ostrakismeforskningen. Forfatteren har desuden det mere prætentiose mål at give en fuldt underbygget løsning på problemerne hvornår, af hvem og hvorfor ostrakismen blev indført i Athen (Preface).

Bogen har tre kapitler, hvoraf det første er viet den skriftlige tradition om ostrakismens indførelse. En redegørelse for de forskellige traditioner munder ud i, at kun den hos Aristoteles og den hos Androton har sandsynligheden for sig. (Forfatteren har ikke inddraget Vaticanus Graecus 1144 fol. 222^{rv}, som først efter bogens færdiggørelse er blevet genpubliceret i American Journal of Philology vol. xciii, 1, jan. 1972). Da de to kilder umiddelbart synes indbyrdes modstridende, har forskerne længe været delt i tilhængere af Aristoteles, Androton-tilhængere og dem, der mener, de to kilder kan forenes. Forfatteren giver en grundig, kritisk gennemgang af alle tre retninger, men det fremgår tidligt i gennemgangen, at han betragter det hele som et skinproblem. Efter forfatterens mening er det godtgjort af Sumner og Dover, at Androton»citatet« hos Harpocraton i virkeligheden er en meningsløs forkortelse af det rigtige Androtonsted, hvor der har stået omtrent det samme, som vi finder hos Aristoteles (ss. 58–60). Der er altså kun een antagelig tradition i vore kilder: Kleisthenes indførte loven om ostrakisme og Hipparchos blev dens første offer. Denne konklusion er så overbevisende, at det bliver uvæsentligt, om man på nogle få punkter ikke kan tilslutte sig forfatterens øvrige argumentation imod

tidligere forskere (f. eks. vedrørende tolkningen af TOTE s. 23). Kapitlet frembyder en fin genvej til indføring i problematikken omkring ostrakismens indførelse.

Resten af bogen er et forsøg på at verificere den skriftlige tradition. Var Hipparchos virkelig det første offer for loven om ostrakisme? Muligheden for at besvare det er vokset med antallet af kendte ostraka. Da RE-artiklen om ostrakisme blev til i 1939 var tallet 527, mens forfatteren har haft adgang til 11.000, heraf flere tusinde upublicerede, således at forfatterens liste over kendte ostrakisme-kandidater indeholder 28 helt nye navne ud af ialt 137. Der ligger et stort arbejde bag forfatterens optælling og inspirerende behandling af de mange ostraka fra Kerameikos. Selve beskrivelsen af fundet er vanskelig at følge. Desuden undrer det, at man anvender bogstavformen på ostraka som kriterium for en findatering. Det rækker dog ikke ved kapitlets konklusion: Ved kombineret af de nye fund med de i forvejen kendte når forfatteren til det tilfredsstillende resultat, at intet i vore hidtidige fund tyder på en ostrakofori før 487. Den store fejlmargen erkendes af forfatteren og illustreres bedst af den kendsgerning, at den litterært bevidnede ostrakofori i 487 kun er repræsenteret med den ostrakiseredes navn i Kerameikosfundet (s. 102).

Sidste kapitel omhandler spørgsmålet: Kan det passe, at der gik 20 år fra loven om ostrakisme blev indført til den anvendtes første gang? Forfatteren konkluderer, at intet i vore kilder tyder på store politiske modsætninger i Athen i perioden 508–493. I 493 vender det, men da kan der have været balance mellem tilhængere og modstandere af et brud med perserne, så at frygten for selv at blive ramt har afholdt enhver fra at foreslå en ostrakofori. Herefter må man antage, at de antipersiske politikere fik så stor en rygdækning i befolkningen, at en ostrakofori ikke var aktuell. Således kan forløbet af de 20 år forklares. Men hvad fik Kleisthenes til at indføre ostrakismen i 508/7? Vi ved det ikke, men det kan have været frygten for Isagoras, som imidlertid gik frivilligt i eksil.

Bogens konklusion skæmmes af mangelen på forbehold (s. 139), men det præger ikke diskussionen inde i bogen. I bibliografisk henseende er bogen en guldgrube, og da den vil være uomgængelig for fremtidige forskere af ostrakismen, må det glæde, at bogen er velkomponeret og inspirerende læsning.

Signe Isager

E. Ager og K. Kersten: Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen, Band I, Frederiksborg und Københavns Amt. XXXVI + 205 s. og 175 plancher samt et hefte kortbilag til bind 1–2. Nationalmuseet og Karl Wachholtz, Neumünster, 1973. 385.25 kr.

Der er hausse i bronzealderen i disse år og med dette første bind indledes den største publikation af dansk bronzealderkildemateriale, som endnu er påtænkt. Man kunne næsten ryste på hovedet og tænke at det stof måtte da være publiceret grundigt forlængst med Vilhelm Boyes fine bog om egekisterne og Brohøls 4 bindsværk fra 1940'erne. Men baggrunden for det nye initiativ er netop

den groteske, at den måske mest iøjnefaldende danske oldtidsperiode stadig var specialisternes paradis. Hver forsker måtte samle sig sit eget kildemateriale og rejse land og rige rundt for at se på museumsmagasiner. Når afhandlingerne så udkom uden tilsvarende publikation af kilderne, var resultaterne ukontrollable uden nye tilsrejser som f. ex. Randsborgs bog (se nedenfor). Broholm nøjedes med en summarisk opremsning af gravens indhold, gengav kun en brøkdell i fotografier og udelod mange fund som ikke var så vel oplyste.

Formålet med den nye publikationsrække er at gengive ældre bronzealders kildemateriale in extenso, og det ser ud til at være godt nået. Det skal understreges at bogen er en ren materialepublikation. Et væsentligt fremskridt er, at gravplaner gengives (ligesom hos Boye) samt kortbilaget, hvor alle fundsteder plus alle gravhøje og stengrave er indtegnet. Kortet er i målestok 1:100.000 og tillader detailstudier af fundfordeling, men desværre er det skredet i trykningen så vistnok alle punkter ligger lige præcis en signaturbredde forrykket. Der mangler nogle høje, og høje er ikke altid skelnet korrekt fra stengrave. Naturligvis mangler der også andre fundsteder, selv efter 15 års arbejde kan man ikke forvente en 100 % dækning.

Selvom bogen behandler ældre bronzealders fund er alle metalsager fra stenalderen med, og enkelte fra yngre bronzealder er smuttet med. På kortet er f. ex. alle bronzealderhøje med, også de yngre, så der er ikke fuld dækning mellem kort og tekst + billeder. Det er uheldigt, faktisk burde yngre bronzealders fund være taget med – men de må så publiceres separat.

Bogen indledes med et rids af geologien af Sigurd Hansen. Dette første bind indeholder 598 fundsteder med ialt 384 grave sammenlignet med de 244 grave hos Broholm. Det er ikke så meget kvantiteten, som kvaliteten der er øget i det nye værk.

Trods et meget grundigt korrekturarbejde er der fejl, f. ex. mangler mængdeangivelser på pl. 58.

Som dansk bronzealderforsker må man græmmes over, at dette er et rent tysk foretagende. I 1958 overtalte projektlederen Dr. Kersten fra Slesvig den daværende rigsantikvar og leder af Nationalmuseets oldtid hertil; arbejdet skulle udføres på 5 år og har gået på fuld kraft – og gør det stadig – et klart udtryk for hvorledes fundmassens omfang undervurderedes. Der er dog god grund til at beundre indsatsen og resultatet. Publikationens kvalitet er fremragende, mæge til oldsagstegninger er ikke set siden Magnus Petersens fra 1800-tallet. Talrige væsentlige udgravninger, som f. eks. Vebæks fra Gladsaxe og Karlstrup kommer nu frem fra arkiverne og mange studier vil kunne skrives ud fra det materiale, som indeholdes i bogen.

Værket tegner til at blive en modelpublikation, som ikke kan undgå at anspore til nye studier og til nye publikationsanstrengelser fra dansk side (yngre bronzealder). Men man kunne have ønsket at den var resultatet af en dansk indsats.

Henrik Thrane

K. Randsborg: From Period III til Period IV. Nationalmuseets Skrifter. Arkæol.-Hist. række bd. XV, København 1972, kr. 69.-.

Klavs Ravnborgs diputats behandler periodegrænsen mellem ældre og yngre bronzealder ud fra den these at udviklingen i Danmark foregik med forskellig hastighed. I Thisted amt, på Bornholm og de nordfrisiske øer findes per. III typer i grave, som dateres til per. IV, disse retardationsgrave kaldes subperiode III, idet de opfattes som udtryk for lokal konservatisme mens den nye per. IV stil samtidig anvendtes navnlig på Sjælland.

Grundlaget for thesen er 132 fund fra Sydkandinavien og Nordtyskland, men en kritisk vurdering af disse funds videnskabelige værdi savnes. Materialet er ret spinkelt og andre tolkninger af fænomenerne kunne nok anlægges. En drøftelse af selve periodiseringsgrundlaget og af tolkningen af overgangsfænomener ved de kunstige periodegrænser af selve fornyelsesprocessen havde øget arbejdets værdi. Randsbogs metode er en typologisk findeling af genstandstyperne og en datering af dem ud fra de kombinationer som forekommer. Den typologiske inddeling er tit drevet meget langt, flere typer rummer blot 2-3 eksemplarer, men uden en sådan fintypologi, som kan synes overdrevet for ikke arkæologer, kan fundene ikke bearbejdes tilstrækkeligt nuanceret. På visse punkter er sammenligninger mellem f. ex. mellemeuropæiske og lokale danske typer dog underlig løs og harmonerer ikke med den ellers anvendte metode. Netop disse sammenligninger har en afgørende betydning for Randsborgs these, idet han antager per. IV's samtidighed med den mellemeuropæiske periode Ha A 2 og bygger en væsentlig del af dateringen af de danske fund på denne jævnføring.

Det er ikke nogen letlæst bog, heller ikke for arkæologer, man skal ustandselig blade frem og tilbage mellem de enkelte afsnit for at kunne følge dokumentationen. En kombinationstabel havde lettet læsernes arbejde meget. Der er mange rigtige iagttagelser, men materialet er tyndt og er svært at kontrollere, hvis man ikke kender stoffet så godt som Randsborg (og det gør få). Afhandlingen slutter sig til en tidligere artikel og burde som den være trykt i et fagtidsskrift. Ufuldstændige henvisninger i katalog og fundlister, dårlige illustrationer og øslen med papiret (12 tryksider kunne spares) og besværet med at læse aldeles uvante udtryk på engelsk (nordisk bronzealderlitteratur skrives normalt på tysk eller vore egne sprog) gør benyttelsen af bogen irriterende. Den er kort sagt en bog for specialister.

Henrik Thrane

D. S. Margoliouth: Lectures on Arabic Historians (delivered before the University of Calcutta, February 1929). New York, Lennox Hill (Burt Franklin), 1972. - 160 s.; \$ 15.00.

Den foreliggende bog har - trods sin titel - karakter af præsentation af indholdet af den arabiske geograf Yaqut's 'Leksikon over lærde mænd' (ca. 1200), en tekst som Margoliouth selv havde udgivet på originalsproget. Fremstillingen redegør i kronologisk rækkefølge for den arabiske historieskrivning indtil Islams fjerde århundrede, men meget naturligt samlet omkring dens hoved-

skikkelser. Bogen er et ganske nyttigt redskab, forsåvidt som den i lettilgængelig form fremlægger et ellers vanskelig tilgængeligt materiale, men den er samtidig også noget nonchalant (den mangler helt registre og dokumentation). Margoliouths hovedsynspunkt, at den arabiske historieskrivning – hvis særpræg og specielle metodik er uomtvistelig – er blevet til uafhængigt af græske og persiske impulser lader sig næppe længere opretholde kategorisk, og dens nære slægtskab med europæisk middelalderhistorieskrivnings ideer og metoder nævnes end ikke. Det er vel noget af et litterært smagsspørgsmål (og historio-grafisk irrelevant), om den arabiske historieskrivning nåede samme niveau som den græske; langt mere tvivlsomt er det, om forfatteren har ret, når han vil hævde, at dens mangel på 'intellectual ability' erstattes af 'the earnest desire, which so many of the historians display to ascertain and record the exact truth and to refrain from distorting it with fanaticism and partisanship' (s.11 ff. og 160).

E. Ladewig Petersen

M. M. Postan: Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy. Cambridge, at the University Press, 1973. – viii + 302 s.; £ 4.80.

M. M. Postan: Medieval Trade and Finance. Cambridge, at the University Press, 1973. – vii + 382 s.; £ 5.00.

I en vis forstand har professor Michael Postans *collected essays* ikke blot aktuel, forskningsmæssig interesse, men også historiografisk. Afhandlingerne, der spænder over perioden 1928–72, repræsenterer nemlig på én gang hans opgør med den foregående generations skabelon-prægede tolkning af middelalderen og hans stadige ajourføring af sin egen, grundlæggende forskningsindsats. Alle-rede den tidligste afhandling, "Credit in Medieval Trade" (1928; *Medieval Trade*, s. 1–27) er karakteristisk ved sit stilfærdige, men helt afgørende dementi af Wm. Cunninghams 'binomial formula': "dealing for credit was little developed, and dealing in credit was unknown"; afgørende, netop fordi den afliver den ældre økonomiske historikerskoles skabelon-forestillinger om middelalderen, præget som de var af ældre tysk økonomisk-historisk typologi (jf. iøv. Astrid Friis i HT 11. r. II, 1947–49, s. 290–92, 295 f.).

Ligeså grundlæggende – og egentlig præget af 1930'ernes depression – er den lidt yngre afhandling, "The Fifteenth Century" (1939; *Essays*, s. 41–48), der er karakteristisk for Postans forskerfysiognomi både ved at vise hans emnente evne til forudsætningsløs og smidig, empirisk anvendelse af moderne økonomisk teori og ved hans betoning af, at middelalderen repræsenterer en selvstændig – eller en række selvstændige – fase(r), ikke blot et stadium på vej mod den nye tids kommerциelle og industrielle ekspansion. Ikke mindre karakteristisk for Postans åbenhed for nye, metodiske impulser er iøvrigt hans "Agricultural and Economic Development: A Lesson of History" (*Fact and Relevance: Essays in Historical Method*, Cambr., 1971, s. 103–18), der har hentet sin inspiration fra efterkrigstidens udviklingsproblematik.

Afhandlingen om det 15. århundrede blev skelsættende, fordi den omtrent

samtidig med Wilh. Abels »Agrarkrisen und Agrarkonjunktur« (1935; og vel også C. A. Christensens »Nedgangen i landgilden i det 14. århundrede«, HT 10. r. I, 1930–31, s. 446–65) i virkeligheden indledte den omvurdering af senmiddelalderen og den kortlægning af periodens demografiske og økonomiske kriser, som har fundet sted i den forløbne generation. Postan fastslog, at kriserne forbedrede fæstebøndernes økonomiske og sociale kår, og at "the real sufferers from the agricultural depression were . . . the landlords"; men han var – ligesom Abel, C. A. Christensen og Aksel E. Christensen (Danmarks befolkning i middelalderen, 1938) – tillige tilbøjelig til at søge forklaringen på demografisk plan; "if an anticipatory suggestion may be permitted here, it should be pointed out that the most important cause will probably be found in movements of population". Samtidig påpeger Postan også allerede her de mulige virkninger af "a great overcrowding and land hunger of the thirteenth century" (s. 47 f.).

Den demografiske forklaring fastholdt og uddybede Postan senere i afhandlingen »Some Agrarian Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages« (1949; Essays, s. 186–213), der uddyber befolkningstilbagegangens og de økonomiske krisers forudsætninger i det 13. århundrede og peger frem mod hans senere studier. Allerede i denne afhandling gjorde han nemlig gældende, at "historians may be called upon to lay bare the essential processes of a society held in by physical or, if the term is used in a broad sense, Malthusian checks" (s. 213). I en række specielle, men overmåde vægtige afhandlinger, som også er repræsenteret her, har Postan (og iøvrigt også hans elever, specielt J. Z. Titow; jf. ovfr. 12. r. V, s. 216) i de seneste år netop betonet spændingerne mellem levnedsmiddelproduktion og befolkningstilvækst i 1200-tallet, et misforhold som bidrog til at bremse den økonomiske vækst, til at standse befolkningens vækst og til at reducere dens materielle og fysiske modstandskraft, da det 14. århundredes epidemier meldte sig.

Sit syn på de senmiddelalderlige krisers effekt for nordeuropæisk handel og industri sammenfattede Postan i sin store og velafbalancerede fremstilling i "The Cambridge Economic History of Europe" (II, 1952; Medieval Trade, s. 92–231), som sammen med R. S. Lopez' blændende behandling af Sydeuropa har gjort dette bind til seriens mest helstøbte. Også her karakteriseres senmiddelalderen som 'an age of contraction', og Postan lægger samtidig afgørende vægt på samspillet mellem landbrugets og byerhvervenes udvikling. Den industrielle vækst – specielt klædeindustriens i Englands og Nederlændenes landdistrikter – fremhæves og forklares bl. a. ved, at landbefolkningens forbedrede kår skabte et nyt og købedygtigt marked for industriprodukter. Men med undtagelse af den voksende og nødvendige importhandel med brødkorn og trævarer fra Østersøområdet, som Postan tillægger megen vægt (Medieval Trade, s. 165 ff.; jf. også "The Economic and Political Relations of England and the Hanse from 1400 to 1475" (1933), s. 234–304), mærkes den internationale handel ikke blot af nedgang, men – som han fremhæver – også af overgangen til små eller større kapitalinvesteringer i fast og rentebærende økonomisk virksomhed (de regulerede kompagnier, rentekøb osv.; specielt analyseres den engelske uldeksport og den franske vinhandel); Postan har derfor også kunnet karakterisere senmiddelalderen som 'an age of rentiers' (s. 185 ff.). Noget lignende

gælder formentlig i en vis udstrækning også de kriseramte godsejere, i visse områder af kontinentet måske dog mere end i England, hvor Postan navnlig har hæftet sig ved *the landlords'* anstrengelser for at skaffe sig alternative indkomstkilder (jf. hans fremstilling i den nye udgave af "The Cambridge Economic History" I, 1966, s. 549–632, især s. 585 ff., 595 ff.; ejendommeligt nok genoptrykkes denne afhandling ikke).

Anmeldelsen har måttet forbigå vigtige sider af Postans forskningsarbejde; det gælder navnlig hans betydningsfulde studier over højmiddelalderens sociale struktur og økonomiske vækst. Sin mest grundlæggende og blivende betydning har Postans arbejde dog nok i kraft af hans opgør med den foregående generations metoder og tolkning og i kraft af hans egen helt centrale placering i vor generations udforskning og omfortolkning af senmiddelalderens økonomiske historie. Og de samme grunde gør ligeså naturligt disse to bind *collected papers* til et vigtigt og bekvemt redskab for fremtidens forskning.

E. Ladewig Petersen

George Vernadsky m. fl. (Ed.): A Source Book for Russian History from Early Times to 1917. Vol. 1. Early Times to the Late Seventeenth Century. Vol. 2. Peter the Great to Nicholas I. Vol. 3. Alexander II to February Revolution. New Haven and London, Yale University Press, 1972. Vol. 1: XLIII, 306 s., vol. 2: XLI, 584 s., vol. 3: XLI, 884 s., Samlet pris \$ 35.00, enkeltbind \$ 12.50.

Udgiverne betegner i forordet formålet med udgivelsen at gøre et »illustrende udvalg af den rigdom af primært kildemateriale«, der findes til Ruslands historie fra det 6. til det 20. årh., tilgængeligt på engelsk. Helt præcist har man sigtet på at fremstille et instrument, der kan finde anvendelse i historieundervisningen som et supplement til gennemgangen af lærebøger i Ruslands historie. Ved udarbejdelsen af værket har udgiverne da også samarbejdet med og modtaget forslag og vejledning fra mange historielærere.

Under arbejdet med værket er udgiverne blevet stillet over for mange problemer, hvilket bl. a. ses af, at man har arbejdet på værket i 16 år, før det kunne offentliggøres. Til de væsentligste problemer hørte naturligvis at opnå en balance mellem forskellige typer af kilder. Også her har udgiverne ladet undervisningssituationen i høj grad være vejledende, idet man har medtaget et repræsentativt udvalg af de kilder, der henvises til i standardlærebøger i russisk historie. Et andet stort problem har været at få foretaget relevante uddrag af de udvalgte kilder, uden derved at gøre vold på kilderne og/eller bibringe læseren (de studerende på amerikanske colleges) en forhåndsopfattelse af kildernes indhold, tendens m.v.

Kilder til belysning af Ruslands udenrigspolitik gennem tiderne er der ret få af i værket, idet udgiverne har ment, at sådanne kilder allerede fandtes tilgængeligt på engelsk. Til gengæld er der blevet plads til så mange flere kilder til belysning af den interne udvikling, hvorunder man har bestræbt sig på at få illustreret så mange aspekter som muligt af denne udvikling (politisk,

økonomisk, social, idé-, kirke- og retshistorie). I alt overvejende grad afspejler udvalget storrussernes historie, og ikke de mange andre nationaliteters historie. Dette udvælgelsesprincip kan dog ikke siges at være urimeligt i betragtning af den dominerende rolle, netop storrusserne har spillet i det russiske flemationale riges historie.

M.h.t. den kronologiske fordeling har man også fulgt praksis fra lærerbøgerne, d.v.s. en tættere dækning jo længere frem mod nutiden, man har bevæget sig. Udgiverne har dog lagt forholdsvis mere vægt på det 16. og 17. årh., end det normalt sker. Ca. $\frac{1}{3}$ af kilderne drejer sig om perioden fra Aleksander II (1855–1881) og frem til og med Februarrevolutionen 1917. Den sidste kilde er zar Nikolaj II's sidste appel til hæren af 8. marts 1917. Når man har valgt at standse ved Februarrevolutionen, skyldes det, at der allerede findes så mange kilder til Ruslands historie efter 1917 udgivet på engelsk.

Det vil altid være noget af et vovestykke at forsøge sig med en kildeudgave, der skal dække så stort et emne, som det, der her er tale om. Men netop den bedst begrænsning af udvalget med udgangspunkt i overvejelser om, hvordan værket bedst muligt ville kunne opfylde den helt konkrete funktion at støtte og inspirere studerende, der gennemgår Ruslands historie på grundlag af en standard lærebog, gør, at man må betegne resultatet som vellykket. Da værket imidlertid så entydigt tager sigte på specielle amerikanske undervisningsforhold, er det mere tvivlsomt, hvor brugbart kildeudvalget vil være i en dansk sammenhæng. Takket være de udførlige oplysninger i forbindelse med hver aftrykt kilde (hvor originalen evt. findes, hvorfra kilden er oversat, videregående litteratur om emnet m.v.) kan værket dog undertiden fungere også som et hjælpemiddel i andre sammenhænge end den oprindeligt mente. Hertil kommer, at hvert bind kan købes for sig, at hvert af de tre bind derfor også er blevet forsynet med en bibliografi.

Bent Jensen

M. Mollat et Ph. Wolff: Ongles bleus. Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles. Paris, Calmann-Lévy, 1970. – 328 s.

Adskillige af senmiddelalderens talrige sociale uroligheder har været gjort til genstand for specialundersøgelser, mens der endnu kun foreligger ganske få komparative analyser af opstandene. – Eksempler på sådanne er den hollandske forsker, F. W. N. Hugenholtz's disputats fra 1949, *Drie boerenopstanden uit de veertiende eeuw*, der sammenligner de flamske opstande 1323–28, »Les Jacques« i Frankrig 1358 og den engelske opstand i 1381, samt tyskeren Horst Gerlach's komparation af den engelske opstand 1381 og den tyske bondekrig 1525, *Der englische Bauernaufstand von 1381 und der deutsche Bauernkrieg. Ein Vergleich* (1969). – Nu har imidlertid også to franske forskere, professorerne Michel Mollat og Philippe Wolff, der begge i forvejen er kendte autoriteter inden for senmiddelalderens sociale og økonomiske historie, fremlagt en komparativ analyse af – ikke blot to eller tre opstande – men praktisk taget alle uroligheder i perioden 1280–1435 i hele Vest- og Centraleuropa – Italien og

Den iberiske Halvø inclusive – bortset fra de nordiske riger, der ikke medtages med den begrundelse, at de er »... mal connus, et l'évolution de leurs économies, de leurs sociétés suit des voies trop distinctes...« (p. 9). Det første udsagn er sikkert rigtigt fra forfatterens synspunkt, mens gyldigheden af det sidste kan bestrides.

Det er forfatterens mål at forsøge at anskue den senmiddelalderlige uro i sammenhæng for på den ene side at udpege mulige generelle træk og på den anden at udskille karakteristika ved de enkelte opstande, desuden at etablere en slags »urolighedernes geografi« for at identificere »... les grands foyers et les zones secondaires...« (p. 9), endelig at søge at konstruere en »urolighedernes kronologi« til tydeliggørelse af, hvorledes og hvorfor uroen ændrede karakter i periodens løb, herunder ikke mindst for at konstatere, om der muligvis var egentlige »vagues révolutionnaires«, der til bestemte tider hærgede hele Europa.

Bogens struktur er både deskriptiv og analytisk. I de første fem kapitler præsenteres det materiale, der danner grundlag for analysen: periodens mange opstande såvel i byerne som i landdistrikterne. Der er næppe en opstand, hvor beskeden den end måtte være, der har undgået forfatterens opmærksomhed. I det afsluttende, analyserende kapitel præsenteres forfatterens konklusioner. Det konstateres, at det er muligt at opstille en forholdsvis entydig kronologi over opstandene – en kronologi, der samtidig indpasser opstandene i et udviklingsmønster, som forklarer, hvorfor de ændrede karakter i periodens løb. Bortset fra at konstatere, at urolighedernes tyngdepunkter oftest lå i de økonomisk bedst udviklede områder (Norditalien, Flandern, Sydøstengland) afviser forfatterne fuldt berettiget på forskningens nuværende stade at konstruere en egentlig »urolighedsgeografi«. I deres årsagsforklaring søger forfatterne at forene den ikke-maxistiske opfattelse (demografiske faktorer som en væsentlig variabel) og det marxistiske syn (urolighederne som udtryk for »la crise de la féodalité« (p. 273)) i formelen: »... Les causes de l'agitation sociale nous apparaissent à la fois structurales et conjoncturelles...« (p. 277), uden at forsøget dog virker ganske overbevisende.

Det afsluttende kapitel bærer titlen »Esquisse de conclusion«, og det kan ikke nægtes, at det skitseagtige i analysen er fremtrædende. Kapitlet indeholder snarere en række forslag til analysemuligheder end en egentlig analyse. Det kan ikke undre, at det ikke er lykkedes forfatterne at leve op til deres egen målsætning, thi det materiale, de har søgt at behandle, er for stort og for forskelligartet, og problemerne omkring de enkelte opstande endnu for uafklarede til, at en analyse kan gennemføres med blot en beskeden grad af sikkerhed. Forfatterne er således meget tidligt fremme med deres analyseforsøg, og deres resultater kan ikke – hvad de selv understreger – betegnes som endelige. På trods heraf repræsenterer bogen alligevel et værdifuldt bidrag til forskningen omkring den senmiddelalderlige uro. Dels på grund af det store materiale den stiller til vor rådighed, og dels fordi den – ikke mindst ved sin systematisering af opstandene – bidrager til en forfinelse af vort begrebsapparat og stiller nye analyseredskaber og analysefelter til rådighed for fremtidig fordybelse i dette store problemkompleks.

Knud J. V. Jespersen

J. M. Wallace-Hadrill: Early Germanic Kingship in England and on the Continent. The Ford Lectures delivered in the University of Oxford in Hilary Term 1970. Clarendon Press: Oxford University Press, 1971. x + 160 s. £ 3.00.

Oxford-historikeren Wallace-Hadrill har længe arbejdet med Frankerrikets historie og har givet flere overbevisende prøver på sin fortrolighed med europæisk historie i ældre middelalder; mest kendt er nok hans studier i merovingerne. *The Long-Haired Kings*, fra 1962. I disse Ford lectures, hvor hans hovedsigte er at sætte tidens ideer om kongedømmet i forhold til kongernes faktiske handlemåde, behandler han også de engelske konger og drager sammenligninger ikke blot mellem teori og praksis, men også mellem England og kontinentet. Han begynder med at behandle det germanske kongedømme som romerne så det og viser, hvilken indflydelse romerske ideer fik på den praktiske udformning af folkevandringskongedømmerne. Derfra går han til England og behandler kong Æthelbert af Kent (død 616). Hovedvægten ligger her på en placering af hans lovgivning i sammenhæng med den øvrige germanske lovgivning; disse lovsamlinger var i høj grad fællesgods med udspiring i vulgærromersk og visigotisk ret og tjente først og fremmest som status-symboler for nys kristnede konger. Det syvende århundredes konger er behandlet mest ud fra helgenlevneder, og et særligt kapitel er viet Beda, hans syn på kongemagten og den indflydelse hans ideer fik. Til slut stilles Karl den Store over for Offa og Karl den Skaldede over Alfred den Store. Det er en serie meget inspirerende forelæsninger, fulde af slående iagttagelser og nye problemformuleringer, men det kan ikke nægtes, at Wallace-Hadrill stiller store fordringer til sine læseseres fortrolighed med perioden, dens kilder og litteratur. Her er ikke tale om nogen introduktion, men en diskussion på højt plan.

Niels Lund

David C. Douglas: The Norman Achievement 1050–1100. London, Eyre & Spottiswoode, 1969. – xvi + 271 s, £ 3.00.

Med 'The Norman Achievement' sætter D. C. Douglas, professor emeritus ved University of Bristol, sine tidligere arbejder om normannerne (af hvilke det vægtigste vel er hans 'William the Conqueror', 1964), ind i en større sammenhæng; hans mål er en komparativ fremstilling af normannernes fremfærd i Nordvest- og Sydeuropa samt i Syrien i perioden 1050–1100. Med baggrund i en omfattende viden sammenholder han normannernes institutioner i de områder, de underlagde sig, England, Syditalien og Sicilien; Douglas finder fællestræk i militærteknik, indenfor administrationen, hvis mest karakteristiske træk er, at normannerne overtog og videreførte de forhåndenværende institutioner, endvidere i forholdet til kirken og specielt til pavestolen. Mest interessant er vel hans påvisning af det nære slægtskab mellem de normanniske aristokratier i de erobrede lande, samt afsnittet om historieskriverne, som overalt betonedede normannerne familiefællesskab og den stadige tilknytning til mo-

derlandet, Normandiet, og som tillige røber, hvorledes normannerne forstod at udnytte forestillingerne om hellig krig til legitimation af deres erobringer.

Fremstillingen er dog mere deskriptiv end analyserende, mere docerende end diskuterende, og dens form svarer til dette indhold: klart saglig inddeling i ensartede kapitler, der hver især munder ud i en konklusion. Titelvalget er rammende; ordet 'achievement' i singularis markerer, at der er tale om en fælles, normannisk præstation, men det rummer tillige en undertone af den begejstring over normannernes dynamik og karakterstyrke, som præger hele bogen. Måske er det Douglas' glæde over normannernes succes, der har fristet ham til at standse ved år 1100. I hvert fald undgår vi at opleve deres stedvise tilbagegang, men på den anden side kan denne tidsgrænse også bidrage til at vildlede den læser, som i Douglas' bog søger sin første orientering om emnet. – Bogen er forsynet med en række fine illustrationer, kort, stamtavler, tidstavler, bibliografi og et fyldigt register.

Nanna Damsholt

Veikko Litzen: A War of Roses and Lilies. The Theme of Succession in Sir John Fortescue's Works. Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, Tom. 173, Helsinki, 1971. – 73 s. + genealogisk tavle.

De forfatningsretlige arbejder, som *Chief Justice of the King's Bench* under Henry VI, Sir John Fortescue, efterlod sig, har gennem mange år med rette interesseret forskningen. Den ældre forskning – præget især af William Stubbs – interesserede sig hovedsageligt for Fortescue's udvikling af begrebet *dominium politicum et regale*, der opfattedes som en beskrivelse af et konstitutionelt monarki – en opfattelse, der føjede sig smukt ind i det, der var et hovedanliggende for denne forskning: at beskrive de liberale ideers fremtrængen og sejr. Denne opfattelse er dog nu et tilbagelagt stadium, ikke mindst takket være S. B. Chrimes' store hovedværk fra 1936, *English Constitutional Ideas in the Fifteenth Century*. Den moderne forsknings interesse koncentrerer sig nu i højere grad om at klarlægge relationerne mellem Fortescue's arbejder på den ene side og idéstrømninger og politiske begivenheder i hans egen samtid på den anden for derigennem at opnå en bedre forståelse af hans begrebsverden. Den søger kort sagt at anskue ham som det han var: en aktiv politisk aktør og debattør i det 15. århundredes England.

Som politiker markerede Fortescue sig stærkest gennem sin aktive deltagelse i kampen om tronfølgen i England efter 1460 – en deltagelse, der kostede ham ti år i landflygtighed. Hans talrige polemiske indlæg mod huset York's ret til tronen fra exilet frembyder således en enestående mulighed for at vinde dybere forståelse af politikeren Fortescue. I 1971 har vi fået ikke mindre end to undersøgelser, der udnytter denne mulighed, nemlig Paul E. Gill: *Politics and Propaganda in Fifteenth Century England: The Polemical Writings of Sir John Fortescue*. (*Speculum*. 1971, pp. 333–47) og Veikko Litzen's indtrængende analyse.

Det er Litzen's hensigt at vise, at "the theory of succession" stod centralt placeret i Fortescue's forfatterskab – faktisk er ingen af hans kendte arbejder

irrelevante for dette problem. Det er desuden et hovedanliggende at undersøge relationerne mellem Fortescue's arbejder og mulige forslag. Udgangspunktet for undersøgelsen er Richard of York's tronkrav i 1460, der også blev udgangspunktet for Fortescue's polemiske arbejder om tronfølgen. Forfatteren udskiller tre etaper i Fortescue's arbejder: 1) indlæg, der tilsigter direkte påvirkning af den engelske opinion til fordel for Lancaster indtil efteråret 1461, da parlamentet endeligt godkendte Edward IV's tronkrav og følgelig underkendte Lancaster's ret, 2) arbejder, der søger at påvirke den franske regering til intervention til fordel for Lancaster fra 1462 til slaget ved Tewkesbury 1471, og endelig 3) tilbagekaldelse af en række af argumenterne mod York's tronkrav efter Tewkesbury, hvor Fortescue faldt i hænderne på Edward IV. Dette førte til Fortescue's benådning og hans genoptagelse i rådet.

Af stor interesse er forfatterens påvisning af, at Fortescue's konception om tronfølgen efter al sandsynlighed havde sit forbillede i *lex Salica*, ligesom han på flere punkter viser afhængighed af de synspunkter, der fremførtes i den franske pamfletlitteratur omkring Troyes-traktaten 1420, der fastlagde huset Lancaster's arveret til den franske trone under forhold, der er sammenlignelige med York's indsættelse i arveretten til den engelske ca. 40 år senere. Litzen påviser, at formålet med Fortescue's arbejder var dobbelt: at hævde Lancaster's ret til den franske trone på grundlag af Troyes-traktaten og argumentere for det samme dynastis ret til den engelske ved at benægte berettigelsen af York's krav, der byggede på, at arveretten kunne overføres gennem kvinder. Et hovedpunkt i Fortescue's argumentation – i hvert fald indtil 1471 – var benægtelse af dette. – Fra dette synspunkt var Rosekrigene virkelig "a war of roses and lilies".

Litzen's stringente analyse af et hovedsynspunkt i John Fortescue's arbejder giver mere, end der loves i indledningen. Den tegner et skarpt billede af den dybt engagerede politiker, Sir John Fortescue's arbejdsmetode og giver os et solidt grundlag for at vurdere den gamle *Chief Justice's* arbejder i den kontekst, hvori de hører hjemme på godt og ondt: det 15. århundredes England.

Knud J. V. Jespersen

Ursula Hauschild: Studien zu Löhnen und Preisen in Rostock im Spätmittelalter. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, Bd. 19. Köln-Wien, Böhlau Verlag 1973. – viii + 229 s. DM 36.

Under ét synspunkt er Ursula Hauschild's dissertation vigtig; den fremlægger et ganske omfattende materiale for varepriser og lønninger hentet fra rostockske kæmner- og hospitalsregnskaber fra perioden 1250–1530. Medens serierne fra det 15. århundredes begyndelse er nogenlunde ubrudte, er materialet før 1400 altfor usammenhængende til at kunne gøre krav på repræsentativitet. Præsentationen af pris- og lønmaterialet er dog behæftet med en række tekniske mangler; der savnes datering af prisnotitserne (det gælder naturligvis specielt kompriser, men også sæsonlønninger), der savnes redegørelser for materialets art (engrospriser, detailpriser osv.), og opstillingen er endelig ikke altfor overskuelig.

Forfatterindens hovedinteresse har været den jævne befolknings levevilkår.

Hendes behandling af diskussionen om senmiddelalderens økonomiske og sociale kriser er noget summarisk og næppe altid fair; men hovedresultatet har dog betydning: at den skæring mellem løn- og priskurver, der kendes fra vest- og centraleuropæiske byer ikke har gyldighed for Rostock; derimod finder der åbenbart en vis udjævning sted mellem de højest og lavest lønnede håndværkerprofessioner og ufaglærte arbejdere. Resultatet (der vel foreløbig kun har gyldighed for Rostock) er dog nok i en vis udstrækning afhængigt af forfatterindens beregningsmetoder, som fremtræder noget unuancerede, men det kan nok have en vis sandsynlighed for sig i betragtning af Rostocks placering som eksporthavnby.

E. Ladewig Petersen

Ulrich March: Die Wehrverfassung der Grafschaft Holstein. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 96. 1971. – 182 s.

Hensigten med denne afhandling, hvis grundlag er forfatterens disputatsarbejde fra 1970, er »im Rahmen der gegebenen Möglichkeiten die verfassungsrechtlichen Grundlagen des älteren holsteinischen Wehrwesens aufzuzeigen« (s. 9). Afhandlingen rummer desuden et opgør med den ældre forfatningshistoriske forsknings synspunkter og resultater – herunder ikke mindst Werner Carstens' grundlæggende arbejder (publiceret i ZSHG, Bd. 55, 63 og 74/75) – der på visse punkter omformuleres, nuanceres og korrigeres. Tidsmæssigt ligger undersøgelsens tyngdepunkt i de to første århundreder af det Schauenburg'ske hus' regering, d. v. s. det 13. og 14. århundrede.

Afhandlingens første del konfronterer forsvarsordningens sædvaneretlige og rigsretlige forudsætninger, og det konkluderes, at lenssystemet i sidste halvdel af det 12. århundrede fortrængte den sædvanemæssigt udviklede forsvarsordning; men først efter slaget ved Bornhoved 1227 skabtes de egentlige forudsætninger for at udvikle »einer territorialen Wehrverfassung« (s. 39), hvorved må forstås en samlet ordning for hele Holsten med »die Wehrhoheit« placeret inden for grevskabets rammer. Endelig afløstes lensrytteriet fra første halvdel af det 14. århundrede gradvis af lejehære.

Det er afhandlingens centrale tese, at der perioden igennem bestod en snæver vekselvirkning mellem udviklingen i den almindelige forfatning og forsvarsordningen. Afhandlingen koncentrerer sig derfor om undersøgelsen af sammenhængen mellem de enkelte befolkningsgruppers retlige stilling og deres militære rolle ifølge forsvarsordningen (adelen, s. 54–88, byerne, s. 88–121, bønderne, s. 121–179). Det konkluderes, at der bestod en klar sammenhæng mellem den holstenske »Territorialverfassung« og forsvarssystemet: ridderskabets stærke stilling overfor grevernes svagere position, den forskelligartede udvikling i Vest- og Østholsten, forskellen mellem ejendomsbesiddere og ejendomsløse – alt dette afspejles i forsvarsordningen. Omvendt bidrager studiet af forsvarssystemet også til på visse punkter at kaste lys over den almindelige forfatningsudvikling.

Af stor interesse er forfatterens behandling af forholdet mellem landsherren og den stand, der først og fremmest ydede kvalificeret krigstjeneste, adelen.

Opretholdelsen af den adelige fejderet gennem det 13. og 14. århundrede medførte, at grevens »Wehrhoheit«, herunder især »jus pacis et belli« kun havde begrænset rækkevidde. En yderligere begrænsning lå i det forhold, at »landets« positive tilsagn allerede i 1200-tallet var en forudsætning for, at et greveligt felttog kunne kvalificeres og iværksættes som »expedicio publica«. »Landet« var i denne henseende ofte identisk med adelen. Paralleller til disse stænderstats-træk finder vi også i dansk forfatning, der forudsatte landstingenes tilsagn. Denne kompetance gled i løbet af det 13. århundrede over til »rigets bedste mænd«, og den kodificeres første gang i håndfæstningen 1320, § 13. Forfatteren fastslår (s. 63 f.), at adelens krigstjeneste indtil det 15. århundrede var lensretligt begrundet; men når han heri ser en modsætning til danske forhold, hvor lensvæsenet efter hans fremstilling aldrig trængte igennem, er denue påstand dog diskutabel – også Danmark synes, som Aksel E. Christensen har vist, at have nået en vis feudaliseringsgrad i det 13.–14. århundrede.

Trods det ofte yderst spinkle kildegrundlag har Dr. March søgt at give et omrids af den adelige rostjenestes tidlige historie. Han daterer overgangen fra den lensretligt bestemte krigstjenestepligt til en rostjenestepligt, bundet til det adelige gods, til »spätstens seit dem 15. Jahrhundert« (s. 64). Han afstår derimod fra en nærmere bestemmelse af, hvornår denne rostjenestepligt gradueres entydigt i forhold til ejendomsbesiddelsen, bortset fra konstateringen af, at Landregistret 1523 viser en fuldbyrdet graduering. Udviklingen i Holsten synes dog i denne henseende at være forløbet nogenlunde analogt med den danske. En begyndende graduering og præcisering af tjenestens omfang spores her fra omkring 1450, markeret bl. a. ved, at udbudsbrevens og rustningslisternes ubestemte udtryk, »met macht«, »met the flethe« o. s. v., i løbet af perioden 1450–1525 afløstes af faste talangivelser. Udviklingen fuldbyrdes med forordningen om rustning 1525, der for første gang etablerede et fast forhold mellem ejendomsbesiddelsen og rostjenestens størrelse. For den svenske adels rostjeneste gælder det, at en graduering, som dokumenteret af Sven A. Nilsson, først kan konstateres fra omkring 1500. I det hele viser den holstenske rostjeneste mange lighedspunkter med danske og svenske forhold, og Dr. March's undersøgelse har derfor også i denne henseende betydelig interesse.

Det mangelfulde kildegrundlag har undertiden tvunget forfatteren ud i en kildeudnyttelse, der ikke altid forekommer fuldt forsvarlig. Navnlig er den udstrakte anvendelse af tilbageslutninger metodisk betænkelig; det gælder specielt i afsnittet om byerne (eks. s. 102, 103 og 117), og »Presbyter Bremensis« benyttes s. 131 på randen af det metodisk forsvarlige. Frederik II's udbudsbrev 1563 til klostret Bordesholm (s. 156) tjener til at belyse langt tidligere forhold, idet forfatteren uden videre akcepterer gyldigheden af udtrykket »van olders gebrüchlich«. – Alligevel er det lykkedes Dr. March på et i det hele forsvarligt metodisk grundlag at tegne et overbevisende omrids af den holstenske forsvarsordning i en periode, hvor kildematerialet er sparsomt og lidet informativt; men hvor viden om denne centrale del af samfundslivet er et vigtigt grundlag for en nøjere bestemmelse af transformationsprocessen fra feudalsamfund til stænderstat. Dr. March's meget velvalgte indfaldsvinkler har sat ham i stand til at bringe forsvarsordningen i meningsfuld forbindelse med på den ene side den almindelige militære udvikling og på den anden det forfatningsliv, som den var en så betydningsfuld del af.

Knud J. V. Jespersen

Olga Bartholdy: Munkeliv i Løgum Kloster med fotografier af Gérard Franceschi udgivet i 800 året for klosterets grundlæggelse af Refugiets Kulturforening, 1973. – 94 sider.

I *Historisk Tidsskrift* 10. r. II bragte Poul Nørlund en anmeldelse af C.M. Smidts monumentale værk: Cistercienserkirken i Løgum fra 1931. Det er derfor på sin plads i samme tidsskrift at omtale »Munkeliv i Løgum Kloster«, der markerer klosterets 800-års jubilæum. Den meget smukke bog rummer en ligelig fordeling ved Olga Bartholdy og fotografier af Gérard Franceschi. Erik Ellegaard Frederiksens typografiske tilrettelæggelse føjer de to dele sammen og gør det til en nydelse at læse og se i bogen. Teksten er sat med Linotype Aldus Buchschrift, hvilket efter anmelderens skøn er et uheldigt valg. Et af skriftens særpræg er et meget højt »d« og et lille »t«, hvilket uvægerligt tvinger øjet til at dele f. eks. ordet Mid-titalien som her angivet. Fotografierne er overordentlig indlevelsfulde, og man kan ikke undgå at blive grebet af deres æstetiske kvaliteter – i en sådan grad, at deres dokumentariske værdi til dels træder i anden række.

Bogens titel er noget misvisende, fordi vi kender uendelig lidt til munkenes tilværelse såvel i Løgum som i andre danske klostre. Det har forfatterinden forsøgt at råde bod på ved i et stort instruktivt afsnit at berette om, hvorledes cistercienser munkenes tilværelse var fastlagt ifølge Benedikts Regula og ordenens øvrige bestemmelser. Men fra de europæiske normer til den sønderjyske hverdag har der givetvis været en stor afstand; f. eks. har manglen på det planlagte antal lægbrødre sikkert lagt beslag på munkenes arbejdskraft til andet end opus dei.

I de følgende afsnit skildres cistercienserordenens oprindelse og tidligste historie samt ordenens forhold i Danmark. Herefter behandles kirken i Løgum og de få bevarede dele af klosterbygningerne. Det er ejendommeligt, at der i denne bygningsbeskrivelse ikke henvises til det seneste videnskabelige arbejde om kirken i »Danmarks Kirker« fra 1957. Om en klokke i tagrytteren skrives, at den har »årstallet 1492 indgraveret og den daværende abbeds navn, Nicolavs Snor«; følger man notehenvielsen og slår op i Trap, får man kun forklaringen, at den ældste klokke er fra 1492. Et opslag i »Danmarks Kirker« bringer hele indskriften samt oplysningen, at den findes ikke indgraveret men i støbte reliefminuskler. Med en henvisning til Vilh. Lorenzen skrives, at klosterkirken fremtræder som en bekræftelse på teorien om, at cistercienserens byggekunst har været medvirkende til gotikkens gennembrud i Europa, også i Norden. Denne teori kan måske accepteres, hvis man som i nærværende bog fastholder den ældre litteraturs opfattelse, at kirken blev påbegyndt o. 1200. I »Danmarks Kirker« føres der meget vægtige argumenter for, at kirkebyggeriet tidligst kan være igangsat o. 1225, hvilket stærkt modificerer ovennævnte teori om klosterkirken.

Bogen afsluttes med en gennemgang af de to vigtigste skriftlige kilder til institutionens historie: Dødebogen og Brevbogen. Her gøres der rede for bl. a. forholdet til ribebisperne, klosterets privilegier og godsbesiddelser. I efterskriftet tages der forbehold over for det spredte kildemateriale, samtidig med at forfatterinden udtrykker sin overbevisning om, at livet i Løgum Kloster har været »et virke til gavn for det danske samfund gennem næsten fire hundrede

år«. Det er et synspunkt, som bærer hele fremstillingen, men det er et synspunkt, som ikke ubetinget accepteres af alle i dag.

Axel Bolvig

Kring korstågen till Finland. Ett urval uppsatser tillägnat Jarl Gallén på hans sextioårsdag den 23 maj 1968. Red. av Kaj Mikander. Helsingfors, 1968. – 236 s.

Den föreliggande samlingen av uppsatser innehåller dels översättningar från finska, dels nytryck av redan publicerade uppsatser på svenska. Till sistnämnda kategori hör Erik Anthoni: Korstågstiden och dess innebörd. (Jfr. vad professor Anthoni senare framfört härtill i kapitel III av sin bok *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*, Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 442, 1970.) Detta försök till syntes kunde också ha bildat inledningen till de övriga bidragen i volymen. De tidigaste frågekomplexen hänför sig till danska annalotiser rörande tåg till Finland 1191 och 1202: det är en uppsats av J. W. Ruuth från 1911 som här blivit nytryckt. Jfr. Ervin Nielsen, *Har danskarna företagit korståg till Finland?* Historisk Tidskrift för Finland 1972, 140–145. Innehållsligt närmast hithörande är Gunvor Kerkkonens värdefulla uppsats: *De danska korstågens hamnar i Finland*, tidigare publicerad 1952, på grundval av den senare forskningen med detta nytryck infogad i ett nytt sammanhang. Koncentration på dessa problem omkring år 1200 och vidare utblickar till Östersjöländernas gemensamma problematik kunde sannolikt ge goda resultat också framdeles. Två finska språkundersökningar, av Lauri Posti och Aulis Oja, öppnar här nya möjligheter. Därmed kan man också bättre motivera att ta del av Gabriel Reins uppsats från år 1839: *Biskop Thomas och Finland i hans tid*. Denna inledande vinjett i den föreliggande volymen är på så sätt inte bara av historiografiskt intresse. Jarl Galléns egen uppsats: »Åbo förstörelse 1198« hör också till denna grupp.

I övrigt medtas en artikel om 1200-talets kristningshistoria av G. A. Donner (missionen bland tavasterna, ur *Finska Kyrkohistoriska Samfundets handlingar* 1930) samt den värdefulla hittills endast på finska publicerade undersökningen av Kauko Pirinen, *Den kyrkliga organisationen av det finska missionsområdet* (förlut publicerad 1955), kanske i sina aspekter det mest omfattande av alla de publicerade bidragen, och med värdefulla litteraturhänvisningar. Som komplettering härtill kan man studera Seppo Suvantos också endast på finska (1967) publicerade föredrag, *Birger Jarls livsverk*, samt Jarl Galléns uppsats *Kring Birger Jarl och andra korståget till Finland* ur HT för Finland 1966.

Som framgår av de nämnda titlarna, är S:t Eriksproblematiken utelämnad. Titeln hänvisar alltså inte till sådana företeelser som traditionen kallat »kors-tåg«, utan endast till sådana korståg och jämförbara expeditioner, som den moderna forskningen betecknar med detta begrepp. Festskriftens redaktörer har gått pragmatiskt till väga vid sitt urval och avstår helt från bidrag som belyser ideologiska eller idéhistoriska aspekter på korstågen, i den mån dessa inte framkommer implicit (ett undantag utgör blott professor Anthonis bidrag). Med denna begränsning för ögonen är den lilla festskriften utmärkt nyttigt och användbar.

Tore Nyberg

Birgit Klockars: Birgitta och hennes värld. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Historiska serien 16. Stockholm-Uppsala, 1972. – 202 s.; Sv. kr. 35,-.

Som medeltidsavhandling förtjänar Birgit Klockars' andra bok om Birgitta lovord för dess inventering av en hel tankevärld, i tiden placerad till 1300-talet, i vilken olika strömningar, representerade av litterära källor som vi har kunskap om, vägs mot varandra. Förf. får fram något så klassiskt som en *Weltanschauung* med naturvetenskapliga, politiska, religiösa, juridiska aspekter. Frågan är bara vems världsåskådning det är vi lär känna i denne bok. Är det Birgittas? Birgittas uppenbarelser spelar en stor roll som källa till kunskap om »Birgittas värld«, jämte en rad andra källgrupper ur medeltidens kulturliv. Det är alltså i så fall fråga om Birgittas värld sådan den speglar sig i hennes uppenbarelser. Birgitta och hennes författerskap och religiösa insats värderas därmed som reflex av en tidsanda. Den outtalade premissen bakom denna metod är, syns det mig, att Birgitta själv utgör ett slags uppsamlingskärl för impulser hon mottagit. Det är svårt att genomföra detta synsätt utan att företa en viss prioritering mellan impulser som betytt mer och impulser som betytt mindre för Birgitta. Avstår man från en sådan prioritering, kvarstår gärna bilden av en person som stått relativt passiv inför tidens strömningar och absorberats dem alla mer eklektiskt. Trots titeln står alltså förf. mitt i det biografiska författerskapets problematik. Historiska biografier är i dag sällsynta och det tillhör inte framträdande historikers främsta önskemål att skriva sådana. Därför är också genrens svårigheter mindre kända, dess fallgropar mindre klarlagda än den sociala och ekonomiska historiens statistiska och strukturella metoder.

Författare som vågar sig in i genren får därför ofta utstå en orättfärdigt hård kritik, ofta bottnande i kritikers bristande erfarenhet på området. Som jämförelse till Klockars har man nu Sven Stolpes biografi att hänvisa till: Birgitta i Sverige (1973). Den genomför den ofrånkomliga prioriteringen på bakgrund av en helhetssyn, en helhetsteori, om Birgittas personlighet, en teori som i sin tur vilar på det för Birgitta relevanta källmaterialet. Klockars har ännu inte vågat framlägga en teori om Birgittas personlighet. Därför blir hennes bok en studie i möjligheter. För förståelsen av Birgittas omvärld ger den mycket. Men för förståelsen av hur Birgitta tagit upp av sin omvärld och reagerat på det är den inte tillräcklig.

Tore Nyberg

NYERE TID

Per Brahe: Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk. Utg. med inledning, kommentar och ordförklaringar av John Granlund och Gösta Holm. Nordiska museets handlingar 78. Stockholm, Nord. museet 1971. – clxxvii + 279 s., ill.

Ejendommeligt nok har en så vigtig kilde som rigsråd Per Brahes *Oeconomia*, skrevet i 1570'erne, hidtil ikke foreligget i nogen kritisk udgave. Til gengæld tør det vel siges, at John Granlunds og Gösta Holms edition fyldest-

gør alle rimelige, historiske og filologiske krav, som kan stilles til en moderne tekstudgave. Det tekstkritiske arbejde og selve tekstudgaven har Gösta Holm besørget; resultaterne fremlægges i en række meget detaljerede indledningskapitler (s. xl–clxxvii). Den egentlige præsentation af forfatteren og hans værk har derimod John Granlund leveret i et indledningskapitel, der helt suverænt redegør for værkets placering og sigte.

Den agrarteoretiske litteratur nåede som bekendt en blomstringsperiode i 1500-tallet; dens kontinentale produkter har Corinne Beutler for nylig præsenteret i oversigtsskikkelse (*Un chapitre de la sensibilité collective: La littérature agricole en Europe continentale au XVIe siècle*, *Annales ESC* 28, 1973, s. 1280–1301); mærkeligt nok synes hun med en enkelt undtagelse at have overset de tre svenske hovedværker, Hans Braks, Per Brahes og Schering Rosenhanes *hus-hållsböcker*, men mere problematisk er hendes noget unuancerede antagelse af, at den agrarteoretiske litteraturs hovedsigte var tekniske forbedringer af godsdriften i almindelighed. Det er muligt, at denne definition kan have gyldighed for visse egne af kontinentet og England (påfaldende er det dog, at et så ensidigt agrart produktionsystem som det danske ikke synes at have frembragt værker af denne art; en del af forklaringen kan ligge i landets stærkt befæstede, adelige godsdriftstradition); definitionen er blot under alle omstændigheder for snæver.

Både John Granlund og Corinne Beutler betoner med rette den antike landbrugslitteraturs betydning for udformningen af 1500-tallets agronomiske værker; men hertil føjer Granlund en anden traditionskilde: kronens og adelens fogedinstruktioner, som havde middelalderlige aner. Og Granlund betoner videre i tilslutning til Otto Brunner *oeconomia*-begrebets komplicerede indhold og sigte; den er en enhedsdoktrin, sammensat af en række discipliner, etik, pædagogik, teknik, økonomiske forskrifter osv., som genfindes hos Per Brahe (jf. især s. xxiii ff.). Per Brahes anvisninger for den adelige godsdrift er anlagt efter 'grundherrschaftliche' principper, overvejende baseret på fæstegodsets naturalie- og arbejdsydelse (i modsætning til Rosenhanes *Oeconomia* ca. 1660, der i langt højere grad afspejler hovedgårdsdriftens problemer). Men det fremgår af teksten tillige helt klart, at Per Brahes forskrifter – i overensstemmelse med samtidens *oeconomia*-evangelium – forkynder sparsommelighed og mådehold, og at hans egentlige mål er at forvalte godsdriften således, at ejeren opnåede den optimale gevinst. Som alle de øvrige landbrugsteoretiske arbejder er også hans normativ; men den er helt central kilde i den europæiske sammenhæng til belysning af de økonomiske doktriner bag den adelige godsdrift.

E. Ladewig Petersen

Arhus Domkapitels jordebøger, I. Jordebøgerne 1600–1663. Ved Poul Rasmussen. København (Landbohistorisk Selskab), 1972. – 200 s.

Landbohistorisk Selskab har vist sig som et vore flittigste udgiverselskaber, hvis omhyggelige kildepublikationer i væsentlig grad har medvirket til at tilvejebringe et let tilgængeligt grundlag for studiet af ikke blot landbefolk-

ningens historie i det 16.–17. århundrede, men for periodens hele sociale og økonomiske historie.

En række centrale udgaver af jordebøger hører til de mest betydningsfulde af disse publikationer. Hertil slutter sig nærværende udgave af Århus Domkapitels jordebøger 1600–1663, besørget af den indgående kender af stiftets historie, arkivar Poul Rasmussen. Udgaven er en fortsættelse af hans udgaver af jordebøger over kronens og gejstlighedens gods i stiftet. Det var ifølge den oprindelige plan hensigten kun at udgive de to jordebøger (A og B) fra det 17. århundredes første halvdel – begge er afskrifter af en jordebog fra ca. 1600 – for at benytte dem som grundlag for en rekonstruktion af kapitlets jordebog på reformationstiden, således som det skete for bispe-, kloster- og krongodsets vedkommende i udgaven af Silkeborg lens jordebog 1586. Denne plan måtte imidlertid opgives, fordi det viste sig, at både jordebøgerne A (ca. 1618) og B (ca. 1643–45) var behæftede med talrige afskriverfejl. Dette nødvendiggjorde jævnførelse med yngre jordebøger, hvorfor der også i udgaven er inddraget to afskrifter (C fra ca. 1653–55 og C₁ fra 1648–49) af en jordebog fra 1647. På grund af vanskeligt forståelige marginaltilføjelser i C er det ligeledes fundet nødvendigt at inddrage jordebogen (D) fra 1663 og dennes afskrift (D₁) fra 1664. I stedet for den oprindeligt påtænkte udgave fremlægges altså her en udgave af jordebøgerne 1600–1663, der dog vil blive fulgt af etb ind 2, der skal omfatte rekonstruktionen af kapitlets jordebog 1536, en ny udgave af jordebogen 1315 (som Poul Rasmussen har underkastet en indgående analyse i *Jyske Samlinger*, 5. rk bd. V) samt bevarede brudstykker af øvrige middelalderlige jordebøger.

Efter en indledning (s. 11–34), der omfatter en oversigt over kapitlets adkomster 1605–61, og hvori der foretages en omhyggelig datering af de oprindelige jordebøger og deres afskrifter, følger udgavens tekst (s. 37–150). Der er ikke tale om en kildeudgave i sædvanlig forstand, idet der medtages »alle adækvate oplysninger fra jordebøgerne A og B samt de første 80 blade af C« (s. 31), og desuden en del oplysninger fra jordebøgerne D og D₁ efter et princip, der nogenlunde svarer til det af H. H. Fussing anvendte i udgaven af Stjernholm lens jordebøger 1603–61. Jordebøgernes oplysninger er sammenarbejdede under de enkelte ejendomme, der er forsynet med løbenummer (mere end 800) og indplaceret i et topografisk/alfabetisk system, således at en ejendom kun forekommer en gang. Denne udgivelsesform er både pladsbesparende og overskuelig, eftersom man finder alle oplysninger om en ejendom samlet på et sted. Formen har på den anden side den svaghed, at afgørelsen af, hvilke oplysninger der er adækvate, på forhånd er truffet af udgiveren. Det heldigste havde dog nok været, at denne afgørelse blev forbeholdt den enkelte forsker. Alt for kraftigt redigerede kildeudgaver løber altid en risiko for hurtigt at forældes i forhold til forskningens vekslende krav og problemstillinger.

Udgaven afsluttes med en kommentar (s. 153–91), hvori der på grundlag af teksten bl. a. gives en kronologisk og topografisk ordnet behandling domkapitlets godshistorie 1600–1663. En foreløbig optælling på grundlag af de fremlagte tal peger på to ustabilitetsperioder i kapitlets godsbesiddelse, nemlig tiåret omkring 1630 og perioden 1655–61, der tegner sig for hhv. ca. 27 % og ca. 34 % af periodens samlede godsomsætning regnet i afståede og erhver-

vede ejendomme. Desuden behandles interne mageskifter og de enkelte beneficiers godshistorie. Udgiften har således allerede i kommentaren givet visse anvisninger på, hvorledes dette omfattende materiale kan udnyttes. Udgiften, der er forsynet med præcise sted- og personregistre, gør såvel Poul Rasmussen som Landbohistorisk Selskab ære. Det er med forventning, man imødeser 2. bind, der skal indeholde materiale fra en periode, der er ulige mere kildefattig end den, der dækkes af nærværende udgave.

Knud J. V. Jespersen

Ingun Montgomery: Värjostånd och Lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 22. Uppsala 1972. 450 s.

Forf.s formål er at undersøge hvorledes og i hvilken udstrækning religion og politik påvirker hinanden i en periode i svensk historie, som i konfessionel og politisk henseende var betydningsfuld. Efter en redegørelse for problemets idehistoriske baggrund behandles i bogens første hoveddel religionsspørgsmålet i dets politiske aspekt, begyndende med en undersøgelse af kong Sigismunds periode (1592–99). Forholdet katolsk konge-evangeliske undersætter gav her hertug Karl af Södermanland mulighed for opfyldelse af egne politiske mål. Med især Uppsalamødet 1593 som udgangspunkt stillede han sig i spidsen for oppositionen mod landets lovlige konge, hvorunder han bevidst anvendte religionsargumentet. Han støttede sig til den lutherske lære om fyrstens pligt til at optræde som *custos ecclesiae* og til tanker i Gustav Vasas testamente og kunne derved undgå at blive stemplet som usurpator. Trods uenighed på væsentlige områder blev præsteskabet og de andre stænder tvunget til at yde hertugen støtte i oppositionspolitikken. Efter Karls overtagelse af ledelsen kunne religionspolitikken ikke længere fungere som bindeled mellem ham og præsteskabet, og forholdet mellem disse blev stadig mere spændt jo stærkere Karls tanke om en svensk territorialkirke under hans ledelse fremførtes. Hans påståede *ius reformandi* og hans opfattelse, at den verdslige øvrigheds ansvar som *custos ecclesiae* ikke kun angik kirkelige organisationssager, men også lærespørgsmål støjtede sammen med gejstlighedens krav om kirkelig selvstændighed. Striden tilspidsedes i Karls krav om revision af de kirkelige håndbøger efter hans opfattelse og drejede sig således egentlig om kompetencen i læremyndighed. I bogens anden hoveddel behandles den *teologiske debat* mellem de to parter. Medens det i første del navnlig var de enkelte rigsdagsforhandlinger, som gjordes til genstand for undersøgelse, er det her de kirkelige bøger. Indgående analyseres hertugens forslag og begrundelserne for gejstlighedens afvisning, og forf. påviser overbevisende, hvorledes parterne argumenterede ud fra forskellige teologiske positioner, gejstlighedens konkordistiske ortodokse lære imod Karls humanistiske-fillippistiske grundlag. I denne sammenhæng behandler forf. også spørgsmålet om Karls af gejstligheden påståede kalvinisme. Dette viser sig for forf. at være uinteressant, kategorierne luthersk-kalvinisk er her for grove, for dette spørgsmål må sættes ind i en større sammenhæng og ses i dets teologiske og politiske funktion.

Bogen igennem foregår jævnlig debat med tidligere forskning, ligesom forf. også stadig ser sine egne resultater på europæisk baggrund. Enkelte mindre formelle ting kan ganske vist nok undre, foruden nogle unøjagtigheder i henvisningerne er det lidt irriterende, at en del stærkt forkortede titler i noterne savnes i litteraturlisten. Denne indeholder til gengæld en hel del værker, som ikke synes direkte anvendt i bogen! Disse småting kan dog ikke tilsløre, at der her er tale om et betydeligt kirkehistorisk værk.

Martin Schwarz Lausten

Hermann Wiesflecker: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band I: Jugend, burgundisches Erbe und Römisches Königtum bis zur Alleinherrschaft 1459–1493. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1971. xvi + 608 s. Ill. S 448 for bd. I–IV.

Det foreliggende 1. bind af den østrigske historiker Hermann Wiesfleckers Maximilian-biografi skildrer perioden indtil de italienske krige (1494/95) – og ikke som oplyst i undertitlen kun til 1493. I to følgende bind agtes Maximilians levnedsløb ført til vejs ende, mens bind 4 er tænkt som en samlet karakteristik af kejseren og hans tid. Forberedelserne til dette mammutværk har selv sagt været omfattende. Litteraturlisten anfører ikke færre end 20 afhandlinger og skrifter af W. – frugten af en menneskealders Maximiliandyrkelse. Side-løbende med sin egen forskning og som baggrund for denne har W. forestået indsamlingen af over 100.000 dokumenter, først og fremmest de kejserlige kancelliakter fra Innsbruck og Wien, men derudover aktstykker fra italienske, spanske, tyske, franske, engelske og russiske arkiver. Et udvalg af dette kæmpemæssige materiale bebudes snarligt publiceret i en udgave af Maximilian-regester.

Forudsætningerne for at skabe standard-værket om Maximilian turde således i eminent grad være til stede. En sammenfatning af hele det vældige opbud af kildemateriale i klar og overskuelig form, som det sker i dette 1. bind, er da også en præstation, man må beundre. Mesterværket, som emnet åbenlyst indbyder til, er bogen imidlertid ikke blevet. Det skal indrømmes, at opgaven har været vanskelig. Fra sin første fremtræden som politiker engagerede Maximilian sig tilsyneladende utrætteligt i projekter af den mest vidtspændende art. Både Sverige, Bretagne og England (via en marionet, den falske Edward af York) stod tidvis på den unge fyrstes ønskeseddel, for blot at nævne nogle af yderpunkterne. Frem for en kronologisk fremadskridende fremstilling med alt hvad dette ville medføre af sidespring, har W. foretrukket stedets enhed. I lange kapitler skildres udviklingen i Nederlandene (ægteskabet med Maria af Burgund), Tirol, Ungarn o.s.v. alt såre godt – men ak, isoleret fra Maximilians øvrige forehavender. Samspillet imellem begivenhederne er ofret til fordel for den regionale klarhed, og emnet afklædt sin dramatik. Et eksempel: Redegørelsen for Maximilians nederlandske affærer og krigene med Frankrig om den burgundiske arv føres helt frem til freden i Senlis maj 1493, uden at ægteskabet med Anna af Bretagne, indgået ved stedfortræder i december 1490, overhovedet er blevet

nævnt. Først 100 sider senere erfarer læseren om dette vigtige led i Maximilians antifranske politik.

I indledningen udtaler W. smukt sin tilslutning til Rankes »wie es eigentlich gewesen«. Han vender sig imod al nutidig ideologi og vil i stedet forstå fortiden ud fra dens egne forudsætninger (s. 10). Nægtes kan det imidlertid ikke, at det w.ske verdensbillede, som er borgerligt og yderst konventionelt, præger bogen. Et lille pudsigt træk: Ved omtalen af Maximilians bekendte planer om selv at besætte pavestolen forsikrer W. skyndsomst, at han personligt er så langt fra at bilige sligt (s. 28). Alle fyrsteskikkelser – Maximilians argeste modstandere dog undtaget – behandles overdreven chevalieresk. Fyrstelige slægtninge står naturligtvis i det hjerteligste forhold til hinanden, tager gribende afsked og oplever lykkelige gensyn. Højdepunktet af lykke var ægteskabet mellem Maximilian og Maria af Burgund. Først senere erfarer vi, at af Maximilians talrige uægte børn fødtes adskillige inden hustruens tidlige død. Mon ikke den megen kongerøgtelse har sløret W.s blik for et nederdrægtigt træk eller to også på det politiske plan? Til den godlidende holdning overfor kilder og personer svarer en vis ensformighed i stilen. Med passende intervaller indskydes et »hvem kunne ane at ...« og fyrstinder betegnes regelmæssigt som »energiske«.

Sit bedste yder W. i det sammenfattende kapitel »Das burgundische Erlebnis«. I det hele taget forstummer megen smålig kritik overfor værket betragtet som helhed. Et bredt spektrum af Europas historie omkring år 1500 fremstillet på grundlag af primærkilder, som det udredes i fyldige noter og kommentarer, er et kunststykke få eller ingen historikere vil kunne gøre W. efter. Værkets hovedthese, kejserideen som drivkraften bag Maximilians politik og genoprettelsen af det tysk-romerske rige og den kristne verdens enhed under kejserens overhøjhed som det endelige mål, er det endnu for tidligt at dømme om. Der skulle dog være grunde nok til at imødesæ værkets kommende bind med store forventninger.

Mikael Venge

D. W. Sabeau: Landbesitz und Gesellschaft am Vorabend des Bauernkrieges.

Eine Studie der sozialen Verhältnisse im südlichen Oberschwaben in den Jahren vor 1525. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 26. Stuttgart, G. Fischer Verlag, 1972. – viii + 175 s.; DM 36.–

Det er på mange måder en gedigen og velgørende bog, den amerikanske historiker David W. Sabeau har skrevet, på én gang meget konkret og moden og samtidig frigjort fra den ideologiske strid over jerntæppet om bondekrigens tolkning. Undersøgelsen gælder en kvantitativ og kvalitativ analyse af bondesamfundets vilkår i et område nær Ravensberg. Til bogens væsentligste resultater hører påvisningen af virkningerne af den stærke befolkningsvækst efter midten af 15. århundrede; bondesamfundet kunde vanskeligt absorbere den del af tilvæksten, som ikke gik i professionel krigstjeneste, heller ikke ved fortsat gårddeling. Det påvises, at prisstigninger – specielt under kriserne efter århundredskiftet – forringede landarbejdernes realløn væsentligt (Wih. Abels 'Preis-Lohn-Schere'), og at godsejerne søgte at opnå forbedret udbytte af godsdriften ved ændringer af forpagningssystemet.

Bogen har naturligvis særlig interesse ved sit hovedsynspunkt, den vægt den lægger på de sociale spændinger, befolkningstilvæksten afstedkommer. Oprøret 1525 synes ikke at være spontant, men Sabean dokumenterer, at bondeoprøret iværksættes og ledes af velstående bønder, der endnu stod fjernt fra enhver forestilling om klassekamp og bondefrigørelse. Deres program gjaldt kravene om lokal autonomi overfor såvel verdslige godsejere som kirkelige myndigheder. En åbenlys svaghed er det derimod, at dr. Sabean kun anlægger sociologiske synspunkter på revoltens religiøse aspekter. Religionen tjener naturligvis en social funktion, men han undervurderer utvivlsomt de sydtyske, reformatoriske strømningers egalitære program. Bogen har først og fremmest sin betydning ved sin moderne, systematiske metodik og ved de konkrete, regionale resultater, den når; den har – hvad forf. selv stærkt betonere – stadig kun regional gyldighed, men den hævder sig ved sin problemformulering og sin metodik over den lokale interesse, og den vil givetvis kunne tjene som incitament til en tilsvarende kortlægning af andre egnens vilkår før og under bondekrigen.

E. Ladewig Petersen

Deutsche Reichtagsakten. Jüngere Reihe (Deutsche Reichtagsakten unter Kaiser Karl V). VIII. Band. Bearbeitet von *Wolfgang Steglich*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1970–71. XXVII + 1292 s.

Udgivelsen af både den ældre, mellemste og yngre række af Deutsche Reichtagsakten skrider i disse år – arbejdets omfang taget i betragtning – hastigt fremad. Samtidig udsendes seriens gamle bind i nytryk. I sit anlæg er Deutsche Reichtagsakten beslægtet med Hanserecesserne. Begge værker havde deres glansperiode i Bismarck-tiden, da interessen for de samlende kræfter – nogle ville måske sige: relikter – i tysk historie var på sit højeste. Modsat Hanserecesse var udgiverne af rigsdagsakterne imidlertid tidligt nødsaget til en kraftig beskæring og udvælgelse af det kolossale kildemateriale. Måske er dette årsagen til at serien har kunnet overleve og fortsat trives i bedste velgående.

I det foreliggende 8. bind af rigsdagsakterne under Karl V har udgiveren, Wolfgang Steglich, løst kildeopbudets problem på to måder. For det første er den gamle stivbenede forbindelse til selve rigsdagene forladt. Bindet omfatter kun tidsrummet mellem rigsdagene i Speyer 1529 og Augsburg 1530 – og prætenderer hverken at udgøre »forakter« eller »afsluttende forhandlinger« til disse. Dernæst er materialet indordnet i strengt saglige rammer. Mens t. eks. det sidst udkomne bind af Hanserecesse aftrykker aktstykker hidrørende fra de forskellige agerende i én forvirring, blot med kronologien som rettesnor, er her den indre sammenhæng prioriteret højest. Vi følger hver enkelt politisk beslutningsproces og hvert diplomatisk fremstød til ende uden forstyrrende indslag. Kun ganske få aktstykker aftrykkes in extenso – disse til gengæld under udfoldelse af et imponerende note- og variantapparat. Biomstændigheder sammenfattes kort af udgiveren med angivelse af numrene på de relevante aktstykker i parantes. Så fuldstændt behersker Steglich sit materiale, at skellet mellem kildeudgave og afhandling egentlig er vanskeligt at få øje på.

Centralt i udgaven står det lutherske parti og dets skæbne i det bevægede tids-

rum imellem protestationsrigsdagen i Speyer 1529 og konfrontationen med Karl V på Augsburg-rigsdagen det følgende år. Dette altdominerende hovedmotiv går igen også i flere sidetemaer, af hvilke det vigtigste er befrielsen af Wien fra tyrkernes anfald 1529. Bindet omhandler således skæbnesvangre og dramatiske begivenheder, stadig af en vis rækkevidde i dagens Tyskland. Heldigvis savner den store politik ikke sine menneskelige træk. En udpeget gesandt må undslå sig, da han havde »9 eller 10« små børn (s. 22). Senere fremgår det, at to andre gesandter har undladt at gøre optegnelser om deres sendelse. Først efter hjemkomsten udfærdigede de en indberetning på grundlag af den medbragte instruktion (s. 144 note 24) – et ubehageligt memento til alle diplomatiske historikere. Abenbart har instruksens pålæg, om at gesandterne skulle afholde sig fra druk og hor, været forgæves. Af udgiverens små skødesynder (som er forsvindende få) mærkes en pletvis hang til at lade samtlige konstateringer, selv banale sidehenvisninger, efterfølges af udråbstegn. Inderlig overflødigt!

Mikael Venge

H. G. Koenigsberger: The Habsburgs and Europe 1516–1660. Ithaca & London, Cornell University Press, 1971. – 304 s., ill.; £ 4.05 (\$ 8.50).

I almindelighed er det ikke nogen dårlig idé at samle sine afhandlinger i bogform; de bliver lettere tilgængelige, og forfatterens helhedssynspunkter tilgodeses bedre. Professor Koenigsberger har selv med held udsendt en række af sine vigtige specialafhandlinger over spansk, italiensk og nederlandsk økonomisk og institutionel historie i bogen *Estates and Revolutions. Essays in Early Modern European History* (Cornell UP 1971). Lidt mere tvivlsomt bliver princippet, når der som her er tale om synteseprægede afhandlinger, trukket ud af den sammenhæng, hvortil de er skrevet og afpasset. Bogens to første kapitler, der behandler Karl V.s og Filip II.s regeringsperioder, er hentet fra *The New Cambridge Modern History* (bd. II–III, 1968), det sidste, som omhandler de europæiske konflikter 1618–60 fra *The Age of Expansion*, ed. by H. R. Trevor-Roper (1971).

Det er – *mirabili dictu* – rigtigt, at der ikke eksisterer nogen moderne behandling af »the history and aims of the house of Habsburg in its relation to the rest of Europe«, og sikkert også, at bogens enkelte kapitler er underordnet forfatterens hovedsynspunkt: Karl V.s *monarchia universalis* og europæiske dynastipolitik forvandles med Filip II.s lederskab for den katolske modreformation som medlem til 1600-tallets golde, spansk-habsburgske imperialisme. Men trods Koenigsbergers forsikringer (s. VII) er meget af helheden og det fine syntesepræg, der karakteriserede disse afhandlinger i deres oprindelige sammenhæng, gået tabt. Det gælder navnlig det første kapitel, *The Empire of Charles V in Europe* (s. 1–62), som oprindeligt sammenfattede og tolkede en række afsnit om reformationen og den internationale politik. Koenigsberger har accepteret Peter Rassons betoning af de universal-monarkiske træk i Karl V.s politik og af Gattinaras indflydelse. Afhandlingen fremtræder i sin nye sammenhæng derfor blot som en fin, men noget abstrakt fortolkning af det habsburgske imperiums strukturelle og

økonomiske problemer. Dynastipolitikken på internationalt plan fortøner sig derimod helt.

Mest vellykket er utivlsomt bogens andet kapitel, *Western Europe and the Power of Spain* (s. 63–217), på én gang analyserende og fortolkende. Hovedvægten ligger på en fornemt gennemført analyse (metodisk beslægtet med Braudels af vekselvirkningen mellem økonomiske, sociale, religiøse og politiske komponenter i opgørene i Nederlandene og Frankrig indtil den internationale détente 1598–1609, Henrik IV.s genopbygning af det franske monarki og stabiliseringen af det nye nederlandske statssystem. Men Koenigsberger fremhæver samtidig, at afspændingen hviler på gensidig mistillid og omplacering af det internationale konfliktstof, specielt hvad angår de spanske forbindelseslinier til Nederlandene (s. 214 ff.). Grundidéen underbygges i bogens afsnit, *The European Civil War* (s. 217–85) ved betoning af, at den böhmiske konflikt 1618–21 fortsættes udover sine logiske rammer, fordi de direkte eller indirekte implicerede magters frygt for »the potential escalation of distasters justified a war of aggression« (s. 247 og oftere). Faren for kejsermagtens ekspansion førte ud i fornyet krig. Christian IV.s fiasko 1626–29 bragte Sverige ind i krigen osv.

Meget nært hovedtanken ligger da også Koenigsbergers betoning (s. 215 f., 230 f.) af, at netop freden i Vervins 1598 lagde grunden til nye spansk-franske konflikter ved at indsnævre de spanske forbindelseslinier til Nederlandene. Det understreges (s. 242 f., 265 f.), at Richelieu ikke bestred sine politiske modstanderes konfessionelle anfægtelser ved alliancen med Sverige 1631 og støtten til Nederlandene, men at han gik ind i krigen for at varetage Frankrigs 'interesser' og på længere sigt at etablere det europæiske sikkerhedssystem, der blev krigens endelige (men ufuldkomne) resultat. Richelieus statsræson bidrog derved afgørende til konfliktens af-konfessionalisering. Dette kapitel er – som hele bogen – overmåde velskrevet og klart struktureret, men også lidt for skabelonpræget til at yde alle nuancer fuld retfærdighed. Forbindelserne til 'den kolde fred' 1598–1618 formidles ikke fuldtud, og den tyske dynastipolitik inddragelse i konflikterne fremtræder ikke helt klart. Men navnlig fremtræder den indbyrdes sammenhæng mellem de vesteuropæiske opgør og Østersøkonflikterne i 1650'erne ikke klart; kurfyrst Frederik Wilhelms og de østrigske habsburgeres engagement forbigås endda helt i tavshed.

E. Ladewig Petersen

The Letters of Sir John Hackett 1526–1534. Published by The Conference on British Studies at West Virginia University. Edited by Elizabeth Frances Rogers. Archives of British History and Culture Vol. I–II. Morgantown, West Virginia University Library, 1971. xxiii + 419 s. Ill. \$ 15.

Efter amerikansk skik indledes bogen med en fortegnelse over koryfæer, medlemmer af komitéen, der har forestået udgivelsen. Ret beset er det kuriøst, at denne forsamling af eksperter har valgt den irske John Hackett som emne for seriens første bind, idet brevene omhandler forholdene i Nederlandene og på kontinentet. Der er således tale om et højst indirekte bidrag til »British History and Culture«. Sproget er dog engelsk – og dette knudrede renæssance-engelsk,

eller rettere stavemåden, udgør velsagtens bogens hovedattraktion, eftersom Hacketts rapporter allerede er gengivet så godt som ordret i serien *Letters and Papers*. Udgiverens indsigt i kontinentale forhold synes også begrænset. Lund placeres – stridende mod teksten – i Sverige (s. 378 note 6), og Ferdinand I's titel »Markes off Crabate« er misforstået, vistnok dog af udgiver og brevskriver i fællig. Der menes marquis eller krabat (af Kroatien), ikke – som det oplyses s. 53 note 4 – marquis af »Crabaten«. Det smukt illustrerede og gedigne værk indeholder et kort, angiveligt over Nederlandene omkring 1530. Det viser imidlertid sydgrænsen før 1526 og østgrænsen efter 1543.

Mikael Venge

S. B. Chrimes: Henry VII. London, Eyre Methuen, 1972. xv + 373 s., ill. £ 6.25.

Det er en vanskelig opgave at biografere den første Tudorkonge. Det stod for det første ikke skrevet over hans vugge, at han skulle blive Englands konge, hvorfor man kun kender lidt til hans færden inden 1485. Det er ligeledes et særdeles begrænset samtidigt materiale, der findes til belysning af kongens personlighed. – For det andet har det vist sig meget vanskeligt at frigøre sig fra det overbevisende, forherligende portræt af kongen, som Francis Bacon, *History of the Reign of Henry VII* (1622), i en blændende journalistisk ikklædning, men på et helt utilstrækkeligt kildegrundlag tegnede. Det Bacon'ske portræt har øvet – og øver – en indflydelse på vort billede af Tudortiden, der i intensitet kan sammenlignes med Shakespeares historiske skuespil. Disse vanskeligheder er det heller ikke lykkedes professor S. B. Chrimes at overvinde i det foreliggende værk, der snarere end en egentlig biografi af Henrik VII må betegnes som en undersøgelse af det regeringsapparat, han opbyggede og udøvede sin magt igennem.

Bogen er disponeret i tre hovedafsnit: 1) *The Establishment of the Dynasty* (pp. 3–96), hvori der særdeles detaljeret – undertiden grænsende til det omstændelige – redegøres for Henrik Tudors færden, indtil han var etableret på tronen; 2) *The Personnel and Machinery of Government* (pp. 97–174), der beskriver det regeringsapparat, som Henrik Tudor dels overtog efter York-kongerne og dels selv opbyggede; 3) *Statecraft* (pp. 175–297), der undersøger dette apparats praktiske virkemåde. Endelig findes der en epilog med overskriften, *The King's Grace* (pp. 298–322), hvori forfatteren tegner sit portræt af kongen (– bogen er jo trods alt en biografi!).

Værket rummer en velafbalanceret à jour-føring af de seneste årtiers forskning, der især har koncentreret sig om administrationshistoriske problemer. Der er dog et par ting, der godt kan give anledning til nogen undren: For det første, at Chrimes bogen igennem tør bygge så stærkt på Tudor-hofhistorikeren, Polydore Vergil, hvis fremstilling i mange henseender er stærkt tendentios. Dernæst, at han udelukkende bygger på trykt materiale, der nok rækker langt, men også indeholder mange faldgruber (Calendars!) og lakuner, der nok kunne invitere til inddragelse af arkivstof. Endelig, at han – især i afsnittet *Financial Administration* (Chpt. 6) – fuldstændig ser bort fra C. D. Ross' betydningsfulde indlæg på et kollokvium i Cardiff 1970, hvori Chrimes selv deltog. Ross kastede her veldokumenteret tvivl på den almindelige antagelse om Edward IV som en mål-

bevidst reorganisator af kronens finanssystem (trykt i S. B. Chrimes, C. D. Ross, R. A. Griffiths (eds.): *Fifteenth-Century England, 1399–1509*. Manchester 1972). End uden at nævne dette indlæg følger Chrimes den traditionelle tese om, at Henrik VII's finanssystem i princippet var kopieret efter det York'ske (p. 119 og passim). Ross' iagttagelser burde have givet grundlag for en mere nuanceret vurdering i retning af en mere selvstændig placering af Henrik VII's finanssystem.

I det store og hele cementerer bogen den traditionelle opfattelse af Henrik VII's regeringstid som en handlekraftig videreførelse af Yorkernes system og som grundlaget for dynastiets triumfer under Henrik VIII og Elizabeth I. – Ved arbejde med værket bliver man betydeligt klogere på regeringssystemet under den første tudorkonge – men personen Henrik VII synes ligeså ukendt efter læsningen som før.

Knud J. V. Jespersen

J. J. Scarisbrick: Henry VIII. London, Eyre and Spottiswoode, 1968. xiv + 561 s., ill. £ 4.75.

Det er nu mere end 70 år siden, at A. F. Pollard udsendte sin berømte Henrik VIII-biografi, det følgende halve århundredes standardværk om emnet. I mellemtiden er der imidlertid sket en næsten total omfortolkning af tudortiden – ikke mindst takket være forskere som A. G. Dickens og G. R. Elton. Behovet for en tidssvarende biografi af Henrik VIII, der tager hensyn til den moderne forsknings resultater, har derfor længe været påtrængende. Professor Scarisbricks her foreliggende værk er et svar på dette behov.

Det skal straks fastslås, at værket på smukkeste vis opfylder de krav, man med rimelighed kan stille til en moderne Henrik VIII-biografi. Bogen begrænser sig ikke til at være et »private life«, men inddrager på en klar og overskuelig måde politiske, diplomatiske og kirkelige forhold, hvor de er relevante for portrættering af kongen. Desuden indeholder den en kritisk à jour-føring af de sidste tyve års forskningsresultater, og der tegnes et portræt af kongen, der helt er forfatterens eget, selv om man genkender ingredienser fra såvel Pollard som Elton. Dertil kommer, at bogen er skrevet i et letflydende og velafbalanceret sprog, der gør den populær i dette ords bedste forstand. Bogens udstyr er stateligt; den er forsynet med talrige portrætter af de optrædende personer: Henrik og hans koner, Wolsey, Cromwell, More, Fisher o.s.v. Det videnskabelige apparat – noter, register, litteraturliste – er ligeledes, som det skal være.

På flere punkter indeholder bogen nyvurderinger. Man bemærker f. eks., at der i forhold til Pollard sker en generel omvurdering af Wolseys udenrigspolitiske virke. Pollards tese, der kort kunne udtrykkes således: »Ubi Petrus, ibi Anglia«, forkastes ganske, og det lykkes forfatteren overbevisende at dokumentere, at Wolseys politik aldeles ikke fulgte pavestolens slaviske; hans hovedsynspunkt var snarere at holde England uden for væbnede konflikter (især pp. 46–50). De kirkelige forhold og skilsmissegagen – især de kirkepolitiske aspekter heraf – står tydeligvis forfatterens hjerte nær, og disse emner optager henvend halvdelen af bogen, hvilket nok kan synes overdrevent, selv om der

især i disse afsnit formidles original forskning. Det fremholdes bl. a., at gejstligheden i modstrid med den hidtil rådende opfattelse synes at have ydet en stærk og undertiden virksomhedsfuld modstand mod gennemførelsen af "the royal supremacy" i begyndelsen af 1530'erne.

Til bogens fortjenester hører også den ganske omfattende modifikation af den elton'ske tolkning af Hensik VIII og hans tid. Årene 1530–31 var ikke – som postuleret af Elton – "years without a policy", men "years without a successful one" (p. 295). Disse to års "interregnum" mellem Wolseys fald og Cromwells magtovertagelse, da der ifølge Elton ikke blev ført nogen fast politik, var en hovedhjørnesten i hans argumentation for karakteristikken af Henrik som "an inspired opportunist . . . rather than a creative statesman". Scarisbrick påviser imidlertid, at den politik, der i disse år under Henriks personlige ledelse førtes såvel ved kurien som hjemme, var særdeles konsekvent. – På samme måde er Eltons dominerende Cromwell-skikkelse i Scarisbricks fremstilling reduceret til menneskelige dimensioner.

På dette grundlag tegner Scarisbrick et velafbalanceret og levende portræt af Henrik, et portræt, hvis tyngdepunkt ligger et sted mellem Pollards Henrik, der "surrounded by faint hearts and fearful minds . . . neither faltered nor failed . . .", og Eltons "inspired opportunist . . . rather than a creative statesman". Scarisbrick viser, at Henrik ofte fejlede og endnu oftere vaklede; men han vil ikke frakende ham prædikatet "creative statesman", omend han stærkere betoner det rastløse og egocentriske end det skabende i Henriks karakter.

Bogen overbetoner efter nærværende anmelders mening de kirkepolitiske og religiøse aspekter og underbetoner de økonomiske og finansielle problemer, der dog i kongens sidste år antog faretruende dimensioner. Det er heller ikke lykkedes forfatteren tilstrækkeligt håndfast at samle de mange iagttagelser og delresultater i en endelig konklusion; overraskende nok bruger han i hovedsagen det afsluttende kapitel (Henry the King) til at lufte sin harme over, at kun en lille del af provenuet fra klosteropløsningen anvendtes til uddannelses- og sociale formål, hvor en sammenfatning af de foregående kapitlers værdifulde resultater havde været bedre på sin plads. Disse kritiske bemærkninger skal imidlertid ikke skjule, at Scarisbricks debutbog er en fuldt værdig afløser for Pollards gamle standardværk og et godt bevis for, at den fine gamle historiske genre, biografien, stadig har en meningsfyldt funktion i moderne forskningsformidling.

Knud J. V. Jespersen

Joel Hurstfield and Alan G. R. Smith: Elizabethan People. State and Society. Documents of Modern History. London, Edward Arnold, 1972. – xiii + 164 s. £ 1.05.

Som sine forgængere i serien *Documents of Modern History* har også denne antologi et bredt sigte. I et kildeudvalg på 150 sider tilsigter den at belyse væsentlige sider af samfundslivet i Elizabeth I's England. Efter en kort indledning, hvori der med brede, men – synes det – sikre strøg tegnes et omrids af det elizabethanske samfund, følger selve kildeudvalget (pp. 14–164), der er

disponeret i fem hovedafsnit: den sociale struktur, økonomiske forhold, den intellektuelle udvikling, religionen og endelig regering og administration. Hvert enkelt tekstuddrag er forsynet med en lille indledning, der kort opridser stykkets baggrund, hvilket er særdeles nyttigt; men ofte angives det tillige, hvorledes udgiverne mener, teksten skal forstås, hvilket synes mindre hensigtsmæssigt. Alle tekster er omsat til moderne engelsk. – Der findes en beskeden litteraturliste, mens der mangler register.

Det er ubestrideligt, at denne antologi er underholdende læsning. Udgiverne har i denne henseende haft en heldig hånd, og de har tilsyneladende ikke sparet nogen anstrengelse for at samle de mest forskelligartede og fængslende tekster. Gribende er således særkebiskop Grindal's modige brev til dronningen i december 1576 (pp. 125 f.), hvori han afslog at indlede den beordrede forfølgelse af de presbyterianske prædikanter; dette brev førte til hans afsættelse. Tankevækkende er også Thomas Hobbes' teorier om universiteterne som arbejdssteder for de radikale bevægelser (pp. 82 f.). Tilsammen udgør disse tekster en broget mangfoldighed, der tegner et farverigt, men noget kalejdoskopisk billede af tiden.

I sit hele oplæg og sin fremtræden sigter antologien på »den dannede almenhed«. Med henblik herpå er den velegnet på grund af den pædagogiske opbygning og det underholdende tekstudvalg. I den højere undervisning synes den dog næppe at kunne finde anvendelse; det vide sigte og den begrænsede plads har tvunget udgiverne til en så kraftig beskæring af teksterne, at de næppe med held kan anvendes i en avanceret undervisning. Det manglende register, det moderniserede sprog og »bruganvisningen« til hvert enkelt tekststykke reducerer ligeledes anvendelsesmulighederne i denne henseende, og selv på alment plan begrænser den kraftige redigering nok læsernes muligheder for at nå den umiddelbare kontakt med fortiden, som var tilsigtet. Det er med megen ret, at denne antologi i forlagsreklamen betegnes som "a menue of Elizabethan delights". – Som det ofte er tilfældet, således også her: de lækre specialiteter skærper appetitten, mens sulten må stilles med noget mere substantielt.

Knud J. V. Jespersen

G. R. Elton: Reform and Renewal. Cromwell and the Common Weal. Cambr. U.P. 1973. x + 175 s. £ 2.90 indb. £ 1.20 paperback.

Professor Eltons langvarige og intense beskæftigelse med Thomas Cromwell er velkendt og respekteret. Denne bog føjer sig ind i den lange række af Eltons Cromwell-studier – dog med det særlige kendetæknende, at det nu – ifølge hans eget udsagn – er sidste gang, han tager Cromwell op til behandling i en større sammenhæng. Det har været Eltons langsigtede mål at undersøge tre sider af Cromwells virke, nemlig "the ruler of the state, the chief of the police, and the promotor of reform" (p. vii). De to førstnævnte sider har han behandlet i de to monografier *The Tudor Revolution in Government* (1953), og *Policy and Police* (1972). Den sidstnævnte er emnet for denne bog.

Den indledende forskningsdiskussion, der tager sit udgangspunkt i W. Gor-

don Zeevelds banebrydende værk fra 1948, *Foundations of Tudor Policy*, munder ud i en konstatering af, at de relativt få behandlinger af "commonwealth"-bevægelsen under Henrik VIII og Edward VI fra Zeeveld og fremefter forsummer at undersøge, hvorvidt og hvorledes denne bevægelses teoretiske indhold blev omsat i praktisk politik. Dermed er bogens præcise formål angivet: at undersøge, hvorledes Cromwell søgte i praksis at udmønte de reformtanker, der fostredes i den kreds af intellektuelle, der omgav ham.

I de første kapitler tegnes en kort biografisk skitse af Cromwell, hvori han karakteriseres som en mand, der uden nogen formel uddannelse færdedes hjemmevant i de intellektuelles verden, ligesom han fremstilles som en »via media«-mand (p. 50). Derefter analyseres den kreds af sociale reformatorer, som Cromwell tilsyneladende øvede en magnetisk tiltrækning på. Elton konstaterer, at der til stadighed foregik en fordomsfri meningsudveksling om sociale og økonomiske spørgsmål mellem denne kreds og Cromwell, hvilket resulterede i et veritabelt cromwell'sk reformprogram. I kap. 4 behandles det instrument, som Cromwell benyttede i forsøget på at føre reformerne ud i livet: parlamentet og lovgivningen. Man følger, hvorledes reformforslagene omhyggeligt blev tilrettelagt, så der var en rimelig mulighed for at få dem igennem. Af særlig værdi er det, at Elton her søger at flette lovforslag af privat proveniens ud fra dem, der skyldtes regeringsinitiativ. Derved tegnes konturerne af Cromwells reformpolitik betydeligt klarere end hidtil.

Efter en omhyggelig undersøgelse af, hvilke dele af reformprogrammet, der udmøntedes i praktisk lovgivning, får man i det afsluttende kapitel Eltons endelige bedømmelse af Cromwell og hans virke som social reformator. I konsekvens af den forudgående undersøgelse karakteriseres Cromwell som en begavet pragmatiker, der i enestående grad forstod at udvælge de dele af sine intellektuelle »bagmænds« ikke altid lige virkelighedsnære reformprogrammer, der med held kunne udmøntes i praktiske reformer af ganske radikal art, uden at dette i det ydre fremstod som en revolution. "Continuity and law were the wisely chosen poles, which carried the banner inscribed reform and renewal" (p. 160) – Cromwell forstod kort sagt som få det muliges vanskelige kunst. Med denne undersøgelse skabes der en klar forbindelse mellem de forskningsmæssigt velbelyste "commonwealth"-folk og den omdebatterede Thomas Cromwells sociale og økonomiske politik. Der kastes på denne måde også et sidelys ind over andre sider af debatten om Englands historie i reformationsåret, herunder især trekantforholdet konge – parlament – Cromwell, hvor Elton giver den gamle tese om parlamentet som kongens lydige redskab dødsstødet.

En omtale af Eltons sidste Cromwell-bog bør ikke slutes uden nogle bemærkninger om den elton'ske Cromwell-figur, der visse har undergået nogle forandringer i løbet af sin 25-årige eksistens. Sammenligner vi den Cromwell, Elton præsenterede for os omkring 1950, med det portræt, der tegnes i denne bog, er der iøjnefaldende forskelle: det er ikke blot portrættets nuancer, der er ændret; men også visse grundlæggende linier er tegnet om. 1950ernes revolutionære bureaukrat med det fast strukturerede program er afløst af en mere menneskelig Cromwell, der tror på den gyldne middelvejs politik og er i besiddelse af en højtudviklet sans for det muliges kunst. – Det sidste portræt

er ikke det mindst troværdige. Elton erkender selv og vedstår sig denne glidning som et resultat af sine studier (– og formentlig under indtryk af de heftige sammenstød med G. L. Harriss og P. H. Williams i *Past and Present*, 1963–65). Een ting fastholder han dog, formentlig med rette: Cromwells “central position in the history of his time, the history of the Tudor century, and the history of England” (p. vii).

Knud J. V. Jespersen

Alison Gilbert Olson: Anglo-American Politics 1660–1775. The Relationship between Parties in England and the Colonial America. Clarendon Press: Oxford University Press, 1973. xiii + 192 s. £ 3,50.

‘Anglo-American Politics 1660–1775’ er en bog af beskedent omfang, men om et omfattende emne. Forfatteren har stillet sig det spørgsmål, hvad selve eksistensen af et britisk imperium betød for den politiske – og hér navnlig den partipolitiske – udvikling i moderlandet og i de enkelte kolonier i det 17. og det 18. århundrede; og det er – forståeligt nok – hendes håb, at bogen vil vise sig at være af værdi også for historikere, der beskæftiger sig med tilsvarende problemer i nyere tid.

Forfatteren har kunnet bygge på en meget righoldig litteratur omfattende såvel Englands som koloniernes historie. Denne forskning udmærker sig ved et betydeligt antal detailundersøgelser af institutioner, problemer og enkeltpersoner. Som så megen anden ‘imperiallitteratur’ præges den dog samtidig af en vis geografisk betonet snæverhed, idet den enkelte koloni ofte er blevet behandlet mere eller mindre isoleret fra de øvrige, ligesom søgelyset hyppigt har været rettet mod enten den engelske eller den amerikanske side af det udvalgte problem. Bogens synkrone behandling af de politiske forhold i London og i de enkelte kolonier har derfor selvstændig værdi.

I årene 1660 til 1775 knyttes de økonomiske og politiske bånd imellem England og kolonierne stedse tættere; og forfatteren argumenterer for, at dannelsen af partilignende interessegrupper på begge sider af Atlanten afspejler denne udvikling. Hun betragter perioden frem til afslutningen af den spanske arvefølgekrig som en fase præget af en voksende kontakt imellem det engelske kabinet og den engelske opposition med tilsvarende grupper i Amerika. Denne politiske balance blev sprængt med Tory-partiets fald; og Whig-suprematiets stort set uimodsagte opfattelse af koloniernes rolle i imperiet skabte derpå grundlaget for den voksende anti-britiske holdning i de forskellige assemblies.

Bogen er velskrevet og letlæst. Dens brugsværdi svækkes dog i nogen grad af, at forfatteren ikke har forsynet den med en materialeoversigt. Dette savn bliver ikke mindre føleligt, når forfatteren i noterne blot refererer til andre forfatters efternavne – især ikke når dette er Smith eller Brown. Der er imidlertid næppe tvivl om, at selve den synsvinkel, forfatteren argumenterer for at anlægge på forholdet mellem England og kolonierne, vil vise sig relevant. For en ikke-specialist efterlader bogen dog det indtryk, at thesen endnu er baseret på et ret begrænset materiale, især for den sidste halvdel af periodens vedkommende. Forfatteren er imidlertid selv vidende om dette forhold, idet

hun i indledningen fremhæver, at 'this book is meant as a suggestive essay, not a definitive study'; og nærværende anmelder kan kun tiltræde denne karakteristik.

Ole Feldbæk

M. S. Anderson: The Great Powers and the Near East 1774–1923. Documents of Modern History, general editors: A. G. Dickens og Alan Davies. London, Edward Arnold, 1970. Paperback udg. 90 p., indb. udg. £ 1.80.

Den britiske historiker M. S. Anderson's udvalg af kildetekster til belysning af det orientalske spørgsmåls udvikling fra Kutchuk-Kainardji- til Lausannetraktaten må, selv om det ikke direkte fremgår af publikationen, ses som et supplement til samme forfatters nyttige oversigtsværk fra 1966: "The Eastern Question 1774–1923, A Study in International Relations" (Macmillan, London). Det er her, man må finde den baggrundsviden til dokumenterne, som kildesamlingens ultrakorte indledning næppe giver, ligesom man her kan finde det kortmateriale, den så udpræget savner.

Samlingens begrænsede rammer stillet overfor emnets mangfoldighed har medført stramme udvælgelseskriterier. Anderson har valgt at koncentrere sig om de europæiske stormagters holdning til problemerne omkring den gradvise opløsning af det Ottomanske Rige og om deres indbyrdes konflikter i den anledning. Det medfører en uundgåelig overvægt i materialet af traktater, erklæringer, protokoller og diplomatisk korrespondance. Herudover har Anderson fundet plads til et par beskrivelser af bestræbelser for at reformere det tyrkiske samfund, samt til nogle dokumenter til belysning af de former, den europæiske økonomiske penetration af området kunne tage – for eksempel koncessionerne på bygning af Suezkanalen og Bagdadbanen.

Inden for de af forfatteren afstukne rammer virker udvalget rimeligt. Anderson viser her som i sin øvrige produktion et solidt greb om detaljerne og et usædvanligt godt kendskab til russisk materiale. Kommentaren til de enkelte dokumenter er gjort kort; de mere værdiladede er undertiden så sprogligt koncentrerede, at læseren efterlades i en mere mystificeret end oplyst tilstand: Som når det om Balfourekleringen om Palæstina fra 1917 hedder, at den "was inspired in part by genuine idealism but contained the seeds of much future trouble", (s. 164) eller om mamelukkerne, at de var "recruited largely from Georgian and Circassian slaves and distinguished by selfishness and factionalism" (s. 180).

Som samlingen er lagt an, er udvalget for snævert og dokumenterne for beklippede til at den er tilstrækkelig som hjælp i forskningsarbejde eller som udgangspunkt for metodiske øvelser. Det er som en nem adgangsmulighed til centrale aktstykker i det orientalske spørgsmål og som et glimrende hjælpemiddel i undervisningen at bogen har sin værdi.

Jørgen Sevaldsen

J. N. Westwood: Endurance and Endeavour: Russian History 1812–1917. Oxford, at the University Press, 1972. – 472 s. £ 2.50 (paperb.).

Forfatteren, der gennem mange år har beskæftiget sig med Ruslands historie, har meget naturligt valgt oktoberrevolutionen som skel i sin fremstilling af det moderne Ruslands historie. Hans periodeopdeling sigter netop mod den strukturerende af landets udvikling, som afspejles i værkets titel; hans hovedanliggende har været at besvare spørgsmålet: Hvorfor lod radikale og gennemgribende reformer af landets sociale liv sig ikke gennemføre trods de progressive og revolutionære kræfters anstrengelser før 1917 og trods de reformer, czarregimet blev tvunget til at gennemføre? Forfatteren, der af princip synes at foretrække at lade kendsgerningerne tale for sig selv, er dog meget karrig, hvad angår konklusioner. Han har præsenteret et livligt og indgående billede af Ruslands og USSR.s historiske udvikling, men væsentlige elementer savnes helt eller antydes blot, navnlig i værkets første del (indtil 1917).

Rusland var allerede ved midten af 1800-tallet og endnu mere efter revolutionen 1905 socialt og politisk retarderet. Forf. betoner i sin beskrivelse af reformerne efter Krimkrigen og navnlig af Stolypins reformer efter krigen blot ikke de sociale problemers alternative karakter: alt eller intet. Skønt tvunget til reformer valgte czarstyret at begrænse dem mest muligt og så vidt muligt at undgå at anfægte samfundets grundlæggende, sociale struktur. Denne tendens er mest iøjnefaldende i Stolypins reformer, der i sidste instans helt mislykkedes, skønt de tog sigte på at fremskynde kapitalismens udvikling i Rusland; bøndernes forhold blev ikke forbedret, og Stolypin opnåede kun at skærpe de sociale spændinger. Hans upopularitet var almen; den brede befolkning og de progressive elementer anså ham for konservativ, og højaristokratiet ved hoffet betragtede ham som talsmand for farlige ændringer.

Fremdeles burde i anmelderens øjne det russiske statsstyres karakteristiske blanding af absolut monarki af militær-feudal støbning, kapitalisme og bourgeoisie have været analyseret mere udførligt. Czarregimets militært-feudale imperialism var jo et monster i det 20. århundredes Europa; dets svagheder, som krigene blot forøgede, beseglede dets skæbne og resulterede i februarrevolutionen 1917. Der burde nok have været lagt større vægt på bourgeoisiets svagheder; det var ikke i stand til at sætte sig i besiddelse af statsapparatet eller til at udøve magten alene; og det havde fra første færd ingen militær magt til rådighed, men dets ydre autoritet afhang helt af den holdning, arbejder- og soldaterrådernes delegater indtog.

I bogens anden halvdel, der behandler USSR efter 1917 (og som iøvrigt er en revideret og udvidet version af forfatterens tidligere bog »Russia to 1964« (1966)), har han derimod efter anmelderens mening givet en mere udtømmende analyse af magtmekanismen og dens udvikling. Forf. ser klart den organiske forbindelse, der forbinder Bolchevikpartiet med de russiske, revolutionære bevægelser i det 19. og tidlige 20. århundrede. Han er helt på det rene med det tragiske dilemma, oktoberrevolutionens ledere stod overfor straks ved magtovertagelsen: enten at give afkald på deres magt (med den dermed forbundne risiko) eller at betale magten ved at prisgive selve det ideelle mål for deres anstrengelser (s. 246). Det tilbagestående Ruslands fortid blev det ny-

skabte Sovjets egentlige byrde. Under iværksættelsen af det store sociale eksperiment overtog den nye statsmagt på næsten alle felter det brutale og håndfaste czarstyres metoder og instrumenter; det gælder specielt dens autoritet overfor befolkningen, det politiske forhold til de nationale mindretal og kulturpolitikken. Arhundreders brutale bureaukrati og national undertrykkelse udelukkede efter 1917 grundlæggende reformer, og i forf.s. øjne repræsenterer USSR stadig et stort anlagt, socialt eksperiment, hvis videre udviklingsretning blot fortoner sig i det uvisse. Fremstillingen af Sovjets udenrigspolitik begrænses derimod til det nødtørftigste; der levnes ingen plads til Teheran- og Yalta-konferencerne eller til en tilbunds gående analyse af Potsdamkonferencen.

J. N. Westwoods bog er sober og objektiv, og den repræsenterer en stimulerende og velgennemtænkt plan. Forf. er fuldt fortrolig med al relevant, engelsksproget litteratur, hvorimod han kun i begrænset omfang benytter russiske fremstillinger. Enkelte unøjagtigheder har sneget sig ind (det gælder fremstillingen af decemberoprøret (s. 34 f.), oplysningerne om Warszawa universitet (s. 124) og kortene (nr. 3-4), men de er helt uden betydning i forhold til det omfattende materiale, forf. har mestret, og hans bogs tankeindhold.

Em. Halicz

E. Bradford Burns: A History of Brazil. New York & London. Columbia University Press, 1970. – XIV, 449 s., ill.

Hovedvægten i Bradford Burns' bog er lagt på tiden efter uafhængigheden. Af de ca. 400 sider tekst omhandler de 100 den pre-cabraliske (: pre-colombianske) periode og kolonitiden indtil omkr. år 1800.

Hvor det drejer sig om beskrivelsen af udviklingen i primitive samfund, hvor »udviklingen« er svær at få øje på, kommer historikeren ofte til at forholde sig noget famlende over for sit stof. Han må hente hjælp hos etnologerne og til dels antropologerne. Dette spores også hos Bradford Burns. Også kolonitiden fremtræder som en beskrivelse af en række successive kulturtilstande snarere end en kronologisk fixeret begivenhedsrække med de sociale, økonomiske og kulturhistoriske forudsætninger, der kunne tænkes i denne forbindelse. Problemet er ikke ukendt for den historiker, der beskæftiger sig med kolonihistorien i områder præget af statiske eller semi-statiske samfund. I virkeligheden var Brasilien indtil det første årti af det 19. årh. en søvnløs kolos, hvor livet i dette kæmpemæssige koloniriges befolkede områder var præget af selvtilstrækkelig ro. Denne mangel på en markeret udvikling præger i nogen grad B. B.s fremstilling selvom han skriver friskt og »pædagogisk«. Man fornemmer at han ikke føler sig rigtigt hjemme, førend den portugisiske kongefamilie under engelsk escorte lander i Brasilien og dermed gør den tidligere koloni til hovedlandet. Forfatterens beskrivelse af Brasiliens sociale, økonomiske, institutionelle, religiøse, folkloristiske, med andre ord almenkulturelle forhold viger nu i stigende grad for en analyse af den historiske udvikling, og hvor han før var henvist til at skrive på en metode, kan han nu lettere bringe den rent historiske teknik i anvendelse og fastholde forhold og begivenheder ligesom mere vedkommende.

Problematisk er det at skulle skrive en sådan totalhistorie. Det kræver af historikeren, at han ikke blot er godt inde i begivenhedshistorien, men også har et godt materialekendskab, når det strukturhistoriske underlag skal støbes. Bradford Burns, der i latinamerikansk historiografi er en respekteret skikkelse, klarer opgaven mere end udmærket. Hvad man kan indvende mod hans gennemgang af Brasiliens historie er, at han næsten er alt for venlig. Sagen er jo den, at en syntetisk fremstilling som den foreliggende fra et anmeldersynspunkt er langt mere interessant, hvis den fremlægger problemerne på en ny og dristig måde eller hvis den er bygget op omkring et metodisk, pædagogisk (mere klodset udtrykt: et dannelsesmotiveret) eller historieteoretisk sigte. Det gør B. B. ikke. Han har bestræbt sig på at dele sol og vind lige; at harmonisere fortolkningerne med henblik på at skabe en så afbalanceret og ukritisabel eller snarere en så »redelig« historie som muligt. Derved får man kun antydningvis et begreb om de voldsomme stridigheder, der har udspillet sig i brasiliansk historiografi, og som i ikke få tilfælde er kommet op på politisk plan.

Ved at forlige de stridende synspunkter kommer han selv til i nogen grad at svæve over vandene. Ønsker man at søge ned under den oprørte overflade får man gode henvisninger i den kommenterede bibliografi, og må stille sig tilfreds med det, selv om man der ganske savner litteratur på fransk, tysk og spansk. Hvorfor har han ikke den med?

Mangler vil man altid kunne påpege i et værk af denne art. Personligt savnes jeg at få noget mere at vide om latifundismen og om raceblandingen. Hvad det sidste angår kan forfatteren ganske vist under henvisning til Mörrer's 'Raceblandingens historia i Latinamerika' (A History of Race Mixture in Latin America) undskyldte sig med, at man på det punkt er overordentlig slet stillet i forskningsmæssig henseende, ja at man vel næppe nok har formuleret indholdet og problemstillingerne i den disciplin, man kalder racehistorie endnu.

Bradford Burns' A History of Brasil er alt i alt en anbefalings- og læseværdig grundbog, velegnet også til universitetsbrug, selvom forfatteren i nogen grad nægter os adgang til brasilhistorikerens værksted.

Bent Morillas

Scavenius-slægtens stamfader og to af dens mænd. (Udsendt i 400 nummerede eksemplarer i anledning af 175-året for slægtens besiddelse af Klintholm. 1973. – 88 s, ill. + en løst indlagt oversigt over Klintholm historie 1798–1973. – 11 s.).

Foruden den løst indlagte oversigt over Klintholm historie 1798–1973 indeholder dette jubilæumsskrift tre biografiske afhandlinger, forfattet af tre arkivfolk med adgang til privatarkiverne.

Finn H. Lauridsen har (pp. 7–46) skrevet om den mand, der regnes for Scavenius-slægtens grundlægger, Jacob Brønnum Scavenius (1749–1820). I en levende, bredt anlagt, undertiden anekdotisk form skildres denne nabobs færd fra den beskedne start i Alborg latinskole over tjenesten i Asiatick Kompagni til hans livsbanes højdepunkt som »klientekonge«. Det er lykkedes forfatteren at korrigerer visse data og kaste lys over nogle dunkle forhold; men i det interessante spørgsmål, hvorledes Scavenius erhvervede sine to tønder

guld ude i Indien, når han ikke stort længere end sine forgængere. – I bestræbelserne for at levendegøre skildringen er der løbet forfatteren nogle sproglige »tudser« i pennen (pp. 7, 8, 9, 13 og 25). Ingen af disse er direkte meningsforstyrrende, men virker irriterende på læseren.

Sigurd Rambusch har (pp. 47–66) beskæftiget sig med stamfaderens barnebarn, kultusminister i Estrups regering 1880–91, Jacob Scavenius (1838–1915). Dette arbejde, der understreger det urolige i Jacob Scavenius' personlighed, kaster desuden et interessant sidelys ind over forfatningskampen og Estrup, hvis forhold til Scavenius trods slægtskabet var særdeles formelt.

I Johan Hvidtfeldts sikkert tegnede rids af udenrigsminister Erik Scavenius (1877–1962) begrundes og videreføres den nyvurdering af Erik Scavenius' politik – især under den tyske besættelse – der i nogle år har været undervejs, og som nu har nået sit foreløbige højdepunkt i Viggo Sjøqvists store biografi. – Der lang vej mellem efterkrigsårenes hadske angreb på Scavenius' person og politik og Hvidtfeldts forsigtige konklusion (p. 88): »Ingen vil kunne nægte, at de to mænd – kongen og hans udenrigsminister – hovedaktørerne under to verdenskrige, havde ydet deres land store tjenester i de vanskelige år«.

Knud J. V. Jespersen

Gunilla Ingmar: Monopol på nyheter. Ekonomiska och politiska aspekter på svenska och internationella nyhetsbyråers verksamhet 1870–1919. Studia Historica Upsaliensia LII. Uppsala 1973. 240 s.

Nyhedsbureauerne spiller indirekte en betydningsfuld opinionsdannende rolle i det moderne samfund. Alligevel er deres virksomhed og struktur kun lidt udforsket. Gunnilla Ingmars disputats er et længe savnet bidrag til belysning af forholdet mellem de store europæiske nyhedsbureauer og et mindre nationalt nyhedsbureau – i dette tilfælde Svenska Telegrambyrå, det nuværende Tidningarnas Telegrambyrås forgænger.

Fremstillingen lægger hovedvægten på de økonomiske og politiske faktorer, der påvirkede nyhedsbureauernes virksomhed i perioden 1870–1919. I dette tidsrum udvikledes et samarbejde mellem de tre store europæiske nyhedsbureauer Havas i Paris, Reuter i London og Wolff i Berlin. Det kodificeredes fra 1870 i en række store kartelaftaler, der skabte det »monopol på nyheder«, der er bogens bærende tema. Skildringen af de internationale arbejdende nyhedsbureauer sættes i relation til den svenske nyhedsbureauvirksomhed under Første Verdenskrig og de krigsførende magters forsøg på politiske indgreb for at styre nyhedsudbuddet. Specielt analyserer Gunilla Ingmar den tyske pressepolitik under Bismarck og den tyske udenrigsledelses informationspolitik under Første Verdenskrig.

Disputatsen afslører, at det var de løbende driftsudgifter, først og fremmest i form af høje transmissionsafgifter, der drev de store europæiske bureauer sammen i kartelarbejdet – trods politiske modsætninger mellem deres respektive lande. Samarbejdet indebar, at de for at udelukke omkostningskrævende konkurrence opdelte det internationale nyhedsmarked mellem sig i territorier, hvorfra hvert bureau havde monopol på nyhedsdistribution. Nyhedsbureauer-

nes territorier sætter Gunilla Ingmar i relation til stormagternes interesse-sfærer i perioden. Det påvises, hvorledes de tre stormagtsbureauers dominans gav kartellet en imperialistisk karakter. De mindre nationale nyhedsbureauer indtog en absolut underordnet rolle i systemet.

Med udbruddet af Første Verdenskrig blev forbindelsen mellem de krigsførende parters nyhedsbureauer afbrudt. Da havde kartellet gennem næsten et halvt århundrede bestemt, på hvilke præmisser nyhedsformidlingen i Europa foregik. Det føles på denne baggrund ærgerligt, at disputatsen så konsekvent koncentrerer om nyhedsbureauernes virksomhed og udelader det formidlede nyhedsmateriale. Det kunne have været spændende at se, hvor direkte en sammenhæng der var mellem de skiftende politiske påvirkninger af nyhedsbureauerne og deres skiftende udformning af nyhedsmaterialet. Disputatsen er en såre fortjenstfuld udredning af senderstrukturen i perioden. Men der savnes en redegørelse for senderstrukturens indflydelse på indholdsstrukturen. Disputatsen vil blive endnu mere interessant, hvis den bliver fulgt op af en indholdsanalytisk studie af tidsperiodens nyhedsudbud.

Erik Lund

NYESTE TID

Lloyd George Family Letters 1885–1936. Edited by Kenneth O. Morgan. Published jointly by University of Wales Press and Oxford University Press, 1973. 227 s. £ 4.50.

Der er ingen mangel på materiale til belysning af Lloyd Georges politiske indsats i glansperioderne som radikal sociallovgiver før 1. verdenskrig og som premierminister mellem 1916 og 1922. Ej heller skorter det på vidnesbyrd – i dagsbogs- og memoireform – fra nære medarbejdere om hans personlighed og arbejdsmetoder. Når der stadig optræder et problem i britisk historiskrivning, der hedder »den egentlige Lloyd George« hænger det naturligvis dels sammen med, at denne dynamiske walisiske sagfører på så mange måder var utraditionel som britisk ledertype; men også med den sjældenhed, hvormed han ytrede sig fortroligt i skriftlig form. Han efterlod sig ingen dagbøger af betydning og meget lidt privat politisk korrespondance. The Lloyd George Papers i Beaverbrook Library i London indeholder fortrinsvis materiale fra kolleger og medarbejdere.

Det foreliggende udvalg af breve fra hans første hustru Margaret Lloyd Georges papirer, udgivet med kærlig og sikker hånd af professor Kenneth O. Morgan, retfærdiggøres derfor først og fremmest af, at vi her har Lloyd George selv på prent i en lang serie missiver til ægtefællen, der i lange perioder boede adskilt fra sin mand i hjemmet i Wales. Det kronologiske tyngdepunkt i samlingen ligger i Lloyd Georges tidlige karriere før 1902; forholdet mellem de to var i lange perioder herefter køligt, bortset fra, at de i Lloyd Georges ministerperioder oftere boede sammen i tjenesteboligerne i Downing Street og derfor ikke havde behov for at kommunikere skriftligt.

Det lidt særegne forhold mellem afsender og modtager af disse breve, sæt-

ter sit præg på indholdet. Skal det således tages som udtryk for den unge Lloyd Georges brændende ambitioner og énøjede karrierejag, at så mange breve handler om de fremragende taler, hvormed han knuste sine modstandere og det bifald, han høstede herfor hos sine meningsfæller – eller er der her tale om at skrive noget til hustruen, som han mener vil glæde hende at høre og som måske kan retfærdiggøre, at familielivet forsømmes på det politiske livs alter? Det er i hvert fald sandsynligt, at det har været for hustruens skyld, at Lloyd George i så mange breve beskæftiger sig med walisiske forhold.

Udgifveren betegner disse breve til familien som “essentially political rather than personal” (s. 9). Dette er rigtigt for så vidt som mange af dem handler om politik og viser noget om Lloyd Georges metoder i det politiske spil. Det kan derimod ikke siges, at de bidrager så forfærdeligt meget – og slet intet afgørende nyt – til forståelsen af periodens vigtigste politiske begivenheder. De skal læses som fascinerende menneskelige dokumenter; som vidnesbyrd om Lloyd Georges tidlige bestræbelser for at beherske det politiske håndværk i alle detaljer og hans bevidsthed om at være noget usædvanligt: “Everybody very civil to me as they would be to a dangerous wild animal whom they fear and perhaps just a little admire for its suppleness and strength” skrev han efter et besøg på Balmoral i 1911 (s. 159). Vilddyret blev dog i sidste ende tæmmet af de konservative. Regeringssamarbejdet fra 1916 sled politisk mest på Lloyd George, og i 1922, da de konservative besluttede at afbryde samarbejdet, stod han i en politisk isolation, han aldrig senere slap ud af. Den udbrændthed, som lyser ud af brevene fra dette tidspunkt, står i stærk kontrast til førkrigstidens energiske optimisme:

“I lunched with Bonar today”, skrev han nogle uger før de konservative dannede regering under Bonar Law, “He cheered me up as usual by telling me I looked very much older than he did and as to the political situation it was so bad as to be quite irretrievable. I don’t like the outlook and I am not clear what to do I am worried and unhappy” (s. 196). Han genvandt sin optimisme og sin iderigdom, men aldrig den politiske magt.

Jørgen Sevaldsen

Ian H. Nish: Alliance in Decline. A Study in Anglo-Japanese Relations 1908–1923. University of London, Historical Studies XXXIII. London, The Athlone Press, 1972. xii + 424 s., 3 kort. £ 7.50.

Bogen kan betragtes som en direkte fortsættelse af forfatterens tidligere studie over den engelsk-japanske traktat fra 1902 (anmeldt i HT 12 III, s. 346 f), og den følger i sin disposition og metode nøje linierne fra den første bog. Til sammen danner de to bøger en studie over denne alliances opståen, udvikling og afslutning.

Forfatteren påpeger, at udenrigspolitikens vilkår gradvis ændrede sig bl. a. som følge af, at kommunikationerne blev hurtigere, og at de to lande – især Japan – blev mere afhængige af den offentlige mening og af pressen. Forfatteren gør dog ikke i fremstillingen megen brug af dette synspunkt, og hans kildemateriale er næsten udelukkende de diplomatiske korrespondancer og andre officielle akter.

Vigtigere at holde sig for øje er det, at de politiske vilkår for alliancen æn-

dredes grundlæggende. Da alliancen blev dannet, var den overvejende et anliggende alene mellem de to parter, og den vedkom kun i ringe grad deres forhold til andre lande. To afgørende forhold kom imidlertid til at præge alliancens senere år. Det første var, at England kun ved fortsatte indrømmelser var i stand til at influere på Japans adfærd. Det andet, at hensynet til andre lande kom til at spille en voksende rolle for begge alliancepartnere. Her var navnlig USA's holdning af stor betydning, men for Englands vedkommende spillede hensynet til dominions efterhånden en ikke ringe rolle.

Forfatteren viser, at disse forhold virkede ind under forhandlingerne om fornyelsen af alliancen i 1911. De blev imidlertid kraftigt accentueret af den første verdenskrig. For England var det ganske klart, at det ikke alene kunne klare de tyske styrker i Kina og i Stillehavet, og en japansk støtte var derfor nødvendig. På den anden side var det også ønskeligt, at der blev lagt begrænsninger på den japanske støtte, navnlig af hensyn til engelske interesser i Kina. Japan var villig til at yde støtte, men ikke til at underkaste sig de af England foreslåede begrænsninger. Dette var den første større krise i forholdet mellem de to allierede, og den analyseres på forbilledlig måde i bogen. Forfatteren behandler også en række andre konflikter mellem de to lande under krigen, og han har utvivlsomt ret i at forklare den engelske politik ved, at England var ude af stand til at modstå japanske ambitioner vedrørende Kina og de tyske Stillehavsoer, hvorfor den bedste kurs for England var at anerkende de japanske krav under forudsætning af, at de ikke greb ind i væsentligere engelske interesser i Kina eller Indien (s. 208).

Efter 1917 – med USA's indtræden i krigen – og endnu mere efter krigens afslutning var det klart, at alliancen mistede en væsentlig del af sin interesse for begge parter. Den var ganske enkelt ikke et så velegnet udenrigspolitisk instrument, som den tidligere havde været, fordi parterne nu i langt højere grad måtte vurdere alliancen i forhold til deres interesser over for andre lande.

Forfatteren er naturligvis klar over disse forhold, og han analyserer alliancen i forhold til Folkeforbundet, USA, Kina og dominions. Alligevel må det siges, at hans behandling af alliancens afslutning virker knapt så tilfredsstillende som de foregående afsnit. Dette skyldes utvivlsomt for en del den valgte analysemetode – den detaljerede, kronologisk opstillede undersøgelse af diplomatiske hændelsesforløb – der har en tendens til at tilsløre mere strukturelle ændringer i det internationale system.

Som helhed betragtet er bogen dog en meget grundig og værdifuld undersøgelse, som navnlig for perioden mellem 1911 og 1917 fremlægger et væld af væsentlige iagttagelser om de to landes udenrigspolitik. Sammen med forfatterens tidligere studie vil den for lang tid være standardværket om den engelsk-japanske alliance.

Niels Amstrup

The Russian Revolution. A CBC Legacy book. New York, Macmillan 1967. 248 s. \$ 9.95.

Denne bog må formodes at sigte på et købedygtigt publikum af ikke-faghistorikere. Den indeholder korte essays om den russiske revolutionære tradition, skrevet af kendte angelsaksiske historikere og politologer: Adam Ulam om po-

pulisterne, Leonard Schapiro om mensjevnikkerne, Walter Laqueur om Trockij, Joel Carmichael om Kerenskij og Bertram D. Wolfe om Lenin. Efter hvert af disse essays på hver en snes sider kommer der et uddrag af et samtidigt skrift om forholdene i Rusland (der citeres fra Černyševskij, Trockij, Bruce Lockhart, Suchanov og John Reed), uden at man altid er i stand til at se sammenhængen mellem essay og uddrag. Således efterfølges Schapiros essay om mensjevnikkerne af et uddrag fra Trockijs bog om den russiske revolution, der behandler zar Nikolaj II og det russiske monarkis sidste år; Laqueurs skitse af Trockij efterfølges af uddrag fra Bruce Lockharts erindringer om Kerenskij, mens Carmichaels essay om Kerenskij til gengæld efterfølges af en beskrivelse af Lenins hjemkomst til Petrograd, taget fra Suchanovs revolutionsdagbog. Efter hvert af de fem afsnit sluttes der af med ca. 20 sider fotografier. Der skal desuden findes en grammofonplade udsendt i tilknytning til bogen, hvorpå man bl. a. kan høre Lenins stemme.

Bogen er usædvanlig derved, at ingen er opført som redaktør af værket. Af dens ca. 250 sider optager fotografierne små 100 sider, bl. a. fordi der er ødslet fantastisk med pladsen til de ofte meget små billeder. Selv om de enkelte essays så absolut er læseværdige, og selv om adskillige af billederne ligeledes er yderst seværdige, må hovedindtrykket dog blive, at prisen står i et grelt misforhold til det udbytte, bogen giver. Efter hele sit udstyr at dømme (indbinding i rødt stof med gulddekoration på bindets forside) har bogen været tænkt som en gavebog. For ikke-fagfolk er den imidlertid forsynet med alt for få forklarende kommentarer til teksterne.

Bent Jensen

Osteuropa-Handbuch Sowjetunion: Aussenpolitik I. 1917–1955. Hrsgg. v. Dietrich Geyer u. a. Köln–Wien, Böhlau, 1972. XII, 618 s. DM 68,-.

Værket indgår i en endnu ikke afsluttet serie håndbøger om de østeuropæiske landes historie og samfundsforhold, udarbejdet af Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung med tyngdepunkt i Østeuropa-institutet ved universitetet i Tübingen. Hidtil er der bl. a. udkommet værker om det sovjetiske økonomiske system og dets historiske udvikling, om Polen og om de traktater og overenskomster, Sovjetunionen har været delagtig i i perioden 1917–1967. Det foreliggende bind dækker – som angivet i titlen – perioden op til og med sen-Stalinismen, og det er planen, at et videregående værk skal føre emnet helt op til nutiden. Disse to bind skal tilsammen udgøre en helhed og forudsætter også hinanden på den måde, at bind II vil komme til at indeholde et samlet register for begge bind. Ja, i virkeligheden er samtlige seriens værker fra udgiverens side ment som et samlet hele, hvilket også det foreliggende bind demonstrerer ved hyppige henvisninger til seriens øvrige håndbøger.

Det har været udgiverens formål at orientere om emnet på »videnskabeligt pålidelig« måde (forordet), og man mener at have set et behov herfor i den nuværende verdenspolitiske situation. Denne noget kryptiske formulering skal formentlig forstås på baggrund af de lidenskabelige indenrigspolitiske kontroverser, som den vesttyske regerings øst-politik i de seneste år har givet anled-

ning til, og hvor netop ikke mindst historiske analogier fra de tysk-sovjetiske relationer er blevet påberåbt og anvendt i politisk øjemed.

Som en helt naturlig konsekvens af den overvældende litteratur om emnet (Andreas Hillgruber, en af medarbejderne, siger således om sit afsnit: Sovjet-udenrigspolitik under Den II Verdenskrig, at litteraturen alene om dette deltema nu selv for en specialist er næsten uoverskuelig) har et kollektiv, bestående af historikere, politologer og videnskabsmænd fra beslægtede discipliner givet sig i kast med opgaven. En lige så naturlig følge heraf har været, at de enkelte bidragsyders egne vurderinger træder frem i de forskellige afsnit, idet redaktøren ikke har set det som sin opgave at nå frem til nogen form for samstemmighed. Man skal dog ikke forvente at finde de helt store udsving i grundsynspunkterne. Karakteristisk for mange af bidragene er i øvrigt en vidtgående accept af synspunkter, som sovjetiske historikere i årevis har fremført, men som det var vanskeligt at vinde gehør for under Den kolde krigs periode.

I følge forordet henvender bogen sig ikke alene til videnskabelige specialister og udenrigspolitiske eksperter. Man har dog på den anden side ikke af hensyn til dette bredere sigte villet undlade at informere om den internationale forsknings nuværende stade. Denne indstilling synes at have ført til en art kompromis, således at der ikke er blevet plads for egentlige forskningsoversigter, men blot knapt kommenterede litteraturhenvisninger, som i øvrigt er blevet henvist til noteapparatet. I selve fremstillingens tekst er der kun sporadisk en egentlig diskussion af divergerende synspunkter i forskningen. Det er ærgeligt at det store arbejde, der er nedlagt i værket, ikke har sat sig spor i form af egentlige, sammenhængende forskningsoversigter, for de forskellige bidragsydere har jo anvendt såvel den nyeste sovjetiske/østeuropæiske som den nyeste vestlige litteratur. Måske hænger dette forhold sammen med, at flere af kollektivets medlemmer i leksikonet *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft* – hvortil der ofte henvises – har lavet sådanne forskningsoversigter. Det er et spørgsmål, om man ikke ved også at have sigtet på grupper uden for de videnskabeligt interesserede og de udenrigspolitiske eksperter har sat sig mellem to stole. Både på grund af sit omfang, sin pris og den anvendte videnskabelige jargon er det usandsynligt, at værket vil blive en håndbog for en bredere kreds. De mange noter irriterer ikke-eksperter, men samme noter er som omtalt utilstrækkelige til helt at tilfredsstille eksperterne.

Værket er disponeret således, at perioden op til Den II verdenskrig er behandlet kronologisk, mens perioden efter verdenskrigen som følge af den sovjetiske udenrigspolitik globale dimensioner er blevet behandlet mere differentieret. Der er i disse sidste afsnit anlagt regionale og systematiske synspunkter på stoffet. Som indledning til de forskellige perioders behandling har udgiveren, Dietrich Geyer, redegjort for de teoretiske og metodologiske problemer, som studiet af sovjetisk udenrigspolitik gennem tiden har givet anledning til.

Det siger sig selv, at niveauet i en fremstilling, fremgået af så mange forfattere, ikke kan blive helt jævnt. Fremhæves må især Dietrich Geysers indledende afsnit om de teoretiske spørgsmål, hvor bl. a. grundlæggende problemer som sovjetisk udenrigspolitik historiske baggrund og den russiske uden-

rigspolitikens tradition, de bolsjevikiske teorier om verdensrevolutionen og forholdet mellem inden- og udenrigspolitik tages op til kyndig behandling. Ja, Geyers behandling er så suveræn, at det undertiden er noget af en anti-klimaks, når man senere får nogle af de samme problemer diskuteret i de kronologiske afsnit.

De ovenfor anførte kritiske bemærkninger må dog ikke forlede til at tro, at der ikke med denne bog er tale om et meget fornemt bidrag til emnet sovjetisk udenrigspolitik. Kendskabet til litteratur, både fremstillinger og kilde-samlinger, er imponerende. I så heenseende er det sikkert en fordel, at forfatterne er tyske. Tyske sovjeteksperter orienterer sig med selvfølgelighed også i angelsachsisk og fransk litteratur (foruden naturligvis den østeuropæiske). Angelsachsiske historikere føler ikke altid samme forpligtelse til at have kendskab til tysksproget litteratur.

Til sidst et hjertesuk: de sovjetisk-skandinaviske relationer er så godt som uomtalte, og dette kan ikke, som det ellers så ofte er tilfældet, skyldes manglende sprogkunderskaber. Der findes faktisk en del sovjetisk litteratur om dette emne.

Bent Jensen

Per Maurseth: Fra Moskva-teser til Kristiania-forslag. Det norske Arbeiderparti og Komintern fra 1921 til februar 1923. Oslo, Pax Forlag, 1972. 216 s. N. kr. 34.00.

Knut Langfeldt: Moskva-tesene i norsk politikk. Oslo, Universitetsforlaget, 1972, 2. oplag. 159 s.

Per Maurseths bog er en stort set uændret udgave af en magisterafhandling fra 1958, og det bærer den, som forfatteren selv bemærker i forordet, præg af. Dels er den nyere litteratur om den internationale kommunistiske bevægelse i begyndelse af 1920'erne ikke taget i betragtning, og dels er forskellige forsøg på at inddrage politologiske og sociologiske betragtningsemåler mindre vellykkede, og de virker dårligt integrerede i afhandlingen. Endelig savnes en dyberegående analyse af den sociale og økonomiske udvikling i Norge, et forhold, som forfatteren næppe kan lastes for, da en sådan analyse ikke forelå ved affattelsen af afhandlingen.

Ikke desto mindre er både emnet og bogen meget spændende, til tider fascinerende læsning. Selv om Maurseth har været henvist til stort set kun at benytte trykt materiale, får han afdækket mange spændingsforhold, der gjorde sig gældende i det norske Arbeiderparti (DNA) i perioden fra den forbeholdne accept af Kominterns 21 optagelsesbetingelser i 1921 til det såkaldte Kristiania-forslag fra 1923, der blev udgangspunktet for partifertallets brud med Komintern et årstid senere. Modsætningerne bevægede sig stort set inden for to områder. For det første var der i Norge, som blandt de fleste andre medlemmer af Komintern, et spændingsforhold mellem på den ene side hensynet til de politiske linjer der blev fastlagt af Internationalen på dens kongresser og mellem disse af eksekutivkomiteen og på den anden side den sociale og politiske udvikling i det enkelte land. Internationalens strategi og taktik blev fast-

lagt som generelle handlingslinjer for alle tilsluttede partier, ofte under betydelig hensyntagen til behovet for at konsolidere udviklingen i Sovjetunionen i de første vanskelige år efter revolutionen 1917. Specielt den nationale virkeliggørelse af enhedsfronttaktikken fra 1921 blev et stort stridspunkt. Denne taktik blev fastlagt i erkendelse af at arbejderklassen i begyndelsen af 1920'erne var i defensiven i klassekampen, og at der ikke kunne forventes et revolutionært opsving i den kapitalistiske kriseperiode. I Norge blev fortolkningsstriden et spørgsmål om, hvor bredt, d.v.s. hvor langt til højre, der skulle samarbejdes for at forsvare arbejderklassens umiddelbare interesser over for angreb fra arbejdsgivere og statsmagt.

Her blev det andet modsætningsforhold akut. DNA havde udviklet sig til en revolutionær organisation gennem en alliance mellem vidt forskellige grupper og ideologier, der var blevet bragt sammen i 1918. Alliancens væsentligste sammenholdskraft var modstanden mod den socialdemokratiske reformisme og ikke enigheden om et revolutionært alternativt indhold. Det var ikke et kommunistisk avantgardeparti, baseret på individuelt medlemskab og demokratisk centralisme, der blev skabt, men et masseparti med kollektivt medlemskab uden større kvalifikationskrav til det enkelte medlem. Den dominerende gruppe og faglige basis var af syndikalistisk observans, mens den mere kommunistisk orienterede gruppe havde sin basis i ungdomsforbundet og blandt nogle af de intellektuelle. Dette måtte nødvendigvis føre til store modsætninger, at et så heterogent parti skulle realisere en international kommunistisk strategi og taktik, der krævede disciplin og til tider opgivelse af rodfæstede traditioner i norsk arbejderbevægelse. Dertil kom de ret store regionalt bestemte interesseforskelle inden for arbejderklassen.

Maurseths bog bliver derfor en beretning om opløsningen af alliancen fra 1918 i dens gamle bestanddele, selv om disse naturligvis var blevet stærkt prægede af den politiske, ideologiske og organisatoriske udvikling, som norsk arbejderbevægelse havde gennemløbet i den mellemliggende periode. På baggrund af den brede basis i arbejderklassen, den revolutionære linje i norsk politik havde i disse år, kan det undre, at et flertal så relativt hurtigt gled ind i en mere ordinær skandinavisk socialdemokratisk reformisme.

I forordet trækker Maurseth nogle paralleller fra begivenhederne i begyndelsen af 1920'erne til de politiske konflikter på venstrefløjen i norsk politik i 1960'erne, hvor Maurseth selv har været aktør. Parallellen behøver ikke at standse ved Norge. Der synes at være faste træk, der kan genfindes i næsten alle den art indre partikonflikter. Maurseth eller andre burde på grundlag af det sidste årtis erfaringer og den nye internationale litteratur gennemføre en større analyse af norsk arbejderbevægelses udvikling i dette århundrede, således at den revolutionære tradition kan få sin rette placering og perspektiv.

Knut Langfeldts bog er et uændret genoptryk af førsteudgaven fra 1961. Den kan betragtes som et supplement til Maurseths arbejde, idet den behandler debatten indtil den forbeholdne accept af Moskvoteserne. Den har ikke samme høje analytiske niveau, som Maurseths bog, men er en kompetent indføring i hovedsynspunkterne i DNA på baggrund af den internationale udvikling. Meget nyttigt er en række af de centrale dokumenter gengivet som bilag.

Niels Finn Christiansen

M. K. Dziewanowski: Joseph Piłsudski. A European Federalist, 1918–22. Hoover Institution Press. Stanford, California. 1969. 379 s. \$ 8.70.

Forf. er professor i russisk og østeuropæisk historie i USA og har i 1959 skrevet det hidtil bedste værk om det polske kommunistparti. I denne bog har han taget et helt andet emne op, nemlig problemet om Piłsudskis østpolitik i hans første periode som statschef 1918–22. Emnet er meget centralt ved en debat om Piłsudskis udenrigspolitiske opfattelse. Allerede i samtiden opstod i Polen meget skarpe politiske meningsudvekslinger herom, og de går igen i den senere historiske litteratur.

Forf.s grundsynspunkt antydes allerede i undertitlen, idet han gennemgående er sympatisk over for Piłsudskis erklærede politik, hvorfor han kan karakterisere ham som en europæisk føderalist. Forf.s fremstilling bliver derved et modstykke til den seneste polske fremstilling, J. Lewandowski: *Federalizm Litwa i Białorus w polityce obozu Belwederskiego, 1918–20.* Warszawa 1962, der fordømmer Piłsudskis forsøg på at opsplitte Rusland, hans samarbejde med de polske godsejere i østområderne og hans protyske indstilling. For Lewandowski, hvis bog forf. afviser i litteraturlisten, er alle Piłsudskis erklæringer om føderalisme blot en kynisk metode til at maskere annekstionsplanerne. Uenigheden mellem de to retninger inden for opfattelsen af Piłsudskis østpolitik skyldes således også et vigtigt metodisk problem: hvorledes skal Piłsudskis taler og erklæringer forstås? Skal man i højere grad se på hans handlinger end hans – mulige? – hensigter? En løsning af dette fortolkningsproblem vanskeliggøres af det forhold som forf. også fremhæver, at Piłsudski meget sjældent har efterladt sig fortrolige, interne skrivelser, der kunne vise os mere om baggrunden for hans offentlige udtalelser. Forf. har imidlertid som en af de første udnyttet den meget righoldige samling af dokumenter fra Piłsudski og hans medarbejdere, der nu findes i Piłsudski Arkivet i New York. Ved hjælp af amerikanske arkiver har han også kunnet øge vor viden om Piłsudskis forestillinger via gesandtskabsindberetninger. Forf. har ikke kunnet nå at benytte engelske arkiver, der kunne have givet ham et lignende materiale, og iøvrigt have forhindret en gentagelse af den påstand, der ofte fremsættes af polske historikere, nemlig at Foreign Office var dårligt informeret om østeuropæiske forhold og om Polen. FO var i hvert fald 1918–1919 forbløffende velorienteret om polske forhold, men embedsmændene og mange ledende engelske politikere var oftest uenige med de polske politikere – men det er noget andet end uvidenhed.

Forf. har med denne bog for første gang på et vestligt sprog givet en samlet fremstilling af dette problem og dermed gjort et vanskeligt tilgængeligt stof kendt for en vestlig læserkreds, bl. a. ved en udførlig beskrivelse af de litauiske, hviderussiske og ukrainske nationalbevægelsers historie fra det 19. årh.

Grundsynspunktet i bogen er i høj grad diskutabelt. Forf. bruger begrebet føderalist samtidig med, at han flere gange med rette gør opmærksom på, at Piłsudski hverken var teoretiker eller ideolog, men en udpræget pragmatiker. Denne konstatering burde have manet til forsigtighed. Men forf. fortolker hver gang Piłsudskis udtalelser efter deres pålydende – undtagen hvor de går imod hans opfattelse. Karakteristisk i den henseende er forf.s ikke ovebevisende bagatellisering af et ofte citeret Piłsudski-brev fra 1919, om at han helst forhand-

lede med en revolver i lommen (s. 131). Udtalelser i samme retning afvises med, at det blot var kyniske ord i depressive stunder (s. 353)! Forf., der i høj grad kommer ind på de polske forudsætninger for føderalisme-ideer, har ikke set, at der også var en sammenhæng med den internationale situations krav om folkenes selvbestemmelsesret. Selv Tyskland måtte i løbet af første verdenskrig ændre sin sprogbrug og betegne annekktion som autonomi.

Forf. kunne således have været mere kritisk over for sin »helt« uden af den grund at havne i den modsatte grøft (som Lewandowski). Han kunne også have brugt Piłsudski Arkivet bedre, f. eks. belyses Piłsudskis moderate holdning angående krav i Østgalizien helt klart, så forf.s mange forbehold og anvendelse af senere og tvivlsomme kilder er overflødige (s. 119, s. 245–246).

Kay Lundgreen-Nielsen

Harald von Riekhoff: German-Polish Relations, 1918–1933. Baltimore & London. Johns Hopkins Press, 1971. 421 s. £ 7,15 (\$ 15).

På et tidspunkt hvor det politiske forhold mellem Polen og Vesttyskland begyndte at antage mere normale former, udkom forf.s bog, der handler om en fase i de polsk-tyske relationer, der ligesom tiden efter 1949 var kendetegnet af et meget anspændt forhold. Forf. der er uddannet i "political science" i Yale og nu virker i Canada, har skrevet en meget grundig bog på basis af tysk, polsk, engelsk og amerikansk materiale. Hovedvægten ligger dog på de tyske kilder, hvilket ofte giver bogen en skævhed i fremstillingen og især et spinkelt og diskutabelt grundlag for bedømmelsen af den polske politik. Forf. viser – som Kimmich i dennes bog fra 1968 om den tyske politik og Danzig, se Hist. Tidsskr. 12. række, Bd. V. H. 2, s. 558 f. – hvorledes Weimarrepublikkens udenrigspolitik systematisk fastholdt en politik, der gik ud på en revision af Versaillestraktatens bestemmelser om den tyske østgrænse. Vi føres igennem mange og lange forhandlinger, snart om handel, snart om minoritetsforhold, optantproblemer, spørgsmål om afvikling af tysk ejendom i Polen m.v., alt sammen ting, der udgjorde den diplomatiske dagligdag i det polsk-tyske forhold, men forf. har – måske skolet hertil ved sin uddannelse? – en god evne til at runde den detaljerede skildring af med små prægnante konklusioner, således at hovedlinjen ikke går tabt.

Hovedsynspunktet er, at den tyske politik i dette tidsrum og i dette problem var negativ, blind og fyldt med illusioner om muligheden for virkeliggørelse. Ethvert forsøg på et bedre forhold, bl.a. med grundlag i aftaler på en række mindre, »upolitiske« felter, blev ødelagt, fordi den tyske udenrigsledelse aldrig opgav det overordnede mål, der hed revision af østgrænsen, selv om den måtte erkende, at det ikke kunne opnås uden brug af magt – som Tyskland ikke havde på dette tidspunkt. Forf. karakteriserer denne politik som en Don Quixote-politik under de givne internationale forhold i 1920'erne. Dermed kommer han i modsætning til Chr. Höljte: Die Weimarer Republik und das Ostloccarno-Problem, 1910–34. Würzburg, 1958, der retter sin kritik mod England og Frankrig, der ikke i tide forstod at give indrømmelser i øst til G.

Stresemann. Riekhoff analyserer derimod kritisk den tyske politik og når til, at hovedårsagen til det dårlige forhold mellem de to stater ved periodens slutning lå hos Tyskland. Han fremhæver til sidst med rette den psykologiske faktor uden hvilken megen tysk politik i forhold til Polen ikke forstås, nemlig at tyskerne havde meget svært ved at acceptere afståelser til et folk, som de stort set betragtede som laverestående. Den generelle tyske foragt for polsk kultur førte også til en meget lav vurdering af Polen som en mulig partner. Afgørende for forf. er det at vise, at den tyske politik, herunder Stresemanns, spillede fallit, fordi den satsede på alt eller intet – og derfor ikke fik noget, idet den polske afvisning af en revision i de afgørende kriser blev bakket op af England og Frankrig. Tysklands forsøg på økonomisk og finansielt at komme Polen til livs mislykkedes af samme grund. Handelskrigen, der startede i 1925, var fra tysk side en uovervejede blanding af kortsigtede og langsigtede økonomiske og politiske mål, hvis resultat blev det modsatte af det tilsigtede, nemlig øget polsk uafhængighed af Tyskland økonomisk set. Særlig interessant er skildringen af den tyske ambassadør Rauschers virke, der som en jovial Schwaber kunne tilfredsstille Piłsudskis kendte behov for at have lystige mennesker om sig, og som ønskede en polsk-tysk forståelse ud fra en tysk egeninteresse, idet han mente dette ville fremme et bedre forhold mellem Frankrig og Tyskland. Hans afløser, H. Moltke, fra 1930 var derimod i næsten alt hans modsætning, præget af gammel-konservativ ånd og af den tysk-russiske skole i tysk politik.

Kay Lundgreen-Nielsen

Horst Günther Linke: Deutsch-sowjetische Beziehungen bis Rapallo. Abhandlungen des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, Band XXII. Köln, Verlag Wissenschaft und Politik, 1972. 295 s.

Ligesom begrebet »München« er begrebet »Rapallo« i stand til hos mange at vække en række forestillinger om forræderi, skumle sammensværgelser og ond-sindede anslag. »Rapallo« er således for mange ensbetydende med Tysklands forræderi over for den vestlige verden og indgåelse af hemmelige aftaler med Sovjetrusland, en art forspil til Hitler-Stalin pagten af 1939. Til trods for, at i hvert fald den ene parts, Tysklands, aktmateriale om Rapallo-traktaten og dens forhistorie har været tilgængeligt for offentligheden i snart mange år, og til trods for, at det for længst er blevet fastslået, at der var tale om noget langt mere uddramatisk (en fredstraktat til erstatning for den af Tyskland dikterede Brest-Litovsk traktat), er det stadig en udbredt opfattelse, at Rapallo-overenskomsten var garneret med hemmelige militæraftaler o. l., en opfattelse der ikke mindst holder sig takket være massemediernes ukendskab til de sidste 15–20 års forskning.

For så vidt er der altså stadig behov for endnu engang at få disse sagforhold gennemgået, således som det sker i den foreliggende og hidtil nyeste undersøgelse af emnet. Hertil kommer, at det kildegrundlag, Linke har kunnet anvende, er det hidtil mest omfattende: foruden et stort tysk, utrykt materiale har forf. også anvendt det efterhånden ret omfattende sovjetiske, trykte mate-

riale, der har set dagens lys i de senere år. Endelig henviser Linke selv til, at den hidtidige forskning har lagt mindre vægt på en undersøgelse af de økonomiske relationer og en vurdering af de økonomiske faktoreres rolle for udviklingen af de samlede tysk-sovjetiske relationer. Hvad dette sidste angår, må Linke udelukkende have de vesttyske fremstillinger i tankerne, idet netop de sovjetiske (og østtyske) undersøgelser er karakteriseret ved den store opmærksomhed, de økonomiske faktorer vies. Forf. kunne i øvrigt med fordel have anvendt mange oplysninger fra V. A. Siskin, *Sovetskoe gosudarstvo i strany Zapada v 1917–1923 gg.* (1969), hvori de tysk-sovjetiske relationer også er belyst ved hjælp af østtysk og sovjetisk utrykt materiale.

Linkes utrykte materiale stammer i overvejende grad fra Auswärtiges Amt. Det forhold, at forf. udtrykkeligt har villet undersøge også de økonomiske aspekter nøje, har ikke fået ham til at opgive det perspektiv, der også har været kendetegnende for tidligere vesttyske fremstillinger, nemlig at anskue de tysk-sovjetiske relationer ud fra det tyske udenrigsministeriums kontorer. Linkes gentagne påvisninger af tyske industri- og handelskredses store interesse i retableringen af de kommercielle og diplomatiske forbindelser til Sovjetrusland og de samme kredses bestræbelser på at vinde gehør for disse synspunkter har altså ikke foranlediget ham til at undersøge disse gruppers aktiviteter nærmere. De optræder kun i fremstillingen i de tilfælde, hvor deres initiativer har sat sig spor i Auswärtiges Amts akter (f. eks. i form af et tilsendt memorandum, referat af møde, hvori også repræsentanter for industri og handel har deltaget o. l.). Det samme forhold gør sig gældende m. h. t. andre grupperinger i det tyske samfund. Vi får at vide, hvilke politiske partier, der udgjorde grundlaget for de skiftende regeringer; i ny og næ omtales også, at den eller den avis gav udtryk for de eller de synspunkter vedr. det russiske spørgsmål. Men intetsteds søges der mere systematisk redegjort for, hvordan de forskellige politiske partier så på Ruslands-problemet eller søgte at gøre deres indflydelse gældende, ejheller hvordan den offentlige mening i sin helhed forholdt sig til dette spørgsmål. Man får det indtryk, at de udenrigsministerielle embedsmænd – uanset det skiftende parlamentariske grundlag for regeringen – uforstyrret har skrevet memorandum efter memorandum og udfærdiget instruks efter instruks uden at have ladet sig påvirke af den politiske verden uden for Wilhelmstrasse.

Det er muligt, at det i høj grad har forholdt sig sådan; mere begrænsede undersøgelser af embedsmændenes funktion i Weimarrepublikken synes at påvise de tyske embedsmænds vilje og evne til at hævde sig over for politikerne. I så fald er den valgte metode altså ingeniørlig urimelig. Men hvis der er tale om et bevidst valg, undlader Linke at gøre opmærksom herpå eller at argumentere for en sådan opfattelse. I det hele taget er det et særkende for fremstillingen, at forf. intetsteds explicit gør sig den art overvejelser, men ganske uformidlet begynder sin fremstilling med en beskrivelse af indholdet af Brest-Litovsk traktaten og konsekvenserne af denne. På samme måde sættes der lige så brat punktum efter redegørelsen for undertegnelsen af Rapallo-overenskomsten 4 år senere, uden at nogen sammenfatning eller konklusion forsøges. Samme fremgangsmåde karakteriserer også selve fremstillingens og analysens enkelte afsnit; kun rent undtagelsesvis forsøges en afrunding af et af de behand-

lede emner. Hvad angår de tidligere mange fremstillinger af emnet ville det vel også have været på sin plads med en karakteristik af og stillingtagen til disse, ligesom en diskussion af de problemer, det benyttede kildemateriale har givet anledning til, ville have været velkommen.

Forf.s fremgangsmåde består i nøjternt, lidenskabsløst og detaljeret at redegøre for de tysk-sovjetiske relationers udvikling, idet han i det store og hele følger et kronologisk princip. Kun m. h. t. det militære samarbejde, som fandt sted uafhængigt af og uden at påvirke de begivenheder, der førte til Rapallo, gøres en undtagelse, idet et særligt kapitel, der bryder den kronologiske struktur, gør rede herfor. I meget høj grad synes Linke at have ladet sig lede af det anvendte materiale, og hans redegørelse nærmer sig undertiden i betænkelig grad det rene referat af aktstykkerne. Bogens titel kan ikke siges at være helt dækkende: der er ikke tale om en blot nogenlunde ligelig dækning af de to parters aktiviteter, idet den sovjetiske regerings politik og Kominterns aktiviteter er blevet trængt i baggrunden til fordel for den tyske politik.

Der er ikke tale om nogen samlende tese i værket. Dette er dog ikke ensbetydende med, at der ikke er lagt mange nye forskningsresultater frem samt korrigeret forskellige misforståelser fra tidligere fremstillinger. Et dominerende tema er det store hensyn, de vekslende tyske regeringer tog til de vestallierede under udformningen af den tyske Ruslandspolitik. I alle sager vedr. det russiske spørgsmål holdt Tyskland tilbage, indtil England havde vist vej, hvad enten der var tale om en løsning af krigsfangeproblemer eller om genoptagelse af handelsforbindelserne. Allerede i 1920 anså den tyske regering ikke den kommunistiske fare for et afgørende problem hvad angik Tysklands interne forhold, og man nærede derfor heller ingen betænkeligheder ved en evt. tysk anerkendelse af sovjetregeringen.

Den sovjetiske politik var længe kendetegnet ved, at en gruppe i Moskva blandt de ledende bolsjevikker nærede forhåbninger om en revolution i Tyskland, uden hvilken den russiske revolution ansås for dødsdømt. Men ligeledes i 1920 kom den dominerende gruppe under Lenin til den opfattelse, at der ikke foreløbig var udsigter til en omvæltning i Tyskland. Det afgørende for sovjetregeringens politik var derfor at hindre de kapitalistiske stater i at optræde som en blok over for Sovjetrusland. M. h. t. den sovjetiske udenrigsøkonomiske politik mener Linke, at den først og fremmest var politisk motiveret: via lokkende tilbud om koncessioner og andre økonomiske fordele søgte sovjetregeringen at appellere til de kapitalistiske staters egeninteresse og at spille disse stater ud mod hinanden, stadig for at hindre dem i at optræde samlet. Denne politik, der kulminerede i den såkaldte Nye økonomiske politik (NEP), blev på den anden side af de dominerende kredse i Vest opfattet som et kendetegn på, at Rusland var ved at vende tilbage til det kapitalistiske system, og også af denne grund hilst velkommen.

Hvad selve Genua-konferencen og det umiddelbare forspil hertil angår, ser Linke den tyske udenrigsministers (Rathenau) mål i, at han vilde optræde som formidler mellem Sovjetrusland og de vestlige stater. Der er intet spor i fremstillingen af de djævleteorier, der har præget flere tidligere fremstillinger. Således afviser forf., at v. Maltzan, lederen af Auswärtiges Amts Ostabteilung, bevidst skulle have ført Rathenau bag lyset for herved at sabotere udsigterne til en ud-

soning med vestmagterne. I det hele vurderer Linke Rapallo-overenskomsten positivt, såvel set fra et sovjetisk som fra et tysk synspunkt, idet han afviser, at overenskomsten ødelagde forholdet til Vesten. Man har dog næppe set den sidste fremstilling af disse dramatiske år i de tysk-sovjetiske relationer.

Bent Jensen

Thede Palm: Vägen till vapenvila. De finländsk-sovjetiske vapenstillestånds-förhandlingarna 1944. Ekenäs, Ekenäs Tryckeri Aktiebolag, 1972. 132 s.

Bogen er en for det almene publikum bestemt bearbejdelse af de optegnelser fra de finsk-sovjetiske våbenstilleståndsforhandlinger i 1944, som samme forfatter i 1970 udsendte på engelsk under titlen *The Finnish-Soviet Armistice Negotiations of 1944* som nr. 14 i rækken af Kungl. Vetenskapssamhällets i Uppsala Handlingar. Da denne udgave er anmeldt i Historisk Tidsskrift 12. række, bind IV, pp. 384–385, skal her kun anføres, hvorved den nu foreliggende udgivelse adskiller sig fra den første.

Den væsentligste ændring, der er foretaget, består i, at store dele af de samtidige optegnelser (nedskrevet af den finske delegations sekretær) nu er blevet erstattet af forf.s redegørelse for indholdet heraf. De to afsnit om hhv. marts- og septemberforhandlingerne 1944, der i den engelske udgave udgjordes af de samtidige optegnelser, fremtræder nu som en blanding af ordrette gengivelser heraf og forf.s løbende kommentarer hertil. Det er ikke korrekt, når forlaget på bogens bagside vil hævde, at der her er tale om et »utvidgad skrift« i forhold til den engelske udgave. Forholdet er det stik modsatte. Det er heller ikke rigtigt, som forf. selv skriver i forordet, at han til den svenske udgave har udvidet den oprindelige indledning. De to indledninger er stort set sammenfaldende. For faghistorikere kan der således ikke være tvivl om, at det er den engelske udgave, der er at foretrække. Det eneste, den nye udgave har med, og som man savnede i den engelske, er et personregister.

Bent Jensen

Rolf Güth: Die Marine des Deutschen Reiches 1919–1939. Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1972. 263 s. DM 20.–.

Kapitän zur See Rolf Güth har med denne bog givet en lille og nyttig fremstilling af den tyske rigs- og krigsmarines historie 1921–1939. Herved har han specielt beskæftiget sig med, hvad han kalder »Standort, Konzeptionen und Selbstverständnis« (s. 7) i den tyske flåde. Bogen er derfor en detaljeret skildring af en række tekniske spørgsmål såsom organisation, operationsplaner, udrustning o. a. og osse politiske spørgsmål såsom flådeledelsens holdning til udenrigspolitik, dens opfattelse af sig selv. Man kunne dog have ønsket, at forf.s holdning havde været mere analyserende end bare refererende og citerende.

Bogens svaghed er så afgjort forholdet mellem flåden og politiken. Güth, der selv er teknisk, men dog engageret ekspert, kan nemlig siges at forfægte det illusionære synspunkt – der osse var flådeledelsens – at flåden var politisk neutral. Denne politiske »neutralitet« fik flådeledelsen til efter tur og med vekslende begejstring at støtte Weimarrepublikken, Kapp-putsch og det III. Rige. Derfor analyserer bogen ikke flådens holdning til henholdsvis Weimarrepublik og det III. Rige; og alligevel synes Güth – som flådeledelsen – at opfatte Weimarrepublikken som en ørkenvandring: med det III. Rige vendte kejserrigets store tid for flåden på mange måder tilbage.

Güth er på en måde for teknisk engageret til på et kritisk grundlag at kunne give en fremstilling af flådens historie, der er mere end dens egen opfattelse af sin rolle; dette kommer osse til udtryk i flere moralske vurderinger.

Karl Christian Lammers

Probleme deutscher Zeitgeschichte. Lund Studies in International History, 2, ed. Göran Rystad and Sven Tägil, Lund, Läromedelsforlaget, 1970.

Den foreliggende bogs noget intetsigende titel dækker over en samling på seks essays om forskellige emner fra tysk historie mellem 1914 og 1945; endnu en manifestation af de lundensiske historikers interesse for tysk historie og beskæftigelse med arkivmateriale fra Hitlertidens Tyskland.

Da der erfaringsmæssigt er en vis risiko for, at forskningsresultater fremlagt på denne lidt anonyme måde let forbliver upåagtede, kan det være på sin plads at redegøre nærmere for artiklernes indhold.

Bogens længste studie, Göran Rystads »Die deutsche Monroedoktrin der Ostsee« er en gennemgang af den tyske Østersøpolitik i tiden før og under 1. verdenskrig, med særligt henblik på spørgsmålet om Ålandsøernes status.

Resten af bidragene har mere eller mindre eksplicit karakter af metodiske eller kildetekniske øvelser. Sven Tägils studie over »Wegener, Raeder und die deutsche Marinestrategie«, hvori det afvises, at der kan tales om nogen éntydig eller eksklusiv teoretisk påvirkning fra viceadmiral Wolfgang Wegeners skrifter til den tyske marineledelses strategiske planlægning i 30'erne, har i 1967 været publiceret i tidsskriftet »Cooperation and Conflict«. Den af Tägil anvendte kontrolmodel for bestemmelse af bestemte ideers »indflydelse« på personer eller persongrupper bliver i nærværende samling også anvendt af Arne Fryksén, der i »Hitlers Reden zur Kultur« viser, hvilke elementer af Hitlers opfattelse af kunstnerens rolle i samfundet, der kan føres tilbage til påvirkning fra Richard Wagner. De øvrige tre artikler har det tilfælles, at deres forfatter på moderne materiale driver tekstanalyser af en intensitet, der normalt forbeholdes perioder med mindre rigtfyldende skriftligt materiale. Ola Lindqvists »Studien zur Propaganda um den Reichstagsbrand in Berlin« er en lidt vidtløftig undersøgelse af forbindelserne mellem en række antinazistiske presseorganers behandling af Rigsdagsbranden i 1933. Et af de klassiske kildeproblemer fra mellemkrigsiden, »Hossbach-notatet« om mødet i Hitlers rigskancelli 5. november 1937, bliver behandlet i Göran Henriksons »Das Nürnberger Dokument 386-PS«. Henrikson

koncentrerer sig om en granskning af dokumentets tilblivelses- og overleverings-historie og mener ud fra en række uregelmæssigheder i dokumentets præsentation under Nürnbergerprocesserne, at dets sidste del – konferencedeltagernes kommentarer til Hitlers udredninger – kan være blevet redigeret af domstolen og følgelig bør behandles med forsigtighed. Forfatteren kan dog ikke fremlægge belæg i allieret materiale for at indgreb har fundet sted, men henholder sig til en mulig interesse fra anklagemyndighedens side i ikke at forelægge materiale, som kunne svække dens påstand om Hitlers medarbejderes andel i en sammensværgelse mod freden. Endelig uddyber Lennart Sjöstedt i »Das Programm des Grossadmiral Dönitz bei seinem Regierungsantritt 1945« sin argumentation fra en artikel i »Scandia« 1964 om at Dönitz en kort overgang efter sin udnævnelse til Hitlers efterfølger 30. april 1945, men før modtagelsen 1. maj af meddelelsen om Hitlers død, var indstillet på at fortsætte krigen. Det lykkedes Sjöstedt at påvise en række svagheder ved kilderne til den almindeligt accepterede påstand om, at Dönitz straks fra sin udnævnelse var indstillet på at forhindre en kamp til sidste mand. Vanskeligheden er imidlertid, at hovedbelægget for Sjöstedts opfattelse: Dönitz' telegrafiske tilsagn fra natten mellem 30. april og 1. maj til den efter hans formodning stadig levende Hitler om at undsætte ham i Berlin, vel næppe i den foreliggende situation kan tages som fuldgyldigt udtryk for Dönitz' personlige hensigter, uanset at der her er tale om en teknisk set »god« kilde. Problemet er af begrænset vigtighed og vanskeligt at opklare på det foreliggende grundlag, men kan give anledning til interessante metodiske overvejelser.

Jørgen Sevaldsen

Detlef Junker: Die deutsche Zentrumspartei und Hitler 1932/33. Ein Beitrag zur Problematik des politischen Katholizismus in Deutschland. Stuttgarter Beiträge zur Geschichte und Politik bind 4. Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1969. 248 s. DM 38.–.

Det tyske Zentrumsparti, der sammen med det bayerske BVP repræsenterede den politiske katolicisme, var en af de konstante og kontinuerlige faktorer i Weimarrepublikkens politiske liv. Det repræsenterede en næsten konstant del af den tyske vælgermasse og havde sæde i samtlige regeringer, der havde parlamentarisk basis. Og i Weimarrepublikkens slutfase var det derfor stadig en politisk faktor af betydning.

Junker har analyseret Zentrumspartiets politik og problematik i perioden fra Zentrumskansleren Brüning's fald i maj 1932 til partiets selvopløsning i juli 1933. Og nogen uspændende tid var det afgjort ikke: i denne periode ændrede Zentrum, der var det eneste borgerlige parti uden større vælgertab til NSDAP, indstilling til NSDAP og Hitler. Og det ret afgørende: fra at have bekæmpet nationalsocialismen fik partiet en positiv holdning til nationalsocialisterne, således at det under visse betingelser, nemlig at det skete i overensstemmelse med forfatningen, var rede til at lade Hitler danne regering. Den illusionære indstilling, at Weimarrepublikkens politiske krise kunne løses forfatningsmæssigt ved at lade Hitler komme til magten, var Zentrums version af 30. januar 1933.

Det er Junkers opfattelse, at der i 1932/33 var et magtpolitisk alternativ til Hitlers magtovertagelse, nemlig et forfatningsbrud, et statskup. Når Zentrums-partiets ledelse i 1932 valgte at søge en politisk løsning med Hitler og dermed afviste at støtte planer om et forfatningsbrud, skyldtes det ifølge Junker flere forhold: det dårlige forhold til den frafaldne Zentrumsrepublikker v. Papan, dets illusioner m. h. t. Hitler, men først og fremmest at det som et konfessionelt parti, d. v. s. som katolicismens politiske udtryk var bundet til den katolske kirkes statslære, således som den var blevet udviklet af pave Leo XIII omkring 1880. Som følge af dette var partiet imod en omvæltning, men tilpassede sig, når en sådan havde fundet sted; det var sket i 1918/19, og det skete igen i 1933. Derfor kan Zentrum karakteriseres ikke som et demokratisk-republikansk parti, men mere som et forfatningsparti: for partiet var statsformen principielt indifferent, afgørende var at den havde en legal basis. Denne formalistiske indstilling betød, at Zentrum i 1932 seriøst forsøgte at samarbejde med NSDAP inden for Weimarforfatningens rammer og at det osse søgte at arbejde positivt med i den »nye orden« efter 30.1.1933, således som det kom til udtryk i Zentrums støtte til Ermächtigungsgesetz. Men lå der ikke osse en politisk holdning til henholdsvis Weimarrepublik og det nye autoritære styre bag denne indstilling?

I forhold til den eksisterende forskningslitteratur om Zentrumspartiets politik i Weimarrepublikkens sidste år indeholder Junkers bog ikke meget nyt; der fremsættes interessante synspunkter, hvoraf nogle må siges at være problematiske. Analysens svaghed forekommer dog at være, at Junker som følge af sin snævre fiksering på Zentrumspartiets konfessionelle side og dermed på hypotesen om den katolske kirke og den katolske statslæres betydning for Zentrums politiske holdning er blevet afskåret fra at inddrage andre synsvinkler ved vurderingen af partiets politik f. eks. spørgsmålet om Zentrum og evt. osse katolicismens principielle indstilling til fascismen, til demokratiet. Bogen er derfor primært en grundig studie i den politiske katolicismes problematik; men det må dog nok siges at være et spørgsmål, om katolicismen, d. v. s. den konfessionelle bundethed, havde en så stor betydning for Zentrumspartiets politik som hævdet i bogen.

Karl Christian Lammers

Helmuth Groscurth: Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940. Mit weiteren Dokumenten zur Militäropposition gegen Hitler, herausgaben von Helmut Krausnick und Harold C. Deutsch unter Mitarbeit von Hildegard von Kotze. Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte bind 19. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1970. 594 s. DM 38.–.

Hans-Adolf Jacobsen (udg.): 20. juli 1944. Die deutsche Opposition gegen Hitler im Urteil der ausländischen Geschichtsschreibung. Eine Antologie, veröffentlicht durch das Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Bonn, Wiesbaden, F. Steiner Verlag, 1969. 350 s. DM 9.80.

Begge bøger behandler aspekter ved den borgerligt-militære opposition i det nationalsocialistiske Tyskland. Dermed lægger de op til mere principielle spørgsmål angående denne opposition.

Groscurth, der var efterretningsofficer under Canaris, indtog en slags nøgleposition i den militære oppositions planlægning af et statskup i efteråret 1939 og var da og senere en af denne oppositions ivrigste aktivister, hvilket bl. a. resulterede i et selvstændigt initiativ, der var medvirkende til hans forflyttelse i februar 1940, da de fleste andre i militæroppositionen var kommet ud over det aktive putscheri. Krausnick, Deutsch og Kotze har nu udsendt en kommenteret udgave af hans private og tjenstlige dagbøger 1938–1940 samt en række andre vigtige dokumenter til den militære opposition. Dermed kastes der ikke alene lys over militæroppositionen og Groscurths rolle og holdning, men udgivelsen har osse bragt andre vigtige kilder frem, bl. a. referater af Hitlers taler til generalerne 22.8. og 23.11. 1939 samt givet oplysninger om den tyske politik i Sudeterproblemet og -krisen, der var Groscurths særlige efterretningsområde.

Udgifterne har forsynet bogen med en udførlig, men dog noget ukritisk indledning, der giver Groscurth en plads i den militære oppositions historie som »eine der entschlossensten und charakterlich lautersten Männer der Offiziersfronde« (s. 95). Denne indledning og dens vurdering af Groscurth og militæroppositionen skal diskuteres nærmere. Fordi det er utvivlsomt, at Groscurth og andre officerer kom i opposition til Hitler og det nationalsocialistiske system og osse var rede til at handle, dvs. putsche, er det væsentligt at få klarlagt, hvorfor de kom i opposition, hvilke motiver der lå bag denne holdning, og hvori deres opposition bestod for at nå frem til en karakteristik af deres opposition. Dette aspekt forekommer væsentligere end en diskussion af moralske problemer så som loyalitetsproblemet, der var en følge af edsaflæggelsen til Hitler i 1934, eller hvorvidt Halder i 1939 var rede til et attentat mod Hitler eller ej.

Groscurths opposition, der kan eftervises fra 1938, da hans dagbøger starter, kunne motiveres f. eks. *politisk* som principiel modstand imod det nationalsocialistiske system eller *moralsk* som modstand imod visse sider af det nationalsocialistiske system i praksis. Det er væsentligt i en vurdering af den militære opposition at skelne mellem disse motivkategorier, hvis det da er muligt. Groscurth beskrives som politisk interesseret: »Die konventionell negative Einstellung des Durchschnittsoffiziers zur Politik, seine formale, mit einer antidemokratischen Gesinnung durchaus vereinbare Abstinenz von ihr (dvs. von Seeckt-idealet) . . . hat die Haltung Groscurths nicht auf die Dauer, vermutlich aber nie bestimmt« (s. 23). Selv om han angiveligt var skeptisk over for nationalsocialismen og kritisk over for dens udenrigspolitiske midler, så var det dog ikke systemet som sådant, men dets »bedenkliche innere und äussere Entwicklung. Die Entwicklung des Nationalsozialismus schien ihm wohl auf einen »braunen« Bolschewismus (mit der Gefahr einer »Massenherrschaft«) hinauszu laufen . . .« (s. 23 og 25), der bragte den nationalt-konservative Groscurth i opposition. Hans opposition kan derfor næppe primært siges at være politisk motiveret, men moralsk. Og dermed er der osse antydning af en forklaring på, hvorfor Groscurths opposition først startede i 1938 og ikke i 1933.

Derfor kan hans opposition karakteriseres som følger: »Seine Ablehnung des Nationalsozialismus galt jedoch keineswegs »nur« dessen Methoden, eine Einschränkung übrigen, die unbeachtet liesse, in welchem Masse diese Methoden zum Wesen des Systems gehörten. Gewiss wurde Groscurth seiner christlichen

Bindungen zufolge vom *Moralischen* her Feind des Nationalsozialismus, ohne eine spezifisch politische Gegenposition« (s. 25). Hvis Groscurths opposition gik på systemet som sådant og ikke kun dets metoder, så måtte hans opposition kunne spores fra 30. januar 1933, fordi metoderne var immanente i systemet. Men det beviser udg. ikke. Alt tyder derfor på, at det var en kritik af de nationalsocialistiske metoder, dvs. visse sider af systemets praksis (»die gegen alles Recht verstossenden Handlungen des Regimes im Innern«, s.23), der gjorde ham til modstander, nemlig kirkepolitikken, jødeforfølgelserne, krigen som middel i udenrigspolitikken.

Groscurth kom i politisk opposition af primært moralske årsager. Og det var det fascistiske systems udskejelser, ikke nationalsocialismen eller systemet som sådant, der udfordrede hans moral. Derfor afviste han efterhånden nationalsocialismen ud fra moralske motiver. Og hans vilje til handling viste, hvor langt en moralsk afvisning kunne gå. Men hvordan forholdt det sig med denne moral? Man kunne nemlig osse kalde hans moral for amoral. Eller en politisk moral. Hvorfor tænkte Groscurth og officersfæller nemlig ikke på opposition eller statskup i 1933, da det tyske demokrati blev knust? Hvorfor protesterede de ikke mod undertrykkelsen af de politiske partier og arbejderbevægelsen i 1933? Hvad havde da gjort nationalsocialismen og det III. Rige så anderledes i 1938 i forhold til 1933? Dette fører til den militære oppositions fundamentale svaghed: i 1933 havde ikke alene militæret, der var tilhænger af en autoritær statsform, men osse andre konservative kredse allieret sig med nationalsocialisterne for at bringe demokratiet til ophør, for at knuse arbejderbevægelsen. Det fascistiske diktatur blev oprettet i 1933 med støtte fra militær, erhvervsliv og konservative kredse, der kollaborerede med nazisterne for at bringe Weimardemokratiet til ophør. Det var det III. Riges udvikling, osse i forholdet mellem de allierede, der bragte f. eks. dele af hæren i opposition. Fra 1937-38 kunne det nationalsocialistiske system nemlig siges at udarte, perverteres, samtidig med at de konservative allierede begyndte at miste deres indflydelse. Og da begyndte f. eks. den militære opposition at organisere sig. Denne opposition kunne dermed siges at være såvel udtryk for en moralsk afvisning af nationalsocialismens udvikling som en protest mod, at hærens interesser blev gået for nær (Fritsch-affæren). Og var motivet dermed ikke osse at redde militærets ansigt (jvf. s. 51)?

Denne baggrund forekommer vigtig for forståelsen og kritikken af den militære opposition. For var et reaktionært officerskup og -styre – uden folkelig basis – et alternativ til Hitler og nationalsocialismen? Havde officererne f. eks. tænkt sig at genindføre det demokrati, de selv havde bekæmpet i Weimarrrepublikken og været med til at ophæve (jvf. Groscurths holdning under Kappputsch, hvor han tog sin afsked fra hæren, fordi officererne blev afsat af de menige – igen var hans holdning moralsk motiveret: det var et spørgsmål om hans ære, ikke om Weimarrrepublikkens fortsatte eksistens, s. 18)? Det er der intet, der tyder på, selv om udg. ikke udelukker, at Groscurth f. eks. kunne udvikle sig til demokrat! Og dette forekommer afgørende for en kritisk vurdering af den militære opposition. Det er al ære værd, at officerer vælger at følge deres samvittighed og at handle derefter; men en kritisk vurdering må hævde denne samvittigheds reaktionære karakter, at officerernes moral var politisk og konservativ og at de derfor i forhold til det nationalsocialistiske system

ikke for det, der blev undertrykt i 1933, betød noget principielt alternativ, men – hvilket ikke er uvæsentligt – en metodisk ændring. Resc. kan derfor ikke tilslutte sig udg.s afsluttende vurdering af Groscurth: »Religiöse Überzeugung, selbständiges Denken, ein seltenes Mass von Zivilcourage und »eine alles Unrecht verabscheuende Gesinnung« hatten ihn, den einstigen Nationalisten, auf den Weg des Widerstandes geführt« (s. 95). Hvor var denne »alles Unrecht verabscheuende Gesinnung« i de år, da hærens passive støtte var med til at etablere det nationalsocialistiske diktatur? Det, der skete 1933–1934 var måske ikke uret for Groscurths retsbevidsthed?

Dette karakteriserer vist Groscurth og de historikere, der har føjet hans navn ind i rækken af oppositionelle officerer; militæroppositionen var ikke mindre antidemokratisk end nationalsocialisterne, den var det på en anden måde og måske ud fra andre og bedre motiver.

H.-A. Jacobsens antologi over primært ikke-tyske og tidligere publicerede vurderinger af den tyske opposition består af en række overvejende positive bedømmelser, der skal formidle billedet af et andet, et alternativt Tyskland: »Alles in allem bezeugen die veröffentlichten Beiträge in Welch hohem Masse das Ausland der Geschichte der deutschen Opposition von 1939–1944 Achtung gezollt hat« (s. 5). Medtaget er bl. a. bidrag af G. van Roon, M. Baumont og D. Melnikow, mens en kritisk holdning alene repræsenteres af G. K. Romoser. Meningen med den fra officiel tysk side støttede antologi var vel heller ikke at vise udlandets kritiske holdning til oppositionen. Derfor er det måske et spørgsmål, om denne antologi af vekslende værdi kan siges at være dækkende for udlandets syn på oppositionen i det III. Rige.

Resc. skal ikke lægge skjul på sin skepsis mht. den borgerligt-militære oppositions omfang og betydning. Selvfølgelig havde den en moralsk betydning og værdi. Men det berettiger ikke den historiske og politiske legende, der er skabt om oppositionen. Det meste af den tyske historieforskning kan siges at have bidraget til dannelsen af en legende om denne opposition, fordi den har sat moralsk værdi og integritet, begreber, der i sig selv ikke er neutrale, lig med politisk betydning og værdi. Derfor må litteraturen om den borgerligt-militære opposition siges at være kvalitativt og kvantitativt ude af proportioner med oppositionens omfang og betydning. På en måde kan man sige, at det skyldes manglende eller uklare kriterier for vurderingen af hvad, der kan kaldes opposition og modstand: en moralsk afvisning af nationalsocialismen (alle tyskere ville vel fordømme jødeudryddelserne) er ikke ensbetydende med politisk opposition mod det nationalsocialistiske system; og det forekommer at være *Gerhard Ritters* klassiske indfølelende metode (i bogen »Carl Goerdeler und der deutsche Widerstand«, 1954), der gjorde opgøret med fascismen – der blev bestemt som noget dæmonisk, umoralsk – til et individuelt sjæleligt, moralsk og dermed ikke nødvendigvis eller primært politisk opgør, der har været med til at gøre oppositionsbegrebet udflydende.¹ Den borgerligt-militære opposition mod Hitler var

¹ Jvf. Lutz *Wincklers* instruktive skitse: »Zur Verfahrensweise bürgerlicher Legendenbildung am Beispiel der Geschichtsschreibung über den Widerstand«, *Das Argument* 70 Sonderband: »Kritik der bürgerlichen Geschichtswissenschaft« I, 1972, s. 37–55.

ud fra dens egne forudsætninger i motiv og handling al ære værd; men dens moralske, for slet ikke at sige politiske værdi må dog vurderet ud fra f. eks. demokratiske eller socialistiske kriterier i mange tilfælde siges at være af ret tvivlsom karakter. Denne kritiske vurdering er berettiget, fordi spørgsmålet om holdningen til fascismen og modstanden imod den i sidste instans osse er et spørgsmål om holdningen til demokratiet. Og det er rimeligt at lægge dette kriterium til grund for en vurdering af den tyske opposition. Det tyske demokrati og den politiske modstand mod fascismen blev knust i 1933 bl. a. ved hjælp af dem, der senere kom i opposition; derfor må den borgerligt-militære opposition mere karakteriseres som et spørgsmål om metodiske uoverensstemmelser med nationalsocialismen end som et spørgsmål om alternative principper eller et alternativt politisk system. Et sådant synspunkt ville osse kunne blive udgangspunkt for et opgør med den myte, der er blevet skabt om oppositionen i det III. Rige.²

Karl Christian Lammers

Michael H. Kater: Das »Anenerbe« der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches. Studien zur Zeitgeschichte herausgegeben von Institut für Zeitgeschichte. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1974. 522 s. 3 bilag. DM 38.–.

Heinrich Himmlers SS-imperium, der var en slags stat i den nationalsocialistiske stat, gjorde gradvis krav på at beskæftige sig med dvs. kontrollere alle sider af det tyske samfundsliv. Kater har i foreliggende værk givet en grundig undersøgelse af et hidtil kun ringe udforsket aspekt, nemlig Himmlers forsøg på at få kontrol med kulturlivet og kulturpolitikken. Instrumentet hertil var institutionen »Ahnenerbe«, der blev stiftet i 1935 som et selskab til udforskning af »Geistesurgeschichte«, men som fra 1936 kom ind under Himmlers personlige stab og dermed blev et magtpolitisk instrument for Himmler. Da denne imidlertid ikke var den eneste, der havde ambitioner med henblik på at dirigere det III. Rigets kulturpolitik, måtte »Ahnenerbe« kæmpe med andre organer så som »Amt Rosenberg«, ja selv andre dele af SS om denne rolle. Kater viser, at »Ahnenerbe«s ambitioner hverken lykkedes kulturpolitisk eller politisk; dette hindrede imidlertid ikke »Ahnenerbe« i – da det fra 1939 delvis skiftede funktion – at få en særdeles barsk rolle i det nationalsocialistiske system, nemlig i forbindelse med de medicinske humaneksperimenter med koncentrationslejr-fanger, ej heller i at tiltrække enkelte kendte videnskabsmænd så som f. eks. Hedebyforskeren Herbert Jankuhn. Ellers havde det dog ringe tiltrækningskraft.

² Mht. et mere kritisk syn på den tyske modstand se Walter *Schmitthenner* og Hans *Buchheim* (udg.): »Der deutsche Widerstand gegen Hitler. Vier historisch-kritische Studien von Herman Graml, Hans Mommsen, Hans Joachim Reichardt und Ernst Wolf«, Köln Kiepenheuer & Witsch 1966 og Berndt-Jürgen *Wendt*: »München 1938. England zwischen Hitler und Preussen«, Frankfurt am Main 1965, hvor visse af de aspekter, der er diskuteret i denne anmeldelse, er taget op.

Alligevel har »Ahnenerbe« en vis betydning som udtryk for en særlig side af den nationalsocialistiske ideologi, nemlig dyrkelsen og udnyttelsen af fortiden. Selve ordet »Ahnenerbe« udtrykker dette, idet det betyder: »Bewusstmachung und Neuschöpfung vermeintlicher Werte aus der längst vergangenen Welt der germanischen Altvordenen und Nutzbarmachung des so gewonnenen »Erbes« auf der praktisch-ideologischen Ebene des nationalsozialistischen Alltags« (s. 7). På basis af den forsvømmede nationalsocialistiske ideologi tog organet en række forskningsopgaver op, der bestemt ikke led af mangel på indfald. Først og fremmest siger »Ahnenerbe« og dets forskningsopgaver dog noget om dette fænomen Himmler, idet det ofte måtte beskæftige sig med spørgsmål, der var resultatet af dennes øjeblikkelige indskydelser, f. eks. lige fra at vaske guld ud af de tyske floder til at analysere Koranen med henblik på at finde skriftsteder, der kunne tolkes som antydende en fører Hitlers komme. I de nævnte tilfælde var forskningen dog resultatløs; til gengæld kom der til andre tider sågar morsomme ting ud af det. Bogen er rig på bizarre og lystige detaljer, hvis konsekvenser dog ikke altid var lige så lystige, detaljer, der bidrager til at forme billedet af Himmler, denne kombination af en »lasterhafter Pornograph und ordnender Bürokrat«, som Kater udtrykker det (s. 236).

Kater mener osse at kunne bruge »Ahnenerbe«-institutionen som eksempel til at give en karakteristik af SS-statens struktur. I forlængelse af Höhne og Hans Mommsen er Kater af den opfattelse, at SS-imperiet ikke var nogen sluttet, monolitisk enhed, men en »stat« præget af institutionelt kaos og intern rivalisering, hvilket bevirkede, at Himmler efterhånden mistede overblikket over sit rige. »Ahnenerbe« forekommer dog at være af for ringe betydning til i sig selv at kunne sige noget om dette; det var og forblev, hvad Kater kalder en slags grim ælling inden for SS-staten.

Det synes berettiget at indvende, at Kater har overdimensioneret »Ahnenerbe« og dets faktiske betydning, hvilket måske hænger sammen med, at forf. tildeler den nationalsocialistiske ideologi en for stor og for forpligtende rolle i det III. Rige. Ideologien havde en udpræget funktionel rolle. »Ahnenerbe« har en værdi som udtryk for en politisk og kulturpolitisk ambition hos Himmler; dette aspekt ville dog have fremstået klarere, hvis Kater havde udeladt en del af de alt for mange betydningsløse og ret ligegyldige detaljer og data angående institutionen »Ahnenerbe«, der fylder op i en ellers velskrevet, lidt kuriøs og utroligt veldokumenteret bog.

Karl Christian Lammers

Horst Rohde: Das deutsche Wehrmachtstransportwesen im Zweiten Weltkrieg. Entstehung – Organisation – Aufgaben. Beiträge zur Militär- und Kriegsgeschichte, Band 12. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1971. 439 sider. DM 58.–.

Forfatteren, der i Bundeswehr har erhvervet de fornødne transporttekniske kvalifikationer, har med denne undersøgelse af værnemagtstransportvæsenets oprindelse, udvikling, organisation og opgaver leveret et grundigt og dygtigt gennemført, men ikke letlæst bidrag til den militære logistik historie. Han byg-

ger på materiale i vesttyske arkiver (Militärarchiv Freiburg, Bundesarchiv Koblenz, Bundesbahndirektion Köln), på oplysninger og meddelelser fra en lang række aktører samt på den foreliggende litteratur. Det meget omfattende, men alligevel desværre fragmentariske materiale er dygtigt udnyttet.

Transportvæsenet vil i denne bog først og fremmest sige jernbanerne. Rohde ofrer ikke megen plads på andre transportformer (søtransport, kanal- og flodtransport, automobil- og lufttransport), dels fordi de før den anden verdenskrig spillede en meget ringe militær rolle, dels fordi de også under denne krig kun var af sekundær betydning for militæret (i særdeleshed kunne bilerne slet ikke leve op til de tyske forventninger) og endvidere hørte under andre ressorts end »das Wehrmachttransportwesen«. Rohde redegør for jernbanernes betydning for det militære transportvæsen tilbage fra deres opståen. (Allerede 1837 blev det i Preussen befalet, at hærens interesser skulle tilgodeses ved alle baneprojekter). Han skildrer det militære transportvæsen frem gennem tiden med den første verdenskrig som det store højdepunkt med et gnidningsløst samarbejde mellem de civile baneinstanser og de militære instanser – »ein beinahe vollkommener Zustand« i modsætning til sidenhen.

Det eneste, men til gengæld særdeles fremtrædende menneske i bogen er general Rudolf Gercke, Chef des Transportwesens under den anden verdenskrig. Han fremtræder gennem skildringen som en enkeltsporet personlighed, for hvem livets mening bestod i militære transporter, og som en kantet administrator, der ikke i utide viste skånsel nedefter eller føjelighed opefter, og som yderligere inden for sit område ville gøre og bestemme alting selv. Han fik vitterligt også togene til at rulle for sejren, men prisen var en stærk centralisering af alle beslutninger, manglende koordination med andre transportinstanser (som overalt i det tredje rige var der også på dette område »Kompetenzwirrarr«) og stadige rivninger med de civile instanser i Deutsche Reichsbahn.

Rohde omtaler i korte afsnit de allieredes luftkamp mod banerne og partisanangrebene (s. 178 ff.), men har desværre ikke kunnet give noget selvstændigt bidrag til disse problemer. Hans kilder er allerede kendte fremstillinger, og hans betragtninger om flyvevåbnets og partisanernes betydning for transportvæsenet derfor uden selvstændig værdi. Derimod fremlægger han et interessant materiale om opmarchen mod Polen i 1939 og mod Sovjetunionen i 1941.

Rohde konkluderer, at på det område, som Gercke var ansvarlig for, blev de stillede krav også honoreret. I intet tilfælde kom det til et operativt sammenbrud, fordi jernbanerne svigtede. Men det kostede bestandige improviseringer, der blev slidt hårdt på personellet, og transportkapacitetens utilstrækkelighed gik ud over de løbende forsyninger og tilførsler.

En række bilag forøger bogens værdi.

Aage Trommer

I neutral havn. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1973. København, 1973. 48 sider. III. 10,- kr.

Foreningen »Frihedsmuseets Venner«, der stiftedes i januar 1972 som støtteforening for Frihedsmuseet og for »på alle måder at fremme interessen for

Danmarks frihedskamp under besættelsen«, udsendte i foråret 1973 sit første årsskrift.

Ud over årsberetninger for museum og forening indeholder skriftet under den overskrift, der har givet det navn, en række dokumenter omhandlende situationen for de oplagte danske skibe i New York i maj 1940. De er samlet og kommenteret af Finn Løkkegaard. Disse skibes kaptajner og A. P. Møllers og J. Lauritzens befuldmægtigede repræsentanter i New York stod over for valget mellem at forblive i den neutrale havn eller at gå i engelsk tjeneste og sejle under engelsk flag. De to store rederiers folk gik ind for det første i modsætning til gesandten i Washington, Henrik Kauffmann, og det blev dem, der sejrede. De menige skibsbesættninger var der ingen, der spurgte, og de fik ingen reel mulighed for at vælge, hvad de ville, før sommeren 1941, da amerikanerne rekvirerede de oplagte skibe. Emnet, som Løkkegaard allerede har gjort til genstand for en grundig behandling i sin disputats »Det danske gesandtskab i Washington 1940–1942«, er en episode i den danske handelsflådes historie under den anden verdenskrig – den historie, der fortsat venter på sin videnskabelige behandling.

Årsskriftet rummer endelig et udvalg af overlæge, dr. med. Gustav Østerbergs illegale tegninger fra besættelsestiden.

Aage Trommer

J. O. Krag og K. B. Andersen: Kamp og fornyelse. Socialdemokratiets indsats i dansk politik 1955–71. København, Fremad 1971. 403 s.

I 1954–55 udsendtes trebindsværket om den socialdemokratiske arbejderbevægelses historie »En bygning vi rejser«. I hundredeåret for socialdemokratiets grundlæggelse er dette værk fulgt op af et bind forfattet af to af periodens mest fremtrædende partiledere og aktive politikere. Hvor »En bygning vi rejser« trods det idealistiske grundsyn og den partiidealiserende fremstilling i kraft af sit brede anlæg indeholder en omfattende stofmængde, så bevares i dette bind kun de værste sider af den socialdemokratiske historieopfattelse.

Politik opfattes snævert som værende identisk med begivenhederne på Christiansborg. Kildematerialet synes indskrænket til folketingstidende, avisudklip og personlige notater. Bogen indeholder så godt som intet om den økonomisk-sociale baggrund for den politiske udvikling eller om de skærpede sociale modsætninger og senkapitalismens næsten permanente krisetilstand. Magten i og over Danmark synes at ligge i hænderne på en halv snes toppolitikere, hvis indbyrdes taktiske manøvrer tilsyneladende opfattes som afgørende for hele samfundets udvikling. Fremstillingen er nærmest annalistisk og ekstremt personcentreret. End ikke undertitlen er fulgt med mindre det accepteres, at socialdemokratiet er identisk med dets parlamentariske ledelse. Det er ikke en parti-historie, men partiledelsens historie, og end ikke de nødtørftigste organisatoriske oplysninger kan hentes i værket. Omverdenen eksisterer kun i billeder og billedtekster og intetsteds forsøges egentlige analyser af det politiske liv. Der argumenteres overfladisk for de mange domme, der fældes, åbenbart ud fra axiom, at socialdemokratiet altid har ret. Læserne delagtiggøres ikke i eventuelle

refleksioner over socialdemokratiets nuværende funktion i samfundet, endsige over dets målsætning, hvis partiet overhovedet kan siges at have en sådan, der måtte række udover justeringer af de løbende afvigelser fra den »sociale balance«, d.v.s. status quo i forholdet mellem klasserne og de enkelte lag inden for disse.

Som kilde til socialdemokratiets (ledelses) selvforståelse som et socialliberalt reformparti er bindet velegnet. Som analyse af socialdemokratiets indsats i dansk politik på det nærmeste værdiløs.

Niels Finn Christiansen

Richard Hofstadter: The Progressive Historians. Turner, Beard, Parrington. London, Jonathan Cape, 1969. xviii + 498 s. £ 4.20.

Richard Hofstadter døde i 1970, men forinden nåede han at skrive denne bog, der kan læses som en slags testamente. Hofstadter har så åbenbart følt et behov for at tage et motiveret standpunkt til en række af de historikere, der i hans ungdom betød mest for ham. Og det er blevet et nok så heftigt opgør, præget af stor lidenskabelighed og ofte unødigt hårde og unuancerede domme. Hårdest går det ud over Beard og tildels Parrington, de to der har betydet mest for Hofstadters personlige udvikling, medens Turner behandles mere uinteresset, ja egentlig nærmest synes medtaget for helhedens skyld.

Fælles for de progressive historikere var, at de så USA's historie som en lang økonomisk og politisk konflikt mellem de besiddende og de ubesiddende klasser, sådan som de også anskuede deres samtid. Det de søgte var desuden »a usable past«, en fortid, en historie, der kunne bruges her og nu. Efter Hofstadters mening er denne konflikt-opfattelse en altfor forenklet måde at anskue fortiden på, og han er da også selv traditionelt blevet associeret med den såkaldte »consensus«-retning i amerikansk historieskrivning, selv om han i denne bog i nogen grad også distancerer sig fra denne anden form for forenkling. Amerikas historie er efter hans mening altfor kompleks til eensidigt at kunne anskues under enten den ene eller den anden synsvinkel.

Hofstadter kan heller ikke acceptere »too simple an identification between past and present problems«. Den aktivistiske historiker (Beard var det klassiske eksempel) »who thinks he is deriving his policy from his history may in fact be deriving his history from his policy, and may be driven to commit the cardinal sin of the historical writer: he may lose his respect for the integrity, the independence, the pastness, of the past«. Hofstadter søger her selv en acceptabel og frugtbar middelvej i det han kalder »present-mindedness«.

På denne baggrund kan det ikke undre, at Hofstadter i sin bog tegner tre levende portrætter ikke alene af de tre historikere, men nok så meget af deres produktion: Frederick Jackson Turner, der i sin pure ungdom med sin fremlæggelse af »frontier«-thesen satte skel i amerikansk historieskrivning – og egentlig aldrig skrev noget siden. Charles A. Beard, denne mærkelige mand, der skrev et utal af bøger og med sin »An Economic Interpretation of the Constitution« og sin »Rise of American Civilisation« prægede flere generationer af unge historikere, for derefter siden totalt at forlade sin tidligere historieopfat-

telse til fordel for en ekstrem historisk relativisme, og endelig til sidst på det nærmeste sætte sit faglige ry over styr med sine absurde angreb på Franklin D. Roosevelt's udenrigspolitik. Var der tale om manglende intellektuel integritet, eller var han blot stedse en søgende sjæl, »an intellectual seeker of admirable persistence and receptivity«? Og endelig Vernon L. Parrington, selve personificeringen af »the progressive mind«, der med sin »Main Currents in American Thought« skrev århundredets mest læste – og mest glemte – litteraturhistorie.

Man skal læse »The Progressive Historians« ikke blot fordi en bog af Hofstadter altid er værd at læse, men også fordi den er et storartet eksempel på at historiografi, når det er bedst, er en meget fascinerende og yderst vedkommende form for historieskrivning.

Inga Floto

George F. Kennan: Memoirs. Bind I: 1925–1950, bind II: 1950–1963. London, Hutchinson, 1967 og 1973. 583 s. og 368 s.

George F. Kennan er den sjældne kombination af diplomat, forsker indenfor faget International Politik og samtidshistoriker. Hans politologiske arbejder omfatter klassikerne »American Diplomacy 1900–1950« og »Realities of American Foreign Policy«, hvorved han blev en af grundlæggerne af »den realistiske skole« i amerikansk udenrigspolitisk forskning. Indenfor dette område har han senere skrevet omfattende om sovjetisk udenrigspolitik og de vestlige stormagters forbindelser med Sovjetunionen. Hans samtidshistoriske hovedværk er »Soviet-American Relations 1917–1920« I-II, hvori han indgående skildrer russernes beslutning om at udtræde af krigen og slutte separatfred i 1917–18 og årsagerne til vestmagternes interventionspolitik, hvis første fase var ønsket om opretholdelse af en russisk front mod Tyskland, mens den efter våbenstilstanden i november 1918 udviklede sig til en indblanding i den russiske borgerkrig. Dette hovedværk indenfor den samtidshistoriske forskning af disse problemer karakteriseres af Kennans dybtgående indsigt i russisk historie og samfundsudvikling, hans beherskelse af et stort kildemateriale og hans velovervejede og afbalancerede bedømmelse af begivenheder og personer.

Der er imidlertid en nøje sammenhæng mellem diplomaten, politologen og historikeren Kennan. Han studerer historie og samtidspolitik for derigennem at nå til en dyberegående forståelse af det nutidige og for bedre at være i stand til at vejlede sin samtid. Dette træder karakteristisk frem i en dagbogsoptegnelse fra 14. august 1950, umiddelbart før Kennan tog orlov fra State Department for – troede han – at kunne koncentrere sig om historisk forskning ved Institute for Advanced Study at Princeton, hvor »Soviet-American Relations« blev skrevet. I denne dagbogsoptegnelse beklager Kennan den forvirring, der hersker i offentligheden, pressen, Kongressen, endog hos præsidenten om amerikansk udenrigspolitik. »Kun historikeren, der arbejder med diplomatisk historie og har den balance og afstand, som et senere tidspunkt giver, vil blive i stand til at udrede dette utroligt sammenfiltrede begivenhedsforløb og afdække det sande perspektiv på de forskellige faktorer og problemer, som det rummer. Derfor, forekommer det mig, kan ingen i min stilling bidrage meget mere...

med mindre han først bliver historiker, erhverver sig offentlig tillid og respekt ved studiet af tidligere perioder, og så gradvis fører offentligheden frem til et klart helhedssyn på begivenhederne i de sidste år.« Dette nyttesynspunkt på historikerens arbejde fortrænges dog på en vis måde af forskerglæden, da Kennan i erindringerne andet bind skildrer sit arbejde ved Princeton-institutet. »At klemme den levende fortid ud af den døde bogsidens hieroglyffer – at føle en svunden tids personer komme til live, nå frem til sandsynlighed og besvare den genoplivende berøring, der udgår fra ens egen opmærksomhed og fantasi – at vide sig selv engageret i opdagelsen af en ny og betydningsfuld historisk sandhed: ganske afgjort er alt dette, hvis man har smag for det, en af de virkelig store skabende erfaringer, som mennesker er i stand til at gøre.« Det motiverende aspekt af en historikers gerning søgte Kennan at udføre med »Russia and the West under Lenin and Stalin«. Resultatet af den tilfredsstillende ved forskning, som det sidste citat giver udtryk for, satte frugt i »Soviet-American Relations 1917–1920«.

Det gennemgående tema i Kennans to bind erindringer er imidlertid hans karriere som diplomat. Efter at han havde taget sin eksamen fra Princeton-universitetet i 1925 søgte han ind i det amerikanske diplomati i den hensigt at blive ekspert i Sovjetunionen. Læretiden begyndte på »udkigsposterne« i de baltiske lande og i Berlin. Da U.S.A. i 1933 genoptog den diplomatiske forbindelse med Sovjetunionen, organiserede Kennan den første ambassade i Moskva. Efter poster i Europa og tjeneste i Washington efter U.S.A.s inddragelse i krigen, vendte han tilbage til Moskva i 1944. I sine indberetninger fra da af tog Kennan afstand fra den dominerende opfattelse i Washington, der gik ud på, at det i efterkrigstiden ville være muligt at gennemføre et frugtbart samarbejde med Sovjetunionen. Kennans advarsler mod denne optimisme kendes fra Herbert Feis' fremstillinger af krigstidens diplomatiske historie, men hans omfattende helhedsanalyse af den sandsynlige sovjetiske efterkrigspolitik, skrevet i maj 1945, offentliggøres for første gang i memoirernes første bind. I dette rummes grundopfattelserne i »inddæmningspolitikken«, der udarbejdedes i Policy Planning Staff, hvis første leder Kennan blev i 1947, og som blev kendt i den berømte »Mr.X« artikel i Foreign Affairs fra juli 1947, men Kennan mener dog selv, at maj-1945-rapporten bedre gav udtryk for hans synspunkter. »Inddæmningspolitikken«s praktiske udformning under Marshalls og Dean Achesons ledelse bragte dog Kennan i voksende modsætning til ledelsen af State Department; han var bl. a. skeptisk overfor, om den nordatlantiske traktat var det rette svar på en amerikansk garanti til Vesteuropa. I 1950 forlod han State Department og hans senere ambassadøperioder i Moskva og Beograd bragte ham kun skuffelser. Da han i 1963 forlod Jugoslavien, afsluttedes hans diplomatiske karriere, og han har siden da koncentreret sig om sin akademiske virksomhed.

U.S.A.s efterkrigspolitik er allerede belyst i talrige publikationer af det diplomatiske materiale, i memoirer, biografier og gennem de livlige debatter i den monografiske litteratur. Kennans »Memoirs« er et væsentligt bidrag ikke alene til forståelsen af en af periodens ledende diplomater, men også til dens udenrigspolitiske historie.

Sven Henningsen

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING'S VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag en gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på forman- dens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts månedens udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige

møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister

VED

STEFFEN HEIBERG

- Abel, da. konge, 87, 89. – Abelsen, her-
tug af Langeland, 87.
Abel, Wilh., ty. historiker, 518, 534.
Abessinien, 317, 319, 335.
Absalon, da. ærkebisp, 407.
Accursius, middelald., ital. retslærd,
216 f.
Acheson, Dean, am. udenrigsminister,
574.
Adolf VII, holst. greve, 109, 118, 145.
Ahlefeldt, gods (Hütten h.), 83, 119. –
Holst. adelsslægt, 84, 109, 128, 143,
149. – Benedict, holst. adelig, 84, 88.
– Benedikt d. y., holst. adelig, 143. –
Hans, generalløjntant, 443.
Aigner, Dietrich, ty. historiker, 335 f.
Albanien, 500.
de Alevelde (Ahlefeldt?), Gerhard,
holst. adelig, 84. – Johs., holst. ade-
lig, 84.
Alexander II, russ. czar, 520.
Alfred den store, angel-saksisk konge,
522.
Alnor, Karl, ty. historiker, 472.
Alperne, 216.
Als, 107 f., 116 f., 119, 131, 134, 143,
145, 147.
Alslev (Højst s., Slogs h.), 118 f., 146.
Alverstorff, holst. adelsslægt, 96, 109,
141, 143. – Eggert, holst. adelig, 99,
141, 143. – Henrik, holst. adelig, 88,
125.
Amager, 5 f., 11 f., 23, 30, 38.
Ancher, P. Kofoed, da. retslærd, 155.
Andersen, K. B., da. politiker, 571. –
V., da. litt.hist., 394.
Anderson, M. S., brit. historiker, 544.
Andræ, C. G., da. officer, politiker, 202.
Aner, E., ty. arkæolog, 514 f.
Angel, 95, 116 f., 119, 130, 133 f., 145.
Anna af Bretagne (g. m. Maximilian I),
533.
Androtion, græsk historieskriver, 513 f.
Ansgar, frank. missionær, 512.
Anthoni, E., fi. historiker, 528.
Are Frode, isl. historieskriver, 396.
Arentzen, Kristian, da. litt.historiker,
digter, 234, 242.
Aristoteles, græsk filosof, 502, 513.
Arnim, F. W. v., preuss. diplomat, 174.
Arns herred, 116, 149.
Arup, Erik, da. historiker, 88, 135,
398, 404, 438.
Ascheberg, holst. adelsslægt, 109. – Fol-
rad, holst. adelig, 143.
Asmussen, A. F., dep.chef, 468.
Asser, da. ærkebisp, 406. – Domprovst
i Lund, 407.
Athen, 513.
Atlantehavet, 455, 543.
Augsburg, 535.
Aydelotte, Wm. O., am. historiker, 503.
Backlund, N., sv. kirkehistoriker, 407.
Bacon, Francis, eng. filosof, 538.
Baden, Jacob, da. filolog, 382.
Bagdadbanen, 544.
Bagge, Povl, da. historiker, 370, 381–
394.
Baggesen, J., da. digter, 242.
Bagsværd (Sokkelund h.), 19.
Ballerup (Smørum h.), 13.
Balmoral, skotsk slot, 550.
Balticum, 297.

- Bamberger, Elisab., ty. historiker, 429.
 Bang, O. L., kammeradvokat, 162. – P. G., da. politiker, 202, 224, 228 f.
 Banks, Edv., ty. diplomat, 220.
 Bardenfleth, C. E., da. jurist, minister, 224, 228 f.
 Bardewik, holst. adelsslægt, 109, 115, 143. – Markvard, holst. adelig, 143. – Kalle, holst. adelig, 112, 117, 143.
 Barløsegaard (Barløse s., Båg h.), 434.
 Barsebek, holst. adelsslægt, 109, 115, 143. – Godskalk, holst. adelig, 112, 117, 119, 129, 132, 143. – Henrik, holst. adelig, 143. – Ludvig, holst. adelig, 112, 117, 144.
 Barsmark (Løjt s., Rise h.), 119, 147.
 Bartholdy, Olga, hist. forfatterinde, 527.
 Bartolus fra Sassoferrato, middelald., ital. jurist, 213–218.
 Bastholm, E., hist. forf., 404.
 Bauer, Gustav, ty. rigskansler, 283, 288.
 Baumont, Maurice, fr. historiker, 567.
 Beard, Ch. A., am. historiker, 346, 572.
 Bech, Sv. Cedergren, da. historiker, 154.
 Becker, Carl, am. historiker, 346.
 Beda, angelsaksisk hist. skriver, 522.
 Beienfleth, holst. adelsslægt, 109, 139, 144. – Sly, holst. adelig, 144.
 Belbuck (Pommern), 406.
 Bell, Dan., am. sociolog, 362.
 Benedictow, O. J., no. historiker, 132.
 Benedikt af Nurcia, ital. munk, 527.
 Benediktsmark (Gottorp a.), 146.
 Benson, Lee, am. historiker, 342.
 Benzon, Jacob, statholder i Norge, 161.
 Berg, Christen, da. politiker, 235, 237, 241 f., 248 f., 258–266.
 Bergen, 395.
 Berger, C. J., kgl. livlæge, 180.
 Bergman, Lorenz, rektor, 245 f.
 Bering (Kolt s., Ning h.), 250.
 Berlin, 230, 234, 284 f., 289, 390, 477 f., 486 f., 548, 563.
 Berling, J. C. E., bogtrykker, kammerherre, 185 f., 198.
 Bernstorff, A. P., da. statsmand, 155, 161. – J. H. Graf v., ty. diplomat, u.min., 284 f. – J. H. E., da. statsmand, 158, 160.
 Berntsen, Arent, rådstueskr., top. forf., 5, 26, 41–44, 51, 53, 56, 62 f., 66. – Klaus, da. politiker, 264.
 Bethmann Holweg, Th. v., ty. rigskansler, 309.
 Beutler, C., fr. historiker, 530.
 Bielke, Rudolph, legationssekr., 219 f., 222, 227.
 Bille, Anders, rigsmark, 435. – C. St. A., redaktør, politiker, 206. – Sten Erikssen, da. adelig, officer, 435, 446.
 Birck, F. C. C., rektor, 246. – L. V., da. økonom, 425.
 Birgitta, sv. helgeninde, 529.
 Birka, 512.
 Birkedal, Vilh., præst, 240, 248.
 Birkenmoor (Dänischwohld), 147.
 Bismarck, Otto v., ty. statsmand, 254, 278, 298, 310, 320, 325, 548.
 Bisticse, holst. adelsslægt, 109, 115, 144. – Reimer, holst. adelig, 112, 117, 119, 144. – Timme, Schreghele, holst. adelig, 144.
 Bjerge-Aasum provsti, 462.
 Björkmann, Leif, sv. historiker, 483.
 Bjørn, Claus, da. historiker, 461.
 Bjørnbak, Viggo, da. politiker, 250.
 Bjørnemosegård, hdg. (Tved s., Sunds h.), 443.
 Bjørnson, Bjørnstjerne, no. forfatter, 235 f., 251, 268.
 Blixen, holst. adelsslægt, 96 f., 111, 115, 128, 239 ff., 141. – Henneke (Skinkel), holst. adelig, 148. – Otto, holst. aelig, 98 f., 103, 141. – Radolf, holst. adelig, 141. – Sigfred (Skinkel), holst. adelig, 148.
 Bloch, Jacob, da. filolog, 382.
 Blok, holst. adelsslægt, 95 ff., 110 f., 115, 128, 144. – Dose, holst. adelig, 141, 144. – Hartwig, holst. adelig, 112, 116, 144. – Hartvig (d. y.), holst. adelig, 144. – Markvard, holst. adelig, 112, 117, 144. – Timme, holst. adelig, 98 f., 141.
 Blomberg, Aa. F., da. historiker, 431–448.
 Bluhme, C. A., da. politiker, 203, 390.
 Blaamølle (Varnæs s., Lundtoft h.), 143.
 Bobé, Louis, da. historiker, 84, 88, 138.
 Bogue, Allan C., am. historiker, 503.
 Bojsen, Frede, da. politiker, 244, 252, 261 ff., 265 ff. – Peter, seminarieførst., 392.
 Bolderslev (Bjolderup s., Rise h.), 147.

- Bolin, Sture, sv. historiker, 406.
 Bologna, 410.
 Bonifacius VIII, pave, 217.
 Bonn, 275.
 Boockmann, Hartmut, ty. historiker, 512.
 Boerstin, Dan., am. historiker, 351–57.
 Borchsenius, Otto, redaktør, 238, 242, 265.
 Bordeaux, 500.
 Bordesholm, holst. kloster, 122, 526.
 Borg (Brede s., Lø h.), 118, 126, 145.
 Borgholm (Brede s., Lø h.), 118, 126, 146.
 Borgsted (Hütten h.), 149.
 Bornholm, 3, 30, 516.
 Bornhoved, 525.
 Bosarp (Skåne), 406.
 Botze, Markvard, holst. adelig, 144. –
 Botze (?), holst. adelsslægt, 110, 144.
 Boye, Vilh., da. arkæolog, 514 f.
 Bradford, Burns E., am. historiker, 546 f.
 Braem, Gothardt Albert, da. embedsmand, 155, 162.
 Brahe, Per, sv. rigsråd, 529 f. – Steen, da. rigsråd, 60.
 Brahesborg, hgd. (Gamtofte s., Båg h.), 434.
 Bramsnæs, C. V., da. nat.økonom, politiker, 469.
 Brandenburg, Erich, ty. historiker, 274.
 Brandes, Georg, da. forfatter, 232, 234, 266. – Edv., da. journalist, politiker, 234–240, 248, 264 f.
 Brandt, Enevold, greve, 153–181.
 Brasilien, 546 f.
 Brask, Hans, sv. biskop, 530.
 Braudel, F., fr. historiker, 537.
 Bredsdorff, Ths., da. litt.historiker, 396 f.
 Brejde, holst. adelsslægt, 110, 139, 141, 144. – Valdemar, holst. adelig, 144.
 Bringe (Værløse s., Smørum h.), 30, 67 f.
 Brockdorff-Rantzau, E., ty. greve, 274. – U., ty. diplomat, udenrigsmin., 271–312, 473.
 Brockenhuus, Oluf, da. adelig, 53.
 Brodersby (Slies h.), 148.
 Broholm, H. C., da. arkæolog, 514 f.
 Broszat, Martin, ty. historiker, 476 f.
 Brun, Kristoffer, no. skribent, 241.
 Brunner, Otto, østr. historiker, 416.
 Bruun, P. M., birkedommer, 226.
 Brüning, Meinr., ty. rigskansler, 563.
 Brøndbyvester (Sokkelund h.), 14, 19, 24, 36.
 Brønshøj (Sokkelund h.), 18, 30, 43, 53.
 Buchardi, A., mejeriforpagter, 464.
 Budapest, 500.
 Buddinge (Sokkelund h.), 20, 26, 29, 40, 64, 66.
 Bugislaus IV, pomm. hertug, 84.
 Bunsen, Chr. K. J., preuss. diplomat, 220 f., 226.
 Buntsing, holst. adelsslægt, 110, 115, 144. – Henrik, holst. adelig, 112, 116, 144. – Klaus, holst. adelig, 112, 116, 144. – Timme (d. æ.), holst. adelig, 112, 116, 144. – Timme (d. y.), holst. adelig, 112, 116, 129, 144, 148.
 Burke, Kenneth, am. litt.historiker, 344.
 Busk, Jens, da. politiker, 236 f., 240 f.
 Bühnsdorf (Holsten), 84.
 Bülk (Eckernförde h.), 119, 147.
 Bünstorf (Hütten a.), 84.
 Bøggild-Andersen, C. O., da. historiker, 384 f., 445 f.
 Bølling Provsti, 462.
 Baadsted (Båstad), Skåne, 5.
 Baagø, Chr., højskoleforst., 249.
 Cahen, Claude, fr. historiker, 290, 303.
 Callesen, Gerd, ty. historiker, 474.
 Canada, 513, 557.
 Canaris, Wilh., ty admiral, 565.
 Carlgren, Wilh., sv. historiker, 484–487.
 Cardiff, 538.
 Carmichael, Joel, eng. historiker, 552.
 Carr, Wm., eng. historiker, 327.
 Carstens, A. G., overprokurør for Slesvig-Holsten, 155, 162. – W., ty. historiker, 81, 85 f., 92, 104, 525.
 Cavaignac, Eugène C., fr. general, 224, 226.
 Centraleuropa, 120, 291 f., 520.
 Černyševskij, russ. polit. skribent, 552.
 Chrimes, S. B., eng. historiker, 523, 538 f.
 Christensen, Aksel E., da. historiker, 82, 86, 105, 121, 518, 526. – C. A., da. historiker, 94, 97, 120 ff., 136, 146, 518. – I. C., da. politiker, 409.

- Christensson, O., sv. historiker, 416.
- Christian I, da. konge, 384. – II, da. konge, 384, 398. – III, da. konge, 398, 429. – IV, da. konge, 6 f, 63, 427 ff., 439, 537. – VII, da. konge, 157–160, 167, 171, 174, 176. – VIII, da. konge, 185 f. – IX, da. konge, 253.
- Christiansborg, 571.
- Christiansen, Carl S., da. historiker, 445. – Niels Finn, da. historiker, 382. – Viggo, psykiater, 158 f, 173.
- Christianshavn, 5.
- Cinus (Cino da Pistoja), ital. retslærd, digter, 217.
- Cismar (holst. kloster), 122.
- Classen, Peter, ty. historiker, 512.
- Clausen, H. N., da. teolog, politiker, 228. – H. P., da. historiker, 366, 370, 372, 375, 387. – H. V., da. historiker, 472.
- Clemens V, pave, 217.
- Clemenceau, Georges, fr. statsmand, 278.
- Colbjørnsen, Chr., da. politiker, 385.
- Collingwood, R. J., brit. arkæolog, historiker, 377.
- Conger, A. L., am. efterretn.officer, 291.
- Congo, 220.
- Coninck, A. L. C. de, da. politiker, jurist, 206.
- Conze, Werner, ty. historiker, 278, 309.
- Cromwell, Thomas, eng. statsmand, 539–43.
- Crone, Vilh. Chrf., politidirektør, 245.
- Cunningham, Wm., eng. historiker, 517.
- Curti, Merle, am. historiker, 357.
- Cypræus, N., slesv. præst, historieskriver, 121.
- v. Dach, Hans, schweiz. officer, 490 f.
- Dahl, Ottar, no. historiker, 370, 375. – W. B., da. jurist, 189 ff.
- Dahlbäck, Göran, sv. historiker, 414.
- Dahlerup, Troels, da. historiker, 128, 137, 140.
- Dalarna, 420.
- Damsholt, Torben, da. historiker, 382 f.
- Danmark, 4, 85 f., 89, 93 ff., 102, 104, 106, 121, 124 f., 136, 153, 180, 184, 203 f., 209 ff., 213, 219 ff., 223–27, 235, 253 f., 259, 365, 384 f., 388–91, 393, 400, 406, 411, 414, 418, 420 f., 427, 433, 438, 448, 456 f., 460, 470, 473, 479 ff., 483, 485, 488 f., 492–95, 498–502, 511, 516, 526 f.
- Danner, Louise (Rasmussen), grevinde, 186.
- Danneskiold-Laurvigen, C. C., greve, admiral, 161.
- Dansk Vestindien, 388.
- Danzig (Gdańsk), 557.
- Darghede, holst. adelslægt, 110, 115, 144 f. – Henneke, holst. adelig, 112, 117, 144.
- David, E. H. R., ty. politiker, 473.
- Davidson, Jacob, bladudgiver, 185–194, 196, 199, 201.
- Davis, Kingsley, am. demograf, 458.
- Dawson, Philip, am. historiker, 504.
- DDR (se Østtyskland).
- Degn, Lave Pedersen, slesv. adelig, 131.
- Deleuran, Aa., redaktør, 488.
- Dehio, Ludwig, ty. historiker, 307.
- Demidova, N. F., sovj. historiker, 509.
- Detmar, lybsk hist.skriver, 145.
- Deuntzer, J. H., da. jurist, politiker, 154, 167.
- Deutsch, Harald C., ty. historiker, 567 f.
- Dickens, A. C., brit. historiker, 539. – Charles, eng. forfatter, 184.
- Dickmann, F., ty. historiker, 333.
- Dinesen, W., godsejer, officer, 207.
- Donner, G. A., fi. kirkehistoriker, 528.
- Dosenrode, Henneke, holst. adelig, 91, 112, 117. – Leo, holst. adelig, 91.
- Douglas, D. C., eng. historiker, 522 f.
- Dover, K. J., eng. historiker, 513.
- Downing Street (London), 549.
- Drachmann, Holger, da. digter, 235, 241, 249.
- Dragsholm len, 15, 30, 45.
- Dresden, 275.
- Drewsen, J. C., da. politiker, fabrikant, 233.
- Droysen, J. G., ty. historiker, 378.
- Duckwitz, G. F., ty. diplomat, 303.
- Dumas, Alexander, fr. forfatter, 184.
- Dumova, N. G., sovj. historiker, 508.
- Dunk, Johannes, slesv. adelig, 131.
- Dunn, J. G., eng. finansmand, 391 f.
- Durand, Paul, fr. historiker, 496.
- Duvenstedt (Sydslesvig), 143.

- Dybdahl, Vagn, da. historiker, 251.
 Dziejowski, M. K., po.-am. historiker, 556 f.
 Dänischenhagen (Eckernförde h.), 83, 144.
 Dänischwohld, 83, 86 ff., 94 f., 106, 116 f., 132.
 Dönitz, Karl, ty. admiral, 387 f, 563.
 Døer, Jørgen, da. filosof, 388.
- Ebbesen, Niels, jysk adelig, 105.
 Ebert, Fr., ty. rigspræsident, 286, 290, 474.
 Eckernförde, 86 f., 89, 106.
 Edel, da. dronning, 403.
 Edward IV, eng. konge, 524, 538. – VI, eng. konge, 542.
 Eichholz, Dietr., ty. historiker, 340 f.
 Eikelberg (Mecklenburg), 148.
 Eilschow, Fr. Chr., da. filosof, 382.
 Eisen, Hans Chr., da. historiker, 364.
 Ejderen, 86–89, 93, 95, 102, 105, 116 f., 119, 204.
 Ekholm, Lars, sv. historiker, 426.
 Elben, Wolfg., ty. historiker, 279, 281, 283, 286, 289, 293 f., 309.
 Elbmarsken, 85.
 Elgeskog, V., sv. historiker, 421.
 Elisabeth I, eng. dronn., 539 f.
 Ellehøj, Sv., da. historiker, 63, 424.
 Ellum syssel, 116.
 Elton, G. R., brit. historiker, 539–543.
 Emdrup (Sokkelund h.), 14, 33.
 Elsholm (Løjt s., Rise h.), 119, 147.
 Elstrup (Als Nr. h.), 144, 148.
 Engberg, Jens, da. historiker, 79, 384, 423–30.
 Engelholm, hgd. (Bårse h.), 183, 187.
 England, 122, 167, 220, 223 ff., 255, 295 f., 298, 305 f., 325 f., 334 ff., 338, 390, 410, 418, 429, 451, 500, 504, 518 f., 521–24, 530, 533, 536, 538 ff., 542 f., 551, 557 f., 560.
 Erik Menved, da. konge, 108. – VII (af Pommern), da. konge, 101, 135, 138, 143. – I Abelsen, hert. af Slesvig, 87, 96. – II Valdemarsen, hert. af Slesvig, 89, 91 f. – Langben, hert. af Langeland, 91.
 Epstein, Klaus, ty.-am. historiker, 277, 289 f., 303.
 Erasmus af Rotterdam, nederl. humanist, 511.
- Erlandsen, Jacob, da. ærkebisp, 407.
 Ermoldus Nigellus, frank. digter, 512.
 Erslev, Kr., da. historiker, 93, 229, 244, 366, 369–72, 376 f., 386 f.
 Erzberger, Matthias, ty. politiker, 277, 283–90, 303.
 Esbensen, Tyge, slesv. adelig, 126.
 Eschricht, D. F., da. fysiolog, zoolog, 221.
 Eskebjerg (Bregninge s., Skippinge h.), 15.
 Eskil, da. ærkebisk, 403, 406 f.
 Estrup, J. B. S., da. politiker, 232, 249, 251 f., 255, 260, 267.
 Estruplund, hgd. (Estrupl. s., Rougshø h.), 441 f.
 Europa, 85, 166, 253 f., 278, 295, 299, 316, 318 f., 349, 352, 354 f., 390, 409, 500, 521 f., 527, 534, 545, 549.
 Euler, Heinrich, ty. historiker, 277 f., 290, 303, 308.
 Evjen, John O., no.-am. historiker, 384 f.
 Eylertsen, Jacob, slotsskriver, 6.
- Fabricius, C. H. D., slesv.-holst. officer, 229. – Knud, da. historiker, 93, 438, 440.
 Falster, 44, 137, 440.
 Falkenskjold, S. O., da. officer, 180.
 Fanø, 257.
 Farum (Ølstykke h.), 13, 30, 61.
 Fæbvre, Lucien, fr. historiker, 463.
 Feis, Herb., am. historiker, 574.
 Ferdinand, da. arveprins, 210, – I, ty.-rom. kejser, 538.
 Filip II, sp. konge, 536.
 Fink, Troels, da. historiker, 85.
 Finland, 484 ff., 493, 501 f., 528.
 Finsen, S. H. S., da. politiker, minister, 256.
 Fischer, Fritz, ty. historiker, 273, 278, 307, 309 f., 320, 327, 330.
 Fraenkel, Ernst, ty. hist., 300.
 Fisher, John, eng. bisp, 539.
 Fjellebro, hgd. (Herringe s., Sallinge h.), 434.
 Flandern, 403, 521.
 Flarup (Strukstrup h.), 145.
 Fledelius, Karsten, da. historiker, 364 f., 379.
 Flensborg, 106 f., 116, 132, 145, 474, 480.

- Flor, Chr., sønderj. prof., politiker, 225.
 Floto, Inga, da. historiker, 386 f.
 Floud, R., brit. historiker, 505 f.
 Flygare-Carlen, Emilie, sv. forfatterinde, 184.
 Flækkeby (Svans), 141, 144.
 Fockbeck (Sydslesvig), 143.
 Fogel, Rob. W., am. historiker, 503.
 Fontenay, Fr. de Sage de, da. historiker, 472.
 Forssell, Hans, sv. historiker, 413 ff., 421.
 Fortescue, John, middelalderlig engelsk jurist, 523 f.
 Franceschi, Gerard, fotograf, 527.
 Francke, K. Ph., slev.-holst. politiker, 228 f.
 Fraenkel, E., ty. historiker, 300.
 Frankfurt a. M., 222, 236.
 Frankrig, 214 ff., 224, 226, 230, 254, 292, 295, 301, 334, 418, 504, 507, 510, 520, 533, 537, 557 f.
 Frederik I, da. konge, 384. – II, da. konge, 4, 423, 536. – III, da. konge, 167, 172, 384 f. – IV, da. konge, 385. – V, da. konge, 382. – VII, da. konge, 185. – Da. arveprins, 181. – Wilhelm I, brandenb. kurfyrste, 537. – Barbarossa, ty. kejser, 410.
 Frederiksborg, 6 f. – Len, 31, 65 f.
 Frederiksen, Bjarne W., da. politilog, 470–83. – E. Ellegaard, forlagsmand, 527.
 Frederikshavn, 494.
 Frederikslund, hgd. (Slagelse h.), 183, 186.
 Fredslet (nuv. Krop og Hütten hh.), 87, 102.
 Frellefsen, sønderj. adelig, 132.
 Fridericia, J. A., da. historiker, 154, 244, 443.
 Frisland, 117.
 Friis, Astrid,, da. historiker, 423, 429, 454, 517. – Christian, kansler, 7, 18, 43, 426. – Knud, sønderj. adelig, 131.
 From, Ditlev, kbh. købmand (?), 53.
 Fryksén, A., sv. historiker, 562.
 Frøs h. (Slesvig), 116.
 Fuglebjerg (Ø. Flakkebjerg h.), 258.
 Funke, M., ty. historiker, 338.
 Fussing, H. H., da. historiker, 8, 63, 424 f., 431, 434, 448, 531.
 Fyn, 65, 94, 104, 129, 137, 431 f., 434 ff., 438–44, 446, 462.
 Galilei, Galileo, ital. fysiker, astronom, 502.
 Gammelby (Ny h.), 143 f.
 Gallén, Jarl, fi. historiker, 402, 528.
 Ganløse (Ølstykke h.), 18.
 Gardner, Lloyd, am. historiker, 357.
 Gattinara, M. A., sp. statsmand, 536.
 Gaulle, Ch. de, fr. præsident, general, 510.
 Gedser, 253.
 Gelting (Ny h., sen. Kappel h.), 103, 143, 146.
 Gentofte (Sokkelund h.), 13, 33.
 Gerhard I, holst. greve, 86 f. – III, (Gert), holst. greve, 93 ff., 99–107, 117, 130, 141 f., 149.
 Gercke, Rud., ty. general, 570.
 Geyer, Dietr., ty. politolog, 553 f.
 Gieselbert, holst. greve, 142, 149.
 Gifford, D., eng. arkivar, 230.
 Gill, Paul E., brit. historiker, 523.
 Giry, A., fr. historiker, 501.
 Gislinge (Tuse h.), 467.
 Gissel, Svend, da. historiker, 120, 122, 410.
 Gisselfeld, hgd. (Bråby s., Ringsted h.), 441.
 Gjedved (Tolstrup s., Voer h.), 392.
 Gjellerup, Karl, da. digter, 240, 244.
 Gjorslev, hgd. (Stevns h.), 183.
 Gjørup, M., politiker, redaktør, 208.
 Gladsakse (Sokkelund h.), 57, 515.
 Glamann, K., da. historiker, 454.
 Glostrup (Sokkelund h.), 18.
 Glückstadt (Holsten), 172.
 Glysing, holst. adesslægt, 96. – Volrad, adelig, 99, 141.
 Godendorp, holst. adesslægt, 110, 128, 144. – Dose, holst. adelig, 144. – Timme, holst. adelig, 144.
 Godfred, da. konge, 398.
 Goethe, J. W., ty. digter, 254.
 Golikova, N. B., sovj. historiker, 508.
 Gortze, holst. adesslægt, 110, 115, 144. – Makvard, holst. adelig, 112, 117, 119, 132, 144.
 Gottorp slot og len, 94, 104, 106 ff., 109, 114, 118, 135, 143, 147, 149.
 Gram h. (Slesvig), 116.
 Graml, H., ty. historiker, 301, 303, 309, 315, 317 ff., 332 f.

- Granlund, J., sv. historiker, 529 f.
 Green-Pedersen, S. E., da. historiker, 388, 402.
 Gregersen, H. V., da. historiker, 133.
 Grete, g. m. Lyder Rutze, 147.
 Grevesmühlen (Tyskland), 90.
 Grevenkop-Castenschiold, J. F. J., gods-ejer, 183, 186, 190, 195 f., 198.
 Griffenfeld, Peder, da. statsmand, 179.
 Griffith, R. A., brit. historiker, 539.
 Grindall, eng. ærkebisp, 541.
 Groener, Wilh., ty. generalstabschef, 281, 283, 289–92.
 Groscurth, H., ty. officer, 564–68.
 Grundtvig, Joh., da. historiker, 423, 426. – N. F. S., da. forfatter, poli-tiker, 236, 238–42, 244, 248 f.
 Gruwel, Otto (Skinkel), holst. adelig, 148.
 Grüne, J. P. M., redaktør, 197, 200 f.
 Grækenland, 383, 489, 494, 500.
 Gubbins, Colin, eng. officer, 497.
 Gude, Henrik, da.-no. officer, 180.
 Gunnes, E., no. historiker, 408.
 Gustav Vasa, sv. konge, 421. – III, sv. konge, 153.
 Gutheim, Jacob, sv. officer, 434, 440.
 Gyldenstjerne, Henrik, da. adelig, 446 f.
 Günther, Christian, sv. udenrigsmini-ster, 485–487.
 Gylling (Hads h.), 240.
 GÜth, R., ty. marinehistoriker, 561 f.
 Gähler, P. E., da. officer, 173, 180.
 Gødeby (Svans), 141, 144.
 Göinge (Gønge) h. (Skåne), 411.
 Göring, Herm., ty. politiker, 387.
 Göstring h. (Östergötland), 420.
 Göttingen, 511 f.
 Gaath, nu Oeche, Ny herred, 143.

 Hackett, John, irsk diplomat, 537 f.
 Haddeby (Arns, Krop og Meggerdorf hh.), 88.
 Haderslev, 108, 118, 141, 145.
 Haffner, W., da. godsejer, politiker, 194.
 Hage, H., da. politiker, jurist, 222.
 Hagen, holst. adelsslægt, 110, 115, 144. – Detlev, holst. adelig, 144. – Hen-neke, holst. adelig, 112, 117, 144. – Ulf, holst. adelig, 112, 117, 144.
 Hagenskov len, 434, 439.
 Hake, Niels Pedersen, sønderj. adelig, 130, 134.
 Hakemark (Siseby s., Eckernförde h.), 147.
 Hald, Kr., da. filolog, 404.
 Halder, Franz v., ty. officer, 565.
 Hall, C. C., da. politiker, 202 ff. – Chr., løjtnant, 192.
 Halland (Sverige), 43.
 Hallandsåsen (Sverige), 5.
 Halmstad (Halland), 433.
 Hambro, Josef, finansmand, 390. – Aa-ron, bankier, 190, 196.
 Hamburg, 85, 512.
 Hamilton, Alex., am. politiker, 351.
 Hamsfort, Cornelius, da. hist.skriver, 138, 148.
 Haniel v. Haimhausen, E., ty. diplomat, 284, 289.
 Hans, da. konge, 384.
 Hansen, C. F., da. officer, minister, 390. – C. Rise, da. historiker, 19. – H. Chr. P., da. forretningsmand, poli-tiker, 186. – Julius, redaktør, 207. – R., ty. historiker, 388. – Sigurd, da. geolog, 515.
 Hanssen, H. P., sønderj. leder, 427 f.
 Hansson, Per Albin, sv. statsmin., 484 f.
 Harald Hårfager, no. konge, 395.
 Harris, G. L., brit. historiker, 543.
 Harridslevgaard, hdg. (Skovby s. og h.), 441.
 Hartz, Louis, am. historiker, 348, 351.
 Hauck, K., ty. historiker, 511.
 Hauschild, U., ty. historiker, 524.
 Haverkamp (Svans), 144.
 Heckscher, Eli F., sv. økon. historiker, 418, 420.
 Hedeby, 512.
 Heer, Fr., ty. historiker, 410.
 Hegel, G. W. F., ty. filosof, 387.
 Heimpel, H., ty. historiker, 511 ff.
 Helbig, H., ty. historiker, 275, 277 f., 294, 297–300, 308, 311.
 Helgesen, Povl, da. humanist, 384.
 Hellembert, Slesvigbisp, 142.
 Helmold, greve af Schwerin, 90.
 Helrik, holst. adelig, 90.
 Helsingborg len, 413.
 Helsingfors, 501, 509.
 Helvig, da. dronning, 106.
 Hendriksen, F., xylograf, 238.
 Henrik II, ty.rom. kejser, 512. – IV,

- fr. konge, 537. – II, eng. konge, 410. – VI, eng. konge, 523. – VII, eng. konge, 538 f. – VIII, eng. konge, 539 f., 542. – Greve af Schwerin, 91 f. – II, holst. greve, 88, 102, 104, 106, 118 f, 143, 147 ff. – Valdemarsen, sønderj. hertug, 107 ff., 119, 130 ff., 144, 146.
- Henriksson, G., sv. historiker, 562.
- Herstedøster (Smørum h.), 13, 21.
- Herstedvester (Smørum h.), 15.
- Hertel, Hans, da. litt.forsker, 232.
- Hertzfeld, ty. historiker, 308, 314.
- Hessel, slesv. gods (Angel), 119, 148.
- Hevringholm, hgd. (Vivild s., Sdr. Hald h.), 441 f.
- Heydte, Fr. A. Frh. v., ty. militærskribent, 497.
- Heyman, Ph. W., grosserer, 392.
- Higham, John, am. historiker, 349 f.
- Higounet, Ch., fr. historiker, 500.
- Hildebrand, H., sv. historiker, 418. – K., ty. historiker, 315, 320, 323–27, 330–33, 336 f., 340 f.
- Hillgruber, A., ty. historiker, 315, 319 ff., 326, 331 f., 553.
- Himmler, Heinr., ty. SS-fører, 387, 568 f.
- Hind provsti, 462.
- Hindsgavl (Vends. h.), 102. – Len, 439.
- Hipparchos, athen. tyrant, 256, 513 f.
- Hirschholm (Hørholm) slot, 174, 176.
- Hitler, Ad., ty. diktator, 278, 314–18, 319–41, 387, 479, 493 ff., 562 ff., 565 f.
- Hjorth, Peder, professor, 197, 229.
- Hjørring amt, 458.
- Hoffman, E., ty. historiker, 85.
- Hofstadter, R., am. historiker, 347 f., 350, 572 f.
- Holberg, Ludvig, da. digter, historiker, 382.
- Holborn, H., ty.-am. historiker, 277, 289, 308.
- Holbæk, 67, 468.
- Holbæk (Adbøl s., Lundtoft h.), 149.
- Holck, holst. adelslægt, 83. – Erik, sønderj. marsk, 92, 100.
- Holk, Lage, sønderj. adelig, 145.
- Holland, 500.
- Hollingsworth, T. H., eng. demograf, 133.
- Hollufgaard, hgd. (Fraugde s., Åsum h.), 446.
- Hollænderbyen (jf. St. Magleby), Sokkelund h. (Amager), 65.
- Holm (Svans), 141, 144.
- Holm, Edv., da. historiker, 154, 171, 177, 385 f. – Gösta, sv. filolog, 529 f. – Har., da. politiker, 237, 241, 244, 265.
- Holmberg, Ake, sv. historiker, 221.
- Holmelen (Svans), 88, 102, 125, 144 f., 148.
- Holstein, U. A., amtmand, overpræsident, 179.
- Holstein-Ledreborg, J. L., da. politiker, 237, 262, 265.
- Holsten, 82–85, 89 f., 92 f., 112, 117, 120, 122 f., 125 f., 135 f., 139, 180, 525 f.
- Holt, Paul, da. historiker, 488.
- Holte (Sokkelund h.), 13, 41.
- Holten, Nic., da. embedsmand, 390.
- Holtsmark, Anne, no. filolog, 403, 408, 410.
- Hongkong, 391.
- Horsens, 91 f., 210.
- Hostrup, C., da. digter, 241, 248.
- Hugenholtz, F. W. N., holl. historiker, 520.
- Huitfeld, A., rigskansler, hist.skriver, 91.
- Hume, David, eng. filosof, 357.
- Hummersbüttel, holst. adelslægt, 96. – Johan, holst. adelig, 102, 129, 141.
- Hurstfield, Joel, brit. historiker, 540 f.
- Husum (Slesvig), 89. – (Sokkelund h.), 10, 18 f., 23.
- Hvedholm, hgd. (Horne s., Sallinge h.), 434.
- Hverringe, hgd. (Viby s., Bjerge h.), 441 ff.
- Hviding h. (Slesvig), 108.
- Hvidkilde (Tøstrup s., Gottorp a.), 146.
- Hvidovre (Sokkelund h.), 13, 28.
- Hvidt, Kristian, da. historiker, 390 f., 455–61. – L. N., da. politiker, 228.
- Hvidtfeldt, Joh., da. historiker, 85, 87, 95, 548.
- Hvidøre, tidl. bebyggelse (Gentofte s.), 33.
- Hütten (Hütten s. og a.), 147.
- Høegh-Guldberg, O., da. politiker, 155, 162, 173, 382. – P., litterat, 483.
- Høgsbro, Sophus, da. politiker, 237,

- 241 f., 244, 248 f., 264. – Sv., overretssagfører, 249, 265.
- Höhne, H., ty. journalist, historiker, 569.
- Høje Tåstrup (Smørum h.), 5, 30, 65.
- Höjlte, Chr., ty. historiker, 557.
- Hørby, Kai A., da. historiker, 384.
- Hørup, Viggo, da. politiker, 232, 235, 241, 253, 258, 260–67.
- Haakonsen, Knud, da. filosof, 502.
- Haase, H., ty. politiker, 284, 286.
- Iberiske halvø, 521.
- Ibstrup (Sokkelund h.), 6.
- Indien, 551.
- Ingelheim (Tyskland), 512.
- Ingerslev, H. P., da. godsejer, politiker, 250.
- Ingmar, G., sv. historiker, 548 f.
- Ingrid, sv. prinsesse, 402.
- Innsbruck, 533.
- Irland, 500.
- Isagoras, attisk politiker, 513.
- Ishøj (Smørum h.), 5, 13, 22.
- Island, 395 f., 398, 500 f.
- Islev, tidl. bebyggelse i Sokkelund h., 6, 30.
- Isted syssel, 116.
- Italien, 216, 223, 334, 494, 520 ff.
- Itzehoe, 390.
- Itzen, Alb., kbh. købmand, 443.
- Ivanov, L. M., sovj. historiker, 509.
- Ivar Bodde, no. hirdpræst, kgl. rådgiver, 410.
- Iversen, Jep, sønderj. adelig, 149. – Ove, sønderj. adelig, 100.
- Jacobsen, H.-A., ty. historiker, 315, 321 ff., 333, 564–68. – J. P., da. rel.-historiker, 266. – Lis, da. filolog, 136.
- Jagel (Haddeby s., Slesvig), 88.
- Jankuhn, H., ty. arkæolog, 512 f., 568.
- Japan, 338, 391, 500, 550 f.
- Jay, John, am. politiker, 351.
- Jefferson, Thomas, am. præsident, 346 f.
- Jensen, Alfred, da. politiker, 488. – Anne E., da. litt.forsker, 136. – H., sognepræst, 247. – Hans, da. historiker, 385. – H. N. A., ty. historiker, 84, 102. – Merrill, am. historiker, 357. – Poul, da. historiker, 185, 393 f.
- Jernved (se endv. Dänischwohld), 87.
- Jessen, Franz v., da. journalist, 471 f.
- Johan, ærkehertug af Østrig, ty. rigsforstander, 223. – I, holst. greve, 87. – III, holst. greve, 86 ff., 93, 95.
- Johannes fra det røde land, middelalderlig fr. jurist, 214. – Parisiensis, fr. jurist, 215 f.
- Johansson, Alf, sv. historiker, 483.
- Jonkina, T. D., sovj. historiker, 508.
- Johnson, Lyndon B., am. præsident, 359.
- Jong, Louis de, holl. historiker, 496.
- Jonstrup (Smørum h.), 6.
- Jugoslavien,, 574.
- Juliane Marie, da. dronning, 181.
- Junker, D., ty. historiker, 563 f.
- Justinian, rom. kejser, 216 f.
- Juul, Axel, da. adelig, 43.
- Jylland, 4, 23, 44, 52, 65, 77, 236, 390, 393, 404, 438, 462, 489, 492 f., 495,
- Jäckl, E., ty. historiker, 330, 335.
- Jægersborg Dyrehave, 259.
- Jørgensen, A. D., da. historiker, 387, 404. – E. Stig, da. historiker, 388 f. – Harald, da. historiker, 470–83. – Poul Johs., da. retshistoriker, 169. – P. Kr. A., lærer, 464.
- Jørlunde h. (nuv. Ølstykke h.), 5.
- Kalmarsund, 421.
- Kalundborg len, 29, 37, 42, 49–52, 54 f., 58, 60, 67, 73, 75 ff., 80.
- Kamp (området mellem Sorge og Ejderen), 87.
- Kampe, holst. adelsslægt, 110, 144. – Tideke, holst. adelig, 144.
- Kan, A. S., sovj. historiker, 509.
- Kappel (Angel), 146.
- Karl d. store, frank. kejser, 398, 512, 522. – Frank. konge (søn af Karl d. store), 512. – Den skaldede, frank. konge, 522. – VI, fr. konge, 214. – V, ty.rom. kejser, 535 f. – IX, sv. konge, 532. – X Gustav, sv. konge, 432 f.
- Karlstrup (Smørum h.), 515.
- Karoline Mathilde, da. dronning, 167.
- Kasmark (Risby s., Ekernførde h.), 149.
- Kastrup (Sokkelund h., Amager), 35 f., 38.
- Kater, M. H., ty. historiker, 568 f.
- Katrinebjerg (Smørum h.), 5.
- Kaufmann, Henrik, da. diplomat, 571.
- Kautsky, Karl, ty. socialdemokrat, 284.

- Kazin, A., am. sociolog, historiker, 347.
 Kehrs, E., ty. historiker, 314.
 Kennan, George F., am. diplomat, 573 f.
 Kent (England), 522.
 Keremaikos (Grækenland), 514.
 Kerensky, A., russ. politiker, 552.
 Kerkkonen, Gunvor, fi. historiker, 528.
 Kersten, K., ty. arkæolog, 514 f.
 Kerteminde, 240.
 Keyser, Rud., no. historiker, 408.
 Kiel, 478.
 Kielerkanalen, 481.
 Kimmich, Ch. M., am. historiker, 557.
 Kina, 359, 391, 551.
 Kinch, J., da. historiker, 120.
 Kind h. (Västergötland), 410, 416.
 Kinda h. (Östergötland), 420.
 Kirchhoff, Hans, da. historiker, 364, 488.
 Kirke Værløse (Smørum h.), 19, 29, 41.
 Kjærgård, hgd. (Brenderup s., Vends h.), 446.
 Kjørup, Søren, da. filosof, 365, 379.
 Klaus, holst. greve, 102, 104, 106, 108 f., 118 f., 143, 147 ff.
 Klein, C. S., da. politiker, 208.
 Klein-Rheide (Sydslesvig), 143.
 Kleisthenes, attisk statsmand, 513 f.
 Kletkamp, Eckhard, holst. adelig, 91. – Henneke, holst. adelig, 92. – Henrik, holst. adelig, 91.
 Klingenberg, Poul, kbh. storkøbmand, 445.
 Klintholm, hgd. (Maglemose s., Møenbo h.), 547.
 Klipsev (Lundtofte h., Slesvig), 120.
 Kljucevsky, V. O., russ. historiker, 508.
 Klockars, Birgit, sv. historiker, 529.
 Knoop (Dänischhagen s., Eckernförde h.), 83, 119, 144, 149.
 Knoop, holst. adelsslægt, 83, 88, 96 f., 110 f., 115, 139 f., 143 f. – Folrad, holst. adelig, 98, 12, 116, 141, 144. – Hartvig, holst. adelig, 112, 116, 144. – Wulf, holst. adelig, 112, 116, 144. – Markvard, holst. adelig, 98, 141.
 de Knope (Knoop), Lupus, holst. adelig, 84, 141.
 Knud d. hellige, da. konge, 398, 402.
 Knuth, F. M., da. godsejer, politiker, 219, 221 f., 224 f., 227.
 Koch, Carl, da. præst, 465, 465. – Hal, da. kirkehistoriker, 403.
 Koenigsberger, H. G., am. historiker, 536 f.
 Koeppen, H., ty. historiker, 512.
 Koht, Halvdan, no. historiker, 432.
 Kolari, U., fi. historiker, 501 f.
 Kolbaz (Colbaz, Pommern), 406.
 Kold, Christen, da. skolemand, 465.
 Kolding, 144.
 Kollekollegård (Smørum h.), 30.
 Konga h. (Småland), 420 f.
 Konstantin d. store, rom. kejser, 216.
 Koppe, W., ty. historiker, 85.
 Korsør, 446.
 Kosel (Svans), 141.
 Kotze, H. v., ty. historiker, 564 f.
 Krabbe, Ivar, da. adelsmand, no. statholder, 43.
 Krag, Erik, øverstesekretær, 435 f. – J. O., da. politiker, 571. – Otte, da. rigsråd, 41, 435 f. – -Juel-Vind, J., geh.konferensråd, baron, 155, 162.
 Kramer, G. H., am. historiker, 504.
 Krausnick, H., ty. historiker, 564 f.
 Krebs, F. C., læge, økonom, 197, 201, 205 ff.
 Krieger, A. F., jurist, politiker, 198, 219–31.
 Kristoffer II, da. konge, 93 ff., 106.
 Kristensen, Anne K. G., da. historiker, 405–08.
 Kristiania, se Oslo.
 Kroatien, 538.
 Kronborg len, 31, 65 f.
 Kropp (Kropp og Hütten hh.), 120.
 Krummacher, F. A., ty. historiker, 338.
 Krummedige, holst. adelsslægt, 95 ff., 110 f., 115, 128 f., 141, 144. – Dose, holst. adelig, 145. – Eggert, holst. adelig, 145. – Erik, holst. adelig, 145. – Hartwig, holst. adelig, 91. 145. – Hasse, holst. adelig, 91, 98 f., 102, 141, 148. – Henneke Wittekop, holst. adelig, 112, 117 f., 129, 145. – Ivan, holst. adelig, 112, 117, 144 f., 148. – Ivan, kansler, holst. adelig, 145. – Johan, holst. adelig, 145. – Merete, holst. adelig, 145. – Nikolaus (Klaus), holst. adelig, 113 f., 117 f., 129, 141, 145, 147, 149. – Segebod, holst. adelig, 113, 117,

- 119 f., 134, 145. – Witte Iven, holst. adelig, 145.
- Krüger, K., ty. historiker, 423–30. – P., ty. historiker, 271, 297 ff, 285 ff., 309 ff. – S., ty. historiker, 512.
- Krøgerup (Merløse h.), 464, 469. (Cusa), Nikolaus von Kues, ty. biskop, 512.
- Kuhlman, H. J., ty. historiker, 87, 121.
- Kuhn, A., ty. historiker, 334 f. – H., ty. filolog, 394–98. – Ths. S., am. sociolog, 344, 502 f.
- Kule, holst. adelsslægt, 110, 115, 145. – Peter, holst. adelig, 113, 117, 145.
- Kulicenko, M. I., sovj. historiker, 508.
- Kummerlev (Brede s., Lø h.), 118 f., 146.
- Kunigunde, sønderj. hertuginde, 108 f., 145.
- Kuujo, E., fi. historiker, 509.
- Kværs s. (Lundtoft h.), 146.
- Kühnl, R., ty. historiker, 329 f.
- Kühnrich, H., ty. historiker, 489, 492, 496.
- Küren, Ludolf, holst. adelig, 90.
- Kær h., Slesvig, 116.
- København, 5 f., 20, 43, 52, 65 f., 159, 163, 180, 206, 223, 227 ff., 250 f., 259, 271, 286, 391, 393, 432, 442 f., 445, 449 f., 453 f., 473. – Birk, 5. – Len, 1–80.
- Køge, 5, 35.
- Körbitz, Chrf., generalkrigskommissær, 435 f.
- Kørup hgd., (Krogshølle s., Skam h.), 435.
- Kaarsted, Tage, da. historiker, 463, 488, 492.
- Kaas, Erik, landkommissær, 435. – Mogens, da. rigsråd, 6 f.
- Kåstrup (Tømmerup s., Ars h.), 601.
- la Cour, Vilh., da. historiker, 103.
- la Feber, W., am. historiker, 357, 362.
- La Folette, Rob., am. politiker, 346.
- Lammers, W., ty. historiker, 512.
- Landberg, H., sv. historiker, 426, 483.
- Langberg, H., da. kunsthistoriker, 164 f.
- Lange, H., ty. historiker, 338. – Ole, da. historiker, 391 f. – H. ty. historiker, 338. – Peder, (Eikelberg, Mecklenb.), 148.
- Langeland, 94, 241 f., 440.
- Langfeldt, Knut, no. historiker, 554 f.
- Langholm, S., no. historiker, 369 f., 375.
- Laqueur, W., brit. historiker, 552
- Larsen, J. E., da. jurist, historiker, 198, 221 f., 229. – Sv., da. historiker, 431, 446.
- Larsson, L.-O., sv. historiker, 412–415, 418–422.
- Lasbek, holst. adelsslægt, 110, 145. – Henneke, holst. adelig, 145.
- Lasch, Ch., am. historiker, 347, 362 f.
- Lassen, Aksel, da. demograf, 418, 438 f. – Niels, da. jurist, 154, 167, 169. – Vilh., da. politiker, 243.
- Latendrop, holst. adelsslægt, 110, 115, 145. – Jorden, holst. adelig, 113, 117, 145.
- Latinamerika, 499, 547.
- Lauenburg, 203.
- Lauridsen, F. H., da. historiker, 547.
- Lauritzen, J., da. skibsreder, 571.
- Law, B., eng. premierminister, 550.
- Lawrence, T. H. (L. of Arabia), eng. officer, 497 f.
- Lebæk (Ny h.), 143.
- Ledøje (Smørum h.), 25, 36.
- Lehman, H. D., ty. historiker, 474. – Orla, da. politiker, 220 f., 223–26, 229.
- Lehn, P. A., da. baron, 385.
- Leisner, Johnny, da. historiker, 383 f.
- Lejre (Voldberg h.), 466.
- Lenin (opr. Uljanov), V. I., russ. politiker, 497, 522, 560.
- Leningrad (se endv. St. Petersburg), 509.
- Leo XIII, pave, 564.
- Leopold I, belg. konge, 220.
- Lepper, S. J., am. historiker, 504.
- Lewandowsky, J., po. historiker, 556 f.
- Lhomme, J., fr. økonom, 506 ff.
- Li Hung-chang, kin. statsmand, 392.
- Liddell Hart, B. H., brit. militærekspert, 496.
- Lille Bælt, 94.
- Lille Herred, Kbh.s amt, 5.
- Lille Værløse (Sørum h.), 19, 56.
- Limbek, holst. adelsslægt, 84, 95 ff., 110 f., 115, 128 f., 136, 138, 142, 145. – Emmeke, holst. adelig, 98 f., 113, 117, 120, 142, 145. – Godskalk (d. æ.), holst. adelig, 84, 91 ff.,

- 98 ff., 142, 146. – Godskalk (d. y.), holst. adelig, 98 f., 142, 146. – Henneke, holst. adelig, 113, 114, 119, 145. – Johan, holst. adelig, 99. – Johannes, holst. adelig, 98, 113 f., 117 f., 119, 126, 129, 132, 134, 142, 146. – Klaus, holst. adelig, drost, 99, 114, 129, 135, 145. – Klaus, søn af foreg., 145. – Lyder, holst. adelig, 98 f., 113, 117, 119, 142, 146. – Markvard, holst. adelig, 84, 91, 98 f., 142, 146. – Nikolaj Kudy, holst. adelig, 98, 142, 146. – Otto, holst. adelig, 94, 91, 98 f., 113, 115, 117, 120, 142, 146. – Peder, holst. adelig, 146. – Timme, holst. adelig, 98 f., 142, 146. – Tale, holst. adelsdame, 113, 146.
- Lindberg, Niels, da. præst, 240, 243, 248.
- Lindenov, Henr., da. adelig, 443.
- Lindquist, Ola, sv. historiker, 562.
- Linge, L., sv. historiker, 417.
- Linke, H. G., 279, 294, 297, 299 f., 558–561.
- Linton, M., da. historiker, 109.
- Lipsius, Justus, nederl. lærd, 511.
- Litzen, V., fi. historiker, 523 f.
- Ljubljana, 499 f.
- Lloyd-Georges, D., eng. politiker, 295, 549 f. – M., 550.
- Lockart, R. Bruce, brit. diplomat, 552.
- Lolland, 4, 44, 65, 137.
- London, 219 f., 222 f., 226 f., 275, 389 ff., 543, 548 f.
- Lopez, R. S., am. historiker, 518.
- Lorenzen, Vilh., da. kunsthistoriker, 527.
- Lose (Risby h.), 143.
- Lothar III, ty.-rom. kejser, 216.
- Louise, da. prinsesse, 166. – L. Augusta, d. prinsesse, 167, 229.
- Luckau, A., ty.-am. historiker, 274, 276, 290, 308.
- Ludendorff, E. v., ty. general, 290, 299, 309.
- Ludvig d. fromme, fransk kejser, 512. – Af Bayern, ty.-rom. kejser, 216. – XIV, fr. konge, 214.
- Lund, Carl, faktor, 192. – Jens, højskoleforst., 240.
- Lundsgård (Revninge s., Bjerger h.), 434.
- Lundtoft herred, Slesvig, 108, 118 f., 146.
- Lundtofte (Sokkelund h.), 13.
- Luther, H., ty. historiker, 496.
- Lutz, H., ty. historiker, 511.
- Luxembourg, 500.
- Luxdorph, B., da. embedsmand, forfatter, 155, 162.
- Lübeck, 85, 106.
- Lykke, Kaj, da. adelsmand, 440.
- Lykå (Östra h., Blekinge), 3.
- Lyngby (Sokkelund h.), 29, 37.
- Lysing h. (Östergötland), 420.
- Lütz, H., ty. historiker, 511.
- Løgumkloster, 126, 137, 146, 527.
- Løjt (Ris h.), 119.
- Løkkegaard, Finn, da. historiker, 364, 370, 571.
- Lönnroth, E., sv. historiker, 418.
- Mackeprang, M., da. historiker, 86, 472.
- Madison, J., am. præsident, 351 ff.
- Madsen-Mygdal, Th., da. politiker, 393 f.
- Madvig, J. N., da. politiker og filolog, 241, 257, 263, 394.
- Maglebylille (Sokkelund h., Amager), 18.
- Magleose (Lyngby s., Sokkelund h.), 29.
- Magnusson, Arni, isl.-da. oldforsker, 408.
- Mahr, C. C., ty. historiker, 121.
- Malmø, 225 f.
- Maltzan, A. v., ty. embedsmand, 560.
- March, U., ty. retshistoriker, 511.
- Marcus Aurelius, rom. kejser, 382.
- Margoliouth, D. S., eng. orientalist, 516 f.
- Margrethe, da. regent, no.-sv. dronning, 101, 145. – M., datter af Valdemar II af Sønderjylland, 90.
- Maria af Burgund (g. m. Maximilian I), 533 f.
- Marquardus de Bondestorpe, holst. adelig, 84.
- Marseille, 224.
- Marsh, W. H., eng. koloniembedsm., 391.
- Marshall, G., am. general, politiker, 359, 574.

- Marsilio fra Padua, middelald., ital. læge, jurist, 217.
- Marsksen, Erik Holk, sønderj. adelig, 132.
- Marstrand, J., borgmester, 249.
- Martin af Bergen, no. bisp, 410.
- Marx, Karl, ty. filosof, 349, 383.
- Matzen, H., da. jurist, politiker, 258.
- Maurseth, P., no. historiker, 554 f.
- Max af Baden, ty. prins, kansler, 285, 288.
- Maximilian I, ty.-rom. kejser, 533 f.
- Mayer, A., am. historiker, 280, 292, 296, 299, 301, 310.
- Mechtilde, da. dronning, 86 f., 102.
- Mecklenburg, 148.
- Meinerstorf, holst. adelsslægt, 110, 146. – Otto, holst. adelig, 146. – Kølre, holst. adelig, 146.
- Meinecke, F., ty. historiker, 511.
- Mellemeuropa, 123.
- Mellemlesvig, 108, 480.
- Melnikow, D., russ. historiker, 567.
- Merløse-Tuse provsti, 462 f., 466, 468.
- Metzeke, holst. adelsslægt, 110, 115, 147. – Konrad, holst. adelig, 147. – Raven, holst. adelig, 113, 117, 147.
- Meuthen, E., ty. historiker, 512.
- Meyer, Edv., bladudgiver, 184 ff., 188 –93.
- Middelsom-Sønderlyng provsti, 462.
- Mill, J. Stuart, eng. filosof, 349.
- Mills, C. Wright, am. sociolog, 347.
- Mollat, M., fr. historiker, 520.
- Moltke, A. G., da. statsmand, lensgreve, 158. – A. W., da. politiker, greve, 389. – Carl, da. diplomat, 486. – H., ty. diplomat, 558. – Ludvig, da. diplomat, 224, 226.
- Moltmann, G., ty. historiker, 327.
- Mommsen, H., ty. historiker, 569.
- Monrad, D. G., biskop, politiker, 197, 210, 228, 394.
- Montgomery, I., sv. kirkehistoriker, 532 f.
- Montesquieu, Ch. de, fr. filosof, 168.
- More, Thomas, eng. filosof, 539.
- Morgan, K., brit. professor, 549.
- Mosekærdam (Bosby s., Risby h.), 147.
- Moskva, 271, 287, 291, 511, 560, 574.
- Mosse, G., am. historiker, 357.
- Motovun (Jugoslavien), 500.
- Mozart, W. A., østr. komponist, 511.
- Munch, P. A., no. historiker, 408. – P. R., da. politiker, 266, 473.
- Munk, Kristine, da. adelsdame, Christian IV's hustru, 398.
- Munkholm (Trondhjem fjord), 154, 166, 180.
- Müller, Henrik, køb., embedsm., 6. – O. F., jurist, 207.
- Münster, 500.
- Møgeltønder, 108, 126.
- Møller, A. P., skibsreder, 571. – J. Christmas, da. politiker, 393 f. – Jens, ty. mindretalsfører, 478 f. – Otto, præst, 240.
- Mörner, M. v., sv. historiker, 547.
- Måløv (Smørum h.), 13.
- Mårkjær (Bøl s., Mårkjær h.), 119, 145.
- Måslev (Risby h., Svans), 119, 148.
- Nagel, holst. adelsslægt (?), 110, 115, 147. – Kristian, holst. adelig, 113, 116, 118, 147.
- Nansen, Hans, borgm. i Kbh., 384.
- Napoleon I, fr. kejser, 451.
- Narvik, 485.
- Nathanson, M. L., redaktør, 199.
- Neckina, M. V., sov. historiker, 508.
- Nederlandene (se endv. Holland), 518, 533, 537 f.
- Neergaard, J., godsejer, 183, 186, 190, 196, 209 f. – Niels, da. politiker, historiker, 245, 256, 258 f., 264 f., 472.
- Nellemann, Johs., jurist, politiker, 154, 245.
- Neumünster-Bordesholm, holst. kloster, 122.
- New York, 556, 571.
- Nicolaus de Bundestorpe, holst. adelig, 84. – N. af Cusa, ty. bisp, 512.
- Niedner, F., ty. filolog, 395.
- Nielsen, Ervin, da. historiker, 528. – J. J., sekretær, 197, 203 f., 208 f. – O., da. historiker, 43. – Vagn, sønderj. adelig, 131.
- Nikolaj II, russ. czar, 520, 552.
- Nilsson, Sven A., sv. historiker, 426, 526.
- Nish, Ian H., brit. historiker, 550 f.
- Nishny-Nowgorod, 508.
- Nissen, Gunhild, da. historiker, 461–470. – W., ty. historiker, 511.

- Nitsch, K. W., ty. historiker, 85.
 Norborg, L.-A., sv. historiker, 414.
 Nordborg, 108.
 Norden, 127, 386, 395, 479, 497, 499, 527.
 Nordeuropa, 120, 123.
 Nordkalotten (nordl. del af Norge, Sverige og Finl.), 489.
 Nordkap, Norge, 153.
 Nordlund, R., sv. historiker, 426.
 Nordslesvig, 116 ff., 119, 122, 125, 130, 132 f., 136, 138, 470, 473-479.
 Nordtyskland, 516.
 Norge, 65, 132, 236, 255, 266, 385, 391, 395 f., 408 ff., 418, 420 f., 479, 485 f., 489, 493 f., 501, 554 f.
 Norhug (forsv. bebyggelse, Ny h.), Angel), 142.
 Normandiet, 494.
 Norrland, 418, 420.
 Noske, G., ty. politiker, 278, 290.
 Nozin, N. D., russ. biolog, sociolog, 508.
 Ny Hollænderby (i nuv. Frederiksberg komm.), 6, 30.
 Nyborg, 432, 446.
 Nyby Ladegård (i nuv. Frederiksberg komm.), 6.
 Nybølle (Smørum s. og h.), 13, 20, 29.
 Nygård, F. S., da. præst, hist. forf., 243.
 Nyhus slot (Bov s., Vis h.), 107.
 Nystrøm, E., da. historiker, 43.
 Nærum (Sokkelund h.), 35.
 Næstved, 395, 407.
 Nørgart, P., da. historiker, 364-81.
 Nørlund, P., da. historiker, 403, 527.
 Nørre Fælled (Kbh.), 259.
 Nr. Gøs herred, 116.
 Nørregaard, Jens, højskoleforst., 244.
 Nørre Horne provsti, 462.
 Nørrejylland, 94, 105 ff., 114, 137.
 Nr. Rangstrup herred, 116, 126.
- Odén, Birgitta, sv. historiker, 412 f, 506.
 Odense, 205, 210, 435 ff., 442, 446.
 Odensegård len, 435, 439.
 Oestreich, G., ty. historiker, 428 f.
 Offa, angels. konge, 522.
 Olgeirsson, E., isl. historiker, 396.
 Oja, Aulis, fi. filolog, 528.
 Orlík, A., da. folkemindeforsker, 136, 149. – H., da. historiker, 268. – J., da. historiker, 87 f., 402.
 Olshausen, Th., slesv.-holst. politiker, 229.
 Olson, A. G., am. historiker, 543.
 Opitz, E., ty. historiker, 432.
 Ordrup (Sokkelund h.), 33.
 Oredsson, S., sv. historiker, 410, 412 f., 416.
 Osmanniske rige, 544; se også Tyrkiet.
 v. d. Osten, A. S., da. embedsmand, greve, 173, 179.
 Ostrouchov, P. A., sovj. historiker, 508.
 Ottosen, Carl, da. læge, 243. – Joh., da. skolemand, historiker, 386.
 Outze, Børge, redaktør, 488.
 Oxford, 220.
- Padborg, 489.
 Palm, Th., sv. historiker, 561.
 Palmerston, H. J. T. viscount, eng. statsmand, 220, 224 f.
 Palæstina, 544.
 Papen, Fr. v., ty. politiker, 564.
 Paris, 224, 226, 389, 548.
 Parkentin, holst. adelslægt, 84. – Markvard, holst. adelslægt, 90.
 Parrington, L. V., am. historiker, 346, 572 f.
 Parson, F., am. sociolog, 350.
 Paulsen, Chr., prof. i Kiel, 225.
 Pax, Mogens, da. adelig, 66.
 Pechlin, Fr. v., da. gesandt, 222, 227 ff.
 Peder, da. ærkebisp, 145.
 Pedersen, Troels, sønderj. adelig, 100, 131.
 Peking, 392.
 Perugia, 213.
 Petersen, H., da. historiker, 414, 440. – Jens, ty. historiker, 338. – Magnus, da. maler, tegner, 515. – Niels, da. historiker, 389 f.
 Petrograd (se St. Petersborg).
 Philip d. smukke, fr. konge, 216.
 Pilsudski, J., polsk marskal, diktator, 556 f.
 Pingel, Chr., da. geolog, 233. – J. V., da. politiker, videnskabsm., 232-70. – Marie, søster til J. V. P., 234.
 Pippin, frank. konge, 512.
 Pirinen, K., fi. historiker, 528.
 Pisa, 213.

- Ploug, Carl, da. digter, politiker, 235, 242, 254, 263.
- Pløn, Otto, holst. adelig, 90.
- Podebusk, Henning, da. adelsm., 435.
- Pogwisch, holst. adelsslægt, 96,, 110, 115, 129, 139 f., 147. – Hartvig, holst. adelig, 147. – Henning, da. landkommissær, 434 f., 446. – Otto, da. generalkrigskommissær, 446. – Otto, holst. adelig, 91 f., 142. – Wulf, holst. adelig, 99 f., 113, 116, 129, 142, 147.
- Polen, 291, 297, 552, 556 ff., 570.
- Polydore Vergil, eng. hist.skr., 538.
- Pollard, A. F., brit. historiker, 539 f.
- Pommern, 406 f.
- Pontoppidan, Erik, da. teolog, 388.
- , Morten, da. teolog, højskolemand, 243, 248. – Thyssen, A., da. kirkehistoriker, 241.
- Porec (Jugoslavien), 500.
- Porsfeld, holst. adelsslægt, 147. – Hartvig, holst. adelig, 147. – Klaus, holst. adelig, 147.
- Postan, M. M., brit. historiker, 517 ff.
- Posti, L., fi. filolog, 528.
- Potsdam, 275, 480, 495.
- Prange, K., da. historiker, 138.
- Preussen, 220, 225 ff., 386, 390, 570.
- Paasche, Fr., no. litt.historiker, 408.
- Paasivirta, J., fi. historiker, 499.
- Radek, K., ty. kommunist, 289, 299.
- Rambusch, S., da. historiker, 548.
- Ramstorp, slesv. gods (Krop s., Hütten a.), 119 f., 148.
- Ramsø herred, 5.
- Randsborg, K., da. arkæolog, 515 f.
- Ranke, L. v., ty. historiker, 511, 534.
- Rantzau, holst. adelsslægt, 96, 110, 115, 128 f., 147. – Ditlev Strube, holst. adelig, 99 f., 129, 142, 147. – Eler, holst. adelig, 147. – Godskal, holst. adelig, 147. – Nikoaus, holst. adelig, 98 f., 104. – Tønne, holst. adelig, 113 f., 116, 118, 147, 149. – Wulf, holst. adelig, 147.
- Rantzausholm (Brahe-Trolleborg, hgd., Sallinge h.), 441.
- Rasmussen, E., historiker, politolog, 393. – P., da. historiker, 530 ff.
- Rassow, P., ty. historiker, 536.
- Rastorf (Rostrup), holst. adelsslægt, 96. – Ditlev, holst. adelig, 99, 142.
- Rathenau, W., ty. udenrigsminister, 288, 560.
- Rathmansdorf, Dänischwohld, 149.
- Rauschen, N. N., ty. diplomat, 558.
- Ravensberg (Tyskland), 534.
- Redelis, W., ty. historiker, 496.
- Reed, J., am. forf., 552.
- Reedtz, H. C., da. politiker, 222.
- Regensburg, 513.
- Regin, D., holl. historiker, 383.
- Regitze, g. m. hertug Valdemar 3. af Sønderj., 108, 134, 144, 147.
- Rein, Gabr., fi. filolog, historiker, 528.
- Rendsburg, 84, 87, 143, 228 f.
- Rerup, L., da. historiker, 387 f.
- Reverdil, E., kabinetssekretær, 159 f., 173.
- Rewentlow, holst. adelsslægt, 96 f., 110 f., 115, 129, 142, 147. – Hartwig, holst. adelig, 90, 98 f., 104, 142. – C. O., da. politiker, embedsmand, 158, 385. – F. D., da. diplomat, 219, 222, 226. – Henrik Jensen, holst. adelig, 113, 117, 147. – Ivan, holst. adelig, 99 f., 113, 116, 142, 147. – Nikolaus, holst. adelig, 142. – Volrad, holst. adelig, 99, 142.
- Ribbentrop, J. v., ty. udenrigsminister, 485.
- Ribe, 120, 135, 137, 146, 262.
- Richard Svartemester, eng. benediktiner, 410. – Af York, eng. tronprætendent, 524.
- Richelieu, A. J. du Plessis de, fr. kardinal, statsmand, 537.
- Riekhoff, H., ty. historiker, 557 f.
- Riisbrigh, Ths., borgmester, 443.
- Rinkenæs (Svans s.), 141.
- Risby herred, 130, 144 f.
- Rise herred, Slesvig, 108.
- Riste, O., no. historiker, 342.
- Ritter, G., ty. historiker, 280, 308 f., 314, 320, 386 f., 567.
- Rode, Ditlev, holst. adelig, 130.
- Rohde, H., ty. militærhistoriker, 569 f.
- Rom, 382 f.
- Romoser, G. K., am. historiker, 567.
- Roon, G. van, holl. historiker, 567.
- Roosewelt, F. D., am. præsident, 346, 358, 573. – Th., am. præsident, 346.

- 118, 134, 146. – Jacob (Skram), sønderj. adelig, 100, 134.
- Rosenfeld, G., ty. historiker, 292, 300.
- Rosenhane, Schering, sv. adelig, 530.
- Rosenkrantz, W. W. v., ty. historiker, 85.
- Rosing, M., da. skuespiller, 233.
- Roskilde, 390, 406.
- Roskildegård len, 49–52, 65 f.
- Ross, Alf, da. jurist, 217. – C. D., brit. historiker, 538.
- Rosseau, J.-J., fr. filosof, 383.
- Rostock, 129, 525.
- Rothfels, H., ty. historiker, 308, 314, 511.
- Rothschild, N. M., eng. bankier, 389.
- Rotwitt, C. E., da. politiker, 198, 203.
- Rubin, Marcus, da. økonom, historiker, 154.
- Rudnickaja, E. L., sovj. historiker, 508.
- Rugaard, D. E., da. politiker, 201 ff., 204.
- Rugård len, 439.
- Ruhmor, holst. adelsslægt, 96, 129. – Markvard, holst. adelig, 91, 99 f., 142.
- Rumænien, 500.
- Runtoft (Rundhof, Esgrus s. og h.), 119, 145.
- Rusland (se endv. Sovjetunionen), 154, 230, 253 ff., 273, 291, 295, 297, 299, 334 f., 390, 519 f.
- Rutze, holst. adelsslægt, 95 ff., 110 f., 118, 142, 147. – Ditlev, holst. adelig, 91, 98, 113, 117, 142, 147. – Henneke, holst. adelig, 147. – Henning, holst. adelig, 147. – Lyder, holst. adelig, 113, 117, 130, 134, 144, 147, 149. – Markvard, holst. adelig, 113, 117, 119, 147. – Otto, holst. adelig, 147. – Ribbe, holst. adelig, 113, 117, 147. – Rudolf, holst. adelig, 91, 99 f.
- Ruuth, J. W., fi. historiker, 528.
- Rübner-Jørgensen, K., da. historiker, 364.
- Ryslinge, 240.
- Rystad, G., sv. historiker, 562.
- Rødovre (Sokkelund h.), 25, 30, 34, 57.
- Rømer, L. F., sukkerraffinadør, 388.
- Rømø, 118 f., 146.
- Rønnow, holst. adelsslægt, 110, 115, 147. – Joachim, da. bisp, 384. – Johan Kurlowitz, holst. adelig, 113, 117, 747. – Markvard, holst. adelig, 92.
- Rørdam, Th. Skat, da. bisp, 240.
- Røst (Kappel h.), 119, 146.
- Røver, holst. adelsslægt, 110, 147.
- Rårupgård, hgd. (Katrinebjerg, Smørum h.), 4.
- Sabeau, D. W., am. historiker, 534 f.
- Salling, 12.
- Samsø, 4, 19, 38.
- San Francisco, 500.
- Sandberg, Emeke, holst. adelig, 90.
- Sandler, R., sv. udenrigsminister, 484 f., 487.
- Sandnes, J., no. historiker, 411, 413, 416.
- St. Croix, 388.
- St. Petersborg, 224, 391, 552.
- Sappi, Valdemar, sønderj. adelig, 126, 132.
- Savigny, F. C. v., ty. retshistoriker, 213, 216.
- Saxo Grammaticus, da. hist.skriver, 404.
- Scarisbrick, J. J., brit. historiker, 539 f.
- Scavenius, Erik, da. statsmand, 473 f., 486, 548. – Jacob Brønnum, godsejer, 548. – Jacob Brønnum, da. politiker, 245, 247, 262, 468 f., 548. – Peter Brønnum, godsejer, 183, 187, 195 f.
- Schacht, Hj., ty. økonom, politiker, 340.
- Schack, Hans, da. generalfeltmarskal, 446.
- Schaller, H. M., ty. historiker, 512.
- Schandorph, Sophus, da. digter, 235, 241, 244.
- Schapiro, L., eng. historiker, 552.
- Scharff, A., ty. historiker, 471.
- Scheel-Plessen, C. Th. A. v., slævs.-holst. embedsm., greve, 228 f.
- Scheidemann, Ph., ty. politiker, 278, 283 f., 286, 288.
- Schieder, Th., ty. historiker, 278, 309, 511.
- Schiller, B., sv. historiker, 413, 506. – Fr. v., ty. digter, 383.
- Schleicher, K. v., ty. general, 291.
- Schlesinger, A. (jr.), am. historiker, 359. – W., ty. historiker, 512.
- Schmidt, J. E. E., generalauditor, 155, 162.
- Schottenloher, O., ty. historiker, 511.
- Schoubye, J., da. historiker, 390.

- Schouw, J. F., da. botaniker, politiker, 228 f.
- Schovelin, J., da. finansmand, handels-historiker, 393.
- Schramm, P. E., ty. historiker, 442, 511, 513.
- Schröder, E., ty. politiker, 480. – H. J., ty. historiker, 339 f. – Johs., da. højskolemand, 243.
- Schröder, Ludv., højskoleforst., 242, 244.
- Schulz, G., ty. historiker, 289, 294.
- Schumacher, A., diplomat, kabinetssekretær, 160.
- Schumann, W., ty. historiker, 340.
- Schwabe, K., ty. historiker, 279, 289 f., 295 f., 301 f., 304, 311.
- Schwanenflügel, H. H. L., da. hist.forf., 242.
- Schweitzer, A., ty. historiker, 340.
- Schweiz, 498.
- Schüdekopf, O. E., ty. historiker, 270, 279, 281, 292, 294, 299, 307 f., 311.
- Seaton, A., eng. historiker, 339.
- Secher, V. A., da. retshistoriker, 265.
- Seeckt, H. v., ty. general, 285, 291, 565.
- Segeberg, 84.
- Sehested (Eckernförde h.), 83, 119.
- Sehested, holst. adelsslægt, 84, 88, 95 ff., 110 f., 115, 128 f., 139 ff., 143, 147, – Ditlev, holst. adelig, 84, 90 f., 98, 104, 143, 147. – Han., da. statsmand, 445 ff. – Hartvig, holst. adelig, 147. – Herlug, holst. adelig, 91. – Markvard, holst. adelig, 113, 116, 143, 147. – Otto, holst. adelig, 113, 117, 129, 148. – Reimer, holst. adelig, 83, 91. – Sigfred, holst. adelig, 97–100, 113, 115, 117, 129, 140–43, 147. – Wulf, holst. adelig, 98, 104, 147.
- Seneca, rom. filosof, 352.
- Sengeløse (Smørum h.), 5, 13, 18.
- Senlis (Frankrig), 533.
- Sevel, F. C., da. retslærd, 155, 162.
- Shakespeare, Wm., eng. digter, 538.
- Shapiro, G., am. sociolog, 504.
- Short, S. H., am. historiker, 220.
- Sibernus de Ghetdorpe, holst. adelig, 83.
- Sibirien, 154.
- Sicilien, 494, 522.
- Siesby, G., bladudg., 185–194, 196, 198 f., 201.
- Sigismund, po.-sv. konge, 532.
- Silkeborg len, 531.
- Simon, W., ty. udenrigsmin., 274, 276, 284.
- Simonsen, R., sv. politolog, 510.
- Siseby s. (Eckernförde h.), 147.
- Siskin, V. A., sovj. historiker, 559.
- Sjælland, 3, 23, 40, 44, 48, 50, 52, 62, 65 f., 77, 137, 390, 440 f., 443, 461, 510, 516.
- Sjøqvist, V., da. historiker, 293, 473 f., 548.
- Sjöstedt, L., sv. historiker, 387, 563.
- Skaleby (Strukstrup h.), 148.
- Skagen, 253, 494.
- Skandinavien, 317, 495, 501 f., 509, 511.
- Skeel, Otto (Skinkel), holst. adelig, 148.
- Skinkel (Schinkel, Eckernförde h.), 83, 119, 148.
- Skinkel, holst. adelsslægt, 84, 88, 95 ff., 110 f., 115, 128 f., 139 ff., 147 f. – Blixen, holst. adelig, 99, 143. – Hartwig, holst. adelig, 113, 116 f., 148. – Hartwig Hessel, holst. adelig, 113, 117, 148. – Johannes, holst. adelig, 113, 116 f., 120, 148. – Ludolf, holst. adelig, 84, 91. – Lydeke, holst. adelig, 148. – Lydeke Bredehals, holst. adelig, 148. – Lydeke Kune, holst. adelig, 148. – Lyder, holst. adelig, 143. – Markvard Vosben, holst. adelig, 113, 115 ff., 138, 143, 148. – Rudolf, holst. adelig, 113, 115 ff., 129, 148. – Timme, holst. adelig, 148.
- Skivehus len, 12, 24, 49–52, 54 f., 58, 73, 75 f., 80.
- Skofja Loka (Jugoslavien), 499 f.
- Skovby (Skovby h.), 437.
- Skovgaard-Petersen, V., da. historiker, 386, 468.
- Skovmand, R., da. historiker, 461.
- Skram, Cecilie, sønderj. adelsdame, 119, 134, 145. – Peder, sønderj. adelig, 134, 145.
- Skrubbeltrang, F., da. historiker, 45, 50, 53.
- Skyum-Nielsen, N., da. historiker, 364–81, 398–405.
- Sköld, Niels, sv. general, 498.

- Skåne, 5, 44, 65, 137, 411.
 Slagslunde (Slagslunde s., Ølstykke h.), 12, 22 f., 59 f.
 Slange, Niels P., da. embedsmand, hist.-skriver, 384.
 Slesvig by, 88 f., 95, 98, 106, 121 f., 141 f., 147 f.
 Slesvig (se endv. Nordslesvig, Mellem-slesvig, Sydslesvig, Sl.-Holsten), 81–149, 203 f., 224 f., 254, 470, 473 f., 476.
 Slesvig-Holsten, 474, 477 f.
 Slien, 86–89, 93, 102, 105, 117, 119, 125, 130, 148.
 Slogs herred, 108, 116.
 Smalsted, Henze, holst. adelig, 91.
 Smith, A. G. R., eng. historiker, 540 f.
 Småland, 410, 414, 416.
 Smørum herred (Kbh. a.), 5, 20 f., 33, 72.
 Smørumovre (Smørum h.), 28, 56.
 Småland, 410, 414, 416.
 Smålandene (Lolland og Falster), 3, 40.
 Snave (Ny h.), 143.
 Sneedorf, J. S., da. forfatter, 382, 388 f.
 Soderup (Merløse h.), 466.
 Sokkelund herred, 5, 10, 12, 18, 20, 27, 31 ff., 35, 37, 56, 58, 61, 66, 68, 72.
 Solbjerg (tidl. bebygg., nuv. Frederiksberg komm.), 6, 30, 40.
 Solf, Wilh., ty. politiker, 284 ff., 293, 296.
 Solrød (Tune h.), 28.
 Sorø, 408.
 Sovjetunionen, 287, 289, 291, 295–99, 301 f., 307, 338 f., 359, 484, 486, 502, 508 f., 545 f., 552 f., 555, 558 ff., 570, 573 f.
 Spa (Belgien), 284, 287, 290.
 Speyer, 535 f., 538.
 Splittaff, Jakob, Ribebisp, 135.
 Sponneck, W., minister, greve, 190.
 Stake, holst. adelsslægt, 110, 115, 148. – Ratlev, holst. adelig, 113, 117, 148.
 Stalin, Josef, russ. statsmand, 339.
 Stampe, holst. adelsslægt, 110, 115, 148. – Eler, holst. adelig, 113, 116, 148. – Henrik, da retslærd, minister, 155, 178 f.
 Stangerup, H., da. litt.historiker, 241, 248.
 Stapelholm, 87.
 Stauning, Th., da. politiker, 474.
 Stavnholt (Farum s., Ølstykke h.), 56.
 Steblin-Kamenskij, M. J., sovj. filolog, 509.
 Steensberg, A., da. folkekulturforsker, 411, 417.
 Stefanson, M., isl. historiker, 395, 397.
 Stegehus len, 4.
 Steglisch, W., ty. historiker, 535.
 Stemann, C. L. E. v., da. retslærd, genealog, 81, 141.
 Stenlille (Ølstykke h.), 56, 242.
 Stenløse (Ølstykke h.), 19, 40.
 Stern-Rubarth, E., ty. historiker, 276, 306, 311.
 Sthyr, H. V., kultusminister, 468.
 Stillehavet, 551.
 Stockholm, 221, 390, 483 f.
 Stokkerup (forsv. bebygg., Sokkelund h.), 28.
 Stolpe, Sv., sv. forfatter, 529.
 Stolypin, P. A., russ. politiker, 545.
 Stooß, H., ty. historiker, 500.
 Store Bælt, 480.
 Store Ladegaard (Sokkelund h.), 5, 30.
 St. Magleby (Sokkelund h., Amager), jf. Hollænderbyen, 5 f., 38.
 Storm, holst. adelsslægt, 110, 115, 148. – Eler, holst. adelig, 113, 116, 148. – G., no. historiker, 408, 410. – Lyder, holst. adelig, 113, 117, 148.
 Storm-Petersen, Rob., da. tegner, humorist, 454.
 Strassbourg, 512.
 Stresemann, G., ty. udenrigsminister, 288, 476, 558.
 Struense, C. A., justitsråd, 180. – J. F., da. statsmand, 153–81.
 Stubbe (Svavsted s.), 108.
 Sturz, H. P., gen.postdirektør, 180.
 Suchanov, N., russ. polit.skribent, 552.
 Sue, Eugene, fr. forfatter, 184.
 Suezkanalen, 544.
 Summer, N. N., brit. historiker, 513.
 Sundbyerne (Amager; jf. Sundbyvester), 5, 11, 34 f.
 Sundbyvester (Amager), 13 f.
 Sundeved, 108, 134, 149.
 Sunesen, Anders, da. ærkebisp, 2.
 Sunnerbo herred (Småland), 410 f., 416.
 Suonsyrjä, J., fi. hiistoriker, 500.
 Susman, W. I., am. historiker, 360 f.

- Susåen, 258.
 Suvanto, S., fi. historiker, 528.
 Svane, Hans, da. biskop, 384 f.
 Svanow, holst. adelslægt, 110, 115, 148. – Markvard, holst. adelig, 113, 117, 119, 132, 148.
 Svans, 87, 95, 116 f., 129 f., 133, 141, 143 f., 147–49.
 Svavsted (Stapelholm), 106, 108, 114, 149.
 Svealand, 420.
 Svenstrup, hgd. (Ramsø h.), 183.
 Sverige, 221, 230, 253, 407, 411–16, 418, 420 ff., 431, 433, 483 ff., 486 f., 498, 501, 509, 511, 533, 537 f.
 Sverre, no. konge, 408 ff.
 Sydeuropa, 518.
 Sydskindinavien, 516.
 Sydslesvig, 88, 95 f., 107, 109, 116 ff., 119, 122, 132, 480–87.
 Sydstatene (U.S.A.), 358.
 Sydtyrol, 334.
 Sydøsteuropa, 317, 340.
 Syrien, 522.
 Szekely, G., ung. historiker, 500.
 Södra Møre herred (Småland), 420.
 Søgård (Klipleve s., Lundtoft h.), 118 ff., 146.
 Søllerød (Sokkelund h.), 62, 68.
 Sølsted (Lø h.), 118 f., 146.
 Sønderborg, 107 f., 131, 147.
 Sdr. Gøs herred, 116.
 Sønderhalland, 411.
 Sdr. Jernløse-Søstrup kommune (Merløse h.), 462.
 Sønderjylland (se Slesvig).
 Sdr. Rangstrup herred, 121.
 Søndervold, forsv. borg i Arrild sogn, Hviding h., 118 f., 146.
 Sørensen, H. S., da. skolemand, 468.
 Sørup (Svans), 144.
 Søstrup (Merløse h.), 464 ff.
 Søsund (Farum s., Ølstykke h.), 12, 56, 60 f.
 Saabye, H. S., præst, skribent, 250.
 Tacitus, rom. hist.skriver, 382.
 Tang, J., politiker, 241.
 Tange (forsv. bebygg., Søllerød s., Sokkelund h.), 30.
 Tardieu, A., fr. politiker, hist. forfatter, 471 f.
 Tarnovskij, K. N., sov. historiker, 509.
 Tartu (Estland), 509.
 Teilmann, J., præst, 250.
 Terveen, F., ty. historiker, 378 f.
 Testrup (Mårslet s., Ning h.), 249.
 Tewkesburg (England), 524.
 Thestrup, P., da. historiker, 448–54.
 Theresienstadt, 364 f.
 Thiset, A., da. historiker, 84, 138 f.
 Thisted amt, 516.
 Thomsen, Birgit N., da. historiker, 391 f. – E., ty. historiker, 492. – Grimur, isl. politiker, digter, 222, 225. – H. Kargaard, da. historiker, 385. – Niels, da. pressehistoriker, 184, 211, 393. – R., da. historiker, 513 f.
 Thorell, Ulf, sv. presseforsker, 483.
 Thorborg, K., da. historiker, 153, 182.
 Thoresen, J. H., no. jurist, 154, 165.
 Thorsted (Slies h.), 148.
 Thott, Otto, da. statsmand, 158, 178.
 Thrupp, S., am. historiker, 133.
 Tietgen, C. F., da. finansmand, 391 ff.
 Titow, J. Z., eng. historiker, 518.
 Tjekkoslovakiet, 513.
 Tocqueville, A. de, fr. politiker, historiker, 350.
 Tolk (Strukstrup h.), 146.
 Torslundelille (Thorslunde s., Smørum h.), 13, 22.
 Torslundemagle (Torslunde s., Smørum h.), 5.
 Torstendahl, R., sv. historiker, 433, 437.
 Torstenson, Lennart, sv. officer, 51.
 Toulouse, 500.
 Toynbee, A. D., eng. historiker, 464.
 Tramme, holst. adelslægt, 110, 148. – Esbern, holst. adelig, 148.
 Tranekær len, 439 f.
 Trene, 106, 133.
 Treue, W., ty. historiker, 366 f.
 Treuger, holst. adelslægt, 110, 148. – Esbern, holst. adelig, 148.
 Trevor-Roper, H. R., brit. historiker, 321.
 Trier, H., da. politiker, 237, 244 f., 251, 256.
 Trommer, Aa., da. historiker, 487–98.
 Troels-Lund, T., da. historiker, 423.
 Trolle, Niels, da. rigsråd, 7 f.
 Trotsky, L., russ. politiker, 552.
 Truman, H. S., am. præsident, 359.
 Tryggevalde len, 65.
 Trøjborg (Visby s., Lø h.), 118 f., 146.

- Tscherning, A. F., da. officer, politiker, 200, 202f., 228.
- Tucker, R. W., eng. historiker, 358.
- Tune herred, 5.
- Turko (Åbo), 499, 501.
- Turner, F. J., am. historiker, 354 f., 572.
- Tyrkiet, 390, 500.
- Tyskland, 72, 213, 216 f., 220, 224, 226 f., 253 f., 271–75, 278, 280, 282, 286–303, 305 ff., 312, 313–41, 365, 386, 410, 418, 473, 475 f., 479–83, 486 f., 493, 495, 536, 557 f., 560, 562 f., 567, 573.
- Twiss, T., brit. retslærd, 220 ff., 223, 225 f., 230.
- Tägil, Sv., sv. historiker, 105, 470–483, 562.
- Tømmerup (Sokkelund h., Amager), 14, 18 f., 36, 38, 40, 62.
- Tønder, 106, 108, 114, 116, 118, 133, 147, 149, 489.
- Tønder amt, 179.
- Tørning slot (Gram h.), 103 f., 106, 108, 114, 118, 135, 142 f., 145 ff., 149.
- Tårnby (Sokkelund h., Amager), 5, 11, 34.
- Tåstrup Valby (Smørum h.), 41.
- Ubberup (Ugerløse s., Merløse h.), 465.
- Ugle herred, 116.
- Ulam, Adam, eng. historiker, 551.
- Ulfeldt, Corfitz, da. statsmand, 430.
- Ulf, Hartwig, holst. adelig, 87, 89 ff., 95, 97 f., 105..
- Uldall, P., generalfiskal, 162, 164, 167.
- Ulpian, rom. jurist, 215.
- Ulsig, E., da. historiker, 121, 128, 137.
- Ulv, Konrad, sønderj. adelig, 100.
- Ungarn, 533.
- Unger, I., am. historiker, 343.
- Uppland, 441.
- Uppsala, 532.
- Uppvidinge h. (Småland), 420 f.
- Urne, Sigv., lensmand, 435..
- Urup, Axel, da. rigsråd, 7.
- U.S.A., 280, 284, 291 f., 295 f., 298, 301, 303, 305 f., 340, 343, 349 f., 354–61, 418, 455, 500, 503 f., 507, 551, 556, 572, 574.
- U.S.S.R. (se Sovjetunionen).
- Utland, 116.
- Utterslev (Sokkelund h.), 12.
- Vadehavet, 117.
- Vadsbo h. (Västergötland), 420 f.
- Vadstena, 414.
- Vagrien, 85 f., 139 f.
- Valby (Sokkelund h.), 6, 13, 29, 35.
- Valdemar I Abelsen, sønderj. hertug, 88. – II Eriksen, sønderj. hertug, 89–92. – III Eriksen, sønderj. hertug, da. konge, 86 f., 93 f., 99–108, 118 f., 125, 130 ff., 141–44, 146 f. – IV (Atterdag), da. konge, 101, 105 f., 108 f., 144.
- Vallensbæk (Smørum h.), 23.
- Vanløse (Sokkelund h.), 33.
- Varberg len, 43.
- Varnæs (Lundtoft h.), 119, 143.
- Vartov, 4.
- Vaksby (Sengeløse s., Smørum h.), 65.
- Vebæk, H., da. arkæolog, 515.
- Vedbæk (Sokkelund h.), 12.
- Vedel Simonsen, L. S., da. hist.forf., 431, 434.
- Vedsted (Hviding h.), 144.
- Vejle, 457.
- Veksø (Veksø s., Ølstykke h.), 14.
- Velschow, H. M., da. historiker, 81, 101 f., 104.
- Venezuela, 257.
- Vernadsky, G., am. historiker, 519.
- Versailles, 274, 284, 287, 291 f., 303, 307, 476.
- Vervins (Frankrig), 537.
- Vesteuropa, 345, 409, 520.
- Vesttyskland, 308, 310, 339, 449, 500, 513, 557.
- Veylle, Christen Ostersson, jur. forf., 26.
- Viet-nam, 359 f.
- Vigerslev (Sokkelund h.), 18 f., 77.
- Vilfan, S., jug. historiker, 499 f.
- Vis herred, 116.
- Visby (Lø h.), 118 f., 146.
- Visnum h. (Värmland), 420.
- Vogel, W., ty. historiker, 512.
- Voigt, H., ty. historiker, 82, 84, 86, 88, 94 f., 117 f., 144.
- Vote, holst. adelsslægt, 110, 115, 148. – Henneke, holst. adelig, 113, 117, 148.
- Vridsløselille (Smørum h.), 25.
- Værløse (se Kirke Værløse).

- Værløselille (se Lille Værløse).
 Værløsemagle (se Kirke Værløse).
 Västbo h. (Småland), 410.
 Västergötland, 410, 414.
- Wagner, Rich., ty. komponist, 562.
 Waitz, G., ty. historiker, 406.
 Wakendorff (Valkendorf), Nikolaus, holst. adelig, 149.
 Wakendorp, Henning (Walkendorff), holst. adelig, 149.
 Walkendorff, mecklenb. adelslægt, 149.
 Wallace-Hadrill, J. M., eng. historiker, 522.
 Wallenstein, Albr. v., ty. hærfører, 225.
 Walsdorff, M., ty. historiker, 293, 297, 301.
 Warburg, Max, ty. bankier, 285.
 Warleberg (Gettorf s., Dänischwohld), 148.
 Warszawa, 546.
 Washington (D.C.), 275, 571, 574.
 Weber, Max, tysk sociolog, 287.
 Wedel, Johan, holst. adelig, 91. – Reimar, holst. adelig, 91.
 Weel, Aug., bogholder, 192.
 Wegener, W., ty. søofficer, 562.
 Weibull, J., da.-sv. historiker, 488, 490. – Laur., sv. historiker, 403.
 Weinberg, G. L., ty.-am. historiker, 315–318, 333.
 Weimar, 284 f., 287, 289 f.
 Wensin, holst. adelslægt, 96, 110, 129, 149. – Ditlev, holst. adelig, 99, 143, 149.
 Wergeland, H., no. digter, 236.
 Werlauff, E. C., da. historiker, 93, 408.
 West, Hans, rektor, 388.
 Westensee, holst. adelslægt, 149. – Albrecht, holst. adelig, 149. – Bredehenrik, holst. adelig, 149. – Busche, holst. adelig, 92, 136, 138, 149. – Markvard, holst. adelig, 149.
 Westergaard, N. L., professor, 226.
 Westmann, K. G., sv. politiker, historiker, 486.
 Westwood, J. N., brit. historiker, 545 f.
 Wiborg, Chr., trompeter, 432.
 Wien, 390, 533, 536.
 Wiesflecker, H., østr. historiker, 553 f.
 Wilhelm II, ty. kejser, 310, 386.
 Willebrandt, J. C., etatsråd, 180.
 Williams, D. H., brit. historiker, 543. –
- W. A., am. historiker, 343, 351, 356–63.
 Wilson, Ths. Woodrow, am. præsident, 278, 280, 296, 300, 302 f., 308, 310, 358.
 Wimmer, Ludv., da. filolog, 399.
 Windman, H., ty. historiker, 82, 86 ff., 92, 94, 125.
 Winther, G., da. politiker, forsikringsmand, 202.
 Wise, G., am. historiker, 344 f., 363.
 v. d. Wisch, holst. adelslægt, 96, 110, 115, 128 f., 139 f., 149. – Albert (Albrecht), 113, 116, 149. – Albrecht, holst. adelig, 99, 143. – Albern, holst. adelig, 149. – Markvard Rorland, holst. adelig, 99 f., 113 f., 117, 129, 143, 149. – Markvard, holst. adelig, søn af foreg., 149. – Markvard Hostrich, holst. adelig, 99 f., 143, 149. – Nikolaus, holst. adelig, 113, 116, 149.
 Witt, C. N. L., lærer, 464.
 Wivet, Fr. Vilh., generalfiskal, 162 f., 174 f., 177.
 Wohlin, N., sv. historiker, 421.
 Wolf, Hartwig, holst. adelig, 91. – Pape, holst. adelig, 90.
 Wolfe, B. D., am. historiker, 552.
 Wolff, Benj., da. godsejer, 183, 186 ff., 190, 195 ff., 199, 208. – Ph., fr. historiker, 500, 520 f.
 Wolsey, Ths., eng. kardinal, statsmand, 539.
 Woodhouse, G. M., brit. historiker, 489, 494.
 Wrangel, F. H. E., preuss. officer, 225, 227.
 Wulf, holst. adelslægt, 84, 96 f., 110 f., 115, 139 f., 143, 149. – Hartwig, holst. adelig, 113, 117, 149. – Konrad, holst. adelig, 99, 143. – Markvard, holst. adelig, 98 ff., 104, 113, 116, 142 f., 146, 149.
 Wunsfleth, holst. adelslægt, 110, 115, 128, 149. – Emcke, holst. adelig, 113 f., 117 f., 129, 147, 149.
 Wählin, V., da. historiker, 467.
- Yāqūt, arab. geograf, 516 f.
- Zahle, P. C., da. politiker, 197, 201 ff., 204.
 Zeeveld, W. G., eng. historiker, 542.

- Ziemke, E. P., am. militærhistoriker, 493.
- Zimmerman, L., ty. historiker, 277.
- Æbild (Kværs s., Lundtoft h.).
- Ålvsborg (Elfsborg), 419.
- Æthelbert, angels. konge, 522.
- Ølsemagle (Ølsemagle s., Ramsø h.), 14.
- Ølstykke herred (Kbh. amt), 5, 21, 32 f., 35, 56 f., 67, 72.
- Øresund, 494.
- Ørsted, A. S., da. retslærd, politiker, 202 f.
- Øster h. (Östra h., Blekinge), 3.
- Østerberg, Eva, sv. historiker, 410-17.
- Østerberg, G., da. overlæge, 571.
- Østersøen, 390, 494.
- Østeuropa, 552.
- Östergötland, 414.
- Østerløgum (Sdr. Rangstrup h.), 148.
- Østgalizien, 557.
- Østholsten, 125, 129.
- Østrig, 223.
- Østrup, Johs., da. orientalist, 245 f.
- Østrupgård, hdg. (Håstrup s., Sallinge h.), 434.
- Østtyskland, 310 f.
- Øverød (Sokkelund h.), 30.
- Abo (se under Turku)
- Aakjær, Jeppe, da. digter, 234.
- Alborg, 179 f., 547.
- Århus, 250 f., 254 ff., 258, 265, 491. – Domkapitlet, 530 f.

BØGER INDSENDT TIL REDAKTIONEN

Hjælpebidrag og almindelig historie

- Bibliographie zur alteuropäischen Religionsgeschichte II: 1965–1969. Arbeiten zur Frühmittelalterforsch. 5, bearb. v. J. AHRENDT. Bln., W. de Gruyter 1974. xxvi + 591 s. DM 148.
- Richtlinien für Handschriftkatalogisierung. Deutsche Forschungsgemeinschaft für Handschriftkatalogisierung. Bonn 1973. 20 s.
- H. H. WORSØE, Slægtshistorie, en vejledning. Dansk historisk fællesforenings håndbøger. Kbh., DHF 1973. 103 s.
- K. HECTOR, Das schleswig-holsteinische Landesarchiv. Slesvig, Landesarch. Schlesw.-Holst. 1973. 58 s., ill.
- A. G. HASSØ and E. KROMAN, Danish Department of Foreign Affairs until 1770. Vejledende arkivregistraturer XVI, udg. af Rigsarkivet. Cph., Rigsarkivet 1973. vii + 196 s.
- THELMA JEXLEV, Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver I: Ærkestiftet og Roskilde stift. Vejledende arkivregistraturer XVII, udg. af Rigsarkivet. Kbh., Rigsarkivet 1973. 399 s.
- L. HESSELAGER, Danske småtryk i det kgl. Bibliotek. Det historiske institut ved Københavns universitet, Lokalhist. afdeling. Småtryk nr. 7. Kbh. 1974. 35 s.
- Sjællands landstings panteprotokoller 1632–1761: Registre fremstillet ved EDB. Udg. af Landsarkivet for Sjælland. Kbh. 1974. 20 kr.
- Oversigt over landsarkivet samling af kort og tegninger indtil ca. 1900 Foreløbige arkivregistraturer udg. af Landsarkivet for Sjælland m. m. Kbh. 1973. vi + 207 s. 24 kr.
- Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Frederiksborg amt II; Holbæk amt. Foreløbige arkivregistraturer udg. af Landsarkivet for Sjælland m. m. Kbh. 1973–74. 234, 280 s. Hvert bind 20 kr.
- Hedekolonierne. Godsarkiver 2. Arkivregistraturer 4, udg. af Landsarkivet for Nørrejylland ved P. RASMUSSEN. Viborg 1974. 14,95 kr.
- L. FÉBVRE, A new kind of History and other Essays. Ed. by P. Burke; trsl. by K. Folca. New York, Harper Torchbooks 1974. xii + 275 s. £ 1.90.
- J. DØØR, Historiefilosofi. En ideologikritisk fremstilling af historiske forklaringer, objektivitet og sandhed. Berlingske leksikonbibliotek 73. Kbh., Berlingske forlag 1973. 320 s.
- Historikeren og samfundet. Foredrag ved Nordisk fagkonference for historisk metode-lære på Kollekolle 6.–10. maj 1973. Studier i historisk metode IX. Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget 1974. 134 s.
- K. PRANGE, Lokalhistorie og undervisning. Det historiske Institut ved Københavns universitet, Lokalhist. afdeling. Småtryk nr. 2. Kbh. 1974. 18 s.
- B. HODNÆ, Personalthistoriske sagn. En studie i kildeverdi. Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget 1974. 247 s.
- Third International Conference of Economic History 1965 V. Paris-Haag, Mouton et Co. 1974. 504 s. fl. 47.

- Stadt und Land in der Geschichte des Ostseeraumes. Wilh. Koppe zum 65. Geburtstag überreicht von Freuden und Schülern, hrsg. v. K. FRIEDLAND. Lübeck, Verlag M. Schmidt-Römhild 1973. 211 s. DM 68.
- Historische Zeitschrift: Sonderheft 5: Litteraturberichte über Neuerscheinungen zur ausserdeutschen Geschichte, hrsg. v. W. KLENAST. Mnch., Oldenbourg Verlag 1973. 726 s.
- P. BREDSORFF, Kortlægning og historiske studier. Skrifter udg. af Lokalthist. afdeling ved Københavns universitets historiske institut nr. 3. Kbh. 1973. 60 s., ill. + kortbilag.
- Nyköping stads historia. Utg. av Nyköping kommuns stadshistoriekommitté under red. av S. DAHLGREEN I-II. Nyköping, Almqvist & Wiksell, 1973. xxvi + 966 s., ill.
- H. KULVES, Havsörnens (*Haliaeetus albicilla albicilla* L.) ekologi på Å and. Skr. utg. av Ålands kulturstiftelse IX. Mariehamn 1973. 126 s., ill.
- J. KOUSGÅRD SØRENSEN, Danske sø- og ånavne 2 (E-G). Navnestudier udg. af Inst. for navneforskning nr. 12. Kbh., (Komm.) Akad. forlag 1973. 327 s.
- G. GRÉNANDER NYBERG, Lanthemmans vävstolar. Studier av äldre redskap för husbehovsvävning. Nordiska museets handl. 84. Sthlm. 1974. 434 s., ill.
- Kildehefter til fundamental historie, red. af N. GULLBERG-HANSEN og HANS MÜLLER. Kbh., G. E. C. Gad: B. HEURLIN, Vold og politik. 1974. 61 s. – E. GERT RASMUSSEN, Sovjetunionen og Tjckkoslovakiet 1968. 1971. 51 s. – H. KOBVYLINSKI, Mao Tse-tung og kulturrevolutionen. 1973. 64 s.
- Historiske kilder, red. af RUDI THOMSEN, Kbh., Gyldendal 1974: H. P. CLAUSEN, Kildekritik. Historisk metode og teknik. 62 s., ill. – J. MENTZ, Da England blev erobret. 70 s., ill. – J. FAURBY, Kinas udenrigspolitik efter 1919. 115 s., ill. – P. C. WILLEMOS JØRGENSEN, De store opdagelser. 144 s., ill.

Oltid og middelalder

- J. JELINEK, De første mennesker. Udvikling, redskaber, levevis, kunst. På dansk ved J. Juhl Hansen og S. H. Andersen. Kbh., Fremad 1974. 559 s., ill. 72,50 kr. (indb.).
- G. PLOUG, Sūkās II. The Aegaen, Corinthian and Eastern Greek Pottery and Terracottas. Publications of the Carlsberg Expedition to Phoenicia 2. Det kgl. da. Vidensk. Selsk. Hist.-filos. Skr. 6: II. Kbh. 1973. 124 s. + plancher. 100 kr.
- P. J. RNS and H. THRANE, Sūkās III. The Neolithic Periods. Samme serie 7: II. Kbh., Munksgaard 1974. 88 s., plancher. 60 kr.
- C. ENGELHARDT, Sønderjydske Mosefund II: Nydam Mosefund. Med forord af M. ØRSNES. Lyngby, forlaget Zac 1970. xviii + 66 s. + plancher.
- C. W. HOLLISTER, Odysseus to Columbus: A Synopsis of Classical and Medieval History. New York etc., John Wiley & Sons Inc. 1974. xi + 339 s. £ 5.80.
- E. CHRISTIANSEN, Politisk teoridannelse i antiken. Berlingske leksikonbibliotek. Kbh., Berlingske forlag 1974. 415 s.
- M. LOMBARD, Monnaie et histoire d'Alexandre à Mahomet. École pratique des hautes Études, VIme section: Civilisations et Sociétés 26. Paris-Haag, Mouton et Co. 1971. 233 s., ill.
- R. MACMULLEN, Roman Social Relations 50 B.C. to A.D. 284. London, Yale University Press 1974. ix + 212 s. £ 3.75.
- H. COING, Handbuch der Quellen und Litteratur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte I: Mittelalter. Mnch., C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1973. xxiv + 911 s.
- F. C. GARDINER, The Pilgrimage of Desire. A Study of Theme and Genre in Medieval Literature. Leiden, E. J. Brill 1971. 161 s. Fl. 36.

- Vor- und Frühgeschichte der europäischen Stadt im Mittelalter I, hrsg. v. H. JANKUHN, W. SCHLESINGER u. H. STEUER. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht 1973. 337 s. + plancher. DM 88.
- W. STÖRMER, Früher Adel. Studien zur politischen Führungsschicht im fränkisch-deutschen Reich vom 8. bis 11. Jahrhundert II. Monographien zur Gesch. d. Mittelalters 6: II. Stuttg., A. Hiersemann 1973. vi + 319 s. DM 110.
- E. LADEWIG PETERSEN, 'Alī and Mu'āwiyah in Early Arabic Tradition. Odense University Studies in History and Social Sciences 18, Reprint. Odense University Press 1974. 280 s. 60 kr. + moms.
- Wm. MONTGOMERY WATT, The Formative Period of Islamic Thought. Edinburgh University Press 1973. xii + 424 s. £ 5.00.
- S. SØRENSEN, De russisk-nordiske forhold i vikingetiden. Kbh., Gyldendal 1973. 110 s., ill.
- C. HART, The Hidation of Cambridgeshire. Department of English Local History, Occasional Papers 2. ser. nr. 6. Leicester University Press 1974. 67 s. £ 1.20.
- P. E. HÜBINGER, Die letzten Worte Papst Gregors VII. Rheinisch-Westfälische Akad. d. Wissensch. Vorträge G 185. Opladen, Westdeutscher Verlag 1973. 112 s. DM 16,80.
- M. L. BULST-THIELE, Sacrae domus militiae templi Hierosolymitani magistri. Untersuchungen zur Geschichte des Templerordens 1118/19-1314. Abhandl. d. Akad. d. Wissensch. in Göttingen. Hist.-Philos. Kl. 3. Folge Nr. 86. Gött., Vandenhoeck u. Ruprecht 1974. 416 s. DM 120.
- B. GRANDHOLM, Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéföredlare. Nordiska museets handl. 82. Sthlm. 1974. 613 s., ill.
- K. MIESZKOWSKI, Studia nad dokumentami katedry Krakowskiej XIII w. Początki kancelarii biskupiej. Polska Akad. Nauk Oddział w Krakowie. Prace komisji nauk historycznych nr. 34. Wrocław etc. 1974. 162 s., ill. Zł 40.
- H. HABERLAND, Der Lübecker Renten- und Immobilienmarkt in der Zeit von 1285-1315. Ein Beitrag zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hansestadt. Veröff. z. Gesch. d. Hansestadt Lübeck, hrsg. v. Archiv d. Hansestadt Reihe B Band 1. Lübeck, M. Schmidt-Römhild 1974. 332 s.
- A. O. JOHNSEN, En lærebok for konger fra kretsen omkring Håkon V Magnusson. Afhandl. utg. av Det norske Vitenskaps-Akad. i Oslo II. Hist. filos. Kl. N.S. nr. 14. Oslo, Universitetsforlaget 1973. 40 s.
- G. FOURQUIN, Les soulèvements populaires au moyen age. Collection SUP 12. Paris, Presses universitaires de France 1972. 216 s.
- F. Antraud, Pouvoir et société en France XIVe-XVe siècles. Dossiers Clio. Paris, Presses universitaires de France 1974. 96 s. 9.30 F.
- A. v. BRANDT, Mittelalterliche Bürgertestamente. Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materiellen und geistigen Kultur. Sitzungsberichte d. Heidelberger Akad. d. Wissensch., Philos.-hist. Kl. Jahrg. 1973, Abhandl. 3. Heidelberg, C. Winter 1973. 32 s. DM 9,80.
- L. STOUFF, Ravitaillement et alimentation en Provence au XIV et XVe siècles. École pratique des hautes Études, VIe section: Civilisations et sociétés 20. Paris-Haag, Mouton 1970. 507 s. 72 F.
- A. STEENBERG og J. L. ØSTERGAARD CHRISTENSEN, Store Valby. Historisk-arkæologiske undersøgelser af en nedlagt landsby på Sjælland, I-III. Det kgl. da. Vidensk. Selsk. Hist.-filos. Skr. 8: I-III. Kbh., (komm.) Munksgaard 1974. 472, 421 s. + bilag.
- J. R. S. PHILIPS, Aymer de Valence, Earl of Pembroke 1307-1329. Baronial Politics in the Reign of Edward II. Oxf., at the Clarendon Press 1972. xvi + 379 s. £ 5.50.
- Preussisches Urkundenbuch. V. Band 2. Lief. (1357-1361). Hrsg. im Auftr. d. Hist.

- Komm. f. Ost- und Westpreussische Landesforsch. v. K. CONRAD. Marburg, N. G. Elwert Verlag 1973. 315 s. DM 190.
- G. KISCH, Forschungen und Quellen zur Rechts- und Sozialgeschichte des Deutschordenslandes. Schriften des Kopernikuskreises Freiburg i. B. Sigmaringen, J. Thorbecke Verlag 1973. 164 s. DM 45.
- J. FERGUSON, English Diplomacy 1422–1461. Oxf., at the Clarendon Press 1972. xxv + 289 s. £ 5.50.

Nyere tid

- J. D. HARDY, Prologue to Modernity: Early Modern Europe. New York etc., John Wiley & Sons Inc. ix + 288 s. £ 4.75.
- D. M. LOADES, Politics and the Nation 1450–1660. Obedience, Resistance and Public Order. London, Harvester Press 1974. 484 s. £ 5.00.
- WM. E. WILKIE, The Cardinal Protectors of England. Rome and the Tudors before the Reformation. Cambr. University Press 1974. vii + 272 s. £ 4.50.
- G. R. ELTON, Studies in Tudor and Stuart Politics and Government. Papers and Reviews 1946–1972 I–II. Cambridge University Press 1974. xii + 467 s; x + 267 s. £ 10.80.
- Essays in European Economic History 1500–1800, ed. for the Economic History Society by P. EARLE. Oxf., at the Clarendon Press 1974. vii + 273 s. £ 5.00.
- J. P. GUTTON, La société et les pauvres en Europe (XVIe–XVIIIe siècles). Presses universitaires de France 1974. 207 s.
- J. DE VRIES, The Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500–1700. Yale Series in Economic History. New Haven and London, Yale University Press 1974. xx + 316 s. £ 6.75.
- D. W. TREADGOLD, The West in Russia and China. Religious and Secular Thought in Modern Times I–II. Cambr., at the University Press 1973. xl + 324, xxii + 251 s. £ 2.00, 1.90 (paperback).
- K. H. SCHLEIF, Regierung und Verwaltung des Erzbistums Bremen am Beginn der Neuzeit (1500–1645). Schriftenreihe des Landschaftsverbandes Stade, hrsg. v. R. Drögereit, Bd. I. Hamburg 1972. DM 28,50.
- D. QUIRINI-PPOLAWSKA, Działność włochów w polsce w Połowie XVI wieku. Nadworze królewskim w dyplomacji i hierarchii kościelnej. Polska Akad. Nauk. Oddział w Krakowie. Prace komisji nauk historycznych nr. 32. Wrocław 1973. 140 s. Zł. 28.
- R. L. DEMOLEN, Erasmus. Documents of Modern History. London, Edw. Arnold 1973. ix + 189 s.
- A. G. DICKENS, The German Nation and Martin Luther. London, Edw. Arnold 1974. xi + 254 s. £ 3.75.
- C. G. ANDRÉN red., Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse. Skr. utg. av Nord. Ist. för kyrkohist. forskn. 3. Lund, C. W. K. Gleerup 1973. 308 s.
- H. RABE, Reichsbund un Interim. Die Verfassungs- und Religionspolitik Karls V. und der Reichstag von Augsburg 1547/48. Köln-Wien-Graz, Böhlau Verlag 1973. viii + 496 s. DM 68.
- A. v. REDEN, Landständische Verfassung und fürstliches Regiment in Sachsen-Lauenburg (1543–1689). Veröff. d. Max-Planck-Institut f. Gesch. Bd. 41. Gött., Vandenhoeck u. Ruprecht 1974. 284 s. DM 54.
- W. R. D. JONES, The Mid-Tudor Crisis 1539–1563. London, Macmillan 1973. 226 s. £ 3.95.
- Das Reichstagsprotokoll des kaiserlichen Kommissars Felix Hornung vom Augsburger Reichstag 1555, hrsg. v. H. LUTZ u. A. KOHLER. Österr. Akad. d. Wissensch. Philos.-Hist. Kl. Denkschriften 103 Bd. Wien-Köln-Graz 1971. 222 s.

- Bebyggelsen i Finland på 1560-talet: Atlas. Nordiska ödegårdsprojektets finländska avdelning. Suomen historiallinen seura. Käsikirjoja VII. Forssa 1973. 22 s. + plancher.
- J. DEN TEX, *Oldenbarnevelt I–II*. Cambr., at the University Press 1973. xx + 760 s., ill. £ 21.
- Elementa ad fontium editiones XXIX. Res Polonicae ex archivo regni Daniae V pars*, edd. C. LANCKORŃSKA et J. STEEN JENSEN. Institutum historicum Polonicum reum, Romae 1972. viii + 375 s. + plancher. \$ 10.50.
- H. A. LLOYD, *The Rouen Campaign 1590–1592. Politics, Warfare and the Early Modern State*. Oxf., at the Clarendon Press 1973. xvi + 215 s. £ 5.00.
- Stockholms tänkeböcker från år 1592. Utg. av Stockholms stadsarkiv, del X: 1618, red. av L. WIKSTRÖM. Sthlm., Almqvist & Wiksell 1973. viii + 463 s.
- K. Tarkiainen, „Vår gamle arfiende Ryssen“. Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormakts-tid. *Studia historica Upsaliensia* 54. Upps., (distr.) Almqvist & Wiksell 1974. 103 s.
- CH. WEBSTER, ed., *The Intellectual Revolution of the Seventeenth Century. Past and Present Series*, gen. ed. T. Aston. London, Routledge & Kegan Paul 1974. x + 445 s. £ 5.95.
- G. KNUEPPEL, *Das Heerwesen des Fürstentums Schleswig-Holstein-Gottorf 1600–1715. Quellen u. Forsch. z. Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 63*. Neumünster, Wachholtz Verlag 1972. 244 s.
- J. F. LARKIN & P. L. HUGHES, *Stuart Royal Proclamations I: Royal Proclamations of King James I 1603–1625*. Oxf., at the Clarendon Press 1973. xxxiv + 697 s. £ 18.00.
- H.-J. HEROLD, *Markgraf Joachim Ernst von Brandenburg-Ansbach als Reichsfürst. Schriftenreihe der hist. Komm. bei d. Bayr. Akad. d. Wissensch. 10*. Gött., Vandenhoeck & Ruprecht 1973. xi + 284 s.
- K. ÅGREN m.fl., *Aristocrats, Farmers, Proletarians. Essays in Swedish Demography*. *Studia historica Upsaliensia XLVII*. Upps., Esselte Studium 1973. 119 s.
- J. M. HAYDEN, *France and the Estates General of 1614. Cambridge Studies in Early Modern History*. Cambr. University Press 1974. xii + 334 s. £ 5.80.
- A. NORBERG, *Polen i svensk politik 1617–26*. *Stockholm Studies in History* 19. Sthlm., Almqvist & Wiksell 1974. 323 s.
- Præsteindberetninger til Ole Worm II. Indberetninger fra Århus, Fyens og Lunde stifter 1623–25, udg. af Landbohistorisk selskab ved F. JØRGENSEN. Kbh., Landbohist. selsk. 1974. xxvii + 330 s. 105 kr.
- G. JEPSON, *Præstrelationerna från Luggude och S. Åsbo av år 1624*. Studier utg. av K. Human. Vetenskapssamf. i Lund 1973–74:1. Lund, C. W. K. Gleerup 1974. ix + 40 s.
- L. EKHOLM, *Svensk grsfinansiering 1630–1631*. *Studia historica Upsaliensia* 56. Upps., Almqvist & Wiksell 1974. 42 s. 30 s.kr.
- R. NORDLUND, *Krig på avveckling. Sverige och tyska kriget 1633*. *Studia historica Upsaliensia* 57. Upp., Almqvist & Wiksell 1974. 61 s.
- Sokkelund herreds tingbog 1634–36, hefte 5. Udg. af Landbohistorisk selskab ved K.-M. OLSEN. Kbh., Landbohist. selsk. 1974.
- Viborg landstings skøde- og panteprotokol 1645–1652. Udg. af Landbohistorisk selskab ved P. RASMUSSEN. Kbh., Landbohist. selsk. 1969–74. xvi + 486 s.
- R. FLADBY og K. JOHANNESSEN, red., *Skattematriklen 1647 VII: Telemark fylke*. Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget 1973. 314 s. 30 n.kr.
- Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548–1661. Utgitt for Kjeldeskriftfondet ved R. FLADBY III:1. Oslo, (komm.) Forlagscentralen 1974. 273 s. N.kr. 25.
- G. E. AYLMER, *The State's Servants: The Civil Service of the English Republic 1649–1660*. London, Routledge & Kegan Paul 1973. xiii + 484 s. £ 8.00.

- C.-J. BRYLD, Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660. Odense University Studies in History and Social Sciences 16. Odense University Press 1974. 165 s. 30 kr. + moms.
- R. GREISER, Die Denkwürdigkeiten des Burggrafen und Grafen Christoph zu Dohna (1665–1733). Veröff. d. niedersächsischen Archivverwaltung, Heft 33. Gött., Vandenhoeck & Ruprecht 1974. 269 s. DM 42.
- M. KAMPHÖVENER, Borgerskaber i Åbenrå 1687–1867 I–II. Udg. af Åbenrå byhistoriske forening, Landsarkivet for de sønderjydske landsdele og Historisk samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1974. 235 + 92 s.
- S. BOBERG, 1700-talets historia. Sthlm., Esselte studium 1974. 143 s., ill. 34 s.kr.
- F. VENTURI, Europe des lumières. Recherches sur le 18e siècle. École pratique des hautes Études, VIe section: Civilisations et sociétés 23. Paris-Haag, Mouton et Co. 1973. 300 s. 38 F.
- LUDVIG HOLBERG, Latinske småskrifter I–II. Udg. med indledning, oversættelser, kommentarer og register af A. Kragelund. Kbh., G. E. C. Gad 1974. 381, 172 s.
- L. HERLITZ, Jordägendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 31. Lund 1974. 387 s. 45 s.kr.
- A. THOMSON, Fortsatta studier i frihetstidens prästvals lagstiftning 1731–1739. Skr. utg. av Vetenskaps societeten i Lund 70. Lund, C. W. K. Gleerup 1974. 130 s.
- E. ANDRÉN, Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm under skråtiden. Nordiska museets handl. 81. Sthlm. 1973. 185 s., ill.
- J. E. MOMSEN, Die allgemeine Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1769–1860). Quellen und Forsch. z. Gesch. Schleswig-Holsteins 66. Neumünster, Wachholtz Verlag 1974. 218 s. DM 36.

Nyeste tid

- TH. KJÆRGAARD og E. KOLDING NIELSEN, Den politiske litteratur i Danmark, Norge og Slesvig-Holsten 1789–1799. En systematisk bibliografi. Kbh., Danmarks Biblioteksskole 1973. 157 s. 30 kr.
- Political History of the Scandinavia Countries and Finland in the 19th and 20th Centuries. A Bibliography of Literature in Russian Language, edd. V. KOLARÍ & J. SUONSYRÄ. Turku, Institute of Political History of the University of Turku, 1974. xxvi + 238 s.
- IM. GEISS u. B. J. WENDT, hrsg., Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. Düsseld., Bertelsmann Universitätsverlag 1973. 600 s. DM 38.
- F. LAGERROTH, Sverige och Eidsvollsförfattningen. Skr. utg. av Vetenskaps societeten i Lund 68. Lund, C. W. K. Gleerup 1973.
- A. MONRAD MØLLER, Københavns handelsflåde 1814–1832. En historisk-statistisk detailundersøgelse. Kbh. univ. inst. f. økon.hist., publ. nr. 7. Kbh., Akademisk forlag 1974. 113 s.
- D. PORCH, Army and Revolution. France 1815–1848. London, Routledge & Kegan Paul 1974. x + 182 s. £ 3.95.
- O. NØRSKOV NIELSEN, Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820–1840. Odense University Press 1973. 200 s. 40 kr. + moms.
- C. HOWARD, Britain and the *Casus Belli* 1822–1902. London, at the Athlone Press 1974. xiv + 204 s. £ 4.00.
- A. OWSIŃSKA, La politique de la France envers l'Allemagne à l'époque de la monarchie de juillet 1830–1848. Polska Akademia Nauk nr. 33. Wrocław 1974. 132 s. Zł 30.
- J. BRIGGS & I. SELLERS, eds., Victorian Nonconformity. London, Edw. Arnold 1973. 180 s. £ 3.00.

- N. HOLLIS, *Pressure from Without in Early Victorian England*. London, Edw. Arnold 1974. x + 334 s. £ 5.50.
- R. BULLEN, Palmerston, Guizot and the Collapse of the *Entente Cordiale*. London, at the Athlone Press 1974. xii + 352 s. £ 6.80.
- A. GILL, *Die polnische Revolution 1846. Zwischen nationalen Befreiungskampf und antifudaler Bauernerhebung*. Mnch., Oldenbourg Verlag 1974. 352 s. + kortbilag. DM 33.
- Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg. Under red. av G. TIDESTRÖM och C.-E. THORS, bd. 18: Kommentar till brev, utg. av O. PANELIUS. Hfrs. 1973. 244 s., ill.
- H. HJELHOLT, Arvefølgesag og forfatningsforhold ved midten af det 19. århundrede. Det kgl. da. Vidensk. Selsk. hist.-filos. Medd. 46:3. Kbh. 1973. 1973. 60 kr.
- M. SANDERSON, *The Universities and British Industry 1850-1970*. London, Routledge & Kegan Paul 1972. x + 436 s. £ 6.50.
- Jægerspris Slot og Kong Frederik den Syvendes Stiftelse. Red. af R. SKOVMAND. Jægerspris, Kong Frederik VII.s stiftelse 1974. 473 s., ill. 220 kr.
- B. MÅRALD, *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst. Ideologi, propaganda och politiska yttringar från kriget till den svensk-norska unionens upplösning*. Sthlm., Akademiförlaget 1974. 314 s. S.kr. 88.
- E. D. MELLQVIST, Röst rätt efter förtjänst. Riksdagsdebatten om den kommunala rösträtten i Sverige 1862-1900. Skr. utg. av stadshist. Inst., Sthlm. 1974. 352 s. S.kr. 59.
- Å. HOLMBERG, ÅKE THULSTRUP & J. THORBACKE, *Världens historia 1870-1914*. Sthlm., Scand. Univ. Books 1974. 175 s.
- D. B. SKÅRDAL, *The Divided Heart. Scandinavian Immigrant Experience through Literary Sources*. Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget 1974. 395 s. N.kr. 100.00.
- H. HERTEL og S. MØLLER KRISTENSEN, red., *Den politiske Georg Brandes*. Kbh., H. Reitzel 1973. 324 s. 58,50 kr.
- I. CHRISTMAS MØLLER og M. KRAGELUND, *Dagligliv bag dæmningen. Lammefjorden 1873-1973*. Kbh. 1973. 102 s., ill. 52 kr.
- B. TEITSSON, *Eigenhald og ábud á jördum i Suder-þingeyarsýslar*. Reykjavík 1973. 184 s. + kort.
- Th. Stauning 1873-1942. En bibliografi. ABA's bibliografiske serie 1. Kbh., Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv 1973.
- H. C. G. MATTHEW, *The Liberal Imperialists. The Ideas and Politics of a Post-Gladstonian Elite*. London, Oxford University Press 1973. xvi + 331 s. £ 5.50.
- Sv. AA. CHRISTENSEN m.fl., *Den danske Emigration til Rusland 1875-1914*. København, Universitetets slaviske institut 1974. 76 s.
- C.-A. GEMZELL, *Organization, Conflict and Innovation. A Study of German Naval Strategic Planning, 1888-1940*. Lund Studies in International History 4. Lund, Scand. Univ. Books. Esselte studium 1973. 448 s. S.kr. 115.
- WM. R. COPELAND, *The Uneasy Alliance. Collaboration between the Finnish Opposition and the Russian Underground 1899-1904*. Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ 179. Hfrs., Suomen Tiedekatemia 1973. 224 s. F.mr. 33.
- P. BECK, *Dansk dreng i Sundeved*. Udg. af Hist. samf. for Sønderjylland, Kbh. 1973. 168 s.
- G. CALLESEN, *Socialdemokratiet og internationalismen. Selsk. til forskning i arbejderklassens historie*. Kbh., Fremad 1973. 40 s.
- J. OLSEN og B. SCHOUBYE, *Reformpolitik eller revolution. Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie*. Kbh., Fremad 1973. 161 s.
- U. ØSTERGAARD, udg., *Den materialistiske historieopfattelse i Danmark før 1945*, I. Århus, Modtryk 1973. - 351 s. 35 kr.

- Stenhuggarminnen, red. av M. REHNBERG. Svenskt liv och arbete nr. 31. Sthlm., Nordiska museet 1973. 296 s., ill.
- N. D'OMBRAIN, War Machinery and High Policy. Defence Administration in Peacetime Britain. London, Oxf. University Press 1973. xviii + 302 s. £ 4.50.
- V. SJOQVIST, Erik Scavenius. Danmarks udenrigsminister under to verdenskrige. Statsminister 1942-45, I-II. Kbh., Gyldendal 1973. 332 + 368 s. 110.00 kr.
- T. KAARSTED, Storbritanien og Danmark 1914-1920. Odense University Press 1974. 240 s. 60,00 kr. + moms.
- Der deutsche Kommunismus. Dokumente 1915-1945, hrsg. v. H. WEBER. Köln, Kiepenheuer & Witsch 1973. (3. oplag) 464 s. DM 38.
- Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger, ved T. KAARSTED. Jydsk selsk. f. historie. Århus, Universitetsforlaget 1974. xii + 148 s. 23 kr.
- Ministermødeprotokol 1916-1918. Kirkeminister Th. Poulsens referater, ved T. KAARSTED. Skr. udg. af Jydsk selsk. f. historie 30. Århus, Universitetsforlaget 1973. 251 s. 46.00 kr.
- C. F. RONSDORF, Maximilian Bayer. Ein Wegbereiter zu Finnlands Unabhängigkeit. Historiallisia tutkimuksia 88, julkaissut Suomen hist. seura. Hfrs. 1973. 283 s., ill.
- P. Devlin, Too Proud to Fight: Woodrow Wilson's Neutrality. London, Oxf. University Press 1974. xii + 732 s. £ 9.75.
- K. RABL, Das Selbstbestimmungsrecht der Völker. Köln-Wien, Böhlau Verlag 1973. 808 s. DM 98.
- Danske Magazin 8. r. bd. IV, hft. 2: Den danske gesandt i Petrograd, Harald Scavenius' syn på omvæltningerne i Rusland 1917-1918, ved B. JENSEN. Kbh. 1973. 30.00 kr.
- P. SCHEFFER, Augenzeuge im Staate Lenins. Mnch., Piper & Co. 1972. 450 s.
- M. L. GOLDBACH, Karl Radek und die deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917-1923. Bonn-Bad Godesberg, Verlag Neue Gesellsch. GmbH. 1973. 164 s.
- N. KREKELER, Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Schriftenreihe der Vierteljahrschrift f. Zeitgesch. 27. Stuttg., dva 1973. 160 s.
- T. MODEEN, The International Protection of the National Identity of the Åland Islands. Rpt. from Scandinavian Studies in Law, 1973.
- J. HEUER, Zur politischen, sozialen und ökonomischen Problematik der Volksabstimmungen i Schleswig 1920. Kiel, Kommissionsverlag W. Mühlau 1973. 238 s. DM 20.
- W. EICHWEDE, Revolution und internationale Politik. Zur kommunistischer Interpretation der kapitalistischen Welt 1921-25. Köln-Wien, Böhlau Verlag 1971. vi + 246 s.
- H. S. LEVINE, Hitler's Free City. A History of the Nazi Party in Danzig. Chicago & London, Chicago U.P. 1973. xii + 223 s. £ 3.40.
- A.-K. HATJE, Befolkningsfrågan och välfärden. Debatten om familjpolitik och nativtetsökning under 1930- och 1940-talen. Sthlm., Almännas förlaget 1974. 286 s.
- H. A. WINCKLER, Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus. Köln, Kiepenheuer & Witsch 1972. 308 s. DM 38.
- L. KETTENACKER, Nationalsozialistische Volkstumspolitik im Elsass. Stuttg., dva 1973. 392 s.
- I. NYGREN, Svensk kreditmarknad under freds- och beredskapstid 1935-1945. Meddel. från Ekon.-hist. Inst. vid Göteborgs universitet 30. Gbg. 1974.
- M. SALEWSKI, Die deutsche Seekriegsleitung 1935-1945 III: Denkschriften und Lageberachtungen 1938-44. Frankf. a.M., Bernhard & Graefe 1973. 411 s. + kort. DM 85.
- A. J. P. TAYLOR, The Second World War. The Creighton Lecture in History 1973. London, at the Athlone Press 1974. 35 s. 15 sh.
- M. FRITZ, German Steel and Swedish Iron Ore 1939-1945. Meddelanden från Ekon.-hist. Inst. vid Göteborgs universitet 29. Gbg. 1974. 136 s. S.kr. 30.

- K. MOLIN, Försvaret, folkhemmet och demokratin. Socialdemokratisk riksdagspolitik under andra världskriget. Sthlm., Almäna förlaget 1974. 462 s.
- Y. HIRDMAN, Sveriges kommunistiska parti 1939–1945. Sthlm., Almäna förlaget 1974. 312 s.
- U. OLSSON, Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under andra världskriget. Meddelanden från Ekon.-hist. inst. vid Göteborgs universitet 28. Gbg. 1973. 172 s. S.kr. 30.
- O. RISTE, »London-regjeringa«. Norge i krigsalliancen 1940–1945 I. Oslo. Det norske samlaget 1973. 291 s. N.kr. 65.00.
- S. ESKOLA, The US Press and the Finnish Crisis, 1941. Hfrs. 1973. 215 s.
- S. MYLLYNIEMI, Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Historiallisia tutkimuksia 90, julkaissut Suomen hist. seura. Hfrs. 1973. 308 s.
- B. MARTIN, Friedensinitiativen und Machtpolitik im zweiten Weltkrieg 1939–1942. Düsseldorf, Droste Verlag 1974. 572 s.
- CHR. MÜLLER, Oberst G. Stauffenberg. Eine Biographie. Düsseldorf, Droste Verlag. 1970. 623 s. DM 34.
- L. BESYMENSKI, Die letzten Notizen von Martin Bormann. Ein Dokument und sein Verfasser. Stuttg., dva 1974. 345 s. DM 28.
- O. K. PEDERSEN, Tendenser i international politik efter 1945. Fremads focusbøger. Kbh., Fremad 1974. 267 s.
- M. NIELSEN, Enhed i arbejderfronten. Kilder til belysning af forhandlingerne mellem Danmarks kommunistiske parti og Socialdemokratiet 1945. Selsk. t. forskn. i arbejderbevæg. hist. Kbh., Fremad 1973. 46 s.
- M. ANDERSON, Conservative Politics in France. London, G. Allen & Unwin 1974. 381 s. £ 6.00.
- J. HÆSTRUP, Dørene åbnes. En forsknings historie. Odense Universitetsforlag 1973. 208 s. 50.00 kr. + moms.
- H. PARRO og B. A. NORDAHL, Internasjonal politikk 1950–1965. Kilder til moderne historie IV. Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget 1973. 457 s.
- E. BEUKEL, Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952–53. En sikkerhedspolitisk beslutning. Odense University Press 1974. 73 s. 20 kr. + moms.
- V. KAMPMANN, Seks socialdemokratiske statsministre skildret af den syvende. Kbh., Fremad 1973. 94 s.
- K. JØRGENSEN, Atomvåbnenes rolle i dansk politik med særligt henblik på kampagnen mod atomvåbnene 1960–68. Odense University Studies in History and Social Science 8. Odense University Press 1973. 173 s., ill. 40,00 kr. + moms.
- K. MEHNERT, Moskau und die neue Linke. Stuttg., dva 1973. 220 s.
- D. WOLF, Praesidenten-Krieg in Vietnam. Mnch., Oldenbourg Verlag 1974. 358 s. DM 18.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

- HISTORISK TIDSSKRIFT** 4. række II (20 kr.), 7. række II-VI (å 20 kr.), 8. række I-II og IV-VI (å 20 kr.), 9. række IV-V (å 30 kr.), 12. række I og III-VI (å 120 kr.). Overskydende enkelthæfter, hvorover en fortegnelse fås ved henvendelse til foreningen, kan erhverves til følgende priser: 1.-9. række 10 kr. pr. hæfte; 10-11. række 12 kr. pr. hæfte; 12. række I: 24 kr. pr. hæfte, II-VI: 50 kr. pr. enkelthæfte, 70 kr. pr. dobbelthæfte.
- Til Edvard Holm paa hans 80-aarige Fødselsdag den 26. Januar 1913. (Tillægshæfte til Historisk Tidsskrift, 8. række IV). 10,00 kr.
- A. D. Jørgensens Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839-1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943-1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 28,15 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913-1942. Bd. I. 1966. Bd. II. 1967. Bd. III. 1968. Bd. IV. 1970. Bd. V 1973. Rosenkilde og Bagger. 50,65 kr. pr. bind. (Sælges *ikke* af foreningen).
- BENTE PEDERSEN: Dansk historisk årsbibliografi 1967, 1968 og 1969. 1972, 1973 og 1974. 50,00 kr. pr. årgang. Medlemsabonnement 35,00 kr. pr. årgang.
- Festskrift til Povl Bagge på halvfjerdsårsdagen 30. november 1972. 95,00 kr.

Alle priser er incl. moms.

